

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ
TƏHSİL İNSTİTUTU

cild 91, №2, 2024 ISSN 2409-8817

ELMİ əsərlər

НАУЧНЫЕ ТРУДЫ

SCIENTIFIC WORKS

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ PREZİDENTİ YANINDA
ALİ ATTESTASİYA KOMİSSİYASI

https://doi.org/10.69682/arti.2024.91.2
https://zenodo.org/record/7714846#.ZCqgSnZBzIV — Zenodo
https://archive.org/details/20230309_20230309_1112 — Internet Archieve
https://journals.indexcopernicus.com/search/details?id=122986 — Index Copernicus
https://journalseeker.researchbib.com/view/issn/2409-8817 — Researchbib
https://www.slideshare.net/Humeyir/scientific-works-257022296?from_search=0 — SlideShare
https://www.calameo.com/books/0073359955276c2cd4d80 — Calameo
https://isindexing.com/isi/viewjournal.php — International Scientific Indexing
http://olddrji.lbp.world/Search.aspx?J=Scientific%20Works&S=0 — Directory of Research Journals Indexing

ISSN 2409-8817

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ TƏHSİL İNSTİTUTU

ELMİ ƏSƏRLƏR

cild 91, № 2, 2024

НАУЧНЫЕ ТРУДЫ

том 91, № 2, 2024

SCIENTIFIC WORKS

volume 91, № 2, 2024

“Elmi əsərlər” 1934-cü ildən çıxır
İldə 6 nömrə nəşr olunur
Redaksiyanın ünvanı:
Bakı şəhəri, Zərifə Əliyeva küçəsi, 96
Tel: 493-96-21, 493-30-06

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu Elmi şurasının qərarı ilə nəşr edilir.

Təsisçi: Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu

"Elmi əsərlər" məcmuəsi Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin 11 iyul 2002-ci il tarixli 23 №-li əmri ilə qeydə alınmışdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının qərarı ilə tövsiyə edilən nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir.

Baş redaktor:
Akif Abbasov – *pedaqogika elmləri doktoru, professor*

Baş redaktorun müavini:
Hümeyir Əhmədov – *pedaqogika elmləri doktoru, professor*

Baş redaktorun müavini:
İlham Cavadov – *pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

Məsul katib:
İradə Əmirəliyeva – *pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru*

Redaksiya heyəti: **Emin Əmrullayev**, **Elnur Əliyev**, kimya ü.f.d., **Rüfət Əzizov**, siyasi.elm.ü.f.d. **Anar Nağıyev**, ped.ü.f.d., dos. **Ənvər Abbasov**, ped.e.d., prof. **Vidadi Xəlilov**, ped.e. d., prof. **Fərahim Sadıqov**, ped.e.d., prof. **Hikmət Əlizadə**, psixol.e.d., prof. **Ramiz Əliyev**, ped.e.d., prof. **İntiqam Cəbrayılov**, ped.e.d. **Piralı Əliyev**, ped.e.d., prof. **Şahin Tağıyev**, ped.e.d., prof. **Mübariz Əmirov**, ped.e.d., prof. **Novruz Musayev**

Redaksiya Şurası:
B.H. Əliyev (AMEA-nın müxbir üzvü, psixol. e.d., prof., Azərbaycan)
A.N. Rəhimov (Bakı Qızlar Universitetinin təsisçisi, ped.e.d., prof., Azərbaycan)
N.D. Nikandrov (Rusiya Təhsil Akademiyasının akademiki, ped.e.d., prof., Moskva)
A.K. Kusainov (Kazaxıstan Pedaqoji Elmlər Akademiyasının prezidenti, ped.e.d., prof., Alma-Ata)
O.M. Topuzov (Ukrayna Milli Pedaqoji Elmlər Akademiyasının vitse-prezidenti, Pedaqogika İnstitutunun direktoru, ped.e.d., prof., Kiyev)
İ.X. Karimova (Tacikistan Təhsil Akademiyasının vitse-prezidenti, ped.e.d., prof., Düşənbə)
V. Briller (Kolumbiya Universitetinin Ali təhsilin sektor təhlili üzrə icraçı direktoru, Dr., prof. (Nyu-York)
S.P. Lomov (Moskva DPU-nun kafedra müdiri, RTA-nın akademiki, ped.elm.dok., prof., Moskva)
Ə.Ə. Şahin (Hacettepe Universitetinin professoru, Türkiyə)
Y. Romanenko (dövlət idarəetmə elmləri doktoru, professor, Ukrayna)
A.S. Sidenko (Sosial İdarəetmə Akademiyasının aparıcı elmi işçisi, ped.e.d., prof., Moskva)
N.V. Naumova (Samara Humanitar Akademiyasının kafedra müdiri, psixol. ü.f.d., dosent, Samara)
Tran Mai Uos (Banking Universitetinin baş müəllimi, fəlsəfə doktoru, dosent, Vyetnam)

Redaksiya: Lalə Məmmədli, Dinarə Əsədova, Günel Quluzadə, Şükür Aslanov

© ARTİ, 2024

Публикуется решением Ученого Совет Института Образования Азербайджанской Республики

Учредитель: Институт Образования Азербайджанской Республики
Сборник «Научные труды» зарегистрирован приказом № 23 от 11 июля 2002 г.
Министерства Юстиции Азербайджанской Республики

«Научные труды» издается с 1934 года.

Периодичность издания: 6 номеров в год.
«Научные труды» включены в список публикаций, рекомендованных решением Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики

Главный редактор:
Акиф Аббасов – доктор педагогических наук, профессор

Заместитель главного редактора:
Гумеир Ахмедов – доктор педагогических наук, профессор

Заместитель главного редактора:
Ильхам Джавадов – доктор философии по педагогике, доцент

Ответственный секретарь:
Ирада Амиралиева – доктор философии по педагогике

Редакционная коллегия: **Эмин Амруллаев**, **Эльнур Алиев**, док.ф. по хим. **Руфат Азизов**, док.ф. по полит.н. **Анар Нагиев**, док.ф. по пед., доц. **Энвер Аббасов**, док. пед.н., проф. **Видади Халилов**, док. пед.н., проф. **Фарахим Садыгов**, док. пед.н., проф. **Хикмет Ализаде**, док. психол. н., проф. **Рамиз Алиев**, док. пед.н., проф. **Интигам Джабраилов**, док. пед.н. **Пирали Алиев**, док. пед.н., проф. **Шахин Тагиев**, док. пед.н., проф. **Мубариз Амиров,** док. пед.н., проф. **Новруз Мусаев**

Редакционный совет:
Б.Г. Алиев (чл.-корр. НАНА, док. психол.н., проф., Азербайджан)
А.Н. Рагимов (учредитель Бакинского Университета для Девушек, док. пед.н., проф., Азербайджан)
Н.Д. Никандров (акад. РАО, док. пед.н., проф., Москва)
А.К. Кусаинов (президент Казахстанской АПН, док. пед.н., проф., Алма-Ата)
О.М. Топузов (вице-президент НАПН Украины, директор Института Педагогики, док. пед.н., проф., г. Киев)
И.Х. Каримова (вице-президент АО Таджикистана, док. пед.н., проф., Душанбе)
B. Бриллер (исполнительный директор по анализу сектора Высшего Образования Колумбийского Университета, д-р, проф., Нью-Йорк)
С.П. Ломов (зав.кафед. Московского ПГУ, акад. РАО, док. пед.н., проф., Москва)
А.А. Шахин (профессор Университета Хаджеттепе, Турция)
Е. Романенко (доктор наук по государственному управлению, профессор, Украина)
А.С. Сиденко (вед. науч. сотруд. Академии Социального Управления, док. пед.н., проф., Москва)
Н.В. Наумова (зав. кафед. Самарской Гуманитарной Академии, док.ф.. по психол., Самара)
Tran Mai Uoc (старший преподаватель Университет Банкинга, д. филос., доц., Вьетнам)
Редакция: Лала Мамедли, Динара Асадова, Гюнель Гулузаде, Шукюр Асланов

© ИОАР, 2024

Published by the decision of the Academic Council of the Institute of Education of the Republic of Azerbaijan

Founder: Institute of Education of the Republic of Azerbaijan
The collection "Research Papers" was registered by order No. 23 of July 11, 2002 of Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan

"Research Papers" has been published since 1934.

Frequency of publication: 6 issues per year. "Research Papers" are included in the list of publications recommended by the decision of the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan

Editor in Chief:
Akif Abbasov – *doctor of pedagogical sciences, professor*

Deputy Editor in Chief:
Humeyir Ahmadov – *doctor of pedagogical sciences, professor*

Deputy Editor in Chief:
Ilham Javadov – *doctor of philosophy in pedagogy, associate professor*

Executive Secretary:
Irada Amiraliyeva – *doctor of philosophy in pedagogy*

Editorial board: **Emin Amrullaev, Elnur Aliyev**, Ph.D. in chemistry **Rufat Azizov**, Ph.D. in political sciences **Anar Naghiyev**, Ph.D. in ped., assoc. –prof. **Anvar Abbasov**, dok.of ped. sciences, prof. **Vidadi Khalilov**, dok.of ped. sciences, prof. **Farahim Sadigov**, dok.of ped. sciences, prof. **Hikmat Alizade**, dok.of psychol. sciences, prof. **Ramiz Aliyev**, dok.of ped. sciences, prof. **Intigam Jabrayilov**, dok.of ped.sciences **Pirali Aliyev**, dok.of ped. sciences, prof. **Shahin Taghiyev**, dok.of ped. sciences, prof. **Mubariz Amirov**, dok.of ped.sciences, prof. **Novruz Musaev**

Editorial Council:
B.H. Aliyev (Corresponding Member of National Academy of Sciences of Azerbaijan, doc. of psychological sciences, prof., Azerbaijan)
A.N. Rahimov (founder of Baku University for Girls, doctor of ped. sciences, prof., Azerbaijan)
N.D. Nikandrov (Academician of the Russian Academy of Education, dok. of ped. sciences, prof., Moscow)
A.K. Kusainov (President of the Kazakhstan Academy of Pedagogical Sciences, doctor of ped. sciences, prof., Alma-Ata)
O.M. Topuzov (Vice-President of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Director of the Institute of Pedagogy, doctor of ped. sciences, prof., Kiev)
I.Kh. Karimova (Vice-President of Academy of Education of Tajikistan, doctor of ped. sciences, prof., Dushanbe)
B. Briller (Executive director of Higher Education Sector Analysis at Columbia University, Dr. prof., New York)
S.P. Lomov (Head of the department of the Moscow Pedagogical State University, Academician of the Russian Academy of Education, doctor of ped. sciences, prof., Moscow)
A.A. Shahin (professor at Hacettepe University, Turkey)
Y. Romanenko (doctor of sciences in public administration, professor, Ukraine)
A.S. Sidenko (Leading researcher of the Academy of Social Management, doctor of ped. sciences, prof., Moscow)

N.V. Naumova (Head of the department of the Samara Humanitarian Academy, doctor of philosophy in psychology, Samara)
Tran Mai Uoc (Senior lecturer, Banking University, PhD, associate professor, Vietnam)
Editorial staff: Lala Mammadly, Dinara Asadova, Gunel Guluzade, Shukur Aslanov
© IERA, 2024

BAŞ REDAKTORDAN
ОТ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА
FROM THE EDITOR IN CHIEF

UOT 371

Akif Nurağa oğlu Abbasov
Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun elmi katibi,
pedaqogika elmləri doktoru, professor, Əməkdar müəllim
Orcid: *https://orcid.org/0000-0002-9210-7141*

ŞUŞANIN TARİXİ ABİDƏLƏRİ İLƏ TƏHSİLALANLARIN TANIŞ EDİLMƏSİNİN VACİBLİYİ

Акиф Нурага оглы Аббасов
ученый секретарь Института Образования Азербайджанской Республики,
доктор наук по педагогике, профессор, заслуженный учитель

ВАЖНОСТЬ ЗНАКОМСТВА УЧАЩИХСЯ С ИСТОРИЧЕСКИМ ПАМЯТНИКАМИ ШУШИ

Akif Nuragha Abbasov
scientific secretary of the Institute of Education of the Republic of Azerbaijan
doctor of sciences in pedagogy, professor, Honored teacher

THE IMPORTANCE OF EXPOSING STUDENTS TO THE HISTORICAL MONUMENTS OF SHUSHA

Xülasə. Azərbaycan zəngin tarixi abidələrə malikdir. Həmin tarixi abidələr arasında Şuşanın tarixi abidələr xüsusi yeri vardır. Bir mənbədə Şuşanın 129 tarixi abidəsinin və 14 məhəllənin adı öz ifadəsini tapıb. Həmin abidələrdən bəzilərinin adları bu məqalədə çəkilir, şagirdlər və tələbələrin həmin abidələrlə tanış olmaları məqsədəuyğun hesab edilir. Valideynlər – ailədə, Müəllimlər – dərsə, sinifdənxaric tədbirlərdə Şuşanın tarixi abidələri ilə bağlı uşaqlarla iş aparmalıdırlar.
Açar sözlər*: Şuşa, tarixi abidələr, Şuşanın tarixi abidələri, tarixi abidələrlə tanışlıq, "İsa bulağı", "Cıdır düzü", "Topxana meşəsi"*

Резюме. Азербайджан имеет богатые исторические памятники. Среди этих исторических памятников особое место занимают исторические памятники Шуши. В одном источнике нашли свое выражение названия 129 исторических памятников и 14 кварталов Шуши. Названия некоторых из этих памятников упомянуты в данной статье. Было бы целесообразным ознакомление школьников и студентов с этими памятниками, с этой целью родители – в семье, а учителя – на уроке и во внеклассных мероприятиях должны проводить с детьми работу по ознакомлению их с историческими памятникам Шуши.
Ключевые слова: *Шуша, исторические памятники, исторические памятники Шуши, ознакомление с историческими памятниками, «Источник Иса-булаг», «равнина Джидыр-дюзю», «лес Топхана».*

Summary. Azerbaijan has rich historical monuments. Among these historical monuments, the historical monuments of Shushi occupy a special place. The names of 129 historical monuments and 14 quarters of Shushi were expressed in one source. The names of some of these monuments are mentioned in this article; it is considered

advisable for schoolchildren and students to familiarize themselves with these monuments. Parents – in the family, teachers – in class, in extracurricular activities should work with children on the historical monuments of Shushi.

***Key words**: Shusha, historical monuments, historical monuments of Shusha, acquaintance with historical monuments, "Isinsky spring", "Dzhidir plain", "Tophan forest".*

İstər ailədə, istərsə də təhsil ocaqlarında böyüyən nəsillə təhsilləndirici və tərbiyələndirici işlər aparılır. Məqsəd cəmiyyətimiz, Vətənimiz üçün dəyərli vətəndaşlar, ailəsinin, doğma yurdunun qədrini bilən, onun şərəf və ləyaqətini qoruyan, savadlı, geniş dünyagörüşünə malik, nümunəvi davranışlı, fəal həyat mövqeyinə yiyələnmiş şəxslər yetişdirməkdən ibarətdir. Təhsil-tərbiyə işləri zamanı çox müxtəlif vasitələrdən istifadə olunur. Ən yaxşı vasitələrdən biri olaraq təhsilalanların qədim Şuşanın tarixi abidələri ilə tanış edilməsidir. Həmin abidələr Azərbaycan xalqının mübarizə, döyüş, əmək ənənələrini özündə əks etdirir, insanları o cümlədən şagirdləri və tələbələrin kamil şəxsiyyətlər kimi yetişməsinə öz köməyini göstərir.

Şuşanın tarixi abidələri barədə gənc nəslə, qeyd etdiyimiz kimi, ailədə, uşaq bağçasında, ümumtəhsil məktəblərində ayrı-ayrı fənlərin tədrisi prosesində, eyni zamanda sinifdənxaric və məktəbdənkənar tədbirlər zamanı vermək mümkündür. Tələbələr ali təhsil müəssisələrində mühazirə və seminar məşğələlərində, auditoriyadankənar tədbirlərdə Şuşanın tarixi keçmişi, dünəni və bu günü, tarixi abidələri, dahi şəxsiyyətləri barədə məlumatlar alırlar.

2020-ci il noyabrın 8-i. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan cənab İlham Əliyevin başçılığı altında müzəffər Silahlı Qüvvələrimiz Şuşa şəhərini erməni-faşist işğalçılarından azad elədi. Prezident İlham Əliyevin 3 dekabr 2020-ci il tarixli sərəncamı ilə həmin gün hər il ölkəmizdə Zəfər günü kimi qeyd olunur.

Şuşa şəhəri Azərbaycanın gözü, Qarabağın tacıdır. Şəhər həmişə mədəni, tarixi və strateji əhəmiyyət daşımış və daşımaqdadır. Azərbaycan Respublikasının Prezident, Ali Baş Komandan İlham Əliyev 2020-ci il noyabrın 8-də Şuşanın öz azadlığına qovuşması ilə bağlı xalqımıza müraciətində dedi: "İyirmi səkkiz il yarım işğal altında olan Şuşa azad edildi! Şuşa indi azaddır! Biz Şuşaya qayıtmışıq! Biz bu tarixi Qələbəni döyüş meydanında qazandıq. 2020-ci il noyabrın 8-i Azərbaycan tarixində əbədi qalacaqdır. Bu tarix əbədi yaşayacaq. Bu, bizim şanlı Qələbəmizin, Zəfərimizin günüdür!"

Ermənilər 1992-ci ilin mayında Şuşanı işğal etdikdən sonra şəhərə divan tutmuş, onun tarixi-memarlıq abidələrini dağıtmağa, yandırmağa başlamışdılar. Belə ki, onlar 29 il müddətində 170-dən çox yaşayış binasını, 160-adək mədəniyyət və tarixi abidəni, 22 ümumtəhsil məktəbini, 7 uşaq bağçasını, 8 mədəniyyət evini, 14 klubu, 2 kinoteatrı, 3 muzeyi dağıtmış, 20 kitabxananı yandırmışlar.

Hazırda dövlətimiz İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə tarixi abidələrin bərpası ilə məşğuldur. Cənab Prezident Şuşada olarkən şəhərin tez bir zamanda əvvəlkindən də yaxşı görkəm alacağını diqqətə çatdırmışdır: "Mən demişəm ki, Şuşa nəinki Azərbaycanın, dünyanın ən gözəl şəhərlərindən birinə çevriləcəkdir və buna nail olacağıq, 100 faiz".

Şuşa saysız-hesabsız qədim abidələri ilə diqqəti cəlb edirdi və cəlb etməkdədir. Şəhərdə 549 qədim bina, 2 mədrəsə, 17 məscid, 3 türbə, 6 karvansara, 2 qəsr və qala divarları, 72 tarixi abidə, dövlət xadimlərinin və digər məşhur insanların evləri, ümumi uzunluğu 1203 metr olan daş döşənmiş küçələr, 17 məhəllə bulağı mövcud idi.

Dərslərdə, sinifdənxaric də məktəbdənkənar tədbirlərdə təhsilalanlar öyrənirlər ki, həmin abidələrin əksəriyyətini on doqquzuncu yüzillik-

də yaşamış memar Kərbəlayi Səfixan Qarabağı tikibmiş.

Bir mənbədə (3) Şuşanın 129 tarixi abidəsinin və 14 məhəllənin adı öz ifadəsini tapıb. Şagirdlər, həmin mənbəyə (3) əsaslanaraq, Şuşanın tarixi abidələri ilə tanış olurlar. Bəzilərini diqqət mərkəzinə gətiririk: "Qala divarı (uzunluğu 8 km); Qala Divarları üzərində tikilmiş bürclər (17 ədəd); 17 qədim üslubda salınmış məhəllə; 17 məscid; 17 bulaq; 17 hamam; Meydan bulağı; İsa bulağı; Saxsı bulaq; Turşsu Qalereyası; Karvansaray (4 ədəd); Şahlıq körpüsü; Gəncə qapısı; Zarıslıda Korun karvansarayı; Təzə məhəllədə körpü; Ü. Hacıbəylinin heykəli; Bülbülün büstü; H. Hacıbəyovun büstü; Cıdır düzü; Topxana meşəsi; Ağaböyük Xanımın bürcü; Malıbəylidə Qızlar məktəbi; Un dəyirmanı; Kəlba Şəhriyarın bağı; Həzrət Əli" kahası; Ağabəyim Ağanın qəsri; Bəhmən Mirzə Qacarın saray kompleksi; Bəhmən Mirzənin hərəmxanası; Bəhmən Mirzə Qacarın tikdirdiyi "Bab" hamamı; "Həzrət Abbas Şəfa ocağı"; Qotur bulağı; Qacarların məqbərə kompleksi; Qulam Şahın malikanəsi; Qarabağ xanlığının Divan kompleksi; M.P. Vaqifin müəllimlik etdiyi bina; Xan qızı Xurşud Banu Natəvanın sarayı; X.B. Natəvanın tikdirdiyi həbsxana; Aşağı və Yuxarı Gövhər Ağa Məscidləri; İbrahim xanın mülki; İbrahim Xəlil xanın 1801-ci ildə tikdirdiyi mədrəsə kompleksi (Gövhər Ağanın məscidinin həyətində); Qarabağ xanlığının vəziri Mirzə Cəmal bəy Cavanşirin və onun ailəsinin məqbərə kompleksi; Tarixin yaddaşı olan Daş Kitabələr və s.

Yuxarı Gövhər ağa məscidinin mədrəsəsi. Yuxarı Gövhər ağa məscidini İbrahimxəlil xanın qızı Gövhər ağa tikdirib (1883–1884). Memarı memar Kərbəlayı Səfixan idi. Məscid bu günümüzə qədər gəlib çıxmışdır.

On doqquzuncu yüzilliyin sonlarında Yuxarı Gövhər ağa məscidində yenidənqurma işləri aparılmış, məscidin ön hissəsində ikimərtəbəli mədrəsə tikilmişdir. Mədrəsənin ikinci mərtəbəsində taxtadan eyvanlar düzəldilmişdir. Onlar dərs otaqları kimi nəzərdə tutulub.

İsa bulağı – Şuşanın adı dillərdə gəzən ən məşhur bulaqlarından, tarixi abidələrindəndir. Rəvayətə görə, bulaq XVIII əsrdə onu qalın meşəlikdə aşkara çıxarmış İsa adlı əkinçinin adı ilə bağlıdır.

Bu bulaq Şuşa şəhərindən təxminən iki kilometr kənarda, dəniz səviyyəsindən haradasa 1500 metr hündürlükdə, meşədə yerləşir. Hazırda İsa bulağı tam bərpa olunub.

Ağa körpüsü. Bu körpü Gövhər ağa tərəfindən tikdirilmişdir. Gövhər ağa İbrahimxəlil xan Cavanşirin sonbeşik qızı idi. Xeyirxahlığı ilə seçilirdi. O zamanlar bu körpüyə camaatın böyük ehtiyacı vardı. Bunu nəzərə alaraq, Gövhər ağa Şuşanı Gəncə ilə birləşdirən karvan yolunun,

yəni qədim Kəhrab dərəsinin üstündə bir körpü inşa etdirdi. Körpü Xəlifəli çayının Daşaltı çayına qovuşduğu yerdə qərar tutan birtağlı körpünün uzunluğu 25 metr, eni isə 7 metr idi.

Az keçmiş *“Ağa körpüsü”* Şuşa ilə şimal şəhərləri arasında əlaqəni təmin edən nəqliyyat yoluna çevrildi. Bu körpü təkcə ticarət karvanlarının deyil, həm də insanların n hərəkət etdikləri məntəqə rolunun oynadı.

Həmin körpü sonradan onu inşa edənin adı ilə “Ağa körpüsü” kimi dillərə düşdü.

Xan qızı Natəvanın sarayı – on səkkizinci yüzilliyə aid tarix-memarlıq abidəsidir. Binanın birinci mərtəbəsində yeddi otaq vardır. Həmin otaqlar xidməti xarakterli və xidmətçilərin yaşaması üçün idi. Cənub tərəfdə üç giriş qapısı var. Ortadakı qapı dəhlizə, yanlardakı iki qapı yan otaqlara aiddir. Sarayın cənub fasadı vertikal şəkildə yerləşdirilmiş bellərlə bölünüb.

İkinci mərtəbənin pəncərələrini çərçivəyə alan bellər başqa bellərə nisbətən xeyli genişdir.

Bu saray Şuşanın ilk günlərində tikilmiş mülklərindən sayılır, böyük ərazini əhatə edən həyətdən, eyni zamanda həyətdəki müxtəlif xidməti tikililərdən ibarətdir.

1932-ci il ildə bu sarayda Şuşa Musiqi Məktəbi yerləşdirilmişdir. 1987-ci ildə binada təmir və yenidənqurma işləri aparılmış, saray Xurşidbanu Natəvanın ev-muzeyi olaraq fəaliyyətə başlamışdı. Muzeyin ilk direktoru Namiq Babayev idi.

Cıdır düzü – "yarış meydanı" deməkdir. Cıdır düzü Şuşanın yaxınlığında, onun cənub, nisbətən düz, lakin daha yüksək hissəsində yerləşir. Çəmənlik dərəyə və Daşaltı çayının 200 metr aşağıdan axan Daşaltı dərəsinə boylanır. Cıdır düzündə, adətən cıdır yarışları təşkil olunardı. Qarabağ xanlığının dövründə isə, bu ərazidə Novruz bayramının, digər şənliklərin, covqan oyunlarının, qaçış oyunlarının, başqa yarışların keçirilməsi adət halını almışdı.

Xanın həyətində xüsusi zorxana olsa da, çox adam havalar xoş olanda özlərini Cıdır düzünə verərdilər.

İbrahimxəlil xan at həvəskarı idi. Atlar və dəvələrlə keçirilən yarışları həvəslə qarşılardı. Yarışlara böyük marağı olduğundan onların öz malikanəsində və Cıdır düzündə keçirilməsini məqsədəuyğun bilirdi. Qaliblər qiymətli hədiyyələrlə mükafatlandırılırdılar.

At belində keçirilən "Baharbəndi" adlı oyun, "Papaq oyunu" və "Yaylıq oyunu" Cıdır düzündə təşkil edilir, insanların böyük sevincinə və

marağına səbəb olurdu. Cıdır düzü eyni zamanda pəhləvanların yarışdığı; ədəbi-musiqili məclislərin, musiqi şənliklərinin də keçirildiyi yer kimi xatirələrdə qalmışdır. Mir Möhsün Nəvvab "Məclisi-Fəramuşan" cəmiyyəti üzvlərini Cıdır düzünə yığar, şeir məclisini burada qurardı. Bayram şənliklərində kəndirbazların, klounların çıxışları da özünə yer alardı.

Cıdır düzü xarici ölkə nümayəndələrini də qəbul edirdi.

Topxana meşəsi meşə və dövlət qoruğudur. Şuşa şəhərinin yaxınlığındadır.

1988-ci ildə, hələ SSRİ-yə daxil olduğumuz ildə ermənilər bu meşəyə divan tutdular. Bu, erməni-azərbaycanlı qarşıdurmasına səbəb oldu. Xam xəyallara düşərək, Böyük Ermənistan yaratmaq kimi sərsəm, ağılsız, cəfəng düşüncələr qapılan Ermənistan Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ adlanan ərazisindəki erməniləri qanun pozğunluğuna, qiyam və özbaşınalıqlara məcbur edirdi. Bu isə, Dağlıq Qarabağ müharibəsi ilə nəticələndi.

Topxana meşəsi qara günlərini yaşadı.

Topxana adı necə yaranmışdır? Ağa Məhəmməd şah Qacar Şuşanı mühasirəyə aldığı vaxt (1795) ordusunun topları bu ərazidə yerləşdirilmişdi. Həmin səbəbdən də meşənin adı Topxana olaraq qaldı.

Haqqında bəhs edilən abidələr Şuşanın onlarla abidələrindən yalnız bəziləridir. Azərbaycanın, o cümlədən Şuşanın tarixi abidələri ilə tanış olmaq hər bir azərbaycanlı oğlu və qızı üçün vacibdir. Bu abidələrin yaranma tarixinə bələd olmaq, onların keçdiyi yollar, xoş, firavan günləri, məşəqqətli anları (erməni tapdağında qaldığı uzun illər) barədə təsəvvürə malik olmaq həm vətəndaşlarımızın, təhsilalanların ölkəmizin təbiətinə, tarixi abidələrinə, maddi və mənəvi sərvətlərinə bələd olmaq baxımından faydalıdırsa, eyni zamanda onlarda iftixar hissləri formalaşdırır. Belə gözəl abidələrə, elə gözəl təbiətə, sərvətlərə malik olduqlarına görə qürur hissləri keçirirlər.

Ermənilər ərazilərimizi işğal etmişdilər, insanlarımızın, evlərimizin, təbiətimizin, meşələrimizin, bulaqlarımızın, dağlarımızın başına min oyun açmışdılar. Onlar elə güman edirdilər ki, əzəli torpaqlarımızı, şəhər, rayon, qəsəbə və kəndlərimizi işğal etdiklərinə görə həmin yerlər, sərvətlər həmişəlik onların əllərində qalacaqdır. Amma yanılırdılar. Biz bir daha əvvəlki torpaqlarımıza, şəhər və rayonlarımıza qayıtdıq, düşmənə yerini göstərdik. İşğaldan azad olmuş meşələrimiz, dağlarımız, qayalarımız, ormanlarımız, dərələrimiz, çaylarımız, su anbarlarımız yenə bizimlədir. Eşq olsun Ali Baş Komandan İlham Əliyevə!!! Eşq olsun müzəffər Azərbaycan Ordusuna!!!

Problemin aktuallığı. Şuşa mövzusu, Şuşanın tarixi abidələri mövzusu həmişə aktualdır, aktual olaraq qalır.

Problemin yeniliyi. Məqalə şagirdlərin Şuşanın tarixi abidələri ilə tanışlığına həsr olunub. Bu, son dərəcə vacib məsələdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalə gənc tədqiqatçılar üçün faydalı olacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Yuxarı Gövhər ağa məscidi. https://az.wikipedia.org/wiki/Yuxar%C4%B1_G%C3%B6vh%C9%99r_a%C4%9Fa_m%C9%99scidi
2. İsa bulağı https://az.wikipedia.org/wiki/%C4%B0sa_bula%C4%9F%C4%B1
3. Ağa körpüsü. https://az.wikipedia.org/wiki/A%C4%9Fa_k%C3%B6rp%C3%BCs%C3%BC1. Topxana meşəsi https://az.wikipedia.org/wiki/Topxana_me%C5%9F%C9%99si
4. Xan qızı Natəvan sarayı. https://az.wikipedia.org/wiki/Xan_q%C4%B1z%C4%B1_Nat%C9%99van%C4%B1n_saray%C4%B1

5. Cıdır düzü https://az.wikipedia.org/wiki/C%C4%B1d%C4%B1r_d%C3%BCz%C3%BC
6. Topxana meşəsi https://az.wikipedia.org/wiki/Topxana_me%C5%9F%C9%99si

E-mail: *prof.akif@mail.ru*
Redaksiyaya daxil olub: *23.02.2024*

UOT 371

İlham Ağaqardaş oğlu Cavadov
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Təhsil İnstitutunun direktor müavini
***Orcid**: https://orcid.org/0009-0004-8522-320X*

Çingiz Rövşən oğlu Baxşıyev
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
***Orcid**: https://orcid.org/0009-0000-0986-3740*

Jalə Cəlil qızı Kərimova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
***Orcid**: https://orcid.org/0009-0003-8601-8235*

ALİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ KEYFİYYƏT TƏMİNATI SİSTEMİNDƏ AVROPA STANDARTLARI VƏ TƏLİMATLARININ (ESG) TƏTBİQİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Ильхам Агагардаш оглы Джавадов
доктор философии по педагогике, доцент,
заместитель директора
Института Образования Азербайджанской Республики

Чингиз Ровшан оглы Бахшиев
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

Жаля Джалиль гызы Керимова
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

ВАЖНОСТЬ ВНЕДРЕНИЯ ЕВРОПЕЙСКИХ СТАНДАРТОВ И РЕКОМЕНДАЦИЙ (ESG) В СИСТЕМУ ОБЕСПЕЧЕНИЯ КАЧЕСТВА В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ

Ilham Aghagardash Javadov
doctor of philosophy in pedagogy, associate professor,
deputy director of the
Institute of Education of the Azerbaijan Republic

Chingiz Rovshan Bakhshiyev
Azerbaijan State Pedagogical University

Jala Jalil Karimova
Azerbaijan State Pedagogical University

THE IMPORTANCE OF THE IMPLEMENTATION OF EUROPEAN STANDARDS AND GUIDELINES (ESG) IN THE QUALITY ASSURANCE SYSTEM IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

Xülasə. Keyfiyyət təminatı sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq Avropa Ali Təhsil Məkanı (AATM) yaratmağı hədəfləyən Bolonya prosesinin mühüm elementlərindəndir. Bu işin həyata keçirilməsində əsas alət Avropa Ali Təhsil Məkanında Keyfiyyət Təminatı üzrə Avropa Standartları və Təlimatlarıdır (ESG).

2015-ci ildə başlanılan Ali təhsil sisteminin Avropa Ali Təhsil Məkanının tələblərinə daha da uyğunlaşdırılması məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyinə dəstək göstərilməsi üzrə Tvinninq layihəsi ESG-nin Azərbaycan ali təhsilində tətbiq edilməsi imkanı verdi. Layihənin icbari nəticələrindən biri Azərbaycan ali təhsilində ESG-yə uyğun keyfiyyət təminatı üzrə standartların və təlimatların (AzST) hazırlanması və sənədin üç ali təhsil müəssisəsində sınaqdan keçirilməsidir.
Açar sözlər: *Avropa standartları, beynəlxalq əməkdaşlıq, keyfiyyət təminatı, təlimat*

Резюме. Международное сотрудничество в области обеспечения качества является одним из важных элементов Болонского процесса, целью которого является создание Европейского пространства высшего образования (ЕПВО). Основным средством реализации этой работы являются Европейские стандарты и рекомендации по обеспечению качества в Европейском пространстве высшего образования (ESG). Запущенный в 2015 году проект Twinning по оказанию поддержки Министерству Образования Азербайджанской Республики с целью дальнейшей адаптации системы высшего образования к требованиям Европейского пространства высшего образования предоставил возможность применить ESG в высшем образовании Азербайджана. Одним из обязательных результатов проекта является подготовка стандартов и руководств по обеспечению качества в соответствии с ESG в азербайджанском высшем образовании (AzST) и апробация документа в трех высших учебных заведениях.
Ключевые слова: *Европейские стандарты, международное сотрудничество, гарантия качества, руководство*

Summary. International cooperation in the field of quality assurance is one of the important elements of the Bologna process, which aims to create a European Higher Education Area (EAHE). The main tool in the implementation of this work is the European Standards and Guidelines for Quality Assurance in the European Higher Education Area (ESG). The Twinning project on providing support to the Ministry of Education of the Republic of Azerbaijan with the aim of further adapting the higher education system to the requirements of the European Higher Education Area, launched in 2015, provided an opportunity to apply ESG in Azerbaijan's higher education. One of the mandatory results of the project is the preparation of standards and guidelines for quality assurance in accordance with ESG in Azerbaijani higher education (AzST) and the testing of the document in three higher education institutions.
Keywords: *European standards, international cooperation, quality assurance, management*

Avropa ali təhsil məkanında daxili keyfiyyət təminatı üzrə standartlar və təlimatlar (ESG) Avropa Tələbələr Birliyi (ATB) [1], Ali Təhsil Müəssisələrinin Avropa Assosiasiyası (EURASHE), Avropa Universitetlər Assosiasiyası (EUA) ilə birlikdə Ali Təhsildə Keyfiyyətə Təminat üzrə Avropa Assosiasiyası (ENQA) tərəfindən hazırlanmış təklif əsasında ali təhsil məsələlərinə cavabdeh olan nazirliklər tərəfindən 2005-ci ildə qəbul olunmuşdur. 2005-ci ildən etibarən keyfiyyət təminatında, eləcə də kvalifikasiya çərçivəsi, təlim nəticələrinin istifadəsinin tanınması və təşviqi kimi həyata keçirilən digər Bolonya tədbirlərində əhəmiyyətli irəliləyişlər baş vermişdir. Bütün bunlar tələbələrə əsaslanan tədris və təhsil istiqamətində köklü fikir dəyişikliyinə gətirib çıxarmışdır.

Keyfiyyət təminatı prosesləri, xüsusi ilə xarici keyfiyyət təminatı prosesləri Avropa ali təhsil müəssisələrinin keyfiyyətini nümayiş etdirməyə və şəffaflığı artırmağa imkan verir, beləliklə, qarşılıqlı etimad yaratmağa, ali təhsil müəssisələrinin təsnifatlarının, proqramlarının və xidmətlərinin daha yaxşı tanınmasına yardım edir. Müəssisələr və keyfiyyət təminatı agentlikləri ESG-dən ali təhsildə daxili və xarici keyfiyyət təminatı sistemləri üçün istinad sənəd kimi

istifadə edir. Bundan əlavə, ESG tələblərinə cavab verən keyfiyyət təminatı agentliklərin reyestrinin aparılması üzrə məsul təşkilat olan Ali Təhsildə Keyfiyyət Təminatı üzrə Avropa Reyestri fəaliyyətində ESG-yə əsaslanır.(2)

Ali təhsil sahəsində keyfiyyət təminatı üzrə Avropa standartları və təlimatları Keyfiyyət təminatı üzrə standartlar üç hissəyə bölünür:

1) Daxili keyfiyyət təminatı;
2) Xarici keyfiyyət təminatı;
3) Keyfiyyət təminatı agentlikləri. (1)

Keyfiyyət planlaşdırması: KTS-də hər bir komponentin bir-biri ilə əlaqəsi olduğu və sistemin planlı və sistematik fəaliyyətlərin birləşməsi olduğu üçün daxilindəki fəaliyyətlər və münasibətləri yaxşı planlaşdırılmalı və qurulmalıdır. İlkin qiymətləndirmə ilə müəyyən edilmiş mövcud vəziyyət məlumatları planlaşdırma üçün əhəmiyyətli bir giriş təşkil edir. Bu mərhələdə hədəflər, həyata keçiriləcək fəaliyyətlər və onların mərhələləri, məsul şəxslər, mənbələr, xərclər, vaxt və s. müəyyənləşdirilməsi məqsədəuyğundur.

Daxili KT: Daxili KT-nin əsas məqsədi görülən işlərin və qurulmuş sistemin effektivliyini, hədəflərə uyğunluğunu və sistem tələblərini yaxşılaşdırmaq üçün istifadə edilə bilən imkanları müəyyənləşdirməkdir. Bu şəkildə, müəssisənin xarici KT-dan əvvəl özünü yoxlaması yarana biləcək hər hansı problemin vaxtında aşkar olunmasına və buna görə də təxirə salınmaz tədbirlərin görülməsinə gətirib çıxarır.

Xarici KT: Daxili KT-dən sonra müəssisədə yaranan çatışmazlıqlar və səhvlər düzəldilsə də qərəzsiz və müstəqil bir komanda tərəfindən müəssisə yoxlanılmalıdır. Həmin yoxlama KT sistemlərini bilən və təşkilatın fəaliyyət sahəsində təcrübəsi olan KT agentlikləri tərəfindən aparılmalıdır.

Azərbaycan və dünya ali təhsilində keyfiyyət təminatı

Dünyada keyfiyyətdən ATM-nin məsuliyyət daşıması KT-də ən geniş yayılmış yanaşmadır. Ali təhsildə beynəlxalq tələbə hərəkətliliyi artan tendensiyada olduğundan, dövlətlər üçün digər ölkələrdəki proqram və dərəcələrin qiymətləndirilməsi, akkreditasiyası çox vacibdir. Akkreditasiya tədrisdə keyfiyyət təminatı və universitetlərin təlim-tədris keyfiyyətlərinin inkişafına dəstək olan təşəbbüslərin, təcrübələrin təşviqi üçün vacibdir (Makhoul, 2019). ABŞ ali təhsil sistemini səciyyələndirən ən vacib cəhət, sistemin mərkəzləşdirilməmiş bir quruluşa və institusional fərqliliyə sahib olmasıdır. Akkreditasiya xarici keyfiyyət qiymətləndirmə prosedurudur. Amerika akkreditasiya sisteminin ən vacib üstünlüyü Avropa sistemlərindən daha az bürokratik və özünü tənzimləyən olmasıdır. Akkreditasiya könüllüdür və akkreditə olmayan müəssisələr da təhsil vermək hüququna malikdirlər. Belə ki, burda ATM öz akademik keyfiyyətinə görə məsuliyyət daşıyır və akademik keyfiyyətin qorunması və yaxşılaşdırılması üçün institusional muxtariyyət vacibdir. Tanınma institusional və proqram akkreditasiyası üçün milli koordinasiyadan məsul olan özəl qurum olan Ali Təhsil Akkreditasiya Şurası (CHEA) və ya ABŞ Təhsil Nazirliyi yəni federal hökumət tərəfindən həyata keçirilir.

CHEA ABŞ-da institusional və proqram akkreditasiya qurumlarını qəbul edən kollec və universitetlərin birliyidir. 2007-ci ildən etibarən CHEA və ya Təhsil Nazirliyi tərəfindən ümumilikdə 19 institusional akkreditasiya qurumu qeydiyyata alınmışdır. Həmin 19 KT agentlikləri ABŞ-dakı 7000 ATM-i akkreditasiyadan keçirirlər. Bundan əlavə, proqramları akkreditasiya edən 61 təşkilat var ki, onlar da 19000-dən çox təhsil proqramını akkreditasiya edirlər. CHEA, yalnız ali təhsil akkreditasiyası və KT-ni diqqət mərkəzində saxlayan yeganə milli təşkilatdır (5). 25.07.2019-cu il tarixdə Ali Təhsildə Akademik

Dərəcələri və Keyfiyyətin Yüksəldilməsi üzrə Milli Qurumun (NİAD-QE) təşkilatçılığı və bir çox təşkilatların, o cümlədən CHEA-nın dəstəyi ilə Yaponiyada Milli Elmlər Mərkəzində "Dəyişən Zamanlarda Ali Təhsildə Keyfiyyət Təminatı" mövzusunda keçirilmiş Universiteti Keyfiyyət Təminatı 2019 Forumunda CHEA prezidenti Dr. Judith Eaon çıxış edərək ATM-lərin şaxələndirilməsi və rəqəmsal təhsildə KT, çoxtərəfli tələbə mübadiləsi və universitet reytinqləri kimi müxtəlif qlobal dəyişikliklərə diqqət çəkmişdir. Daha sonra J.Eaton ümumi cəmiyyətdə ideal KT və akkreditasiya düşündüyümüz zaman həmin dəyişikliklərin yaxşı tanınmasının vacibliyini vurğulamışdır. Dr. Eaton bu fikirlərin tələbələrin xeyrinə olduğunu və ali təhsil cəmiyyətinin dəyişikliklərə adaptasiyaya çalışdığını izah etmişdir (5)

İNGİLTƏRƏ universitetləri dövlət resursları tərəfindən dəstəkləndiklərinə və muxtar olduqlarına görə idarəetmə, təhsil, tədqiqat və s. baxımından yüksək dərəcədə müstəqilliyə sahibdirlər. İngiltərədəki universitetlərin və digər ATM-lərin xarici qiymətləndirilməsi 1997-ci ildə müstəqil bir status olaraq təsis edilmiş Ali Təhsildə Keyfiyyət Təminatı Agentliyinin (QAA) məsuliyyətidir. QAA İngiltərədəki ali təhsil standartlarını və keyfiyyətini təsdiqləyən müstəqil bir təşkilatdır. İngiltərədəki bütün universitetlər QAA-nın rəsmi üzvləri və ortaqlarıdır. QAA, universitetlərin üzvlük haqları və maliyyə agentliklərinin müqavilələrindən əldə edilən gəlirlər hesabına maliyyələşdirilir.

Agentliyin əsas missiyaları aşağıdakılardır (3):

- İngiltərə ali təhsil sisteminin keyfiyyətinin inkişafı və standartlarının qorunması – harada ki, həmin sistem tətbiq olunur;
- İngiltərədə bir ixtisas dərəcəsi qazanmaq üçün çalışan tələbələrin gözlədikləri ali təhsil almasını yoxlamaq. Agentliyin tələbələrin ehtiyacları ilə məşğul olmaq, standartları qorumaq, inkişaflara nəzarət və Böyük Britaniyanın ali təhsili ilə bağlı cəmiyyətin anlayışını inkişaf etdirmək kimi dörd əsas strateji məqsədləri var. Agentlik, ATM-lərdə və İngiltərədəki ali təhsilin alternativ təminatçılarının akademik standartlarını və keyfiyyətlərini necə qoruduqlarını araşdırmaqla yanaşı, İngiltərənin Xüsusi Şurasına (The Privy Council of the United Kingdom) qurumların dərəcə vermə qabiliyyətləri və universitet adı vermə hüququ ilə bağlı tələblərinə dair məsləhətlər verir. QAA İdarə Heyətində 15 üzv var. 2009-2010-cu il tarixindən etibarən qiymətləndirmə qrupuna bir tələbə də əlavə edilmişdir.

FİNLANDİYA Təhsil Nazirliyinin nəzdindəki Finlandiya Ali Təhsil Qiymətləndirmə Şurası (FINHEEC) ATM-lərin KT sistemlərinə nəzarət edir. Finlandiya keyfiyyətli nəzarət modelində ATM-lər öz KTS-lərinə qərar verə bilər və FINHEEC KTS-lərin fəaliyyətini qiymətləndirir. FINHEEC-in əsas vəzifəsi ATM-lərə və Təhsil Nazirliyinə akkreditasiya ilə bağlı məsələlərdə kömək etmək və ATM-lərin akkreditasiyasını təşkil etməkdir. FINHEEC tərəfindən Finlandiyadakı bütün ATM-lərin institusional yoxlamaları altı illik aparılır. İnstitusional yoxlamalar qurumların KTS-ni qiymətləndirir (Kettunen, 2012). FINHEEC-in əsas məqsədi isə Finlandiya ATM-lərini müqayisə məlumatlarının hazırlanması, inkişaf üçün tövsiyələrin verilməsi, ən yaxşı təcrübələrin tətbiqi və akkreditasiya etmək yolu ilə yaxşılaşdırmaqdır. FINHEEC xüsusilə beynəlxalq və Avropa səviyyəsində əməkdaşlıqda fəal iştirak edir və müxtəlif ölkələrin qiymətləndirmə təşkilatları və şəbəkələri ilə əlaqələr qurur və onu davam etdirir. Bundan əlavə, FINHEEC tərəfindən universitetlərdəki KTS-lərin yoxlanılmasında əsas məqsəd həmin sistemlərin Avropa KT prinsiplərinə cavab verməsini formalaşdırmaqdır (3).

Azərbaycan ali təhsil sistemində Avropa Kredit Transfer Sisteminin tətbiq olunması, Avropanın və dünyanın aparıcı universitetlərinin müsbət təcrübəsinin ölkəmizə gətirilməsi ilə ali təhsildə KT-nin inkişafına şərait yaratmışdır.

XXI əsrin tələblərinə uyğun olaraq rəqabətqabiliyyətli insan kapitalının yetişdirilməsi, tələbə qəbulu qaydalarının təkmilləşdirilməsi, universitetlərdə keyfiyyətin təminatı mərkəzlərinin yaradılması və məzunların işlə təmin olunmasına xidmət edən karyera mərkəzlərinin fəaliyyətində effektivliyinin yüksəldilməsi istiqamətlərində ciddi uğurlar əldə olunmuşdur. Azərbaycan 2015-ci ildən Ali Təhsildə Keyfiyyətin Təminatı üzrə Avropa Reyestri (EQAR) təşkilatının üzv seçilmişdir. Məlumat üçün bildirirəm ki, EQAR Bolonya prosesinə üzv ölkələrin mandatı ilə Ali təhsildə keyfiyyətin təminatı üzrə Avropa Assosiasiyasının (ENQA), Avropa Universitetlər Assosiasiyasının (EUA), ATM-lərin Avropa Assosiasiyasının (EURASHE) və Avropa Tələbələr Birliyinin (ESU) təşəbbüsü əsasında ali təhsildə keyfiyyətə nəzarət üçün yaradılmış ilk rəsmi qurumdur. Azərbaycanda yerli və beynəlxalq səviyyədə qəbul edilmiş standartlara əsaslanan ali, orta ixtisas və əlavə təhsilin keyfiyyətinin müstəqil qiymətləndirilməsi sahəsində peşəkar və mütəxəssis qurum Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin tabeliyində publik hüquqi şəxs statusu olan Təhsildə Keyfiyyət Təminatı Agentliyidir (TKTA).

TKTA Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29.12.2019-cu il tarixdə imzaladığı müvafiq Fərmana əsasən, Təhsil Nazirliyinin Akkreditasiya və Nostrifikasiya İdarəsinin bazasında təşkil edilmişdir. TKTA-nın məqsədi Azərbaycan Respublikasında effektiv KTS-in fəaliyyətini təşkil etməkdən, keyfiyyət nəticələri və əhatəliliyinə görə dünya ölkələri sırasında qabaqcıl mövqe tutan təhsil sisteminin formalaşdırılmasından, müasir dövrün tələblərinə uyğun bilik, bacarıq, səriştə və təcrübəyə malik rəqabət qabiliyyətli insan kapitalının əmək bazarına çıxışına dəstək göstərilməsindən ibarətdir. TKTA təhsil proqramlarının keyfiyyət səviyyələrinin müəyyənləşdirilməsi və tələblərin həyata keçirilməsini təmin edir və 2017-ci ildə Avropa Ali Təhsil Məkanında Keyfiyyətin Təminatı üzrə Assosiasiyada (ENQA) müşahidəçi üzv statusu qazanmışdır. Təhsil müəssisələrinin akkreditasiyası hər 5 ildən bir həyata keçirilir.

TKTA effektiv KTS-in fəaliyyətini təşkil edərək, müasir dövrün tələblərinə uyğun bilik, bacarıq, səriştə və təcrübəyə malik mütəxəssislərin əmək bazarına çıxışına dəstək göstərməkdədir. TKTA-nın əsas amalı ölkədə "Keyfiyyət-mərkəzli ömür boyu təhsil"in formalaşmasına təminat yaratmaq üçün cəmiyyət və bütün digər təhsil sahəsinin iştirakçıları ilə birlikdə maksimum səmərəli nəticə əldə etməkdir. Bu baxımdan, yeni Akkreditasiya Qaydaları isə təhsil müəssisələrinin akkreditasiyası və KT ilə bağlı bir çox üstünlükləri yaratmaqla cəmiyyətin keyfiyyətli təhsilə olan bir çox gözləntilərinin təmin olunmasına töhfə vermiş olacaqdır (3):

1. Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin inkişafı, beynəlmiləlləşməsi və təhsilin keyfiyyət səviyyəsinin yüksədilməsinin təmin olunması məqsədilə beynəlxalq təcrübə əsasında təhsil müəssisələrinin elektronlaşdırılmış akkreditasiyası sistemi formalaşacaq;

2. ATM-in fəaliyyətinin və təhsil proqramlarının icrasının qiymətləndirilməsi zamanı Avropa Ali Təhsil Məkanının KT prinsiplərinin də nəzərə alınması təmin olunacaq;

3. Məzunlarına iki və daha çox xarici ölkələrin ATM-lərində təhsil almaq hüququ verən təhsil proqramlarının akkreditasiyası məqsədilə təhsil proqramlarının icrasının qiymətləndirilməsi mexanizmi formalaşacaq;

4. Təhsil müəssisəsinin fəaliyyətinin və ayrı-ayrı təhsil

proqramlarının icrasının qiymətləndirilməsi prosesinə müstəqil ekspertlərlə bərabər təhsil müəssisəsinin fəaliyyətində maraqlı tərəflərin, xüsusən də işəgötürənlərin və təhsilalanların nümayəndələri cəlb ediləcək;

5. Təhsil müəssisələrində daxili KTS-in qurulmasına köməklik göstərəcək və təhsil müəssisələrini öz strateji inkişaf planını və keyfiyyət siyasətini formalaşdırmağa təşviq edəcəkdir.

Problemin aktuallığı. Ali təhsilin əlçatarlılığının artması ali təhsil müəssisələrinə daha çox müxtəlif fərdi təcrübələrdən yararlanmaq imkanı yaradır. Ali təhsilin müxtəlifliyə və dəyişən gözləntilərə cavab verə bilməsi üçün ali təhsil müəssisələrinin fəaliyyətində əsaslı dəyişikliklər tələb olunur. Bu dəyişikliklərə təlim və tədris prosesində tələbəyə fərdi yanaşmanın artırılması, yeni şəraitə çevik uyğunlaşa bilən tədris metodlarından istifadə və rəsmi tədris planlarından kənarda əldə edilmiş qabiliyyətlərin tanınması aiddir. Ali təhsil müəssisələri həyata keçirdikləri missiyalara, tədris və əməkdaşlıq imkanlarına, o cümlədən beynəlmiləlləşmənin inkişafına, onların malik olduqları rəqəmsal tədris vasitələrinə və tətbiq etdikləri tədris formalarına görə fərqlənir.

Problemin yeniliyi. Ali təhsil sistemlərinin və ali təhsil müəssisələrinin bu dəyişikliklərə cavab verməsində, eləcə də tələbələrin əldə etdiyi təsnifatların təmin edilməsində keyfiyyət təminatının rolu olduqca əhəmiyyətlidir və onların ali təhsil təcrübəsi müəssisənin əsas missiyalarındandır. Ali təhsil məkanında keyfiyyət təminatı üzrə standartlar və təlimatların əsas məqsədi fərqli regionlarda və bütün maraqlı tərəflər arasında təhsil və tədris prosesində keyfiyyət təminatına dair ortaq anlayışın yaradılmasına töhfə verməkdir. Həmin standartlar və təlimatlar Avropa ali təhsil məkanında milli və institusional keyfiyyət təminatı sisteminin təkmilləşdirilməsində və regional əməkdaşlıq məsələsində vacib rol oynayır və rol oynamaqda davam edəcəkdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Ali təhsil, tədqiqatlar və innovasiyalar sosial həmrəyliyin, iqtisadi yüksəlişin və beynəlxalq rəqabətədavamlılığın artırılmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Avropa cəmiyyətlərinin daima inkişafda olan və biliklərə əsaslanan cəmiyyət qurmaq istəyini nəzərə aldıqda ali təhsilin sosial-iqtisadi və mədəni inkişafın əhəmiyyətli bir komponenti olduğu qənaətinə gəlmək olar. Eyni zamanda, bacarıq və qabiliyyətlərə dair tələblər artdığı üçün ali təhsil həmin tələblərə yalnız innovativ metodlardan istifadə etməklə cavab verə bilər.

Nəticə. KTS müəssisənin və onun keyfiyyət səviyyəsinin davamlı inkişafını təmin edən vacib bir vasitədir. Buna görə qazanılmış keyfiyyət səviyyəsini qorumaqla yanaşı əmək bazarının tələbləri, maraqlı tərəflərin gözləntiləri və çətin rəqabət şərtləri nəzərə alınaraq müəssisə öz proseslərini davamlı inkişaf etdirməli və KT sistemlərini də təkmilləşdirməlidir. Ümumi qiymətləndirildikdə ölkələr arasında KTS-in qəbulundan tutmuş tətbiqinə qədər mühüm fərqlər mövcuddur. Başqa sözlə, KT-nin tətbiqi ilə ali təhsildə milli hədəfin nə olması çox vacibdir ki, bu da KT prosedurlarından tutmuş milli agentliklərin vəzifəsinə, funksiyasına və tərkibinə qədər hər şeyi müəyyənləşdirir.

Ədəbiyyat:

1. Westerheijden, Don F., Stensaker, B. və Rosa, M, J. (2007). Quality Assurance In Higher Education. Springer, Dordrecht
2. Tight, M. (2020). Research into Quality Assurance and Quality Management in Higher Education. Theory and Method in Higher Education Research, Vol. 6, pp. 185-202.
3. Carolyn, C, Christina, R. (2002). Quality Assurance and the Development of Course Programmes. Carfax Publishing, Taylor & Francis Ltd, Bucharest
4. Makhoul, S, A. (2019). Higher education accreditation, quality assurance and their impact to teaching and learning enhancement. Journal of Economic and Administrative Sciences. Vol. 35 No. 4, pp. 235-250.

E-mail: cingizbaxsiyev675@gmail.com
Redaksiyaya daxil olub: 22.02.2024.

UOT 37.01.

Müseyib İbrahim oğlu İlyasov
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin kafedra müdiri
pedaqogika elmləri doktoru, professor

MÜƏLLİM SƏRİŞTƏLİLİYİ ŞAGİRD ŞƏXSİYYƏTİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNİN MÜHÜM AMİLİ KİMİ

Мусейиб Ибрагим оглу Ильясов
доктор педагогических наук, профессор
заведующий кафедрой Азербайджанского Государственного Педагогического Университета

КОМПЕТЕНТНОСТЬ УЧИТЕЛЯ КАК ВАЖНЫЙ ФАКТОР РАЗВИТИЯ ЛИЧНОСТИ УЧЕНИКА

Museyib Ibrahim Ilyasov
head of departament at the Azerbaijan State Pedagogical University,
doctor of pedagogical sciences, professor

TEACHER COMPETENCE AS AN IMPORTANT FACTOR IN THE DEVELOPMENT OF STUDENT PERSONALITY

Xülasə. Müəllimin öz peşəkarlığı və səriştəliliyini daha da inkişaf etdirməyə istiqamətlənmiş fəaliyyəti öz nəticəsini iki istiqamətdə göstərə bilir. Birincisi, müəllimi öz peşəsinin fövqünə qaldırır, onu usta müəllim kimi formalaşdırır, ikincisi, təhsilalanların daha yaxşı öyrənmələrinə, həyati bacarıqlara yiyələnmələrinə və bilavasitə şəxsiyyət kimi formalaşmalarına öz əhəmiyyətli təsirini göstərir. Məqalədə bu problemlərə toxunulmuş, pedaqoji ədəbiyyatda mövcud olan müəllim səriştəliliyinin müxtəlif modellərinin təhlili verilmiş, müəllimin özünühazırlıq və özünüinkişaf istiqamətlərinin əsas parametrləri nəzərdən keçirilmişdir.
***Açar sözlər**: peşə səriştəliliyi; həyati bacarıqlar; özünüinkişaf; şəxsiyyətyönümlü yanaşma; pedaqoji proses.*

Резюме. Деятельность педагога, направленная на дальнейшее развитие его профессионализма и компетентности, может показать свои результаты в двух направлениях. Во-первых, это поднимает учителя на вершину его профессии, формирует его как мастера-педагога, а во-вторых, оказывает существенное влияние на лучшее обучение учащихся, приобретение жизненных навыков и формирование личности. Эти проблемы были затронуты в статье, дан анализ различных моделей компетентности учителя, существующих в педагогической литературе, рассмотрены основные параметры направлений самоподготовки и саморазвития учителя,.
Ключевые слова: профессиональная компетентность; жизненные навыки; саморазвитие; личностно-ориентированный подход; педагогический процесс.

Summary. The teacher's activity aimed at further developing his professionalism and competence can show its results in two directions. Firstly, it elevates the teacher to the top of his profession, forms him as a master teacher, and

secondly, it has a significant impact on better learning of students, acquisition of life skills and personal formation. hese problems were touched upon in the article, the analysis of various models of teacher competence existing in the pedagogical literature was given, the main parameters of the teacher's self-preparation and self-development directions were reviewed.

Keywords: *professional competence; life skills; self-development; person-oriented approach; pedagogical process.*

Hazırda parta arxasında əyləşən şagirdlərə bu gün verdiyimiz bilik, bacarıq və vərdişlərin və həyata hazırlıq səviyyəsinin 10-15 ildən sonra onların qarşılarına çıxacaq problemləri həll etməyə, həyati vəzifələri yerinə yetirməyə nə dərəcədə cavab verə biləcəyini düşünəndə insan istər-istəməz bir narahatlıq hissləri keçirməli olur. Texnika və texnologiyalar yeniləşir, modifikasiya edilir, dünən yeni olan artıq bu gün köhnəlir, daha yenisi ilə əvəz olunur. Bunlardan asılı olaraq həyatda baş verən hadisələrin dinamikası nəinki uzağı, çox vaxt yaxın gələcəyi belə proqnozlaşdırmağı çətinləşdirir.

Müasir dövrdə internet və digər informasiya vasitələri gündəlik həyatımızda elə daxil olmuşdur ki, nə sosial həyatı, nə də təhsili bunlarsız təsəvvür etmək çətindir. Pedaqoji texnologiyaların inkişafı və digər vasitələrin tədrisdə mühüm yer tutması onun məzmun və gedişində əsaslı dəyişikliklərə səbəb olmuşdur.

Melburn (Avstraliya) universitetinin professoru Patrik Qriffin XXI əsrin insanına aid 10 səriştə müəyyən edir və onları dörd kateqoriyada birləşdirir:

1) yaradıcılığı əks etdirən düşüncə metodları, tənqidi düşüncə, problemlərin həlli və qərarların qəbulu;

2) qarşılıqlı fəaliyyət və əlaqənin olduğu iş üsulları;

3) informasiya-kommunikasiya texnologiyaları kimi iş avadanlıqlarından istifadə və informasiya savadı;

4) vətəndaşlıq, peşə seçimi, şəxsi və sosial məsuliyyət kimi həyati səriştələr [5].

Bunların təhlili belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, bu səriştələri eyni ilə XXI əsrin müəllimlərinə də aid etmək olar.

Müasir şəraitdə məktəblərimizdə aparılan təlim prosesinin xüsusilə üç istiqaməti (texnologiyası) diqqət cəlb edir: 1) fənnin (mövzunun) mənimsədilməsinə istiqamətləndirilmiş təlim (*bilikyönümlü yaxud, fənyönümlü texnologiyalar*), 2) təhsilalanların tələbatlarının ödənilməsinə yönəldilmiş təlim (*şəxsiyyətyönümlü texnologiyalar*) və 3) fənnin mənimsədilməsi və şagirdlərin tələbatlarının təmin olunmasına istiqamətləndirilmiş təlim (*əməkdaşlıq texnologiyaları*). Bunların hər birinin reallaşdırılmasını təmin etmək müəllimin pedaqoji səriştəliliyinin müxtəlif səviyyələrini özündə əks etdirir.

Son illər müəllimlərin peşə səriştəliliyi problemi üzrə bir sıra tədqiqatlar aparılmışdır. Aşağıda təqdim etdiyimiz təqdimatda peşə səriştələri üç qrupa bölünür: 1. İdrakı səriştələr (tənqidi təfəkkür, problemlərin həlli), informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə bacarığı. 2. Kommunikativ səriştələr (sosial – qarşılıqlı fəaliyyət, heyət tərkibində çalışmaq, əməkdaşlıq). 3. İnsanın şəxsi keyfiyyətləri (xüsusiyyətləri) [4].

Bunlar həm də xüsusi meyarlar kimi peşə səriştəliliyinin hansı komponentlərdən ibarət olduğunu

göstərir və peşə səriştəliliyin məzmununu xarakterizə edir.

Digər bir təsnifat tədqiqatçı V.Y. Adolf tərəfindən verilir. O, bir sıra meyarlara (səriştələrə) xüsusi önəm verərək peşə səriştəliliyinin xüsusi meyarlarının aşağıdakılardan ibarət olduğunu göstərir:

1. *Seçicilik.* Bu meyar tələbənin hələ ali məktəbdə təhsil aldığı dövrdə özünü müəllim kimi dərk etmək istəyini ifadə edir və subyektiv olaraq pedaqoji fəaliyyətdə məqsədlərin diferensial şəkildə əks olunmasında özünü göstərir. Eyni zamanda fərd üçün peşəkar və şəxsi əhəmiyyət kəsb edən pedaqoji məqsədlərin qəbul edilməsi dərəcəsi ilə xarakterizə olunur.

2. *Şüurluluq.* Bu, müəllimlərin zehni fəaliyyətini məqsədyönlü şəkildə idarə etmək, peşəkar vəziyyətlərin səriştəli təhlili üsullarını mənimsəmək qabiliyyətinə aiddir.

3. *Nəticəlilik.* Bu, problemli vəziyyətlərin pedaqoji transformasiyası ilə bağlı fəaliyyətin konkret nəticələrində "lazımdır" və "arzu olunan" arasında uyğunsuzluq dərəcəsində özünü göstərir.

4. *Yaradıcı xarakter.* Qeyri-standart pedaqoji vəziyyətləri sosial və şəxsi əhəmiyyətli məqsədlərə çevirmək, onların həlli üçün ən yaxşı variantları tapmaq bacarığı ilə müəyyən edilir.

5. *Maraq.* Şəxsi və peşəkar maraqları birləşdirmək lazımdır [3, s. 54].

Başqa bir təsnifatı da nəzərdən keçirsək, orada da müəllimin peşə səriştəliliyinin bir çox zəruri cəhətlərini görmək olar. Məsələn, tərəfimizdən (2018-ci il) meyar kimi müəllimin 29 peşə səriştəsi müəyyən edilmiş və onlar beş qrupda sistemləşdirilmişdir: 1) *təşkilatçılıq, idarəetmə səriştəliliyi;* 2) *didaktik, öyrədə bilmə səriştəliliyi;* 3) *şagirdlərin idrakının inkişaf etdirilməsi səriştəliliyi;* 4) *pedaqoji prosesə kreativ yanaşma;* 5) *ünsiyyət və əməkdaşlıq səriştəliliyi* [2, s. 92-97].

Bu günki həyat təhsilalanlardan təkcə informasiyaları qavramaq, yadda saxlamaq və yada salmağı tələb etmir. Məktəbin başlıca vəzifəsi böyüyən nəsli fəal həyata hazırlamaq, onları bir şəxsiyyət, vətəndaş, rəqabətqabiliyyətli mütəxəssis kimi formalaşdırmaq olduğundan bu günkü yanaşma tamamilə yeni, gənclərdə həyati bacarıqları formalaşdırmağı önə çəkir. Buna görə də pedaqoji proses tamamilə yeni hədəfləri nəzərə almaqla gənc nəsildə ilk növbədə həyati bacarıqların formalaşdırılmasını təmin etməyə istiqamətləndirilməli və bu missiyanı yerinə yetirməlidir.

Təhsilalanlar aldıqları məlumatları dərk etməyi, onun mahiyyətini anlamağı, onları təhlil etməyi, nəticələr çıxarmağı, eyni zamanda aldıqları bilikləri bacarığa çevirməyi, reallıqda tətbiq etməyi bacarmalıdırlar. Nəyin necə və niyə belə olduğunu anlamalıdırlar. Təhlil etmək, analitik düşüncəyə malik olmaq, düzgün qiymətləndirə bilmək kimi bacarıqlara yiyələnməlidirlər. Təbii ki, bu prosesdə istiqamətverici məhz müəllimlər və məktəbdir.

Hazırda istər orta, istərsə də ali məktəblərə öz üzərində müntəzəm işləyən, fəaliyyətinə həmişə yeniliklər qatan, dövrün artan tələblərinə özünün qabiliyyəti və bacarığı ilə yüksək səviyyədə cavab verən yüzlərlə yenilikçi, novator və yaradıcı müəllimlər vardır. Lakin böyük bir müəllim ordusu içərisində nəinki yaradıcı, öz üzərində işləməyən, yeniliklərdən xəbərdar olmayan müəllimlə də çoxdur. Fənninin dövlət standartlarının nələri tələb etdiyini, təlim nəticələrinin nə olduğunu, məzmun xətti nədir, fənn kurikulumu tədris zamanı hansı prinsiplərin gözlənilməsini tələb edir və s. kimi məsələləri bilməyən və öyrənməyə də

marağı olmayan müəllimlər də az deyildir. Təbii ki, bunlar da öz nəticəsini tədrisdə, təhsilalanların aldıqları bilik, bacarıq və vərdişlərin səviyyəsində göstərir.

Bu günkü gənclərimiz çox şeyləri bilir və bacarırlar. Həm də daha çox şeyləri də bilmək, öyrənmək istəyirlər. Bunlar isə müəllimlərimizdən özlərini inkişaf etdirməyə, öz üzərlərində işləməklə təhsilalanların tələb və tələbatlarını təmin etmək üçün yeniliklər etməyə, dövrün tələblərinə cavab verməyə yeni-yeni impulslar verir. Bizcə bunları iki tərəfdən qiymətləndirmək olar:

Birincisi, müəllimlərin özlərini daim təkmilləşdirməyə, fəaliyyətlərini təkcə gündəlik dərslərinə hazır gəlməklə məhdudlaşdırmamaqla əsl usta müəllim səviyyəsinə qalxmaq üçün yeniliklər etməyə, fəaliyyətinə yaradıcılıqla yanaşmağa maraq göstərməsi.

İkincisi, təhsilalanları inkişaf etdirmək, onları gələcək həyata normal hazırlamaq, onlarda həyati bilik, bacarıq və vərdişlər formalaşdırmaq üçün özlərini təkmilləşdirməyə, yeni pedaqoji texnologiyaları mənimsəməyə maraqlı olmaları.

Bunların hər ikisi müəllimlərdən özlərini təkmilləşdirmək, inkişaf etdirmək istiqamətində bir sıra işlərinin reallaşdırılmasını zəruri edir. Bunları əsasən aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar:

1. Müəllimin İKT bacarıqlarına malik olması, müxtəlif proqramla işləməyi, pedaqoji prosesdə İKT-dən və internet resurslarından istifadə etməyi bacarması. Qeyd edək ki, bu sahədə son illərdə, xüsusən pandemiya dövründə xeyli təcrübə toplanmışdır. Müəllimlərimizin əksəriyyəti dərslərində bu imkanlardan müntəzəm olaraq istifadə edirlər. Lakin müşahidələr göstərir ki, hələ də bu imkanlardan yararlanmayan, dərslərində yeni təlim texnologiyalarından istifadə etməyən müəllimlərimiz də az deyildir.

2. Müəllimlərin xarici dil bacarıqlarına malik olması. Bu önəmli məsələ müəllimlərin qabaqcıl dünya ölkələrinin təcrübəsinin öyrənilməsi və onlardan yaradıcı şəkildə yararlana bilməsi üçün çox vacib amillərdəndir. Bu sahədə respublikamızda xeyli müsbət irəliləyişlərin olduğu nəzərə çarpır. Magistrantlardan və doktorantlardan xarici dil bacarıqlarının tələb edilməsi zənnimizcə bu prosesin daha da güclənməsinə xeyli təkan verə biləcəkdir.

3. Təhsilalanlarda öyrənməyə həvəs və maraq oyatmağı, onları motivasiya etməyi bacarması. Bu məsələ müasir dövrdə xüsusilə daha önəmli diqqət tələb edir. Təcrübə göstərir ki, şagirdlərin təlim marağının formalaşmasında müəllimlərin rolu böyükdür. Müəllimlər bu işə maraq göstərdikdə onların apardıqları işlər heç də səmərəsiz qalmır. Başlıca məsələ bunu necə, hansı yollarla və formada təşkil etməkdir ki, bu da müəllimin pedaqoji ustalıq məharətindən çox asılıdır. Görkəmli Ukrayna pedaqoqu V.A. Suxomlinski bu münasibətlə yazırdı: "Biliklərə həvəs qığılcımı dərsdə oyadılmalıdır: yeniyetmənin qəlbində bu qığılcımla alov yandırmaq müəllimin mədəniyyətindən asılıdır". Təəssüflər ki, heç də bütün müəllimlər buna nail ola bilmirlər.

Bu problem müəllimləri belə bir sual qarşısında düşünməyi məcbur edir: "Dərsi necə qurmaq, necə aparmaq ki, onun vasitəsilə şagirdlərin oxumaq, öyrənmək, axtarış aparmaq marağını və həvəsini artırmaq mümkün olsun?" Fikrimizcə, bunun üçün pedaqoji prosesin təşkili və gedişində aşağıdakı bir sıra şərtlərin gözlənilməsi yüksək nəticələrin əldə olunmasına öz müsbət təsirini göstərə bilər:

1) bütün dərs boyu şagirdlərdə yüksək əhval-ruhiyyənin olmasına çalışmaq, öyrənmə prosesində sinifdə psixoloji gərginliyin azaldılmasına nail olmaq;

2) dərsin yüksək emosional fonda təşkilinə və aparılmasına nail olmaq;

3) təhsilalanların hər birinə yüksək etimad göstərmək və onlara inam nümayiş etdirmək;

4) əməkdaşlığı bütün dərs boyu gözləmək, şagirdlərin hamısının pedaqoji prosesin iştirakçısı olmasına nail olmaq;

5) pedaqoji prosesdə təhsilalanların fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla diferensiallığa, hər bir təhsilalanın maraq və tələbatlarının ödənilməsinə nail olmaq;

6) dərsdə yeni pedaqoji texnologiyalardan və müasir təlim metodlarından istifadəyə geniş yer vermək;

7) müəllim tərəfindən verilən tələblərdə təhsilalanların inkişaf etdirilməsi hədəfini gözləmək və s.

Nəticə olaraq demək olar ki, müəllimin peşə səriştəliliyinin yüksək olması və onların daim inkişaf etdirilməsi ikitərəfli proses kimi pedaqoji prosesin nəticəyönümlülüyünü şərtləndirən əsas amillərdəndir. Onun səmərəsi özünü bir tərəfdən müəllimi usta-peşəkar mütəxəssis səviyyəsinə qaldırmaq, özünüinkişaf etdirməkdə göstərirsə, ikinci tərəfdən təhsilalanların inkişafında, onların həyata və cəmiyyətə daha mükəmməl hazırlanmalarında büruzə verir. Yəni, peşə səriştəliliyi müəllimin özü, onun şəxsiyyəti və peşə hazırlığı ilə bağlı olsa da, nəticəsi özünü təhsilalanların inkişafında, həyat hazırlıq səviyyələrində göstərir. Başqa sözlə desək, müəllimin öz üzərində inadla işləməsi, yeni-yeni səriştələrə yiyələnməsi, özünühazırlıq və özünü inkişafetdirməsi onu peşəsinin, müəllimlik sənətinin fövqünə qaldırmaqla yanaşı, təhsil və tərbiyə verdiyi gənc nəsli həyata daha dolğun, daha hərtərəfli hazırlamaqla nəticələnir ki, bu da onu bir usta müəllim, peşəkar mütəxəssis kimi tanıtdırır, sevdirir.

Problemin aktuallığı. Pedaqoji prosesin səmərəliliyini şərtləndirən amillərdən biri kimi müəllim səriştəliliyinin formalaşdırılması müasir dövrdə ən mühüm pedaqoji problemlərdən biridir. Hazırda məktəblərimizin, təhsilin və təhsilalanların qarşısında duran mühüm vəzifələrin həyata keçirilməsi vəzifəsi müəllimlərin pedaqoji səriştəliliyinin yüksəldilməsini birmənalı olaraq tələb edir.

Problemin yeniliyi. Məqalədə müəllimin pedaqoji səriştəliliyinin yüksəldilməsi probleminə bir neçə aspektdən yanaşılmış, onun yüksəldilməsinin vacibliyi bir sıra parametrlərlə əsaslandırılmışdır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalədə öz əksini tapan bir sıra müddəalar, müəllim səriştəliliyinin əsas meyarları, onun bir sıra komponentləri, səriştəliliyin hədəfləri haqqında olan nəzəri fikirlər və şagirdlərin həyati bacarıqlara yiyələnmələrində müəllim səriştəliliyinin yeri və rolu haqqında verilən şərhlər praktik müəllimlər və tədqiqatçılar üçün həm müəyyən mənbə, həmdə yeni-yeni tədqiqatların aparılması üçün faydalı olar.

Ədəbiyyat:

1. Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. −Bakı: Çap Evi, −2012, −64 s.
2. İlyasov, M.İ. Müəllim peşəkarlığı və pedaqoji səriştəliliyin müasir problemləri. / M.İ. İlyasov. −Bakı: "Elm və Təhsil", −2018. – 208 s.
3. Адольф, В.Я. Профессиональная компетентность современного учителя: монография. / В.Я. Адольф. – Красноярский гос. ун-т. −Красноярск, 1998. – 310 с.

4. Международное бюро образования: http://www.ibe.unesco.
5. org/en/geqaf/annexes/technical-notes/examples-countries’-definitionskeycore-competencies.
6. Поиск и измерение навыков 21 века: https://intalent.pro/article/ poisk-i-izmerenie-navykov-21-veka.html.

E-mail: müseyibilyas@gmail.com
Redaksiyaya daxil olub: 10.05.2024

Həsən Bayram oğlu Bayramov
pedaqogika üzrə elmlər doktoru
Bakı Qızlar Universitetinin Pedaqogika kafedrasının müdiri
***Orcid**: 0000-0003-2415-0284*

XANLAR PEDAQOJİ MƏKTƏBİNİN FƏALİYYƏTİNİN BƏZİ TARİXİ ASPEKTLƏRİ HAQQINDA

Гасан Байрам оглы Байрамов
доктор педагогических наук
заведующий кафедрой педагогики Бакинского Университета для Девушек

О НЕКОТОРЫХ ИСТОРИЧЕСКИХ АСПЕКТАХ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ХАНЛАРСКОЙ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ШКОЛЫ

Hasan Bayram Bayramov
doctor of pedagogical sciences
head of the department of Pedagogy at Baku University for Girls

ABOUT SOME HISTORICAL ASPECTS OF THE ACTIVITIES OF KHANLAR PEDAGOGICAL SCHOOL

Xülasə. Məqalədə Qərbi azərbaycanlıların Ermənistandan deportasiya edilməsinin müəllim və tələbələrin taleyində oynadığı həlledici rolun tarixi, sosial, pedaqoji və mənəvi meylləri araşdırılır. Deportasiyadan əziyyət çəkən İrəvandakı Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Texnologiya Məktəbinin tarixi əhəmiyyəti, o cümlədən 1948-1971-ci illərdə deportasiya dövrünə aid kadrların çalışdığı Xanlar Pedaqoji Məktəbinin tədris-pedaqoji fəaliyyəti xüsusi vurğulanır.
Açar sözlər: *Deportasiya, Xanlar rayonu, milli maarifçilik, Qərbi Azərbaycan*

Резюме. В статье рассматриваются исторические, социальные, педагогические и нравственные тенденции решающей роли, которую сыграла депортация западных азербайджанцев из Армении в судьбах учителей и учеников. Особо освещено историческое значение пострадавшего от депортации Азербайджанского государственного педагогического технологического училища в Иреване, а также учебно-педагогическая деятельность Ханларского педагогического училища, укомплектованного выходцами периода депортации в 1948-1971 годах.
Ключевые слова: *депортация, Ханларский район, национальное образование, Западный Азербайджан.*

Summary. The article deals with the historical, social, pedagogical and moral tendencies of the decisive role that the deportation of western Azerbaijanis from Armenia played in the fate of teachers and pupils. Particularly the historical

importance of Azerbaijan State Pedagogical Technological School in Irevan that sufferad from the deportation, as well as the training – pedagogical activity of the Khanlar Pedagogical School staffed by the immigrants of the deportation period during 1948-1971 is illucidated.
Key words: *deportation, Khanlar region, national education, Western Azerbaijan.*

Qısa tarixi rakurs

Sovet dövrü Ermənistanda Nəriman Nərimanov adına Azərbaycan Türk Pedaqoji Texnikumu (*kolleci – H.B*) çox çətin şəraitdə, ermənilərin milli azlığa çevirdikləri azərbaycanlıların tədris-pedaqoji mərkəzi olaraq hər cür təxribatları şəraitində öz varlığını qoruyub saxlamışdır. "İrəvan Azərbaycan Pedaqoji Məktəbi fəaliyyət göstərdiyi 1924-1949-cu illər ərzində təkcə tədris müəssisəsi kimi deyil, eyni zamanda Qərbi Azərbaycanda ədəbiyyatımızın, mədəniyyətimizin, incəsənətimizin inkişafında, formalaşmasında və qorunmasında çox böyük rol oynamışdır" (4, s.58).

Texnikum bununla kifayətlənməmiş, həm Çar Rusiyası dövrü İrəvan ərazisində fəaliyyət göstərmiş qəza məktəbləri, gimnaziya, progimnaziya və Müəllimlər seminariyasında çalışmış ərəb, fars, türk, rus dillərində sərbəst danışan ziyalıların tədris-pedaqoji irsini davam etdirmiş, həm də Sovet hakimiyyətinin ilk illərində azərbaycanlıların Ermənistan adlı ərazidə milli varlığını, xüsusilə mədəni-maarif işini qorumaq kimi müqəddəs missiyanın da daşıyıcıları olmuşlar. Çünki "Qərbi Azərbaycan, yəni indiki Ermənistan ərazisi bütöv Azərbaycan tarixinə görə ən qədim, coğrafi-siyasi mövqeyinə görə ən strateji, təbiətinə görə ən zəngin bölgələrindən biri olaraq həmişə milli kimliyimizin mühüm faktorlarından olmuşdur" (5, s. 228).

Amma Sovet imperiyasındakı siyasi-tarixi hadisələr xalqımızı bəzi sürprizlərlə üzbəüz qoymuşdur. Bunlardan biri "Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında" SSRİ Nazirlər Sovetinin sədri İosif Stalin tərəfindən imzalanmış 1947-ci il 23 dekabr tarixli 4083 saylı və bu qərara yardımçı olan "Kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi tədbirinin maliyyələşdirilməsi" haqqında 1948-ci il 10 mart tarixli 754 saylı qərarları xalqımıza qarşı Çar Rusiyası dövrü ədalətsiz qərarların, yeni tarixi dövrdə, yeni siyasi quruluşda davam etdirildiyini göstərirdi.

SSRİ Nazirlər Sovetinin məlum qərarı ilə Ermənistan SSR-də yaşayan 100.000 nəfər əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına "könüllülük prinsipləri əsasında" adı altında təşkil edilən köçü əslində deportasiya idi. Məsələn, Ermənistan SSR-dən köçürülən əhalinin köçürülməsi zamanı "kənd təsərrüfatı köçürülüşü üzrə güzəştlər haqqında SSRİ Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi və SSRİ Xalq Komissarları Sovetinin 1937-ci il 17 noyabr tarixli qərarı Kür-Araz ovalığına köçürülən azərbaycanlılara şamil edilməsi nəzərdə tutulurdu. Maraqlıdır ki, bu qərar məhz 1937-ci ildə Sibir, Qazaxıstan və Uzaq Şərq sürgün olunanlara aid idi. Bu, bir daha sübut edir ki, həmin tədbir əslində köçürülmə deyil, sözün əsl mənasında azərbaycanlıların öz ata-baba yurd-yuvalarından deportasiyası idi (1).

Ermənistanda Nəriman Nərimanov adına Azərbaycan Türk Pedaqoji Texnikumu çox çətin şəraitdə, ermənilərin milli azlığa

çevirdikləri azərbaycanlıların tədris-pedaqoji mərkəzi olaraq hər cür təxribatları şəraitində öz varlığını qoruyub saxlamışdır. Texnikum bununla kifayətlənməmiş, həm Çar Rusiyası dövrü İrəvan ərazisində fəaliyyət göstərmiş qəza məktəbləri, gimnaziya, progimnaziya və Müəllimlər seminariyasında çalışmış ərəb, fars, türk, rus dillərində sərbəst danışan ziyalıların tədris pedaqoji irsini davam etdirmiş, həm də Sovet hakimiyyətinin ilk illərində azərbaycanlıların Ermənistan adlı ərazidə milli varlığını, xüsusilə mədəni-maarif işini qorumaq kimi müqəddəs missiyanın da daşıyıcıları olmuşlar. Amma Sovet imperiyasındakı siyasi-tarixi hadisələr xalqımızı bəzi sürprizlərlə üzbəüz qoymuşdur. Bunlardan biri "Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında" SSRİ Nazirlər Sovetinin sədri İosif Stalin tərəfindən imzalanmış 1947-ci il 23 dekabr tarixli 4083 saylı və bu qərara yardımçı olan 1948-ci il 10 mart tarixli 754 saylı qərarları xalqımıza qarşı Çar Rusiyası dövrü ədalətsiz qərarların, yeni tarixi dövrdə, yeni siyasi quruluşda davam etdirildiyini göstərirdi. Biz az da geniş tarixi və geosiyasi anlamda yanaşsaq, Axıska türklərinin Azərbaycana kütləvi köçü ilə ölkənin yüklənməsi, bu zaman "gəlmə-yerli" ziddiyyətlərinə rəvac verməklə demoqrafik sosial gərginliyi artırmaqla həm də bu ağır yükün altına itələnən respublikanın dirçəliş prosesini geriyə atmaq, onun sənayeləşmə perspektivlərini gecikdirmək idi.

Bundan başqa bu gün Ermənistan adlandırılan respublikanın dağ və dağətəyi rayonlarının səfalı torpaqlarında "əsrlərlə yaşamış azərbaycanlı əhali Kür-Araz ovalığının Şoran torpaqlarına, heç bir infrastrukturu olmayan və buradakı əhalini ancaq sığındıran elatların qışlaqlarına köçürdülər.

Nəticədə bir tərəfdən "türksüz Ermənistan xülyaları reallaşır, digər tərəfdən isə həm Kür-Araz ovalığına köçürülən məcburi köçkünlər bu yerlərin təbii şəraitinə davam gətirə bilməyib, məhv olur, həm də köçürülən rayonların da hazırlıqsız olmasından, yəni ikinci dünya müharibəsinin ağır həyat şəraitindən əziyyət çəkən, heç bir şəraiti olmayan yerli əhalinin evlərinə köçkünlərin də məskunlaşdırılması bəzən "yerli-gəlmə" ziddiyyətlərinə rəvac verərək sosial gərginliyi artırırdı. Beləliklə, ermənilər hər cür tarixi şəraitdən istifadə edərək bu prosesdən yararlanırdılar. Ermənilərin türklərin, çeçenlərin və b. qafqaz müsəlman-türk topluluqlarının Orta Asiyaya köçürülməsini təşviqetmə cəhdləri bu ərazilərdə erməni məskənlərinin salınması ilə planlı və sistemli siyasətin yeni təzahür forması idi.

Sonuncu kütləvi köçürmə faktına toxunan ümummilli lider Heydər Əliyev Respublika günü münasibətilə söylədiyi nitqində demişdir: "Azərbaycan xalqına bu dövrdə vurulan ən böyük zərbələrdən biri də 1947-1948-ci illərdə Azərbaycan xalqına qarşı Sovet hakimiyyəti tərəfindən edilmiş ən böyük ədalətsizlikdir. Təəssüflər olsun ki, tarixçilərimiz və hamımız nədənsə bu hadisəyə o vaxtlar da, indi də, xüsusilə dövlət müstəqilliyimizi əldə edəndən sonra da doğru-düzgün qiymət verə bilməmişik". Ulu öndər 1947-1948-ci illərdəki ən böyük ədalətsizlik deyəndə İ. Stalinin yuxarıdakı qərarlarını nəzərdə tuturdu.

İlk baxışda Azərbaycanın aqrar sənaye potensialını gücləndirmək, çox böyük sosial-iqtisadi məkan formalaşdırmaq baxımından gözəgəlimli görünən qərar burada yaşayan və müharibənin ağır şəraitində daha da müflisləşən əhalinin üstünə yeni

bir köç dalğasının yüklənməsilə, Ermənistan ərazilərində türk çoxluğunu sürətlə aradan qaldırır, həm də antiazərbaycan əhval-ruhiyyəsini Dağlıq Qarabağda yeni müstəviyə keçirməyin hazırlığını aparırdılar. Eləcə də Bakı, Sumqayıt, Gəncə kimi iri yaşayış yerlərinə Azərbaycanın kənd rayonlarındakı ermənilərin kütləvi axınını təşkil edərək şəhərlərin milli tərkibinin güclənməsinin qarşısını alırdılar.

Deportasiyanın doğurduğu acı həqiqətlər

23 dekabr 1947-ci il tarixli bədnam qərarla 1948-ci ildə 10000, 1949-cu ildə 40000, 1950-ci ildə isə 50000 nəfər olmaqla 100000 azərbaycanlı kolxozçuların "könüllülük prinsipi" əsasında Azərbaycanın Kür-Araz ovalığına köçürülməsi ilə bağlı kompaniyanın təcili həyata keçirilməsinin əsl mahiyyəti həmin qərarın sonuncu 11-ci maddəsində açıqlanır. Orada yazılırdı ki, "Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinə icazə verilsin ki, azırbaycanlı əhalinin Azərbaycanın Kür-Araz ovalığına köçürülməsi ilə əlaqədar onların boşaltdıqları tikililəri və yaşayış evlərini xaricdən Ermənistana gələn erməniləri yerləşdirmək üçün istifadə etsinlər".(1. s83) Heç əslində gələn ermənilər, yəni axbarlar dağ kəndlərinə göndərilmədi. Onlar Yerevan, Leninakan, Kirovakan, Qafan, Dilican sahələrində yerləşdirildi, onlar üçün Sevan, Razdan, Lusavan, Çarensavan adlı yeni sənayeləşmiş şəhərlər yaradıldı. Bu onu göstərirdi ki, bizləri oradan köçürməkdə məqsəd onları yerləşdirmək yox, Ermənistandan azərbaycanlıları təmizləmək idi.

Hələ 1948-ci ilin iyulun 5-də respublika Nazirlər Sovetinin sədri T. Quliyevin SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin müavini V. Molotova məktubunda həmin ildə Kür-Araz ovalığına köçürülməsi nəzərdə tutulmuş azərbaycanlı əhalini yerləşdirmək üçün yaşayış binalarının olmamasını nəzərə alaraq onların bir hissəsini respublikanın başqa rayonlarında yerləşdirməyi xahiş edərək, həm də belə bir təkliflə çıxış edirlər ki, gələn köçkünlər Ermənistanın əsasən dağlıq və dağətəyi rayonlarından olduqlarına görə onların Kür-Araz ovalığında isti iqlim şəraitinə çətin uyğunlaşacaqlarını Moskvadan xahiş etsələr də heç bir cavab alınmamışdır. Nəticədə bu səbəbdən köçkün əhalinin xeyli hissəsi bu şəraitə dözməyərək məhv olur, ən yaxşı halda kəndlilər, qohum-əqrəbalar kompakt şəkildə yox, respublikanın 28 rayonuna səpələnir. Demoqrafik vəziyyət, adət-ənənələr, etnik və dini həssaslıq əsas götürülmür, nə olur olsun, harada olur olsun yerləşdirmək kompaniyası başlayır. Səbəbi isə Moskvanın Azərbaycana, onun rəhbərliyinə təzyiqi idi. Guya ki, xaricdən gələn ermənilər sərhəddə çətin vəziyyətdə gözləyirlər. Digər bir məqam planda nəzərdə tutulan köçürmədən başqa, qohum-əqrəbaları ilə eyni yerə köçmək istəyən insanlara, eləcə də özbaşına köçənlərə Ermənistanda göz yumulur, əhali kütləvi köçə təşviq edilir, çətinliklər ucbatındam Azərbaycandan qonşu Bakıya qayıdanlarla bağlı Yerevandan Moskvaya rəsmi teleqramlar vurulur, Azərbaycanı qrafikə əməl etməməkdə təqsirləndirirlər. Məsələn, bir fakta diqqət yetirək; 1950-ci ilin noyabrında Ağcabədi rayonuna köçürülmüş Əmir İsmayılov adlı şəxs Ermənistana doğma Zəngibasar rayonunun Rəhimabad kəndinə qayıdışı ilə bağlı İ. Stalinə məktublar yazaraq bu xahişlərinin nəzərə alınmasını rica edirlər. Ermənistandan gələn etiraza cavab olaraq Moskvadan Baş Köçürmə İdarəsinin inspektoru V. Nesterovic təcili Əmir İsmayılovla Ermənistanda görüşür. Nəticədə həmin şəxsi "qulağından

tutub zurna-balabanın müşayiəti altında yenidən Ağcabədiyə qaytarırlar" (1, s. 20).

Məsələn, Ermənistanın Basarkeçər rayonunun Zod kəndində Bala Hacıyev eyni kənddən 100 ailənin Xanlar rayonuna könüllü köçürülmələrini xahiş etmişdir ki, səpələnib itbata düşməsinlər. Onların xahişini Azərbaycan rəhbərliyi nəzərə almaları faktını Ermənistanda çox böyük razılıqla qarşılamışlar. Təki getsinlər!

Ümumiyyətlə, SSRİ Nazirlər Sovetinin "Kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında 23 dekabr 1947-ci il tarixli 4083 saylı və 10 mart 1948-ci il tarixli 754 saylı qərarlarının həyata keçirilməsi üçün Azərbaycan hökuməti tərəfindən 1948-1954-cü illərdə 322 qərar, sərəncam, hesabat xarakterli əmrlər verilmişdir".

"Proletar beynəlmiləlçiliyi və qardaşlığı" şüarları altında köçürülən kolxozçu və digər azərbaycanlı əhali arasında təcrübəli kənd təsərrüfatı mütəxəssisləri, sənayeləşmiş sahələrdə çalışan texnoloqlar, həkimlər, müəllimlər də var idi. Onların içərisində müəllimlərin və məktəblilərin qarşılaşdıqları çətinliklər heç də o birilərindən az deyildir.

İlk öncə köçürmənin bu və ya digər məsələləri ilə bağlı qəbul edilmiş sənədlərdə ilk dəfə 6 may 1948-ci tarixli 651 saylı "Kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi tədbirinin maliyyələşdirilməsi haqqında 6 may 1948-ci il tarixli 651 saylı qərarında bəhs edilir". Belə ki, ayrılmış vəsaitin 42000 manatı maarif, 70000 manatı isə mədəni-maarif müəssisələrinin köçürülməsi üçün nəzərdə tutulurdu. Köç zamanı bu sahənin sistemli köçünün baş vermədiyi görünür. Bu sahədə işlərin sistemli həyata keçirilməsi üçün "Köçürülmə işi ilə əlaqədar Azərbaycan SSR-in Ermənistan SSR-də ki nümayəndəsi haqqında "Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin qərarı ilə Allahverdiyev N.C. respublika Nazirlər Kabinetində köçkünlərlə işi üzrə müvəkkil, M. Məmmədov isə Ermənistan SSR-də Azərbaycanın səlahiyyətli müvəkkili təyin edilir.

Köçürülmə məktəb müəllimlərini də əhatə etmişdir. Belə ki, 1948-ci il iyulun 1-də Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin qəbul etdiyi İrəvan "Pedaqoji İnstitutun Azərbaycan bölməsinin və İrəvan Azərbaycan Pedaqoji Texnikumunun Ermənistan SSR-ə köçürülməsi haqqında" qərarı ilə İrəvan Pedaqoji İnstitutunun azərbaycanlılar oxuyan dil-ədəbiyyat, coğrafiya və fizika-riyaziyyat fakültələrinin 149 tələbəsi V. Lenin adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun müvafiq fakültələrinə, həmin fakültələrin qiyabi şöbələrinin 257 tələbəsi isə o vaxtlar ayrıca fəaliyyət göstərən Azərbaycan qiyabi Dövlət Pedaqoji İnstitutunun dil-ədəbiyyat, coğrafiya və fizika-riyaziyyat fakültələrinə yerləşdirilmişdir.

Həmin qərarın 1-ci maddəsinin 5-ci bəndi ilə institutun tədris-pedaqoji heyətini öz istəklərinə uyğun respublikanın ali və orta ixtisas təhsilli müəssisələrində yerləşdirilmə nəzərdə tutulmuşdur.

Qərarın 9-cu bəndi ilə Yerevan Azərbaycan Pedaqoji məktəbi tam tərkibdə, yəni əyani 232, qiyabi şöbədə oxuyan 102 tələbə Gəncə yaxınlığındakı Yelendorf qəsəbəsinə sonrakı adı ilə desək, Xanlar uşaq evinin binasına köçürülmüşdür. Yeri gəlmişkən, hal-hazırda həmin binada Göygöl peşə-texniki məktəbi yerləşir. Həmin qərar ilə Xanlar uşaq evi isə

Çaykənddəki Veterinariya Texnikumunun binasına köçürülmüşdür.

Həmin qərarın 2-ci maddəsi ilə Xanlar rayon sovetinin sədri Apresyana tapşırılır ki, Pedaqoji məktəbin 220 şagirdinin yataqxana və müəllim kollektivinin münasib yaşayış yerləri ilə təmin edilməsində Azərbaycan SSR-in Maarif nazirliyinə şərait yaratsın.

Həmin qərarın 3-cü bəndi Yerevan Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun azərbaycanlılar oxuyan fakültələrinin V. Lenin adına Azərbaycan Pedaqoji İnstitutuna qatılması ilə bağlı onlara keçmiş Tətbiqi Təbabət İnstitutunun binasının ayrılması respublika Elmlər Akademiyasına tapşırılır.

Qərarın 5,6-cı maddələrinin müvafiq bəndlərində tədris vasitələri və avadanlıqlarının Yerevandan köçürülməsinin təmin edilməsi, Azərbaycandakı Pedaqoji məktəblərinin sayının Xanlar Pedaqoji məktəbi adı ilə 8-ə çatdırılması qərarlaşdırılır.

Azərbaycanlıların deportasiyası ilə bağlı tənzimləmə prosesindən irəli gələn bir sıra məsələlərdə də yenə həmin tədris ocaqlarının adı çəkilir.

Məsələn, Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin "Ermənistan SSR-dən köçürülmüş azərbaycanlıların Azərbaycan SSR-in Xanlar rayonunda yerləşdirilməsi haqqında" 1490 saylı qərarı ilə Xanlara köçürülmüş Pedaqoji Məktəb artıq sənədlərdə Xanlar Pedaqoji Məktəbi adlandı (11, s.704).

Qərarın 6-cı bəndi İrəvan Pedaqoji İnstitutunun əyani və qiyabi şöbələrdəki azərbaycanlı tələbələrinin tam tərkibdə əyani və qiyabi Azərbaycan Pedaqoji İnstitutlarına köçürülməsinin təmin edilməsi məqsədi ilə müxtəlif nazirlik və təşkilatlara göstərişlər verilmişdir.

16 dekabr 1948-ci il 1490 saylı "Ermənistan SSR-dən köçürülmüş azərbaycanlıların Azərbaycan SSR-in Xanlar rayonunda yerləşdirilməsi haqqında" respublika Nazirlər Sovetinin qərarında məskunlaşmadan keçən müddətdə Xanlar Pedaqoji Məktəbinin hələ də yaxşı şəraiti olan bina ilə, eləcə də yanacaqla, yataq dəstləri ilə təmin edilməməsi, eləcə də səhər, günorta və axşam yeməklərinin bahalığı ucbatından tələbələrin istifadə edə bilməmələri ürək ağrısı ilə qeyd edilərək, rayon rəhbərliyi qarşısında konkret həll müddəti qoyulmuşdur.

Bundan başqa, məktəbə təsərrüfat problemlərini həll etmək üçün üç ton yük tutumu olan "Zil" markalı avtomaşın ayrılması, nəhayət neftdən gələn gəlir hesabına tələbələrə həyat şəraitini yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə 500 rus rublu məbləğində birdəfəlik təqaüd ayrılması, neftdən gələn gəlir hesabına məktəb hesabına məktəb üçün həyətyanı və təsərrüfat sahəsinin müəyyən edilməsi də qərarlaşdırılmışdır. Nəhayət, məktəbin tədris pedaqoji heyəti üçün yaşayış yerləri, həyətyanı sahələrin ayrılması, onların tikinti materialları ilə təmin edilməsi, eləcə də Azsovxoztrestin istifadəsində olmuş və hal-hazırda SSRİ Daxili İşlər Nazirliyinin 223 saylı istirahət düşərgəsinin hospital binasının məktəbə yataqxana olaraq ayrılmasıdır.

Qəbul edilmiş qərarlarda müəllimlərin yerləşdirilməsi məsələlərinə toxunulmuş bu sahədə o vaxtkı bədnam Dağlıq Qarabağ Vilayətinə köçürülmüş azərbaycanlı kolxozçuların yerləşdirilməsində açıq-aşkar süründürməçilik və etinasızlığa görə respublika Nazirlər Soveti vilayətin inzibati-partiya rəhbərliyinin cəzalandırılması haqqında 15 yanvar 1949-cu il tarixli 98 saylı xüsusi qərar qəbul edilmişdir. Məsələn, Martuni rayonunda 355 nəfər, o cümlədən 86 təsərrüfat, yəni ailə köçürülsə də uşaqların dərsə davamiyyəti təmin

edilməmiş, Güneyçartar kənd məktəbinin azərbaycan dili müəlliməsi heç bir səbəb olmadan rayon maarif şöbəsinin müdiri Ulubabyan tərəfindən azad edilmişdir. Vilayətdə xüsusilə Azərbaycan dilinin tədrisinə qarşı açıq təxribatçı siyasət aparılmış, ya dərs saatları gec müəyyən edilmiş, ya müəllimlərin təyinatı yubadılmış, ya da müəllimlərə kommunal-məişət şəraiti yaradılmamışdır. Vilayətin erməni rəhbərliyi ümumiyyətlə, Qərbi Azərbaycanlıların orada məskunlaşmasına qarşı açıq təxribatla məşğul olmuşlar. Azərbaycanlı müəllimlərə qarşı təxribat isə pik həddə çatmışdır. Vilayət maarif şöbəsinin 18 dekabr 1948-ci il 255 saylı qərarı ilə Gişi orta məktəbinin köçkün rus dili müəllimi 33 yaşlı Müseyib Mahmudov əsassız olaraq işdən çıxarılmışdır. Səbəb isə həmin Hunusinak kəndində azərbaycanlı şagirdlərə şərait yaradılmaması, onların Gişi kəndinə dərsə davam etmələrinə müəllimin etirazı olmuşdur. Digər müəllim Həsənova Klaranın şikayət məktubunun məzmunu ondan ibarət idi ki, məktəbi qızdırmağa yanacaq verilsə də, köçkün müəllimlərə bəhanələrlə yanacaq ayırmırlar ki, məktəbdən uzaqlaşsınlar, şagirdlər oxumasın, valideynlər Azərbaycanın qonşu rayonlarına getsinlər. Müəllimlərdən Babayeva Kübra 6 uşaqla, Abbasova Qəmər 8 uşaqla şəraitsizlikdən məktəblərdə tədrisdən uzaqlaşaraq Tərtər rayonuna köçmüşlər və yaxud Güneyçartar kəndinin briqadiri Lazar Autunyan köçkün müəllim Mariya Rüstəmovanın 2 inəyini, 3000 rubl pulunu, kostyumunu və saatını oğurlasa da ona cəza tətbiq edilməmiş, müəllimə məktəbi tərk etmişdir.

Bunlardan fərqli olaraq müəllimlərin məskunlaşmasına Azərbaycanın digər rayonlarında xüsusi diqqət yetirilirdi. Məsələn, respublika Nazirlər Kabinetinin 9 fevral 1949-cu il tarixli 103 saylı qərarı ilə Qasım İsmayılov indiki Goranboy rayonunda 21 müəllimin, 10 partiya-təsərrüfat rəhbərliyi təcrübəsi olan köçkün ailəsi yerləşdirilmiş, onlara müvafiq sosial şərait yaradılmışdır.

İrəvan Pedaqoji Texnikumundan Xanlar Pedaqoji Məktəbinin simasında gedən şərəfli yol

İrəvan Müəllimlər Seminariyasının mənəvi ardıcılları olaraq İrəvan Pedaqoji Texnikumundan Xanlar Pedaqoji Məktəbinə gedən tarixi yol onun fəaliyyətinin üçüncü dövrünü təşkil etdi. Müxtəlif illərdə aşağıdakı şəxslər burada direktor vəzifəsində çalışmışlar: 1948-ci ildən 1950-ci ilədək Cəfərov Əsgər Məmməd oğlu, 1950-ci ildən 1951-ci ilədək Cəfərov İsa Qara oğlu, 1951-1965-ci illərdə Tarix Şəmdin oğlu Şirinov, 1965-1968-ci illərdə Suqra Qoca qızı İsmayılova, 1968-1970-ci illərdə Məmmədov Adil İsmayıl oğlu, nəhayət, 1970-ci ilin aprelindən həmin ilin iyulunadək Qəzənfər Quliyev məktəb direktoru vəzifələrində çalışmışlar. Onlardan Muqbil Bağırov, Raziyyə İsmayılova, Sura Babayeva və Adil Məmmədov həm də uzun müddət tədris işləri üzrə direktor müavini vəzifəsində çalışmışlar.

Hər cür çətinliyə baxmayaraq fəaliyyətini davam etdirən Xanlar Pedaqoji məktəbində 1954-cü ildə I kursdan II kursa 28 nəfər, II kursdan III kursa 29 nəfər, III kursdan IV kursa 53 tələbənin keçməsi haqqında direktorun əmri vardır. Yenə orada göstərilir ki, 1956/57-ci tədris ilində məktəbin yataqxanasında 99 tələbə məskunlaşmışdır.

Məktəb Xanlarda fəaliyyətinə 9 müəllim, 47 tələbə ilə başlamışdır. Onlardan: Mehdi Kazımov – pedaqogi-

ka, psixologiya və rus dili; Muqbil Bağırov – ana dili və ədəbiyyat; Raziyə İsmayılova – tarix; Məmməd Həsənov – fizika-riyaziyyat; Surə Babayeva – coğrafiya və hüsnxət; Bəşir Məmmədov – bədən tərbiyəsi və idman; Məmməd Əsədov – sinifdənkənar bədii dərnəklər müdiri; Sadıq Heydərzadə - təbiətşünaslıq fənləri müəllimləri olaraq fəaliyyətə başlamışlar. Sonralar 11 nəfərlə tədrisə davam edən məktəbin 1970-1971-ci tədris ilində 50 nəfər bitirmişdir ki, bunlar sonuncu məzunlar olmuşlar. Onlar aşağıdakılardır:

Abbasova Həqiqət Cəmil qızı; Allahverdiyeva Şükür Həsən qızı; Bağırova Əsli Gəncə qızı; Vəliyeva Sevil Nəriman qızı; Əlinur Tahir Muxtar oğlu; Əliyev Firudin Həsən oğlu; Əliyeva Rəşidə Rəcəb qızı; Əskərova Lətifə Əsəd qızı; Əsədova Tamilə Məmmədəli qızı; Zeynalov Vahid Əbdüləli oğlu; Zamanova Məzmurə İbrahim qızı; İsmayılov Təhməz Heydər oğlu; İbrahimov Hidayət Əli oğlu; İmamverdiyeva Fatima Hüsüqulu qızı; Məmmədov Tofiq Rum oğlu; Məmmədova Səfurə Qoşqar qızı; Məmmədova Pəri Rüstəm qızı; Abbasova Zərifə Abdulla oğlu; Bağırlı Xalidə Cəlil qızı; Rzayeva Südabə Yunis qızı; Səmədova Yamən Əli qızı; Sadıqova Təzəgül Sərdar qızı; Tapdıqov Oruc Hüseyn oğlu; Hüseynov Əli Dəmir oğlu; Həşimova Həqiqət Abdulla qızı; Hacalıyeva Rəfiqə Alı qızı; Hüseynova Fəridə Hüseyn qızı; Hüseynova Moruq Fərman qızı; Cəfərova Şəhla Cəfər qızı; Cabbarlı Gülgəz Ağababa qızı; Şirinova Ərginaz Nəriman qızı; Şabanova Şəfiqə Ziya oğlu; Məmmədova Əntiqə Əjdər qızı; Əliyev Teymur Dəmir oğlu; İsmayılov İsfəndiyar Müslüm oğlu; Qasımova Elmira Kazım qızı; Qasımova Qənfilə Ziyad qızı; Rzayev Valeh Ağaməmməd oğlu; Nəbiyev Valeh Bəhlul oğlu; Aslanova Müharib Vəli qızı; Babayeva Səmayə Qara qızı; Bikəli Xədicə Allahqulu qızı; Əliyeva Madura Habil qızı; Nəbiyeva Rəna Seyid qızı; Qənbərova Gözəl Bilal qızı; Nəcəfova Gülnar Aslan qızı; Şahverdiyeva Mübarizə İsmayıl qızı; Cavadov Hafiz Teymur oğlu; Məmmədova Lətifə Abbasəli qızı; Vəliyeva Mehri Hümbət qızı (cəmi 50 nəfər) (16.)

1971-ci ildə buraxılış imtahanı zamanı erməni mühasibi Zinaida Arakelova və kassir Tamara Martirosovanın fitvaları ilə müəllimlər arasında gərginliyin yüksək həddə çatması səbəbindən məktəb fəaliyyətini Azərbaycan SSR Ali və Orta ixtisas Təhsil Nazirinin 21 iyun 1971-ci il 201 saylı əmri ilə dayandırmışdır.

Göründüyü kimi, İrəvan Müəllimlər Seminariyası, eləcə də onun mənəvi ardıcılları olan İrəvan Pedaqoji Texnikumu, nəhayət, Xanlar Pedaqoji məktəbi daim erməni təhdidləri ilə qarşılaşsa da şanlı bir yol keçmiş, xalqımızın ən çətin dövründə; -Çar və Sovet Rusiyası işğalı dövründə məqsədli şəkildə bizə qarşı düşmənə çevrilmiş ermənilərin fitnəkarlığını dəf edərək xalqımızı çox böyük güclərlə "Azərbaycan davası" adlı milli mübarizəyə hazırlamışlar. Onun məzunlarından Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Pedaqogika kafedrasının professoru Abbas İsmayılovu, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin kafedra müdirləri, tarix elmlər doktoru, professor Yusif Yusifovu, filologiya elmlər doktoru, professor Fərhad Fərhadovu, tarix elmlər doktoru, professor, Əməkdar elm xadimi Süleyman Məmmədovu xüsusilə qeyd etməliyik (6, s. 341).

Beləliklə, İrəvan xanlığının ərazisində Çar Rusiyasının əli ilə Ermənistan adlı dövlətin yaranmasından sonra oradan bu ərazilərdə milli zəmində məqsədli qarşıdurmalar yaratmaqla, Azərbaycanın Türk dünyası üçün vacib geosiyasi əhəmiyyətli məkan olması ilə bağlı gələcəkdə yeni-yeni qaynar nöqtələrin

yaradılması prosesi sistemli xarakter aldı.

Bir əsrə yaxın dövrdə ölkəmiz bu təhdidləri dəf etmək zorunda qaldı ki, bunlardan biri də "Dağlıq Qarabağ" adlı qondarma qurumun tarixin zibilliyinə atılması ilə başa çatdı.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin dediyi kimi "xalqımız əsrlər boyu öz hüquqlarını qorumaq üçün, öz tarixi torpaqlarında yaşamaq üçün böyük fədakarlıq göstərmişdir. Ancaq buna baxmayaraq, tarixin müxtəlif vaxtlarında bizim xalqımız öz doğma torpaqlarından məhrum edilmişdir. XX əsr bu baxımdan xalqımız üçün çox böyük faciələr gətirmişdir. 1918-ci ildə təzə yaradılmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti özünün ilk qərarlarından birində bizim tarixi şəhərimizi – İrəvanı Ermənistana faktiki olaraq bağışlamışdır. Bu, bağışlanmaz bir addım idi, bu, xəyanət idi və cinayət idi. Bunu biz hamımız yaxşı bilirik, xalqımız da bunu bilməlidir. Biz heç vaxt tariximizi təhrif etməməliyik".

Problemin aktuallığı: Deportasiya dövrü erməni təhdidlərinin qızğın dövrüdür. İrəvan Pedaqoji Texnikumunun Xanlara köçürülməsi milli məktəb və pedaqoji fikir tarixinin unudulmaz mərhələsi olaraq aktuallığı ilə seçilir.

Problemin elmi yeniliyi: Milli məktəb və pedaqoji fikir tarixinin indiyədək işlənməmiş sahəsi olaraq yeni araşdırmalarla tədqiqatçıların gələcəkdə prosesə cəlb edilməsidir. İrəvan məktəb və pedaqoji fikir tarixinin ümumazərbaycan ictimai-humanitar fikrinin tərkib hissəsi kimi ictimailəşdirilməsidir.

Praktik əhəmiyyəti və tətbiqi: Milli məktəb və pedaqoji fikir tarixinin az tədqiq edilmiş sahəsinin öyrənilməsi və öyrədilməsidir. Bu, həm də eyni adlı kursun tədrisinin zənginləşməsi baxımından da tətbiqi əhəmiyyəti ilə seçilir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dən deportasiyası (1948-1953). −Bakı, 2013. −784 s.
2. Azərbaycan tarixi. V c. Bakı, 2001.
3. Cəfərov, C. İrəvanda milli maarifçilik mühiti. / C. Cəfərov. C. Allahverdiyev. −Bakı: Şərq-Qərb, − 2017.
4. Cəfərov, C. Təhsil tariximizdən: *İrəvan Pedaqoji Məktəbi.* / C. Cəfərov. C. Allahverdiyev. −*Bakı*: Elm, −2017. −460 s.
5. Ələkbərli, Ə. Qərbi Azərbaycan abidələri. / Ə. Ələkbərli. −Bakı: Ağrıdağ, −*2006.*
6. Rüstəmov, F. Pedaqogika tarixi. / F. Rüstəmov. −Bakı. 2006.
7. Əhmədov, H. Avrasiya xalqlarının məktəb və pedaqoji fikir tarixinə dair oçerklər. / H. Əhmədov. −Bakı: Maarif, −2012.
8. Bayramov, İ. Qədim Azərbaycan şəhəri. İrəvan. / İ. Bayramov. −Ankara, 2023.
9. Həbibbəyli, İ. Azərbaycan ədəbiyyatı: dövrləşdirmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri. / İ. Həbibbəyli. −Bakı: Elm, −2019.
10. Məmmədov, İ. Tariximiz, torpağımız, taleyimiz. / İ. Məmmədov. −Bakı: Adiloğlu, −2003.
11. Mərdanov, M. Azərbaycan təhsil tarixi. I cild. / M. Mərdanov. −Bakı, 2001.
12. Nadir Dövlət Rusiya türklərinin milli mübarizə tarixi (1905-1917). −Bakı. 2002.
13. Nazim Mustafa. İrəvan şəhəri. / Nazim Mustafa. −Bakı, 2020.
14. Rzayev, V. Naxçıvan məktəb və pedaqoji fikir tarixi. / V. Rzayev. −Bakı,2018.
15. Mahmudov, Y. İrəvan xanlığı. / Y. Mahmudov. −Bakı, 2010.
16. Xanlar Rayon Dövlət Arxivi (indiki Göygöl rayonu). Xanlar Pedaqoji Məktəbinin 1970-1971-ci tədris illəri üçün əmr kitabı. N 1-288. Fond 131. Qeyd N 2, saxlama vahidi 1, əlaqə vərəqi 1

E-mail: bayramov.hasan@mail.ru
Redaksiyaya daxil olub:13.05.2024

UOT 37.01.

Lalə Zahir qızı Allahverdiyeva
"Naxçıvan" Universitetinin
Pedaqogika və psixologiya kafedrasının dosenti,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
Orcid: 0000000308438632

MAGİSTRANTLARDA TƏDQİQATÇILIQ BACARIQLARININ FORMALAŞMASI İMKANLARI

Лала Захир гызы Аллахвердиева
доцент кафедры Педагогики и психологии Университета «Нахчыван»,
доктор философии по педагогике,

ВОЗМОЖНОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ НАВЫКОВ ИССЛЕДОВАНИЯ У МАГИСТРАНТОВ

Lala Zahir Allahverdiyeva
docent of the department of Pedagogy and psychology of "Nakhchivan" University,
doctor of pilosophy in pedagogy

OPPORTUNITIES FOR DEVELOPING RESEARCH SKILLS IN MASTER STUDENTS

Xülasə. Məqalədə tədqiqatçılıq fəaliyyətinə verilən tələblər, magistrant - pedaqoqların formalaşmasında tədqiqat fəaliyyətinin rolundan geniş bəhs edilir. Magistratura səviyyəsində gələcək pedaqoqların tədqiqat fəaliyyətinin effektivliyini təmin edən əsas formalar kimi magistrlərin tədris və elmi-tədqiqat işləri və auditoriyadankənar vaxtlardakı fəaliyyət imkanları nəzərə çatdırılır. Tədqiqat xarakterli tapşırıqların yerinə yetirilməsi, elmi məqalələrin və tezislərin hazırlanması, eksperimental metodologiyanın əsasları üzrə seminarlarda iştirak etmək, onun nəticələrinin işlənməsi, habelə magistr dissertasiya işinin tərtibi və müdafiəsi, tələbə elmi dərnəklərində işləmək, konfranslarda, seminarlarda, olimpiadalarda iştirak etmə və s. təlim formaları elmi tədqiqat fəaliyyətinin təşkil edilməsinin komponentləri kimi araşdırılır. Elmi tədqiqat fəaliyyətinin yalnız yeni bilik əldə etmək üçün deyil, geniş mənada bütün növ işləri, onun təşkilini və böyük ölçüdə elmi fəaliyyəti əhatə etməsi qənaətinə gəlinir.

Açar sözlər: *elmi tədqiqat, tədqiqatçılıq fəaliyyəti, pedaqoji kadr hazırlığı, fəaliyyət imkanları, keyfiyyətin yüksəldilməsi*

Резюме. В статье подробно рассмотрены требования к исследовательской деятельности, роль исследовательской деятельности в формировании педагогов-магистрантов. На уровне магистратуры учитываются педагогическая и научно-исследовательская работа магистров, а также возможности деятельности вне аудитории как основные формы, обеспечивающие эффективность исследовательской деятельности будущих педагогов. Выполнение исследовательских задач, подготовка научных статей и диссертаций, участие на семинарах по основам экспериментальной методологии, обработка ее результатов, а также составление и защита магистерских диссертаций, работа в студенческих научных объединениях, участие на конференциях, семинарах,

олимпиадах и т.д. Формы обучения рассматриваются как составляющие организации научно-исследовательской деятельности. Делается вывод, что научно-исследовательская деятельность направлена не только на получение новых знаний, но в широком смысле включает в себя все виды труда, его организацию и в значительной степени научную деятельность.

Ключевые слова*: научные исследования, научно-исследовательская деятельность, подготовка педагогических кадров, возможности деятельности, повышение качества.*

Summary. The article examines in detail the requirements for research activities, the role of research activities in the formation of graduate students-teachers. At the master's level, the pedagogical and research work of masters, as well as opportunities for activities outside the classroom, are taken into account as the main forms that ensure the effectiveness of the research activities of future teachers. Carrying out research tasks, preparing scientific articles and dissertations, participating in seminars on the basics of experimental methodology, processing its results, as well as compiling and defending master's theses, working in student scientific associations, participating in conferences, seminars, olympics, etc.. forms of training are considered as components of the organization of research activities. It is concluded that research activity is aimed not only at obtaining new knowledge, but in a broad sense includes all types of work, its organization and, to a large extent, scientific activity.

Key words: *scientific research, research activities, training of teaching staff, activity opportunities, quality improvement*

Müasir dövrdə təhsil meyarlarının dəyişməsi yeni informasiya texnologiyaları və kommunikasiyalarının inkişafı sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq və təcrübə mübadiləsi üçün geniş imkanlar yaradır. Bu imkanlardan daha səmərəli və əhəmiyyətli məqsədlər üçün yararlanmaq məqsədilə müasir magistrant-pedaqoqlar peşə kompetensiyalarını mükəmməl öyrənməlidir. Həmin kompetensiyalara tədqiqat aparmaq, özünütəhsil, ömürboyu oxumaq, bir sözlə, təhsildə fasiləsizlik aid edilir.

Məlumdur ki, müasir ali təhsil müəssisələri yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin hazırlığının əhəmiyyətli hissəsini təmin edir. Bir çox universitetlər fəlsəfə doktoru və elmlər doktoru hazırlığını həyata keçirməklə fundamental tədqiqatların əsas hissəsinin yaranmasını təmin edir.

Bununla yanaşı, pedaqoji təmayüllü ali məktəblərin xüsusi göstərici olaraq tədqiqatçıdan fərqli olaraq müəllim-tədqiqatçı hazırlığını da yerinə yetirmə öhdəliyi vardır. Mütəxəssis hazırlığının keyfiyyətinin yüksəldilməsi məsələləri ilə bağlı elmi-tədqiqat fəaliyyəti xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. V.İ. Boqoslavski və V.V. Laptevin fikrincə, keyfiyyətin təminatı tədqiqat fəaliyyətinə, təşkilati-idarəetmə fəaliyyətinə və koordinasiya fəaliyyətinə əsaslanmalıdır" [19, s. 52].

Ali təhsilin keyfiyyətinin təmin edilməsində elmi-tədqiqat fəaliyyəti mühüm yerlərdən birini tutur.

Professor Ə. Ağayev isə təlim prosesində şagirdlərin tədqiqatçılıq qabiliyyətlərinin inkişafı probleminə nəzər salmış, keçən əsrin ikinci yarısından bir sıra pedaqoq-psixoloqların tədqiqat obyektinə çevrilmiş bu məsələyə öz münasibətini bildirmişdir. Alim yazır: "Hər bir proses, hadisə, inkişaf özündən əvvəlki vəziyyət üzərində baş verir, qurulur, formalaşır, tarixini yaradır. Ötənlərdə yaradılan məzmunu, tutaq ki, təlimin üsullarını və digər pedaqoji təkmilləşmə hallarını bilmədən yenini yaratmaq və qavramaq, perspektivi

görə bilmək mümkün deyil. Eləcə də, bu günə qədər keçmiş yoldan varis qalanı da saf-çürük edə bilmək, ortaya qoymaq əsasdır. Eyni zamanda problemə müasirlik, yeniləşmə təfəkkürü ilə yanaşa bilmək, müasirlik tələblərinə uyğun iş qura bilmək, metodika hazırlamaq bacarığı da mühümdür. Yalnız ən azı bu üç prinsip üzrə elmi-nəzəri, metodik hazırlığı olan şəxslər müasir, dolğun, düzgün perspektivli pedaqogika və metodikanı yarada bilər” [2, s. 235].

Y. Kərimov da tədqiqatçılıq bacarığının əhəmiyyətini və eləcə də ilkin mərhələdə şagird şəxsiyyətinin formalaşmasına təsirini təhlil edərkən yazır: “Tədqiqatçılıq metodu təlimin başlıca yaradıcı metodudur. Bu metod varlığa emosional qiymətləndirici münasibəti inkişaf etdirir. Məktəblinin idrak fəaliyyəti yeni elmi həqiqəti kəşf edən alimin tədqiqatçılıq fəaliyyətinə yaxınlaşır. Doğrudur, şagirdlərin kəşf etdikləri elm üçün yeni deyil, lakin onlar üçün məlum olmayan hadisədir. Tədqiqatçılıq prosesində şagirdlər yaradıcı elmi axtarışlara xas olan mərhələlər keçirirlər: məqsədyönlü müşahidə edir, təcrübə qoyur, eksperiment təşkil edir, təhlil edir, müqayisə edir, ümumiləşdirir, rədd edir, sübut edir, qiymətləndirirlər. Belə işin idrakı əhəmiyyətini, şagirdlərin biliklərini yaradıcı tətbiqetmə bacarığını təmin etdiyini görməmək olmaz” [3,86].

Tədqiqatçılıq metodu hər hansı tədqiqatçılıq tapşırığı ilə əlaqədar problem şəraiti yaradılanda həlli tədqiqatçı tərəfindən tapılması mümkün olan problemin qoyulmasını tələb edir. Problemli şərh və qismən axtarıcılıq metodlarından fərqli olaraq tədqiqatçılıq metodunda elə bir şərait yaranır ki, iştirakçıların hamısı problemin mahiyyətini başa düşür və tədqiqata qoşulur.

Rus tədqiqatçısı İ.Y. Lerner qeyd edir ki, tədqiqatçılıq metodunun mahiyyəti onun funksiyaları ilə şərtlənir:

1) O, sosial təcrübənin üçüncü elementini məzmununu təşkil edən yaradıcı fəaliyyətin əlamətlərini formalaşdırır.
2) Biliklərin yaradıcı mənimsənilməsini təşkil edir, başqa sözlə, problem məsələlərin həlli üçün məlum bilikləri tətbiq etməyi və belə həll nəticəsində yenini əldə etməyi öyrədir.
3) Bu metodların araşdırılması üzrə fəaliyyət prosesində elmi idrak metodlarına yiyələnməyi müəyyən edir.
4) O, marağın yaradıcı fəaliyyətə tələbatın yaranmasının şərtidir. Əks halda maraqda və tələbatda özünü göstərən motivlər fəaliyyətdən kənarda yaranmır. Bunun üçün təkcə fəaliyyət kifayət deyil, lakin onsuz bu məqsədə çatmaq olmaz” [13, s. 103].

“Tədqiqat fəaliyyəti” anlayışına məzmunca kifayət qədər yaxın olan “tələbənin müstəqil işi”, “tələbənin müstəqil fəaliyyəti” anlayışlarıdır. Bəzi müəlliflərin fikrincə, “tələbənin müstəqil işi” termini az və ya çox şəkildə aydın formada müəyyən edilmiş elmi konsepsiya statusuna malik deyil, mənası qeyri-müəyyən, çoxsaylıdır. Bu termin pedaqoji ədəbiyyatda müxtəlif mənalarda ifadə olunur, məsələn: tədris prosesinin təşkilinin konkret forması kimi, təlimin fərdiləşdirilməsi üsulu kimi, müəllimin rəhbərliyi altında tələbələrin qrup işinin forması kimi.

Müstəqil olaraq bir elmi fikrin, ideyanın izinə düşüb, onu arayıb tapmaq, mahiyyətini öyrənmək, yaxud müstəqil fikir söyləmək, özünəməxsus ideya və baxışlara malik olmaq, digər təsirlərə kor-koranə qapılmamaq meyli tələbəlik illərində müstəqil işləməyə alışmaqla yaranır. Ona görə də tələbələrlə müstəqil işin yüksək

pedaqoji-metodik tələblərlə və psixoloji şərtlər nəzərə alınaraq təşkili mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bunun üçün isə müstəqil işin mahiyyəti, ilk növbədə imkanları və yolları müəyyənləşdirilməlidir. Pedaqoji prosesdə müstəqil işin mahiyyəti ümumi şəkildə hamı tərəfindən qavranılır, sərbəst müstəqil fəaliyyətə istər idrak, istərsə də əmək fəaliyyətinə hazırlaşmaq, yaxud müstəqil icraçılıq bacarıqları nümayiş etdirmək kimi başa düşülür [6, s. 76].

Tədqiqat fəaliyyətləri bir çox müəlliflərin fikrincə, tələbələrin müstəqil fəaliyyətinin növlərindən biridir, lakin tədqiqat xarakteri ilə ondan fərqlənir. Bu mənada müstəqil iş tədqiqat fəaliyyətinin ən yüksək səviyyəsidir. Tədqiqat fəaliyyəti, yalnız yeni bilik əldə etmək üçün deyil, geniş mənada bütün növ işləri, onun təşkilini və böyük ölçüdə fəaliyyəti əhatə edir. Bu baxımdan elmi və elmi-tədqiqat fəaliyyətinin təşkili forması kimi "tədqiqat işi" ilə "tədqiqat fəaliyyəti" anlayışlarının əldə edilməsi fəaliyyətin bütün xüsusiyyətlərinə malik olan proses kimi yeni biliklərin işlənməsi və yayılması qanunauyğundur. Aydın olur ki, tədqiqat fəaliyyəti daha geniş anlayışdır və tədqiqat işini əhatə edir.

Tədqiqat fəaliyyətinə dair mövcud nöqteyi-nəzərləri ümumiləşdirərək, onun tərifinə bir neçə yanaşmanı ayırd edə bilərik.

Tədqiqat fəaliyyəti yaradıcı şəxsiyyətin inkişaf etdirilməsi vasitəsi kimi stimullaşdırıcı fəaliyyəti, müstəqilliyi və şəxsi məsuliyyəti, "elmlə və elm üzərində işləməyi", bilik və bacarıqların yaradıcı tətbiqini, elmi-texniki yaradıcılıq metodologiyasını mənimsəməyi əhatə edir.

Tədqiqat fəaliyyəti müstəqil təhsil fəaliyyəti kimi problemləri təhlil etmək, vacib və qeyri-vacibləri ayırmaq, müxtəlif fərziyyələr irəli sürmək və onların həlli üçün modellər qurmaq, habelə tənqidi düşünmək, problemin həlli üçün səbəbləri və şərtləri təhlil etmək bacarığını inkişaf etdirir.

Tədqiqat fəaliyyəti cəmiyyətin sosial sifarişinin həyata keçirilməsi kimi səmərəli fəaliyyət göstərə bilən, bütün həyatı boyu iş şəraiti və texnologiyalarının dəyişməsinə uyğunlaşa bilən mütəxəssislərin hazırlanmasına yönəldilmişdir.

Tədqiqat fəaliyyətinin nəzərə alınmasının müxtəlif səviyyələrini də ayırmaq olar. Tədqiqatçılar universitet daxilində tədqiqat fəaliyyətini bir sistem hesab edirlər. Bu yanaşma ilə oradakı idarəetmənin aşağıdakı səviyyələri ayırd edilir:

- özünü təşkil etmə və özünü idarə etmə;
- tədqiqat fəaliyyətinin məzmun tərəfini idarə edən müvafiq kafedra;
- fakültədə elmi işin təşkilinə rəhbərlik edən dekan;
- tədqiqat fəaliyyətini əlaqələndirən, tənzimləyən elmi tədqiqat şöbəsi.

İdarəetmə strukturunda təhsil, elm və ya dövlət müəssisələrinin inzibati işçilərinin fəaliyyətində tədqiqat fəaliyyəti aşağıdakı kimi çıxış edir:

- elmi öyrənmək və təkmilləşdirmək üçün alət;
- elmi fəaliyyət sahəsində ehtiyatların aşkar edilməsi və səfərbər edilməsi vasitələri;
- elmi fəaliyyətə və onun tədris prosesində həyata keçirilməsinə nəzarət vasitələri;
- elmin idarə edilməsi strategiyasının işlənib hazırlanması vasitələri.

Tədqiqat fəaliyyətini magistrantların və bakalavrların peşə hazırlığının mühüm hissəsi kimi də nəzərdən keçirmək olar. Bu təlim

sahəsi həm də iyerarxik olaraq daha böyük olanın (elmi hissə – fakültə – kafedranın müəllimləri – magistrant) alt sistemi olan bir sistem hesab edilə bilər.

Elmi tədqiqat fəaliyyətinin qiymətləndirilməsinin qeyri-müəyyənliyi ondan ibarətdir ki, o, təkcə iqtisadi deyil, həm də onun sosial, elmi-texniki və tədris-tədqiqat təsirini nəzərə almalıdır. "Cəmiyyətin müasir inkişaf səviyyəsi ciddi və əhəmiyyətli intellektual axtarışlar tələb edir. Və bu axtarışlar insana xidmət etməli olduğu üçün insana aid, insanın münasibətdə olduğu, insanın fəaliyyətini kompleks təmin edən elmlərin vəhdətində, əlaqədə nəzərə alınmasını şərtləndirir. Artıq "elmi-texniki tərəqqi əsri" ifadəsi hazırki dövrü səciyyələndirmir. İndi ideyalar, düşüncələr, təbiətə və onun varlığına bütöv yanaşma, onu tam öyrənmə əsridir" [6,38].

Magistraturada elmi-tədqiqat fəaliyyətinin həyata keçirilməsi məsələsinin nəzərdən keçirilməsi məqsədilə magistrlərin hazırlanması ilkin olaraq elmi-tədqiqat və elmi-pedaqoji fəaliyyətə yönəldilir. Magistrlərin elmi-tədqiqat fəaliyyəti onların müstəqil tədris işinin əsas növüdür. Burada magistrlər birbaşa rəhbərin köməyi ilə plan tutur, magistratura hazırlığının tədris proqramını mənimsəmək üçün magistr hazırlığı prosesində, eləcə də auditoriya dərslərində qazandığı peşəkar və yaradıcı təcrübələrə arxalanırlar.

V.İ. Boqoslovskinin və başqalarının [11] fikrincə, universitetdə tələbələrin elmi-tədqiqat işinin vahid sisteminin təşkili və saxlanmasının əsas məqsədi tələbələr tərəfindən elmi, tədqiqat və yaradıcılıq işlərini yerinə yetirmək bacarığı, yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafı, müstəqillik, dərslərdə və gələcək fəaliyyətlərdə təşəbbüskarlıq və s. göstəricilər vasitəsilə ali peşə təhsilli mütəxəssislərin hazırlığı səviyyəsinin yüksəldilməsidir.

Hazırlanmış təhsil proqramlarında (təhsilin məqsəd və məzmunu səviyyəsində) tələbələrin elmi-tədqiqat işi aşağıda qeyd edilən hallar üçün əhəmiyyətli hesab edilir:

- tələbələrin ümumi mədəni kompetensiyalarına nail olmaq və onların fundamental hazırlığını zənginləşdirməkdə;
- tədqiqat elmi bacarıqlarının inkişaf etdirməkdə (metodoloji kompetensiyanın əldə edilməsi);
- əlavə təhsil proqramının seçimində (çoxpilləli təhsil sisteminin ən yüksək səviyyəsində) və peşə fəaliyyətində öz müqəddəratını təyin etməkdə;
- ünsiyyət qurmaq, müasir sosial problemləri həll etmək, informasiya ilə işləmək bacarığının inkişaf etdirməkdə;
- şəxsiyyətin özünütərbiyəsi və özünü inkişaf etdirməsində;
- təhsilin müasir inkişafı şəraitində magistrantın pedaqoji fəaliyyətə və pedaqoji yaradıcılığa hazırlanmasında.

Universitetdə tələbələrin elmi-tədqiqat işi sistemi özlüyündə məqsəd deyil, peşəkar, elmi, pedaqoji və sosial problemləri fərdi və kollektiv şəkildə yaradıcılıqla həll etməyə qadir olan ixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanmasının tərkib hissəsidir.

Magistratura səviyyəsində gələcək pedaqoqların tədqiqat fəaliyyətinin effektivliyini təsdiqləyən əsas formalar bunlardır:

- magistrlərin tədris və elmi-tədqiqat işləri çərçivəsində: tədqiqat xarakterli tapşırıqların yerinə yetirilməsi, elmi məqalələrin və tezislərin hazırlanması, eksperimental metodologiyanın əsasları üzrə seminarlarda iştirak etmək, onun nəticələrinin işlənməsi, habelə

magistr dissertasiya işinin tərtibi və müdafiəsi;
- auditoriyadankənar vaxtda: tələbə elmi dərnəklərində işləmək, konfranslarda, seminarlarda, olimpiadalarda, müsabiqələrdə iştirak, kafedraların, elmi-tədqiqat hissəsinin, universitetin digər elmi bölmələrinin, beynəlxalq tədqiqat proqramlarının planlaşdırılmış elmi tədqiqatlarında iştirak etmək. Auditoriyadankənar işin xarakterik xüsusiyyətlərinə auditoriyadankənar vaxtda elmi-tədqiqat tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi, eyni zamanda, dərin müstəqil elmi tədqiqatlar aparmaq üçün geniş imkanlar əldə edilməsi aid edilə bilər.

Tədqiqat fəaliyyəti zamanı tədqiqatlar konkret şəxslərlə olan əlaqələrlə məhdudlaşdırıla bilməz. Bu proses həmçinin alimlərlə, mütəxəssislərlə təcrübəçi magistrantların şəxsi təmaslarını, seminar və konfransların keçirilməsini, elmi məlumatların mövcudluğunu və çox mövzulu müzakirələri əhatə edir. Buna görə də, auditoriyadankənar tədqiqat fəaliyyətinin özünəməxsus formaları kimi həyata keçirilən elmi və təşkilati işləri aşağıdakı kimi ayırmaq olar:
- magistratura səviyyəsində gələcək pedaqoqların Azərbaycanın və xarici ölkələrin aparıcı ekspertləri, alim və pedaqoqları ilə görüşləri;
- Azərbaycanda və xarici ölkələrdə müxtəlif təhsil müəssisələrinin fəaliyyəti ilə tanışlıq;
- beynəlxalq, ümumazərbaycan, regional, universitetlərarası, ümumuniversitet elmi konfrans və seminarların işində iştirak;
- fakültələrdə TEC konfranslarının və universitet miqyasında keçirilən TEC konfranslarının təşkili və iştirakı;
- şəxsi qrantlar üzrə müsabiqələrdə iştirak;
- ən yaxşı magistr işi üzrə müsabiqələrdə iştirak;
- magistratura səviyyəsi üçün təşkil edilən müsabiqələrdə iştirak;
- magistrlərin elmi işlərinin toplularının hazırlanması və nəşri.

Tədqiqat fəaliyyətinin kompetensiyalı təşkili magistrantların məhsuldar yaradıcılıq, tədqiqat fəaliyyətinə keyfiyyətli hazırlanmasını şərtlərindən biridir.

Ali təhsil müəssisələrində magistrlərin elmi-tədqiqat işləri sisteminin təşkilinin əsas prinsipi onun mürəkkəbliyini təmin etməkdir. Magistratura səviyyəsinin təhsil proqramı magistrantların cəlb olunduğu elmi yaradıcılıq formaları, elmi tədqiqatların aparılması, onların nəticələrinin həyata keçirilməsi üçün metod və üsulların mənimsənilməsi və istifadəsinin ardıcıllığını, hərtərəfliliyini, təhsilin mərhələləri (kursları) üzrə tədqiqat işlərinin davamlılığını, metodların məntiqi mürəkkəbliyini nəzərdə tutur. Təhsil proqramı magistratura səviyyəsində tələbələrin müstəqil tədqiqat fəaliyyəti prosesində gələcək pedaqoq-mütəxəssisin şəxsi keyfiyyətlərini yaxşılaşdırmalıdır. Şəxsi keyfiyyətlərə aid edilir:
- problemləri təhlil etmək, onun həllində vacib və qeyri-vacibləri ayırd etmək bacarığı;
- müxtəlif fərziyyələr irəli sürmək və onun həlli üçün modellər qurmaq, ən rasional olanları seçmək;
- tənqidi düşünmək;
- problemin həlli üçün səbəbləri və şərtləri təhlil etmək.

Magistratura səviyyəsində təhsil alan gələcək pedaqoqun yaradıcı potensialı əsasən tədqiqat bacarıqlarının inkişaf səviyyəsi ilə

müəyyən edilir, çünki tədqiqat bacarıqları yaradıcılığın mühüm tərkib hissəsi olmaqla onun spesifik növüdür.

Əsas tədqiqat bacarıqlarına aid edilir:

- ilkin mənbələrlə işləmək;
- pedaqoji hadisələrin müşahidələrini və təhlilini aparmaq;
- fərziyyələr formalaşdırmaq;
- eksperiment tərtib etmək və keçirmək;
- nəticələrini ümumiləşdirmək və emal etmək;
- tədqiqatın nəticələrini hesabat, referat, məruzə və metodik tövsiyələr şəklində tərtib etmək.

Magistr hazırlığının tədqiqatyönlü olması təhsilin məzmununda, tədris prosesinin təşkili formalarında, magistrantların elmi fəaliyyətində öz izini qoyur. Magistr tələbələrini elmi-tədqiqat və elmi-pedaqoji fəaliyyətə hərtərəfli hazırlanması işinə aşağıdakılar daxildir:

1. Elmi işlərin yerinə yetirilməsi və təlim məşğələlərinin keçirilməsi üsullarını, prinsiplərini və prosedurlarını mənimsəmək;

2. Elmi-pedaqoji işin təşkili üzrə bacarıqlara yiyələnmək;

3. Elmi informasiya mənbəyi ilə işləmək üçün metod və üsulları öyrənmək;

4. Tədqiqat fəaliyyətində istifadə olunan kompüter və digər texniki vasitələrin mənimsəmək;

5. Tədqiqat təcrübəsi zamanı ETİ-nin planlaşdırılması və təşkili üzrə təcrübə toplamaq;

6. Elmi-pedaqoji təcrübə keçərkən tədris işinin planlaşdırılması və aparılması təcrübəsini toplamaq;

7. Elmi işlərin, dərsliklərin, tədris-metodiki vəsaitlərin nəşrinə hazırlıq təcrübəsini əldə etmək;

8. Tədris prosesinə daxil edilmiş tədqiqat işlərini həyata keçirmək;

9. Tədris prosesini tamamlayan elmi konfranslarda, seminarlarda, müsabiqələrdə, sərgilərdə iştirak etmək;

10. Tədris prosesi ilə paralel olaraq elmi-tədqiqat qruplarında elmi-tədqiqat işlərinin həyata keçirilməsində, o cümlədən ödənişli şəkildə iştirak etmək.

Magistratura təhsil proqramının tədqiqat və elmi-pedaqoji hissələri onun müstəqil seçdiyi elmi biliklər sahəsində mütəxəssislərin hazırlanmasını nəzərdə tutur. Tədqiqat təcrübəsinin məqsədi magistrantlar üçün elmi problemlərin işlənməsi, elmi məlumatların axtarışı, emalı və istifadəsi üçün müasir metodlar; elmi ədəbiyyatın təhlili üsulları; pedaqoji biliklərin tərcüməsi üsullarını mənimsəməkdən ibarətdir.

Tədqiqat təcrübəsinin məzmunu: biblioqrafik mənbələrin təhlili, elmi konfranslarda məqalələrin, məruzələrin və çıxışların hazırlanması, həmçinin yeni nəticələrin əldə edilməsi və sınaqdan keçirilməsi ilə bağlı ekspert işidir.

Elmi-pedaqoji təcrübənin məqsədi magistrantlar tərəfindən pedaqoji fəaliyyət-də istifadə etmək üçün informasiya materialının axtarışı və şərhi üçün müasir elmi vasitələrə malik olan tədqiqatçı-müəllim vərdişlərinə yiyələnməkdir. Bu, müəyyən bir təhsil müəssisəsi (orta və ya ali) üçün təhsil kurikulumlarının təşkili, eləcə də orada birbaşa pedaqoji fəaliyyət ola bilər.

Təcrübə və tədqiqat işlərinin bütün həcminin uğurla həlli üçün müvafiq şərtlər lazımdır:

- yüksək ixtisaslı elmi və pedaqoji kadrların olması;
- tədris və elmi laboratoriyaların mövcudluğu;
- müasir avadanlıq və texnologiyalara, elmi məlumat mənbələrinə çıxışın mümkünlüyü.

Yadda saxlamaq lazımdır ki, təhsilə hazırlığın səviyyəsi artdıqca təhsilin özü ilə yaradıcı fəaliyyət birləşir. Magistratura məhz bu problemi həll edən təhsil həlqəsidir. Qeyd edilməlidir ki, elmi tədqiqat təcrübəsi zamanı magistrantlar nəzəri biliklərini genişləndirməli və dərinləşdirməli; təcrübədə əldə etdiyi nəticələrdən magistr dissertasiyası və gələcək elmi yaradıcılıq fəaliyyətində istifadə edə bilmək bacarığı əldə etməli; elmi tədqiqat işlərinin layihələndirilməsi və təşkilinin metodik işini reallaşdırmağı bacarmalı; dissertasiya elmi fərziyyəsinə uyğun olaraq eksperimentlər aparmalı; referatlar, elmi məqalələr yazmalı; biblioqrafiya, kataloqlarla işləməyi və s. bacarmalıdır.

Sadalanan bu və ya digər bacarıqlar magistrant-pedaqoqların tədqiqatçılıq fəaliyyətinin formalaşmasını təmin edən göstəricilər olmaqla onlarda elmi tədqiqat fəaliyyətinin daha da təkmil formalaşmasına səbəb olur.

Problemin aktuallığı. Magistratura səviyyəsində təhsil alan tələbələrin tədqiqatçılıq fəaliyyətinin təşkilinin zəruriliyi Ali təhsil pilləsinin Dövlət Standartı Magistratura səviyyəsinin ixtisaslar üzrə təhsil proqramında (2020) əksini tapır. Elmi-tədqiqat təcrübəsi magistr hazırlığı proqramlarının ayrılmaz tərkib hissəsi olduğu üçün onun yerinə yetirilməsi zəruridir. Bu baxımdan problemin öyrənilməsini aktual hesab edərək təhlillər aparılır.

Problemin elmi yeniliyi onunla müəyyən olunur ki, magistratura səviyyəsində təhsil alan tələbələrdə auditoriyada və auditoriyadan kənar müddətdə formalaşacaq bacarıqlar müəyyənlədirilməsinə dair araşdırma aparılır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Problemim məzmunu, orada yer alan fikirlər, əsas elmi ideyalar və tədqiqatın nəticələri pedaqoji ali məktəblərin bakalavriat, magistratura pilləsində təhsil alan tələbələr, doktorantlar, gənc tədqiqatçılar, habelə orta məktəb müəllimləri üçün əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat:

1. Abbasov A.N. Pedaqogika. Dərs vəsaiti./ A. N. Abbasov. − Bakı: Mütərcim, − 2013. − 360 s.
2. Ağayev Ə.A. Seçilmiş pedaqoji əsərlər. 2 cilddə, I cild. / Ə.A. Ağayev −Bakı: Mütərcim, − 2011. − 442 s.
3. Kazımov N.M. Məktəb pedaqogikası / N.M. Kazımov. − Bakı: Çaşıoğlu, − 2002.
4. Kərimov Y.Ş. Təlim metodları. Dərs vəsaiti. / Y.Ş. Kərimov. − Bakı, 2009. − 280 s.
5. Sadıqov F. Pedaqogika. Dərs vəsaiti. / F. Sadıqov. − Bakı: Adiloğlu, − 2012.
6. Mahmudova R. Ali məktəbdə tələbə müstəqil işinin imkanları və yolları. Metodik vəsait. − Bakı: Çaşıoğlu, − 2005. − 136 s.
7. Mehrabov A. və b. Pedaqoji texnologiyalar. − Bakı, 2006. − 372 s.
8. Nəzərov M. Pedaqoji texnologiyalar. / M. Nəzərov, N. Quliyev. − Bakı, 2019. − 467 s.
9. Əhmədov H. Pedaqogika. Dərslik. / H. Əhmədov, N. Zeynalova. −Bakı: Elm və təhsil, − 2016. −456 s.
10. Paşayev Ə.X. Pedaqogika. Yeni kurs. Dərs vəsaiti. / Ə.X. Paşayev, F.A. Rüstəmov. − Bakı: Çaşıoğlu, − 2004.
11. Богословский В.И., Нестеров А.А., Трапицын С.Ю. Организация и содержание научно-исследовательской работы студентов педагогических вузов: Методическое пособие / Под ред. В.И. Богословского. – СПб.: Издательство С. – Петербургского университета, 1999. – 87 с.

12. Богословский В.И., Лаптев В.В. Вузовская наука во взаимосвязи с подготовкой кадров высшей квалификации // Подготовка специалиста в области образования: Научноорганизационные проблемы подготовки кадров высшей квалификации: Коллективная монография. - СПб.: Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена, − 2000. Вып. IX. – с. 45 - 52.
13. Лернер И.Я. Дидактические основы методов обучения / И.Я. Лурнер. − Москва: Педагогика, − 1981. − 103 с.

E-mail: lale.allahverdiyeva.81@bk.ru
Redaksiyaya daxil olub: 27.02.2024.

UOT 37.

Mehriban Nağı qızı Sərdarova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin elmi işçisi
***Orcid**: 0009-0000-8876-7051*

HEYDƏR ƏLİYEVİN MİLLİ TƏHSİL SİYASƏTİNDƏ RESPUBLİKA TƏHSİL ŞURASININ YERİ

Мехрибан Наги гызы Сардарова
научный сотрудник
Азербайджанского Государственного Педагогического Университета

МЕСТО РЕСПУБЛИКАНСКОГО СОВЕТА ПО ОБРАЗОВАНИЮ В НАЦИОНАЛЬНОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ПОЛИТИКЕ ГЕЙДАРА АЛИЕВА

Mehriban Naghy Sardarova
scientific worker at the Azerbaijan State Pedagogical University,

THE PLACE REPUBLIC OF THE BOARD OF EDUCATION IN NATIONAL EDUCATION POLICY OF HAYDER ALIYEV

Xülasə. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının təhsil tarixində Respublika Təhsil Şurası öz yaranma tarixi, məzmunu, daşıdığı zəngin irsi ilə mühüm yer tutur. Bu məqalədə müstəqil dövlətimizin təhsil quruculuğu prosesində uzun illər əhəmiyyətli mövqe tutan Respublika Təhsil Şurası Heydər Əliyevin təhsil irsi kimi nəzərdən keçirilir və onun milli təhsil quruculuğundakı yerinin öyrənilməsindən bəhs edilir.
Açar sözlər: *Heydər Əliyev, milli təhsil siyasəti, Müəllimlər qurultayı, Respublika Təhsil Şurası, milli təhsil quruculuğu*

Резюме: В истории образования независимой Азербайджанской Республики Республиканский Совет по образованию занимает важное место своей историей создания, содержанием и богатым наследием. В данной статье Республиканский Совет по образованию, на протяжении многих лет занимающий важную позицию в процессе образовательного строительства нашего независимого государства, рассматривается как образовательное наследие Гейдара Алиева, а также изучается его место в построении национальной системы образования.
Ключевые слова: *Гейдар Алиев, национальная образовательная политика, Конгресс учителей, Республиканский Совет по образованию, строительство национального образования.*

Summary: In the educational history of the independent Republic of Azerbaijan, the Republican Education Council occupies an important place with its history of creation, content, and rich heritage. In this article, the Republican Education Council, which has held an important position in the process of educational construction of our independent state for many years, is considered as the educational heritage of Heydar Aliyev, and the study of its place in the construction of national education is discussed.

***Key words**: Heydar Aliyev, national education policy, Teachers' Congress, Republican Education Council, national education construction*

On illər keçir, müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu, görkəmli siyasi və dövlət xadimi Heydər Əliyevin zəngin irsinə, düşüncələrinə maraq nəinki zəifləmir, əksinə daha da güclənir. Bu, bir tərəfdən də Heydər Əliyevin ölməz ideyalarının aktuallığı ilə bağlıdır.

Heydər Əliyevin ideyası əsasında yaranan, təklif və tövsiyələri ilə fəaliyyət istiqamətini quran respublika Təhsil Şurası müstəqil Azərbaycan Respublikasının təhsil tarixində öz yaranma tarixinə, məzmununa, daşıdığı zəngin irsə görə mühüm yerə malikdir. Öncə qeyd edək ki, Təhsil Şurası müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk müəllimlər qurultayında təhsilin problemlərinin öyrənilməsi ilə əlaqədar təhsilşünas dövlət xadimi Heydər Əliyevin tövsiyəsi ilə qeyri-hökumət təşkilatı kimi yaradılmışdır.

Azərbaycan Müəllimlərinin XI Qurultayı haqqında vikipediya məqaləsi iki məqamla diqqəti çəkir: ilk dəfə olaraq Azərbaycan müəllimlərinin himni bu qurultayda səsləndirilib, respublika Təhsil Şurası yaradılıb.

Müstəqil Azərbaycan müəllimlərinin ən mötəbər məclisi olan bu qurultayın təhsilimizin qarşısında duran məsələlərin həlli yolunda mühüm addım olacağına və pedaqoji fikir tariximizdə əhəmiyyətli yer tutacağına ümidvar olduğunu Heydər Əliyev qurultay iştirakçılarına ünvanladığı təbrik məktubunda xüsusi vurğulamışdır. Ona görə də Heydər Əliyevin təhsil irsində onun Azərbaycan müəllimlərinin XI qurultayındakı çıxışı önəmli yerlərdən birini tutur. Təsadüfi deyildir ki, Ulu Öndərin müəllim, ümumiyyətlə, Azərbaycan müəllimi haqqında şüar kimi səslənən, müstəqil ömür qazanan kəlam və aforizmlərinin, habelə müəllimlik peşəsinə münasibətinin ifadə olunduğu fikirlərin mühüm hissəsi bu qurultayının payına düşür. Qurultayda Azərbaycan Respublikasında milli təhsil quruculuğunun fundamental konsepsiyası hesab edilən İslahat Proqramının fəaliyyət istiqamətləri, vəzifələrin həlli yolları barədə müəyyən təkliflər irəli sürülmüş, qərarlar qəbul edilmişdir. Təhsilşünas ölkə başçısı Heydər Əliyevin təkliflərindən biri də Respublika Təhsil Şurasının yaradılması olmuşdur. Təhsil Şurasının təməl pinsiplərinin yaranması milli təhsilinin quruculuğunun konseptual sənədi olan İslahat Proqramının nəzəri əsaslarının müəyyənləşdirilməsi ilə eyni vaxta düşür. Azərbaycan müəllimlərinin milli təhsil prinsipləri ilə təşkilatlanmasında, Heydər Əliyevin milli təhsil müddəaları ilə Azərbaycan təhsili və müəllimi qarşısında qoyduğu vəzifələrin həll edilməsində nəzəri və praktik cəhətdən istiqamət verməsi ilə bu ictimai təşkilat təhsil tariximizdə bir mərhələ təşkil edir.

Respublika Təhsil Şurasının yaradılması ideyasının əsaslanması, onun tərkibinin müəyyənləşməsi, məzmunun, məqsəd və vəzifələrinin təyin olunduğu müəllimlər qurultayında Heydər Əliyevin tarixi çıxışı əslində Təhsil Şuraşının konseptual əsaslarını təşkil edir: *"Bu gün biz müstəqil Azərbaycanda bütün təhsilin – orta, texniki peşə, orta ixtisas məktəblərinin və ali məktəblərin işinin yaxşılaşdırılması sahəsində ciddi tədbirlər görməliyik. Mən hesab edirəm ki, bunlar da həm qəbul olunacaq təhsil qanununda, həm də təhsil islahatı ilə əlaqədar qəbul ediləcək qanunda və qərarlarda öz əksini tapacaqdır"* [8, s. 353]

Bu baxımdan qətiyyətlə demək olar ki, Təhsil Şurası məktəb və təhsil problemlərinin həllində Heydər Əliyevin qayğı və diqqətinin ictimai birlik formasında orqanı kimi çıxış edir.

Heydər Əliyevin irəli sürdüyü Təhsil Şurası ideyasının bütöv, mükəmməl və sistemli bir ictimai birlik səviyyəsinə qaldırılması ictimai təcrübədən irəli gəlməsi ilə, qurultayda özünün də diqqətə çatdırdığı kimi, birinci dövr təhsil quruculuğu fəaliyyətini, ittifaq səviyyəsində təhsil nazirliklərinə rəhbərlik təcrübələrini, eyni zamanda müasir beynəlxalq təcrübəni ehtiva etməsi ilə xarakterikdir. O, milli olduğu qədər də ümumbəşəri elmi təfəkkür modelləri ilə ifadə oluna bilməsi və humanizmə, insanlığa xidmət etməsi ilə diqqəti çəkir.

Maraqlıdır ki, Azərbaycan Müəllimlərinin XI qurultayında Azərbaycan təhsil işçiləri, müəllimləri tərəfindən irəli sürülən təkliflər, Ümummilli Liderin həmin təklifləri müəyyən dəyişikliklərlə dəyərləndirməsi, qəbul edilən qətnamə Azərbaycan Təhsil Şurasının Nizamnaməsinin əsasını təşkil etməklə onun fəaliyyətinin istiqamətlərini müəyyən etmişdir. Əslində qətnamədəki bu məqamlar, Azərbaycan Təhsil Şurasının qarşısına qoyulan vəzifə və tapşırıqlar onu göstərir ki, təhsil quruculuğunda dövlətçilik əhəmiyyətli milli təhlükəsizlik məsələlərinin qorunmasını Heydər Əliyev Respublika Təhsil Şurasının birgə iştirakı ilə olan fəaliyyətə etibar edir.

Fikrimizi əsaslandırmaq üçün qətnaməyə diqqət yetirək: *"Azərbaycanın Təhsil Şurası Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi və digər aidiyyəti olan qurumlar ilə birlikdə aşağıdakı istiqamətlərdə uzunmüddətli fəaliyyət proqramı formalaşdırıb həyata keçirsin"* [11, s. 552]

Təhsil Şurasının da qarşısına vəzifə kimi qoyulan, bütün təhsil pillələrini, onların məzmununa daxil olan istiqamətləri əhatə edən bu geniş fəaliyyət proqramının bəzi mühüm məqamlarını nəzərə çatdıraq:

- Müstəqillik idealları və milli zəminə uyğun gələn milli və ümumbəşəri dəyərlərə, demokratik və dünyəvi prinsiplərə əsaslanan müasir təhsil sisteminin qurulması;
- Azərbaycanda təhsilin strateji, ümummilli və ümumdövlət əhəmiyyətinə malik olan fəaliyyət sahəsinə çevrilməsinə dövlət təminatının təsbit edilməsi;
- Təhsilin məzmununun yeniləşdirilməsi sahəsində kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- Azərbaycanda fəaliyyət göstərən bütün təhsil müəssisələrində dövlət təhsil siyasətinin həyata keçirilməsinin təmin edilməsi;
- Təhsilin maliyyələşdirilməsinin yeni mexanizminin hazırlanması;
- Ümumtəhsil məktəblərində şagirdin şəxsiyyət və vətəndaş kimi formalaşdırılmasında milli-mənəvi tərbiyənin ön plana çəkilməsi;
- Peşə təhsilinin ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf perspektivləri nəzərə alınmaqla yenidən qurulması;
- Azərbaycan dövlətinin strateji mənafeyinə uyğun olaraq ali təhsil sisteminin yenidən qurulması və s.

Bu sənəddə milli təhsil quruculuğunun konstitusion əsasını təşkil edən İslahat Proqramının başlıca müddəalarının formalaşdırılması da Təhsil Şurasına tapşırılır: *"Azərbaycanın Təhsil Şurasına tapşırılır ki, təhsil sahəsinin müasir dövrün tələblərinə uyğun maliyyələşdirilməsi və idarə olunması ilə bağlı islahatlar Proqramını bir ay*

müddətinə hazırlayıb Təhsil İslahatları üzrə Dövlət Komissiyasında təsdiq etdirsin." [11, s. 552]

Göründüyü kimi, Təhsil Şurasının qarşısına qoyulmuş vəzifə və tapşırıqlar təhsilin bütün pillələrini əhatə edir. Təhsil Nazirliyi çərçivəsində, əsasən pedaqoq-alimlərin hazırladıqları bir sıra prinsipial məsələlərdə özünü doğrulda bilməyən sənədlərin strateji əhəmiyyətə malik olan fəaliyyət sahəsinə çevrilməsinə dövlət təminatı Təhsil Şurasının öhdəsinə buraxılır. Bunun üçün Təhsil Şurasının tərkibi müəyyənləşəndə Ümummilli Lider təşkilatda yalnız müəllimlərin, bilavasitə təhsil sahəsində işləyənlərin, təhsillə məşğul olanların bu tərkibdə fəaliyyət göstərməsini məqsədəuyğun hesab edir. Təhsilin problemlərində həqiqəti axtarıb tapılmasında və onun haqqında düz danışılmasında bir çox məsul vəzifəli şəxslərin vəzifə səlahiyyətindən istifadə edib səhlənkarlığa yol verəcəyindən narahatlığını gizlətmir, onların adlarını Şuranın siyahı tərkibindən çıxarılmasını tövsiyə edir: *"Şuraya hökumət üzvlərini salmaqla bu şuranın tamamilə mənasını dəyişirsiniz. Mən hesab edirəm ki, bu şuranın müstəqil olması üçün orada dövlət nümayəndələri olmamalıdır. Gərək bu şura müstəqil olsun, ictimai təşkilat olsun, öz sözünü hökumətə, hakimiyyət orqanlarına desin və öz təkliflərini irəli sürsün"* [8, s.366]. Bununla belə qarşıya cıxa biləcək mümkün çətinliklərin həllinə də nəzarət edəcəyini bəyan edir: *"Mən sizə söz verirəm ki, hər bir nazirin, hökumət nümayəndəsinin sizin şuranın bütün təkliflərinə, qərarlarına baxmasını təmin edəcəyəm*"[8, s. 366]

Heydər Əliyev çıxışında Təhsil Şurasının uzunmüddətli fəaliyyətinə böyük ümidlər bəslədiyini də qeyd edir: *"Əminəm ki, bu Şura formal bir təşkilat yox, işlək təşkilat olacaq və təhsilin, müəllimin, məktəbin problemlərini həll etmək üçün həmişə fəal olacaqdır"* [8, s. 366]

Respublika Təhsil Şurasının Ə. Ağayevin rəhbərliyi ilə fəaliyyət dövrünün araşdırılmasından çıxan nəticə onu göstərir ki, Şura iyirmi ilə yaxın fəaliyyəti müddətində Ümummilli Liderin ideyalarından dəstək almışdır.

Respublika Təhsil Şurasının ilk sədri, bu ictimai birliyin həyat və fəaliyyətində iyirmi illik dövrə öz imzasını qoyan professor Əjdər Ağayevin Təhsil Şurasına sədr seçilməsi də cəsarətlə deyə bilərik, Heydər Əliyevin Azərbaycan təhsilinə xidmətlərindəndir. Müstəqil dövlətçiliyimizin milli təhsil quruculuğunun ilk illərində təhsil islahatlarına ciddi zərurət yarandığı bir vaxtda Əjdər Ağayevin təlim prosesində ənənə və müasirliyin – təhsilin strateji prinsipi kimi irəli sürməsi, Azərbaycan məktəbinin uğurlu təcrübəsinə diqqəti cəlb etməsi, qabaqcıl və yenilikçi müəllimlərin innovasiyalarını dəyərləndirməsi, xarici ölkə məktəblərinin təcrübəsinin Azərbaycan məktəblərinə tətbiqinin səmərəli yollarını araşdırıb təqdim etməsi, yeni təlim texnologiyalarının mahiyyətini açıqlaması reallığa ən yaxın konsepsiya kimi ölkə ictimaiyyəti tərəfindən qəbul edilməsi əhəmiyyətsiz qalmadı və bu konsepsiya Təhsil Şurasının məzmununa daxil olan fəaliyyətdə əks olundu.

Şuranın fəaliyyəti əks olunan mənbələrin tədqiqindən aydın olur ki, milli təhsilin inkişafına təkan verən fərman və sərəncamların formalaşmasında Təhsil Şurası öz intellektual potensialından istifadə edərək iştirak etmişdir [2].

Dövri mətbuatın tədqiqi də göstərir ki, Təhsil Şurası pedaqoji kadr hazırlığı, təhsilin məzmununun müasir tələblərə uyğunlaşdırılması,

yeni təlim metod və texnologiyalarından istifadənin optimal yollarının tapılması, vətəndaş təhsilinin sivil ölkələr təcrübəsində öyrənilməsi və milli mənəvi bazada tətbiqi, məktəbli gənclərin tərbiyəsində Heydər Əliyev irsindən istifadə, şagirdlərin sinifdənxaric oxu problemi, müəllimlərin özünütəhsil problemi, yaddaş testindən intellektual testə keçilməsinin elmi-nəzəri və praktik şərtləri və digər aktual mövzularda konfranslar, müzakirələr, "dəyirmi masa" söhbətləri, mətbuat konfransları, ümumi yığıncaqlar və s. milli təhsil quruculuğuna xidmət edən onlarla tədbirlər keçirmiş, bu tədbirlərin bir çoxunda Təhsil Nazirliyinin rəhbərliyi, Milli Məclis üzvləri, aparıcı təhsil işçiləri, görkəmli elm və təhsil xadimləri iştirak etmişlər [1].

Müstəqilliyimizin ilk illərində məlum olan uzun böhran, müəyyən dərəcədə mənəvi deqradasiya proseslərindən sonra bərpa dövründə cəmiyyətdə müəllim nüfuzunun yenidən bərqərar olmasında Təhsil Şurasının həyata keçirdiyi tədbirlərin, görüşlərin, müzakirələrin xüsusi yeri var.

Təhsil Şurasının mühüm istiqamətlərindən birini elm və təhsilin inkişafı istiqamətində təhsilin bütün pillələrini əhatə edən müxtəlif layihələrin keçirilməsi təşkil edib. Birini qeyd edək. "Uşaqları ibtidai siniflərdə oxuyan valideynlərin maarifləndirilməsi" layihəsi əsasında pedaqoji-psixoloji məsləhət mərkəzi yaradılmış, yüzlərlə valideyn uşaqların təhsil və tərbiyəsi işi ilə əlaqədar maarifləndirilmişdir.

Təqdirəlayiq bir haldır ki, Təhsil Şurası layihələri ictimaiyyətin diqqətinə ayrı-ayrılıqda deyil, biri-biri ilə əlaqəli, vəhdətdə təqdim edir. Məsələn, kadr hazırlığının xüsusiyyətlərini həm də qabaqcıl təcrübə əsasında təqdim etmək, yaxud təhsil və təlimin bu və ya digər fənlərlə zənginləşdirilməsində ənənəvi təhsil təcrübəsindən, müasir dünya təhsil mənzərəsində onun yerindən bəhs edərək əsaslandırmaq və s.

Təhsil Şurası milli təhsildə musiqi tədrisinin yeri, zəruriliyi, problemləri ilə bağlı müxtəlif vaxtlarda geniş müzakirə və konfranslar keçirmişdir [7; 9].

Təhsil Şurası bu və ya digər pedaqoji-psixoloji problemlərin müzakirəsi istiqamətində onlarla müzakirələr, elmi konfranslar keçirib [1]. Bu istiqamət üzrə mütəxəssislər müxtəlif illərdə təhsil qanununun hazırlanmasında, elm haqqında qanunun müzakirələrində iştirak etməklə vaxtaşırı olaraq müəyyən təkliflərlə çıxış etmişlər. Habelə "Pedaqoji mətbuat və müasir müəllim" mövzusunda keçirilən elmi-praktik konfrans ilə regionlarda yaşayan, müasir metod və texnologiyalarla işləyən 70-dən artıq müəllimin öz təcrübələrini bölüşməsini, konkret təkliflər irəli sürülməsini təmin etmişlər [1]. Qabaqcıl məktəb direktorlarının təcrübəsinin təbliğinə aid layihə ilə isə 50 məktəb direktorunun iş təcrübəsini əhatə edən "Məktəb direktoru" kitabı nəşr edilmişdir. Nümunəvi təcrübəyə malik pedaqoji kollektivlər haqqında ayrıca kitab buraxılmış, geniş məqalələr yazılıb Təhsil Şurasının mətbuat orqanı olan "Körpü" (2002-ci ilin dekabr ayından fəaliyyətə başlayan mətbu orqanı sonrakı illərdə "Təhsil və Zaman" adı ilə fəaliyyət göstərmişdir. – M.S) qəzetində dərc edilmişdir.

Qeyd etmək yerinə düşər ki, "Təhsil və Zaman" qəzeti maarifləndirici, inkişafetdirici "Ən yaxşı məqalə müsabiqəsi", "Ziyalı ünsiyyəti", "Qabaqcıl təcrübənin ünvanı", "Metodik tövsiyə", "Psixopedaqoji məsələlər", "Təhsil ta-

riximizdən", "Milli vətənpərvərlik tərbiyəsi" rubrikaları ilə Azərbaycan müəllimlərini mütəmadi milli təhsil meyarları ilə canlandırmış, bununla milli təhsilin inkişafına öz töhfəsini vermişdir [3].

Hamımıza məlum olan ağır illərdə, çadır şəhərciklərində, müxtəlif bölgələrdə yerləşdirilən qaçqın məktəblərində görüşlər olmuş, müəllimlərlə söhbətlər aparılmışdır. Təhsil Şurası bir ənənə yaradaraq keçirdiyi iclas və tədbirlərdə 60-65 illik elmi-pedaqoji təcrübəsi olan görkəmli alim-müəllimləri təbrik etmiş, onların fəaliyyətinin örnək olaraq öyrənilməsini tövsiyə etmişdir [12].

Təhsil Şurasının əsas istiqamətlərindən biri də azərbaycanşünaslığı öyrənib təqdir, təbliğ etmək olub. Bu niyyətlə müstəqil dövlətçiliyimizdə azərbaycanşünaslıq ideyasının banisi Ümummilli Lider Heydər Əliyev irsinin öyrənilməsi və təbliği sahəsində ölkə üzrə şuradaxili bir neçə layihədən istifadə edilib. Belə ki, Ulu Öndər Heydər Əliyevin təhsil, milli-mənəvi tərbiyə, ali məktəb elmi, kadr hazırlığı, milli dərslik və s. məsələlərlə əlaqədar olaraq dövlət təhsil siyasətinə dair fikirləri, məruzə və çıxışları, sərəncamları tədqiqata cəlb edilmiş, nəticələri konfranslarda, toplantı və tədbirlərdə, mətbuatda şərh edilmişdir. Heydər Əliyevin təhsillə bağlı ideyalarını təbliğ etməyi qarşıya məqsəd kimi qoyan Təhsil Şurası 2000-ci illərin əvvəllərində Şuranın nəzdində Heydər Əliyev Universiteti yaratmışdır[2; 10]

Şura müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin təməl daşını qoymuş, möhkəm özülünü yaratmış böyük şəxsiyyətin ideya dünyasını onun davamçılarının fəaliyyətində də öyrənib ənənəni davam etdirmişdir. Belə ki, 2003-cü ildə Təhsil Şurasının xətti ilə Respublika Sarayına toplaşan 2500 müəllim "Yeni Azərbaycan naminə" hərəkatına qoşularaq dövlətçilik, azərbaycançılıq mövqeyini qəti və açıq şəkildə bəyan etmiş, Heydər Əliyev siyasətinin təntənəsinə, Heydər Əliyev quruculuğunun uğurlu davamına – prezidentliyə namizəd İlham Əliyevə səs verməyi qərarlaşdırmışdır.

2008-ci il aprelin 26-da Azərbaycan Dövlət Akademik Opera və Balet Teatrında Respublika Təhsil Şurasının Təhsil Nazirliyi ilə birgə təhsil islahatlarına həsr olunmuş yığıncağı Ulu Öndərin 85 illik yubileyinə həsr olunmaqla onun əsasını qoyduğu yolun prezident İlham Əliyevin praqmatik siyasəti nəticəsində uğurla davam etdirilməsi, təhsil sistemində bir çox proqram və layihələrin həyata keçirilməsi, yüzlərlə təhsil işçisinin dövlət mükafatlarına layiq görülməsi, yüzlərlə məktəblərin tikilməsi, bərpa olunması, ümumiyyətlə, təhsilə kompleks yanaşılmanın təhsil ictimaiyyəti tərəfindən böyük razılıqla qarşılanması xüsusilə vurğulanmışdır [16].

Heydər Əliyev Fondunun Prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın məktəb tikintisi, ehtiyacı olan istedadlı uşaqlara qayğısını, milli musiqinin inkişafı, ümumiyyətlə, Azərbaycan milli-mədəni-mənəvi irsinin qorunmasındakı xidmətlərini Təhsil Şurası layihələndirərək geniş ictimaiyyətə çatdırmışdır. Bu istiqamət üzrə layihələr yüzlərlə istedadlı uşaq və gənci beynəlxalq müsabiqələrə, festivallara cəlb edib, yaradıcılıq müsabiqələrində iştirakına şərait yaradıb.

Təhsil Şurasının mühüm layihələrindən biri, respublikanın təhsil ictimaiyyətinin böyük marağına səbəb olan beynəlxalq layihəsidir. Təhsil Şurasının beynəlxalq layihəsi ilə "Beynəlxalq təcrübə mübadiləsi təlim keyfiyyətini yüksəldən vasitə kimi" mövzusunda beynəlxalq elmi-təcrübi konfrans keçirmiş,

Azərbaycan müəllimlərinin xarici həmkarlarının dərslərində iştirak etməklə təcrübə mübadiləsi aparmalarına, qabaqcıl iş təcrübəsini öyrənmələrinə, bununla yanaşı öz təcrübələrini bölüşmələrinə şərait yaratmışdır.

Beynəlxalq layihə Təhsil Şurasının fəaliyyətində dövlətçilik, azərbaycançılıq əhəmiyyəti daşıyan digər tədbiri önə çıxarır. Təhsil Şurası Azərbaycanın gələcək uğurlu inkişafı üçün öz uzaqgörən, müdrik siyasəti ilə seçdiyi dəqiq ideoloji hədəflərdən biri, nəinki ölkə daxilində, beynəlxalq aləmdə, dövlətlərarası dialoqlarında öz səmərəli nəticələri ilə insanlara qarşılıqlı anlayış, sülh, əmin-amanlıq, qarşılıqlı hörmət bəxş etməyə yönəldilmiş, dövlət siyasətinin tərkib hissəsi və prioritetlərindən olan multikulturalizm probleminin tədqiqi, təbliği, tədrisi istiqamətində aparılan geniş işlərə dəstək nümayiş etdirmişdir [13]

Təhsil Şurası fəaliyyəti dövründə təhsildə rast gəlinən, təhsil ictimaiyyətini dərin narahat edən təhsil probleminə mütəmadi diqqət çəkmişdir. Məsələn, Qərb təcrübəsinə həddindən artıq aludəçiliyin onillərlə dövlətçiliyimizə faydalı şəxsiyyətlər yetişdirməsinə nail olan möhkəm elmi-nəzəri və metodik əsaslı indiyə qədərki təlim-tərbiyə ənənəsinin “gözdən salınmasını”, arxa plana atılmasını mətbuatda problem kimi qaldırmış, yazılarla çıxış etmışdır. Azərbaycan təhsilində digər həlli vacib problemlərə – təhsil kadrları sisteminə təhsil peşəkarlığı olmayan icra strukturlarının müdaxiləsini aradan qaldırmağın vacibliyini, vətəndaş təhsili konsepsiyasının hazırlanmasını və s. əsaslandıran mövqeyə mətbuatda geniş yer verib.

Təhsil Şurasının fəaliyyətində forumların xüsusi yeri izlənilir. Bu tədbirlərdə müəllim və təhsil məsələləri ilə bağlı aydınlaşdırıcı geniş müzakirələr aparılıb.

Təhsildə uğurlara və problemlərə həsr olunmuş Qabaqcıl müəllimlərin Birinci Respublika Forumunda (2016) təhsilin inkişafında müəllimin əsas rol oynaması müzakirənin başlıca mövzusu olmuşdur. Müəllimlərin fəaliyyətinin qlobal çağırışlarla səslənməsini Azərbaycan təhsilinin nailiyyəti hesab edən Ə. Ağayev çıxışında göstərib ki, bu uğurda Təhsil Şurasının “Qabaqcıl iş təcrübəsinin öyrənilməsi və yayılması” layihəsinin mühüm rolu vardır. O da göstərilmişdir ki, Azərbaycan müəllimlərinin malik olduğu qabaqcıl iş təcrübəsi xarici ölkələrdə qürurla nümayiş etdirmək imkanındadır. Bu qənaət Təhsil Şurasının layihələrinin nəticələrinə əsasən irəli sürülmüşdür. Forumda Azərbaycan təhsilinin uğurlarının dünya arenasına çıxarılmasında, eyni zamanda, müəllimlərin dünya təhsilində gedən yenilikləri öyrənməsində mühüm rol oynamasında, bu sahədə əhəmiyyətli layihələr həyata keçirmək istiqamətini prioritet seçməsində Təhsil Şurasının rolundan bəhs edilmişdir.

Forumda ölkə təhsilində xarici təcrübənin öyrənilməsi və tətbiqinə geniş yer verilməsi məsələsindən bəhs edilərkən yaranan problemlərə də toxunulub. Belə ki, ənənə ilə müasirliyin vəhdətini nəzərə alınmamasından yaranan, təhsildə narahatlıq doğuran problemin formaya aludə olub, məzmuna əhəmiyyət verməmək olduğu müəyyən edilib. Təhsil Şurası Forumda təhsil ictimaiyyətinin nəzərinə çatdırıb ki, xarici təcrübəni olduğu kimi tətbiq etmək, mövcud milli təcrübəni nəzərə almamaq, bu və ya digər hallarda “xaricidir, deməli üstündür” təfəkkürü ilə mövcud ənənəvi təcrübəyə lüzumsuz müdaxilələr heç də təhsilin inkişafına deyil,

reqresiyasına səbəb olan hallardır [14].

İndi də geniş rast gəlinən bu problem milli təhlükəsizlik məsələsi kimi nəzərdən keçirilə bilər. Təsadüfi deyildir ki, müdrik rəhbər Heydər Əliyevin təhsil müddəalarına əsasən bu məsələ İslahat Proqramında *"İslahatlar, varisliyi saxlamaqla, mütərəqqi dünya təcrübəsinə əsaslanmalıdır"* kimi müəyyənləşdirilib [6].

Təhsil Şurası "Məktəbəqədər Təhsil İşçilərinin Birinci Respublika Forumu"(2016) ilə Azərbaycanda məktəbəqədər təhsil sisteminin yeniləşməsinə, qabaqcıl təcrübəni ümumiləşdirmək, yaymaq, mövcud problemləri müzakirə etmək və aradan qaldırmaq yollarını müəyyənləşdirmək üçün məktəbəqədər təhsil müəssisələrində çalışanların toplantısını təşkil etmişdir. "Məktəbəqədər təhsil müasirlik müstəvisində" adlı Forumun keçirilməsində əsas məqsədlərdən biri məktəbəqədər təhsil işçilərinin peşəkarlığının artırılmasında modernləşmədən istifadənin nümayişi və qabaqcıl təcrübənin təbliği olmuşdur[15].

Qeyd etməliyik ki, Respublika Təhsil Şurasının milli təhsilin inkişafı ilə bağlı fəaliyyətini əhatə edən tədbirlərin hamısının üzərində dayanmaq təqdim olunan bu məqalənin imkanı xaricində olduğundan biz yalnız bunlardan bir qrupunu diqqət mərkəzinə gətirdik.

Beləliklə, Respublika Təhsil Şurasının ölkəmizin təhsil siyasətində yeri və rolu tədqiq edilərək bu qənaətə gəlinir ki, Şura milli təhsil quruculuğuna xidmət göstərməklə "ilk növbədə müəllimi dinləməliyik" prinsipinə əsaslanıb, ölkənin bütün müəllimləri, təhsil işçiləri ilə birgə təhsilimizdə mövcud olan problemləri yaradıcı şəkildə aradan qaldırmağın yollarını araşdırıb.

Problemin aktuallığı. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin milli təhsil quruculuğundakı geniş və hərtərəfli fəaliyyəti bir fundamental konsepsiya təşkil edir, dövlətimizin təhsilinin davamlı inkişafında onu öyrənmək öz aktuallığı ilə seçilir.

Problemin yeniliyi. Respublika Təhsil Şurasının müstəqil dövlətimizin təhsilinin inkişafındakı rolu milli təhsil quruculuğunun tərkib hissəsi kimi ilk dəfədir tədqiq edilir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalədə diqqət yetirilən məsələlər təhsilşünas dövlət xadimi Heydər Əliyevin irsini araşdıranlar, öyrənənlər üçün əhəmiyyətli ola bilər.

Ədəbiyyat:

1. Ağayev, Ə. Azərbaycan müəllimlərinin XII qurultayında çıxışı // Təhsil və Zaman. – 2003, 9 oktyabr. – s.1
2. Ağayev, Ə. Heydər Əliyev irsində vətəndaş tərbiyəsi məsələləri // Azərbaycan müəllimi. – 2005, 9 dekabr. – s.3
3. Ağayev, Ə. “Təhsil və zaman” – zamanın qəzetidir // Azərbaycan müəllimi. – 2012, 21 dekabr. – s.4
4. Ağayev, Ə. Uşaq ədəbiyyatının əhəmiyyəti //Xalq Cəbhəsi. – 2014, 19 fevral. – s.14
5. Aprelin 26-da Azərbaycan Dövlət Opera və Balet Teatrında Respublika Təhsil Şurasının ümumi yığıncağı keçirilib. https://edu.gov.az/printpage/1163
6. Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramının təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı https://e-qanun.az/framework/5363
7. Azərbaycan təhsil sistemində musiqi təhsilinin öz yeri vardır // Azərbaycan müəllimi. – 2012, 12 aprel. – s.4
8. Əliyev, H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: [46 cilddə] / H. Əliyev. – Bakı: Azərnəşr, – 2005. c. 17. – 528 s.
9. Əliyev Y. Təhsil Şurası musiqi təhsilinə dair konfrans keçirdi // Azərbaycan müəllimi. – 2010, 28 may. – s.4
10. Hüseynzadə, F. Gənclərimiz ölkəmizin tarixini, dövlətçilik ənənəsini zəngin mədəni irsini yüksək dəyərləndirir // Palitra. – 2013, 13 iyun. – s. 11
11. Mərdanov, M. Azərbaycan Müəllimlərinin qurultayları – I-XII / M. Mərdanov. – Bakı: Çaşıoglu, – 2008. – s. 783
12. Mikayıllı, B. Şuşa təhsilinin ənənələrini yaşadan məktəb // Təhsil və Zaman. – 2008, 11 may, – s.4.
13. Multikulturalizm və təhsil // Azərbaycan müəllimi. – 2015, 24 oktyabr. – s.10
14. Təhsil Şurası Qabaqcıl müəllimlərin Birinci Respublika Forumunu keçirdi // Təhsil və Zaman. – 2016, 7 dekabr. – s. 1
15. Təhsil Şurası Məktəbəqədər Təhsil işçilərinin Birinci Respublika Forumunu keçirdi // Təhsil və Zaman. – 2016, 13 noyabr. – s.1
16. Təhsil Şurasının yığıncağında dövlət başçısı İlham Əliyevin prezident seçkilərində namizədliyi irəli sürülmüşdür // Azərbaycan, №89. – 2008, 27 aprel. – s.1

E-mail: mehribanserdarova@mail.ru

Redaksiyaya daxil olub: 02.05.2024

UOT 37.0

Aytəkin Vaqif qızı Əliyeva
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorant
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun Pedaqogika və psixologiya kafedrası
Orcid: *https://orcid.org/0009-0007-2348-764X*

“PEDAQOJİ SƏRİŞTƏLİLİK” ANLAYIŞININ MAHİYYƏTİ VƏ MƏZMUNUNA DAİR MÜLAHİZƏLƏR

Айтекин Вагиф гызы Алиева
докторант по программе доктора философии
кафедры Педагогики и психологии
Нахичеванского Педагогического Института

РАССУЖДЕНИЯ О СУЩНОСТИ И СОДЕРЖАНИИ ПОНЯТИЯ «ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ КОМПЕТЕНТНОСТЬ»

Aitakin Vagif Aliyeva
doctorial student in the program of doctor of philosophy
of the department of Pedagogy and psychology
at the Nakhchivan Pedagogical Institute

DISCUSSIONS ABOUT THE ESSENCE AND CONTENT OF THE CONCEPT OF “PEDAGOGICAL COMPETENCE”

Xülasə. Deyilənləri ümumiləşdirsək, “pedaqoji mərifət”, “pedaqoji ustalıq”, “pedaqoji mədəniyyət”, “pedaqoji peşəkarlıq”, “pedaqoji keyfiyyətlər” və s. bu kimi məfhumlar nə qədər oxşar, bir-birinə çox yaxın mahiyyəti ifadə etsələr də pedaqoji prosesin müxtəlif mürəkkəb cəhətlərindən asılı olaraq bir-birindən, eləcə də “pedaqoji səriştə” və “pedaqoji səriştəlilik” anlayışlarından fərqli məzmun kəsb edir. Pedaqoji səriştəlilik haqqında fikirlərini bu cür ümumiləşdirmək olar: Müəllimin səriştəliliyi onun yüksək əxlaqi keyfiyyətlərində, milli və bəşəri dəyərlərə sahib olmasında, dərin biliyində, ixtisasını mükəmməl bilməsində və öyrətməsində özünü göstərir.

Açar sözlər: *pedaqoji səriştəlilik, pedaqoji ustalıq, pedaqoji mahiyyət, peşə kompetensiyaları, pedaqoji qabiliyyətlər*

Резюме. Обобщив сказанное, отмечается, что такие понятия как «педагогическое мастерство», «педагогическая культура», «педагогический профессионализм», «педагогические качества» и другие качества как бы не были схожи и очень близки по сущности, в зависимости от разных сложных сторон педагогического процесса, а также от понятий «педагогическая компетенция» и «педагогическая компетентность» имеют различные содержания. Их взгляды на педагогическую компетентность можно обобщить следующим образом: компетентность учителя проявляется в его высоких моральных качествах, национальных и общечеловеческих ценностях, глубоких знаниях, совершенном знании своей специальности и в преподавании.

Ключевые слова: *педагогическая компетентность, педагогическое мастерство, педагогическая сущность, профессиональные компетенции, педагогические способности*

Summary. Summarizing what has been said, it is noted that concepts such as "pedagogical delicacy", "pedagogical skill", "pedagogical culture", "pedagogical professionalism", "pedagogical qualities", etc., no matter how similar and very close in essence, depending on different complex aspects of the pedagogical process, as well as from the concepts of "pedagogical competency" and "pedagogical competence" have different contents. Their views on pedagogical competence can be summarized as follows: The competence of a teacher is manifested in his high moral qualities, national and universal values, deep knowledge, and perfect knowledge of his specialty and in teaching.

Keywords: *pedagogical competence, pedagogical skill, pedagogical essence, professional competencies, pedagogical abilities*

Keçən əsrin 90-cı illərindən başlayaraq pedaqoji səriştəlilik anlayışı pedaqogikaya dair tədris ədəbiyyatında "pedaqoji ustalıq", "müəllimin peşəkarlığı", "pedaqoji keyfiyyətlər", "müəllimə verilən tələblər" məfhumları ilə ifadə edilməyə başladı. Y. Talıbov, Ə. Ağayev, İ. İsayev, A. Eminovun "Pedaqogika" (Bakı: Adiloğlu, 2003), N. Kazımov, Ə. Həşimovun "Pedaqogika" (Bakı: "Maarif", 1996), N. Kazımovun "Pedaqoji ustalığın problemləri" (Bakı: OKA Ofset, 2011), Ə. Paşayev və F. Rüstəmovun "Pedaqogika" (Bakı: Nurlan, 2002), L. Qasımova və R. Mahmudovanın "Pedaqogika" (Bakı: "Ekoprint", 2021), R. Hüseynzadənin "Pedaqogika" (Bakı: Mütərcim, – 2021) və s. dərslik və dərs vəsaitlərini buna nümunə gətirmək olar.

"Pedaqoji səriştə" (kompetensiya) məfhumu "Azərbaycan Respublikasının ali təhsil pilləsində ibtidai sinif müəllimlərinin hazırlığı üzrə Çərçivə Kurikulumu" (Bakı, 2008) adlı sənədin qəbulundan sonra pedaqoji aləmdə daha çox işlənməyə başladı. Bundan sonra elmi və tədris ədəbiyyatında "peşə kompetensiyaları", "pedaqoji kompetensiyalar", nəhayət "pedaqoji səriştə" anlayışları möhkəmləndi.

"Peşə ixtisas seçimi" adlı əsərində gələcək müəllimlərdə pedaqoji qabiliyyətlər formalaşdırılmasını müəllim hazırlığında mühüm amil hesab edən M. İlyasov yazır: "pedaqoji qabiliyyətlər – bu, təlim-tərbiyə məqsədilə başqa adamlara təsir etmək qabiliyyətləridir: pedaqoji fəaliyyətə maraq; uşaqlara məhəbbət; uşaq kollektivini təşkil etmək bacarığı; kiçik yaşlı uşaqlarla işləmək meyli; uşaqlara rəhbərlik etmək; nitqin aydınlığı və inandırıcılığı; tələbkarlıq; vicdanlılıq" [2, s.60].

Pedaqoji araşdırmalardan aydın olur ki, Azərbaycan təhsilində səriştəli və peşəkar müəllimlərə, yeni texnologiyaları dərindən mənimsəyən, onlardan tədrisdə müvəffəqiyyətlə istifadə edən, innovasiyaları, yenilikləri özünün, fəaliyyətində tətbiq edən, məktəbə, öz peşəsinə bağlı olan, müəllimliyi özünün həyat kredosu hesab edən, sözün əsl mənasında onunla nəfəs alan müəllimlərə tələbat çoxdur.

Bir sıra pedaqoqlar isə "səriştəliliklə" "peşəkarlığın" eyni anlayışlar olmadığını, fərqli mahiyyət daşıdığını qəbul edirlər. Onlar göstərirlər ki, "yeni texnologiyaları dərindən mənimsə"mək, onlardan tədrisdə müvəffəqiyyətlə istifadə edə bilmək, "innovasiyaları, yenilikləri özünün fəaliyyətinə tətbiq edə" bilmək keyfiyyətləri daha çox səriştəliliyin, "məktəbə, öz peşəsinə bağlı olmaq, müəllimliyi özündə həyat kredosu hesab etmək" keyfiyyətləri isə daha çox peşəkarlığın əlamətləri hesab oluna bilər [2, s.18].

Peşəkarlıq-müəllimin lazımi biliyə, bacarıqlara, şagirdlərlə yaradıcı şəkildə işləyə bilmək texnologiyalarına sahib olması, pedaqoji prosesin incəliklərinə dərindən yiyələnməsidir. Səriştəlilik-müəllimin pedaqoji prosesi məharətlə, daha əlverişli metodlarla reallaşdıra bilməsidir.

Peşəkar fəaliyyət üçün zəruri olan yüksək həssaslıq, humanizm, peşə mədəniyyəti, pedaqoji fəaliyyətin inkişafının düzgün qiymətləndirilməsi və s. kimi xüsusiyyətlər də müəllimin peşəkarlığını xarakterizə edən cəhətlərdir.

Pedaqoji ədəbiyyatda peşəkar və səriştəli müəllimləri digərlərindən fərqləndirən və daha üstün pedaqoji səviyyədə saxlayan cəhətlər də müəyyənləşdirilmişdir. Prof. A.N. Abbasovun fikrincə, bu əlamətlər müəllimin səriştəli olmasının meyarları kimi önəmli xarakter daşıyır: 1. Təşkilatçılıq, idarəetmə səriştəliliyi; 2. Didaktik (öyrədə bilmə) səriştəliliyi; 3. Şagirdlərin idrakının inkişaf etdirilməsi səriştəliliyi; 4. Pedaqoji prosesə kreativ yanaşma; 5. Ünsiyyət və əməkdaşlıq səriştəliliyi [1, s. 95-96].

Tədqiqatımız göstərdi ki, müəllim peşəkarlığı və səriştəliliyinin formalaşması şərtləri bunlardır: müəllimin qabaqcıl təcrübəyə yiyələnməsi və onun yaradıcı tətbiqi; məktəbdə metodik işin yüksək səviyyədə təşkili və müəllimin ondan yararlana bilməsi; müəllimin özünütəhsil və özünütərbiyəsinin müntəzəmliyi; məktəbdə yaradıcı və yenilikçi mühitin olması.

Tədqiqat nəticəsində o da aydınlaşdırıldı ki, gələcək müəllimlərdə peşəkarlıq və səriştəlilik formalaşdırılması prosesində aşağıdakılara xüsusi fikir vermək zəruridir: tələbələrdə peşəkarlıq və səriştəlilik motivlərinin formalaşdırılmasına; yeni təhsil texnologiyalarından istifadəyə; pedaqoji təcrübələrdə peşəkarlıq və səriştəlilik formalaşdırılması imkanlarından istifadəyə.

L.N. Qasımova pedaqoji səriştələri əsasən, pedaqoji bacarıq, peşə qabiliyyətləri və pedaqoji qabiliyyətlər kimi qəbul edir. Alim, haqlı olaraq, pedaqoji qabiliyyətləri şəxsi keyfiyyətlər, didaktik qabiliyyətlər və təşkilati-kommunikativ qabiliyyətlər kimi qruplaşdırır [3, s.303-312].

Pedaqoji səriştə, onun formalaşdırılması yolları, pedaqoji şərtləri və imkanları barədə aparılan bir çox tədqiqatlar son vaxtlar dissertasiyalar şəklində təqdim edilir. Onlar arasında daha çox diqqəti cəlb edənlərdən biri F.E. Əfəndiyevanın "Gələcək ibtidai sinif müəllimlərinin peşə səriştələrinin formalaşdırılmasının pedaqoji şərtləri" adlı dissertasiyasıdır. Dissertasiyada bizim araşdırdığımız məsələ baxımından maraqlı olan məsələlərdən biri də odur ki, müəllif pedaqoji ədəbiyyatda müəyyən müddət ancaq "kompetensiya" kimi işlənən məfhumun "səriştə" termini ilə ifadə olunmasını daha məqsədəuyğun hesab edir: "Müasir pedaqoq və psixoloqlar arasında "kompetensiya" neologizm termini və ya alınma mənşəli digər söz və terminlər elə bil dəb halına düşmüşdür. ... Bəzi həmkarlarımızdan fərqli olaraq biz belə hesab edirik ki, kompetensiya... "səriştə", "səriştəli"... "səriştəlilik" sözləri eyniköklüdür" [5, s.18].

Müəllif səriştə və səriştəlilik anlayışlarının mahiyyətinə dair öz fikirlərini bu cür ümumiləşdirir: "... biz hesab edirik ki, səriştə – bir-birindən qarşılıqlı asılılığı olan, qarşılıqlı əlaqəli bilik, bacarıq və təcrübənin müəyyən mühitdə, xüsusən, təlim-tərbiyə, təhsil fəaliyyətində məcmuyu və bu fəaliyyətin sosial əhəmiyyətinin şəxsiyyət tərəfindən dərk edilməsidir. O, obyektiv şəkildə real aləmdə mövcuddur, onu mənimsəmək,

formalaşdırmaq, inkişaf etdirmək və təkmilləşdirmək mümkündür. Səriştəlilik isə müəyyən səriştələrə malik olmaq, həmçinin şəxsiyyətin fəaliyyətinin səmərəliliyi ilə əlaqədar olan xarakteristikasıdı” [5, s.22].

“Səriştə”, “səriştəlilik”, “peşəkarlıq” anlayışlarına R.L. Hüseynzadənin də maraqlı yanaşmaları vardır. Onun fikrincə: “Müəllimin səriştəliliyi və müəllimin səriştələri anlayışları da vardır ki, onlar müxtəlif məna daşıyırlar. Səriştəlilik müəllimin yerinə yetirdiyi ümumi funksiyanı tələb olunan səviyyədə yerinə yetirməsi deməkdir. Səriştələr isə müəllimin müxtəlif pedaqoji qabiliyyətlərə, müxtəlif müsbət keyfiyyətlərə sahib olması, müxtəlif pedaqoji sahələrdə xüsusi bacarıq və qabiliyyətlərini, istedadını bildirir” [4, s.91]. Onun fikrincə, müəllim səriştəliliyini, peşə ustalığını inkişaf etdirərək, təkmilləşdirərək, təcrübələr toplayaraq peşəkarlığa yetişir.

Pedaqoji səriştəlilik haqqında fikirlərini bu cür ümumiləşdirmək olar: Müəllimin səriştəliliyi onun yüksək əxlaqi keyfiyyətlərində, milli və bəşəri dəyərlərə sahib olmasında, dərin biliyində, ixtisasını mükəmməl bilməsində və öyrətməsində, yüksək pedaqoji qabiliyyətlərində, innovativ idarəçiliyində, pedaqoji-psixoloji biliklərə vaqif olmasında, yeni texnika və texnologiyaları, innovasiyaları tətbiq etməsində, öz yetişdirmələrinə dərin hörmət və qayğıkeşliklə yanaşmasında, tədqiqatçılıq və natiqlik qabiliyyətində, yüksək mədəni davranışında, sağlam, xoş görüşündə, mehriban ünsiyyətində, səliqəli geyimində, mehriban rəftarında özünü göstərir.

Buraya qədər deyilənləri ümumiləşdirsək, bizim fikrimizcə “pedaqoji mərifət”, “pedaqoji ustalıq”, “pedaqoji mədəniyyət”, “pedaqoji peşəkarlıq”, “pedaqoji keyfiyyətlər” və s. bu kimi məfhumlar nə qədər oxşar, bir-birinə çox yaxın mahiyyəti ifadə etsələr də pedaqoji prosesin müxtəlif mürəkkəb cəhətlərindən asılı olaraq bir-birindən, eləcə də “pedaqoji səriştə” və “pedaqoji səriştəlilik” anlayışlarından fərqli məzmun kəsb edir.

Problemin aktuallığı. Müasir dövrdə ölkəmizdə səriştəyə əsaslanan təhsilə xüsusi fikir verilir. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət strategiyasında “birinci strateji istiqamət səriştəyə əsaslanan şəxsiyyətyönümlü təhsil məzmununun yaradılmasına yönəldilmişdir. İkinci strateji istiqamət təhsil sahəsində insan resurslarının müasirləşdirilməsini nəzərdə tutur”. Bu istiqamət innovativ təlim metodlarını tətbiq edən, təhsilin məzmununun səmərəli mənimsənilməsini təmin edən səriştəli təhsilverənin formalaşdırılmasına xidmət edir.

Problemin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, pedaqoji kadr hazırlığında ibtidai sinif müəllimlərinin etnopedaqoji səriştəliliyinin formalaşdırılması prosesinin əsas parametrlərini müəyyənləşdirilmişdir. Bu parametrlər özündə qarşılıqlı əlaqədə olan aşağıdakı komponentləri birləşdirir: təlimin məqsədi, vəzifələri, prinsipləri, təşkilat formaları, təlim və tərbiyənin metodları.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın materialları “İbtidai təhsilin pedaqogikası” kursunun tədris proqramına etnopedaqoji bilik və bacarıqlar formalaşdırılmasına xidmət edən mövzuların daxil edilməsinə imkan verir.

Ədəbiyyat:

1. Abbasov, A.N. Pedaqogika nəzəriyyəsi və tarixi. / A.N. Abbasov, L.A. Məmmədli, İ.B. Əmirəliyeva. – Bakı: Mütərcim, – 2022. – 464 s.
2. İlyasov, M.İ. Müəllimin peşəkarlığı və pedaqoji səriştəliliyin müasir problemləri. / M.İ. İlyasov. – Bakı: ADPU, – 2018. – 208 s.

3. Qasımova, L.N. Pedaqogika. Dərslik. / L.N. Qasımova, R.M. Mahmudova. – Bakı: Ekoprint, – 2021. – 612 s.
4. Hüseynzadə, R.L. və b. Pedaqogika: Dərslik. – Bakı: Mütərcim, – 2021. – 488 s.
5. Əfəndiyeva, F.E. Gələcək ibtidai sinif müəllimlərinin peşə səriştələrinin formalaşdırılmasının pedaqoji şərtləri / pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru diss./ – Bakı, 2023. – 136 s.

E-mail: aytekinmammadli@gmail.com
Redaksiyaya daxil olub: 15.04.2024

UOT 37.0

Amil Seydəmir oğlu Dadaşov
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorant
Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu,
Əliyev adına Hərbi İnstitutun baş müəllimi
Orcid: *https://orcid.org/0000-0002-9379-0798*

HƏRBİ İNSTİTUTDA PROFESSOR MÜƏLLİM HEYƏTİ VƏ TƏLƏBƏLƏRİN MÜHƏNDİS HAZIRLIĞININ DİDAKTİK LAYİHƏLƏNDİRİLMƏSİ SƏVİYYƏSİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ İMKANLARI

Амиль Сейдемир оглы Дадашов
докторант по програме доктора философии
Институт Образования Азербайджанской Республики
старший преподаватель Военного Института имени Гейдара Алиева

ВОЗМОЖНОСТИ ПОВЫШЕНИЯ УРОВНЯ ДИДАКТИЧЕСКОГО ПРОЕКТИРОВАНИЯ ИНЖЕНЕРНОЙ ПОДГОТОВКИ ПРЕПОДАВАТЕЛЬСКОГО СОСТАВА И СТУДЕНТОВ ВОЕННОГО ИНСТИТУТА

Amil Seydemir oglu Dadashov
doctoral student in the Ph.D. program
at the Institute of Education of the Republic of Azerbaijan
head teacher of the Military Institute named after Heydar Aliyev

POSSIBILITIES OF IMPROVING THE LEVEL OF DIDACTIC DESIGN OF ENGINEERING TRAINING OF PROFESSORS AND STUDENTS AT A MILITARY INSTITUTE

Xülasə. Məqalə Hərbi İnstitutda professor-müəllim heyətinin və tələbələrin mühəndis hazırlığının didaktik layihələndirilməsi səviyyəsinin yüksəldilməsi probleminə həsr edilmişdir. Məqalədə Hərbi İnstitutda mühəndis hazırlığının didaktik layihələndirilməsi səviyyəsinin yüksəldilməsi işinə hazırlanması, işin mahiyyəti, məzmunu, məqsəd və vəzifələri ilə bağlı elmi, pedaqoji, metodik cəhətdən əsaslandırılmış fikirlər vurğulanır və müvafiq ümumiləşdirmələr aparılır. Məqalədə Hərbi İnstitutda mühəndis hazırlığının didaktik layihələndirilməsi səviyyəsinin yüksəldilməsi problemi sahəsində çalışan akademik heyət, təhsilverənlər və təh-silalanlar üçün faydalı fikirlər irəli sürülür.

Açar sözlər: *mühəndis hazırlığı, hərbi institut, didaktik layihələndirmə, didaktik əsaslar, fənlərarası əlaqə, didaktik yanaşma, kurikulumun təkmilləşdirliməsi, müasir təlim texnologiyaları*

Резюме. Статья посвящена проблеме повышения уровня дидактического проектирования инженерной подготовки преподавателей и студентов Военного института. В статье подчеркнуты научные, педагогические, методически обоснованные идеи по подготовке к повышению уровня дидактического проектирования инженерной подготовки в Военном институте, сущность, содержание, цели и задачи работы и сделаны соответствующие обобщения. В статье предлагаются полезные идеи для профессорско-преподавательского состава, преподавателей и студентов, работающих в области проблемы

повышения уровня дидактического проектирования инженерной подготовки в Военном институте.
Ключевые слова: *инженерная подготовка, военный институт, дидактическое проектирование, дидактические основы, межпредметная связь, дидактический подход, усовершенствование курикулума, современные технологии обучения.*

Summary. The article is devoted to the problem of raising the level of didactic design of engineering training of faculty and students at the Military Institute. In the article, the scientific, pedagogical, methodically based ideas on the preparation for raising the level of didactic design of engineering training at the Military Institute, the essence, content, goals and tasks of the work are emphasized and relevant generalizations are made. The article offers useful ideas for the academic staff, educators and students working in the field of the problem of raising the level of didactic design of engineering training at the Military Institute.
Keywords: *engineer training, military institute, didactic design, didactic foundations, interdisciplinarity, didactic approach, curriculum improvement, modern learning technologies*

Ölkəmizdə müvəffəqiyyətlə həyata keçirilən təhsil islahatlarına dair direktiv materiallarda və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin silahlı qüvvələrin qarşısında qoyduğu tapşırıqlarında hərbi təhsil sisteminin yeni model təhsilə inteqrasiyası o cümlədən hərbi mühəndislərin hazırlığı ilə bağlı görülən işlərin inkişaf etdirilməsi, beynəlxalq tələblərə müvafiq olaraq təkmilləşdirilməsi, zəruri hesab edilir. Bunun üçün Hərbi İnstitutda mühəndis hazırlığı işinin didaktik layihələndirilməsi sahəsində tədqiqatların genişləndirilməsi mühüm aktuallıq kəsb edir. Məhz bu baxımdan Hərbi İnstitutda hərtərəfli biliklərə və yüksək səriştəyə malik olan mütəxəssislərin hazırlanması faydalı sayılır. Səriştəli, yüksək texnoloji biliklərə yiyələnən, orduda müasir dövrün hərbi mühəndislərin hazırlığının dinamik inkişafını təmin etmək, bu istiqamətdə mühəndis hazırlığı proqramlarının didaktik layihələndirməsi işinin səviyyəsinin davamlı olaraq təkmilləşdirilməsi günün ən aktual tələblərindən biridir. Araşdırmalar göstərir ki, yeni kadr hazırlığında müasir texnologiyanın tədris prosesinə inteqrasiyası gələcəyin müəllimlərinin yaradıcı düşüncəsinin, pedaqoji bacarıqlarının və təhsilverənlərin akademik nailiyyətlərinin inkişafının əsas təminatçısıdır [1]. Hərbi təhsil müəssisələrinin diqqətində olan müasir texnologiyaların didaktik prosesə inteqrasiyası bir sıra fənlərlə yanaşı eyni zamanda mühəndis hazırlığının effektivliyini daha da artıra, öyrənənlərin simulyasiyalara, virtual laboratoriyalara və onlayn resurslara çıxışını asanlaşdırır [2]. Bunun üçün Hərbi İnstitutlarda mühəndis hazırlığının didaktik layihələndirilməsi işinin beynəlxalq norma və tələblərə, təcrübələrə uyğun təkmilləşdirilərək modernləşdirilməsinə zəruri ehtiyac duyulur. Professor-müəllim heyəti üçün müasir pedaqoji hazırlığın, texnologiyaların tədrisdə tətbiqi bacarıqlarının və təcrübəsinin təmin edilməsi prosesi Hərbi İnstitutun prioritet sahələrindəndir [3]. Xüsusi hərbi elm sahələri ilə yanaşı hərbi mühəndis hazırlığında da bu prioritet sahələrin məqsədyönlü və planlı şəkildə həyata keçirilməsi lazımdır. Mühəndis hazırlığının didaktik layihələndirilməsində əsas şərtlərdən

biri professor-müəllim heyətinin seçilməsi prosesi sayılır. Ona görə ki mühəndis hazırlığının didaktik layihələndirilməsi işinin mahiyyəti etibarı ilə ətraflı öyrənməkdən ötrü, professor-müəllim heyətinin proses zamanı interdisiplinar tədqiqatlar və onların nəticələri barədə elmi, fəlsəfi, sosioloji, psixoloji və pedaqoji cəhətdən əsaslandırılmış informasiyaların əldə edilməsi zəruri sayılır. Məhz bu baxımdan mühəndis hazırlığının didaktik layihələndirilməsi işinin məqsədyönlü planlı olaraq həyata keçirilməsi bu sahədə nəzərdə tutulan təkmilləşdirmə işlərinin davamlı olaraq həyata keçirilməsinə öz dinamik təsirini göstərmiş olur. Davamlı təkmilləşdirmə işlərinin əsasını təhsilalanlara təqdim edilən mühazirə mətnlərinin elmi, pedaqoji, psixoloji və metodik əsaslar üzrə nümunəvi şəkildə hazırlanması təşkil edir. Mühəndis hazırlığının didaktik layihələndirilməsinin pedaqoji əsaslarının düzgün müəyyənləşdirilməsi işində ümumididaktik tələblərin gözlənilməsi faydalı sayılır. Ona görə ki, belə tələblərin gözlənilməsi davamlı təkmilləşdirmə işlərinin nümunəvi şəkildə həyata keçirilməsinə geniş imkanlar yaratmış olur. Davamlı təkmilləşdirmələr, yüksək keyfiyyətli təhsil prosesi üçün lazımi tədris texnikalarının səmərəli tətbiqinə və təlim metodları ilə təchizatına səbəb olacaq ki, bu da müasir təlim imkanlarının mənimsənilməsinə səmərə verə bilər. Mühəndis hazırlığının didaktik layihələndirilməsi işində güclü sənaye tərəfdaşlarının yaradılması və davamlı qiymətləndirmənin nümunəvi təşkili də mühüm amillərdən hesab olunur. Müdafiəyönlü sənaye müəssisələrilə intensiv əməkdaşlıqların gücləndirilməsi, həmçinin öyrənənlərə praktiki təcrübələr və peşəkar hərbi sənaye sahələrilə tanışlıqların (turların icrası) təşkili, akademiya(hərb təhsil müəssisələri) və real dünya tətbiqləri, ordu əməliyyat fəaliyyətləri arasında körpü yarada bilər. Öyrənənlərin irəliləyişini ölçmək, təkmilləşməli sahələri müəyyən etmək və vaxtında verilən tapşırıqları yerinə yetirmək pedaqoji fəaliyyətin nümunəvi təşkilindən çox asılıdır. Pedaqoji fəaliyyətin bütün istiqamətlər üzrə nümunəvi təşkilindən ötrü müəllimlərin mövcud pedaqoji ədəbiyyatlarla tanış olmaları və tələb olunan məlumatları həmin ədəbiyyatlardakı umumididaktik prinsiplərə istinad edərək vermələri məqsədəmüvafiq hesab olunur. Deməli mühəndis hazırlığının didaktik layihələndirilməsi üzrə həyata keçirilən işlərin əsas istiqamətlərindən biri təhsilalanlara pedaqoji elmlər sistemində yer alan ədəbiyyatlarla, mühazirə və seminar məşğələləri, qrup çalışmaları və qrup məşğələləri aparan müəllimlərin tanış edilməsi nəzərdə tutulur. Onların ümumpedaqoji prinsiplərə istinad etmələri, ümumdidaktik metodları tətbiq etməklə tələbələrə istiqamətlər üzrə bilikləri verməli, bacarıq və vərdişləri aşılamalıdır [4].

Belə yanaşmaları isə mühəndis hazırlığının didaktik layihələndirilməsi işlərinin əsas istiqamətlərindən biri kimi də dəyərləndirə bilərik. Bu sahədə həyata keçirilən işlərə fənlərarası əlaqə və fərdi yanaşma problemləri üzrə aparılan tədqiqatlara da istinad etməyi faydalı sayırıq. Mühəndis hazırlığının didaktik layihələndirilməsi bu fənnin digər fənlərlə inteqrasiyasının düzgün təşkili haqqında danışılan problemin müvəffəqiyyətli həlli baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki bu proseslə pedaqoji texnologiyalardan və innovasiyalardan istifadə edilməsi mühəndis hazırlığının didaktik layihə-

ləndirməsi və mühəndis kadrların hazırlanması işinin nümunəvi təşkili üçün prioritet fəaliyyət istiqamətlərindən sayılır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi bu prosesdə fənlərin inteqrasiyasından da yararlanmaq səmərəli olar. Bundan ötrü inteqrasiya üçün zəruri sayılan fənlərin düzgün seçilməsinə diqqət edilməsi zəruri ehtiyac duyulur. Fikrimizcə Hərbi İnstitutlarda Mühəndis hazırlığının didaktik layihələndirilməsi, "Mühəndis hazırlığı fənninin" digər fənlərlə inteqrasiyası üçün "Pedaqogika", "Ali məktəb pedaqogikası", "Hərbi pedaqogika və psixologiya", "Psixologiya", "Ümumi psixologiya", "Sosiologiya", "Hərbi əməliyyatların idarəedilməsi", "Mühəndis qrafikası", "İnformasiya texnologiyaları" və bir sıra texniki fənlərinin seçilməsi daha məqsədəuyğun sayılmalıdır. Birincisi, ona görə ki, sadalanan fənlərin hər birinə aid son illərdə çap olunan dərsliklər, dərs vəsaitləri və digər metodiki vəsaitlər, ədəbiyyatlar vardır. İkincisi, inteqrasiya zamanı tələblər pedaqogika fənləri vasitəsilə təhsil sistemi, pedaqoji fəaliyyətin strukturu, didaktika, ali məktəb didaktikası, ali məktəb və təlimin metodları təlimin təşkili formaları, pedaqoji texnologiyalar, yeni pedaqoji innovasiyalar təlimin keyfiyyətinin diaqnostikası, ali məktəb tələbələrinin tərbiyəsinin sosial-pedaqoji əsasları, pedaqoji psixologiya, hərbi vətənpərvərlik və milli təhlükəsizlik, müasir texnologiyalar haqda mövzuları üzrə əsaslı biliklər əldə edəcəklər. Bütün bunlar onların mühəndis hazırlığının didaktik layihələndirilməsi üzrə görüləcək işlərin nəticəsi olaraq təlim dövründə əldə etdikləri biliklərini zənginləşdirəcək, bacarıq və vərdişlərini formalaşdıracaqdır. Mühəndis hazırlığının didaktik layihələndirilməsi üzrə bu fənnin psixologiya və hərbi psixologiya fənləri ilə inteqrasiya edilməsi prosesində isə tələbələr, fəaliyyət və ünsiyyət, şəxsiyyətin psixologiyası, şəxsiyyətlərarası münasibətlər, qrupların psixologiyası, psixi proseslər, diqqət, duyğular, qavrayış, hafizə, təfəkkür, təxəyyül, emosional hallar, qabiliyyətlər və bu kimi digər məlumatları əldə etmiş olurlar [5]. Deməli, mühəndis hazırlığının didaktik layihələndirilməsi işində pedaqoji-psixologiyanın bütün imkanlarından istifadə edilməsi faydalı sayılır [6].

Bu sadalananlarla yanaşı dərsliklər, metodik vəsaitlər, tədqiqat işləri və rəqəmsal alətlər (elektron bazalar, online kitabxana və beynəlxalq elmi tədqiqat mərkəzlərinə əlçatanlıq) kimi müasir təlim resurslarının mövcudluğunu təmin etməklə professor müəllim heyətinin elmi metodiki və didaktik layihələndirmə işi inkişaf etdirilə bilər.

Didaktik layihələndirmə işinin mahiyyətinə effektiv biliklərin mənimsənilməsi və bacarıqların inkişafı, məzmununa isə ordunun cari mühəndis təminatı vəzifələrinə kadr hazırlığı üçün tədris və təlim fəaliyyətinin planlaşdırılması və təşkili aiddir. Didaktik layihələndirmə prosesini təkmilləşdirməklə mühəndis hazırlığının keyfiyyətini əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırmaq olar ki, bunun nəticəsində məzunlar müasir mühəndisliyin aktual tələblərindən olan texniki təcrübə və problem həll etmə bacarıqları ilə təchiz oluna bilər [7]. Müasir təhsilin texnoloji və innovasiyalı didaktik imkanlarını nəzərə alaraq professor-müəllim kollektivi öz tədris təcrübələrini təkmilləşdirə və təhsilalanlar isə daha cəlbedici, təsirli öyrənmə təcrübəsindən faydalana bilərlər [8]. Təklif olunan imkanlara kurikulumun (təlim-tədris proqramının) və ixtisas fənni proqramının mühəndislik

sahəsində yaranan tendensiyalara və sənaye ehtiyaclarına uyğunluğunu təmin etmək üçün yenidən baxılması daxildir. Baxılması vacib olan belə prosesdə fəal təlim strategiyalarının daxil edilməsi, birgə öyrənmənin təşviqi, texnologiyanın inteqrasiyası və pedaqoji təlimin səmərəli təmin edilməsi də nəzərə alınmalı vacib tədbirlərdir. Bundan əlavə, güclü sənaye tərəfdaşlıqlarının yaradılması və davamlı qiymətləndirmə metodlarının həyata keçirilməsi mühəndis hazırlığının səmərəliliyinə daha çox töhfə verir.

Sahənin inkişafının əsas proritet istiqamətlərindən olan təhsil prosesinin keyfiyyətini və səmərəliliyini artırmaqdan ötrü müasir texnologiyaların didaktik imkanlarına baxanda ötən on il üçün demək olar ki hər il inkişaf nəzərə çarpmaqdadır. Belə ki, didaktik layihələndirmə işin keyfiyyətinin artırılmasında təhsil prosesinin forma və metodlarına yeni texnologiyaların tətbiqi dayanır. İnkişaf etmiş dövlətlərin ali təhsil və hərbi təhsil müəssisələri sistemlərinin praktikasında tədrisin səmərəliliyini artırmaq üçün didaktik multimediya və simulyasiya kimi əhəmiyyətli təlim vasitələrin tətbiqi ilə tədris metodları və pedaqoji işin formaları intensiv şəkildə təkmilləşdirilir [9]. Bu gün mövcud texnologiyaların modernləşdirilməsi prosesi daha sürətli gedir və haqlı olaraq hərbi təhsil müəssisələri və fakültələrin innovativ prosesləri izləmələri, ordu və hərbi müəssisələrin tələblərinə uyğun gənc mütəxəssislərin hazırlanması örnək fəaliyyət istiqamətlərindən biri kimi qiymətləndirilməlidir.

Dünyanın əksər ölkələri həm dövlət və həm də özəl təhsil müəssisələrinin prioritet göstəricisi kimi didaktik informasiya texnologiya vasitələri və avadanlıqları ilə təchiz olunmalarıdır. Təhsil müəssisələri institut və universitetlər təhsil alanlara didaktik işin metod və formalarının müasirləşdirilməsini lazımi şəkildə tətbiq etməyi perspektiv planlarına daxil etmişlər. Müasir tədrisin didaktik texnologiya vasitələri və avadanlıqları ilə, xüsusilə də kompüter texnologiyalarının, multimedia və internetdən kütləvi istifadə etməklə təqdim olunan materialların interaktivliyi və keyfiyyəti ənənəvi auditoriyalarda keçirilən tədrislə müqayisədə daha zəngin məzmun və səmərə verir.

Texnologiya vasitələrinin və avadanlıqlarının tətbiqi, hərbi təhsil müəssisələrinin həm professor-müəllim heyətinin müasir təlim resurslarına çıxışını təmin etmək və təcrübi öyrənmə imkanları yaratmaqla yanaşı, həmdə kursantların nəzəri biliklərini praktiki şəraitdə tətbiq etmə bacarıqlarını təkmilləşdirə və onların peşəkar yüksəlişinə təkan verə bilər [10]. Göründüyü kimi, hərbi təhsil müəssisələrində, ixtisas və peşə sahəsində pedaqoji prosesdə texnoloji təkmilləşmə, əsas inkişafa yol açan baza təhsilin məzmununda yeni imkanlara şərait yaratmaqdır. Ali təhsil müəssisələrinin işi müasir innovasiyanı əks etdirən didaktik yanaşmaları təlim və tərbiyənin yeni texnoloji modelinə uyğunlaşdırmaq, sistemli şəkildə texnologiya və biliklərə inteqrasiya tələblərini reallaşdırmaqdır. Bu istiqamətdə fakültələrin rolu isə didaktik yanaşmada mütəxəssislərin innovativ texnologiyaları mənimsənilməsinin icraçısı olmaqdır [11].

Nəhayət, mövcud imkanların araşdırılması və yeni tələblərin gözlənilməsilə həyata keçirilməsi hərbi institutlarda mühəndis hazırlığında didaktik layihələndirmə səviyyəsi yüksəldilə bilər. Hərbi islahatların və yeniliklərin mühəndis hazırlığında didaktik layihələndirmə prosesinin inkişafına, professor-

müəllim heyətinə, kursantlara və bütövlükdə hərbi təhsil sahəsindəki çalışanlara öz töhfəsini verəcəkdir.

Hərbi təhsil dövlətin müdafiəsi və döyüş gücünün məzmun xəttinin bir elementi olaraq, Silahlı Qüvvələrin, Ordu və digər silahlı birləşmələrin qarşısında qoyulan vəzifələri yüksək peşəkarlıqla yerinə yetirməyi bacaran hərbi elmi biliklərə yiyələnmiş xüsusi kadrların hazırlanması fəaliyyətidir. Hərbi elm və təhsil sisteminin əsas məqsədlərinin (Azərbaycan Ordusunun hərbi təhsili) birincisi “ – Azərbaycan xalqı və dövləti qarşısında öz məsuliyyətini dərk edən, vətəninə və xalqına sadiq olan, xalqının milli-mənəvi dəyərlərinə və demokratik prinsiplərinə, insan hüquqlarına və azərbaycanlılıq ideyalarına sadiq olan, müstəqil və yaradıcı düşünən hərbi qulluqçuların (zabit, gizir və müddətdən artıq həqiqi hərbi xidmət hərbi qulluqçularının)” hazırlanmasıdır.

İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra müzəffər Azərbaycan Ordusunun hərbi təhsilində islahatların keçirilməsinə başlanıldı. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 5 mart 2022-ci il tarixli, 1626 nömrəli fərmanında öz əksini tapan əsas müddəanın məqsədi, qabaqcıl xarici orduların praktikasına əsaslanaraq Milli Müdafiə Universitetinin yaradılmasıdır. Milli Müdafiə Universiteti-tabeliyindəki xüsusi təyinatlı təhsil müəssisələri(– ali təhsilin bakalavr, magistr və adyunktura (doktorantura) səviyyələrinə müvafiq olaraq) vasitəsilə ali təhsilin bütün səviyyələri üzrə mütəxəssis hazırlığının təhsil proqramlarının (Ali təhsilin bakalavr səviyyəsi üzrə zabit kadrlarının hazırlanması Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitutda, magistr səviyyəsi üzrə zabit kadrlarının hazırlanması Hərbi İdarəetmə İnstitutunda, adyun-ktura (doktorantura) səviyyəsi üzrə zabit kadrlarının hazırlanması Hərbi Elmi Tədqiqat İnstitutunda həyata keçirilir) həyata keçirilməsini təmin edən, fundamental, nəzəri-metodoloji, pedaqoji-metodiki və tətbiqi-elmi tədqiqatlar aparan, Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyinin strukturuna daxil olan xüsusi təyinatlı ali təhsil müəssisəsidir [12].

Müvafiq olaraq müasir təhsil modelinin tətbiqinin didaktik yanaşmaları zamanı professor-müəllim heyətinin özlərinin də etiraf etdiyi kimi bəzi çətinliklər arasında gələcək nəslin ehtiyaclarına uyğun tətbiqi informasiya və kommunikasiya texnologiyaların, elektronik (e-Learning, online) öyrənmə modelləri təhsilalan və təhsilverənlərin əksəriyyətinin təcrübəsizliyi, mənimsəmə qavrayışlarının yetərli texnoloji vasitələrin və potensial idrakın yetərsizliyini aşkar edir [8]. Hərbi ali təhsildə milli və beynəlxalq səviyyədə təhsil, tədqiqat və pedaqoji fəaliyyətlərin beynəlxalq keyfiyyətinə uyğunlaşmaq üçün texnoloji imkanların elektron öyrənmə və online rəqəmsal öyrənmə modellərinə inteqrasiya olunmalı və sürətli transformasiya proqramları tətbiq edilməlidir. Son illərdə təhsildə müasir didaktik yanaşmaların pedaqoji mobilliyinin artırılması, yeni model təhsil bazasının formalaşması müsbət nəticələrinin əldə olunmasına səbəb olub. Yeni model texnologiyalı didaktik təhsilin məzmunu hərbi ali təhsildə pedaqoji proseslərə dərindən nəzər salır, mövcud texnologiyadan ideal istifadəni formalaşdırması və bu texnologiyaların təhsildə yeni didaktik sistemlərin tətbiqinin yaradılmasıdır [13].

Bütün bu qeyd olunanlara baxmayaraq Hərbi təhsil sistemi qarşısında qoyulan məqsəd və vəzifələrdə, ordunun yeni modelinin yaradılması və sürətli islahatların aparılması, silahlandırmaya daxil olan

yeni sistem və qurğuların tətbiqi üzrə innovativ biliklərə malik kadrlara artan ehtiyaclar müasir didaktik yanaşmaların tətbiqini zəruri edir. Bunun üçün ən müasir metodlardan istifadə edilməsi vacib hesab edilir. Onların bir neçəsini nəzərdən keçirək.

Aktiv Öyrənmə Strategiyaları metodu. Fəal öyrənmə strategiyalarının həyata keçirilməsi mühəndis hazırlığı proqramının səmərəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə artıra bilər. Aktiv öyrənmə öyrənənləri məlumatı passiv qəbul etmək əvəzinə, materialla aktiv şəkildə məşğul olmağa təşviq edir. Qrup müzakirələri, nümunə araşdırmaları, praktik layihələr və simulyasiyalar kimi fəaliyyətlərin birləşdirilməsi tənqidi düşünmə, problem həll etmə və qərar qəbul etmə bacarıqlarını inkişaf etdirir. Aktiv öyrənmə strategiyaları nəzəri konsepsiyaları real dünya ssenarilərinə tətbiq etmək imkanlarına malik olduğundan, öyrənənlərin məşğulluğunu və motivasiyasını da artırır. Fəal iştirak vasitəsilə öyrənənlər öz təlim prosesində fəal iştirakçı olurlar, nəticədə mühəndislik prinsipləri və konsepsiyalarını daha dərindən dərk edirlər.

Birgə Öyrənmə metodu. Əməkdaşlıq mühəndislik işinin mühüm tərkib hissəsidir, çünki mühəndislər mürəkkəb problemləri həll etmək üçün çox vaxt komandalar şəklində işləyirlər. Buna görə də, mühəndis təlimi proqramları çərçivəsində birgə öyrənmə mühitlərini inkişaf etdirmək vacibdir. Qrup layihələrini, komanda əsaslı tapşırıqları və həmyaşıd öyrənmə imkanlarını daxil etməklə, öyrənənlər əsas komanda işi və ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirə bilərlər. Birgə öyrənmənin təşviqi öyrənənlərə bir-birlərinin müxtəlif perspektivlərindən öyrənməyə, bilikləri paylaşmağa və kollektiv şəkildə problemləri həll etmək bacarıqlarını təkmilləşdirməyə kömək edir. Effektiv şəkildə komanda dinamikasını asanlaşdırmaq onları peşəkar mühəndislik karyeralarında qarşılaşacaqları birgə işə hazırlayır.

Texnologiyanın inteqrasiyası metodu. Texnologiyanın didaktik layihələndirmədə inteqrasiyası mühəndislik peşəsini öyrənənləri müasir, texnoloji cəhətdən inkişaf etmiş dünyaya hazırlamaqda çox vacibdir. Ən müasir alətlərin, proqram təminatının və simulyasiyaların istifadəsi öyrənmə təcrübəsini artıra və öyrənənlərə sənaye standartı texnologiyaları ilə praktiki şəkildə tanış olmağı təmin edə bilər. Virtual laboratoriyalar (VR), kompüter dəstəkli layihələndirmə (CAD) proqramı və simulyasiya vasitələri öyrənənlərə təhlükəsiz və idarə olunan mühitdə mühəndislik problemlərini sınaqdan keçirməyə, təhlil etməyə və həll etməyə imkan verir. Texnologiyanın inteqrasiyası həm də uzaqdan öyrənməyə (e-Learning) və geniş spektrli təhsil resurslarına çıxışa imkan verir, hərtərəfli mühəndislik hazırlığı imkanlarını genişləndirir.

Müəllimlər üçün Pedaqoji Təlim metodları. Didaktik tərtibatın səviyyəsini yüksəltmək üçün pedaqoqların davamlı peşəkar inkişafı və pedaqoji hazırlığının təmin edilməsi vacibdir. Effektiv təlim metodları, qiymətləndirmə üsulları, tədris və təlimdə texnologiyadan istifadə vurğulanmalıdır. Peşəkar inkişaf proqramları vasitəsilə pedaqoqlar öz tədris bacarıqlarını təkmilləşdirə, innovativ təcrübələri birləşdirə və mühəndislik təhsilində ən son nailiyyətlərdən xəbərdar ola bilərlər. Professor-müəllim heyətini pedaqoji bilik və bacarıqlarla təchiz etməklə

mühəndis hazırlığının ümumi keyfiyyəti yüksəlir. Yaxşı innovativ təlim keçmiş pedaqoqlar cəlbedici, öyrənən mərkəzli təlimatı effektiv şəkildə tərtib edə və çatdıra bilər ki, bu da öyrənənlər üçün daha zəngin öyrənmə təcrübəsi ilə nəticələnir.

Davamlı qiymətləndirmə metodları. Davamlı qiymətləndirmə metodlarının tətbiqi öyrənənlər üçün dəyərli rəy təmin edir və təlimatçılara onların tərəqqisini effektiv şəkildə qiymətləndirməyə imkan verir. Ənənəvi imtahanlar öyrənənlərin hərtərəfli anlayışını və praktiki problem həll etmə bacarıqlarını qiymətləndirmək üçün məhduddur. Bunun əvəzinə, layihə əsaslı qiymətləndirmələr, portfoliolar, təqdimatlar və praktiki nümayişlər kimi müxtəlif qiymətləndirmə strategiyalarının didaktik prosesə daxil edilməsi öyrənənlərin imkanlarının daha səmərəli, obyektiv və sürətli qiymətləndirilməsini təmin edə bilər. Davamlı qiymətləndirmə metodlarının üstünlüyü öyrənənləri öz bilik və bacarıqlarını real ssenarilərdə tətbiq etməyə təşviq edir.

Nəticə. Hərbi İnstitutda mühəndis hazırlığının didaktik layihələndirmə səviyyəsinin yüksəldilməsi və bu istiqamətdə işin hazırlanması, işin mahiyyəti, məzmunu, məqsəd və vəzifələri çoxşaxəli yanaşma tələb edir. Tədris proqramında aşağıdakıları nəzərə almaqla professor-müəllim heyəti və öyrənənlər təkmilləşdirilmiş öyrənmə təcrübəsindən faydalana bilərlər. Bunlara sənaye ehtiyaclarına uyğunlaşdırmaq, fəal öyrənmə və əməkdaşlığı birləşdirmək, müasir texnologiyanı inteqrasiya etmək, təhsil işçiləri üçün pedaqoji təlim vermək, davamlı qiymətləndirmə metodlarını tətbiq etmək və sənaye tərəfdaşlığı yaratmaq aiddir. Bu imkanlar vasitəsilə hərbi institutlar mühəndislik sahəsinin mürəkkəb problemlərinin öhdəsindən gəlmək üçün yaxşı təchiz olunmuş yüksək səriştəli mühəndislər yetişdirə bilər. Hərbi İnstitut mühəndis hazırlığında didaktik layihələndirməni davamlı müasir texnoloji innovasiyaların dinamik inkişafına uyğun olaraq təkmilləşdirmək yolu ilə hərbi ali təhsilin, professor-müəllim heyətinin və gələcək hərbi mühəndis kadrların səmərəli inkişafına nail ola bilər. Məhz bu baxımdan mühəndis hazırlığının didaktik layihələndirilməsi ali hərbi məktəb tələbələrinin milli təhlükəsizlik, hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsilə yanaşı onların elmi dünyagörüşünün və şəxsiyyətyönlü inkişafının səviyyəsini yüksəltmiş olar.

Problemin aktuallığı. Hərbi İnstitutda müasir, hərtərəfli biliklərə və yüksək səriştəyə malik olan mütəxəssislərin hazırlanması əsas vəzifələrdən biridir. Səriştəli, yüksək texnoloji biliklərə yiyələnən, orduda müasir dövrün hərbi mühəndislərin hazırlığının dinamik inkişafını təmin etmək, bu istiqamətdə mühəndis hazırlığı proqramlarının didaktik layihələndirməsi işinin davamlı olaraq təkmilləşdirilməsi ali hərbi təhsil sisteminin ən aktual tələblərindəndir. O, müasir hərbi sistemin tələblərinə cavab verə bilən yüksək ixtisaslı hərbi mühəndislərin hazırlanmasında mühüm rol oynayır. Buda məqalənin mövzusunu daha da aktuallaşdırırr.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə Hərbi İnstitutda mühəndis hazırlığının didaktik layihələndirilməsi işinin mahiyyəti və məzmunu diqqət mərkəzinə gətirilir və ümumiləşdirilir. Bu tədqiqatın məqsədi mövzunun elmi yeniliyinə və sahəyə mümkün töhfələrinə diqqət yetirərək, hərbi institutlar daxilində mühəndis hazırlığında didaktik layihələndirmə işinin mahiyyəti və məzmununun mövcud vəziyyətini araşdırmaqdır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Problemin məzmunu, orada yer alan

fikirlər, əsas elmi ideyalar və tədqiqatın nəticələri hərbi ali təhsil müəssisələrinin bakalavriat, magistratura pilləsində təhsil alan tələbələr, doktorantlar və hərbi institutun müəllimləri üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat:

1. Adem Yılmaz., The Effect of Technology Integration in Education on Prospective Teachers' Critical and Creative Thinking, Multidimensional 21st Century Skills and Academic Achievements. Participatory Educational Research (PER) Vol. 8(2), pp.163-199, April 2021 https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1283596.pdf
2. Sagan, O., Yakovleva, S., Anisimova, E. E., Balokha, A., & Yeremenko, H. (2020). Digital didactics as a new model in the theory of education.
3. Sadıqov. F.B., Ümumi pedaqogika. Dərs vəsaiti. / F.B. Sadıqov. – Bakı: Maarif, – 2023. – 852 s.
4. Sadıqov, F.B., Ali məktəb pedaqogikası. Ali məktəblər üçün dərslik. / F.B. Sadıqov, – Bakı: Mürtəcim, – 2023. – 250 s.
5. Muxtarov, V.Ə., Hərbi psixologiya: Ali Hərbi məktəblər üçün dərs vəsaiti / V.Ə. Muxtarov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2021. – 367 s.
6. Salamova, K.B., Ümumi psixologiya. Dərs vəsaiti / K.B. Salamova. – Bakı: Elm və təhsil, – 2014. –448 s.
7. Eder, W.E., & Hubka §, V. (2005). Curriculum, pedagogics and didactics for design education. Journal of Engineering Design, 16(1), 45-61.
8. Kędzierska, B., & Wnęk-Gozdek, J. (2015). Modern didactics in contemporary education. International Journal of Electronics and Telecommunications, 61(3), 251-260. https://bibliotekanauki.pl/articles/226859.pdf
9. Dutton, W. H., & Loader, B. D. (Eds.). (2005). Digital academe: new media in higher education and learning. Routledge.
10. Dragan Obradovic, Lakshmi Narayan Mishra, & Vishnu Narayan Mishra. (2021). Didactic-Information Innovations in Educational Technology. International Journal of Mathematics And Its Applications, 9(2), 39–48. Retrieved from http://ijmaa.in/index.php/ijmaa/article/view/63
11. Bespartochna, O., Ovdiichuk, L., & Piddubna, N. (2021). Features of the introduction of innovative technologies in the professional training of Teachers. Revista Tempos e Espaços em Educação, 14(33), 1-10.
12. Azərbaycan Respublikasının Müdafiyə Nazirliyi, Azərbaycan Ordusunun hərbi elm və təhsil sistemi. Retrieved from. https://mod.gov.az/az/azerbaycan-ordusunun-herbi-elm-ve-tehsil-sistemi-326/
13. Abysova, M., Kravchuk, M., & Hurniak, O. (2023). Digitalization in university education: didactic aspects. Information Technologies and Learning Tools, 2023, Vol 93, №1.

E-mail: amilodas@gmail.com

Redaksiyaya daxil olub: 05.03.2024.

UOT 37.0

Sevda Hidayət qızı Axundova
Xəzər Universitetinin
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə dissertantı
Orcid: *https://orcid.org/*0000-0001-9192-2307

KOLLECLƏRDƏ İNNOVATİV FƏALİYYƏTİN TƏLİMİN KEYFİYYƏTİNƏ TƏSİRİ

Севда Гидаят гызы Ахундова
диссертант по программе доктора философии
Университета Хазар

ВЛИЯНИЕ ИННОВАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В КОЛЛЕДЖАХ НА КАЧЕСТВО ОБУЧЕНИЯ

Sevda Hidayat Akhundova
dissertation candidate in the PhD program
at Khazar University

INFLUENCE OF INNOVATION ACTIVITY IN COLLEGE ON THE QUALITY OF TRAINING

Xülasə. Kolleclər çoxfunksiyalı təhsil müəssisələridir; belə ki, onlar yeni sosial-iqtisadi şəraitə ən çox uyğunlaşdırılmış, regional təhsil komplekslərinə mümkün qədər inteqrasiya olunan və bu günə qədər idarəetmə problemləri müəyyən qədər araşdırılmış subbakalavr təhsil müəssisələri kimi çıxış edir. İnstitusional missiyaların dəyişməsinə baxmayaraq, pedaqojiyönlü kolleclərin əksəriyyəti Azərbaycanda gələcək universitet tələbələri üçün ilkin giriş qapısı hesab edilir. Bu müəssisələrin digər bir xüsusiyyəti də onların bağlı olduğu icmanın dəyişən və innovativ tələbatına cavab verməsi zəruriyyəti ilə əlaqədardır.

Açar sözlər: *innovativ, kolleclər, idarə olunma, fəaliyyət, təlim, təhsil*

Резюме. Колледжи являются многофункциональными учебными заведениями; то есть, они выступают как образовательные учреждения суббакалавриата, наиболее адаптированные к новым социально-экономическим условиям, максимально интегрированные в региональные образовательные комплексы, а проблемы управления в той или иной степени исследованы. Несмотря на изменение институциональных задач, большинство колледжей педагогической направленности считаются основными вступлением для будущих студентов университетов в Азербайджане. Другая особенность этих учреждений связана с необходимостью реагировать на меняющиеся и инновационные потребности сообщества, к которому они принадлежат.

Ключевые слова: *инновационные, колледжи, управление, деятельность, обучение, образование.*

Summary. Colleges are multifunctional educational institutions; that is, they act as sub-baccalaureate educational institutions, most adapted to new socio-economic conditions, maximally integrated into regional educational complexes, and management problems have been studied to one degree or another. Despite changing institutional objectives, most colleges of pedagogical orientation are considered the

main entry points for future university students in Azerbaijan. Another characteristic of these institutions is the need to respond to the changing and innovative needs of the community to which they belong.
Key words: *innovative, colleges, management, activities, training, education.*

Azərbaycanda təlim və tərbiyəyə verilən böyük qiymət bu sahədə aparılan böyük ölçüdə elmi tədqiqatlarda da öz əksini tapmışdır. Həm keçmişdə, həm də son illərdə təlim keyfiyyətinin prinsipləri, metodları, təlimdə istifadə olunan texnologiyalar və onların innovativ tətbiqi, təlim keyfiyyətinə təsir edən faktorların araşdırılması və digər bu kimi problemlərin şərhinə dair azərbaycanlı alimlər tərəfindən xeyli sayda dərsliklər, monoqrafiyalar, dərs vəsaitləri, elmi məqalələr yazılmış və geniş miqyasda təhlillər aparılmışdır.

Kolleclərin innovativ idarə edilməsi, onların fərdi strategiyası ilə birbaşa əlaqədar olduğundan, onlar öz konkret dəyərlərinə görə idarəetmə prosesi hesab olunur. Hər şeydən əvvəl qeyd olunmalıdır ki, bu həm də açıq bir prosesdir, zamanla və konkret strateji konsepsiyalarla dəyişən innovasiya modelidir. Bu, prosesdə idarəetmə qərarlarını lazımi anda asanlaşdırır və kolleclərə zamanla dəyişməyə imkan verir, çünki innovativ fəaliyyətin idarə edilməsi idarəetmə prosesindən, tədbirlər kompleksi və göstəricilərdən istifadə etməklə daim təkmilləşmə prosesi keçirir. Buna görə də, innovativ idarəetmə bütöv bir silsilə təşkil edir və təhsil sektorunda yeni tətbiqlərin, biliklər sisteminin yaradılmasını və yeni texnologiyaların meydana gəlməsini şərtləndirir. Yəni həm özəl, həm də ictimai və ya qarışıq tipli olmaqla, kolleclər bu yolu qət etdikdə innovativ hesab oluna bilərlər.

Kolleclərin innovativ idarə edilməsinin reallaşdırılması konseptual baxımdan onun təlimin son keyfiyyətində əks olunması ilə sıx bağlıdır, çünki son nəticədə artmış təlim keyfiyyəti elə özü də innovativ idarəetmənin sayəsində strateji hesab edilir. Bu səbəbdən, kolleclərin innovativ idarə edilməsinin həyata keçirilməsində hansı resurslardan istifadə olunmasına baxmayaraq, təlim və onu nəticələri həmişə hədəf olaraq qalırlar.

Digər mühüm bir məsələ ondan ibarətdir ki, innovasiyalı idarəetmədə innovativliyin elm və texnologiya deyil, məhz dəyər olması nəzərə alınmalıdır. Doğrudur, fəaliyyət növü birbaşa innovasiyaların təcrübi işi olan bəzi təşkilatlar da mövcuddur və onlar öz xüsusiyyətindən asılı olaraq innovasiyanı tədqiqat baxımından deyil, tətbiqetmə baxımından qiymətləndirirlər. Lakin kolleclərdə innovasiyalı idarəetmə, həm də kolleclərin ümumi məqsədlər sisteminin bir hissəsi olduğu üçün, adətən həmin müəssisələrdə gedən proseslərin daim yenilməsi bir zəruriyyətdir.

Kolleclərin innovativ idarə edilməsində atılacaq strateji addımlar çox vaxt tətbiq sahəsi üçün nəzərdə tutulmuş sahələrin identifikasiyası ilə başlanır. Burada zəruri mərhələ bəzən idarəetmədə özünü büruzə verən müəyyən siqnallar vasitəsi ilə, bəzən də ümumi innovativ idarəetmə tədbirləri çərçivəsində müəyyən edilir. Bu addımların hesablanması mümkün qədər böyük maliyyə itkisi olmadan idarəetməni təşkil etməyə köməklik göstərir. Odur ki, müvəffəqiyyətin təmin olunmasında qabaqlayıcı tədbirlər daim rəğbətlə qarşılanır; əks təqdirdə, bəzən innovativ idarəetmə kollec həyatında bir buxova çevrilmiş olur. Bu zaman innovasiyalar yox, kvazi innovasiyalar işə düşmüş olur. Məhz bu səbəbdən, çox vaxt innovasiyalı idarəetmə işçi və

tələbə heyətinin ümumi müzakirəsindən sonra xüsusi motiv qrupları tərəfindən müvəffəqiyyətlə müdafiə edildikdən dərhal sonra onun həyata keçirilməsi prosesinə start verilir.

Kolleclərin innovativ idarə olunması modelinin hazırlanmasında çox vaxt alimlər mühüm bir dilemma ilə qarşılaşırlar: İnnovasiya modelləri haqqında nəzəriyyə innovasiya idarəetmə modellərinə nə dərəcədə aiddir? İnnovasiya prosesi modeli və innovativ idarəetmə modelləri ayrılıqda nəyi nəzərdə tutur? Bu sualların cavablarını tam aydınlaşdırması innovasiyaların növləri, çoxsahəliliyi, mədəni və psixoloji dəyərlərin mövcudluğu, innovasiyaların miqyası və sair kimi məsələlər nəzərə alınmaqla araşdırılmalıdır.

Bir neçə onilliklər ərzində bəzi ölkələrdən olan tədqiqatçılar innovasiya modellərini daha geniş elmi-tədqiqat proseslərini təyin edən bir amil kimi nəzərdən keçirmişlər. Əslində, kollec həyatının innovativ idarə edilməsi modeli daha konkret bir sahəni əhatə etdiyindən, bu innovasiyaların iştirakçıları, proses və qarşıda duran vəzifələr ön plana çəkməli, idarəetməninin səviyyələri, taksomoniyası və mərhələlərini təhlil etməlidir. Lakin kolleclərin innovasiyalı idarə edilməsi, fəaliyyət növünün rəngarəngliyini, buraya daxil olan elementlərin qarşılıqlı əlaqəsini, innovasiyanın tətbiq olunduğu konkret tarixi şəraiti nəzərə almadan heç vaxt real görünə bilməz.

İnnovasiyalı fəaliyyət təcrübi, elmi, təşkilatı-pedaqoji struktur elementlərindən ibarətdir. Birinci, təcrübə elementi idarəetmədən başqa, həm də pedaqoqların təlim sistemində daha çox müraciət etdikləri pedaqoji metod və priyomlarda ibarətdir. Bu üsullar bəzən öz xarakterindən, səmərəliliyindən asılı olaraq innovativ təlim də adlandırılırlar; yəni innovasiyanın məzmunu səhvən yalnız təcrübə ilə məhdudlaşdırlır. Lakin burada vacib bir məqamın vurğulanması mühüm hesab edilir: bu təcrübə işdə vaxtı azaltmaqla, səmərəliliyə xidmət edirmi, yoxsa sadəcə təcrübədən ibarətdir? Odur ki, innovativ təlimin məzmun komponentlərinə bu elementlərin daxil olması ilə onun yeni keyfiyyət halına gətirilməsi üzərində iş prosesləri, dəstəklənməsi, geniş ölçüdə tətbiqi və digər mərhələlər yalnız sadəcə pedaqoji təcrübə ilə eyniləşdirilə bilməz.

İdarəetmə elmi tədqiqatla sıx surətdə bağlıdır, çünki o bir sıra elmi və nəzəri vəsilələrdən, məsələn, gələcək fəaliyyətin planlaşdırılması, kollec işçilərinin emosional durumunun qiymətləndirilməsi, idarəetmədə tətbiq etdikləri diferensial metodların güclü və zəif tərəflərini, ictimai rəy və fikirlərin təhlilini və digər aspektləri nəzərə almaqla reallaşdırılır. Yəni, kolleclərin innovasiyalı idarə edilməsi - sistemli və kompozit elementlərdən təşkil olunmuş mürəkkəb bir strukturdur. İnnovativ idarəetmənin təlim keyfiyyətinə təsir parametrlərinin müəyyən edilməsi, həm də təlim hədəfləri ilə sıx surətdə bağlıdır. Lakin seçilmiş hədəflər müxtəlif olduğundan bu sahədə irəli sürülən modellər də öz məzmununa görə fərqlidir. İnnovasiyaların növlərinin çoxluğu elmi və nəzəri ədəbiyyatda onların reallaşdırılması modellərinin də çoxalmasına səbəb olmuşdur. Məsələn, hazırda həm elm-texnologiya-cəmiyyət, həm də elm-texnologiya-innovasiya triadalarına həsr edilmiş tədqiqat nəticələrinin modelləşdirilməsi nəzəri cəhətdən daha çox təhlil olunur. Bu nəzəriyyələrin bir qismi innovativ idarəetmənin mərhələlərinə aid olan (a) düzxətli modelləri və (b) digərləri

isə bütöv sistemli və ya vahid modelləri əhatə edir.

Məlumdur ki, zamanla innovasiyalar daim meydana gəlir və zaman keçdikcə hansısa bir mərhələdə tətbiqdən kənarlaşdırılır. Lakin elə hallar da mövcuddur ki, bəzən bir müəllif zamanla eyni modelin bir çox versiyasını yaradır və inkişaf etdirir. Beləliklə, bu çoxluq həm də bu modellərin genişmiqyaslı tənqidinə geniş yollar açır. Deməli, innovasiyalı idarəetmənin dinamik bir proses olması, onun təlimlə olan daimi əlaqəsi daha yeni modellərinin yaranmasına da səbəb olur. Belə imkanları müəyyənləşdirmək üçün müəyyən bir çərçivə və ya model olmadan, kollecləri ümumiyyətlə təsadüfi əsaslarla idarə etmək və bunun dəqiq izahını vermək də xeyli çətindir, əks təqdirdə, kolleclər də daxil olmaqla, bütün təhsil müəssisələri, gəlirliliyi və məhsuldarlığı artırmaq və keyfiyyətli təhsil vermək üçün daha rentabelli yolları əldən vermiş ola bilərlər. Deməli, böhranlar əvvəllər imkansız görünən yenilikləri də qəflətən innovativ və qaçılmaz edə bilər. Odur ki, öz növlərinə görə kolleclərin idarəçiliyində tətbiq olunan bütün modellər həm planlı innovativ idarəetmə modelləri və həm də böhranlı vəziyyətdə kollec idarəçiliyi modelləri kimi nəzərə alınmalıdır. Bunlar arasındakı fərq böhranların xarakterindən asılı olaraq təhsilin keyfiyyətinə müxtəlif formalarda təsir etmək imkanları ilə bağlıdır.

Təhsil verənlər, təhsil siyasəti aparanlar, işəgötürənlər və investorlar təcili olaraq böhranlar yaşayan dünyanın necə görünməsi və bu dünyanı reallığa çevirmək üçün təhsil müəssisələrinin hansı rol oynamaları barədə düşünməlidirlər. Məhz ən azı elə bu səbəblərdən, bu gün kolleclərdə yeni dəyişilmiş şəraitə uyğun olaraq kollec həyatının innovasiyalı idarə olunmasını həyata keçirmək üçün daha yeni yolların müəyyən edilməsinə ehtiyac daha çoxdur.

Heç kimə sirr deyildir ki, hazırda həm ölkəmizdə, həm də xaricdə böhranlı vəziyyətdə kolleclərin innovativ idarəetmə praktikası o qədər də yüksək deyildir və burada böhran səbəbinin özü və onun təsir dairəsinin nəzərə alınması da mühüm cəhətləri təşkil edir. Biz hesab edirik ki, təklif olunan bu model birdəfəlik və həmişəlik bir sxem deyildir və zaman keçdikcə, böhranların müxtəlifliyi və tələblərin dəyişməsi ilə daha yeni modellərin meydana gəlməsi istisna deyildir. Göründüyü kimi, böhranlı vəziyyətdə kollec həyatının idarəçiliyi normal vəziyyətdə olan innovativ idarəetmədən xeyli fərqlənir.

Bu modeldə böhranlı vəziyyətin idarəçiliyi xüsusi tədbirlər planını – dəyişilmiş strategiyaların işlənib dərhal dövriyyəyə daxil edilməsini ehtiva edir. Bunlar isə öz növbəsində önləyici, çəkindirici hazırlıqların işlənməsi mexanizmini, nəzarət üçün istifadə edilən metodda daha çox yenilikçilik silsiləsinin yaradılmasını, normal vəziyyətin və ya ona maksimum yaxın olan şəraitin qurulması üçün müxtəlif taktiki gedişlərin həyata keçirilməsini təmin edən metodlar kompleksini özündə birləşdirir. Böhranlı vəziyyətdə innovativ idarəetmədə xarici faktorlar yeni psixologiya və düşüncə tərzi yaradır və bu psixologiyanı biz çox vaxt real təlim keyfiyyətinin kvazi göstəricisi kimi qeyd etməli oluruq.

Problemin aktuallığı. Pedaqojiyönlü kolleclərin innovativ idarə edilməsinin, inkişafının əsas komponentləri çevikliyə və dəyişkənliyə malik olan vahid, sinergetik xarakterli (stimullaşdırıcı, məzmunlu, idarə olunan, texnoloji, qiymətləndirilən və effektli)

model işlənib hazırlanmış və sınaqdan keçirilmişdir**.**

Problemin praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, tədqiqatdan alınan nəticələr və tövsiyələr bu tip müəssisələrin innovativ idarə olunması üçün öz işlərini səmərəli qurmaqda pedaqojiyönlü kollec müəllimlərinə, akademik qrupun kuratorlarına, tərbiyə və sosial işlər üzrə direktor müavinlərinə, tələbə şurasına, gənclər təşkilatına və kollec həyatı ilə bağlı olan digər ictimai qurumlara əməli köməklik göstərəcəkdir.

Problemin elmi yeniliyi. ondan ibarətdir ki, əsərdə irəli sürülən fikirlər, müddəalar pedaqogika elmini yeni ideyalarla zənginləşdirəcək, bu baxımdan idarəetmənin məzmun, metod və iş sistemini elmi əsaslar üzərində innovativ qurulmasına imkan verəcək, bütövlükdə təhsil sisteminin idarə edilməsi nəzəriyyəsinə müəyyən töhfə verən orta ixtisas təhsili müəssisələrinin idarəetmə nəzəriyyəsini elmi cəhətdən işlənmiş modellə müasirləşdirəcəkdir.

Ədəbiyyat:

1. Abbasov, A.N. Pedaqogika. / A.N. Abbasov, H.Ə. Əlizadə. – Bakı: Renessans, – 2000. – 202 s.
2. Axundova, S.H. Pedaqoji innovasiyaların növləri və onların tətbiqi xüsusiyyətləri // Azərbaycan məktəbi jurnalı, - Bakı. – 2019, №1, – s. 57-67. - 199 s.
3. Cəbrayılova, F.A. Pedaqoji təmayüllü orta ixtisas məktəblərində tələbələrin peşə səriştəliliyinin inkişafının sosioloji təhlili. Təlimin sosioloji problemləri / F.A. Cəbrayılova. – Bakı: Mütərcim, – 2011. – səh.245-306.
4. Əliyev, P.B. Ümumtəhsil məktəblərin idarə edilməsinin modernləşdirilməsi / P.B. Əliyev. – Bakı: Şahib-MB MMC, – 2017. – 292 s.
5. Əlizadə, H.Ə. Kəşf yolu ilə öyrənmə və ya qeyri-standart dərs haqqında düşünərkən. Yaradıcı keyfiyyət yaradıcı dərslərdə müəllimin kəşf etdiyi yeni texnologiyalar çərçivəsində formalaşır // Azərbaycan müəllimi, –Bakı: –2021, 25 iyun. – s.11.
6. Əmrahlı, L.Ş. Psixoloji treninq. Psixoqamma praktik psixologiya üzrə resurs mərkəzi. / L.Ş. Əmrahlı, elmi red. M.S. Əliyev. – Bakı: Adiloğlu, – 2020. – 180 s.
7. İbrahimov, F.N. Ümumtəhsilin keyfiyyətinin idarə olunmasının bəzi aspektləri barədə. // Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu. Elmi əsərlər, – Bakı: - 2019, cild 86, №1. – s.44-50.
8. İlyasov, N.İ. Müəllim peşəkarlığı və pedaqoji səriştəliliyin müasir problemləri. Monoqrafiya. / N.İ. İlyasov, − Bakı: Elm və təhsil, − 2018. – 208 s.

E-mail: axundova.sevda@adpk.edu.az

Redaksiyaya daxil olub: 01.05.2024

UOT 373.2.

Şərafət Aram qızı Baxışova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Məktəbəqədər təhsilin pedaqogikası kafedrasının dosenti,
pedaqogika elmləri doktoru
***Orcid**: https://orcid=0000-0002-7848-2068*

MƏKTƏBƏQƏDƏR PEDAQOGİKANIN AKTUAL PROBLEMLƏRİ

Шарафат Арам гызы Бахышева
доцент кафедры педагогики дошкольного образования Азербайджанского Государственного Педагогического Университета,
доктор педагогических наук

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ДОШКОЛЬНОЙ ПЕДАГОГИКИ

Sharafat Aram Bakhishova
associate professor of the department of Pedagogy ofpPreschool education at the Azerbaijan State Pedagogical University,
doctor of sciences in pedagogy

ACTUAL PROBLEMS OF PRESCHOOL PEDAGOGY

Xülasə. Məktəbəqədər pedaqogika zəngin inkişaf tarixinə malikdir: 20-ci əsrdə çoxlu fundamental və tətbiqi problemlər öyrənilmiş, tədqiq edilmişdir. Çoxsaylı nəzəri, eksperimental və tətbiqi tədqiqatlar məktəbəqədər pedaqogikanın nəzəri əsaslarını formalaşdırmağa, məktəbəqədər yaşlı uşaqların tərbiyəsi və inkişafının öyrənilməsi metod və texnologiyalarını əsaslandırmağa imkan vermişdir. Bununla belə, hələ də bir sıra aktual problemlər və tədqiqat üçün perspektivli istiqamətlər mövcuddur. Onların yaranmasının əsas səbəbləri əsasən ictimai həyatın siyasi, iqtisadi və digər sahələrində baş verən dəyişikliklərdir. Yeni sosial-iqtisadi şəraitə keçid məktəbəqədər təhsil sisteminə yeni baxışı, uşaqlıq dövrünün xüsusiyyətlərini və uşağın sosial münasibətlər sistemindəki mövqeyini əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirir.

Məktəbəqədər pedaqogikanın inkişafı uşaqların təlim və tərbiyəsi üçün yeni texnologiyaların, müasir həyat şəraiti üçün məqbul olan və məktəbəqədər təhsil təcrübəsini zənginləşdirə bilən konsepsiyaların daha da inkişaf etdirilməsi zərurətini tələb edir.

Açar sözlər: *Məktəbəqədər pedaqogika, perspektiv istiqamətlər, prioritetlər, inkişaf, məktəbəqədər təhsil, səriştəlilik.*

Резюме. Дошкольная педагогика имеет богатую историю развития: в XX веке было изучено и исследовано большое количество фундаментальных и прикладных проблем. Многочисленные теоретические, экспериментальные и прикладные исследования позволили сформировать теоретические основы дошкольной педагогики, обосновать методы и технологии исследования обучения и развития детей дошкольного возраста. Однако существует еще ряд актуальных проблем и перспективных направлений исследований. Основными причинами их возникновения являются главным образом изменения в политической, экономической и других сферах общественной жизни. Переход к новым социально-экономическим условиям существенно меняет новый взгляд на

систему дошкольного образования, особенности детства и положение ребенка в системе общественных отношений.

Развитие дошкольной педагогики требует необходимости дальнейшей разработки новых технологий обучения и воспитания детей, концепций, приемлемых для современных условий жизни и способных обогатить опыт дошкольного образования.

Ключевые слова*: Дошкольная педагогика, приоритеты перспективных направлений, развитие, дошкольное образование, компетентность*

Summary. Preschool pedagogy has a rich history of development: in the 20 th century, a large number of fundamental and applied problems were studied and investigated. Numerous theoretical, experimental and applied researches have made it possible to form the theoretical foundations of preschool pedagogy, to justify the methods and technologies of studying the education and development of children in the preschool age. However, there are still a number of current problems and promising directions for research. The main reasons for their emergence are mainly changes in the political, economic and other spheres of social life. The transition to new socio-economic conditions significantly changes the new view of the preschool education system, the characteristics of childhood and the child's position in the system of social relations.

The development of preschool pedagogy requires the need to further develop new technologies for training and education of children, concepts that are acceptable for modern life conditions and can enrich the experience of preschool education.

Key words: *preschool pedagogy, promising directions priorities, the development, preschool education, competency*

Məktəbəqədər pedaqogika – uşaqların doğulduğu andan məktəbə qəbuluna qədər uşaqların inkişaf xüsusiyyətlərini və qanunauyğunluqlarını öyrənən, həmçinin məktəbəqədər təhsil müəssisələrində təlim-tərbiyənin üsullarını, vasitələrini işləyib hazırlayan və həyata keçirən elmdir.

Məktəbəqədər pedaqogikanın əsas vəzifəsi uşağın həyatının bütün sahələrində onun ahəngdar inkişafını təmin etməkdir: fiziki, əqli, emosional, sosial və intellektual. Məktəbəqədər pedaqogika həm də uşaqların müstəqillik, sosiallaşma, yaradıcı təfəkkür və ünsiyyət bacarıqlarının inkişafına yönəlib. Məktəbəqədər pedaqogika sonrakı təhsilin əsasını təşkil edir və uşağın şəxsiyyətinin formalaşmasına təsir göstərir.

Məktəbəqədər pedaqogikanın inkişafı, müasir həyat şəraiti üçün məqbul olan və öz növbəsində məktəbəqədər təhsil təcrübəsini zənginləşdirə biləcək konsepsiyaların, uşaqların təlim və tərbiyəsi üçün yeni texnologiyaların daha da inkişaf etdirilməsi ehtiyacını tələb edir. Məktəbəqədər təhsil sistemində baş verən müasir proseslər müxtəlifdir və mühüm vəzifələrin həllinə yönəldilmişdir.

Məktəbəqədər sahə üzrə aparılan tədqiqatlar məktəbəqədər pedaqogikanın nəzəri əsaslarını formalaşdırmağa, məktəbəqədər yaşlı uşaqların təlim-tərbiyəsi və inkişafının öyrənilməsinin metod və texnologiyalarını əsaslandırmağa imkan vermişdir. Lakin bununla belə, hələ də bir sıra aktual problemlər və tədqiqat üçün perspektivli istiqamətlər mövcuddur. Onların yaranmasının əsas səbəbləri əsasən ictimai həyatın siyasi, iqtisadi və digər sahələrində baş verən dəyişikliklərdir.

Məktəbəqədər pedaqogika məktəbəqədər təhsil müəssisələrində pedaqoji prosesin səmərəli qurulması üçün müxtəlif problemləri araşdırır, tədqiq edir. Araşdırılan bu problemlər məktəbəqədər təhsilin bütün sahələrini – təlim-tərbiyə, pedaqoji ünsiyyət, ailə ilə əməkdaşlıq, məktə-

bəqədər müəssisənin idarəedilməsi, ona rəhbərlik və s. məsələləri əhatə edir. Onun həll etdiyi konkret vəzifələri nəzərdən keçirək:

1. Böyüməkdə olan gələcək nəslin əsil İnsan kimi formalaşdırılması, hərtərəfli inkişaf etdirilməsi və cəmiyyət üçün kreativ düşüncəyə malik vətəndaş hazırlanmasında məktəbəqədər təhsilin məzmununun müasir tələblər səviyyəsində yenidən işlənilməsi və bu əsasda şəxsiyyət hazırlığını modelləşdirmək.

2. Yetişməkdə olan gələcək nəsil üçün zəruri olan bilik, bacarıq və vərdişlərin uşaqlar tərəfindən şüurlu və dərindən dərk edilərək tətbiqinin səmərəli yollarını müəyyənləşdirmək.

3. Məktəbəqədər təhsildə təlimin səmərəli formalarını, onların imkanlarını, təşkili qaydalarını, uşaqların müstəqil qərar qəbul etməsi, fikir söyləməsi, sərbəst düşüncəyə malik olmasının inkişaf etdirilməsi yollarını tədqiq etmək.

4. Uşaqların təlim-tərbiyəsi prosesinin mahiyyətini, məzmun, vasitə, üsul və formalarını müəyyənləşdirmək əsasında məktəbəqədər təhsilin məzmununu təkmilləşdirmək.

5. Səriştəli və peşəkar tərbiyəçi-müəllimin modelini işləyib hazırlamaq.

6. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrinə rəhbərlik məsələlərini öyrənmək, idarəetmə strukturlarının optimal forma və metodlarını müəyyənləşdirmək.

7. Məktəbəqədər təhsil ilə bağlı aktual problemlərin həll edilməsi.

Beləliklə, belə nəticə hasil olur ki, məktəbəqədər pedaqogika qarşısında duran problemlərin araşdırılması məktəbəqədər təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə və dünya təhsil sisteminə inteqrasiyasına imkan verəcəkdir.

Məktəbəqədər pedaqogikanın bir elm kimi formalaşması və inkişafı konsepsiyaların, məktəbəqədər və ailə şəraitində uşaqlarla işləmək üçün yeni texnologiyaların və məktəbəqədər təhsil təcrübəsini zənginləşdirən metodik tövsiyələrin işlənib hazırlanması ehtiyacı ilə əlaqələndirilir.

Məktəbəqədər pedaqogikanın kateqoriyalarına pedaqoji proses, tərbiyə, təlim, öyrənmə, şəxsiyyətin inkişafı və s. daxildir. Onların mahiyyətini qısaca nəzərdən keçirək.

Professor N. Kazımova [3] görə, pedaqoji proses cəmiyyətin yaranması və inkişafı ilə birlikdə yaranmış və inkişaf etmişdir. Pedaqoji proses vahiddir və onun tərkib hissələri olan təlim, tərbiyə də vahid qanunlar əsasında həyata keçirilir. İndiyə kimi təlim və tərbiyə üçün ayrı-ayrılıqda təsnif olunan qanunlar heç də parçalanmış halda mövcud deyil, pedaqoji prosesin vahid qanunlarıdır.

Uşaq şəxsiyyətinin formalaşması üçün təhsildə demokratikləşdirmə və humanistləşdirmə əsas şərtlərdən ibarətdir. Bunun əsas mahiyyətini isə təlim-tərbiyə işində qurucu, yaradıcı və dəyişdirici pedaqoji və sosial-mədəni əhəmiyyət daşıyan prinsiplər, başqa sözlə desək, düzgün səviyyəli aparılan pedaqoji proses təşkil edir.

Pedaqoji proses dinamik sistem kimi öz quruluşuna və quruluş elementlərinə (komponentlərə) malikdir. Onlardan məqsəd, məzmun, fəaliyyət və nəticə elementlərini (komponentlərini) göstərmək olar. Məqsəd komponenti pedaqoji prosesin məqsəd və vəzifələrini, məzmun komponenti ümumi məqsəddən, habelə konkret vəzifədən tələb olunan mənanı, fəaliyyət komponenti müəllim və şagirdlərin əməkdaşlığını və qarşılıqlı təsiri, prosesin təşkili və idarə olunmasını, nəhayət, nəticə komponenti qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələrin

nəticələrini və onların səmərəliliyini əks etdirir”[2].

İnsanın sosiallaşdırılmasında tərbiyə mühüm yer tutur. Tərbiyə pedaqogikanın əsas amillərindən biridir. Tərbiyə şüurlu insan cəmiyyəti yarandığı gündən mövcud olmuşdur. Professor Əliheydər Həşimov yazır ki, tərbiyənin tarixi insan cəmiyyətinin tarixi qədər qədimdir. İnsan cəmiyyətinin inkişafı tarixində elə bir dövr olmamışdır ki, orada yaşlı nəslin nümayəndələri gənc nəslin tərbiyəsi qayğısına qalmamış olsun. Lakin müxtəlif zamanlarda, müxtəlif inkişaf mərhələlərində tərbiyənin mahiyyəti, xarakteri və uşaqlara aşılanması yolları eyni səviyyədə olmamışdır. Ən qədim zamanlarda tərbiyə işi sadə, tərbiyə məsələləri üzrə bilik, bacarıq və baxışlar məhdud olmuşdur… Zaman keçdikcə insanların biliyi və həyat təcrübəsi artır, dünyagörüşü genişlənirdi. Tərbiyə sahəsindəki təcrübə və biliklər də artır, zənginləşirdi. Onu sələflərdən xələflərə vermək işi xüsusi ustalıq, qayda-qanun, adət və ənənə tələb edirdi.

Təhsilin və tərbiyənin milli zəmində yeniləşdirilməsi üçün gənc nəslin mənəvi sağlamlığına, milli dəyərlər əsasında tərbiyə olunmasına, daxilən təmizlənməsinə diqqət artırılmalıdır. Müasir mərhələdə təhsilin məzmununu milli psixologiyanın, milli tərbiyənin, milli mədəniyyətin əsasında yaratmaq mümkündür. Uşaqların düzgün tərbiyə edilməsi onlarda dəyərli insani keyfiyyətlərin yaranmasına gətirib çıxarır. Bizim vəzifəmiz imanlı, mənəvi dəyərlərinə bağlı, vətənpərvər bir nəsil yetişdirməkdir. Çünki imanı, namusu, canı və malı mühafizə vətəni mühafizə ilə mümkündür. Ölkəmizdə dövlət müstəqilliyini və demokratiyanı inkişaf etdirmək, daha da möhkəmləndirmək üçün milli və bəşəri dəyərlərə istinad edən ideoloji konsepsiya yaranır və gənc nəslin tərbiyəsi bu zəmində təşkil edilir.

Respublikamızın hər bir vətəndaşının keyfiyyətli təhsil almasının təmin edilməsi və keyfiyyətin yüksəldilməsi üçün şəraitin yaradılması dövlətin təhsil siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biridir. Hazırda təhsilin məzmununun və təlimin təşkilinə dair tələblərin yenilənməsi və müasirləşdirilməsi istiqamətində ciddi işlər həyata keçirilir.

Prioritet yanaşmalar – sistemli, mədəni, aksioloji və s. tələblər nəzərə alınmaqla innovativ məktəbəqədər təhsilin müxtəlif modellərinin tətbiqinə yanaşmaları genişləndirməyə imkan verir və uşaqlarla təlim-tərbiyə işinin təşkilində yeniliklərin tətbiqini daha da genişləndirir.

Cəmiyyətimizdə baş verən müasir proseslər (siyasi, iqtisadi, hüquqi və s.), yeni sosial-iqtisadi həyat şəraitinə keçid məktəbəqədər təhsil sisteminə baxışı, insan münasibətləri sistemində uşaqlıq dövrünün vəziyyətini əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmişdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2013-cü il 24 oktyabr tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nda birinci strateji istiqamət səriştəyə əsaslanan şəxsiyyətyönlü təhsil məzmununun yaradılmasına yönəlmişdir. Sərəncamın başlıca məqsədi müasir və innovativ təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi üçün geniş imkanlar açmaqla, onun iqtisadi inkişafın mühüm amilinə çevrilməsini təmin etməkdir [1].

Azərbaycan təhsil sistemi dünya təhsil sisteminə intensiv surətdə inteqrasiya edir və bu, hər şeydən əvvəl, təhsilin məzmununun dünya standartlarına uyğunlaşdırılmasında, təhsilin məzmununun elm və texnikanın tərəqqisinə müvafiq

qurulmasında, pedaqoji prosesdə müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə olunmasında özünü göstərir. Təhsil prosesinə yaradıcı münasibət, yeni pedaqoji təfəkkürün formalaşmasına, müasir tələblərə cavab verən mütərəqqi metodların yaradılmasına şərait yaradır. Təhsil sistemi açıq bloklar sisteminə daxil olduğundan Azərbaycan Respublikası öz təhsil sisteminin inkişaf prioritetlərini dünyada gedən proseslərə inteqrasiya olunmaqla müəyyənləşdirir. İnteqrasiya prosesi – respublikamızda aparılan təhsil islahatlarının ana xəttini təşkil edir.

Təhsildə yeni yanaşmanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, təlim uşaqların yaddaşının təkcə yeni elmi biliklərlə zənginləşdirilməsinə deyil, təfəkkürün, şəxsi keyfiyyət və qabiliyyətlərin inkişaf etdirilməsinə, həyat üçün zəruri olan bacarıqların qazanılmasına yönəldilməlidir. Uşaqyönlüyə, nəticəyönlüyə, şəxsiyyətyönlüyə, tələbyönlüyə əsaslanmalıdır. Ənənəvi təhsil biliyə yönəlmişdisə, indi səriştəlilik əsas məqsəd kimi qarşıda durur. Yüksək intellektual hazırlığa malik olan, qazandığı biliklərdən istifadə etməyi bacaran, milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərlərə yiyələnmiş, fəal, şüurlu, məsuliyyətli, rəqabətədözümlü, konstruktiv şəxsiyyətin yetişdirilməsi müasir təhsilimizin əsas mahiyyət və məqsədini təşkil edir.

Məktəbəqədər təhsilə yeni yanaşmaları üzə çıxaran konsepsiyaların yaradılması məktəbəqədər pedaqogikanın elm kimi formalaşması və inkişafını əhəmiyyətli dərəcədə daha da zənginləşdirir, məktəbəqədər yaş dövründə uşaqların inkişaf imkanları haqqında fikirləri genişləndirir, həmçinin pedaqoji işin səmərəli tərəfi, yalnız təlim və tərbiyəni deyil, həm də məktəbəqədər yaşlı uşaqların təhsilini əhatə edir.

Hazırda məktəbəqədər təhsilin müasir sistemi dinamizm prinsipləri üzərində qurulur, müxtəlif iş formaları, cəmiyyətin və şəxsiyyətin tələblərinin nəzərə alınması, uşaqlar üçün müasir tələblərə uyğun təlim-tərbiyə müəssisələrinin yaradılması ilə səciyyələnir.

Başlıca pedaqoji kateqoriyalardan biri də təlimdir. Əsas pedaqoji anlayışlardan biri olan təlim məlum olduğu kimi iki tərəfli pedaqoji prosesdir. Başqa sözlə desək, təlim öyrədənlə öyrənənin qarşılıqlı fəaliyyətidir. Bu fəaliyyət prosesi məktəbəqədər təhsil müəssisələrində də cərəyan edir.

Biliklərə yiyələnərkən uşaqlar yalnız onun məzmununu mənimsəmir, həm də öz idraki imkanlarını, maraq və meylini inkişaf etdirirlər. Fikirləşməyi, axtarmağı, yaratmağı öyrənirlər. Bu baxımdan tədris fəaliyyəti şəxsiyyətin formalaşmasının ən mühüm mənbəyidir. Hazırda yeni qurulan təhsildə idraki inkişafın parametrlərini nəzərə almaq, ona imkan və şərait yaratmaq əsas amil hesab edilir. Təhsili bilavasitə inkişafyönlü bir proses kimi stimullaşdırmaq əsas vəzifəyə çevrilir.

“Təlim - müəllim və şagirdlərin xüsusi təşkil olunmuş prosesdə məqsədli və idarəolunan qarşılıqlı fəaliyyətidir”[5].

Təlim prosesində uşaqların bilik və bacarıq əldə etmələri nə qədər önəmlidirsə, onların bir şəxsiyyət kimi formalaşdırılması da bir o qədər əhəmiyyətlidir. Təlimin qarşısında duran vəzifənin müvəffəqiyyətlə həll edilməsi üçün birinci növbədə o inkişafetdirici olmalıdır. İnkişafetdirmə uşağın ümumi intellekt səviyyəsinin formalaşması ilə bağlıdır. İnkişafetdirici təlim yalnız o halda produktiv təfəkkürün inkişafını təmin edir ki, öyrənənin bütün idrak

prosesləri aktiv fəaliyyətə cəlb edilsin. İnkişafetdirici təlim yalnız güclü və orta səviyyəli uşaqların deyil, zəiflərin də yaradıcılıq potensialını nəzərə çarpacaq dərəcədə artırır [4].

Məlumdur ki, şəxsi səy və müstəqil axtarıcılıq qabiliyyəti olmadan insanın inkişafı mümkün deyil. İnkişaf müxtəlif fəaliyyət növlərində aktiv surətdə iştirak etməklə, bacarıq və qabiliyyətlərə yiyələnmək prosesində baş verir.

B.B. Zankovski yazırdı: "Uşaq şəxsiyyət olmağa o vaxt başlayır ki, o, öz-özünü dərk edir, yavaş-yavaş inkişaf edir və ətrafdakı hər şeyi özündə toplayır. Elə bir zaman gəlir ki, uşaq özünü digərlərindən ayırmağı öyrənir və nəinki başqaları üçün, eləcə də özü üçün şəxsiyyət olmağa başlayır"[7].

İnkişaf da pedaqogikanın əsas kateqoriyalarından biridir. İnkişaf daxili və xarici ziddiyyətlərin mübarizəsi nəticəsində şəxsiyyətin fiziki, əqli və mənəvi imkanlarının kəmiyyət və keyfiyyət dəyişilməsi (irəliləməsi) prosesidir. Qeyd etmək lazımdır ki, ziddiyyətlər özlüyündə inkişafı ləngidən amillərdəndir. İnkişafda özünü göstərən ziddiyyətlər yalnız dəf edildiyi, aradan qaldırıldığı təqdirdə hərəkətverici qüvvəyə çevrilir.

İnkişafın təbiət və cəmiyyətdə baş verdiyini, tərəqqi ilə səciyyələndiyini göstərən R.N. Mursaqulova, N.M. Rüstəmova qeyd edirlər ki, "İnkişaf dedikdə, fiziki, psixi və sosial inkişaf nəzərdə tutulur. İnkişaf uşaqlarda anadan olduğu gündən əmələ gələn kəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləridir" [6].

Hazırda təhsil sisteminin qarşısına qoyulmuş əsas vəzifə təhsilin dünyəvilik, sivillik, ümumbəşəri mövqedən yeniləşdirilməsi və uşaq şəxsiyyətinin formalaşdırılmasıdır. Çünki cəmiyyət üçün təkcə savadlı, bilikli insanlar deyil, zəngin mənəvi keyfiyyətlərə malik şəxsiyyətlər yetişdirilməlidir.

Məktəbəqədər dövrdə uşağa biliklərin öyrədilməsi və onlarda bacarıqların formalaşdırılması birdənbirə baş verən proses deyil. Bu, uzun tarixi təcrübənin nəticəsidir. Onun inkişafının hər bir sonrakı mərhələsi keçmişin ideyalarının tənqidi şəkildə mənimsənilməsini nəzərdə tutur. Lakin tarixə nəzər salsaq görərik ki, heç də bütün dövrlər məktəbəqədər pedaqogika nəzəriyyəsi üçün eyni dərəcədə səmərəli olmayıbdır. Məktəbəqədər təhsilin bütün aspektləri, onun məzmunu, forma və metodları hər dövrün tələblərinə uyğun nəzərdən keçirilmişdir. Bütün dövrlərdə uşağın passivliyini və pedaqoji laqeydliyini istisna edən, onun fəallığını və təşəbbüskarlığını stimullaşdıran yeni təhsil sistemləri yaradılmışdır. Bəzi qabaqcıl məktəbəqədər təhsil müəssisələrində çalışan tərbiyəçi-müəllimlər pedaqoji prosesi uşaqların ümumi inkişafı üçün şərait təmin edəcək şəkildə qurmağa cəhd etmişlər. Hər dövrdə pedaqoq və psixoloqlar məktəbəqədər yaşlı uşağın inkişafında, onun şəxsiyyət kimi formalaşmasında tərbiyə və təlimin təsiri ilə bağlı tədqiqatlar aparmış və təkliflər irəli sürmüşlər ki, bunun əsasında məktəbəqədər pedaqogika nəzəriyyəsi inkişaf etmişdir.

Problemin aktuallığı. Məktəbəqədər pedaqogikanın inkişafı uşaqların təlim və tərbiyəsi üçün yeni texnologiyaların, müasir həyat şəraiti üçün məqbul olan və məktəbəqədər təhsil təcrübəsini zənginləşdirə bilən konsepsiyaların daha da inkişaf etdirilməsi zərurətini tələb edir.

Problemin elmi yeniliyi. Məktəbəqədər təhsilə yeni yanaşmaları üzə çıxaran konsepsiyaların yaradılması məktəbəqədər pedaqogikanın elm kimi formalaşması və inkişafını əhəmiyyətli dərəcədə daha da zənginləşdirir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən məktəbəqədər təhsil

müəssisələrində çalışan mütəxəssislər faydalana bilər.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. // "Azərbaycan müəllimi", 2013. 25 oktyabr, № 41
2. Qasımova, L.N. Pedaqogika: Mühazirə kursu. / L.N. Qasımova, R.M. Mahmudova. - Bakı: BDU-nun nəşri, -2003. -535 s.
3. Kazımov, N. Məktəb pedaqogikası. Dərslik. / N. Kazımov. -Bakı:2011, -458 s.
4. Baxışova, Ş.A. Məktəbəqədər təhsil: konseptual problemlər. Monoqrafiya. / Ş.A. Baxışova. -Bakı: Elm və təhsil. -2015. -306 s.
5. Paşayev, Ə. Pedaqogika. / Ə. Paşayev, F. Rüstəmov. -Bakı: Çaşıoğlu, -2002. s. 18.
6. Mursaqulova, R.N. Məktəbəqədər pedaqogika: Dərslik. / R.N. Mursaqulova N.M. Rüstəmova. -Bakı: ADPU nəşriyyatı, -2012. -163 s.
7. Занковский, Б.Б "Психология детства". / Б.Б. Занковский. -М.: Наука, -1996.

E-mail: *sharafat_baxishova1960@mail.ru*
Redaksiyaya daxil olub: 23.02.2024

UOT 373.2

Yeganə Cahangir qızı Sadıqova
Bakı şəhəri Xətai rayonu 207 nömrəli uşaq bağçasının müdiri
Orcid: *https://orcid.org/0009-0007-3724-7452*

MƏKTƏBƏQƏDƏR TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNİN İDARƏ OLUNMASININ BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ

Егяна Джахангир гызы Садыгова
заведующая детским садом №207 Хатаинского района гор. Баку

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ УПРАВЛЕНИЯ ДОШКОЛЬНЫМИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМИ УЧРЕЖДЕНИЯМИ

Yegane Cahanqir Sadigova
head of kindergarten No. 207 of Khatai district of Baku city

SOME ISSUES OF MANAGING A PRESCHOOL EDUCATIONAL INSTITUTION

Xülasə. Məqalədə məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin sistemli dəyişikliklər aparıldığı müasir şəraitdə idarə edilməsi məsələlərinə toxunulur. Məqalədə məktəbəqədər təhsil sistemində dəyişikliklər kontekstində müəssisələrin fəaliyyətinin və inkişafının idarə edilməsinin səmərəliliyinin artırılması məsələsinə toxunulur. Məqalədə göstərilir ki, bir çox pedaqoji kollektivlərin uşaq tərbiyəsində əldə etdiyi uğurun komponentləri arasında həm pedaqoqların yüksək peşəkarlığı, həm də məqsədlərinə çatmaqda hərəkətlərinin ardıcıllığı, həm də tərbiyəçi-müəllim kollektivinə xas olan təhsil imkanlarından istifadə mühüm rol oynayır. Tərbiyəçi-müəllimin peşəkar səriştəsi onun yaxın mühitindən, ilk növbədə uşaq bağçasındakı psixoloji iqlimdən asılı olaraq müxtəlif yollarla təzahür edir və həyata keçirilir.

Həmçinin, fəaliyyət və inkişaf prosesləri arasında əlaqə yalnız fasiləsiz təhsil şəraitində, inkişaf proqramını və təhsil proqramını tərtib edənlərin, eləcə də təhsil proqramının həyata keçirilməsini təmin edən digər pedaqoji heyətin peşəkar səriştəsinin artırılması şəraitində mümkündür. Təklif olunan nəticələr təhsil müəssisəsinin rəhbərləri və məktəbəqədər müəssisənin metodistləri tərəfindən istifadə edilə bilər.

Açar sözlər: *idarəetmə, yenilik, inkişaf, təhsil proqramı, fərdi yanaşma, müasir tələblər, məktəbəqədər yaşlı uşaqlar.*

Резюме. В статье рассматриваются вопросы управления дошкольными образовательными учреждениями в современных условиях, когда происходят системные изменения. В статье исследуется вопрос повышения эффективности управления деятельностью и развитием учреждений в условиях изменений в системе дошкольного образования. Среди слагаемых успеха, достигнутого многими педагогическими коллективами в образовании детей, важную роль играют как высокий профессионализм воспитателей и последовательность их действий в достижении поставленных целей, так и использование образовательных возможностей, присущих педагогическому коллективу. Профессиональная компетентность воспитателя-педагога проявляется и реализуется по-разному в зависимости от его непосредственного окружения, прежде всего психологического климата в детском саду. Также связь деятельности и процессов развития возможна только в условиях непрерывного образования, повышения профессиональной компетентности разработчиков программы развития и образовательной программы, а также подготовки педагогических кадров, обеспечивающих реализацию образовательной программы. Предложенные результаты могут быть использованы руководителями образовательных учреждений и методистами дошкольных учреждений.

Ключевые слова: *управление, инновации, развитие, образовательная программа, индивидуальный подход, современные требования, дети дошкольного возраста*

Summary: The article addresses the management issues of preschool educational institutions in modern conditions where systematic changes are being made. The article addresses the issue of increasing the efficiency of management of the activity and development of enterprises in the context of changes in the preschool education system. The article shows that Among the components of the success achieved by many pedagogical collectives in child education, both the high professionalism of educators and the consistency of their actions in achieving their goals, as well as the use of educational opportunities specific to the educator-teacher collective, play an important role. The professional competence of the educator-teacher is manifested and implemented in different ways depending on his immediate environment, primarily the psychological climate in the kindergarten. Also, the connection between activity and development processes is possible only in the conditions of continuous education, in the conditions of increasing the professional competence of the developers of the development program and the educational program, as well as other pedagogical staff who ensure the implementation of the educational program. The proposed results can be used by heads of educational institutions and methodologists of preschool institutions.

Key words: *management, innovation, development, educational program, individual approach, modern requirements, preschool children.*

Məktəbəqədər təhsil sistemində şəraitə uyğun olmaqla ölkədə idarəetmənin müasir sosial-iqtisadi təşəkkül tapmış yeni iqtisadi müna-

sibətlər zəminində təkmilləşdirilməsinə, məktəbəqədər təhsil müəssisələrində pedaqoji prosesin mütəmadi yeniləşməsinə ehtiyac var. Bu yeniləşmə pedaqoji prosesin tamlığını təmin edən elmi yolların innovasiya axtarışları ilə və sistem kimi baxılan pedaqoji fəaliyyətlə bağlıdır. Müasir mərhələdə məktəbəqədər müəssisələrdə pedaqoji prosesin bütövlükdə elmi əsaslar üzərində qurulması, onun bütün çətinliyinin dərk edilməsi, uşaq şəxsiyyətinin formalaşması kimi məsələyə diqqətin yönəldilməsi ən vacib vəzifələrdəndir. Məhz buna görə də məktəbəqədər təhsil müəssisələrində pedaqoji prosesin idarəolunması səmərəliliyinin artması məktəbəqədər təhsil sisteminin yenidənqurulmasında əsas məsələ kimi meydana çıxır. (4)

Müasir mərhələdə məktəbəqədər təhsilin əsas vəzifələrindən biri uşaq şəxsiyyətinin inkişafı, onun müstəqilliyinin, qətiyyətinin, təşəbbüskarlığının və məsuliyyətinin formalaşması üçün əlverişli şəraitin yaradılmasıdır. Buna görə də, məktəbəqədər təhsil müəssisəsinin qarşısında duran ən mühüm vəzifə - məktəbəqədər yaşlı uşaqların sosial və kommunikativ səriştəliliyinin inkişafı üçün psixo-pedaqoji, maddi-texniki, yaradıcı və peşəkar kadr şəraitini təşkil etmək ön plana çıxır. Məlumdur ki, respublikamızda təhsilin digər sahələrində olduğu kimi, məktəbəqədər təhsil sahəsində həm məzmun, həm strategiya, həm də idarəetmədə innovasiyalar tətbiq edilir. Rəhbər innovasiya prosesi iştirakçılarının fərdi keyfiyyətlərinin məcmusunu, onların peşəkarlıq səviyyəsinin göstəricilərini, təşkilatçılıq səriştəliliyinin, bacarıqlarının məcmusunu, yeni fəaliyyət növlərinə, əlavə təlim yüklərinə psixoloji hazırlığını nəzərə almalıdır.

İdarəetmədə yeniliklər-müəssisə rəhbərinin planlaşdırma, təşkilatçılıq və bir sıra digər idarəetmə funksiyalarını daha yüksək səviyyəyə qaldırmağa, məktəbəqədər təhsil müəssisələrində özünüidarəetmə orqanlarının inkişafına töhfə verməyə, məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin təşkilati strukturunu təkmilləşdirməyə və s., tərbiyəçi-müəllimlərin peşəkar və yaradıcı inkişafına töhfə verən əlverişli şərait yaradan təhsil prosesinin keyfiyyətinə müsbət təsir göstərir və məktəbəqədər təhsil müəssisəsinin rəqabət qabiliyyətini artırır. İdarəetmədə innovasiyaların tətbiqi çərçivəsində məktəbəqədər təhsil müəssisələri ilə ailələr arasında qarşılıqlı əlaqənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi təhsil prosesinin diqqət mərkəzində olan, onun sistemli, məzmunlu və təşkilati xarakterini, metodların elmi əsaslılığı və təhsilə təsirin müasir texnologiyalarından istifadə, təhsilin əhatə dairəsinin genişliyi, təhsil müəssisəsini əhatə edən ümumiləşdirilmiş qiymətləndirmə göstəricilərindən istifadə etməklə aparılmalıdır.

Məktəbəqədər təhsilin məzmununun əsasları uşaq inkişafının əsas istiqamətlərinə uyğun gələn inkişaf sahələri ilə müəyyən edilir. Uşaq inkişafı və uşaq bağçasının işinin bütün istiqamətləri arasında balansı qorumaq üçün məktəbəqədər təhsilin dövlət standartlarında aşağıdakı inkişaf sahələri tətbiq edilib.

1. Fiziki inkişaf, sağlamlıq və təhlükəsizlik;
2. İdrakın inkişafı;
3. Sosial-emosional inkişaf;
4. Estetik-yaradıcı inkişaf. (3)

Təcrübə göstərir ki, məktəbəqədər təhsil müəssisələrində pedaqoji prosesin təşkilinin keyfiyyəti idarəetmə fəaliyyətindən asılıdır.

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində pedaqoji prosesin idarə olunmasında özünü göstərən bir çox uyğunsuzluqların həll olunması ilə əlaqədar bir sıra çətinliklər mövcuddur:

- pedaqoji prosesin idarə olunması əsaslarının nəzəri-metodiki işləmələrinin kifayət qədər olmaması və məktəbəqədər pedaqoji təcrübənin onun idarəetmə mexanizmində əsaslandırılmasının tələbatı;
- idarəetmə əməyində şablon hərəkətlərin, stereotipləşmiş fəaliyyətin mövcudluğu və məktəbəqədər təhsil müəssisələrində pedaqoji prosesə yaradıcı yanaşma axtarışlarının vacibliyi;
- pedaqoji prosesin məzmununun yeniləşməsinin vacibliyi və idarəetmə fəaliyyətinin qeyri-mütəşəkkil xarakteri;
- rəhbərliyin idarəetmədə səriştəliliyinin çatışmazlığı. (6)

Bu gün məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin fəaliyyətinin yenidən formalaşdırılmasına iqtisadi, sosial-mədəni, normativ-hüquqi şərtlər kompleksi imkan yaradır. Bununla əlaqədar olaraq təhsil müəssisələrinin idarəetmə sistemi çərçivəsində cəmiyyətdə baş verənləri özündə əks etdirən yeni sistem vacibdir. Məktəbəqədər təhsildə keyfiyyətin təmin edilməsi dövrümüzün ən aktual məsələsidir. "Keyfiyyət" məktəbəqədər yaşlı uşaqların təhsil prosesinin subyektlərinin tələbləri və standartları, ehtiyacları və gözləntiləri əsasında məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin proqnozlaşdırılan məqsədləri üçün təhsil xüsusiyyətləri və nəticələrinin məcmusudur. Hazırda təhsilin keyfiyyəti üç aspektdə nəzərdən keçirilir: *şəraitin keyfiyyəti, təlim prosesinin keyfiyyəti və alınmış nəticələrin keyfiyyəti.* (5)

Məktəbəqədər təhsil sahəsində çalışan mütəxəssislər proqramların, onlar üçün metodik vəsaitlərin, ənənəvi və qeyri-ənənəvi texnologiyaların mövcudluğu haqqında daim yenilənən məlumata ehtiyac duyurlar və onların sayı durmadan artır. Məktəbəqədər təhsil şəraitinin keyfiyyətinin idarə edilməsi problemi məktəbəqədər təhsil müəssisələri rəhbərlərinin aktual məsələlərlə bağlı idarəetmə mədəniyyətinin yüksəldilməsini tələb edir. Belə ki:

- məktəbəqədər təhsil müəssisələrində kadrların inkişafı və təlim prosesinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün şəraitin yaradılması;
- metodiki xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi;
- məqsəd və nəticələr əsasında keyfiyyətin idarə edilməsi texnologiyasının mənimsənilməsi;
- pedaqoji heyətin işin sosial-psixoloji metodlarını mənimsəməsi və idarəetmə səriştəliliyinin artırılması;
- təhsilin keyfiyyətinin kəmiyyətcə qiymətləndirilməsi üsullarına yiyələnmək.

Təlim prosesinin keyfiyyətinin idarə olunmasının ikinci yolu onun komponentlərinə - hədəfə, məzmuna, fəaliyyətə və nəticəliliyə təsir göstərməkdən ibarətdir. Məktəbəqədər təhsilin nəticələrinin keyfiyyəti uşaqların inkişafı, tərbiyə və təhsilinin təkcə cari və yekun deyil, həm də uzunmüddətli nəticələrinin qiymətləndirilməsinə təsir göstərməlidir. Təhsilin keyfiyyətinə tərbiyəçi-müəllimlərin potensial imkanlarını və onların yaradıcılıq qabiliyyətlərini stimullaşdıran innovativ fəaliyyətlər təsir göstərir. Bu gün məktəbəqədər təhsildə təhsilin keyfiyyətinə nəzarət edən müəyyən sistemlər inkişaf etmişdir. Bunlardan biri məktəbəqədər təhsil müəssisələrində çalışan pedaqoji heyətin sertifikasıya imtahanlarından keçməsinin planlaşdırılmasıdır.

Bütün idarəetmə sisteminin son nəticəyə yönəldilməsi təkcə

məktəbəqədər təhsil müəssisəsi rəhbərinin xüsusi motivasiya və məqsədyönlülüyünü deyil, həm də informasiya təminatı, pedaqoji təhlil, planlaşdırma, təşkilatçılıq, nəzarət və bütün fəaliyyətin tənzimlənməsinə yeni yanaşmanı nəzərdə tutur.

Məktəbəqədər təhsil müəssisəsinin təhsil fəaliyyətinin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi obyektləri təhsil proqramının özü və onun həyata keçirilməsi şərtləri ola bilər. Bu quraşdırma ilə əlaqədar olaraq keyfiyyətə nəzarət problemi yaranır. Bağçaya gələn uşaq keyfiyyətli məktəbəqədər təhsil almalıdır. (1)

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin idarə edilməsində müəssisə rəhbərinin aparıcı istiqaməti öz konsepsiyasının, peşəkar düşüncəsinin və fərdi idarəetmə tərzinin olmasıdır. Rəhbərin iş tərzi, onun işgüzar və şəxsi keyfiyyətləri məktəbəqədər təhsil müəssisəsinin iş rejiminə və qaydasına, fəaliyyətinin səmərəliliyinə və keyfiyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Buna görə də, məktəbəqədər təhsil müəssisəsində idarəetmə şəxsi prinsipə əsaslanmalıdır, çünki idarəetmə fəaliyyətinin yekun nəticələrinə rəhbərin özü deyil, kollektivin bütün üzvləri nail olur.

Məktəbəqədər təhsil müəssisəsi rəhbərinin peşəkarlıq dərəcəsi onun idarəetmə fəaliyyəti ilə müəyyən edilir. İdarəetmə fəaliyyətində hər bir müəssisə rəhbəri rəsmi vəzifələri ona xas olan müəyyən üslubda yerinə yetirir. Rəhbərlik üslubu, rəhbərin kollektivi ona tapşırılan vəzifələri fəal və yaradıcı şəkildə yerinə yetirməyə təşviq etdiyi üsullarda və tabeliyində olanların fəaliyyətinin nəticələrinə necə nəzarət etməsində ifadə olunur. Beləliklə, xoşagələn bir üslub rəhbərin və idarəetmə orqanının fəaliyyət keyfiyyətinin, onların səmərəli idarəetmə fəaliyyətini təmin etmək qabiliyyətinin xarakterik bir xüsusiyyəti ola bilər. Həmçinin müəyyən münasibətlər normalarının yaranmasına səbəb olan kollektivdə xüsusi bir atmosfer yaratmaq və bərpa etmək olar. Buna görə idarəetmə üslubunda iki komponent fərqlənir - bunlar tabeliyində olanlara və onlarla münasibətlərə, habelə rəhbərlərə və həmkarlara təsir göstərmə üsullarıdır.

Kollektivi idarə etmədən ab-hava yaratmaq mümkün deyil. Bu idarəetməyə aşağıdakılar: münasibətlərin tənzimlənməsi və səmərəli özünüidarənin yaradılması yolu ilə müəyyən dəyər oriyentasiyaların dəstəklənməsi, xoş emosional mühitin formalaşdırılması və kollektivdə hər bir fərdə fərdi yanaşma daxildir. Bir çox pedaqoji kollektivlərin məktəbəqədər yaşlı uşaqların təlim-tərbiyəsində əldə etdiyi uğurun komponentləri arasında həm tərbiyəçi-müəllimlərin yüksək peşəkarlığı, həm də məqsədlərinə çatmaqda fəaliyyətlərinin ardıcıllığı, həm də pedaqoji kollektivə xas olan təhsil imkanlarından istifadə mühüm rol oynayır.

Kollektivdə şəxsiyyətlərarası münasibətlərin xüsusi növü formalaşır. Bu münasibətlər dəyəryönlü birlik, öz müqəddəratını təyinetmə, kollektiv üzvlərinin bir-birinə münasibətdə yüksək özünəməxsusluğu, şəxsiyyətlərarası seçimlər üçün motivasiyanın sosial cəhətdən dəyərli xarakteri, təyinatda obyektivlik və s. birgə fəaliyyətin nəticələrinə görə məsuliyyəti qəbul etməkdir. Pedaqoji heyətin idarə edilməsindəki çətinlik müəyyən bir problemi həll edərkən fəaliyyət subyektlərinin yaşadığı gərginlikdir. Sosial və psixoloji problemlərin həlli isə ən çətindir. Məktəbəqədər təhsil müəssisəsinin rəhbəri üçün ən çətin məsələ tərbiyəçi-müəllimlərin işində:

- nizam-intizamın və mütəşəkkilliyin təmin edilməsi;

-pedaqoji kollektivdə ictimai rəyin formalaşdırılması problemlərinin həlli;

-tərbiyəçi-müəllimlərin bir-birinin çatışmazlıqlarına sağlam tənqidi münasibəti;

-onlara yaradıcılıqla işləmək ehtiyacını aşılamaq, öz peşəkarlıqlarını daim təkmilləşdirmək; onların əmək fəaliyyətinin stimullaşdırılması;

-kollektivin birliyi, onun daxilində münasibətlərin tənzimlənməsi; tərbiyəçi-müəllimlərin yaradıcılıq qabiliyyətlərinin monitorinqi və aşkarlanması;

-rəhbərin öz fəaliyyətinin təşkili, vaxtın özünütəhsilə və istirahətə vaxt ayıracaq şəkildə bölüşdürülməsi. Buna görə də rəhbərlik üslubu idarəetmə metodu ilə sıx bağlıdır və qarşılıqlı əlaqədədir.

Düzgün rəhbərlik edilən kollektivdə əmək fəaliyyətinin səmərəliliyi artır, tərbiyəçi-müəllimləri ümumi məqsəd, hər şeydən əvvəl kollektivə həvalə edilmiş vəzifəyə görə məsuliyyət hissi birləşdirir. Əmək payına görə şəxsi borcun dərk edilməsi kollektiv məsuliyyət borcundan irəli gəlir. İdarəetmədə yeni yanaşmalara ehtiyac var, onlar məktəbəqədər təhsil müəssisəsini fəaliyyət göstərən müəssisədən inkişaf etməkdə olan müəssisəyə keçirə biləcək hərəkətverici qüvvəyə çevrilirlər. Adaptiv təhsil mühitinin və müvafiq idarəetmə texnologiyasının form-alaşdırılması işin təşkilinə aydın metodoloji yanaşmalar tələb edir.

Problemin aktuallığı. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin idarə olunmasında yeni yanaşmaların - tətbiqi məktəbəqədər təhsilin keyfiyyətinin yüksəlməsi üçün ən mühüm meyarlardan biridir. Pedaqoji cəhətdən düzgün qurulmuş idarəetmə məktəbəqədər yaşlı uşaqlarla təlim-tərbiyə işinin səmərəliliyini optimallaşdırmaq mümkündür.

Problemin yeniliyi. Düzgün rəhbərlik edilən kollektivdə əmək fəaliyyətinin səmərəliliyi artır, tərbiyəçi-müəllimləri ümumi məqsəd, hər şeydən əvvəl kollektivə həvalə edilmiş vəzifəyə görə məsuliyyət hissi birləşdirir. İdarəetmədə yeniliklərin tətbiqi şəxsiyyətin sistemli keyfiyyəti, sərbəstlik, müstəqillik, yaradıcılıq, ətraf mühitlə konstruktiv qarşılıqlı əlaqə, motivasiya və aktivləşdirməni mənimsəməklə özünü tənzimləmək istəyi kimi atributiv xüsusiyyətləri və subyektivliyin istiqamətləndirici funksiyalarını özündə cəmləşdirir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində innovativ idarəetmə tərbiyəçi-müəllimlərin səmərəli fəaliyyət imkanlarının reallaşdırılmasını müəyyən edir.

Ədəbiyyat:

1. "Məktəbəqədər təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu // Bakı şəhəri, 14 aprel, 2017.
2. "Azərbaycan Respublikasında məktəbəqədər təhsilin dövlət standartı". Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin qərarı // 08 avqust, -2019.
3. Məktəbəqədər təhsil proqramı (kurikulumu) // Bakı şəhəri, 11 aprel, -2022.
4. Cəfərova L. Məktəbəqədər təhsil müəssisəsinin idarəedilməsi və pedaqoji prosesin təşkili. // Kurikulum jurn, cild 15, № 3, -2022. -s. 24-28
5. Cəfərova L. Məktəbəqədər təhsil: Tərbiyəçi-müəllimlər və metodistlər üçün stolüstü kitab. / L. Cəfərova. -Bakı, Letterpress nəşriyyat evi, -2019. -316 s.
6. Cəfərova L.K. Məktəbəqədər müəssisə rəhbərinin stolüstü kitabı. / L. Cəfərova. -Bakı: ARTİ, -2015, -351 səh.
7. Белая, К. Ю. Заведующий детским садом / К. Ю. Белая. — М., 1997.

E-mail:*yeganeeli207@mail.ru*
Redaksiyaya daxil olub: 16.04.2024

UOT 373.2

Arzu Əli qızı Əhmədova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Məktəbəqədər təhsilin pedaqogikası kafedrasının müəllimi
***Orcid**: https://orcid.org/0009-0005-2408-7600*

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARLA MƏŞĞƏLƏLƏRDƏ YENİ İNTERAKTİV TEXNOLOGİYALARDAN İSTİFADƏ İMKANLARI

Арзу Али гызы Ахмедова
преподаватель кафедры Педагогики дошкольного образования
Азербайджанского Государственного Педагогического Университета

ВОЗМОЖНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ НОВЫХ ИНТЕРАКТИВНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА ЗАНЯТИЯХ С ДЕТЬМИ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Arzu Ali Ahmedova
teacher of the department of Pedagogy of the preschool education at
Azerbaijan State Pedagogical University

POSSIBILITIES OF USING NEW INTERACTIVE TECHNOLOGIES IN CLASSES WİTH PRESCHOOL CHİLDREN

Xülasə. Elmi məqalədə məktəbəqədər yaşlı uşaqlarla aparılan təlim prosesində interaktiv metod və texnologiyalardan istifadə imkanları üzə çıxarılmışdır. İnnovativliyi və tamlığı qorunmaqla istifadə olunan iş formaları və üsulları göstərilmişdir.

Açar sözlər: *təlim, interaktiv, metod, texnologiya, tərbiyəçi, məktəbəqədər*

Резюме. В научной статье раскрыты возможности использования интерактивных методов и технологий в процессе обучения с детьми дошкольного возраста. Показаны используемые формы и методы работы при сохранении их инновационности и завершенности.

Ключевые слова: *обучение, интерактивный, метод, технология, воспитатель, дошкольное учреждение*

Summary. The scientific article revealed the possibilities of using interactive methods and technologies in the learning process with preschool children. The work forms and methods used are shown while preserving their innovativeness and completeness.

Keywords: *training, interactive, method, technology, educator, preschool*

Şəxsiyyətyönlü təhsil sistemində pedaqoji prosesin mərkəzində dayanan tərbiyəçi-müəllim və uşaqların funksiyaları dəyişir. Onların fəaliyyəti əvvəlcədən müəyyən olunmuş nəticələrə əsasən qurulur. Tərbiyəçi-müəllim təlim prosesində yeni texnologiyaların içərisindən ən münasibini seçir. Bu texnologiyaların müəyyən olunmasında tərbiyəçi-müəllim və uşaq şəx-siyyəti təlimin aparıcı subyekti kimi çıxış edir. Müna-

sibətlər “subyekt – subyekt” formuluna uyğun qurulur. Bu zaman uşaqlar öz təfəkkürünün, düşüncəsinin, tərbiyəçi-müəllimlər isə uşağın inkişafı üçün şəraitin təşkilatçısı olur. Tərbiyəçi-müəllimlərin rəhbərlik funksiyası dəyişir, informasiya vermək sahəsindəki fəaliyyəti məhdudlaşır. O daha çox qrup şəraitində təlim fəaliyyətini əlaqələndirən, istiqamətləndirən məsləhətçi kimi uşaqların müstəqil idraki fəaliyyətini, yaradıcılığını təşkil edən subyektə çevrilir, uşaqlar isə müstəqil axtarışlar aparmağa, yaradıcı fəaliyyət göstərməyə sövq edilir.

Təlim mühiti planlaşdırılmış və plansız şəkildə fəaliyyət göstərə bilər. Planlaşdırılmış fəaliyyət günün əsas hissəsini təşkil edir. Rejim anlarında təlimdən kənar fəaliyyətlərə məktəbəqədər yaşlı uşaqlar üçün zəruri olan stabillik və tanışlıq, öyrənmə fəaliyyətləri məzmun sahələrinə və böyüklər tərəfindən planlaşdırılan xüsusi məqsədlərə malikdir. Planlaşdırılmış və plansız fəaliyyətlər üçün xoş, təhlükəsiz mühit, sağlam, təmiz, isti və stimullaşdırıcı sahələr yaradılır ki, bu sahələrdə tənqidi düşüncə bacarıqları, müxtəliflik, çoxmədəniyyətlilik kimi məsələlər formalaşdırılır və öyrənmə bacarıqlarının genişləndirilməsi və formalaşdırılması üçün şərait yaradılır. Mühit “üçüncü tərbiyəçi” hesab edilir.

-Açıq havada və qrup otağında inkişaf və təlim mühiti bütün yaşlar üçün eyni dərəcədə əhəmiyyətlidir;

-Açıq havada uşaqlar üçün tədqiqat aparmaq, kəşflər etmək və öyrənmək üçün mühüm imkanlar mövcuddur;

- Açıq havada mühitin “canlılığı’ və “bənzərsizliyi” hər gün uşaqların təcrübədən keçirə biləcəkləri yeni kəşflərlə zəngin olur;

-Uşaqların hərəkət etmələri (qaçmaları, tullanmaları, dırmanmaları, oynamaları) üçün yerlər; çevik və uşaqların asanlıqla idarə edə bildikləri materiallarla təminat; estetik cəhətdən gözəl olan yerlər, heyvanlar üçün yerlər, uşaqların asanlıqla ünsiyyət yarada bilmələri üçün şərait, təsviri fəaliyyət üçün yerlər nəzərdə tutulmalıdır. Erkən dövrdə mühit inkişafetdirici xarakter daşımalıdır. “İnkişafetdirici və dəstəkləyici mühitin yaradılması üçün məktəbəqədər təhsil müəssisələrində müxtəlif guşələr (fəaliyyət mərkəzləri) təşkil olunur. Bu guşələr inkişaf sahələri üzrə qurulur və uşağın inkişafını təmin edir.”(1, s.35)

Müəllifin dediyi fəaliyyət mərkəzləri (guşələr) dedikdə, əsasən, aşağıdakılar nəzərdə tutulur:

1.riyaziyyat guşəsi;

2.kitab guşəsi;

3.stolüstü oyunlar guşəsi;

4.elm guşəsi;

5.təsviri fəaliyyət guşəsi;

6.qum və su guşəsi və s.

1-3 yaşlı uşaqlarla öyrənmə prosesində onun innovativliyi və tamlığı qorunmaqla aşağıdakı iş formalarından istifadə edilir:

-fərdi

-yarimqruplarla

-kollektiv

3-6 yaşa qədər uşaqlarla iş formaları fərdi, cütlərlə, qruplarla və kollektiv iş nəzərdə tutulur. Pedaqoji proses ətraf mühitin və əşya aləminin fəal tədqiqi prosesində uşağın bütün inkişaf sahələri üzrə fəaliyyət növlərinin kompleks inkişafı üzərində qurulmalıdır. Müxtəlif fəaliyyət növlərinin qarşılıqlı əlaqəsi şəraitində təşkil olunmalıdır. Pedaqoji proses şəxsiyyətyönümlülük prinsipi əsasında təşkil olunmalıdır. 3-6 yaşa qədər uşaqlarla iş zamanı təhsildə yaradıcı düşünən, müstəqil mühakimə yürüdə bilən demokratik dünyagörüşünə malik şəxsiyyət formalaşdırmaqda geniş imkanları olan əqli hücum, tap-tap-

maca, nağıletmə, müzakirə, şaxələndirmə (klaster), problemli vəziyyət, oyunlar, suallar, söz assosiasiyası kimi təlim üsullarından istifadə edildikdə müsbət nəticələr əldə etmək mümkündür.

İnteraktiv təlim metodları uşaqlarda inam hissi tərbiyə etməklə yanaşı, yaradılan mühit onlarda tədqiqatçılığa, təşəbbüskarlığa maraq oyadır. Bundan başqa interaktiv təlim metodları uşaqlarda əməkdaşlıq etməyi, başqalarını dinləməyi, təhlil etmək qabiliyyətini inkişaf etdirir. Məşğələ zamanı interaktiv təlim metodlarının tətbiqi uşaqlarda müstəqil düşünmək, sərbəst rəy söyləmək, hər hansı problem barədə başqalarının fikrinə münasibət bildirmək, çoxluğun qərarını qəbul etmək kimi keyfiyyətlər yaradır. İnteraktiv təlim zamanı daha çox istifadə olunan qruplarla iş formasıdır. Bu iş forması uşaqlarda problemin birgə həll ediməsini, müstəqil işləməyi, əməkdaşlıq etməyi və sərbəst fikir söyləmək kimi keyfiyyətləri tərbiyə edir. Tərbiyəçi uşaqları onların bilik səviyyəsini, xarakterini nəzərə alaraq 4-5 nəfərdən ibarət kiçik qruplara ayırır. Qabiliyyətli uşaqlar rəqib kimi deyil, qrupun lideri kimi qəbul olunurlar.

Qruplarda iş aşağıdakı qaydada aparılır:

1.Hər bir qrup bir masanın arxasında əyləşir;

2.Uşaqlar gördükləri işi təqdim etmək üçün öz aralarında 1 nəfəri lider seçirlər. Həmin uşaq qrupun işinin nəticəsini təqdim edir.

3. Tərbiyəçi mövzu ilə əlaqədar tapşırıq verir, işin görülməsi müddətini müəyyən edir.

4. Tərbiyəçi qruplar arasında gəzib, işləri müşahidə edir, suallara cavab verir, ehtiyac olduqda əlavə məlumat verir.

5. Müəyyən edilmiş müddət başa çatdıqdan sonra tərbiyəçi işi dayandırır və nəticələri bildirməyi xahiş edir.

6. Tərbiyəçi qrup liderlərinin təqdimatını dinləyib ümumiləşdirir.

Qruplarla iş formasını müxtəlif variantlara ayırmaq olar:

1.Bütün qruplar ümumi mövzu ətrafında müxtəlif materiallarla işləyirlər;

2.Bütün qruplar eyni vaxtda bir tədris materialı üzərində işləyirlər;

3.Eyni material üzərində qruplar növbə ilə işləyirlər.

Müasir təlim texnologiyalarının, interaktiv təlim metodlarının tətbiqi təcrübəsi göstərir ki, bu metodlar uşaqların idrak fəallığının və məntiqi təfəkkürünün inkişafına zəmin yaradır. Bu gün məktəbəqədər təhsil müəssisələrində istifadə olunan interaktiv təlim uşaqlardan çox tərbiyəçidən böyük məharət tələb edir. Tərbiyəçi elə fəal olmalıdır ki, uşaqları istiqamətləndirə bilsin. İnteraktiv təlim metodları bütün məşğələlərdə tətbiq olunduğu kimi sadə riyazi təsəvvürlərin inkişafı məşğələlərində də geniş tətbiq olunur. İnteraktiv təlimin əsas xüsusiyyəti olan problem situasiyanın yaranması riyaziyyat məşğələlərində müxtəlif məsələlərin həllində, əyləncəli, düşündürücü testlərin, inkişafetdirici təlim tapşırıqlarının, hesablamaların aparılmasında məntiqi əyləncəli tapşırıqların yerinə yetirilməsində həyata keçirilir. Sadə riyazi təsəvvürlərin inkişafı məşğələlərində daim problemli suallar olur, uşaqların diqqəti bu sualların həllinə yönəldilir. İnteraktiv təlim məntiqi təfəkkürə əsaslanan təlim metodudur. Riyaziyyat məşğələlərində uşaqların məntiqi təfəkkürü daha yaxşı inkişaf edir. Əşyaları uzunluğuna, eninə görə ölçmək, müqayisə etmək, oxşar olanları qruplaşdırmaq, əşyaları rənginə, formasına, ölçüsünə görə fərqləndirmək kimi verilən

inkişafetdirici tapşırıqlar məntiqi təfəkkürün inkişafına müsbət təsir edir. Kompleks məşğələlərdə verilən idrakı inkişaf etdirən çalışmalar uşaqların fəallığını xeyli artırır. Motivasiyanın yaranması uşaqlara təqdim olunmuş məsələnin həlli yolunu müəyyən etməyə imkan verir. Müqayisə metodu ilə uşaqlar "azdır, çoxdur, bərabərdir, uzundur, qısadır, ucadır, alçaqdır, hündürdür, enlidir, ensizdir, tamdır hissədir" kimi anlayışları öyrənirlər. Uşaqlar əşyaları, həndəsi fiqurları rənginə, ölçüsünə, formasına görə qruplaşdıra bilirlər. İstifadə olunan əqli hücum, beyin həmləsi, yeni mövzunun izahından əlavə çalışmaların yerinə yetirilməsi zamanı tətbiq olunur.

Sadə riyazi təsəvvürlərin inkişafı məşğələlərində əsasən aşağıdakı interaktiv təlim metodlarından istifadə olunur:

Rollu oyunlar. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda məşğələlərdə istifadə olunan ən fəal təlim metodudur. Rollu oyunlardan, demək olar ki, bütün məşğələlərdə istifadə etmək olar. Rolları ifa edən uşaqlar yaşlıları təqlid edirlər . Məs. "Gəlinciyə məktəb forması alaq" oyununda uşaqların bəziləri satıcı, bəziləri isə alıcı rolunda oynayırlar və s. Əqli hücum. Bu metoddan məşğələlərdə uşaqların fəallığının artırılması, konkret problemin həlli və qoyulan suala cavabın axtarılması zamanı tez-tez istifadə edilir. Əqli hücum daha çox yeni mövzunun öyrənilməsinə başlanarkən giriş müsahibəsində motivasiya yaradılarkən və ümumiləşdirmə aparılarkən təşkil olunur. Söz assosiasiyaları. Bu metodu tətbiq edərkən məşğələnin əvvəlində tərbiyəçi öyrəniləcək mövzu ilə əlaqədar bir söz deyir, sonra uşaqlara tapşırır ki, sözü eşitdikdə ağıllarına gələn sözləri dərhal desinlər. Məs. Hündür-uşaqların cavabı: bina, ağac, ev, hasar və s. Klaster (şaxələndirmə). Hər hansı bir mövzu və ya fikrin müəyyən qədər açılmasına, uşaqların bu mövzu ətrafında geniş, sərbəst düşünmələrinə şərait yaradan metoddur. Məs. Həndəsi fiqurlar.

Beləliklə, sadə riyazi təsəvvürlərin inkişafı məşğələlərində tətbiq olunan interaktiv təlim metodları 5 yaşlıların keyfiyyətli məktəb təlimində müvəffəqiyyət qazanmalarına imkan verir.

Problemin aktuallığı. Bütün məktəbəqədər yaşlı uşaqların məktəbəqədər təhsillə əhatə edilməsi, onların hərtərəfli inkişafı, uşaqların idraki fəallığı, inteqrativ və interaktiv təlimi, tərbiyəçi-müəllimin səriştəliliyi, təhsilin demokratik prinsiplərlə idarə edilməsi qanunauyğunluqları şəxsiyyətyönlü təhsil sistemində pedaqoji prosesin mərkəzində dayanan tərbiyəçi-müəllim və uşaqların funksiyalarını dəyişir. Bu baxımdan elmi məqalə aktualdır.

Problemin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, burada məktəbəqədər yaşlı uşaqların hərtərəfli inkişafına, bütün həyatı boyu ona lazım olacaq sosial kompetensiyaların formalaşmasına təsir edən yeni texnologiyalar, bu texnologiyaları həyata keçirməkdən ötrü bizə lazım olan üsul və metodlar üzə çıxarılmışdır.

Problemin praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, irəli sürülən ideya və təkliflərdən məktəbəqədər təhsil işçiləri, pedaqoq-müəllimlər və məktəbəqədər tərbiyə sahəsində təhsil alan bakalavrlar bəhrələnə bilərlər.

Ədəbiyyat:

1. Ağayev, Ş.O. Məktəbəqədər kurikulum: nəzəriyyə və təcrübə./ Ş.Q. Ağayev, S.S. Rzayeva. - Bakı: MM-S, -2017. -304 s
2. Həsənova, P. Məktəbəqədər təhsildə pedaqoji ünsiyyət və onun müasir problemləri // -Bakı: Məktəbəqədər və ibtidai təhsil, -2022. № 2, -s. 48-56.

3. Məktəbəqədər təhsilin kurikulumu (Layihə). / -Bakı: Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu,- 2017. - 117s.
4. Nəzərov, A. Müasir təlim texnologiyaları (Mühazirə xülasələri). Dərs vəsaiti. / A. Nəzərov. -Bakı: ADPU, -2012, -103 s.
5. Uşağınızın dünyasına bələdsinizmi? / tərt. Ed. B. Mikayıllı. -Bakı: -2008.- 46 s.

E-mail: arzu.ahmadova880@gmail.com
Redaksiyaya daxil olub: 23.04.2024

Nurlana Anəs qızı Maqsudova
Şamaxı Avropa liseyinin ibtidai sinif müəllimi
***Orcid**: 0009-0009-9880-7171*

KİÇİK YAŞLI MƏKTƏBLİLƏRDƏ FƏAL ÖYRƏNMƏ ZAMANI ÖZÜNƏİNAM HİSSİNİN FORMALAŞDIRILMASI

Нурлана Анас гызы Магсудова
учитель начальных классов
Шемахинского Европейского лицея

ФОРМИРОВАНИЕ ЧУВСТВА УВЕРЕННОСТИ В СЕБЕ В ПРОЦЕССЕ АКТИВНОГО ОБУЧЕНИЯ У ШКОЛЬНИКОВ МЛАДШЕГО ВОЗРАСТА

Nurlana Anas Magsudova,
primary school teacher of Shamakhi European Lyceum

FORMING A SENSE OF SELF-CONFIDENCE DURING ACTIVE LEARNING IN YOUNG SCHOOLCHILDREN

Xülasə. Bu məqalədə kiçik yaşlı məktəblilərdə təlim prosesi zamanı özünəinam hissinin formalaşmasına mane ola biləcək amillərdən, onların aradan qaldırılması yollarından bəhs olunur. Bu problemin aradan qaldırılması üçün praktik müəllim olaraq hansı məqamlara diqqət edilməli və şagirdlərə necə dəstək olunmasından söz açılır.

***Açar sözlər:** fəal təlim, özünəinam hissi, təfəkkür məktəbi.*

Резюме. В данной статье говорится о факторах, которые могут препятствовать формированию уверенности в себе у младших школьников в процессе обучения, и путях их преодоления. Автором отмечается, с целью устранения проблемы, на какие моменты следует обратить внимание педагогу-практику и как поддержать учащихся.

***Ключевые слова**: активное обучение, чувство уверенности, школа мышления*

Summary. This article talks about the factors that can prevent the formation of self-confidence in young schoolchildren during the training process, And ways to overcome them. İn order to overcome this problem, what points should be paid attention to as a practical teacher and how to support students.

***Keywords**: active training, self-sufficent, thinking school*

Bu gün dünyada baş verən proseslər – informasiya axını və qloballaşma həyatın bütün sahələrinə nüfuz etməkdədir. Qlobal informasiya sistemi bir tərəfdən dünyada vahid mədəni mühit yaradır, digər tərəfdən isə cəmiyyəti hər tərəfli inkişafa sövq edir.

Qədim yunan filosofu Heraklit demişdir: “Her şey axır, hər şey

dəyişir”. Bu sözlər bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlayır. Günbəgün bizim həyatımız, insanlarla qarşılıqlı münasibətlərimiz dəyişir. Məktəb də gələcəyimizin bir təcəssümü kimi bu dəyişikliklərdən kənarda qalmır.

Cəmiyyətdə yeni keyfiyyətlərin formalaşmasında təhsilin əvəzsiz bir rola malik olduğunu tez-tez eşidirik. Məlumdur ki, Azərbaycan təhsili dünya təhsil sisteminə uyğunlaşdırılır və bu iş uğurla yerinə yetirilməkdədir. Azərbaycan təhsili Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinə xidmət edərək savadlı, bilikli, humanist, vətənpərvər, bir sözlə, əsl vətəndaşın yetişdirilməsi işini yerinə yetirir ki, bu işin də mərkəzində biz müəllimlər dayanırıq. Bəli biz müəllimlərin üzərinə bir çox vəzifələr düşür. Mən deyərdim ki, bu vəzifələrdən ən başlıcası müstəqil fikirli , öz şəxsi bacarıqlarını nümayiş etdirə biləcək, inkişaf etmiş, azad vətəndaşlar yetişdirməkdir.

Lakin həqiqəti etiraf etmək lazımdır ki, bəzən biz şagirdləri müəyyən qədər çərçivədə saxlayır, sərbəst fikirlərini ifadə etməsi üçün şərait yaratmırıq. Əgər biz şagirdləri bizim istəklərimizi yerinə yetirməyə məcbur ediriksə, özləri bildiyi kimi hərəkət etməyə və fikirləşməyə imkan vermiriksə, demək, həqiqi demokratik ideyalara çatmaqda özümüz maneələr yaradırıq. Bu gün biz çox böyük qürur və fəxr hissi ilə deyə bilərik ki, dövlətimiz demokratik dəyərlər üzərində qurulmuşdur. Amma belə bir məhdud fəaliyyətlə biz demokratik dövlətin layiqli vətəndaşlarını yetişdirə bilmərik.

Məktəbdə, məktəbdənkənar və sinifdənxaric tədbirlərdə, ən nəhayət, dərs prosesində şagirdlərə elə bir azadlıq və sərbəstlik verilməlidir ki, onlar sabahın qurucuları, idarəedicilərі kimi yetişə bilsinlər. Qeyd olunan keyfiyyətlərə malik olan şəxsiyyətləri yetişdirmək üçün biz müəllimlər şagirdlərdə özünəinam hissi tərbiyə etməliyik. Şagirdlərdə bu xüsusiyyət o zaman formalaşır ki, onlara sinfin təşkilində, öyrənmədə sərbəstlik verilir və onların fikirləri nəzərə alınır. Əlbəttə ki, bu da müəllimlə şagird arasında müsbət mənada mövcud olan əməkdaşlıqdan başlayır.

Dərs prosesində verilən sualları cavablandırarkən, hər hansı bir hadisəyə münasibət bildirərkən və ya mülahizə yürüdərkən “Sən düz demirsən”, “Sən səhv edirsən”, “Bu doğru deyil” və s. kimi ifadələrdən istifadə etməklə müəllim özü də fərqinə varmadan şagirdlərin fəaliyyətini məhdudlaşdırmış olur. Nəticədə şagirdlər özünəinam hissini itirərək növbəti dərslərdə passiv iştirak edirlər. Bu zaman isə şagird fəal öyrənmədən kənarda qalır.

Öyrənmə şagirdin öyrənmə mühitinə aktiv daxil olması ilə başlayır. Öyrənmə prosesi şagirdlərə düşüncələrini və öyrəndiklərini tətbiq etmək, yaradıcı təfəkkürdən istifadə etmək imkanı yaradan bir prosesdir. Öyrənmənin müvəffəqiyyətlə başa çatması üçün əlverişli mühitin və psixoloji təsirin rolu əvəzsizdir. Bu baxımdan yuxarıda qeyd edilən ifadələrin əvəzində müəllim “Başqa cür necə edərdin?”, “Fikrini daha dolğun ifadə et”, “Sən olsaydın, necə hərəkət edərdin?” və s. kimi dəstəkləyici ifadələrdən istifadə etməsi daha düzgün olardı.

Müasir dövrdə aktivlik yeni təhsil metodlarının tələb etdiyi əsas şərtlərdən biridir. Belə ki, öyrənmə prosesi təsirli olduqda işin çox hissəsini şagirdlər yerinə yetirir. Bu prosesdə onlar idraki fəaliyyətə qoşulur, mövzuya uyğun yeni ideyalar düşünür, problemləri həll edir və ən əsası, öyrəndiklərini tətbiq etməyə çalışırlar. Aktiv öyrənmə sürətli olmaqla yanaşı, həm də maraqlı və

səmərəlidir. Bu zaman şagirdlərdə məntiqi təfəkkürlə yanaşı yaradıcı təfəkkür də inkişaf edir.

Müasir dərslərdə fəal öyrənmənin rolu əvəzsizdir. Çünki şəxsiyyət kimi formalaşdırmaq, dünyagörüşünü, həyata baxışlarını daha da zənginləşdirmək və dərinləşdirmək üçün şagird sərbəst düşünməli, fikrini həyatdan, oxuduğu mətnlərdən, nağıllardan, baxdığı filmlərdən nümunələr göstərməklə qarşısındakına çatdırmalıdır. Əlbəttə ki, bütün bu bacarıqların formalaşmasında da biz müəllimlər şagirdlərin qarşısında böyük imkanlar açmalıyıq. Bunun üçün şagirdlərin imkanlarından, onların fəal zehni inkişaflarından bacarıqla istifadə etməliyik. Fəal öyrənmə zamanı şagirdlərin şəxsi təcrübəsinə əsaslanaraq təlim fəaliyyətinə maraq oyatmalı, əməkdaşlıq şəraitində onlarla dialoqa girməli, fikirlərini anlayışla qarşılamalı, lazım gəldikdə istiqamət verməliyik. Əməkdaşlıq təlim mühitini şagird üçün daha əlverişli, fəallaşdırıcı və ruhlandırıcı edir.

Bununla yanaşı təlim prosesində tələbatların ödənilməsi də vacib şərtlərdəndir. Belə ki, hər şeydən əvvəl uşağın fəaliyyəti üçün zəruri olan məzmun düzgün seçilməlidir. Xüsusi təsir vasitəsi xarakteri daşıyan məzmun elə seçilməlidir ki, təlim prosesini həyata keçirən müəllim uşaqdan istədiyi, lazımi cavabı ala bilsin. Bunun üçün təlimdə motivasiyanı inkişaf etdirən və kiçik məktəb yaşlı uşaqların yaş və fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərinə uyğun olan vasitələr seçilməlidir. Belə ki, bu cür təsirli vasitələrin seçimi, yerində və düzgün istifadəsi uşaqlarda nəinki təlim bacarıqlarını inkişaf etdirir, həmçinin onların xarakterini və iradəsini də tərbiyələndirir.

Kurikulum islahatının əsasında təlimin təkcə məzmunun deyil, metod və vasitələrinin də əsaslı şəkildə yeniləşdirilməsi dayanır. Təcrübə göstərir ki, pedaqoji dəstəyin müəllimin şagirdə, şagirdin özü-özünə inamı və etibarı zəminində təşkili təhsilalanlarda fəallığın yaranmasına, özünətəhrikə və motivlərə yol açır. Buna görə də müəllimin vaxtında və məzmunlu şəkildə belə metoddan istifadəsi olduqca faydalıdır. Peşəkarlıq və səriştəlilik müəllimin peşə fəaliyyətinin əsasını təşkil edir. Nəzərə alınması vacib olan şərtlərdən biri də cəzaların tətbiqi ilə bağlıdır. Unutmaq olmaz ki, şagirdləri sinif yoldaşlarının yanında və ya digər kənar şəxslərin yanında cəzalandırmaq, tənbeh etmək olmaz. Bu onların təlim motivasiyalarına mənfi təsir göstərməklə yanaşı, həm də özünəinamın zəifləməsinə, utanclıq hissinin formalaşmasına və digər ciddi xarakterli psixoloji gərginliyə səbəb ola bilər.

Özünəinam isə ona görə vacibdir ki, o, təhsilalanlarda cəsarət, özünəhörmət və təşəbbüskarlıq xüsusiyyətlərinin güclənməsinə xidmət edir. Özünəinam hissi güclü olan öyrənənlər riskə getməkdən və oxuduqları haqqında tənqidi və təhlil xarakterli fikirlər söyləməkdən çəkinmirlər. Bu amillər öyrənilən biliklərin bacarığa, vərdişə çevrilməsinə imkan yaradan ən güclü təsir vasitələrindəndir.

Bəzi tədqiqatçılar araşdırmalar apararkən belə bir qənaətə gəlmişlər ki, şagirdlərdə özünəinam hissinin formalaşdırılmasına aşağıdakı amillər mane ola bilər:

-şagirdin dərsə zəif hazırlıqlı olması;

-dərsdə müəllim-şagird münasibətinin lazımi səviyyədə olmaması;

-söylənilən fikirlərə tənqidi münasibət;

-şagirddə mövcud müsbət keyfiyyətlərin qabardılmaması;

Məktəblinin kiçik yaş dövründən başlayaraq özünəinam hissinin bütün aspektlərini inkişaf etdirmək lazımdır ki, gələcəkdə bu keyfiyyətlər şagirdin şəxsiyyət kimi uğurlar qazanmasını təmin etsin. Ozünəinam hissi şəxsiyyətin özünütərbiyəsinin əsas amillərindən biri olaraq onun ətrafdakı insanlarla qarşılıqlı münasibətini müəyyənləşdirir.

Məsələ burasındadır ki, məktəbəqədər dövrdə uşaq dünyanı bir tədqiqatçı kimi dərk edir: o, suallar verir, bu suallara cavab tapmaq üçün öz imkanı dairəsində müxtəlif məlumat mənbələrindən istifadə edir və ilk növbədə öz təcrübəsinə əsaslanır. Onu əhatə edən dünyanı müstəqil dərk edərək uşaq öz maraqlarına görə fəaliyyət göstərir.

Birinci sinfə qəbul olarkən uşaq elə bir təlim mühitinə düşür ki, burada onun adət etdiyi, təbii olan öyrənmə metodundan əl çəkmək tələb olunur. Müəllim tələb edir ki, uşaq ona diqqətlə qulaq asıb dediklərini yadda saxlasın, təlimatlarını dəqiq yerinə yetirsin və bu təlimata aid olmayan sualları az versin. Bununla şagirdə, demək olar ki, passiv mövqe tutmaq , tədqiqatçı rolundan imtina etmək və müəllim tərəfindən verilən məlumatla kifayətlənmək təklif olunur. Bu cür təlim prosesinin mərkəzində şagird yox, müəllim dayanır. Məhz müəllim təlim prosesinin fəal iştirakçısı olur və şagirdə nəyi və necə dərk edilməsini diktə edir. Bunun nəticəsində şagirdin dərketmə imkanları məhdudlaşır, onun ehtiyacları, maraq və qabiliyyətləri nəzərə alınmır. Deməli şagirdin fəallaşması üçün ilk növbədə, onun bir şəxsiyyət kimi təlim prosesinin mərkəzi obyekti kimi çıxış etməsi vacibdir. Təlim uşağın maraq və tələbatlarına, onun bilik səviyyəsinə, imkan və qabiliyyətlərinə yönəlməlidir.

Əgər şagird təlimdə müəllimlə bərabərhüquqlu şəxs kimi çıxış edirsə, bu onun fəaliyyətində yeni bir keyfiyyət yaradır: şagirdin özünəinamı artır, o öz fikrini çatdırmağa qorxmur, öz potensial imkanlarını gerçəkləşdirir. Əməkdaşlıq prinsipi müəllimdən tələb edir ki, o şagirdin qiymətləndirilməsində daha çox dəstəkləyici qiymətlərdən istifadə etsin. Əlbəttə ki, kiçikyaşlı məktəblilərdə özünəinam hissinin bu yaş dövründə formalaşmasına qiymətləndirmənin də təsiri böyükdür. Ona görə də təhsil sistemində pedaqoji qiymətləndirmənin səmərəli forma və yolları məsələsi hər zaman aktual olmuşdur. Pedaqoji qiymətləndirmə vasitəsi ilə kiçikyaşlı məktəblinin şəxsiyyətinə təsir etmək və onda özünəinam hissini tərbiyə etmək mümkündür. Tədris prosesi elə təşkil olunmalıdır ki, o, idrak fəallığı, təbii öyrənmə fəaliyyəti doğursun, şagirdə öz potensialına inam sevincini yaşamağa imkan versin. İdrak fəallığı ilk növbədə təfəkkürün fəallaşdırılması əsasında yaranır. Buna nail olmaq üçün birinci növbədə təlim prosesində idrak fəallığını stimullaşdıran problemli situasiyalar yaradılmalıdır. Uşaqda bu problemin həlli tələbatının yaranması nəticəsində bütün idrak prosesləri də fəallaşır, o, yeni bilikləri kəşf etməyə yönəlir.

Görkəmli rus psixoloqu, müasir pedaqoji psixologiyanın banilərindən biri olan L.S. Vıqotskinin nəzəriyyəsinə görə təlim inkişafı qabaqlamalı, uşağın “qarşıdakı (yaxın) inkişaf zonasına” yönəlməlidir. Bu inkişaf zonasında uşağın potensial imkanları mərkəzləşib, onları aktuallaşdırmaq üçün xüsusi təlim şəraiti yaradılmalıdır. Buna nail olmaq üçün şagirdlərə imkanlarına uyğun, lakin bir qədər mürəkkəb tapşırıqları müstəqil həll etmək təklif edilməlidir. Eyni zamanda, müəllim və digər böyüklər suallar verməklə onları

problemin həllinə istiqamətləndirməlidirlər.

Ümumi təhsilin məzmununda təhsilalanların idrak fəallığının təmin olunması, “hafizə məktəbi”ndən “təfəkkür məktəbi”nə keçid, şagirdin biliyi hazır şəkildə alması yox, özünün “kəşf etməsi”, onu fəal surətdə ifadə etməsi təlimdə böyük səmərələr verə bilər.

Problemin aktuallığı. Fəal təlim prosesində şagirdin müstəqil öyrənmə prosesini təmin etməkdə bir tərəfdən müəllimlərin şagirdlərə lazım olan sərbəstliyi verməməsi, digər tərəfdən şagird müəllim münasibətlərinin düzgün qurulmaması gözlənilən nəticəyə gətirib çıxarmır. Nəticədə dərs prosesində şagird passiv tərəf kimi kölgədə qalmış olur. Lazım olan biliyi özü araşdırma apararaq qazanmadığı üçün tez bir zamanda da şagirdin yaddaşından silinmiş olur. Bu baxımdan təlim prosesində şagirdlərə sərbəst fikir ifadə etmək imkanı yaratmaq zərurəti böyükdür.

Problemin elmi yeniliyi. Bu məqalədə təlim prosesində şagird fəallığının təmin edilməsinə dair bir sıra nümunələr, məsləhətlər öz əksini tapmışdır. Burada dərs zamanı şagirdlərdə özünəinam hissinin vacibliyi araşdırılaraq onun formalaşdırılmasına dair fikirlər eləcə də bu gün də mövcud problemi aradan qaldırmağa maneələr qeyd olunmuşdur.

Problemin praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, şagirdlərə şəxsiyyətyönlülük və şagirdyönümlülük prinsipi ilə yanaşılması müasir dövrdə şagirdlərə verilən söz azadlığı, sərbəst düşünmə bacarığı, biz müəllimlərin məqsədinə çatmaq üçün bir vasitəyə çevriləcəkdir. Sözün əsl mənasında bizim yetişdirmək istədiyimiz yüksək təfəkkürə, tədqiqatçı və düşüncələrini ifadə edərkən tənqid olunmayacağına inamı olan bir şəxsiyyət yetişdirmiş olacağıq.

Ədəbiyyat:

1. Mərdanov M. Azərbaycan təhsili yeni inkişaf mərhələsində. −Bakı: 2009.
2. Ağayev Ə. Azərbaycan ictimai-pedaqoji fikrində şəxsiyyətin formalaşması problemi. −Bakı: Avropa, −2005.
3. Eminov A, Mədədov P. Pedaqogika, I cild. −Bakı: 2011.
4. Mehrabov A. Müasir təhsilin konseptual problemləri. −Bakı: Mütərcim, −2010.

E-mail: maqsudova.nurlana@mail.ru
Redaksiyaya daxil olub: 22.04.2024

UOT 372.3/.4

Fidan Əlövsət qızı Nəsirova
Bakı şəhəri, Nərimanov rayonu, Evrika özəl
tam orta ümumtəhsil məktəbinin Azərbaycan dili müəllimi
Orcid: *https://orcid.org/0009-0001-1091-0687*

İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ OYUNA ƏSASLANAN TƏLİMİN ƏHƏMİYYƏTİ VƏ FORMALARI

Фидан Аловсат гызы Насирова
учитель азербайджанского языка полной
средней общеобразовательной частной школы Эврика Наримановского района
гор. Баку

ЗНАЧЕНИЕ И ФОРМЫ ИГРОВОГО ОБУЧЕНИЯ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

Fidan Alovsat Nasirova
Azerbaijani language teacher of a private secondary school Eureka of Narimanov district
of Baku city

PLAY-BASED LEARNING IN PRIMARY CLASSES SIGNIFICANCE AND FORMS

Xülasə. İnkişaf etmiş dünyada, sürətli həyat, texnologiya təhsildə də yeniliyi vacib edir. Bəzən öyrənmə prosesi şagirdlər üçün yorucu və maraqsız görünür. Bu problem ibtidai siniflərdə xüsusilə mövcuddur. Müasir təhsil kurikulumu ilə bağlı müzakirələrə şagirdlərin fəaliyyətləri, şagirdin tənqidi, yaradıcı düşüncəsinin inkişafı, inamlı olması, gələcək iş sahələrində uğur qazanması və necə öyrəndiyinə əmin olmaq üçün həll yolları daxil edilməlidir. Rəqəmsal tədris proqramına keçidi araşdıran bir çox məktəblər qeyd olunan məsələləri əsas götürərək müxtəlif həll yolları müəyyənləşdirirlər. Öyrənmə prosesini oyunlarla dəstəkləmək belə həll yollarındandır. Artıq müasir təlimdə oyunlarla öyrənmə çox önəmlidir.

Açar sözlər: *ibtidai sinif, şagird, oyun əsaslı təlim, müasir təlim, motivasiya, təlim prosesi, intellektual səviyyə.*

Резюме: В развитом мире интенсивная жизнь и технологии делают инновации важными в образовании. Порой процесс обучения кажется учащимся утомительным и неинтересным, особенно эта проблема присутствует в начальных классах. Обсуждения касательно курикулума должны включать решения, обеспечивающие участие учащихся в школьной деятельности, развитие критического и творческого мышления, формирование уверенности, достижение успехов в будущей профессии и обучение тому, чему они учатся. Многие школы, рассматривающие возможность перехода на цифровую учебную программу, определяют различные решения, основанные на упомянутых проблемах, одним из которых является поддержка учебного процесса с помощью игр. Обучение через игры очень важно в современном образовании.

Ключевые слова: *начальные классы, ученик, обучение на основе игр, интерактивное обучение, мотивация, учебный процесс, интеллектуальный уровень*

Summary. In the developed world, fast life, technology makes innovation important in education. Sometimes the learning process seems tiring and uninteresting for students. This problem is especially present in primary classes. Discussions about the modern education curriculum should include solutions to ensure that students engage in student activities, develop critical and creative thinking, develop confidence, succeed in future careers, and learn how they learn. Many schools investigating the transition to a digital curriculum are determining various solutions based on the mentioned issues. Supporting the learning process with games is one of such solutions. Learning through games is very important in modern education.

Key words: *elementary school, student, game-based learning, interactive learning, motivation, learning process, intellectual level.*

Oyun əsaslı öyrənmə tarixən, əsrlər boyunca öyrənmə vasitəsi kimi istifadə edilmişdir. Hələ orta əsrlərdə strateji təfəkkürü öyrənmək üçün şahmat oyunundan istifadə olunurdu və Prussiyalı zabitlərin strategiyasını öyrətmək üçün 1812-ci ildə “Kreigsspiel” oyunu ixtira olunmuşdu. Hərbi strategiya xaricində artıq 1800-ci illərin ortalarında Fredrix Fröbel ən məşhur “Uşaq Bağçası” (Kindergarden) konseptində oyun vasitəsi ilə önəmli fikirləri var idi.

Oyun əsaslı öyrənmənin əsas konsepsiyası təkrarlama, çətinlikləri dəf etmə, uğursuzluq və məqsədinə çatmaq üçün vacib olan tədrisdir. Müasir dövrdə İKT imkanlarından istifadə edərək video oyunlarının nümayişi də oyun vasitəsi ilə öyrənmənin ən vacib yollarından biridir. Oyun zamanı proses öyrənilən mövzuya əsaslanır və şagird ən çətin səviyyələri keçə bilənə qədər ustalıq qazanır. Bu konsepsiya tədris prosesində də çox effektlidir. Öyrənmə prosesi fəaliyyətə uyğunlaşdırılır. Nəticədə passiv öyrənmə öz yerini aktiv öyrənməyə verir.

Oyun əsaslı öyrənmənin əhəmiyyəti çoxdur. İbtidai siniflərdə oyunlarla öyrənmə maraqlı və əyləncəli olur. Bu öyrənmə prosesini yaddaqalan və motivasiyalı edir. Oyunlar qazanılacaq təcrübəni təhlil edə bilir və təcrübə əldə etməyə kömək edir. Oyunlar səhv etmə imkanını təmin edir və səhv etməklə şagirdlərə problemi hansı şəkildə başqa yollarla öyrənməyə istiqamətləndirir. Bir çox oyunlar I-IV siniflər üçün strategiya və problemin həll bacarığının inkişafına nail olmaq üçün təşkil edilir. Oyunlar şagirdlərə problemlərə fərqli perspektivlərdə yanaşmağı öyrədir və strategiya tərtib etməyə kömək edir. Oyunlar şagirdlərin birgə işləmələrini və bir-biri ilə ünsiyyət qurmağını təşviq edir. Qrup oyunları və onlayn oyunlar şagirdlərin bir araya gəlməsinə səbəb ola bilir. Oyunlar şagirdlərin özünü inkişaf etdirmələrinə, öz bacarıqlarını və məlumatlarını artırmağa kömək edir. Oyunlar səviyyə, təsdiqləmə və mükafatlandırma sistemi təklif edir. Bu isə şagirdləri daha çox işləməyə və öz bacarıqlarını inkişaf etdirməyə sürətləndirir. Bir çox oyun ibtidai sinif şagirdlərində sosial bacarıqların inkişafına yardım edir. Oyunlar onlara bir-biri ilə yardımlaşmağı, birlikdə çalışmağı və komanda üzvləri ilə birgə hərəkət etməyi öyrədir. Oyunlar ibtidai sinifdə tədris olunan ayrı-ayrı mövzularda böhranlı məqamlarda praktik tədqiqat aparmaq üçün şagirdlərə çox kömək edir. Bu şəkildə öyrənilən biliklərin onlara gələcəkdə öz təcrübələrinin tətbiq edilməsini daha da asanlaşdırır.

Oyun əsaslı öyrənmənin motivasiyalı, keyfiyyətli olması üçün təbii ki, öyrədənlərin də peşəkar olması vacib şərtlərdən biridir. Dərs zamanı oyun əsaslı öyrənmə təlimi ilə bağlı modern təhsil prinsiplərini ilk dəfə tətbiq edən şəxs John Amos

Comenius (Jan Amos komenski) adlı bir Cəcovalı tərbiyəçi filosof idi. O, XVII əsrin əvvəllərində öyrənmə prosesini oyun və maraqlı təcrübələr əsasında aparmışdır. Comenius 1658-ci ildə yazdığı "Orbis Pictus" adlı kitabında bu fikirləri ətraflı şəkildə təqdim edərək öyrənmənin təşkilində bəzi üsullar tövsiyə etmişdir. Kitabın "Oyunla əlaqəli hissəsi" ən çox müstəqil oyun və təlim metodologiyalarına həsr edilib. Orbis Pictus təhsilin maraqlı və oyun əsaslı olması fikrini təşkil edən bu kitabda şagirdləri öyrənməni əyləncəli və təsirli etmək üçün oyunların necə tətbiq olunması üçün praktik təlimatlar vermişdir.

İbtidai siniflərdə dərs deyən müəllimlərin təlim prosesində tətbiq edəcəyi əsas oyun məqamları: rəngli şəkillər və diaqramlardan istifadə: öyrənilən mövzuların tətbiqi tərəfinin gücləndirilməsi üçün şəkil və diaqramalar çox önəmlidir, əyləncəli hekayə və nağıllar: öyrənməni hekayə və müxtəlif növlü nağıllarla əlaqələndirmək, hər bir mövzuda praktik təcrübə: nəzəriyyəni praktik təcrübələrlə birləşdirmək və təlimi maraqlı və əyləncəli hala gətirmək, müstəqil öyrənmə oyunları: Şagirdlərin müstəqil öyrənmələrinə imkan vermək və öz fikirlərini inkişaf etdirmələrinə nail olmaq üçün onlayn oyunlardan istifadə.

Oyunlarla öyrənmə ibtidai sinif şagirdlərində uğursuzluq üçün təhlükəsiz bir mühit təmin edir. Əzbərləməyə əsaslanan təhsil əvəzinə onlar sınaqlar və səhvlər ilə öyrənirlər. İbtidai siniflərdə aşağıdakı oyun formalarını, vasitə və texnologiyalarını tətbiq etmək olar:

"Minecraft Education Edition"- Belə oyunlardan biri elm, texnologiya, mühəndislik və riyazi biliklərə əsaslanan " Microsoft" şirkətinin əməkdaşlığı ilə şagirdlərin pulsuz faydalanacağı "Minecraft Education Edition", qısacası "Minecraft" oyunudur. Bu oyunu oynayarkən şagirdlərdə kodlaşdırma bacarıqları, alqoritmik düşüncə və proqramlaşdırma bacarıqları formalaşır. Şagirdlər bu platforma vasitəsi ilə müxtəlif fənlər üzrə öz oyunlarını yarada bilir, sinif yoldaşları ilə əməkdaşlıq edə bilirlər. Bu proqramı pulsuz olaraq əldə etmək üçün müəllim və şagirdlər www.video.edu.az portalında "Minecraft" keçidindən istifadə edərək qeydiyyatdan keçə bilərlər. "Minecraft" oyununu özəlliyi odur ki, o həm tək, həm də qrup halında oynanıla bilən bir oyundur. Bu oyun həm də uşaqların yaradıcılığını, problem həll etmə bacarığını və təşəbbüs qazanmaq üçün yaxşı bir əsas təşkil edir. Oyun onlara blok və resurslar idarə etməyi, inşa etməyi, əməliyyat etməyi öyrədir. Həm də təhlükəsizlik və planlaşdırma qabiliyyətini inkişaf etdirməyə kömək edir. Bu oyunun əsasən III-IV sinif şagirdləri ilə aparılması məqsədəuyğundur. Ona görə ki, uşaqlar oyun zamanı səyahət etməyi, qrupla əməkdaşlıq etməyi öyrənirlər.

Öyrənməni əyləncəyə çevir – Kahoot. Kahoot sinifdə bilik yarışı təşkil etmək üçün istifadə edə biləcəyiniz maraqlı saytlardan biridir. Xüsusi ilə formativ qiymətləndirmə zamanı istifadə oluna biləcək bu sayt uşaqlarda dərsə qarşı böyük maraq yaradır. Müəllim əvvəlcə kahoot saytında oyunu hazırlayır və oyunu proyektor və ya elektron lövhə vasitəsi ilə nümayiş etdirir. Şagirdlər telefon və ya kompüter ilə lövhədəki kodu yazıb, oyuna qoşulur və bir – birlərinə qarşı yarışırlar. Suallar lövhədə, cavablar isə uşaqların qurğularında görünür. Ən tez və ən çox düzgün cavab verən şagird (komanda) daha çox xal toplayır və qalib olur.

Rəqəmsal vətəndaşlıq – Rəqəmsal vətəndaşlıq texnologiyanın və internetin düzgün, məqsədyönlü və təhlükəsiz şəkildə istifadə etmək üçün tələb olunan anlayışların və bacarıqların məcmusudur. Başqa sözlə rəqəmsal vətəndaşlıq texnologiyadan düzgün istifadəni müəyyən edən normalar və standartlardır. Günümüzdə bir çox məktəblər öz "Rəqəmsal vətəndaşlıq" strategiyasını hazırlayır və şagirdləri erkən yaşlarda tələb olunan bilik və bacarıqlarla təmin etməyə çalışır.

"Qarışıq" öyrənmə və elektron öyrənmə – Texnologiyanın inkişafı və təhsildə tətbiq edilməsi ilə ortaya çıxmış bu anlayışlar müxtəlif formada izah olunur. Elektron öyrənmə tədris proqramının rəqəmsal resurslardan istifadə etməklə çatdırılmasıdır. Bu zaman öyrənən istənilən yerdən rəqəmsal qurğu – kompüter, planşet vasitəsi və internet əlaqəsi ilə bütün təhsil resurslarına çıxış əldə edir və təhsil alır.Qarışıq öyrənmə zamanı isə ənənəvi formada baş verir.

Proqramlaşdırma və robototexnika – Robototexnika və proqramlaşdırma hər gün daha çox populyarlıq qazanan təhsil trendlərindən biridir. Şagirdlərin problem həlletmə, yaradıcı və tənqidi təfəkkürlərini, komanda şəklində işləmək bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün tədris olunan bu dərslərdə müxtəlif oyun tipli, uşaqlar üçün maraqlı resurslardan, uşaqların yaş səviyyəsinə uyğun robot qurğulardan istifadə edilir.

Öz qurğunu gətir! – Texnologiyanın çox sürətlə dəyişdiyi və "köhnəldiyi" üçün təhsil müəssisələri böyük məbləğdə vəsaitlər xərcləmək məcburiyyətində qalırlar. Şagirdlərin öz qurğularından məktəbdə öyrənmə üçün istifadəsinə icazə verməklə bəzi müəssisələr bu xərclərdən azad olurlar. Eyni zamanda şagirdlər istər evdən istərsə də məktəbdən kompüterdə işlərinə davam etmək imkanı əldə edirlər.

Kibrit çöpləri ilə riyaziyyat – kibrit çöpləri ilə təqdim olunmuş riyazi – məntiq məsələlərini həll edilməsi ibtidai siniflərdə ən çox tətbiq olunan oyun formasıdır. Bu təqdimatda müəllif tərəfindən hazırlanmış 40 müxtəlif nümunəni şagirdlər nəzərdən keçirir və özləri sərbəst olaraq istifadə edə bilirlər. Tapşırıqları yerinə yetirmək üçün şagirdlərdən bəzən kibrit çöpünü götürmək, bəzən döndərmək, bəzən isə yerini dəyişmək tələb olunur. File-Download – PPT əmri ilə kibrit çöpləri ilə bütöv təqdimatı kompüterə yükləyərək daim istifadə etmək olar.

Edu-Gaming **platformaları –** məktəb şagirdləri üçün təhsil oyunları təklif edən platformadır. Mütəxəssislərə interaktiv təlimatlar hazırlamaq üçün imkan yarardır.

Artırılmış reallıq – AR texnologiyası şagirdlərə 3D təlimat və göstəricilər təqdim edərək əlaqəni artırmağa kömək edir.

Virtuallıq – VR təcrübəsi 3D mühitində öyrənmə və tətbiq etmə imkanları yaradır. Məsələn, tarixi hadisələri yaşamaq və ya simuliyasiya oyunları.

Oyun bazlı təlimat – Oyunları təhsil prosesinə əlavə etmək, tələbələr və şagirdlərin maraqlı və interaktiv şəkildə öyrənməsini təmin etmək.

Mobil tətbiqlər – təhsilə xüsusi tətbiqlər təklif edən mobil platformalar. Tələbələrin öyrənməsini hər yerdə və hər zaman davam etdirmələrinə kömək edir.

Simulyasiya alətləri – təhsil mühitində simulyasiya alətləri istifadə edərək şagirdlər müxtəlif mövzularda praktiki bacarıqlarını inkişaf etdirə bilərlər.

Bu vasitələr təhsil mühitində oyunlaşdırma prinsiplərini tətbiq etmək üçün səmərəli və maraqlı bir yol təşkil edir.

Qeyd olunan oyuntexnika formalarının tətbiqi üçün ilk növbədə peşəkar öyrədənlər və mühit şəraiti olmalıdır. Əks halda bu oyunların effekti olmaya bilər. Təhsil sistemində dəyişiklik həmişə ləng gedir. Bir tərəfdən, dəyişikliyin yavaş olması yaxşıdır, çünki bu, tam sınaqdan keçməmişdən təhsildə yarana biləcək fəsadların qarşısını almağa kömək edir. Əks tərəfində sürətlə dəyişən texnologiya dünyaya cavab vermək üçün ləng bir sistem meydana gətirir. Bu nisbəti artırmağın əsas yolu kurikuluma sistemli yanaşmanı dəyişməkdir. Hətta rəqəmsal alətlər tətbiq edən ən inkişaf etmiş məktəblərin belə keçməli olduğu uzun bir yol var.

Oyun əsaslı təlim əvvəldən uyğunlaşmaq üçün qurulmuşdur. Bütün dərs ili ərzində oyun daha effektiv bir öyrənmə vasitəsi olaraq sınanır və tənzimlənir. Yeni məlumatlar ortaya çıxdıqda və ya təhsil yanaşmaları dəyişildikdə, oyun onlara uyğun olaraq dəyişdirilə bilər. Oyunlara hətta müəllimlərin şagirdlərə nəzarət etməsinə imkan verən monitorinq təhlili vasitələri də daxildir. Beləliklə oyun gələcək yeniləmələrə uyğun dəyişdirilə bilər.

Fərqli yanaşmaların və məqsədyönlü təlimlərin birləşməsi eyni zamanda bütün təlim üslublarına uyğundur. Şagird təhsil aldığı sinifdən asılı olmayaraq, müxtəlif oyuna müraciət edə bilər. Oyunlar hətta geniş mövzunu tək oyunda da birləşdirə bilər.

Öyrənmə oyunları mühitində şagirdlər uğursuz olsalar da, onda yenidən cəhd edib səhvlərindən öyrənə bilərlər. Əzbərləməyə əsaslanan təhsil əvəzinə şagirdlər sınaqlar və səhvlər ilə öyrənirlər. Oyunlar onlara yenilikləri sınamaq şansını verir.

Öyrənmə yolu ilə təlim prosesi zamanı "Yüz dəfə eşitməkdənsə bir dəfə görmək yaxşıdır" ifadəsi gerçəkliyə çevrilir. Oyun prosesi mövzunun və izah edilən anlayışların şagirdlər tərəfindən vizuallaşdırılması, daha yaxşı dərk edilib və uzun müddət yaddaşlarda qalmasına kömək edir.

Təlim prosesində oyunların tətbiqi üçün lazımi onlayn resursların olması da vacib şərtlərdən biridir. Müasir təlim tələb edir ki, tədris prosesi sinifdə yekunlaşmasın. Müəllim şagirdlərin istənilən yerdən və istənilən zaman öyrənə bilmələrini təmin etməlidir. Ona görə ki, şagirdlərin texnologiyaya, internetə daha böyük marağı var. Onlayn resursdan istifadə zamanı şagird evdən və yaxud məktəbdən bu resurslara daxil olub müəyyən tapşırıqları həll edir, dərsləri izləyir. Onlayn resursların digər bir üstünlüyü isə oyunlaşdırma üsullarına üstünlük vermələri və güclü motivasiya vasitələri olmalarıdır.

Onlayn resurslardan istifadə həmçinin şagirdin uğurlarının və nəticələrinin izlənməsi üçün, onun güclü və zəif tərəflərini aşkarlamaq üçün gözəl vasitədir. Müəllim şagirdin nəticələrini izləyərək, güclü və zəif məqamları öyrənərək şagirdə fərdi yanaşma imkanı qazana bilər. Onlayn resurslardan istifadə etmək şagirdin bu prosesdə tək qalmaması kimi başa düşülməməlidir. Şagird daima müəllim və valideyn nəzarətində olmalı, dəstəklənməlidir. Müəllim ilk növbədə oyun bacarıqlarına uyğun resurslardan istifadə edilməlidir. Valideyn isə şagirdə evdə bu resurslardan istifadəyə köməklik göstərməli, şagirdə evdə nəzarət etməlidir. Bu prosesdə valideyn və müəllim əməkdaşlığı mühüm rol oynayır.

Ölkəmizdə bu resurslardan istifadə zamanı yaranan problemlərdən biri dil problemidir. Çünki belə resurslar əksər hallarda rus, ingilis və ya digər dillərdə olur. Lakin digər tərəfdən şagirdin başqa dildə bu resurslardan istifadə etməsi onun xarici dil biliklərinin inkişafına da öz köməyini göstərəcək. Müəllim və şagirdlər fəaliyyətin səmərəli olması üçün aşağıdakı linklərdən istifadə edə bilərlər.

Problemin aktuallığı. Oyunlardan istifadənin üstünlükləri: şagirdlərin dərsə motivasiyasını artırır, müxtəlif qurğular (kompüter, telefon, planşet) vasitəsi ilə qoşulmaq və oynamaq bacarıqlarını inkişaf etdirir, sadə dizaynı qurub, rahat və asan öyrənə bilirlər. Müxtəlif növ suallardan istifadə etmək mümkün olur, sualları cavablandırmaq üçün şəkillərdən, videolardan istifadə etmək mümkündür, oyun bitdikdən sonra proqram müəllimə detallı şəkildə nəticə-ləri təqdim edir.

Problemin elmi yeniliyi. İbtidai siniflərdə informatika fənninin tədrisi şagirdlərin digər fənlərdə oyun vasitəsi ilə öyrənmə prosesini daha da asanlaş-dırır. Kompüter üzərindən oyunlar zamanı tezlik, effektivlik, rahatlıq, proqram, komandalar və əməliyyatın daxili şərtləri üçün klaviaturadan istifadə bacarığı çox əhəmiyyətlidir. Şagirdlərə klaviaturadan istifadəni öyrətmək üçün müxtəlif oyunlardan istifadə olunur. Belə oyunlardan istifadə uşaqlarda erkən yaşlardan surətli və düzgün yazmaq bacarığının formalaşmasında əhəmiyyətlidir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. İbtidai sinif şagirdlərinin asudə vaxtlarını səmərəli təşkil etmək, əylənərək öyrənmələri üçün istifadə edə biləcəkləri bir sıra saytlarda riyaziyyat, təbiət elmləri və ingilis dilinə aid maraqlı oyunlar və videolar yerləşdirilmişdir. İbtidai sinif müəllimləri bu saytları şagirdlərə və onların valideynlərinə yönləndirməklə oyunlarla təlim prosesini daha da səmərəli edə bilərlər.

Ədəbiyyat:

1. Ə. Ağayev. Təlim prosesi: ənənə və müasirlik. − Bakı, 2006
2. Veyisova, Z. Fəal (interaktiv) təlim. / Z. Veyisova. −Bakı: UNİSEF, −2007
3. Kərimov, Y. Təlim metodları. / Y. Kərimov. −Bakı, 2009
4. Nəzərov, A. “Müasir təlim texnologiyaları”. / A. Nəzərov. −Bakı: ADPU-nun nəşriyyatı, 2012.
5. Cavadov, İ., Kazımova, Ş. “Öyrənmə fəaliyyəti üçün münbit şəraitin yaradılması”. −Bakı, 2020.

E-mail: nəsirova-1983@list.ru

Redaksiyaya daxil olub: 22.04.2024

UOT 372.3/.4

Günel Məhəmməd qızı Məmmədova
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorant
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
***Orcid**: https://orcid.org/0000-0002-6248-9265*

GƏLƏCƏK İBTİDAİ SİNİF MÜƏLLİMLƏRİNİN TƏDQİQATÇILIQ BACARIQLARININ FORMALAŞDIRILMASININ ƏHƏMİYYƏTİ

Гюнель Мухаммед гызы Мамедова
докторант по программе доктора философии
Азербайджанского Государственного Педагогического Университета

ВАЖНОСТЬ ФОРМИРОВАНИЯ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИХ НАВЫКОВ У БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Gunel Muhammad Mamedova
doctoral student in the doctor of philosophy program
at the Azerbaijan State Pedagogical University

THE IMPORTANCE OF BUILDING RESEARCH SKILLS OF FUTURE PRIMARY SCHOOL TEACHERS

Xülasə. Gələcək ibtidai sinif müəllimlərinin tədqiqat bacarıqlarının formalaşdırılmasının imkan və yollarının araşdırılması, pedaqoji şərtlərin müəyyənləşdirilməsi pedaqoji nəzəriyyə və praktika üçün aktual problem olaraq qalır. Tədqiqatın aktuallığı onunla şərtlənir ki, burada gələcək ibtidai sinif müəllimlərində peşə səriştələrinin formalaşdırılması üçün pedaqoji şərtlər müəyyənləşdirilir. Qeyd olunur ki, müasir müəllimlər təhsil sistemində aparılan pedaqoji təcrübələrin iştirakçısına çevrilir, innovativ proseslərə daxil olur, yeni təhsil proqramları hazırlayır, yeni tədris texnologiyalarını tətbiq edirlər ki, bu da tədqiqatçılıq bacarığı tələb edir. Tələbələrin elmi-tədqiqat işlərinin təhlilinin nəticələri təqdim olunur, burada bakalavr tələbələrinin öyrənilən problemləri sistemli şəkildə nəzərdən keçirmək bacarığı qeyd olunur, tələbələr eksperimental iş bacarıqlarına malikdir, diaqnostik üsullardan istifadə etməyi, cədvəllərdən, diaqramlardan, diaqramlardan istifadə etməyi bacarır. "İbtidai təhsil" profili tələbələrinin elmi-tədqiqat işləri sisteminin təşkilinə bəzi yanaşmalar göstərilir, tədqiqat işlərinin həcminin və mürəkkəbliyinin getdikcə artdığı bütün təhsil müddəti ərzində tələbələrin universitetin elmi fəaliyyətində davamlı iştirakına əsaslanır.

Açar sözlər: *tədqiqat, pedaqoji eksperiment, ibtidai sinif müəllimləri*

Резюме. Изучение возможностей и путей развития исследовательских умений будущих учителей начальных классов, определение педагогических условий остается актуальным вопросом педагогической теории и практики. Отмечается, что современные педагоги становятся участниками педагогических экспериментов в системе образования, включаются в инновационные процессы, разрабатывают новые образовательные программы, применяют новые технологии обучения, что требует исследовательских навыков. Представлены результаты анализа научно-исследовательской работы студентов, в которых подчеркивается умение студентов бакалавриата системно рассматривать изучаемые проблемы, студенты обладают экспериментальными навыками,

умеют пользоваться методами диагностики, таблицами, схемами, диаграммами. В статье также показаны организация системы научных исследований, основанная на постоянном участии студентов в научной деятельности вуза в течение всего периода обучения, когда увеличивается объем и сложность научно-исследовательской работы.

Ключевые слова: *исследование, педагогический эксперимент, учителя начальных классов*

Summary. The study of opportunities and ways to develop the research skills of future primary school teachers, the definition of pedagogical conditions remains a topical issue for pedagogical theory and practice. is determined. It is noted that modern teachers become participants in pedagogical experiments in the education system, enter into innovative processes, develop new educational programs, apply new teaching technologies, which requires research skills. The results of the analysis of students' research work are presented, which emphasizes the ability of undergraduate students to systematically review the problems studied, students have experimental skills, are able to use diagnostic methods, tables, charts, diagrams. -Some approaches to the organization of the research system are shown, based on the continuous participation of students in the scientific activities of the university during the entire period of study, when the volume and complexity of research work is increasing.

Keywords: *research, pedagogical experiment, primary school teachers*

Müasir şəraitdə təhsilin davamlı inkişafının əsas resurslarından biri peşəkar fəaliyyətin subyekti olmağı bacaran müəllimə çevrilməkdir. Müəllim tədqiqat fəaliyyəti bacarıqlarına əsaslanan yeni təcrübə-transformativ səriştəyə yiyələnir. Müasir müəllimlər pedaqoji paradiqmanın seçilməsi, öz dəyər-semantik sferasının, fərdi peşə fəaliyyəti sisteminin yenidən qurulması kimi mürəkkəb vəzifələri həll edirlər. Məktəb müəllimləri, təhsil müəssisələrinin rəhbərləri eksperimental tədqiqat fəaliyyətinə, pedaqoji təcrübənin keyfiyyətcə yeni modellərinin yaradılması proseslərinə və onların elmi dərkinə cəlb olunurlar. Onlar təhsil sistemində aparılan müxtəlif, o cümlədən irimiqyaslı təcrübələrin iştirakçısına çevrilir, innovativ proseslərə daxil edilir.

Müəllimin elmi-tədqiqat fəaliyyətinin inkişafı pedaqoji elm və pedaqoji təcrübənin görüşü üçün bir məkan kimi açılır, onun daxilində müəllimin pedaqoji fəaliyyətinin dəyişdirilməsi təcrübəsinin əks olunması və təcrübənin dəyişdirilməsi üçün əsas kimi tədqiqat səriştəsinin inkişafını təmin edir. Tədqiqat etikasının normaları mənimsənilir, peşəkar ünsiyyətin yeni təcrübəsi və peşəkar mühitlərin tədqiqat fəaliyyətinə yönəlmiş yeni peşəkar icmaların qurulması əldə edilir.

Bu işin məqsədi gələcək müəllimlərin elmi-tədqiqat fəaliyyəti bacarıqlarına yiyələnmə yollarının işlənib hazırlanması və yeni kompetensiyaların mənimsənilməsinə yaradıcı yanaşmanın zəruriliyini dərk etməkdir.

Mövcud təcrübənin təhlili göstərir ki, tədqiqat fəaliyyətinə hazırlanması sistemi aşağıdakı prinsiplər əsasında həyata keçirilir: [6, s. 102]

- idarəetməyə məqsədyönlü yanaşma, o cümlədən tədqiqat fəaliyyətinə hazırlığın monitorinqi;
- universitetdə tədqiqat təhsili mühitinin yaradılması, tələbə və müəllimlərin motivasiyasını, qarşılıqlı əlaqəsini və birgə fəaliyyətini təmin

etmək. Tədqiqat təhsil mühiti ümumi məqsədin birləşməsini və əsas istiqamətlərin işinin əlaqələndirilməsini təmin edir: kafedranın elmi-tədqiqat işi, tədqiqat işi, təcrübənin təşkili, tədris prosesi, tələbələrin kurs işlərinin və tezislərinin idarə edilməsi, və ayrı-ayrı müəllimlərin elmi tədqiqatları.

- 1-ci kursdan başlayaraq tələbələrin tədris prosesi ilə elmi-tədqiqat fəaliyyətinin inteqrasiyası;
- nəzəri kursun praktiki işlə uzlaşdırılması;
- müasir təhsil təcrübəsinin tələblərini, peşəkar standartın və Ali Təhsilin Dövlət Təhsil Standartının müddəalarını nəzərə alaraq;
- nəticələrin meyarlılığı və diaqnostikası.

Pedaqoji universitet tələbələrinin tədqiqat fəaliyyətinə hazırlanması sistemində aşağıdakı komponentlər fərqləndirilir: hədəf, motivasiya, məzmun, fəaliyyət, nəzarət və qiymətləndirmə, bunlar:

- tələbələrin tədqiqat fəaliyyətinə həvəsinin formalaşdırılması, onların subyektivliyinin inkişafı, məhsuldar fəaliyyət mühitinin yaradılması;
- təhsilin təcrübə yönümlü məzmunu, fənlərarası inteqrasiyanın həyata keçirilməsi, təcrübə müddətində tələbələrin məqsədyönlü işi (təsdiqedici eksperimentin aparılması, diaqnostik üsullardan istifadə və s.) [4]
- tələbələrin əks etdirmə və özünü idarə etmə qabiliyyətinin inkişafı (pedaqoji tədqiqatın effektivliyi meyarları, nəzarət və özünə nəzarət üsulları ilə tanışlıq; öz hərəkətlərini təhlil etmək və qiymətləndirmək bacarıqlarının formalaşdırılması, qarşılıqlı qiymətləndirmə, reytinq göstəricilərinə çıxış müəllimin şəxsi hesabı).

Nəzarət və qiymətləndirmə aparatı tələbələrin tədqiqat fəaliyyətinə hazırlığının meyarlarını və göstəricilərini ehtiva edir və idrak, şəxsi və fəaliyyət komponentlərini birləşdirir. İdrak konseptual aparatın mənimsənilmə dərəcəsini, formalaşmış nəzəri bazadan tədqiqat fəaliyyəti prosesində istifadə etmək bacarığını müəyyən edir. Şəxsiyyət fərdin motivlərini və dəyər münasibətlərini, habelə tələbənin tədqiqat fəaliyyəti prosesində əksini əhatə edir. Fəaliyyət komponenti tədqiqat bacarıqlarına malik olma dərəcəsini, onların praktikada tətbiqi imkanlarını müəyyən edir.

Tələbələrin elmi-tədqiqat işi bütün təhsil müddəti ərzində onların universitetin elmi fəaliyyətində davamlı iştirak sisteminə çevrilir. Belə bir sistemin əsasını onun metod və formalarının bir akademik fənndən digərinə, aşağı kurslardan yuxarı kurslara, o cümlədən məzunun yekun ixtisas işi üzrə davamlılığı təşkil edir. Bu yanaşma tələbələrin öyrənmə prosesində formalaşdırdıqları tədqiqat tapşırıqlarının, bacarıq və bacarıqlarının həcmini və mürəkkəbliyini tədricən artırmağa imkan verir.

Universitetdə tələbələrin elmi işə, o cümlədən tələbələrin tədris və elmi-tədqiqat işlərinə cəlb edilməsinin davamlı sisteminin tətbiqi bir sıra vəzifələrin həllinə kömək edən tələbələrin tədqiqat işinə çevrilir:

- tələbələrin müstəqil iş bacarıqlarının və yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafı;
- tədris prosesinin intensivləşdirilməsi (fundamental və ümumi peşə fənlərinin dərinləşdirilməsi, xüsusi biliklərə yiyələnmə, peşəyönlülük, fənlərarası əlaqələrin gücləndirilməsi);
- elmi tədqiqatların nəticələrindən tədris prosesində istifadə.

-nəzəri və eksperimental tədqiqatın elmi üsullarından istifadə etməklə konkret mövzu üzrə müstəqil

işin planlaşdırılmış həcmini yerinə yetirməyi tələbələrə öyrətmək.[8,62]

Universitet tələbələrinin tədqiqat bacarıqlarının formalaşdırılması problemini bir sistem kimi təhlil edərək, onun komponent tərkibinin daha yüksək səviyyəli sistem kimi müəyyən etdiyimiz didaktik sistemin tərkibi ilə eyni olmasından çıxış edirik. Bu mənada tədqiq olunan proses onun altsistemindən başqa bir şey deyil, yeganə fərq onun tərkib hissəsi kimi məzmunu və vasitələri artıq "çıxarılıb", yəni prosessual planda fəaliyyət göstərir. Tələbələrin elmi-tədqiqat fəaliyyəti və onların didaktik hazırlığı müxtəlif problemlərin həlli prosesi kimi təqdim edilə bilər, kompleksi təhsil və tədqiqat işi hesab edirik. Tapşırıq həm bizim vəziyyətimizdə tədqiqat fəaliyyətinin obyekti, həm də tədqiqat fəaliyyətinin pedaqoji təşkili vasitəsi kimi çıxış edir. Tədqiqat tapşırığının köməyi ilə məqsəd birbaşa və ya dolayı yolla müəyyən edilir,

Beləliklə, elmi tədqiqat prosesində məntiq və intuisiyanın sintezi baş verir ki, bu da xüsusi bacarıqlar kompleksinin mənimsənilməsini əhatə edir, bunlara aşağıdakılar daxildir:

- problemi görmək və faktiki materialı onunla əlaqələndirmək bacarığı;
- konkret koqnitiv tapşırıqlarda problemi ifadə etmək bacarığı;
- fərziyyə irəli sürmək və hərəkətlərin zehni gözləntisini (gözləməsini) həyata keçirmək bacarığı;
- məntiqdən və köçürmədən istifadə etmək, məlum üsulları birləşdirib yenilərini yaratmaq, aşkar həll yoluna alternativ axtarmaq və s.

Müəllim-tədqiqatçı şəxsiyyətinin zəruri keyfiyyəti onun metodik mədəniyyətidir.

Peşəkarlığın ən mühüm xüsusiyyəti və onun əsas elementi kimi çıxış edir. Metodoloji mədəniyyətin məzmununa metodoloji əks etdirmə, elmi əsaslandırma qabiliyyəti, nəzəri mövqelərin tənqidi düşüncəsi və yaradıcı tətbiqi, idrak, idarəetmə, dizayn formaları və metodları daxildir. Metodiki hazırlıq bilavasitə tədqiqat fəaliyyətinin bacarıqları ilə bağlıdır. Bu da ondan irəli gəlir ki, tələbə gələcək tədqiqatçı kimi elmi dəstəyə ehtiyac duyur. "Metodoloji dəstək" termini xüsusi bir növ bilik deməkdir: tədqiqat mövzusunu necə formalaşdırmaq, problem qoymaq, fərziyyə irəli sürmək, tədqiqatın məntiqi necə olmalıdır və s. Bu cür biliklərdən öz elmi işini planlaşdırmaq və korreksiya etmək üçün istifadə etmək bacarığı gələcək tədqiqatların peşəkar hazırlığının əvəzsiz hissəsidir. Eyni zamanda metodoloji savad elmi yaradıcılıq üçün şərt kimi çıxış edir. Müasir universitet məzunu üçün əks etdirmə qabiliyyətinin olması vacibdir. Müasir elmdə refleksiya şüurun özünü, idrakdakı imkanlarını və reallıq obyekt və hadisələrinin obyektiv qiymətləndirilməsini təhlil etməyin universal üsulu kimi qəbul edilir.

Geniş pedaqoji əks konsepsiyası bütövlükdə bütün pedaqoji prosesi əhatə edir - pedaqoji vəziyyətin qiymətləndirilməsi və elmi fikrin doğulması, tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələrinin təhlili, onun həyata keçirilməsi üçün vasitə və üsulların seçilməsinə qədər. an şüurlu nəticə əldə edilir. Eyni zamanda, pedaqoji fəaliyyətin proqnozlaşdırılması və modelləşdirilməsi mərhələsində əks etdirmənin mümkünlüyü və rolu xüsusilə qeyd edilməlidir ki, bu, gələcək müəllimə bəzi faktiki səhvlərdən qaçmağa və vəzifə və məqsədlərdə özünü təsdiqləməyə və ya dəyişdirməyə və düzəltməyə imkan verəcəkdir. onları tədqiqat fəaliyyətinin ilkin mərhələsində. Belə-

liklə, gələcək müəllimin tədqiqat fəaliyyətinin əsas bacarıqlarından biri proqnozlaşdırılan tədqiqat nəticəsi üzərində düşünmək bacarığıdır.

Elmi işin gedişində tələbələr eksperiment metodundan istifadə edir, onun həyata keçirilməsi vərdişləri tədqiqat vərdişlərinin yüksək səviyyədə formalaşdığını nümayiş etdirir. Təcrübəli dərslərdə tələbələr aşağıdakı iş növlərini yerinə yetirirlər:

- tədqiqatın eksperimental hissəsinin pla-nının tərtib edilməsi;
- empirik məlumatların toplanması üçün alətlər toplusunun seçilməsi və işlənib hazırlanması;
- tədqiq olunan hadisənin meyarlarının, göstəricilərinin və səviyyələrinin müəyyən edilməsi;
- eksperimental işlərin əldə edilmiş nəticələrinin emalı;
- eksperimental işlərin nəticələrinin təhlili və şərhi;
- eksperimental məlumatların təsviri;
- eksperimentin formativ mərhələsi üçün proqramın tərtib edilməsi;
- təcrübənin nəticələrinə əsasən elmi hesabatın hazırlanması və s. [7,103]

Tələbələrin elmi-tədqiqat işlərinə təkcə tədris prosesi çərçivəsində deyil, həm də kafedranın elmi dərnəklərində, laboratoriyaların və problem qruplarının elmi işlərində iştirak etmək daxildir.

Tələbə elmi işlərinin təhlili bəzi xüsusiyyətləri, xüsusən də elmi işlərin mövzularının daha aydın formalaşdırılmasına meyli, təklif olunan tədqiqat fərziyyəsinin innovativliyini ortaya qoyur. Şagirdlər elmi fərziyyə kimi olduqca maraqlı mülahizələr irəli sürürlər, onlar əsasən müxtəlif inteqrasiya növləri, tədris prosesinin müxtəlif modellərinin yaradılması, məktəb və cəmiyyətin çoxtərəfli qarşılıqlı əlaqəsi, məktəbdənkənar təhsil üçün müxtəlif proqramların hazırlanması və sınaqdan keçirilməsi ilə əlaqələndirilir. Bütün bunlar bakalavr tələbələri tərəfindən öyrənilən problemlərə vahid və sistemli baxışdan, onları təhsilin müasir tələbləri ilə əlaqələndirmək bacarığından xəbər verir.

Şagirdlər eksperimental işin təşkili bacarıqlarını nümayiş etdirir, eksperimentin müəyyən edilməsi, formalaşması mərhələlərini, diaqnostik metodlardan istifadə etmək bacarığını aydın müəyyənləşdirirlər, bir qayda olaraq, onların işində lazımi sorğu vərəqələri, müşahidələr protokolları var, tələbələr cədvəllərdən, diaqramlardan, diaqramlardan geniş istifadə edirlər. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, əldə edilən nəticələri dərindən təhlil etmək və şərh etmək bacarıqları hələ də kifayət qədər inkişaf etdirilməyib. Çox vaxt tələbələr tədqiqatın nəticələri ilə bağlı səthi mühakimə və nəticələrə nail olurlar. Struktur və dizayn baxımından tələbələrin işi yaxşılaşır ki, bu da mətn, qeydlər və ədəbiyyatla işləmək bacarığının keyfiyyətcə inkişaf etdiyini göstərir. Tələbələr getdikcə daha çox elmi işlərin nəticələrini tələbə elmi konfranslarında təqdim etməyə çalışırlar,

Problemin aktuallığı. Məqalədə gələcək ibtidai sinif müəllimlərinin ən vacib səriştələrindən biri olan – tədqiqatçılıq səriştəsinin mahiyyəti və məzmunu izah edilir.

Problemin elmi yeniliyi. Pedaqoji ədəbiyyatda gələcək müəllimlərin peşə qabiliyyətləri sadalanarkən tədqiqatçılıq bacarıqlarına toxunulmur. Məqalədə bu məsələyə yeni yanaşma həyata keçirilir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın materiallarından gələcək ibtidai sinif müəllimləri, onlara mühazirə və seminar məşğələsi aparan müəllimlər istifadə edə bilər.

Beləliklə, tədqiqat fəaliyyətinin bacarıqlarına əsaslanan yeni təcrübəni

dəyişdirən səriştənin mənimsənilməsi, gələcək müəllimin dəyər-semantik sfera-sının yenidən qurulması üçün şagirdi davamlı tədqiqat fəaliyyətinə cəlb etmək lazımdır.

Ədəbiyyat:

1. Ağayev, Ə.Ə. Təlim prosesi: ənənə və müasirlik. / Ə.Ə. Ağayev. − Bakı: Adiloğlu, −*2006*.
2. Əliyev, M.Ş. Qabaqcıl müəllimlər haqqında oçerklər / M. Ş. Əliyev. −B., 2004.
3. Əhmədov N. Məktəb işinin planlaşdırılması, −Bakı, 2004.
4. Həsənov, A.M. Pedaqogika. / A.M. Həsənov, Ə.Ə. Ağayev. −Bakı, 2007.
5. Mərdanov M., Ağamalıyev R„ Mehrabov A., Qardaşov T. Təhsil sistemində monitorinq və qiymətləndirmə. −Bakı: Çaşıoğlu, −2003.
6. Paşayev Ə.X., Məmmədov İ.T. Məktəbin pedaqoji şurasının işi haqqında. −Tbilisi., 1984.
7. Paşayev, Ə.X. Pedaqogika (yeni kurs). / Ə.X. Paşayev, F.A. Rüstəmov −Bakı, 2002.
8. Лесохина, П.Н. К обществу образованных людей / Теория и практика образования взрослых. -Спб.: ИОВ РАО «Тускарора», −1998. -273 с.
9. Маковецкая, Н.Ю. Компетентностный подход в дошкольном образовании / Н.Ю. Маковецкая // Академический вестник, вып 1-3 (13-15): Спб АППО. - −2011. − с. 27-31.
10. Набока, О.В. Формирование нравственных понятий у младших школьников при работе с учебником / О.В. Набока. Автореф. дисс.канд. пед. наук. −Калуга, 2013. −24 с.
11. Неверкович, С.Д. Рефлексия оснований профессиональной деятельности в игровом обучении // Психологическая наука и образование. −2000. № 2. −с. 68-73.

E-mail: gunelmemmedova2806@gmail.com
Redaksiyaya daxil olub: 18.04.2024

ŞAGİRD KOLLEKTİVİNİN TƏŞKİLİ VƏ TƏRBİYƏSİ
ОРГАНИЗАЦИЯ И ВОСПИТАНИЕ УЧЕНИЧЕСКОГО КОЛЛЕКТИВА
ORGANIZATION AND UPBRINGING OF PUPILS COMPANY

UOT 37

Leyla Teymur qızı Sadıqova
Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorantı,
Bakı şəhəri Nizami rayonu 251 nömrəli tam orta məktəbin
təlim-tərbiyə işləri üzrə direktor müavini
***Orcid:** https://orcid.org/0009-0002-5602-256X*

MƏKTƏB MÜHİTİNDƏ ŞAGİRDLƏRDƏN İBARƏT KOLLEKTİVİN FORMALAŞDIRILMASININ AKTUALLIĞI

Лейла Теймур гызы Садыгова
докторант по программе доктора философии
Института Образования Азербайджанской Республики,
заместитель директора по учебно-воспитательной работе
полной средней школы № 251 Низаминского района города Баку

АКТУАЛЬНОСТЬ ФОРМИРОВАНИЯ КОЛЛЕКТИВА УЧАЩИХСЯ В ШКОЛЬНОЙ СРЕДЕ

Leyla Teymur Sadygova
doctorial student in the program of doctor of philosophy
of the Institute of Education of the Republic of Azerbaijan,
deputy director
for Training and Upbringing of Secondary school no. 251 of Nizami district of Baku city

RELEVANCE OF FORMING A COLLECTIVE OF STUDENTS IN THE SCHOOL ENVIRONMENT

Xülasə. Bu məqalə məktəb mühitində şagirdlərdən ibarət kollektivin formalaşdırılmasının aktuallığını əsaslandırır. Şagirdlərin fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla məktəb kollektivinin inkişaf xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir. Peşəkar qabiliyyətlər, bacarıqlar, habelə müəllimin pedaqoji obrazı siniflə birgə yaradıcı və səmərəli fəaliyyətin müxtəlif formalarının təşkilinin səmərəli üsullarını əks etdirir. Şagird kollektivinin pedaqoji idarə edilməsini hər bir şagirdin şəxsiyyətinin inkişafına yönəlmiş, şagird kollektivində keyfiyyət dəyişiklikləri məqsədi ilə edilən pedaqoji təsir kimi başa düşürük.

Şagird kollektivinin ardıcıllığı özünüidarəetmə qabiliyyəti ilə ifadə olunur. Şagird kollektivinin inkişaf mərhələlərindən keçməsinə əsaslanaraq, pedaqoji idarəetmə dəyişikliklərə məruz qalmalıdır. Pedaqoji idarəetmənin səviyyəsi şagird kollektivinin inkişaf səviyyəsinə uyğun olmalıdır. Təcrübədə kulminasiya nöqtəsi pedaqoji idarəetmənin şagird kollektivinin özünüidarəsinə funksional keçididir.

***Açar sözlər:** Kollektiv, şagirdlər, məktəb mühiti, müəllim, kollektiv fəaliyyət.*

Резюме. В данной статье обоснована актуальность формирования коллектива учащихся в школьной среде. Рассмотрены особенности развития сотрудников школы с учетом индивидуальных особенностей учащихся. Профессиональные способности и умения, а также педагогический имидж учителя отражают эффективные методы организации различных форм творческой и эффективной деятельности совместно с классом. Под педагогическим управлением ученичества мы понимаем педагогическое воздействие, направленное на развитие личности каждого обучающегося, на качественные изменения в ученичестве.

Системность ученического коллектива выражается в способности самоуправления. Педагогическое управление должно претерпевать изменения в зависимости от этапов развития ученического контингента. Уровень педагогического управления должен соответствовать уровню развития ученического коллектива. Кульминацией опыта является функциональный переход педагогического управления к самоуправлению ученическим коллективом.

Ключевые слова: *коллектив, учащиеся, школьная среда, учитель, коллективная деятельность.*

Summary. This article justifies the relevance of forming a collective of students in the school environment. The development characteristics of the school staff are considered, taking into account the individual characteristics of the students. Professional abilities, and skills, as well as the pedagogical image of the teacher, reflect effective methods of organizing various forms of creative and effective activity together with the class. We understand the pedagogical management of the student body as a pedagogical effect aimed at the development of the personality of each student, aimed at quality changes in the student body.

The consistency of the student collective is expressed by the ability of self-management. Pedagogical management should undergo changes based on the development stages of the student body. The level of pedagogical management should correspond to the level of development of the student collective. The culminating point in the experience is the functional transition of pedagogical management to self-management of the student collective.

Keywords: *Collective, students, school environment, teacher, collective activity.*

Sinif kollektivinin formalaşması ikili xarakter daşıyır, çünki məktəb komandası davamlılıq və özünü inkişaf xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirən psixoloji kollektivdir. Məhz bu əlamətlər mütərəqqi inkişafın əsasını təşkil edir. Kollektivdə əxlaqi keyfiyyət kimi kollektivə mənsub olmaq, onun qarşısındakı vəzifələri vaxtında yerinə yetirmək, lazım gələrsə, ictimai mənafelər naminə şəxsi maraqlarını qurban vermək bacarığında təzahür edir. Şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərinin və onların kollektivdə rolunun öyrənilməsi fəalların rasional seçilməsi və kollektivin başında mənfi mənəvi yönümlü liderin olmaması üçün aparıcı şərtlərdən biridir. Məktəbə yeni gələn uşaq təhsil fəaliyyəti ilə bağlı müntəzəm öhdəliklər götürür. Uşağın uyğunlaşma dövründə müəllimin gələcək müsbət, yüksək uyğunlaşma üçün əlverişli şərait yaratması, kollektivdə əlverişli mühit yaratmaq üçün uşaqların fasilələrdə, dərslər zamanı bir-biri ilə ünsiyyətini müşahidə etməsi vacibdir. Məktəb həyatının ilkin dövründə şagirdlər arasında kollektivin inkişafı birgə təlim fəaliyyətləri vasitəsilə baş verir. Dərs zamanı şagirdlərin kollektivlər,

cütlər şəklində işləməsi uşaqların birliyinə, bir-birini dinləmək, problemli məsələyə cavab tapmaq bacarığının formalaşmasına gətirib çıxarır.

Digər uşaqlara rəğbət bəsləmək bacarığı, həmyaşıdları ilə dost olmaq imkanı, cəmiyyətdəki davranış mədəniyyəti ilə tanışlıq – bütün bunlar uşaq tərəfindən təhsil müəssisəsinə daxil olduqdan sonra əldə edilir. Hər bir uşağın fərdi xüsusiyyətləri bütün komandanın maraqlarına uyğun olaraq inkişaf edir. Tərəfdaşlıq şagirdlərin birgə fəaliyyəti prosesində formalaşır. Şagirdlərə kollektiv hissin aşılanması onların fərdi şəxsi keyfiyyətlərinin üzə çıxarılmasına, mehriban kollektivin formalaşmasına, ibtidai sinif şagirdlərinin müsbət sosiallaşmasını təmin etməyə kömək edir. Sosiallaşma prosesi şagirdin mənəvi dünyasının formalaşması üçün ən vacib şərtdir. Şəxsiyyətin formalaşması onun şagirdlər arasında qarşılıqlı əlaqəni təşkil etməyə qadir olan müasir dünyaya uğurlu uyğunlaşmasını təmin edir. Məktəb icması, hər hansı bir sosial kollektiv kimi, bu prosesin birbaşa nəticəsi olmadan sinif idarəetməsini formalaşdıran özünütəşkilatla xarakterizə olunur. Sinif otağı müasir cəmiyyətdə təhsilin vacib elementi hesab edilə bilər. Sinifdə yeni bir uşağın görünməsi məktəb icması daxilindəki münasibətlərə təsir göstərir.

Müasir psixoloqların əksəriyyəti razılaşaraq şagirdlərin məktəb kollektivini hisslərinin inkişaf mərhələlərini beş əsas dövr müəyyən etmişlər. Beləliklə, kollektivdə duyğunun inkişafının ilk dövrü “qum yatağı”dır. Bu mərhələ təhsil prosesi zamanı tanış olmayan və əvvəllər birləşməmiş uşaqların bilik əldə etmək üçün bir araya gəlməsi prosesini xarakterizə edir. Uşaq məktəb komandasının inkişafının növbəti mərhələsi "yumşaq gil" kimi inkişaf mərhələsidir. Şagirdlər fərdi xüsusiyyətlərinə görə maraqlarına və ümumi dünyagörüşünə görə kollektivlərə yerləşdirilir. Belə kollektivlər müəllimlə təmasda olur, ümumtəhsil məktəbi və məktəbdənkənar məsələləri həll edir. Uşaq məktəb komandasının formalaşmasında üçüncü mərhələ "yanıb-sönən mayak" adlanır. Məktəbin fəal şagirdləri olan liderlərin daxil olduğu sinif aktivi siniflərarası münasibətlərin güclü tənzimləyicisidir. Müəllimə təşkilati sinif məsələlərini həll etməyə kömək edən, həmyaşıdları arasında nüfuza malik olan, onlara rəhbərlik edən məktəb sinif fəallarıdır.

Aktiv məktəb münasibətlərində əsas həlqə olduğundan, onun orta səviyyədə təşkili aktivin fəaliyyətində pozulmalara səbəb ola bilər. Məktəb komandasının inkişafının dördüncü mərhələsi "qırmızı yelkənlər" dir. Bu mərhələdə uşaqlar başqalarına qarşı dözümlü olur, dostluğun əhəmiyyətini dərk edir, həmrəy komanda hissi yaranır. Məktəb komandasının ən yüksək inkişaf səviyyəsi “yanan məşəl” adlanır. Məhz bu dövrdə kollektivizm hissi ən yüksək həddə çatır və ümumi mənafe naminə öz mənafeyini qurban vermək istəyi yaranır. Şagirdlərin məktəb komandası kimi bir konsepsiyanın inkişafı, uşaq komandasının formalaşmasının fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, bir uşağın məktəb həyatının uzun müddətində mərhələlərlə baş verir. Şagirdlərdən ibarət sıx bir kollektiv formalaşmış sinif digərlərindən yüksək təhsil və yaradıcılıq fəaliyyəti, mehriban ünsiyyət üçün əlverişli atmosfer, şəxsiyyətlərarası münaqişələrin problemlərinin həllinin yüksək dərəcəsi və fərdi xüsusiyyətlərin inkişafı ilə fərqlənir. Sinif kollektivinin yaradılması təkcə şagirdlər üçün deyil, müəllimin özü

üçün də vacib meyardır. Müəyyən pedaqoji problemlərin şagirdlərlə birgə həllində maraqlı olan müəllimdir [3, s. 88].

Peşəkar qabiliyyətlər, bacarıqlar, habelə müəllimin pedaqoji obrazı siniflə birgə yaradıcılıq və tərbiyə fəaliyyətinin müxtəlif formalarının təşkilinin səmərəli yollarını əks etdirir. Məktəb həyatının atmosferinə düşmüş hər bir uşaq bir sıra xarakterik və fərdi şəxsi keyfiyyətlər, bilik və bacarıqlar əldə edir, xüsusən: bütün komanda üçün verilən tapşırığı yerinə yetirmək üçün məsuliyyət daşımaq və öz tapşırıqlarını vaxtında yerinə yetirmək kimi keyfiyyətlər qazanır [2, s.487].

Sinif və sinif rəhbəri anlayışları bir-birinə uyğun gəlməyə bilər, çünki sinif kollektivinin və onun müəlliminin imici həmişə düzgün inkişaf etmir. Sinif rəhbərinin yenidən bölüşdürülməsi və ya tez-tez dəyişməsi halında sinif aşağı səviyyədə inkişaf edir. Ümumiləşdirsək, aydınlaşdırmaq istərdim ki, xarici amillərin təsiri sinifdə kollektiv hissin yaranması üçün müəyyənedici amilə çevrilir. Müəllimin və bütün şagirdlər komandasının əsas vəzifəsi hər bir şagirdin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq şəxsi böyümə və inkişaf üçün şərait yaratmaqdır. Müəllim, böyük dost və mentor olmaqla, uşaqları öyrənmədə yeni perspektivlərə, kollektiv ictimai rəyə həvəsləndirə bilər. Müəllim şagird münasibətlərinin tənzimləyicisidir, uşaq kollektivinin fəaliyyətinə rəhbərlik edir.

Sosial təşkilatın bir növü kimi şagird kollektivi ən sadə formalarından - diffuz və ya nominaldan, ən yüksək - kollektivə qədər inkişaf edə bilər.

Şagird kollektivinin ilkin inkişaf mərhələsi assosiasiya kollektividir. Bu mərhələdə kollektivin birgə fəaliyyəti başlayır və komandanın formalaşmasının ilk əlamətləri görünür. Belə bir kollektivdə artıq rəsmi struktur, fəaliyyətin ümumi məqsədi mövcuddur, lakin ayrı-ayrı şagirdlərin fəaliyyəti əsasən fərdi xarakter daşıyır və hələ də onların kollektiv tapşırıqlarını həll etmək üçün birgə işləməsinə ehtiyac yoxdur.

Komanda bir kollektivdə şəxsiyyətlərarası münasibətlərin inkişafının növbəti səviyyəsidir. Kollektiv şagirdlərinin qarşılıqlı əlaqələri və münasibətləri ümumi məqsədlər, birgə fəaliyyətin vəzifələri və bu fəaliyyətin şəxsi əhəmiyyətli məzmunu ilə vasitəçilik edərsə, komanda ola bilər. Komandada baş verən kollektivdaxili fəaliyyət həm kollektivin üzvlərinə, həm də ali təhsil müəssisəsinin digər şagird kollektivlərinə əhəmiyyətli təsir göstərir.

Sosial əməliyyat sistemi kimi komanda aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirməlidir [2, s. 491]:

- *təşkilati*: müəyyən sosial və pedaqoji vəzifələri yerinə yetirmək üçün komanda üzvlərini birləşdirməyə yönəlmiş;
- *təhsil*: fərdin əqli və sosial inkişafı üçün şərait təmin edən əqli, əxlaqi, fiziki, əmək və estetik tərbiyə üçün optimal şərait yaratmağa yönəlmiş;
- *stimullaşdırıcı*: bütün sahələrdə fərdi fəaliyyət üçün mənəvi və dəyərli stimulların formalaşmasına kömək edir; kollektiv üzvlərinin davranışını tənzimləyir, müsbət şəxsiyyət keyfiyyətlərinin formalaşmasına təsir göstərir - sərbəstlik, insanpərvərlik, zəhmətkeşlik, vicdanlılıq, dürüstlük, ədalətlilik, qətiyyət, ləyaqət və s.

Şagird komandası digərlərindən aşağıdakı xüsusiyyətlərə görə fərqlənir:

- əsas fəaliyyət növü (ali təhsil almağa yönəlmiş tədqiqatlar);
- kompozisiyanın sabitliyi;
- ünsiyyət intensivliyi;

• münasibətlərin kifayət qədər aydın tənzimlənməsinin olması;

• kollektiv üzvlərinin tabeçilik münasibətləri sistemi ilə müəyyən edilən funksional asılılığının olması;

• təhsil kollektivlərində şəxsiyyətlərarası münasibətlərin strukturu status kateqoriyalarının qeyri-bərabər kəmiyyət tərkibi və dinamizmi ilə xarakterizə olunur ki, bu da onu hədəflənmiş pedaqoji təsirlər vasitəsilə optimallaşdırmağa imkan verir;

• məqsəd vəhdəti – komanda üzvlərinin ixtisasa yiyələnmək istəyi.

Şagird kollektivi ilə fərd arasında münasibətlərin inkişafı bir neçə mərhələdən keçir:

• Mərhələ 1 – *fərdin yeni kollektivin üzvü kimi uyğunlaşması* . Özünü bir fərd kimi sübut etmək zərurətini dərk etməzdən əvvəl o, kollektivdə qüvvədə olan normaları (əxlaqi, tərbiyəvi və s.), onun digər üzvlərinin malik olduğu fəaliyyət üsul və vasitələrini mənimsəməlidir.

• Mərhələ 2 - *fərdiləşdirmə*. Bu, uyğunlaşmanın əldə edilmiş nəticəsi (şagirdin "hamı kimi" olması) ilə şagirdnin özünün özünəməxsus fərdiliyinə malik olan, qane olunmayan unikal şəxsiyyət kimi özünü maksimum təzahür etdirmək ehtiyacı arasındakı ziddiyyətlərin kəskinləşməsindən ibarətdir.

• Mərhələ 3 - *fərdin kollektivə inteqrasiyası*. Şagird yalnız kollektivin inkişafının ehtiyac və tələblərinə uyğun gələn fərdi xüsusiyyətləri, habelə kollektivin həyatına əhəmiyyətli töhfə vermək üçün öz ehtiyaclarını saxlayır. Eyni zamanda, kollektiv, müəyyən dərəcədə, kollektiv normalarını dəyişir, kollektiv tərəfindən onun inkişafı üçün dəyər-əhəmiyyətli kimi tanınan şagird xüsusiyyətlərini mənimsəyir. Fərd və kollektivin qarşılıqlı transformasiyaları belə baş verir.

Şagird kollektivi öz inkişafını keçdikcə onun tərkibində ***rəsmi və qeyri-rəsmi liderlər*** meydana çıxır. Belə şagirdlər ən çox üstünlük, özünə inam, emosional tarazlıq, stressə qarşı müqavimət, yaradıcılıq, nail olmaq istəyi, təşəbbüskarlıq, məsuliyyət, tapşırıqların yerinə yetirilməsində etibarlılıq, müstəqillik və ünsiyyətcillik ilə xarakterizə olunur.

Şagird kollektivində qeyri-rəsmi lider, formal statusuna deyil, bacarıqlarına və səlahiyyətlərinə görə kollektivə əhəmiyyətli təsir göstərən şagirddir. Kollektivdəki psixoloji abhava, üzvlərinin rifahı, eləcə də orada qəbul edilən əxlaq normaları əsasən qeyri-rəsmi liderlərdən asılıdır.

Ayrı-ayrı şagirdlərin, eləcə də bütövlükdə akademik kollektivlərin şəxsiyyətinin inkişafının təsirli vasitəsi ***şagird özünüidarəsidir***. *Şagirdlərin özünüidarəsi* ali təhsil müəssisəsinin və ya onun ayrı-ayrı bölmələrinin həyatı ilə bağlı idarəetmə qərarlarının hazırlanmasında, qəbulunda və həyata keçirilməsində şagirdlərin fəal iştirakını, şagirdlərin hüquq və mənafelərinin müdafiəsini, şagirdlərin hüquq və mənafelərinin müdafiəsini, şagirdlərin hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsini nəzərdə tutan idarəetmə formasıdır.

Şagird özünüidarəetmə orqanlarının yaradılmasında əsas məqsəd *hər* bir şagirdin şəxsi və peşəkar inkişafı, müstəqil yaradıcılıq fəaliyyəti, qəbul edilmiş qərarlara görə məsuliyyət dərk etməsi, məsuliyyətli vətəndaşlıq mövqeyinin formalaşması, komandanı idarə etmə vərdişlərinə yiyələnməsi üçün münbit şərait yaratmaqdan ibarətdir.

Şagird idarəetmə orqanlarının əsas vəzifələri bunlardır:

• şagirdlərin hüquq, mənafelərinin təmin edilməsi və müdafiəsi;

• şagirdlərin təhsil, elmi və yaradıcılıq fəaliyyətini təşviq etmək;

• şagirdlərin yaşayış və istirahəti üçün müvafiq şəraitin yaradılmasına yardım etmək;

• şagirdlərin öz öhdəliklərini yerinə yetirmələrini təmin etmək;

• sağlam həyat tərzinin təbliği, şagirdlərin cinayət törətməsinin qarşısının alınması, spirtli içkilərdən, narkotiklərdən, siqaretdən istifadə və s.

Həyati problemlərin müstəqil şəkildə qoyulması və həlli prosesində şagird kollektivinin üzvləri təşəbbüskarlıq və müstəqillik inkişaf etdirir, yaradıcı və intellektual qabiliyyətləri inkişaf etdirir. Ali təhsil müəssisəsinin rəhbərliyi və ictimai təşkilatların nümayəndələri ilə işgüzar əlaqələrin genişləndirilməsi şagirdinin işgüzar ünsiyyət bacarıqlarının və təşkilatçılıq qabiliyyətinin inkişafına müsbət təsir göstərir. Eyni zamanda kollektivdə xüsusi sosial-psixoloji ab-hava yaradılır ki, bu da gənclərin emosional və intellektual özünütənzimləmə sahəsində fəallığını stimullaşdırır.

Bu gün deyə bilərik ki, təhsil müəssisələrinin idarə edilməsinin səmərəliliyinin artırılması, təhsilin ictimai və dövlət idarəçiliyinin inkişafı məqsədilə şagird kollektivinin özünüidarəsi və pedaqoji idarəetmə mövzusunun fəal şəkildə nəzərdən keçirilməsi üçün müəyyən hüquqi baza yaradılmışdır.

"Pedaqoji kollektiv idarəetmə" termini sistemli-struktur münasibətlər əsasında müəyyən edilir. Pedaqoji kollektiv idarəetmə - təhsil müəssisəsinin idarəetmə səviyyəsi sistemi pedaqoji fəaliyyət səviyyəsinin və peşə səriştəsinin səviyyəsinin strukturunda nəzərə alınır. "Pedaqoji kollketiv idarəetmə" – təhsil müəssisəsinin idarəetmə forması" sistemi pedaqoji fəaliyyət formalarının strukturu vasitəsilə nəzərdən keçirilir.

Pedaqoji idarəetmə dedikdə, şagirdlərin təhsil prosesində şagird kollektivinin özünüidarəsinin formalaşması və şəxsi inkişafı üçün şərait yaratmaq məqsədi ilə pedaqoji fəaliyyət başa düşülür [1,s.32].

Təcrübə göstərmişdir ki, şagird kollektivin inkişafı yolu ilə müəllimlərin idarəetmə fəaliyyətinə hazırlanması müəllimlərin fərdi davamlı özünütəhsilini və peşə təhsilini, pedaqoji bacarıqların inkişafını, təlim-tərbiyə işlərinin aparılmasını təmin edən təhsil müəssisəsinin metodik işinin təşkilinə üzvi şəkildə uyğun gəlir.

Praktikada müəllimin funksionallığı ilə onun həyata keçirilməsinin keyfiyyəti arasında uyğunsuzluq var. Bu fenomenin səbəblərindən biri, onların yerinə yetirilməsi prosesində əldə edilən qeyri-kafi nəticələr kimi yerləşdirilən əmək vəzifələrinin icrası ilə bağlı peşəkar çətinliklərdir.

Şagird kollektivinin pedaqoji idarəetmə funksiyasının həyata keçirilməsi təhsil fəaliyyəti proqramları (şagird kollektivi rəhbərinin iş proqramı, əlavə təhsil müəlliminin tərbiyə işi proqramı, müəllimin fəaliyyət proqramı, müəllimin fəaliyyəti proqramı) ilə təsvir edilmişdir. Bu proqramların öyrənilməsi müəllimin idarəetmə səriştəsinin həyata keçirilməsində ümumi əhəmiyyətli səhvləri müəyyən etməyə imkan verir.

Kollektivin aktivi özünüidarənin təşkilində mühüm yer tutur. Aktiv, tapşırıqların icrasında görünən məsuliyyət, təşkilatçılıq və fəallıq göstərən şagird kollektivin bir hissəsidir.

Aparılmış eksperimental tədqiqatlara əsasən belə nəticəyə gələ bilərik ki, müəllimlərin proq-

ramları sənədin qəbul edilmiş strukturuna uyğundur. Zənnimcə, müəllimin idarəetmə səriştəsinin həyata keçirilməsində peşəkar çətinliklərin səbəblərini adlandırmağa imkan verən çatışmazlıqlar var. Məsələn, proqramlarda həyata keçirilməsi üçün şərtlər (ünsiyyət vasitələri, sosial tərəfdaşlar, təhsil prosesi ilə əlaqə, təhsil prosesində təhsil məkanının xüsusiyyətləri) göstərilmir, bu da proqramı bütövlükdə qiymətləndirməyi və müəyyən etmək çətinləşdirir.

Proqramın icrasının effektivliyini gözlənilən nəticələrin təsviri ilə qiymətləndirmək olar. Müəlliflər hər bir proqram tapşırığı üçün performans göstəricilərini göstərmirlər. Eyni zamanda, müəllimlərin proqramlarında onların istifadəsi, qiymətləndirilməsi və təhlili üçün xüsusiyyətləri olmayan müxtəlif və rəngarəng göstəricilər mövcuddur. Proqramlarda hər hansı bir şagird kollektivində hər hansı problemin həlli üçün ən səmərəli iş üsul və formalarının tətbiqini asanlaşdıracaq təklif və göstərişlər toplusu yoxdur. Təhsil müəssisələrinin praktikasında fənlər (fənlər) üzrə proqramlar kimi şagird kollektivlərinin tədris fəaliyyəti proqramları və onlara əlavə materiallar olan hallarda davamlılıq prinsipindən istifadə edilmir. Sənədlərdə təhsil müəssisəsinin inkişaf proqramı, onun təhsil proqramı, məktəbdənkənar tədbirlər, əlavə təhsillə əlaqəsi göstərilmir. Müəllimin təhsil proqramlarında olan bütün bu çatışmazlıqları "metodiki səhvlər" kimi təsnif etmək olar [4,p.79].

Problemin aktuallığı. Kollektiv ideyası qədim zamanlarda insan cəmiyyətinin təkamülünün başlanğıcında, təcili ehtiyac səbəbindən yaranmışdır. Bəşəriyyətin yarandığı andan fərdi davranış formalarına birbaşa əsaslanan fərdin ictimailəşməsi prosesi başladı. İş icma üzvlərinin ehtiyaclarına tolerant münasibətin yaranmasına kömək etdi və bu, tədricən kollektivin hər bir üzvünə fərdi yanaşmanı nəzərə alaraq şüurlu kollektiv hissin yaranmasına səbəb oldu. Tədricən insanlar başa düşdülər ki, şagirdlərin kollektiv fəaliyyəti uşağın şəxsiyyətini inkişaf etdirməyin yeganə düzgün yoludur. Bu, şübhəsiz ki, insanların həyat şəraitini yaxşılaşdırdı. Uşağın şəxsiyyətini inkişaf etdirmək bütün komandanın vəzifəsinə çevrilir. Yaşlı nəslin nümayəndələri müəllim və mentor kimi çıxış edirlər. Kollektiv həyat tərzinin yaranmasında uşağı əhatə edən cəmiyyət mühüm rol oynayır. Bu dövrdə xüsusi və məqsədyönlü təhsil yoxdur. Uşaqların yetkin həyatı 13 yaşından başlayır. Onların tərbiyəsində və inkişafında əsas köməkçilər ağacdan hazırlanmış oyuncaqlar, totem heyvanlarının müxtəlif talismanları, uşaqların bədən tərbiyəsində köməkçi olan yumşaq ağacdan hazırlanmış heykəlciklər kimi təbii vasitələr idi. Kollektiv ov üçün nəzərdə tutulmuş oyuncaqlar cəmiyyətdə ovçu, əkinçi və döyüşçü üçün lazım olan rolların və praktiki bacarıqların bölüşdürülməsini öyrətməyə kömək edirdi. Qızlara ev işləri, tikiş və digər qadın bacarıqları öyrədilməli idi. Gənc nəslin tərbiyəsində fiziki, ritual və sosial-mənəvi tərbiyə də mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi.

Problemin elmi yeniliyi. Uyğunsuzluqların qarşısını almaq üçün təhsil müəssisəsinin proqram və metodik sənədləri aşağıdakıları müəyyən etməlidir: müəllimin funksional vəzifələrində ifadə olunan müəllimin idarəetmə səriştəsinin məzmunu, fəaliyyət meyarları, pedaqoji idarəetmənin səmərəliliyi meyarları.

Bu mövqenin müəyyənləşdirilməsinin nəticəsi olaraq təhsil müəssisəsinin pedaqoji idarəetmə modelinin olması, təhsil müəssisəsinin ümumi konsepsiyasında pedaqoji idarəetmənin mövqeyinin müəyyən edilməsi zərurəti yaranır.

Özünüidarəetmə səviyyəsini müəyyən etmək üçün təhsil müəssisələrindən alınan sənədlər, müəllimlər, şagirdlərin valideynləri arasında sorğular, şagirdlərin test nəticələri

əsasında şagird özünüidarəsinin təşkili və fəaliyyətini öyrənərək, təcrübədə aşağıdakı mövqeləri müəyyən etdik:

• şagird kollektivinin pedaqoji idarə edilməsi tsiklik fəaliyyətlə xarakterizə olunur; pedaqoji idarəetmə funksiyalarını həyata keçirərkən kollektivin özünüidarəetmə səviyyəsinə uyğun olaraq vəzifələr fərqləndirilir və zəruri şərtlər müəyyən edilir;

• müəllimin fəaliyyətinin dəyərləri ilə şagirdlərin fəaliyyəti üst-üstə düşdüyü zaman pedaqoji idarəetmə şagird kollektivinin inkişafına kömək edir;

• şagird kollektivinin pedaqoji idarə edilməsi şagird kollektivinin fəaliyyət rejimində və inkişaf rejimində həyata keçirilə bilər;

• pedaqoji idarəetmə aşağıdakı meyarlar əsasında şagird kollektivinin inkişafı ilə şərtlənir və qarşılıqlı surətdə əlaqələndirilir: şagirdin təşkilatlanması, idarəetmə funksiyalarının həyata keçirilməsində iştirakı və komandanın işinin nəticələrinə görə şagirdlərin məsuliyyəti;

• pedaqoji idarəetmə şagird kollektivinin fəaliyyətində şüurlu proqnozlar verir - şagird kollektivi pedaqoji tələblər çərçivəsində fəaliyyət göstərir;

• pedaqoji idarəetmə şüurlu şəkildə şagird kollektivinin özünüidarəsini formalaşdırır və stimullaşdırır;

• şagird kollektivinin özünüidarəsi pedaqoji idarəetmənin müəyyən səviyyəsini nəzərdə tutur.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Qeyd etmək lazımdır ki, praktikada pedaqoji idarəetmənin özü deyil, onun informasiya təzahürlərinin təhlili ölçülür. Deməli, fikrimizcə, şagird kollektivinin pedaqoji idarə edilməsinin nəzəriyyəsi və praktikada tətbiqi çətinlikləri mövcuddur. Bu, həm də məqalənin praktik əhəmiyyətini artırır, onu xüsusilə pedaqoqlar və tələbələr üçün vacib edir. Bundan əlavə, problemlərin və onların səbəblərini, həlli gözlənilən vəzifələrin təqdim edilməsi məqalədən elmi səviyyədə faydalanmaq imkanı yaradır ki, bu da məqalənin praktik əhəmiyyətini artıran amildir.

Ədəbiyyat:

1. Ağayev Ə.Ə. Azərbaycan ictimai pedaqoji fikrində şəxsiyyətin formalaşması problemi. -Bakı: Avropa,- 2005. -132 s.
2. Həsənov, A.M. Pedaqogika. / A.M. Həsənov. -Bakı: Nasir, –2011. –494 s.
3. Буйлова Л.Н. Государственный заказ на дополнительное образование детей: проблемы формирования и освоения [Текст] // Техническое творчество молодёжи, –2018. — 88 с.
4. Juceviciene, P., Petkunas, V. The change of educational paradigm under the influence of ICT implementation: criteria of evaluating the teacher and student’s roles. - Social sciences, 2 (52), -2021.- p. 79-91.

E-mail: leylateymurova959@gmail.com

Redaksiyaya daxil olub: 17.04.2024

TƏHSİLDƏ MONİTORİNQ VƏ QİYMƏTLƏNDİRMƏ
МОНИТОРИНГ И ОЦЕНИВАНИЕ В ОБРАЗОВАНИИ
MONITORING AND EVALUATION IN EDUCATION

UOT 37.0

Aygün Əbülfət qızı Məcidova
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin baş müəllimi

Həmayil Valeh qızı Rzaquliyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
https://orcid.org/
Orcid: *0009-0004-5202-7499*

TƏHSİL SİSTEMİNDƏ YENİ ANLAYIŞ OLAN "QİYMƏTSİZ" TƏLİMƏ BAXIŞ

Айгюн Абулфат гызы Меджидова
доктор философии по педагогике
старший преподаватель Азербайджанского
Государственного Педагогического Университета

Гамаил Валех гызы Рзакулиева
Азербайджанский Государственный
Педагогический Университет

ВЗГЛЯД НА НОВУЮ КОНЦЕПЦИЮ В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ «БЕЗОЦЕНОЧНОЕ ОБУЧЕНИЕ»

Aygun Abulfat Medzhidova
doctor of philosophy in pedagogy senior teacher
of Azerbaijan State Pedagogical University

Hamayil Valeh Rzaguliyeva
Azerbaijan State Pedagogical University

"NON- ASSESSMENT" A NEW CONCEPT IN THE EDUCATION SYSTEM OVERVIEW OF TRAINING

Xülasə. Təqdim olunan məqalədə qiymətləndirmənin əhəmiyyəti, şagirdlərə psixoloji təsirləri, qiymətləndirmə növlərinin ibtidai sinifdə keçirilməsi və yeni anlayış olan "qiymətsiz" təhsilə dair məlumatlar yazılmışdır. Eyni zamanda "qiymətsiz" təhsil nə deməkdir və bu anlayış hansı ölkələrdə istifadə olunur kimi məsələlər geniş əksini tapmışdır. Təhsil sahəsində müxtəlif uğurlara imza atan alimlərin, psixoloq və metodistlərin müxtəlif düşüncələri qeyd olunmuşdur.
Açar sözlər: *qiymətləndirmə, təhsil islahatı, qiymətləndirmə konsepsiyası, qiymətsiz təhsil, qiymətləndirmə və şagird psixologiyası, ibtidai təhsildə qiymətləndirmə*

Резюме. Представленная статья содержит информацию о важности оценивания, психологическом воздействии на учащихся, видах оценивания в начальных классах и новой концепции «безоценочного» образования. При этом широкое освещение получили такие вопросы, как что такое «безоценочное» образование и в каких странах это понятие используется. Приведены различные мысли ученых, психологов и методистов, добившихся различных успехов в области образования.
Ключевые слова: *оценивание, реформа образования, концепция оценивания, безоценочное образование, оценивание и психология учащихся, оценивание в начальном образовании*
Summary. The presented article contains information about the importance of assessment, the psychological impact on students, types of assessment in primary school and the new concept of "assessment-free" education. At the same time,

questions such as what “assessment-free” education is and in which countries this concept is used have received wide coverage. Various thoughts of scientists, psychologists and methodologists who have achieved various successes in the field of education are presented.

Keywords: *Assessment, educational reform, assessment concept, grade-free education, assessment and student psychology, assessment in primary education*

İbtidai məktəb uşağın akademik səyahətinin əsasını qoyur, onların öyrənməyə münasibətini formalaşdırır və gələcək uğurları üçün zəmin yaradır. Bu təhsilin mərkəzində tədris təcrübələrini məlumatlandıran, öyrənmə ehtiyaclarını müəyyən edən və davamlı təkmilləşdirməyə kömək edən mühüm alət olan şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi dayanır. Məqalədə biz ibtidai siniflərdə şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsinin əhəmiyyətini və onun uşağın təhsil trayektoriyasının formalaşmasına dərin təsirini və yeni anlayış olan “qiymətsiz” təhsilin mahiyyətini vurğulayacağıq.

“Qiymətləndirmə bir prosesdir. Bu prosesdə şəffaflıq, ədalətlilik, qarşılıqlı razılaşma və əməkdaşlıq öz əksini tapır. Bu proses eyni zamanda zəncirvari bir prosesdir ki, burada əlaqəliliyin izlənilməsi və təmin edilməsi mütləqdir. Ona görə də qiymətləndirmə prosedurları ardıcıl qurulur və vəhdət təşkil edir.” [1, s.7]

Şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi pedaqoqlara onların tədris metodlarının və kurikulumun effektivliyi barədə dəyərli fikirlər verir. Müəllimlər qiymətləndirmənin nəticələrini təhlil edərək şagirdlərin üstün olduqları sahələri və əlavə dəstəyə ehtiyac duya biləcəkləri sahələri müəyyən edirlər. Qiymətləndirmələr diaqnostik vasitə kimi də xidmət edir, müəllimlərə hər bir şagird üçün fərdi öyrənmə ehtiyaclarını və inkişaf sahələrini müəyyənləşdirməyə kömək edir.

Bu qədər əhəmiyyətə malik olan prosesin icrası ibtidai siniflərdə nə kimi nəticələr verir?

Bildiyimiz kimi Azərbaycan təhsil sistemində ibtidai sinif səviyyəsinin ilk pilləsi olan 1-ci siniflərdə məktəbdaxili qiymətləndirmənin formativ, diaqnostik növləri aparılır. Summativ qiymətləndirmə növü tətbiq olunmur. Çünki yeni təhsil mühitinə daxil olan şagirdin adaptasiyası mühüm əhəmiyyətə malikdir. Təhsil sistemində summativ qiymətləndirmə meyarlara əsasən aparılan testlərdən daha çox istifadə edilən məktəbdaxili qiymətləndirmə növüdür. Oyun mühitindən ayrılmış azyaşlı tədrisə cəlb olunarkən ilk növbədə necə ki, onun yaş səviyyəsinə uyğun biliklərin tədris olunur, eləcə də yaş səviyyəsinə uyğun qiymətləndirmə aparılır. Testlərə tabe tutulma, bal, qiymət yazılaraq aparılan qiymətləndirmə də yeni akademik biliklərə yiyələnməyə başlayan şagirdləri çətinliyə sala bilər. Azyaşlıların qiymətləndirmənin mahiyyətini yaxşı başa düşməməsi onlarda qeyri-sağlam rəqabətin yaranmasına səbəb ola bilər. Məhz buna görə də ilk növbədə onları təhsil həyatına öyrəşdirmək, onlara dərslərin mahiyyətini izah etmək, daha çox qazandıqları bacarıqların tətbiqetmə vərdişlərinə yiyələnmələrini təmin etmək məqsədi qarşıya qoyulur və formativ qiymətləndirmədən daha geniş istifadə olunur.

“Şagirdlərin işinin səmərəlilik dərəcəsi müxtəlif metodlarla və müxtəlif formalarda həm kəmiyyət, həm də keyfiyyətcə qiymətləndirilə bilər. Lakin müəllim yadda saxlamalıdır ki, qiymətləndirilmə ilk növbədə şagird üçün özünüqiy-

mətləndirmə və özünənəzarət vasitəsi rolunu oynamalıdır.” [2, s.100]

Yəni, bir sözlə şagirdlərə ilk əvvəl qiymətləndirmənin mahiyyətini izah edib onlarda özü-özünü qiymətləndirmə və işini dəyərləndirmə vərdişlərini qazanılmasını təmin etməliyik.

Bəzi ölkələrdə qiymət, bal yazılaraq aparılan qiymətləndirmə 11 yaşdan sonra başlayır. Yəni ibtidai sinif səviyyəsi yalnız yeni biliklərin və bacarıqların tam mənimsənilib mahiyyətinin açılmasına xidmət edir. Bununla bağlı ziddiyyətli məqamlar çoxdur. Bəzi pedaqoqlar bunun təlimin effektivliyini artıran vasitə olduğunu düşünsələr də, bəziləri bu prosesin erkən yaşdan başlanmasının vacibliyini vurğulayırlar. Bu yeni anlayışı məqalədə “qiymətsiz” təhsil kimi adlandıracağıq. “Qiymətsiz” təlim dedikdə, şagirdlərin ilkin təhsil dövrlərində bal, qiymət olmadan bacarıqlarının dəyərləndirilməsi nəzərdə tutulur.

İbtidai məktəb səviyyəsində “qiymətsiz” təhsil şagirdlərin akademik nailiyyətlərini müəyyən etmək üçün ənənəvi qiymətlərdən istifadə olunmayan təhsil yanaşmasıdır. Bu yanaşma tələbələrin fəaliyyətini təkcə ədədi ölçü ilə deyil, daha geniş perspektivdən qiymətləndirməyi hədəfləyir.

Təhsil dünyası öyrənmə və qiymətləndirmə proseslərini təkmilləşdirmək üçün daim inkişaf edir. Bu təkamül şagirdlərə öz həqiqi potensiallarını kəşf etməyə və inkişaf etdirməyə imkan verəcək daha effektiv metodların axtarışını əhatə edir. Son illərdə bu axtarış ənənəvi qiymətləndirmə əvəzinə bal, şkala əsasında qiymətləndirmədən öyrənmə anlayışının yaranmasına səbəb olmuşdur. Qiymətləndirməsiz öyrənmə şagirdlərin nailiyyətlərini təkcə qiymətlərlə deyil, həm də dərin anlama, problem həll etmə qabiliyyəti və yaradıcı təfəkkür kimi daha geniş meyarlarla qiymətləndirən yanaşmanı təmsil edir.

Dərəcəsiz öyrənmə şagirdlərin nailiyyətlərini ənənəvi ədədi qiymətlərlə deyil, həqiqi anlama, dərindən öyrənmə və tətbiqi biliklərdən istifadə kimi daha keyfiyyətli meyarlarla qiymətləndirən təhsil yanaşmasına aiddir. Bu yanaşma öyrənmənin yalnız nəticəyönlü deyil, həm də prosesyönlü olduğunu qəbul edir. “Qiymətsiz” təhsil şagirdlərə faydaları aşağıdakı kimi şərh oluna bilər:

1. Şagird motivasiyasını artırır: Ənənəvi qiymət qiymətləndirməsi çox vaxt tələbələrdə narahatlıq və rəqabət hisslərini artırsa da, yeni yanaşma şagirdlərin öyrənmə prosesinə daha çox diqqət yetirməsinə və onların daxili motivasiyasını artırmağa imkan verir.

2. Dərin öyrənməyi təşviq edir: Qiymətsiz öyrənmə şagirdlərə anlayışları əzbərləməkdənsə, onları həqiqətən dərk etməyə və onları uzunmüddətli yaddaşda saxlamağa imkan verir. Bu, dərin öyrənməyə təşviq edir.

3. Fərqli öyrənmə üslubları ilə uyğundur: Hər bir şagirdin fərqli öyrənmə üslubları və güclü tərəfləri var. Qiymətləndirmə olmadan öyrənmə şagirdlərin müxtəlif öyrənmə üsullarını və güclü tərəflərini daha yaxşı uyğunlaşdırır, çünki qiymətləndirmə prosesi daha çevik və müxtəlif ola bilər.

4. Tənqidi düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirir: Qiymətsiz öyrənmə tələbələrə tənqidi düşünmə, problem həll etmə və yaradıcı düşünmə bacarıqları kimi gələcək uğurları üçün vacib olan səriştələri inkişaf etdirmək imkanı təqdim edir.

Yeni anlayışın tətbiq olunduğu ölkələrə nəzər salaq.

Təhsil sistemləri cəmiyyətin gələcəyini formalaşdıran mühüm tikinti bloklarıdır. Hər bir ölkə öz təhsil sistemini təyin edərkən mədəni, iqtisadi və pedaqoji fərqləri nəzərə alır. Qiymətləndirmə ənənəvi olaraq şagird nailiyyətlərini ölçmək üçün istifadə edilən bir vasitədir. Bununla belə, bəzi ölkələr şagirdlərin nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsinin müxtəlif üsullarını mənimsəyərək, qiymətləndirmə olmayan təhsil sistemlərini seçmişlər.

İbtidai məktəb səviyyəsində qiymətsiz təhsili həyata keçirən ölkələr təkcə şagirdlərin akademik uğurlarına deyil, həm də onların şəxsi inkişafı və problem həlletmə bacarıqlarına diqqət yetirirlər. Bu ölkələr şagirdləri yalnız müəyyən bir fənni əzbərləməyə deyil, həm də onu dərindən dərk etməyə təşviq edən tədris metodlarına diqqət yetirirlər. Yeni anlayışı təhsil sis-temlərində qəbul edən bəzi ölkələr bunlardır:

Finlandiya: Finlandiya dünyanın ən uğurlu təhsil sistemlərindən birinə malikdir və qiymətsiz təhsili ilə tanınır. Finlandiyada şagirdlərə ibtidai siniflərdə qiymət verilmir. Əvəzində diqqət şagirdlərin təlim prosesində irəliləyişinə və onların şəxsi inkişafına yönəldilir. Bu yanaşma öyrənənlər arasında rəqabətdən daha çox əməkdaşlığa və öyrənməyə daxili motivasiyaya təkan verir. Bal, şkala üzrə qiymətləndirmə 11 yaşdan sonra başlanır.

İsveç: İsveç təhsilə çevik və şagirdyönlü yanaşması ilə tanınır. İbtidai səviyyədə şagirdlərə yalnız rübün sonunda deyil, davamlı olaraq rəy verilir. Şagirdlərin maraqlarına və öyrənmə üsullarına uyğun olaraq diferensiallaşdırılmış təhsil təklif olunur. Bununla da hər bir şagirdin öz potensialını kəşf etməsinə və inkişaf etdirməsinə dəstək verilir.

Norveç: Norveç elə təhsil sisteminə malikdir ki, ballarla, qəliblərlə qiymətləndirilmədən çox şagirdə diqqət yetirən bir yanaşma qəbul edir. Şagirdlərin şəxsi inkişafı, sosial bacarıqları və öyrənmə proseslərində irəliləyişləri qiymətləndirilir. Bu, diqqətin təkcə tələbələrin akademik uğurlarına deyil, həm də ümumi inkişafına yönəldilməsini təmin edir.

Qiymətləndirməsiz təhsil şagirdləri həqiqətən öyrənməyə və fərdi potensiallarını kəşf etməyə təşviq edən bir yanaşmadır. Bununla belə, bu yanaşmanın da bəzi məhdudiyyətləri var və hər hansı bir təlim modelinin üstünlüklərini və mənfi cəhətlərini nəzərə almaq vacibdir.

Qiymətləndirmə olmadan təhsilin bəzi mənfi cəhətləri bunlardır:

1. Obyektiv Qiymətləndirmə Problemi: Qiymət qiymətləndirməsi olmayan təhsildə şagirdlərin fəaliyyətini qiymətləndirmək üçün daha subyektiv və keyfiyyətli yanaşma tətbiq edilir. Bu, qiymətləndirmənin ardıcıllığını və obyektivliyini çətinləşdirə bilər. Bu, müəllimlər və valideynlər üçün şagirdin irəliləyişini izləməyi çətinləşdirə bilər.

2. Gələcək Təhsil və Karyera İmkanları: Bəzi tənqidçilər hesab edirlər ki, qiymət qiymətləndirməsi olmayan təhsil şagirdləri gələcək təhsil və karyera imkanlarından məhrum edə bilər. Çünki bir çox təhsil müəssisələri və işəgötürənlər gələcək mütəxəssisləri akademik nailiyyətlərini ölçmək üçün qiymətlərə etibar edirlər.

Qiymətləndirmə olmadan öyrənmə təhsildə paradiqma dəyişikliyi kimi diqqəti cəlb etsə də, şagirdlərə öz həqiqi potensiallarını kəşf etməyə və inkişaf etdirməyə imkan verən mühüm yanaşma kimi ortaya çıxır. Bununla belə, bu yeni yanaşmanın üstünlüklərini və

çətinliklərini nəzərə alsaq, onun təhsil sistemlərində mümkünlüyü və effektivliyi əlavə araşdırma və müzakirə tələb edir. Şagirdləri həqiqətən öyrənməyə təşviq etmək və onları gələcəyin ehtiyaclarına daha yaxşı hazırlamaq üçün qiymətsiz öyrənmə konsepsiyası təhsil dünyasında mühüm rol oynamağa davam edəcəkdir.

Bu yeni anlayışla bağlı fikirlər ziddiyyət doğurur. Bəzi pedaqoq, psixoloqlar bunun uğurlu olduğunu söyləsələr də, bəziləri isə əksini müdafiə edir. Bu fikirlərdən bir neçəsinə nəzər salaq.

Boston kollecində psixologiya departamentində fəxri professor vəzifəsində çalışmış psixoloq və təhsil eksperti Dr. Piter Qrey iddia edir ki, erkən yaşda başlayan bal, qiymət əsaslı qiymətləndirməsi uşaqların təbii öyrənmək istəyini əngəlləyə bilər. Onun fikrincə, erkən yaşda qiymətləndirmə uşaqların özünə inamını zədələyir, onların təlim prosesinə marağını azaldır.

Amerikalı təhsil müəllifi və natiq, təhsil sisteminin bir çox aspektləri ilə bağlı tənqidi fikirləri və alternativ təklifləri ilə tanınan, xüsusilə mükafat-cəza sistemlərinin təsiri, qiymətləndirmə təcrübələri, standart testlərdən istifadə və uşaq tərbiyəsi ilə bağlı dəyərli işləri olan Alfie Kohn erkən yaşda qiymət, bal əsalı qiymətləndirilmənin şagirdlərə mənfi təsir etdiyini qeyd edir. Onun fikrincə, qiymətlər şagirdləri rəqabət mühitində bir-biri ilə müqayisə etməyə sövq edir və öyrənmə təcrübəsini zəhərləyir.

Təhsildə innovasiya və qlobal rəqabət üzərində işləyən Dr. Yonq Zhao tələbələrin yaradıcılıq və sahibkarlıq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinin vacibliyini vurğulayır. Zhaonun fikrincə, qiymət, bal əsaslı qiymətləndirmənin şagirdləri standart meyarlara uyğun olmağa məcbur etməyə çalışır ki, bu da şagirdlərin fərqli düşünmə qabiliyyətinə mane ola bilər.

Bu fikirlərə qarşı qiymət, bal əsaslı qiymətləndirmənin erkən yaşdan başlanmasının vacibliyini qeyd edirlər. Onlardan bir neçəsinə nəzər salaq.

Təhsil tədqiqatlarında bir çox çalışması olan Dr. Li Şulman müəllimin formalaşması və qiymətləndirilməsi üzərində işləri ilə tanınır. Şulman iddia edir ki, erkən yaşda başlayan qiymətləndirmə şagirdlərin akademik tərəqqisini izləmək və öyrənmə ehtiyaclarını müəyyən etmək üçün mühüm vasitədir.

Təhsil tədqiqatçısı və müəllif Dr. Robert Marzano şagird uğurunun və uğursuzluğunun qiymətləndirilməsinin vacibliyinə inanır. Marzanonun fikrincə, erkən yaşda qiymətləndirmə şagirdlərin öyrənmə proseslərini başa düşmək və onlara müvafiq tədris strategiyaları təqdim etmək üçün lazımdır.

Təhsil texnologiyaları üzrə ixtisaslaşmış prof. dr. Hüseyn Uzunboylu iddia edir ki, erkən yaşda başlayan qiymətləndirmə şagirdlərin öyrənmə motivasiyasını artıra və onların akademik uğurlarını dəstəkləyə bilər. Hüseyn Uzunboylunun fikrincə, qiymətlərin qiymətləndirilməsi şagirdlərin təlim prosesində fəal iştirakını təşviq edir və şagirdlərin təlim prosesinə daha səmərəli rəhbərlik edə bilər.

Qiymət, bal əsaslı qiymətləndirilmə ilə bağlı müxtəlif fikirləri ümumiləşdirmək kifayət qədər mürəkkəbdir, çünki qeyd olunan anlayışların qiymətləndirilməsi təhsil sistemlərinə və şagirdin təlim proseslərinə geniş təsir spektrinə malikdir. Bununla belə, bu fərqli mülahizələri nəzərə alaraq bəzi əsas məqamlara gələ bilərik:

Qiymətləndirilmə hər şagird üçün eyni şəkildə işləməyə bilər. Şagirdlərin fərqli öyrənmə üslubları, güclü və zəif tərəfləri var. Buna görə də, qiymətləndirmə prosesinin müxtəliflik və çeviklik nümayiş etdirməsi vacibdir.

Qiymətlərin düzgün təyin olunmaması tələbələrin motivasiyasına və özünə inamına mənfi təsir göstərə bilər. Tənqidi və ya etiketli rəy tələbələrin özünə inamını zədələyir və onların öyrənmə motivasiyasını azaldır. Qiymətləndirmə şagirdlərin fərdi ehtiyaclarını müəyyən etmək və onlara müvafiq təlim dəstəyi vermək üçün bir vasitə ola bilər. Lakin bu proses şagirdlərlə ədalətli davranılmanı təmin etməlidir.

Ümumilikdə gələcəkdə "qiymətsiz" təlim anlayışının ibtidai sinif səviyyəsinin hər sinfi üzrə tətbiqi layihə kimi irəli sürülə və nəticələri yoxlanıla bilər. Şagirdlərin inkişafı üçün təhsil sistemi eyni zamanda qiymətləndirmə konsepsiyası da daim inkişaf etməlidir.

Problemin aktuallığı. Təhsil dünyası öyrənmə və qiymətləndirmə proseslərini təkmilləşdirmək üçün daim inkişaf edir. Bu təkamül şagirdlərə öz həqiqi potensiallarını kəşf etməyə və inkişaf etdirməyə imkan verəcək daha effektiv metodların axtarışını əhatə edir. Son illərdə bu axtarış ənənəvi qiymətləndirmə əvəzinə bal, şkala əsasında qiymətləndirmədən öyrənmə anlayışının yaranmasına səbəb olmuşdur. Odur ki, qiymətləndirmənin müasir üsullarının tətbiqini araşdırmaq aktualdır.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə müxtəlif qiymətləndirmə üsulları, qiymətləndirmənin əhəmiyyəti, şagirdlərə psixoloji təsirləri, qiymətləndirmə növlərinin ibtidai sinifdə keçirilməsi və xüsusilə yeni anlayış olan "qiymətsiz" qiymətləndirmənin mahiyyəti göstərilir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalədən orta və ali məktəb müəllimləri, tələbə və magistrantlar, gənc tədqiqatçılar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat:

1. Bəylərov, E.B. Şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsində yeni yanaşmalara dair // − Bakı: Kurikulum, −2011, № 2.
2. Veysova Z. Fəal (interaktiv) təlim texnologiyası: psixoloji mexanizmləri və quruluşu // − Bakı: Kurikulum, −2008. № 1, − s.95-102
3. The End of Average: How We Succeed in a World That Values Sameness. - Todd Rose (2016)
4. "Ölçme ve Değerlendirme: Kuramdan Uygulamaya". - Prof. d r. Mehmet Altınay (2019)

E-mail: hemayilrzaquliyeva@gmail.com

Redaksiyaya daxil olub: 30.04.2024

Cəlalə Mahir qızı Abdulmanafova
Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun
Metodik xidmət şöbəsinin aparıcı mütəxəssisi,
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorant
***Orcid**: https://orcid.org/0009-0007-1699-4782*

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNİN FƏALİYYƏTİNİN XARİCİ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN PEDAQOJİ ƏSASLARI

Джалала Махир гызы Абдулманафова
ведущий специалист отдела методической службы Института Образования Азербайджанской Республики,
докторант по программе доктора философии,

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ВНЕШНЕГО ОЦЕНИВАНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛ

Calala Mahir Abdulmanafova
leading specialist of Methodical service department,
of the Institute Education of the Republic of Azerbaijan,
doctorial student in the program of doctor of philosophy

PEDAGOGİCAL BASES OF EXTERNAL EVALUATİON OF THE ACTİVİTY OF GENERAL EDUCATİON SCHOOLS

Xülasə. Qiymətləndirmə nəticələri məktəb rəhbərlərinə, müəllimlərə, şagirdlərə, valideynlərə və digər ictimaiyyət nümayəndələrinə təhsil müəssisəsindəki öyrənmənin keyfiyyətini və dərinliyini anlamağa kömək edir. Bununla da inkişafa ehtiyacı olan sahələr üzrə görüləcək işlərin yol xəritəsi və növbəti addımlar müzakirə olunur və planlaşdırılır.
Açar sözlər: *monitorinq, qiymətləndirmə, keyfiyyət, inkişaf*

Резюме. Результаты оценивания помогают руководителям школ, учителям, учащимся, родителям и другим представителям общественности понять качество и глубину обучения в образовательном учреждении. При этом обсуждаются и планируются «дорожная карта» и последующие этапы работы по направлениям, нуждающимся в развитии.
Ключевые слова: *мониторинг, оценивание, качество, развитие.*

Summary. Assessment results help school directors, teachers, students, parents and other members of the public understand the quality and depth of learning in an educational institution. At the same time, the “road map” and subsequent stages of work in areas that need development are discussed and planned.
Key words: *monitoring, assessment, quality, development.*

Qiymətləndirmə fəaliyyətin keyfiyyət göstəricilərinin dəyəri haqqında fikir yürütməyə imkan verir. Belə ki, qiymətləndirmə fəaliyyətdə olan və ya başa çatmış hər hansı bir fəaliyyətin mümkün qədər sistemli və obyektiv təhlilini və ekspertizasını keçirmək, onun effektivliyini, məqsədə-uyğunluğunu, həyatiliyini və qarşıya qoyulmuş məqsədlərin düzgünlüyünü müəyyən etmək üçün konsepsiyasını,

icrasını və nəticələrini öyrənmək məqsədi daşıyan bir prosesdir [2, s.14].

Hər bir təhsil müəssisəsi öz şagirdləri üçün göstərilən xidmətin səmərəliliyinə nəzarət etməlidir. Beynəlxalq təcrübəyə əsasən təhsil müəssisəsinin səmərəliliyi bir sıra amillərlə ölçülür – sağlamlıq və təhlükəsizlik, davamiyyət, müəllimlərin inkişafı, şagirdlərin müdafiəsi, etik davranış, digər qurumlarla əməkdaşlıq və əlbəttə ki, tədris və öyrənmə. Bu sahələrin hər birində davamlı olaraq keyfiyyət göstəricilərinin yüksəlməsi üçün fəaliyyətlər icra edilir. Bu fəaliyyətlərə aşağıdakılar daxildir:

- İnkişafın planlaşdırılması;
- Məktəbin təkmilləşdirilməsi strategiyalarının həyata keçirilməsi;
- Monitorinq və qiymətləndirmə;
- İşçi heyətinin davamlı peşəkar inkişafı.

Məktəb fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi prosesi üç məqsədə xidmət edir: 1) məlumatların toplanması və təhlili vasitəsi ilə problemlərin müəyyənləşdirilməsi; 2) məktəb fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi; 3) yeniliklər və dəyişikliklər üçün müvafiq təkliflərin verilməsi. Qiymətləndirmə özündə üç mexanizmi ehtiva edir: xarici qiymətləndirmə, daxili qiymətləndirmə və şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi.

Ümumtəhsil məktəblərinin xarici qiymətləndirilməsi təhsil müəssisələrinin keyfiyyətini, səmərəliliyini qiymətləndirmək və artırmaq məqsədi daşıyan hərtərəfli bir prosesdir. Xarici qiymətləndirmə təhsil müəssisələrinin, proqramların və həyata keçirilən fəaliyyətlərin keyfiyyətini, səmərəliliyini və uyğunluğunu dəyərləndirmək üçün nəzərdə tutulmuş prosesdir. Bu qiymətləndirmələr adətən təhsil sektorunda hesabatlılığı təmin etmək, təkmilləşməyə ehtiyacı olan tərəfləri aşkarlamaq məqsədi ilə kənar təşkilatlar və ya dövlət qurumları tərəfindən aparılır.

Beynəlxalq təcrübədə təhsil müəssisəsinin xarici qiymətləndirilməsinin keyfiyyətli təhsilə töhfə verdiyi bəzi məqamlar aşağıdakı kimi təsnif olunur [7]:

- **Keyfiyyətin təminatı.** Xarici qiymətləndirmə təhsil müəssisələrinin ümumi səmərəliliyini qiymətləndirməklə keyfiyyətin təminatı mexanizmlərinin qurulmasına xidmət edir. Onlar təkmilləşdirmə sahələrini müəyyənləşdirməyə kömək edir və verilən təhsilin keyfiyyətini artırmaq üçün rəy təqdim edir.
- **Standartlara uyğunluq.** Xarici qiymətləndirmələr təhsil müəssisələrinin müəyyən edilmiş standartlara və qaydalara uyğunluğunu təmin edir. Bu standartlar müxtəlif aspektləri, o cümlədən təhsil proqramları, tədris metodologiyaları, şagirdlərin qiymətləndirilməsi, infrastruktur və təhlükəsizlik tədbirlərini əhatə edə bilər.
- **Hesabatlılıq.** Xarici qiymətləndirmələr təhsil müəssisələri arasında hesabatlılığı təşviq edir. Onların fəaliyyətini əvvəlcədən müəyyən edilmiş standartlara uyğun qiymətləndirir, bununla da təhsil müəssisələri keyfiyyətli təhsil vermək və şagirdlər, valideynlər və daha geniş ictimaiyyət kimi maraqlı tərəflərin gözləntilərini qarşılamaq üçün məsuliyyət daşıyırlar.
- **Təkmilləşdirmə üçün əlaqə.** Xarici qiymətləndirmələr vasitəsilə alınan rəy davamlı təkmilləşdirmə üçün dəyərli vasitə kimi istifadə olunur. Təsisatlar təkmilləşdirməyə ehtiyacı olan sahələri müəyyən etmək, müsbət dəyişiklik və fəaliyyət planları hazırlamaq üçün əldə edilmiş nəticələrdən istifadə edə bilərlər.

• **Müqayisə və ən yaxşı təcrübələr.** Xarici qiymətləndirmələr ən yaxşı təcrübələri müqayisə etmək və paylaşmaq imkanı verir. Müxtəlif qurumların fəaliyyətini müqayisə edərək, təhsil müəssisələri sistem üzrə təhsilin keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq üçün təkrarlana və ya uyğunlaşdırıla bilən uğurlu yanaşma və strategiyaları müəyyən edə bilərlər.

• **Şəffaflıq və ictimai inam.** Xarici qiymətləndirmələr şəffaflığa kömək edir və təhsil sisteminə ictimai etimadı artırır. Qurumlar xarici qiymətləndirmələrdən keçdikdə, nəticələr adətən ictimaiyyətə açıqlanır və maraqlı tərəflərə öz güclü, zəif tərəflərini və ümumi fəaliyyətini başa düşməyə imkan verir. Bu şəffaflıq verilən təhsilin keyfiyyətinə inamı artırır.

• **Tanınma və akkreditasiya.** Xarici qiymətləndirmələr çox vaxt təhsil müəssisələrinin tanınmasına və akkreditasiyasına səbəb olur. Akkreditasiya keyfiyyətin göstəricisi kimi çıxış edir, müəssisənin müəyyən edilmiş standartlara uyğunluğunu təsdiq edir və onun keyfiyyətli təhsilin verilməsi üçün tələblərə cavab verməsini təmin edir. Bu tanınma qurumun nüfuzunu və etibarını artırır.

Bəs onda sual olunur. Xarici qiymətləndirmə necə aparılmalıdır?

Mövcud təcrübənin öyrənilməsi nəticəsində məlum olmuşdur ki, təhsil sahəsində xarici qiymətləndirmənin aparılması ilə bağlı əsas addımlar və mülahizələrə aşağıdakılar daxildir:

1) *Qiymətləndirmənin məqsədi və həcminin müəyyən edilməsi.* Bu, təhsil müəssisəsi və ya proqramın qiymətləndiriləcəyi xüsusi məqsədlərin, standartların və ya meyarların müəyyən edilməsini əhatə edir. Məsələn, qiymətləndirmə təlim proqramı, tədris metodologiyaları, şagirdlərin təlim nəticələri və ya tənzimləyici qaydalara riayət edilməsi kimi sahələri əhatə edə bilər.

2) *Qiymətləndirmə metodlarının seçilməsi.* Məqsəd və əhatə dairəsi müəyyən edildikdən sonra müvafiq qiymətləndirmə metodları seçilməlidir. Bu üsullar qiymətləndirmənin məqsədlərinə uyğun olmalı və etibarlı məlumatlar təqdim etməlidir. Ümumi qiymətləndirmə metodlarına sənədlərin təhlili, dərsdinləmələr, sorğular, müsahibələr, fokus qrupları və fəaliyyətin qiymətləndirilməsi daxildir.

3) *Qiymətləndirmə qrupunun formalaşdırılması.* Qiymətləndirmə qrupu xarici qiymətləndirmənin səmərəli aparılmasında mühüm rol oynayır. Komanda təhsil siyasəti, təhsil proqramlarının hazırlanması, qiymətləndirmə və məlumatların təhlili kimi müvafiq sahələrdə təcrübəyə malik ixtisaslı şəxslərdən ibarət olmalıdır. Komanda üzvləri qiymətləndirmə məqsədləri və metodlarını yaxşı başa düşməli və proses boyu etik qaydalara riayət etməlidirlər.

4) *Qiymətləndirməyə hazırlıq.* Buraya müvafiq sənədlərin, dövlətin təhsil siyasətinin və qaydaların, eləcə də hər hansı əvvəlki qiymətləndirmə hesabatlarının nəzərdən keçirilməsi daxildir. Komanda vaxt qrafiki, məlumatların toplanması prosedurları və təhlil üsullarını əks etdirən qiymətləndirmə planı hazırlamalıdır. Əməkdaşlıq və şəffaflığın təmin edilməsi üçün qiymətləndirilən təhsil müəssisəsi ilə aydın ünsiyyət kanallarının yaradılması da vacibdir.

5) *Məlumatların toplanması.* Qiymətləndirmə qrupu müəssisə və ya proses haqqında hərtərəfli məlumat əldə etmək üçün keyfiyyət və kəmiyyət üsullarının birləşməsindən istifadə edərək məlumat toplamalıdır. Bu, müxtəlif maraqlı tərəflərlə müsahibələrin və fokus qrup müzakirələrinin aparılmasını, dərsləri

müşahidə etməyi, şagirdlərin təlim nəticələrinin təhlilini, müvafiq sənədləri nəzərdən keçirməyi əhatə edə bilər. Məlumatların toplanması prosesi qiymətləndirmə nəticələrinin düzgünlüyünü və bütövlüyünü təmin etmək üçün sistemli və etibarlı olmalıdır.

6) *Məlumatların təhlili*. Məlumatlar toplandıqdan sonra nəticə çıxarmaq üçün təhlil edilməlidir. Nümunələri, meylləri və korrelyasiyaları müəyyən etmək üçün statistik metodlardan istifadə etməklə kəmiyyət məlumatları təhlil edilə bilər. Keyfiyyətli məlumatlar isə təkrarlanan mövzuları, rəyləri və perspektivləri müəyyən etmək üçün tematik təhlil yanaşmasını tələb edir. Qiymətləndirmə nəticələrinin etibarlılığını təmin etmək üçün təhlil ciddi, şəffaf və standartlara uyğun qaydada sənədləşdirilmiş olmalıdır.

7) *Hesabat.* Qiymətləndirmənin nəticələri sintez edilməli və səmərəli şəkildə təhsil müəssisəsinə və müvafiq maraqlı tərəflərə çatdırılmalıdır. Nəticələri və tövsiyələri aydın şəkildə əks etdirən hərtərəfli qiymətləndirmə hesabatı hazırlanmalıdır. Hesabat qısa, aydın və məlumatların təhlilindən əldə edilən dəlillərə əsaslanaraq hazırlanmalıdır. Qiymətləndirmənin nəticələrinin ümumi anlaşılmasını təmin etmək və təkmilləşdirmə strategiyaları üzrə müzakirələri asanlaşdırmaq üçün görüş və təqdimatlar keçirilə bilər.

Ümumtəhsil məktəblərinin xarici qiymətləndirilməsi monitorinq vasitəsilə həyata keçirilir. Monitorinq müəyyən prosesin dinamikasını öyrənmək, real və ilkin vəziyyətin uyğunluğunu müəyyənləşdirmək məqsədi ilə daim müşahidə aparmaq və ya insan fəaliyyəti ilə əlaqədar ətraf mühitdəki dəyişikliklərin müşahidəsi, qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılması sistemidir [1, s.18].

Ölkəmizdə ümumtəhsil məktəblərinin xarici monitorinqi müxtəlif üsullarla aparılır. Monitorinq komandası məktəbdə tədrisin, idarəetmənin vəziyyəti və məktəb mühitini düzgün qiymətləndirmək məqsədilə aşağıdakı fəaliyyətləri həyata keçirərək məktəbin fəaliyyəti haqqında dəlillər toplamağa çalışırlar:

Dərsdinləmələr – inspektor (müşahidəçi) hər hansı bir dərsə daxil olaraq əvvəlcədən vahid formada hazırlanan dərsdinləmə vərəqi ilə həmin dərsi müşahidə edir. Dərsdə gördüklərini dərsdinləmə vərəqində qeyd edir. Dərsin müşahidəsi zamanı planlaşdırma, dərsin təşkili və gedişi, müəllimin dərsdəki fəaliyyəti, şagirdlərin dərsdəki fəaliyyəti, resurslardan istifadə, həmçinin şagirdlərin formativ qiymətləndirilməsi kimi məqamlara diqqət yetirilir.

Müsahibələr (direktor, müavinlər, psixoloq, UBTR, dərsləri dinlənilən müəllimlərlə).

Digər fəaliyyətlər:

- Təsadüfi seçilmiş siniflərdə şagirdlərlə söhbətlər;
- Məktəbin girişində, dəhlizlərdə təsadüfi şagird qrupları ilə söhbətlər;
- Məktəbin sənədlərinə baxış;
- Bütün siniflər üzrə məktəbin son üç il ərzində yekun qiymətləndirmə nəticələrinin təhlili;
- Ötən ilin 9-cu sinif buraxılış imtahanlarının nəticələrinin təhlili;
- Müxtəlif siniflərin bir neçə fəndən böyük summativ qiymətləndirmə (BSQ) nəticələrinin təhlili.

Sorğular (müxtəlif sinif şagirdləri və onların valideynləri, həmçinin müəllim heyəti arasında anonim sorğu).

Monitorinq zamanı aşağıda qeyd olunan istiqamətlər nəzərdən keçirilir:

- Şagirdlərin nailiyyətləri və şəxsiyyət kimi inkişafı;
- Öyrətmə və qiymətləndirmə;
- Məktəbdə dəstəkləyici mühitin yaradılması (infrastruktur, mənəvi-psixoloji mühit, təhlükəsizlik);
- Məktəbdə idarəetmənin keyfiyyəti.

Ümumtəhsil məktəblərinin xarici monitoriqi məktəbin fəaliyyətinin müxtəlif tərəflərini, məktəbdənkənar şəxslər və ya qurumlar tərəfindən dəyərləndirilməsi prosesidir. Xarici monitorinq keyfiyyət, hesabatlılıq və inkişaf daxil olmaqla bir çox məqsədə xidmət edir. Məktəblərdə ən çox rast gəlinən xarici monitorinq formaları bunlardır:

Dövlət təhsili idarəetmə orqanları tərəfindən aparılan monitorinqlər

Təhsil orqanları və ya dövlət qurumları məktəblərin müəyyən edilmiş standartlara və qaydalara uyğun fəaliyyət göstərməsini təmin etmək məqsədilə müntəzəm olaraq qiymətləndirmələr apara bilərlər. Bu cür qiymətləndirmələr adətən kurikulum, tədrisin keyfiyyəti, infrastruktur, təhlükəsizlik və ümumi məktəb idarəçiliyi kimi sahələrə yönəldilir.

Təhsildə Keyfiyyət Təminat Agentliyi tərəfindən aparılan Akkreditasiya

Akkreditasiya orqanları məktəblərin ümumi keyfiyyətini müəyyən etmək üçün məktəbləri müəyyən standartlara uyğun qiymətləndirirlər.

Dövlət İmtahan Mərkəzi tərəfindən aparılan Standartlaşdırılmış sınaq imtahanları

Bəzi xarici monitorinqlər şagirdlərin akademik fəaliyyətini qiymətləndirmək üçün standartlaşdırılmış testlər tətbiq edirlər. Bu testlər dövlət təhsil idarələri və ya kənar təşkilatlar tərəfindən şagird nailiyyətlərinin standartlara uyğunluğunu müəyyənləşdirmək üçün tərtib olunur.

Xarici monitorinq təhsil standartlarını qorumaq, hesabatlılığı təmin etmək və davamlı təkmilləşdirməni təşviq etmək üçün çox vacibdir. O, məktəblərə təkmilləşdirilməli sahələri müəyyən etməyə və təhsilin ümumi keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq üçün dəyişiklikləri həyata keçirməyə kömək edir.

Məktəblərdə xarici monitorinq təhsilin keyfiyyətini yüksəltmək və səmərəli tədris və təlimi təşviq etmək məqsədi daşıyan müxtəlif pedaqoji prinsiplərə əsaslanır. Xarici monitorinqin pedaqoji əsası aşağıdakı əsas prinsiplərə əsaslanır:

Keyfiyyət təminatı. Xarici monitorinq məktəblərin müəyyən edilmiş təhsil standartlarına və təlimatlara riayət etməsini təmin edir, yüksək keyfiyyətli təhsilin verilməsini təşviq edir. Əsas diqqət şagirdlər üçün tədris və təlimin keyfiyyətinin saxlanmasına və təkmilləşdirilməsinə yönəldilmişdir.

Məsuliyyət. Xarici monitorinqin nəticələrinə əsasən təhsil müəssisələri həm şagird nailiyyətləri, həm də ümumi məktəb fəaliyyəti baxımından əldə etdikləri nəticələrə görə məsuliyyət daşıyırlar. Bu hesabatlılıq təhsil işçiləri və idarəçilər arasında məsuliyyət mədəniyyətini inkişaf etdirir.

Davamlı inkişaf. Xarici monitorinq məktəblərin inkişaf etməkdə ehtiyac duyulan sahələri müəyyən etmək üçün istifadə edə biləcəyi dəyərli rəy və məlumatları təmin edir. Məqsəd tədris metodları və təhsil təcrübələrinin davamlı əks etdirmə, uyğunlaşma və təkmilləşdirmə prosesini dəstəkləməkdir.

Bərabərlik və inklüzivlik. Monitorinq prosesləri tez-tez bərabərlik və inklüzivliyin təşviqində təhsil proqramlarının səmərəliliyini qiymətləndirir. Buraya, mənşəyindən asılı olmayaraq, bütün şagirdlərin keyfiyyətli təhsilə və uğur qazanmaq imkanlarına bərabər çıxışının təmin edilməsi daxildir.

Təhsil məqsədlərinə uyğunluq. Xarici monitorinq məktəblərin öz fəaliyyətlərini tənqidi düşüncə, yaradıcılıq və problem həlletmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək kimi daha geniş təhsil məqsədləri ilə uyğunlaşdırmağa kömək edir. Diqqət təkcə müəyyən edilmiş təhsil proqramına əməl etməyə deyil, həm də şagirdlərdə əsas bacarıqların inkişafına yönəlir.

Peşəkar inkişaf. Monitorinq fəaliyyətlərinə bəzən də pedaqoqların peşəkar inkişaf ehtiyaclarının qiymətləndirilməsi daxildir. Bu, müəllimlərin davamlı inkişaf etməsini, bilik və bacarıqlarının artırılmasını dəstəkləyir, onların qabaqcıl təcrübələr və innovativ pedaqoji yanaşmalar haqqında məlumatlı olmasını təmin edir.

Dəlillərə əsaslanan qərarların qəbulu. Xarici monitorinq təlim strategiyalarının, proqramlarının və məktəbin fəaliyyətinin səmərəliliyi barədə əsaslandırılmış qərarlar qəbul etmək üçün məlumat və dəlillərə əsaslanır. Bu yanaşma təhsillə bağlı qərarların qəbul edilməsinə daha sistemli və dəlillərə əsaslanan yanaşmanı təşviq edir.

Maraqlı tərəflərin iştirakı. Xarici monitorinq çox vaxt müxtəlif maraqlı tərəflərin, o cümlədən valideynlərin, icma üzvlərinin və təhsil ekspertlərinin iştirakını əhatə edir. Çoxsaylı perspektivlərin cəlb edilməsi qiymətləndirmə prosesinin hərtərəfli olmasını və məktəb icmasının müxtəlif ehtiyaclarını əks etdirməsini təmin edir.

Xarici monitorinqi bu pedaqoji prinsiplərə uyğunlaşdırmaqla, təhsil orqanları və təşkilatları effektiv tədrisi, şagirdlərin fəallığını və ümumi məktəbdə təkmilləşdirməni dəstəkləyən mühit yaratmaq məqsədi daşıyır. Yekun məqsəd bütün şagirdlər üçün təhsil təcrübəsini artırmaq və onları sürətlə dəyişən dünyada uğura hazırlamaqdır.

Nəticə. Ümumtəhsil müəssisələrinin xarici qiymətləndirilməsi məktəbin real, hazırki vəziyyətini dövlət tərəfindən müəyyənləşdirilən standartlara uyğunluğu ilə müqayisəli şəkildə təhlil edir. Təhsil müəssisələrinin xarici qiymətləndirilməsinin nəticələrinə əsasən onun statusu və reytinqi müəyyən edilir, həmçinin təlim, tərbiyə, idarəetmə fəaliyyətindəki üstün və inkişafa ehtiyacı olan tərəfləri aşkarlanır. Buna uyğun olaraq inkişaf etdirilməli olan sahələr üzrə yol xəritəsi hazırlanır.

Problemin aktuallığı və praktik əhəmiyyəti. Məktəblərin xarici monitorinqi və qiymətləndirilməsi prosesinin aktuallığı onun təkmilləşdirməyə təkan vermək, hesabatlılığı təmin etmək, resursları səmərəli bölüşdürmək, müəllimlərin inkişafına dəstək olmaq, valideynləri məktəbə cəlb etmək və təhsil sistemində keyfiyyət və uyğunluq standartlarını dəstəkləməsidir.

Problemin elmi yeniliyi. Ümumtəhsil məktəblərinin xarici monitorinqinin aparılması formaları, aparılan monitorinqin nəticələrindən istifadə, beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi məsələləri prosesin daha məqsədəuyğun qurulmasına kömək edir.

Ədəbiyyat:

1. Təhsildə monitorinq sisteminə dair / Cavadov İ // Kurikulum, −2008, № 3.
2. Təhsil sistemində monitorinq və qiymətləndirmə: Monoqrafiya / M. C. Mərdanov, R.A. Ağamalıyev, A.O. Mehrabov, T.B. Qardaşov . -Bakı: Çaşıoğlu, -2003. -416 s.

3. Ümumtəhsil məktəblərində monitorinq və qiymətləndirmə / Mehrabov A., Cavadov İ // Mürtəcim / −Bakı, 2007
4. Effectiveness Of External Monitoring System In Government Schools Of Punjab/Multicultural Education//Mahmood Z., İqbal M.J., Nazir N., Shaheen Sh/Vol 7, İssue 10, 2021
5. The Supervision Model Promoting the Implementation of Education Quality Assurance System Development Based on Ministerial Regulations for Education Quality Assurance 2018 for Educational Institutions under Hua Hin Municipality, Thailand/ Khummanee O // Education Division, Hua Hin Town Municipality, Thailand/September 2021
6. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization / Background paper prepared for the Education for All Global Monitoring Report/Monitoring of teaching and learning/2009
7. https://www.linkedin.com/pulse/external-evaluation-inspection-education-cosmus-gatuyu?trk=portfolio_article-card_title
8. https://schools.cliftondiocese.com/wp-content/uploads/2018/05/Monitoring-Visit-Guidelines-Jan-2016.pdf

E-mail: calala.yahyali@gmail.com
Redaksiyaya daxil olub: 19.04.2024

UOT 371

Gülnarə Qurban qızı İskəndərova
Azərbaycan Dillər Universitetinin
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorantı
Orcid: *https://orcid.org/0009-0000-6172-6428*

MÜASİR QİYMƏTLƏNDİRMƏ TEXNOLOGİYALARININ ÜSTÜNLÜKLƏRİ VƏ ÇATIŞMAZLIQLARI

Гюльнара Гурбан гызы Искендарова
докторант по программе доктора философии
Азербайджанского Университета Языков

ПРЕИМУЩЕСТВА И НЕДОСТАТКИ СОВРЕМЕННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ОЦЕНИВАНИЯ

Gulnara Gurban Iskandarova
doctorial student in the program of doctor of philosophy of
Azerbaijan University of Languages

BENEFITS AND DRAWBACKS OF CONTEMPORARY ASSESSMENT TECHNOLOGIES

Xülasə. Məqalədə qiymətləndirmə texnologiyalarının üstünlükləri və çatışmazlıqları öz əksini tapmışdır. Təlim keyfiyyətinin yoxlanılması üzrə ən etibarlı mənbə obyektiv və düzgün qiymətləndirmədir. Tələbələrin təhsil nailiyyətlərini izləmək və dəyərləndirmək üçün müraciət olunan qiymətləndirmənin çox sayda müxtəlif növləri mövcuddur. Qiymətləndirmə növlərinin də ayrı – ayrılıqda onları bir-birindən fərqləndirən müsbət və mənfi cəhətləri vardır. Hər bir qiymətləndirmə növü müxtəlif bacarıqları qiymətləndirmək üçün istifadə olunur ancaq bununla yanaşı tədrisin irəliləyişini izləmək üçün təlimin müxtəlif mərhələlərində tətbiq olunur.

Açar sözlər: *qiymətləndirmə, yoldaş qiymətləndirməsi, özünü qiymətləndirmə, portfolio, təqdimat*

Резюме. В статье рассматриваются как преимущества, так и недостатки технологий оценивания. Достойная и объективная оценка — самый надежный способ проверить качество обучения. Различные виды оценивания используются для наблюдения и оценки успеваемости учащихся. Каждый тип оценивания также имеет свои положительные и отрицательные стороны, отличающие их от другого. Все виды оценивания используются для оценки различных умений и прогресса обучения на различных этапах обучения.
Ключевые слова: *оценивание, товарищеское оценивание, самооценивание, портфолио, презентация*

Summary. The article considers the benefits and drawbacks of evaluation technologies. An accurate and objective evaluation are the most reliable method of measuring the quality of instruction. The academic accomplishments of students are tracked and evaluated using a variety of evaluation methods. The various assessment kinds differ from one another in both positive and negative ways. Each sort of assessment is used to evaluate various skills and track learning progress at various learning stages.
Key words: *Evaluation, peer evaluation, self-evaluation, portfolio, and presentation are some related terms.*

Təhsilin keyfiyyətinin müəyyənləşdirilməsinin əsas göstəricisi istənilən halda tələbənin təlim nəticələridir. Həmin nəticələrin obyektiv və düzgün qiymətləndirilməsi isə keyfiyyəti üzə çıxaran ən etibarlı mənbə sayılır. Bunun üçün saysız-hesabsız qiymətləndirmə texnologiyalarına müraciət edilir. Xarici dilin tədrisi prosesində qiymətləndirmə texnologiyalarından yazacağıqsa, onda 4 əsas bacarığın mükəmməl şəkildə öyrədilməsinin çox önəmli olduğunu da vurğulamalıyıq. Bunlar oxu, yazı, danışıq və dinləmə bacarıqlarıdır. Bundan başqa məktəbdaxili qiymətləndirmənin formativ, summativ və diaqnostik növləri olduğu kimi, ali məktəblərdə də qiymətləndirmənin bu üç növünə rast gəlinir.

Hal-hazırda müxtəlif qiymətləndirmə texnologiyalarının müsbət və mənfi tərəfləri ilə tanış olacağıq.

“Assessment Handbook”-a əsasən qiymətləndirmənin iki əsas metodu var: imtahanlar və kurs işləri (Assessment Handbook, 2021: s.7)

Yazılı imtahanların üstün cəhətləri bunlardır:

1.Qənaətcillik.

2.İmkanların bərabərliyi (tələbələr eyni vaxtda, eyni suallar üzərində işləyirlər)

3.İmtahan cavab vərəqəsinin kimə aid olmasının bəlli olması.

4. Müəllim heyətinin bu cür imtahanla tanışlığı.

5. Tələbələrin öyrənmə həvəsinin artırılması.

Yazılı imtahanların çatışmayan cəhətləri bunlardır:

1.Tələbələr öz performansları haqqında çox az rəy ala və ya heç bir rəy ala bilmirlər.

2.Texnika çox vacibdir. (İmtahanlar tələbələrin fənni yaxşı öyrənmələrindən çox, imtahan suallarını nə qədər yaxşı öyrəndiklərini ölçməyə meyllidir.

3.İmtahanlar real deyil, tələbə fəaliyyətinin və ya performansının anlıq görüntüsünü əks etdirir. (Burada başqa amilləri, məsələn,

tələbini həmin gün ruh və mental halını, sağlamlıq vəziyyətini də nəzərə almaq lazımdır).

Universitetlərdə ən çox müraciət olunan qiymətləndirmə üsullarından biri də çoxseçimli testlərdir. Məhəmməd Nuriyev "Ali məktəblərdə formativ qiymətləndirmənin tətbiqetmə imkanları" adlı məqaləsində çoxseçimli sualların üstün və çatışmayan cəhətləri barədə qeyd etmişdir. (M. Nuriyev, s.23)

Çoxseçimli testlərin üstün cəhətləri isə bunlardır:

1. Tədris proqramını daha çox əhatə etməsi.

2. Çox seçimli testlər tələbələrin nə qədər sürətli yazdığını yox, nə qədər sürətli düşündüyünü yoxlayır. (Sualları tərtib edərkən tələbələrin səviyyəsi nəzərə alınmalıdır).

3. Qiymətləndirmə zamanı vaxta və enerjiyə qənaət mümkündür. Belə ki xüsusi optik test yoxlayıcı cihazlar vasitəsilə bunu etmək mümkündür.

4. Biliklərin müxtəlif səviyyələr üzrə qiymətləndirilməsinin mümkünlüyü.

5. Güman yolu ilə düzgün cavabın tapılması ehtimalının az olması.

6. Çətinlik dərəcəsi müxtəlif olan sualların tərtib edilməsi və hazırlanması.

Çoxseçimli testlərin çatışmayan cəhətləri isə bunlardır:

1.Hazır olan cavablardan istifadə edilməsi.

2.Sualların tərtib edilməsinə çox vaxt tələb olunur.

3.Güman yolu ilə düzgün cavabın verilməsi ehtimalının olması.

4.Tələbə seçilmiş mövzudan kənarda olan biliklərini nümayiş etdirə bilmir.

5.Keyfiyyətli tapşırıqları hazırlamaq asan deyil.

Tələbə nailiyyətlərinin qiymətləndirmə üsullarından biri esselərdir. Esselərin müsbət cəhətləri bunlardır:

1."Ən yaxşı" tələbələr özlərini esse vasitəsilə fərqləndirə bilirlər.

2.Esselər şagirdin öyrənmə dərinliyinin nə səviyyədə olduğunu əks etdirə bilir. Mövzu haqqında sərbəst yazmaq təhsilalanın materialı necə başa düşdüyünü nümayiş etdirir.

Esselərin mənfi tərəfləri bunlardır:

1.Esse yazmaq özlüyündə bir sənətdir. Bəzi tələbələr bunu bacarmırlar, yəni esse yazma bacarıqlarına sahib deyillər, çünki onlar bunu necə yaxşı etmək barədə heç vaxt öyrədilməyiblər. Bunu təkmilləşdirənlər isə güclü və ya zəif tərəflərindən asılı olaraq qiymətləndirirlər.

2.Esseləri obyektiv qiymətləndirmək o qədər də asan deyil və vaxt tələb edir. Hətta sizin yaxşı düşünülmüş meyarlarınız olsa belə, qiymətləndirmiş hesab etdiyiniz essenin üzərinə yenidən qayıda bilərsiniz.

3. Esse yazmaq çox vaxt tələb edə bilər.

4. Bu subyektiv qiymətləndirmə təhlükəsi olan qiymətləndirmə üsulu hesab oluna bilər.

Biz formativ qiymətləndirmə növündən danışanda təbii ki, qrup qiymətləndirməsi, yoldaş qiymətləndirməsini də vurğulamağımız doğru olardı.

Rusiyanın Nijni-Novqorod şəhərində yerləşən Milli Araşdırma Universitetinin pedaqoji elmlər namizədləri olan İ.A. Malinina və T.P. Popovanın birgə hazırladıqları "Плюсы и минусы применения метода взаимного оценивания в подготовке инженеров" adlı məqaləsində tələbələr arasında sorğu keçirmişlər və sorğu zamanı tələbələrin yoldaş qiymətləndirməsi barədə fikirlərini öyrənmişlər. Bu qiymətləndirmənin faydaları və çatışmazlıqları barədə təhsilalanların fikrini nəzərinizə çatdırırıq (M.İ.

Aleksandrovna, P. T. Petrovna, 2020, s. 43).

Yoldaş qiymətləndirməsinin müsbət tərəfləri	Yoldaş qiymətləndirməsinin mənfi tərəfləri
1. Səhvlərin düzəldilməsi	1. Tələbələrin öz mövcud biliklərinə olan inamsızlığı
2. Öyrənilən mövzunun daha yaxşı başa düşülməsi	2. Aşkar edilməmiş səhvlər
3. Görülən işin keyfiyyətinin artırılması	3. Münasibətlərin korlanmaq qorxusu
4. Əks-əlaqənin tezliyi və yeni ideyalar	4.Yoldaşların qiymətləndirməsində təcrübə azlığı
5. Qarşılıqlı məsuliyyət	5. Həmyaşıdların düzəlişlərinə inamın olmaması
6. Ünsiyyət və ədalətli qiymətləndirmə	6. Zaman itkisi

Bununla belə qarşılıqlı yoldaş qiymətləndirməsi tələbələrin nəinki xarici dil səriştələrini artırır, eləcə də onların tənqidi düşünmə, detallara diqqət etmə qabiliyyətini inkişaf etdirir, onların öyrənmə prosesinə cəlb olunmasını sürətləndirir.

Qarşılıqlı yoldaş qiymətləndirməsi ilə yanaşı özünü qiymətləndirmə də var ki, bunun da özünün həm müsbət, həm də mənfi tərəfləri var. Özünü qiymətləndirmə zamanı tələbələr əvvəlcədən müəyyən edilmiş meyarlar siyahısından istifadə edərək bir-birlərini qiymətləndirirlər.

Özünü qiymətləndirməsinin müsbət tərəfləri	Özünü qiymətləndirməsinin mənfi tərəfləri
Razılaşdırılmış qiymətləndirmə meyarlarının olması o deməkdir ki, tapşırığın nəticələri ilə bağlı az qarışıqlıq ola bilər.	Burada müəllimlər tələbələrə proses barəsində məlumat verir, eləcə də onları təlimatlandırır. Bu isə müəllimə əlavə iş yükü deməkdir.
Tələbələrin iştirakını təşviq edir və məsuliyyətini artırır.	Özünü qiymətləndirmənin şişirdilmiş qiymətlərin təqdim edilməsi prosesi kimi qəbul edilmə riski var. Bu baxımdan etibarsız hesab oluna bilər.
Tələbələrin mühakiməetmə bacarıqlarının inkişafına fokuslanır.	Tələbələr qiymətləndirməni aparmaq üçün özlərini zəif hazırlıqlı hiss edə bilərlər.
Bəzi tələbələr bunu ədalətli hesab edirlər, çünki hər biri tələbə öz-özünü mühakimə edir.	Özünü qiymətləndirmə tələbə ilə başlayır və həmin tələbə ilə də başa çatır, zəif tərəflər üzərində işləmək məsələsi qalır. Qiymətləndirmə prosesinə başqa bir şəxs daxil edilərsə, dəyişməyə və zəif tərəflər üzərində işləməyə kömək edəcək cavabdehlik yaradıla bilər.

Tələbələr bu prosesdə iştirak edirlər və burada iştirak etməyə təşviq olunurlar.	
Tələbələrə öz həmyaşıdlarının özlərini necə qiymətləndirmələrini görməyə imkan verir.	

Universitetlərdə ən çox yayılmış qiymətləndirmə üsullarından biri də təqdimatlardır. Sərbəst işlərin və kurs işlərinin əksəriyyəti təqdimat formasında verilir və qiymətləndirilir. Təbii ki, təqdimatların yaxşı alınması tələbələrdən yazı bacarığından çox, ünsiyyət, kommunikativ bacarıqlar tələb edir. Bu da öz növbəsində onların iş dünyasına atılmaları zamanı ən yaxın köməkçisinə çevrilir.

Təqdimatların üstün cəhətləri bunlardır:

1.Kimin fəaliyyətinin qiymətləndirildiyi şübhəsiz bəllidir. Tələbələr fərdi şəkildə təqdimatlar verən zaman əmin ola bilərlər ki, qiymətləri də özlərininkidir.

2.Tələbələr təqdimatların hazırlanmasına dson dərəcə ciddi yanaşırlar. Bunun üçün onlar əvvəlcədən araşdırma aparır və hazırlaşırlar.

3.Təqdimatlar birgə işi əhatə edə bilər, yəni təhsilalan fərdi şəkildə deyil, eləcə də qrupla birgə təqdimat hazırlaya bilər.

4.Təqdimatlar geniş spektrli əsas bacarıqların qiymətləndirilməsinə imkan verə bilər. Buraya şifahi ünsiyyət, materialı planlaşdırmaq və qurmaq bacarığı, kompüter texnologiyalarından istifadə (məsələn, PowerPoint proqramından istifadə) və s. daxildir.

Təqdimatların mənfi tərəfləri isə bunlarıdr:

1.Auditoriyada tələbələrin hər birinin təqdimat nümayiş etdirməsi böyük vaxt itkisinə səbəb olu r.

2. Bəzi tələbələr bu təcrübəni travmatik hesab edirlər, lakin çoxluq üçün bu, əlverişlidir.

3. Təqdimatlar anonim ola bilməz və bu səbəbdən bəzən qərəzliliyi aradan qaldırmaq çətin ola bilər.

Hazırda istər akademik, istər əmək bazarı, istərsə də əmək bazarında böyük populyarlıq qazanmış vasitələrdən biri də portfoliolardır. Məqsəd və sahəsinə görə portfolioların da bir neçə növü vard: peşəkar, akademik, yaradıcı, biznes portfliolar. Lakin bu qiymətləndirmə texnologiyasının da mənfi və müsbət tərəfləri var:

Portfolioların müsbət tərəfləri	Portfolioların mənfi tərəfləri
Portfoliolar tələbələr haqqında daha çox məlumat verir və onları gördükləri işlər arasında əlaqələr yaratmağa təşviq edir. Tələbələr iş axtaran zaman belə portfoliolar onlara bacarıqlarını nümayiş etdirmək üçün əla vasitədir.	Tələbələr portfolio əsaslı yanaşmadan istifadə edərkən əlavə dəstəyə ehtiyacları ola bilər.
Portfoliolar inkişafı əks etdirə bilər. Digər qiymətləndirmə formaları daha çox inkişaf səviyyələrinin “anlıq	Portfoliolara çox baxmaq lazımdır! Onları qiymətləndirmək uzun müddət çəkə bilər. Burada potensial işəgötürənlər üçün istənilən qədər

görüntüləri"ni əks etdirdiyi halda portfoliolar tələbələrə şəxsi və akademik kontekstdə öyrəndiklərini və bacarıqlarını yerləşdirməyə və onları nümayiş etdirməyə imkan verir.	informasiya olsa da, çox zaman onlar kağız üzərində olan siyahı ilə hərəkət etməyə üstünlük verirlər.
Portfoliolar bacarıq və biliklərlə yanaşı, münasibət və dəyərləri də əks etdirə bilər. Bu da işəgötürənlər üçün düzgün seçim etməyə şərait yaradır.	Portfolioları obyektiv qiymətləndirmək çox çətindir. Çünki burada o qədər kreativlik olur ki, qiymətləndirmədə çətinlik yarana bilər. Amma təlim nəticələrinin qiymətləndirilməsindən başlamaq olar.
Portfoliolar tələbələrə öz güclü tərəflərini ən yaxşı şəkildə əks etdirən elementləri seçməyə imkan verir.	Portfolioları qiymətləndirən zaman şifahi ünsiyyətə də ehtiyac yaranır. Çünki yazıların sübuta ehtiyacı ola bilər və ya bu müştərək işin nəticəsi ola bilər.

Yuxarıda aparılan araşdırma nəticəsində məlum oldu ki, istifadə olunan qiymətləndimə texnologiyalarının həm müsbət, həm də mənfi tərəfləri var. Lakin bu onlardan imtina olunmasının reallaşdırmaq anlamına gəlməz. Bunu təbii qəbul etmək lazımdır, çünki cəmiyyətə, ölkəyə faydalı vətəndaş yetişdirmək üçün təlim nəticələrinin qiymətləndirilməsi vacibdir.

Qiymətləndirmədə bir neçə fərqli növü araşdırdıq. Bunlar əsasən təqdimatlar, portfolio, yoldaş qiymətləndirməsi, özünü qiymətləndirmə, yazılı imtahanlar, çox seçimli suallar və digər yazı tapşırıqlarıdır.

Problemin elmi yeniliyi. Qiymətləndirmənin təhsildə yeri və rolu müəyyənləşdirilmiş və onun təhsilin inkişafında keyfiyyət göstəricilərini təmin etməsi yönündə araşdırma aparılmışdır;

Qiymətləndirmənin tələblərə necə və nə dərəcədə cavab verdiyini, qiymətləndirmənin üstünlükləri və çatışmamazlıqlarını nəzərə alaraq tələbələrin qiymətləndirməyə cəlb edilməsi, yoldaş, özünü qiymətləndirmə və yazılmış rəyin qiymətləndirmənin digər növləri ilə əlaqələndirilərək tələbələrin öyrənmə performansını artırmaqdan ibarətdir.

Problemin aktuallığı. Son illərdə tədris və təhsil müəssisələri informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından təhsilin keyfiyyətini və səmərəliyini artırmaq üçün istifadə etməyə üstünlük verir. Zamanın tələbi səmərəli, faydalı və səmərəli qiymətləndirmə tətbiq və proqramlarını diqqət mərkəzinə gətirməkdir. Təhsil müəssisələrinin uğurlu qiymətləndirmə fəaliyyəti, o cümlədən səmərəli tətbiqlərdən uğurla istifadə bacarığı müəllim və təhsil müəssisəsi arasındakı uyğun münasibətlərin və doğru planlaşmanın qurulmasından asılıdır. Buna nail olmaq üçün də uyğun planlama ilə qiymətləndirmə həyata keçirilir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Seçilmiş qiymətləndirmə növləri və onların həyata keçirilməsində tətbiq olunan metodlar təhsil müəssisələrində xarici dil bacarıqlarının tədrisində qiymətləndirmənin tətbiqinə və təkmilləşdirilməsinə müəyyən qədər yardımçı ola bilər.

Ədəbiyyat:

1. Assessment Handbook.(2021) - Ulster University. – s. 7-11. https://www.ulster.ac.uk/__data/assets/pdf_file/0006/306906/Assessment-.pdf

2. M. Nuriyev. Ali məktəblərdə formativ qiymətləndirmənin tətbiqetmə imkanları. - s.23. https://core.ac.uk/download/pdf/161801112.pdf
3. Малинина, И.А., Попова Т.П. (2020). Плюсы и минусы применения метода взаимного оценивания в подготовке инженеров. – Engineering education. – s. 43. *https://aeer.ru/files/io/m27/art_3.pdf*
4. Angelo, T.A., Cross, K.P. Classroom assessment techniques: a handbook for college teachers. – 2nd ed. – San Francisco: Jossey-Bass, -1993.
5. Chapman, C., King, R. Differentiated assessment strategies: One tool doesn't fit all / Carolyn Chapman, Rita King. – Thousand Oaks: Corwin Press, -2005.
6. Davis, B.G. Tools for Teaching. – 2nd ed. – Jossey-Bass, -2009.
7. Sambell, K. Liz McDowell, Montgomery, C. Assessment for Learning in Higher Education. – Routledge, -2012.

E-mail: giskenderova@yahoo.com
Redaksiyaya daxil olub: 06.03.2024.

İSTEDADLI UŞAQLARLA İŞİN TƏŞKİLİ
ОРГАНИЗАЦИЯ РАБОТЫ С ТАЛАНТЛИВЫМИ ДЕТЬМИ
ORGANIZATION OF WORK WITH TALENTED CHILDREN

UOT 371

Elnurə Fazil qızı Səfərova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti dosenti,
biologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Orcid: *https://orcid.org/0000-0002-4151-1750*

Sevinc Anar qızı Pəniyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
https://orcid.org/0009-0000-5279-762X

İSTEDADLI ŞAGİRDLƏRLƏ İŞİN TƏŞKİLİ

Эльнура Фазиль гызы Сафарова
доктор философии по биологии, доцент
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

Севиндж Анар гызы Паниева
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

ОРГАНИЗАЦИЯ РАБОТЫ С ОДАРЕННЫМИ УЧЕНИКАМИ

Elnura Fazil Safarova
docent
Azerbaijan State Pedagogical University
doctor of philosophy in biology,

Sevinj Anar Paniyeva
Azerbaijan State Pedagogical University

ORGANIZATION OF WORK WITH TALENTED STUDENTS

Xülasə. İstedadlı və bacarıqlı şagirdlərlə işləmək, onların aşkara çıxarılması və inkişafı məktəb fəaliyyətinin ən vacib aspektlərindən birinə çevrilmişdir. İstedadlı şagirdlərlə iş sahəsində pedaqoji fəaliyyət prinsiplərinə-şəxsi inkişaf üçün nəzərdə tutulan imkanların maksimum müxtəlifliyi; məktəbdənkənar fəaliyyətlərin rolunun artırılması; təhsilin fərdiləşdirilməsi və fərqləndirilməsi; müəllimlərin minimal iştirakı ilə şagirdlərin birgə işi üçün şərait yaratmaq daxildir.
Açar sözlər: *fərdi yanaşma, qabiliyyət, tədqiqatçılıq, intellektual, metod*

Резюме. Работа с одаренными и талантливыми учащимися, их раскрытие и развитие стала одним из важнейших аспектов деятельности школы. Принципы педагогической деятельности в области работы с одаренными учащимися включают максимальное разнообразие возможностей личностного развития; повышение роли внеклассных занятий; персонализация и дифференциация образования; создание условий для совместной работы учащихся при минимальном участии учителей.

Ключевые слова: *индивидуальный подход, способности, исследование, интеллектуальный, метод*

Summary. Working with gifted and talented students, their discovery and development has become one of the most important aspects of school activities. The principles of pedagogical activity in the field of work with gifted students include the maximum variety of opportunities for personal development; increasing the role of extracurricular activities; personalization and differentiation of education; includes creating conditions for students' joint work with minimal participation of teachers.

Key words: *individual approach, ability, research, intellectual, method*

Hazırki dövrdə istedad və yaradıcılıq potensialı cəmiyyətin milli sərvəti və strateji ehtiyatıdır. Bu potensialın aşkarlanaraq dəstəklənməsi, inkişaf etdirilib səmərəli şəkildə cəmiyyətin xeyrinə gerçəkləşdirilməsi hər bir müstəqil dövlətin milli strateji probleminə çevrilmişdir. İstedadlı uşaq və gənclərin aşkara çıxarılması, onların potensial imkanlarının inkişaf etdirilməsi ötən əsrin 70-ci illərindən etibarən diqqət mərkəzində olmuş, bu vacib iş sahəsinin mühüm prioritetlərindən biri kimi irəli sürülərək reallaşdırılması istiqamətində ciddi addımlar atılmışdır. Azərbaycanda dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra, xüsusən də 1993-cü il iyunun 15-də görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin respublikamızda siyasi rəhbərliyə qayıdışı ilə milli-mənəvi dəyərlərin dirçəlişinə, iqtisadiyyatın, sosial sahələrin inkişafına güclü stimul verilmiş, bunlarla bərabər, ölkənin təhsil sisteminin yenidən qurulmasına, qabaqcıl dövlətlərin təhsil sistemlərinə inteqrasiya olunmasına geniş imkanlar açılmış, istedadlı uşaq və gənclərə diqqət və qayğının artırılması ölkə Konstitusiyasında təsbit edilərək, təhsil sahəsində dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Son illər Azərbaycanda istedadlı uşaq və gənclərin səmərəli təhsil almasını təmin etmək məqsədilə yeni tipli tədris müəssisələrinin şəbəkəsi xeyli genişləndirilmiş, lisey və gimnaziyalarda təhsilin məzmununun müasir tələblərə uyğunlaşması məqsədi ilə yeni tədris plan və proqramları hazırlanaraq tətbiq edilməyə başlamış, pedaqoji kadr heyətinin tərkibi ilbəil yaxşılaşdırılmışdır. 1999-cu ildən qüvvəyə minən ümumi orta təhsilin dövlət standartları çərçivəsində təsdiq olunmuş ümumtəhsil məktəblərinin Bazis tədris planında seçmə fənlərə ayrıca saatların ayrılması da istedad potensialının aşkara çıxarılıb formalaşdırılmasına, həmin uşaq və gənclərlə iş sisteminin təkmilləşdirilməsinə müəyyən dərəcədə müsbət təsir göstərmişdir. Prezident İlham Əliyevin "Xüsusi istedada malik olan uşaqların (gənclərin) yaradıcılıq potensialının inkişafı üzrə Dövlət Proqramının təsdiq edilməsi haqqında" 2006-ci ildə imzaladığı sərəncam belə şagirdlərin səmərəli təhsil almaları üçün lazımi şəraitin yaradılmasını stimullaşdırdı. 2006–2010-cu illəri əhatə edən Dövlət Proqramının əsas məqsədi də məhz respublikanın ümumtəhsil müəssisələrində mövcud olan istedad potensialını vaxtında müəyyənləşdirib, onun inkişafını təmin etmək üçün xüsusi tədbirlər həyata keçirməkdən, ictimaiyyətin diqqətini bu vacib məsələnin həllinə yönəltməkdən ibarətdir. 2013-cü ildə qəbul olunmuş "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası"nda qeyd edilirdi ki, təməl bacarıqlar uşaqlıq dövrünün ilk illərində qazanıldığından onların zeh-

ninin erkən yaş dövründən inkişafı qayğısına qalmaq vacibdir. Dövlətin göstərdiyi qayğıya cavab olaraq məktəblərin, müəllimlərin öhdələrinə çox məsuliyyət düşür.

Əgər uşaq tədris prosesində, fərdi yaradıcılığı zamanı qeyri-adi uğurlar qazanırsa, öz yaşıdlarından fərqlənirsə, deməli, o, istedadlıdır. İstedad və bacarıq anlayışları əlaqəli olmaqla, biri digərini müəyyən edir. Orta ümumtəhsil məktəblərində fənn müəllimlərinin əsas vəzifəsi hər bir şagirdin inkişafını izləmək, onların qabiliyyətlərinin səviyyələrini müəyyən etməkdir. İstedadlı uşaqlarla işləyərkən aşağıdakı metod və priyomlardan istifadə edilməsi məqsədəuyğundur:

1.tədqiqatçılıq 2.qismən axtarıcılıq 3.problemli təlim 4.layihələr metodu və s.

İntellektual marafonlardan, müxtəlif müsabiqə və viktorinalardan, şifahi, rollu oyunlardan istifadə etmək də məsləhətdir. Bütün bunlar imkan verir ki, istedadlı şagirdlər əlverişli yaradıcılıq növü seçə və öz potensial imkanlarını göstərə bilsinlər. Bu, onların gələcək inkişafına stimul verir. Dərsdə cütlərlə, kiçik qruplarla işdən, müxtəlif çətinlik səviyyəli yaradıcı tapşırıqlardan, problemlə əlaqədar məsləhətləşmələrdən, diskussiyalardan və başqa iş formalarından istifadə edilə bilər. İstedadlı uşaqlarda aşağıdakı xüsusiyyətlər özünü göstərir:

- yüksək yaradıcı təfəkkür;
- uyğunlaşma bacarığı;
- proqnozlaşdırma bacarığı;
- diqqətin yüksək dayanıqlılığı.

Hər bir müəllim diferensial yanaşmanın köməyi ilə bu xüsusiyyətləri inkişaf etdirməlidir. İstedadlı uşaqlarla işləyərkən bunları bilmək vacibdir:

- tədris proqramını zənginləşdirmək, təlimin məzmununu yeniləşdirmək və genişləndirmək;
- şagirdlərin qavrama qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək;
- diferensiasiya əsasında işləyərək şagirdlərə fərdi yanaşmaq;
- özünün və bütün sinfin təlim-tərbiyə prosesini təhlil etmək;
- pedaqoji-psixoloji məzmunlu qərarlar qəbul etmək;
- kollektiv yaradıcılıq fəaliyyəti üçün material hazırlamaq.

İstedadlı şagirdlərlə məktəb daxilində aparıla biləcək iş formalarını aşağıdakı kimi qruplaşdıra bilərik:

1) Ümumtəhsil məktəblərində təhsil alan şagirdlərin arasında istedadlı uşaqları müəyyən edərək, istedadlı şagird bankının yaradılması. Bu bank ilkin informasiya xarakteri daşıyır. Belə ki, istedadlı şagird bankının yaradılması üçün ilk növbədə istedadlı şagirdləri müəyyən sistem üzrə qruplaşdırmaq lazımdır ki, burada həmin şagirdlərin meyl, maraq, hədəf və məqsədləri dəqiqləşdirilir.

2) İstedadlı gənclərin meyil, maraq və hədəfləri müəyyən edildikdən sonra "xüsusi istedadlı şagirdlər" ayrıca qruplaşdırılır, çünki istedadlı şagirdlər istedad və qabiliyyətinin səviyyələrinə görə də bir-birindən fərqlənir. Onlar bacarıq və qabiliyyətlərini bir fəndə və ya bir neçə fəndə göstərə bilərlər. Məsələn, mümkündür ki, şagirdin bioloji bilikləri çox yüksəkdir, o bu sahədə istedadlıdır. Buna baxmayaraq, onun rəsm çəkməkdə xüsusi qabiliyyəti yoxdur və ya şeir əzbərləməkdə çətinlikləri var. Bu fakt bizə əsas vermir ki, belə şagirdlərə istedadsız deyək. Deməli, istedadlı şagird dedikdə hərtərəfli bilik və bacarıqları olan (yəni burada biz hər bir tədris fənni və ya elm sahəsi üzrə bütün biliklərə sahib olmanı nəzərdə tuturuq) şagird nəzərdə tutulmur, vurğuladığımız kimi hərtərəfli inkişaf etmiş şagirdin olması da mümkünsüz

olardı. Belə olan halda həmin şagirdlərlə iş apararkən onlar üçün xüsusi dərnəklər təşkil olunmalıdır.

3) İstedadlı şagirdlərlə iş apararkən onları həm məktəb daxilində təşkil olunan, həm də məktəblərarası bilik yarışmalarına cəlb etmək lazımdır.

4) İstedadlı şagirdlərlə işin təşkili formalarından biri də onları müəyyən fənlər üzrə fənn olimpiadalarına cəlb etməkdir. Bu həmin şagirdlərin istedadının inkişafına geniş imkanlar açar.

5) İstedadlı şagirdlərin istedadının inkişafına yol açan iş formalarından biri də onların müəyyən sahə üzrə istedadı müəyyən edildikdən sonra onları əlavə məşğələlərə cəlb etməkdir. Müəllim şagirddəki istedadı müəyyən etdikdən sonra onun istedadını inkişaf etdirmək üçün həmin şagird və ya şagirdlərə əlavə məşğələlər təyin edir.

6) İstedadlı şagirdlər üçün "Kiçik Akademiya"ların təşkil olunması, xüsusi istedadı ilə seçilən şagirdləri müvafiq elm sahəsində tanınan alimlərin elmi kəşfləri ilə tanış olmağa yönləndirmək və onların elmi himayəsində çalışmağa şərait yaratmaq lazımdır. Bu zaman həmin şagirdlərdə tədqiqatçılıq bacarığı formalaşır ki, məktəblər istedadlı şagirdlərlə iş apararkən bu istiqaməti diqqətdən qaçırmamalıdır.

7) Ölkəmizin nüfuzlu ali təhsil müəssisələrindən, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müvafiq institutlarından tanınmış alimləri məktəblərə dəvət edərək, istedadlı şagirdlərin belə alimlərin ustad dərslərinə qulaq asmalarına şərait yaratmaq məqsədəuyğundur. Bunun, onların dünyagörüşünün formalaşmasına, elmi prosesə daha ciddi yanaşmalarına təkan verəcəyinə inanırıq.

8) İstedadlı şagirdlərlə iş formalarından biri də respublikadakı bütün istedadlı şagirdlərin birliyini, dərnəyini yaratmaq, həmin birliyin tədbirlərini təşkil etməkdir, burada toplanan istedadlı şagirdlərin arasından ən istedadlılarını seçmək onların beynəlxalq olimpiadalarda iştirakına şərait yaradacaqdır.

İstedadlı şagirdlərlə iş aparmaq aşağıdakı səmərəli nəticələrin əldə olunmasına imkan verir:

1) İstedadlı şagirdlərlə iş apararkən hər zaman müəllim, məktəb kollektivi, ailə birgə fəaliyyət göstərməli, belə şagirdləri vaxtında aşkar etməlidirlər.

2) İstedadlı şagirdlərə olan dövlət qayğısı cəmiyyətdə elmə olan marağın, diqqət və həvəsin artmasına imkan yaradacaq, digər şagirdlərin də elmə istiqamətlənməsinə imkan verəcəkdir. Bundan başqa, istedadlı şagirdlərlə iş aparan məktəb və müəllimlərin peşəkarlıq səviyyəsi yüksələcəkdir.

3) İstedadlı şagirdlərlə iş apararkən beynəlxalq təcrübəyə əsaslanmaq, müasir təhsil sistemimizi dünyanın ən qabaqcıl təhsil müəssisələri ilə əlaqə yaratmağa, onların təcrübəsindən bəhrələnməyə imkan verəcəkdir.

4) İstedadlı şagirdlərlə iş formaları təşkil olunarkən təhsil sahəsində, tədris proqramında, tədris metodlarında dəyişikliklərin olması mütləq olacaq və bu da təhsilimizin beynəlxalq arenada özünəməxsus yer tutmasına kömək edəcəkdir.

Problemin aktuallığı. Təhsilin əsas məqsədlərindən biri istedadlı uşaqların üzə çıxarılması, onların qabiliyyət və yaradıcılıq imkanlarının aşkarlanması, onlara yanaşma metodikasının formalaşdırması, inkişaf etdirilməsi, dövlət qurumlarının və təhsil müəssisələrinin istedadlılara xüsusi qayğı məsələsi aktualdır.

Problemin yeniliyi. İstedadlı uşaqların vaxtında aşkarlanması, dəstəklənməsi və inkişaflarının təmin edilməsi, onlara verilən tələblərin reallaşdırılması üçün şərait yaratmaqdır.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalə istedadlı uşaqlarla işləyən pedaqoqların müəllimlərin, magistrant və doktorantların onlara yanaşma metodikasının təşkili işində dəyərlidir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. Xüsusi istedada malik uşaqların (gənclərin) yaradıcılıq potensialının inkişafı üzrə dövlət proqramı (2006-2010-cu illər). −Bakı: Təhsil, −2006. -48 s.
2. “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. −Bakı: Qanun, -2009.
3. Əliyev, B.H. Pedaqoji psixologiya / B.H. Əliyev, K.R. Əliyeva, R.V. Cabbarov. −Bakı: Təhsil, -2011. -254 s.
4. Əliyev B.H. Təhsildə şəxsiyyət problemi / B.H. Əliyev, R.V. Cabbarov. −Bakı:Təhsil,-2008.-136 s.
5. İnklüziv sinifdə təlimin təşkili mövzusunda ixtisasartırma proqramının Oxu materialı. Avropa İttifaqı, Azərbaycan Təhsil Nazirliyi, UNİC.
6. İnklüziv siniflərdə təlimin təşkili. TİPİİ. Oxu materialı. -Bakı:-2018, −80 s.
7. Səfərova, E. Biologiyanın tədrisində həyati bacarıqların aşılanması ilə şagird şəxsiyyətinin formalaşdırılması: Dərs vəsaiti / E. Səfərova. -Bakı: −2018.
8. The differentiated classroom : responding to the needs of all learners / Carol Ann Tomlinson.-USA:-140s.
9. https://www.edglossary.org/differentiation/
10. https://study.com/academy/lesson/what-is-differentiated-instruction-examples-definition activities.htmlv

E-mail: seferovaelnure@mail.ru
veliyevasevinc1502@gmail.com

Redaksiyaya daxil olub:18.03.2024.

UOT 371

Somayyeh Soysal,
associate professor of the faculty of Classroom education of Istanbul Aydın University

Tural Ayvaz Mahmudov
master of Education Management faculty at Istanbul Aydın University
employee at the Education Department of Baku City
https://orcid.org/0009-0004-5061-1341

KEY CHARACTERISTICS OF SCHOOL ADMINISTRATORS IN THE SCOPE OF EFFECTIVE LEADERSHIP

Somayyeh Soysal,
İstanbul Aydın Universitetinin Sinif təhsili kafedrasının dosenti

Tural Eyvaz oğlu Mahmudov
İstanbul Aydın Universitetinin Təhsilin İdarəedilməsi ixtisası üzrə magistrantı,
Bakı Şəhəri üzrə Təhsil İdarəsinin işçisi

MƏKTƏB İDARƏÇİLƏRİNİN EFFEKTİV LİDERLİK ÇƏRÇİVƏSİNDƏ ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Сомайе Сойсал,
доцент кафедры Классного обучения Стамбульского университета Айдын

Турал Айваз оглы Махмудов
Магистрант Стамбульского университета Айдын по специальности Менеджмент образования,
сотрудник Управлении Образования города Баку

ОСНОВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ШКОЛЬНЫХ АДМИНИСТРАТОРОВ В РАМКАХ ЭФФЕКТИВНОГО ЛИДЕРСТВА

Summary. In this research, how teachers evaluate the effective leadership behaviors of school administrators and the relationship between these opinions and teachers' gender, education level and professional experience were investigated. The research was conducted using quantitative methods with a sample of 852 teachers. The data collected through the questionnaires were analyzed on the SPSS program. The findings showed that teachers believed that school administrators exhibited effective leadership behaviors at a high level. It was concluded that while teachers' opinions about the effective leadership behaviors of school principals did not differ according to their gender and education level, teachers with less professional experience perceived the effective leadership behaviors of school principals more positively.

Keywords: *teacher, school administrator, education, effective leadership, professional experience.*

Xülasə. Bu araşdırmada müəllimlərin məktəb rəhbərlərinin effektiv liderlik davranışlarını necə qiymətləndirdiyi və bu fikirlərlə müəllimlərin cinsi, təhsil səviyyəsi və peşə təcrübəsi arasında əlaqə araşdırılmışdır. Tədqiqatda kəmiyyət metodlarından istifadə edilmiş, sorğuda 852 müəllim iştirak etmişdir. Anketlər vasitəsilə toplanmış məlumatlar SPSS proqramında təhlil edilmişdir. Nəticələr müəllimlərin məktəb rəhbərlərinin yüksək səviyyədə effektiv liderlik davranışları nümayiş etdirdiyinə inandıqlarını göstərir. Araşdırmanın nəticəsində belə qənaətə gəlinmişdir ki, müəllimlərin məktəb direktorlarının effektiv liderlik davranışları haqqında fikirləri onların cinsinə və təhsil səviyyəsinə görə fərqlənməsə də, daha az peşəkar təcrübəsi olan müəllimlər məktəb direktorlarının effektiv liderlik davranışlarını daha müsbət qəbul edirlər.
Açar sözlər: *müəllim, məktəb rəhbəri, təhsil, effektiv liderlik, peşəkar təcrübə.*

Резюме. В этом исследовании изучалось, как учителя оценивают эффективное лидерское поведение директоров школ, а также связь между этими мнениями и полом учителей, уровнем образования и профессиональным опытом. В исследовании использовались количественные методы, в опросе приняли участие 852 учителя. Данные, собранные с помощью анкет, были проанализированы в программном обеспечении SPSS. Результаты показывают, что учителя считают, что директора школ демонстрируют высокий уровень эффективного лидерского поведения. В результате исследования был сделан вывод, что хотя мнения учителей об эффективном лидерском поведении директоров школ не различаются в зависимости от их пола и образовательного уровня, учителя с меньшим профессиональным опытом воспринимают эффективное лидерское поведение директоров школ более позитивно.
Ключевые слова: *учитель, руководитель школы, образование, эффективное лидерство, профессиональный опыт.*

Education has been a subject of constant interest in developing and changing societies. Education is defined as a transformative process that enables individuals to acquire the basic knowledge, skills and understanding necessary for their active participation in society and personal development (1). A person who is social and born with certain abilities learns the necessary knowledge and skills to adapt to the society s/he lives in and its values, and even survive, thanks to education (2).

Education is a lifelong process and there are many ways and methods for education. In addition, institutions where a holistic education is provided to the individual are schools where formal education is established, maintained and supervised by the state. Among the many factors affecting the quality of education provided in schools, school management has a critical importance (3). One of the places where the rapid change and transformation in society is first reflected is schools. Accordingly, school administrators need to be equipped with modern management and leadership skills (4). Leadership skills of school administrators are important in order to raise successful generations in line with the age and even to adequately prepare the generations for the future.

The main purpose of management is to guarantee the survival and progress of organizations in line with their goals (5). In another definition, management is defined as a collaborative process for the effective use of resources in a dynamic environment to achieve organizational goals. A leader is defined as a person who inspires people to cooperate as a team to achieve certain goals (6).

Leaders are people who take responsibility for achieving goals by creating a consistent and harmonious organization through the use of the organization's resources, including human resources (7).

School administrators are expected to provide a high quality education by managing the school's resources in the best possible way and by ensuring that the school's stakeholders, teachers, employees, students, parents and senior administrators, work in cooperation and harmony. For this, school administrators must have superior and modern management qualities. One of these features is effective leadership behaviors.

Effective leadership is based on results rather than actions, the leader directs the employees to the goal and the leader motivates herself/himself in this direction (8). Effective leaders go beyond their leadership roles in their organizations. These leaders not only lead to intended actions, but also maintain control over actions, which is considered a valuable characteristic of effective leadership. These leaders have the ability to inspire individuals to align their actions with the set path. Moreover, effective leaders can benefit from both the formal authority of their position and their natural influence within the group (9). An effective leader is someone who has clear internal goals, takes responsibility for communication, and has the ability to create a trustworthy external image (10).

It has been determined that if effective leadership is used correctly in school management, effective education management can be achieved effortlessly and at low cost, administrative efficiency will increase, teamwork and cooperation will rise, and the quality of teaching/learning will increase (7). However, when the existing literature is examined, it is revealed that although there are many studies focusing on leadership and employees in educational institutions, there are very few studies on the specific characteristics that constitute effective leadership. Therefore, in this research, the effective leadership behaviors of school administrators were examined. The aim of the research is to determine the level at which school principals demonstrate effective leadership behaviors based on teachers' opinions, and also to reveal whether teachers' opinions vary according to gender, education level and professional experience. Thanks to this research, it will be possible to determine the effective leadership characteristics of school administrators, determine the appropriate climate in schools, and create a guide for school administrators and teachers.

Method. The research was carried out with the scanning model, one of the quantitative methods. The population of the research consists of teachers working in schools at all levels. The sample consists of 852 teachers determined by convenience sampling method from this universe. Questionnaires were used to collect the data. The Effective Leadership Qualities Scale developed by Turan and Ebiçlioğlu (2002) was used to determine teachers' opinions about the effective leadership behaviors of school administrators (11). The reliability coefficient of the scale, which consists of 40 items and 7 sub-dimensions in 5-point Likert type, was determined as 0.98. The data of the study were analyzed using descriptive statistics, independent sample *t* test and one-way ANOVA test on IBM SPSS 25 program. The statistical significance was measured 0.05 alpha level.

Results. According to the findings showing the demographic characteristics of the participants in Table 1, it is seen that 94.1% of the participating teachers are women and 5.9% are men. While 5.3% of the participants are under 25 years old, 21.7% are between 25-35 years old, 46% are between 35-50 years old and 27% are over 50 years old. While 59.9% of the participants have a bachelor's degree, 40.1% have a master's or doctorate degree. While 18.7% of the participants have been teaching for less than 5 years, 11.9% have been teaching for 6-10 years, 28.2% for 11-20 years, and 41.3% for more than 21 years. While 33.1% of the participants stated that they had been working in their institution for less than 5 years, 10.1% stated that they had been working for 6-10 years, and 56.8% stated that they had been working for more than 11 years.

Table 1. Descriptive Findings for Teachers

Variables	**Groups**	**f**	**%**
Gender	Female	802	94.1
	Male	50	5.9
Age	25 and below	45	5.3
	25-35	185	21.7
	35-50	392	46.0
	50 and above	230	27.0
Levels of Education	Bachelor's degree	510	59.9
	Master's degree or doctorate degree	342	40.1
Work Experience	1-5 years	159	18.7
	6-10 years	101	11.9
	11-20 years	240	28.2
	21 years and above	352	41.3
Experience in the Institution	1-5 years	282	33.1
	6-10 years	86	10.1
	11 years and above	484	56.8

Table 2 shows the average scores given by teachers regarding the effective leadership behaviors of school administrators. The fact that the scores obtained from the scale are close to 1 indicates that the manager's score on the relevant variable is high. In other words, a mean score close to 1 can be interpreted as the manager showing more effective leadership in the relevant variable. Accordingly, the behavior that received the highest score among effective leadership behaviors was the behavior of "being an example" with an average score of 1.39±0.61, followed by the behaviors of "being able to communicate" and being reliable and trusting" with average scores of 1.41±0.55 and 1.43±059. It was observed that the behavior with the lowest score was "being excited" with an average of 1.78±0.74, followed by "being democratic and tolerant" and "being democratic and tolerant" with average scores of 1.58±0.64 and 1.52±0.61.

Table 2. Descriptive Statistics of Sub-Dimensions of the Effective Leadership

Scales	**Mean**	**Sd.**

Be excited	1.78	0.74
Be able to communicate	1.41	0.55
Having a vision	1.48	0.55
Being trustworthy and trusting	1.43	0.59
Set an example	1.39	0.61
Being democratic and tolerant	1.58	0.64
Be positive	1.52	0.61

The relationship between teachers' opinions about the effective leadership behaviors of school administrators and gender, education level and professional experience was investigated. The findings showed that teachers' opinions about the effective leadership behaviors of school administrators were not related to gender and education level. On the other hand, it was revealed that teachers' opinions about the effective leadership behaviors of school administrators were related to professional experience (Table 3). The table shows that as teachers' professional experience increases, they evaluate their managers more negatively in terms of effective leadership. It is seen that the highest evaluation for effective leadership behavior of school administrators in all types belongs to teachers with 1-5 years of professional experience. Bonferroni Post-hoc test also confirmed this.

Table 3. The Relationship between Effective Leadership Behaviors and Professional Experience

Effective leadership behaviors	Professional Experience	N	Mean.	Sd	F	p
Be excited	1-5 year	159	1.63	0.75	3.301	**0.020**
	6-10 year	101	1.77	0.78		
	11-20 year	240	1.86	0.73		
	21+ year	352	1.79	0.71		
Be able to communicate	1-5 year	159	1.29	0.53	3.202	**0.023**
	6-10 year	101	1.42	0.49		
	11-20 year	240	1.45	0.61		
	21+ year	352	1.42	0.52		
Having a vision	1-5 year	159	1.33	0.53	6.124	**0.000**
	6-10 year	101	1.47	0.49		
	11-20 year	240	1.57	0.60		
	21+ year	352	1.49	0.54		
Being trustworthy and trusting	1-5 year	159	1.31	0.59	3.131	**0.025**
	6-10 year	101	1.42	0.49		
	11-20 year	240	1.49	0.64		
	21+ year	352	1.44	0.58		
Set an example	1-5 year	159	1.27	0.58	3.151	**0.024**
	6-10 year	101	1.38	0.49		
	11-20 year	240	1.46	0.66		
	21+ year	352	1.41	0.61		
	1-5 year	159	1.39	0.60		

Being democratic and tolerant	6-10 year	101	1.57	0.65	6.910	**0.000**
	11-20 year	240	1.68	0.69		
	21+ year	352	1.59	0.61		
Be positive	1-5 year	159	1.37	0.58	5.076	**0.002**
	6-10 year	101	1.46	0.57		
	11-20 year	240	1.60	0.67		
	21+ year	352	1.55	0.59		

Conclusion. School administrators carry out a very critical task as they are responsible for the education of the generations that will determine the future of a country. In order to provide the best quality education in schools, the school principal is expected to have high leadership qualities. One of the contemporary leadership styles expected to be seen in school leaders is effective leadership. School administrators are expected to be effective leaders who can manage the school's resources effectively, increase communication and cooperation between all stakeholders of the school, successfully complete the educational leadership role, integrate cultural components with transformationism and associate the desired innovations with the curriculum.

One of the ways to determine whether school administrators have effective leadership qualities is to consult the opinions of teachers who carry out a common task with school administrators and interact closely with them. In this research, how teachers evaluate the effective leadership behaviors of school administrators and the relationship between these opinions and teachers' gender, education level and professional experience were investigated. The findings of the research showed that teachers believed that school administrators exhibited effective leadership behaviors at a high level. According to teachers' opinions, the most effective leadership behaviors displayed by school principals at the highest level are being an example, communicating and being reliable. The effective leadership behaviors they show at the lowest level are being excited, being democratic and being positive. It has been determined that teachers' opinions about the effective leadership behaviors of school principals do not differ according to their gender and education level. On the other hand, it was concluded that teachers' opinions about the effective leadership behaviors of school principals were related to their professional experience and that teachers with less professional experience perceived the effective leadership behaviors of school principals more positively. The findings of previous studies in the literature are partially compatible with the findings of this study. While there are studies showing that teachers' opinions do not change according to gender and education level, as in this study (12), there are also studies showing that they do change (4,13). Similarly, there are studies showing that teachers' opinions change according to professional experience (4,13) as well as studies showing that they do not change (12). Differences in findings between studies indicate the need for further research in this area.

Since this research shows that when teachers' professional experience increases, school

administrators' evaluation scores in terms of effective leadership behaviors decrease, school administrators should constantly renew and improve themselves. They should acquire new management and leadership skills and improve themselves without getting stuck in the routine. It is understood that school administrators need to improve, especially in terms of the characteristics of being excited, being democratic and being positive, which were identified in this research. In order to develop effective leadership behaviors of school administrators, an awareness should be created in school administrators and administrators should be made to feel a necessity in this regard. School administrators should be offered training options so that they can improve themselves. Leadership training should be provided to prospective teachers during their undergraduate education. In addition, it would be appropriate to regularly audit school administrators in terms of their leadership skills and practices.

In this research, effective leadership behaviors of school administrators were examined based on teachers' opinions. It should be noted that the findings of the research are limited to the sample and conditions of this research. More research on this subject should be conducted with different sample groups in the future.

Scientific innovation: Studying the effectiveness of leadership behaviors of school principals.

Practical importance and relevance: It is considered important for school leaders to organize training in this direction.

References

1. Türk Dil Kurumu, Eğitim, https://sozluk.gov.tr/, Erişim Tarihi: 23.01.2024.
2. Oktay, A. (Ed.), Eğitime Giriş, Pagem, -İstanbul, 2018.
3. Koçyiğit, S., Okul öncesi eğitimin tanımı, amacı, önemi ve ilkeleri. Bulunduğu eser: Zembat, R.(Ed.) Okul Öncesi Eğitime Giriş, Hedef, -Ankara, 2012, 14-26 c.
4. Gündüz, Y., and Balyer, A., Okul Müdürlerinin Etkili Liderlik Davranışlarının İncelenmesi, Kuramsal Eğitimbilim Dergisi, 5(2), 2012, 237-253 c.
5. Özdemir, S. and Cemaloğlu, N. (Ed.), Örgütsel davranış ve yönetimi, Pegem, Ankara, 2017, 36-37 c.
6. Eren, E., Yönetim Fonksiyonları ve Süreci, Yönetim ve Organizasyon, Beta, İstanbul, 2011.
7. Amanchukwu, R., Stanley, G. and Ololube, N., A Review of Leadership Theories, Principles and Styles and Their Relevance to Educational Management, 2015.
8. Aydın, M., Çağdaş Eğitim Denetimi. Hatiboğlu, -Ankara, 2013.
9. Bryman, A., Effective Leadership in Higher Education: A Literature Review, University of Leicester, UK, 2012.
10. Lunneblad, J. and Garvis, S., A Study of Swedish Preschool Directors' Perspectives on Leadership and Organization, Early Child Development and Care, 189(6), 2019, 938-945 c.
11. Turan, Y. D. D. S., and Ebiçlioğlu, N., Okul Müdürlerinin Liderlik Özelliklerinin Cinsiyet Açısından Değerlendirilmesi, Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi, 31(31), 2002, 444-458 c.
12. Tahaoğlu, F. and Gedikoğlu, T., İlköğretim Okulu Müdürlerinin Liderlik Rolleri, Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi, 58(58), 2009, 274-298 c.

13. Ayhan, Ö., Kız teknik ve meslek liselerindeki yöneticilerin, etkili liderlik özelliklerinin araştırılması (Kocaeli ili örneği), Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Maltepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, -İstanbul, 2012.

E-mail: tural.mahmudov@baku.edu.gov.az
Redaksiyaya daxil olub: 02.02.2024.

UOT 371

İsmət Məmməd qızı Məmmədova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin dosenti,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
Orcid: https://orcid.org/0009-0001-3546-867X

Türkan Mübariz qızı Süleymanova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

MONİTORİNQ VƏ ONUN TƏDRİS PROSESİNİN KEYFİYYƏTİNİN İDARƏ OLUNMASINDA ROLU

Исмет Мамед гызы Мамедова
доцент
Азербайджанского государственнного педагогического университета,
доктор философии по педагогике

Тюркан Мубариз гызы Сулейманова
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

МОНИТОРИНГ И ЕГО РОЛЬ В УПРАВЛЕНИИ КАЧЕСТВОМ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА

Ismet Mammad Mammadova
associate professor at Azerbaijan State Pedagogical University,
doctor of philosophy in pedagogy

Turkan Mubariz Suleymanova
Azerbaijan State Pedagogical University

.MONITORING AND ITS ROLE IN MANAGING THE QUALITY OF THE EDUCATIONAL PROCESS

Xülasə. Müasir dövrümüzdə təhsil ən çox müzakirə edilən məsələlərdən biridir. Təhsilin keyfiyyətinin artırılması yolunda müxtəlif geniş addımlar atılır. Güclü rəqabət mühitində yaşadığımıza görə təhsil müəssisələrini bir-birindən fərqləndirən başlıca amillərdən biri onların verdiyi təhsilin keyfiyyəti ola bilər. Təhsil müəssisələrinin təhsildə keyfiyyətə daha çox müvəffəq olması üçün bu prosesdə əsaslı şəkildə iştirak edən kollektivə sahib olmalıdır. Hər bir təhsil müəssisəsi üçün keyfiyyətə nail olmaq bir amal olmalıdır. Keyfiyyəti isə daim təkmilləşdirilən metodlarla idarə etmək lazımdır. Çünki hər bir müəssisə keyfiyyətli fəaliyyət üçün səy göstərməlidir ki, uzunmüddətli rəqabətə tab gətirə və gələcək inkişafını təmin edə bilsin.

Açar sözlər: *təhsil müəssisəsi, keyfiyyət, monitorinq, idarəetmə, qiymətləndirmə*

Резюме. Образование – одна из самых обсуждаемых тем в наше время. Для улучшения качества образования предпринимаются различные широкие шаги. Поскольку мы живем в высококонкурентной среде, одним из основных факторов, отличающих учебные заведения друг от друга, может быть качество предоставляемого ими образования. Следовательно, для того чтобы образовательные учреждения были более успешными в качественном

образовании, они должны иметь кадры, принципиально вовлеченные в этот процесс. Достижение качества должно стать делом каждого образовательного учреждения. Качеством следует управлять с помощью постоянно совершенствующихся методов. Потому что каждое образовательное учреждение должно стремиться к качественной деятельности, чтобы выдержать долгосрочную конкуренцию и обеспечить свое дальнейшее развитие.

Ключевые слова: *образовательное учреждение, качество, мониторинг, управление, оценивание*

Summary. Education is one of the most discussed topics in our time. Various extensive steps are being taken to improve the quality of education. Since we live in a highly competitive environment, one of the main factors that differentiates educational institutions from each other can be the quality of education they provide. Therefore, for educational institutions to be more successful in providing quality education, they must have staff fundamentally involved in this process. Achieving quality should be the responsibility of every educational institution. Quality should be managed through continually improving methods. Because every educational institution must strive for quality activities in order to withstand long-term competition and ensure its further development.

Keywords: *educational institution, quality, monitoring, management, assessment*

Təhsilin keyfiyyətinin idarə edilməsi məsələsi XX əsrin 90-cı illərinə təsadüf edir. Bu özü təhsil məqsədlərinin mürəkkəbliyi və təhsil paradiqmasında baş verən dəyişikliklərlə bağlıdır. Keyfiyyətin idarə edilməsi məsələlərində ümumilikdə idarəetmənin üç mühüm elementi qeyd olunur: subyekti, obyekti və təsir mexanizmləri. İdarə etmənin obyektini təhsildə tədris prosesi təşkil edir. İdarə etmənin subyektini təhsildə rəhbər işçilər, müəllimlər, şagirdlər və s. təşkil edir. İdarə etmədə təsir mexanizmlərini isə motivasiya, idarəetmənin təşkili, idarəetmədə nəzarət, müəyyən qərarların qəbulu, tədbirlərin hazırlanması və həyata keçirilməsi təşkil edir. Keyfiyyətin effektiv idarə ediləsini təmin edən alətlər sırasında monitorinq aparıcı yer tutur. Təhsil müəssisələrində tədris fəaliyyətinin mürəkkəbliyi təhsilin keyfiyyətini nəzarəti daha da əhəmiyyətli edir. Xüsusilə vurğulamalıyıq ki, təhsilin keyfiyyətinə nəzarət sistemini bütöv bir halda reallaşdırma çətin bir prosesdir. O, müəssisə rəhbərliyinin, müəllimlərin və şagirdlərin müvafiq fəaliyyətlərindən asılıdır. Təhsil müəssisələrinin keyfiyyətinin monitorinqi və idarə olunması müəssisənin rəhbərliyi tərəfindən öz səlahiyyətlərinə uyğun olaraq müxtəlif səviyyələrdə keçirilə bilər. Təlim prosesinin subyektlərinin fəaliyyətinin nəticəsi keyfiyyətin artırılması istiqamətində istifadə olunan əsas istinad nöqtəsidir. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, şagirdlərin fəaliyyətinin monitorinqi zamanı müəllimlərin həmin prosesə cəlb olunması zəruri hesab olunur. Müəllimlərin hər biri tədris prosesinin keyfiyyətli tədris-metodiki təminata, tədris prosesinin təkmilləşdirilməsi üzrə idarəetmə qərarlarının keyfiyyətlə həyata keçirilməsinə, şagirdlərə pedaqoji təsirin daha da yaxşılaşdırılmasına, şagirdlərin fənlərə qarşı marağının daha da artırılmasına müəllimlər öz töhfələrini verə bilərlər.

Təhsil müəssisəsində səərəli təhsil keyfiyyətinin idarə edilməsi sistemini qurmaq üçün şagirdlərin bilik və təlim keyiyyətinin monitori-

qindən istifadə edilir. Təhsilin keyfiyyətinin idarə edilməsi planlaşdırma, monitorinq, keyfiyyətin təmin edilməsi və təkmilləşdirilməsi yolu ilə nəzərdə tutulmuş keyfiyyət məqsədlərinə nail olmağa yönəlmiş idarəetmənin bir hissəsidir. İstənilən elm sahəsində işin səmərəliliyinə və inkişafına yalnız kəmiyyət cəhətdən deyil, keyfiyyət cəhətdən də yanaşmaq lazımdır. Ümumiyyətlə, mövcud təhsil keyfiyyətinin təkmilləşdirilməsinə bir sıra xüsusi məqamlar təsir göstərir, məsələn, elmi-texniki inkişaf, sosial və təşkilati dəyişikliklər. Dəyişən dövrün tələblərinə cavab vermək, effektiv və həvəsləndirici təhsil mühitini təmin etmək zərurəti, yüksək keyfiyyətli nəticələr əldə etmək və bu kimi məsələlər keyfiyyətin idarə olunmasına olan tələbi daha da artırmışdır. Bütün təhsil müəssisələrində keyfiyyətin dayanaqlı olması və təkmilləşdirilməsi əsas qayə olmalıdır. Bu məsələ həm müəllimlər, həm valideynlər, həm də rəhbərlik tərəfindən dərk olunmalıdır ki, müsbət nəticə əldə etmək olsun. Təhsildə mütəmadi monitorinqlərin aparılması şagirdləri, müəllimləri, valideynləri və təhsildə maraqlı olan tərəfləri keyfiyyətin təmin edilməsinə və mövcud nəticələrin daha da yaxşılaşdırılmasına istiqamətlənmiş planlı və daimi prosesə sövq edir.

İqtisadi artımın, məlumat əlçatanlığının və qloballaşmanın bu qədər sürətlə getdiyi bir şəraitdə təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi ilə bağlı geniş miqyaslı müzakirələr gedir. İstər ümumtəhsil pilləsində, istərsə də təhsilin digər pillələrində bu məsələ son dönəmlər öz aktuallığını saxlamaqda davam edir. Təsəvvür edək ki, bir ölkənin ümumtəhsil pilləsində mövcud olan bütün məktəblər mütərəqqi və son texnologiyalarla əhatə olunmuş məktəblərdəndir, amma ali təhsil müəssisələri üçün bu fikri söyləmək olmur. Biz o zaman bir şəxsiyyətin tam yetişib formalaşmasından söz edə bilmərik. Yəni, belə qənaətə gəlirik ki, təhsilin keyfiyyəti bir-birindən asılı olan bir prosesdir. Təhsildə mütəmadi şəkildə aparılan monitorinqlərin məqsədi şagirdlərin ümumi nailiyyətlərinin yaxşılaşdırmaqla keyfiyyəti təkmilləşdirmək, aktiv olaraq bu onu göstərir ki, keyfiyyətli təhsil məhz müsbət nəticələrlə bağlıdır. Nəticə öyrənmənin yekun nümunəsidir də deyə bilərik. Müasir dövrdə təhsilin keyfiyyətin bilik, bacarıq və səriştə ilə vəhdət halında nümayiş olunan öyrənmə nəticəsi kimi də dəyərləndirə bilərik.

Hər bir rəhbər üçün rəhbərlik etdiyi müəssisənin kənar qurumlar tərəfindən müsbət dəyərləndirilməsi əhəmiyyətlidir. Bu dolayı olaraq rəhbərliyin səriştəsinin də dəyərləndirilməsidir. Bu baxımdan monitorinq idarəetmə nəzəriyyəsində idarəetmənin ən əhəmiyyətli həlqələrində biri hesab olunur. Bəzən rəhbərliyin fəaliyyətinə olan davamlı müşahidə nəzarət və monitorinq anlayışlarının eyniləşdirilməsinə gətirib çıxarır, lakin aydınlıq gətirmək lazımdır ki, nəzarətin mahiyyəti nəticənin qiymətləndirilməsi olduğu halda monitorinqin mahiyyəti prosesin qiymətləndirilməsidir. Monitorinqin idarəetmə ilə üzvi surətdə bağlı olması bütün təhsil işçilərinə agahdır. Məktəb sistemində monitorinqlərin aparılması bu və ya digər şəkildə bütün dövrlərdə mövcud olmuşdur. Belə ki, şagirdlərin biliklərinin yoxlanılması, müəllimlərin dərslərində metodistlərin müşahidəsi və tövsiyələri və s. Lakin təcrübə onu göstərir ki, ənənəvi şəkildə aparılmış monitorinqlər bu gün kifayət qədər özünü doğrultmur, çünki onlar daha çox epizodik xarakter daşıyır və nəticələrə təsir edən amillərin aşkar edilməsinə o qədər də müvəffəq

olmurdu. Müasir dövrdə aparılan monitorinqlər hesabına isə tədrisin uyğunluq dərəcəsini, məktəbdə tədris prosesinin təşkilinin faktiki vəziyyətini müəyyən etməklə mənfi hadisələrin inkişafının qarşısını almaq üçün tövsiyələr verməyə imkan verir. Monitorinq nəticəsində əldə edilmiş məlumatlar təhsil müəssisəsinin gələcək inkişafının proq-nozlaşdırmasında, yəni yaxın və uzaq hədəflərinin müəyyən edilməsində faydalı və əsas rol oynayır. Sözsüz deyə bilər ki, monitorinqlərin nəticələri təlimin məzmununu düzəltməyə, müəyyən idarəetmə hərəkətlərinin qanuniliyini əsas-landırmağa imkan verir. Yəni təhsilin keyfiyyətinin monitorinqi məktəb idarəçiliyinin səmərəliliyini yüksəldən əsas amillərdən hesab olunur.

Demək olar ki, həmişə məktəbin təkminləşdirilməsində rəhbər şəxsin rolu öz əhəmiyyətini saxlamışdır. Təcrübə göstərir ki, yaxşı idarəetmə hər şeydən əvvəl həmin sahə haqqın-da olan biliklərdən asılıdır. İdarəetmədə uğurlu olmağın digər şərti məktəbdə baş verən hadisələrin hər birindən agah olmaqdır. İdarəetmədə diqqət edilməli məqamlardan biri də məktəbin məq-sədini diqqət mərkəzində saxlamaqla fəaliyyət göstərməkdir. Bilirik ki, məktəbin əsas missiyası təhsil alanlarda müəyyən bilik və bacarıqlar formaaşdırmaqla onları həyata hazırlmaqdır, bu istiqamətdə də rəhbərlərin də əsas missiyası müəl-limlərin bu işdə səmərəli fəaliyyət göstərməsinə imkan yaratmaqdır. Rəhbərlərin strateji planlaşdırması vacib hesab olunur və məktəbin fəa-liyyətinin yaxşılaşdırılmasına müsbət təsir göstərir. Ümumiyyətlə, təhsilin planlaşdırılması şagirdlərin təlim nəticələrinin artırılmasına, həmçinin hər hansı dəyişiklikləri sərrast idarə etmək üçün məktəbin potensialının gücləndirilməsinə öz faydasını verməyə yönəlmişdir. Məhz çevik dəyişikliklərin aparılması potensialına sahib olmaq üçün məktəb rəhbəri öz idarəetmə fəaliyyətində mütəmadi monitorinqlər apararaq təhsil dəyişikliklərinə tez adaptasiya ola biləcək idarəetmə strukturlarını yaratmalı, idarəetmə strategiyalarını məktəbin vizyon və missiyasına uyğun planlaşdımalıdır.

Bəzi tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, təhsildə keyfiyyətin idarə olunması üçün ümumi şəkildə təhsilin düzgün işləməsi üçün və davamlı, o cümlədən dayanıqlı inkişaf üçün optimal şərait yaradılmalıdır. Təhsilin keyfiyyətinin monitorinqi zaman keçdikcə mövcud sistemin dinamikasını müəyyən edə bilən prosedurlar toplusunu əhatə edə bilir. Təhsildə keyfiyyətin monitorin-qini alqoritmə bənzətmək olar, proses dövrü olaraq təkrarlanır və boşluqlar standartlara uyğunlaşana qədər proses davam edir. Sonda nəticə stan-darta uyğundursa bu zaman prosesi uğurlu hesab edə bilərik.

Monitorinqi təhsildə, o cümlədən də digər sahələrdə vaxtında və keyfiyyətli məlumat əldə etməklə fəaliyyətin idarə olunmasını təmin edən bir vasitə kimi də qiymətləndirmə bilərik.

O cümlədən xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, keyfiyyət ancaq yaxşı idarə olunan və mütəşəkkil bir qurumda yarana bilər. Bu onu deməyə əsas verir ki, keyfiyyətə təsir edən amillərdən biri də əməkdaşlıq bacarığı, komandalarda işləmək və liderlik sənətidir. Keyfiyyətin inkişa-fında və idarə olunmasında menecerin də xüsusi rolu var. İstənilən müəssisədə menecerin funksiyasına aşağıdakılar aid ola bilər.

– Keyfiyyətin yaxşılaşdırılması prosesi haqqında aydın təsəvvürə malik olmaq;

– Şagirdin ehtiyaclarının müəssisənin diqqət mərkəzində olmasını təmin etmək;

– Problemlər yarandıqda sübut olmadan başqalarını günahlandırmamaq;

– Müəssisə daxilində yeniliklər tətbiq etmək;

– Müəssisə daxilində işçilərin məsuliyyətlərinin dəqiq müəyyən edilməsi və məsuliyyətlərinin maksimum həvalə edilməsini təmin etmək;

– Müəssisə daxilində müvəffəqiyyətin monitorinqi və qiymətləndirilməsi üçün müvafiq mexanizmlərin işlənib hazırlanması;

– Keyfiyyətin qiymətləndirilməsinin əsas metod və prinsiplərindən istifadə etməklə bütün müəllimləri problemlərin həllinə cəlb etmək;

– Konfliktləri və problemləri həll etmək və danışıqlar aparmaq bacarıqlarını inkişaf etdirmək.

Araşdırmalar nəticəsində belə qənaətə gəlmək olar ki, məktəbdə keyfiyyətin təmin olunması bir çox amillərdən asılıdır. Təhsilin keyfiyyətin yalnız, fərdin və ya müəssisənin göstəricisi deyildir, o cümlədən də dövlətin yaşam standartını özündə əks etdirən bir məfhumdur. Həmçinin dövlətin təhsil sahəsində həyata keçirdiyi proqramlar insan rifahının yaxşılaşdırılmasına bilavasitə və bilvasitə təsir göstərir.

Problemin aktuallığı. Məktəb rəhbərliyi üçün keyfiyyət prioritet məsələ olmalıdır, buna görə də o keyfiyyətin idarə edilməsi və keyfiyyətə nəzarət məsələləri ilə məşğul olmalıdır. Keyfiyyətli təhsilə sahib məktəblərdə şagirdlərin davamlı olaraq ehtiyac və istəkləri müəyyən edilməlidir, o cümlədən məktəbin daxili səyi nəticəsində qarşıya qoyulan məqsədlər davamlı olaraq yerinə yetirilməlidir.

Problemin elmi yeniliyi Məktəbin idarə olunmasında ailə-məktəb əməkdaşlığının gücləndirilməsi və şagirdlərin fəaliyyəti sahəsində qərarların qəbulunda valideynlərin iştirakının artırılması tədrisin keyfiyyətli nəticələnməsinə effektiv təsir göstərə bilər. Qərarların qəbulunda valideynlərin geniş iştirak etməsi, fəaliyyətlərin şəffaflığını artırmaqla şagirdlərin faktiki ehtiyaclarına məktəbin və ailənin daha yaxşı aydınlıq gətirməsinə təşviq edir, bu da özülə birgə təhsildə ortaq məsuliyyət hissini yaradır. Çünki şagirdin şəxsiyyət kimi yetişməsində bütün məktəb kollektivi müəyyən dərəcə də iştirak edir, o cümlədən də valideynlər.

Problemin praktik əhəmiyyəti: Məqalə bu mövzu ilə məşğul olan müəllimlər, bu ixtisas üzrə təhsil alan bakalavr və magistrantlar, eləcə də elmi tədqiqatçılar üçün faydalı ola bilər.

Ədəbiyyat:

1. Əsgərov, Ş.O. Biliyin qiymətləndirilməsi. // Təhsil, mədəniyyət, incəsənət. −Bakı, 2002, № 4, −s. 3-11.
2. Hacıyeva, T. Məktəbdaxili qiymətləndirmənin aparılması yolları // Kurikulum, 2009, №2, − s. 11-21.
3. İsmayılov, R. Azərbaycan dili. (4-cü sinif) (dərslik). / R. İsmayılov, S. Abdullayeva, S. Cəfərova [və b.] −Bakı: Altun Kitab, −2019. −227 s.
4. Qardaşov T.B., Cavadov İ.A. Təhsildə monitorinq sistemi və onun növləru. // −Bakı : Təhsil Problemləri İnstitutunun elmi əsərləri, −2004, № 1, −s. 35-38.
5. Boud D., Falchikov N. (2016). Aligning assessment with long-term learning. Assessment & Evaluation in Higher Education, 31, pp. 399-413.

E-mail: turkansuleymanova18@gmail.com

Redaksiyaya daxil olub: 18.04.2024

UOT: 37.0

Fəridə Tofiq qızı Xudiyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin baş müəllimi,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
***Orcid**: 0000-0003-1783-6392*

TƏHSİLİN İDARƏEDİLMƏSİNDƏ DÖVLƏT-BİZNES TƏRƏFDAŞLIĞI SİSTEMİNİN YARADILMASININ MÜHÜM ASPEKTLƏRİ

Фарида Тофик гызы Худиева
старший преподаватель Азербайджанского Государственного Педагогического Университета, доктор философии по педагогике

ВАЖНЫЕ АСПЕКТЫ СОЗДАНИЯ СИСТЕМЫ ГОСУДАРСТВЕННО-БИЗНЕСОВОГО ПАРТНЕРСТВА В УПРАВЛЕНИИ ОБРАЗОВАНИЕМ

Farida Tofig Khudiyeva
senior lecturer at Azerbaijan State Pedagogical University,
doctor of philosophy in pedagogy

IMPORTANT ASPECTS OF ESTABLISHING A STATE-BUSINESS PARTNERSHIP SYSTEM IN EDUCATION MANAGEMENT

Xülasə. Qloballaşan dünyada iri şirkətlər, biznes dairələri təhsil müəssisələri, xüsusən də universitetlərə ciddi maraq göstərirlər. Ölkə iqtisadiyyatının davamlı inkişafının təmin olunması üçün daha səriştəli, innovativ təfəkkürlü işçilərə tələbatın artması nəticəsində biznes dairələri təhsil müəssisələri ilə əməkdaşlıq münasibətlərinin qurulmasında maraqlıdır. Bu faktora çox ciddi əhəmiyyətin verildiyi ölkələrdə (ABŞ, Böyük Britaniya, Almaniya, Çin, Yaponiya, Cənubi Koreya) biznes qurumları universitetlərdə tədris prosesinə, pedaqoji prosesə fəal müdaxilə edirlər. Onlar tələbələr qarşısında konkret pedaqoji prosesdə layihələrlə çıxış edir, hər bir tələbənin imkan və bacarıqlarını üzə çıxara biləcək tədqiqat layihələrinin hazırlanmasını onların öz ixtiyarına buraxırlar. Çox zaman tədqiqatlarda uğurlu nəticə əldə etmiş tələbə şirkət tərəfindən işlə təmin olunur. Təhsil biznesi-pedaqoji biznes bütün dünyada populyarlıq qazanır. Texnologiyanın inkişaf meylləri insanları daim öz bacarıqlarını təkmilləşdirməyə məcbur edir. Təhsil xidmətləri bazarı yeniyetmələr və öz ixtisaslarını artıran mütəxəssislər arasında bərabər bölünür. Artıq yeni qəbul edilmiş "Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən təhsil müəssisələrinin qanunvericiliyə uyğun olaraq dövlət büdcəsinin vəsaiti ilə yanaşı, digər mənbələrdən gəlir əldə etmək hüquqları müəyyənləşdirilmişdir. Belə ki, Qanunun 38-ci maddəsinə əsasən “təhsil müəssisələri qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada fiziki və hüquqi şəxslərə müxtəlif ödənişli təhsil xidmətləri göstərmək, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq, hüquqi və fiziki şəxslərdən ianələr və könüllü yardımlar almaq hüququna malikdir. Bu mənbələrdən əldə olunan vəsait və digər əmlak dövlət təhsil müəssisəsinə büdcədən ayrılan vəsaitlərin miqdarına təsir göstərmir və onun nizamnaməsinə uyğun olaraq sərbəst istifadə edilir”.

Açar sözlər: *sahibkarlıq fəaliyyəti, maliyyələşdirmə, təhsil sistemi, təhsil xidmətləri, büdcə*

Резюме. В глобализованном мире крупные компании, деловые круги проявляют серьезный интерес к образовательным учреждениям, особенно университетам. Деловые круги заинтересованы в установлении отношений сотрудничества с образовательными учреждениями в связи с ростом спроса на более компетентных, инновационно настроенных работников для обеспечения устойчивого развития экономики страны. В странах, где этому фактору придается большое значение (США, Великобритания, Германия, Китай, Япония, Южная Корея), бизнес-организации активно вмешиваются в образовательный и педагогический процесс в университетах. Они представляют студентам проекты по конкретному педагогическому процессу, оставляя за ними подготовку исследовательских проектов, способных раскрыть возможности и способности каждого студента. Часто студенту, добившемуся успешного результата в научных исследованиях, компания предоставляет работу. Образовательный биз-нес-педагогический бизнес набирает популярность во всем мире. Тенденции развития технологий заставляют людей постоянно совершенствовать свои навыки. Рынок образовательных услуг поровну поделен между юниорами и профессионалами, повышающими свою квалификацию. Согласно вновь при-нятому Закону Азербайджанской Республики «Об образовании», права образовательных учреждений на получение доходов из других источников помимо средств государственного бюджета определены в соответствии с законодательством. Так, согласно статье 38 Закона, «учебные заведения имеют право оказывать физическим и юридическим лицам различные платные образовательные услуги, заниматься предпринимательской деятельностью, получать пожертвования и добровольную помощь от юридических и физических лиц в соответствии с законом». закон. Средства и иное имущество, полученные из этих источников, не влияют на размер средств, выделяемых из бюджета государственному образовательному учреждению, и свободно используются в соответствии с его уставом.

Ключевые слова: *предпринимательская деятельность, финансирование, система образования, образовательные услуги, бюджет.*

Summary. In the globalized world, large companies, business circles show serious interest in educational institutions, especially universities. Business circles are interested in establishing cooperative relations with educational institutions as a result of the increasing demand for more competent, innovative-minded workers to ensure the sustainable development of the country's economy. In countries where this factor is given great importance (USA, Great Britain, Germany, China, Japan, South Korea), business organizations actively intervene in the educational process and pedagogical process in universities. They present projects to students in a specific pedagogical process, leaving it up to them to prepare research projects that can reveal the capabilities and abilities of each student. Often, a student who has achieved a successful result in research is provided with a job by the company. Educational business-pedagogical business is gaining popularity all over the world. The development trends of technology force people to constantly improve their skills. The educational services market is equally divided between juniors and professionals who are improving their qualifications. According to the newly adopted Law of the Republic of Azerbaijan "On Education", the rights of educational institutions to receive income from other sources in addition to the funds of the state budget have been determined in accordance with the legislation. Thus, according to Article 38 of the Law, "educational institutions have the right to provide various paid educational services to individuals and legal entities, to engage in entrepreneurial activities, and to receive donations and voluntary assistance from legal entities and individuals in accordance with the law. Funds and other property obtained from these sources do

not affect the amount of funds allocated from the budget to the state educational institution and are freely used in accordance with its charter.

***Key words**: entrepreneurial activity, financing, educational system, educational services, budget*

Özəl təhsil müəssisələri üzrə maliyyələşdirmə mənbələrinə isə təhsil xidmətlərinə görə əldə etdiyi vəsaitlər, təsisçilərin (himayəçilərin) vəsaitləri, qanunvericiliyə uyğun olaraq alınan qrantların və kreditlərin məbləğləri, hüquqi və fiziki şəxslərin ianələri, yardımları, vəsiyyət etdikləri əmlak və bağışladıqları hədiyyələr, təhsil, elm, istehsal, məsləhət (konsaltinq) və həmçinin qanunvericiliklə müəyyən edilmiş digər xidmətlərdən əldə etdikləri vəsaitlər aid edilmişdir.

Qeyd olunanlarla yanaşı, yeni qəbul edilmiş qanuna əsasən təhsil müəssisələrinin əlavə maliyyə vəsaitləri əldə etməsi baxımından müasir dövrdə mühüm iqtisadi əhəmiyyət kəsb edən sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmasının hüquqi əsası da müəyyənləşdirilmişdir. Belə ki, qanunun 41-ci maddəsinə əsasən "təhsil müəssisəsi əlavə gəlir əldə etmək məqsədi ilə nizamnaməsində nəzərdə tutulmuş qaydada müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi sahibkarlıq fəaliyyəti növləri ilə məşğul ola bilər. Bu zaman təhsil müəssisəsi sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə etdiyi gəlirlərdən sərbəst istifadə etmək hüququna malikdir. Həmçinin dövlət təhsil müəssisəsinin sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə etdiyi gəlirlər bilavasitə təhsilin inkişafına və işçilərin sosial müdafiəsinə yönəldilir" [4].

Bundan əlavə, təhsil müəssisəsi sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirmək məqsədi ilə qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada hüquqi şəxslər yarada bilər və ya başqa hüquqi şəxslərin fəaliyyətində iştirak edə bilər.

Bununla əlaqədar olaraq "Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2009-cu il 5 sentyabr tarixli, 156 nömrəli Fərmanının 1.28-ci bəndinin icrasının təmin edilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin "Təhsil müəssisəsinin əlavə gəlir əldə etmək məqsədilə məşğul olmasına yol verilən sahibkarlıq fəaliyyəti növlərinin müəyyən edilməsi haqqında" 2010-cu il 19 yanvar tarixli Qərarı qüvvəyə minmişdir.

Təhsil sahəsində pedaqoji biznesi idarə etməkdə bizə kömək edən bu qanunlarla yanaşı, idarəetməyə dayanıqlıq verən müəyyən prinsiplər də vardır ki, bu prinsiplərə: təsərrüfat müstəqilliyi, özünümaliyyələşdirmə prinsipi, maddi maraqlandırma, maddi məsuliyyət, maliyyə ehtiyatları ilə təmin olunma aiddir.

Bu prinsiplərdən savayı təhsil xidmətləri bazarında aşağıdakı prinsiplər də mövcuddur:

- təhsil xidmətlərinin кeyfiyyətinin onlara olan tələbatın ödənilməsinin göstəricisi кimi qəbul edilməsi;
- təhsil bazarının кonyunкturası haqqında məlumatların toplanması və təhlilinin fasiləsizliyi;
- кonкret problemlərin və onların həlli üsullarının кompleкs, sistemli şəкildə nəzərdən кeçirilməsi;
- mərкəzləşdirilmiş və demərкəzləşdirilmiş idarəetmə metodlarının optimal uyğunlaşdırılması;
- situasiyalı idarəetmə – yəni idarəetmə qərarlarının yalnız müəyyən edilmiş müddətdə deyil, həm də hər hansı bir situasiyanın dəyişməsi və ya yeni problemlərin

aşкarlanması zamanı da qəbul edilməsi.

İntellektual mülkiyyət ağıl, zəka, zehin mülkiyyəti deməkdir. Yeniliklər bazarının normal fəaliyyəti, hər şeydən öncə, intellektual mülkiyyətdən düzgün istifadə olunmasını tələb edir. Milli sərvət sayılan intellektual mülkiyyət əsasən dörd növə ayrılır: patent, ticarət markası, müəlliflik hüququ və sənaye sirləri. Bunların özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Məsələn, patent cəmiyyətdə ixtiraçılar, yaradıcı adamlar arasında müqavilə kimi səciyyələnir; ticarət markası (nişanı) firmanın, şirkətin keyfiyyət rəmzidir, malın (xidmətlərin) mənbəyini və onun başqa əmtəələrdən fərqli cəhətləridir; müəlliflik hüququ isə orijinal müəlliflik işlərinə aiddir. İntellektual mülkiyyətin qorunması şərtləri və müddətləri "İntellektual mülkiyyət haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə müəyyən edilir. Təsadüfi deyil ki, intellektual mülkiyyət haqqında mükəmməl qanunu olmayan ölkələrin iqtisadiyyatına kifayət qədər xarici investisiya, yeni texnika və texnologiyalar cəlb edilmir [1].

Biznes proses kimi müəyyən funksiyaları: maliyyə və uçot, kadr və maddi-texniki təminat, istehsal, marketinq, elmi-tədqiqat və layihə işlərini nəzərdə tutur. Digər iqtisadçılar biznesə müəyyən struktur çərçivəsində təşkil edilən, məqsədi və nəticəsi gəlir götürmək olan konkret iqtisadi fəaliyyət növü kimi baxırlar. Onda belə bir sual ortalığa çıxır? Pedaqoji biznes dedikdə biz nəyi başa düşürük?-Ümumiyyətlə biznesin bir çox növləri vardır: kommersiya biznesi, maliyyə biznesi, konsultativ biznes və s. Pedaqoji biznes isə pedaqoji istiqamətdə təhsil müəssisələrinin həyata keçirdikləri biznes fəaliyyətidir.

Təhsil müəssisələrində pedaqoji biznes dedikdə müəssisənin xüsusi və cəlb olunmuş kapitalının pedaqoji istiqamətdə səmərəli istifadə olunması və maliyyə axınlarının idarə olunması başa düşülür. P.B. Əliyev, M.S. Kazımov, Ş.H. Qəribov, İ. M. Əsədova, V. Y. Kərimov belə hesab edirlər ki, "Maliyyə münasibətləri istənilən idarəetmə sistemi kimi maliyyə menecmenti də iki alt sistemdən ibarətdir: idarəetmə obyekti və idarəetmə subyektləri" [2].

Hər gün hansısa məlumat və ya bacarığa sahib olmağın verdiyi üstünlük, və ya məhrum olmağın bizi geriyə salması ilə qarşılaşırıq. Bu məlumat və ya bacarığı əldə etməyin isə 2 yolu var – tədris, təhsil. Əslində ərəb dilindən aldığımız bu iki sözün mənası hazırda qarışdırılıb. Tədrisdə informasiyanı qəbul etməyin yolu dərs prosesindən keçirsə, təhsildə fərd öz iradəsi və istəyi ilə məlumatı mənbələrdən şəxsən əldə edə bilər. Sadəcə tədris qlobal perspektivdir, təhsil isə məlumatı alanın perspektividir. İstənilən halda məlumat və bacarığa yiyələnmək üçün hər kəs özü hazırlığını görə bildiyi kimi, bunu müxtəlif müəllim və ya təhsil müəssisəsinə müraciətlə də həll etmək olar. Qədim dövrlərdə tədris müəssisəsi deyə biləcəyimiz yer çeşidi çox məhdud olub. Əsasən mədrəsələrdə ilahi və təbii elmlər tədris olunub, müəyyən çevrələrdə də fəlsəfi və ictimai mövzular müzakirə olunub. 15-ci əsrdən sonra isə universitet və məktəb tipli qurumlar fəaliyyətə başlayıb. Xüsusən qərbin elmi metodu kəşf etməsi və onun üstünlüyünü qavramasından sonra 20-ci əsrin elə ilk günlərindən universitetlər və çeşidli təlim verən qurumlar aktivləşib.

Hazırda dünyada aparıcı mövqedə duran "tədrisçilər"in əksəriyyəti qədim ənənəyə sahibdir. Amma beşikdən məzara elmlənmək tövsiyə olunduğu kimi, təhsil işi sadəcə bağça-məktəb-universitet

prosesindən ibarət deyil. Rəqabət dünyasında insanların həm təhsildə dəstək investisiyasına (abituriyentlərin xüsusi hazırlaşması, özəl məktəblər, repetitorla xüsusi hazırlıq vs.), həm də əlavə bacarıqların yiyələnməsinə (musiqi, idman, sənət vərdişləri, dil hazırlıqları, biznes bacarıqları, kompüter vərdişləri və s.) ehtiyacı olur [5].

Təhsili bir məhsul kimi götürsək gündəlikdə qarşılaşdığımız problemlərin öhdəsindən necə gələcəyimizi bir paket şəklində qəbul etmək kimi demək olar. Sanki önümüzdə bir baryer var və onu ötməyin mərhələləri, üsulları, qarşılaşa biləcəyimiz maneələr haqda məlumatlar bir kapsula yüklənir və biz onu uduruq. Bu dəfə kapsul mədəyə yox, birbaşa beyinə gedir və orada hifz olunur. Bu misal daha səmərəli təhsil prosesinin meyarlarını da üzə çıxarır: müəllimin tələbəni tanımaq bacarığı, müəllimin həmin təlim paketini tələbəyə yeritmək bacarığı, paketin sistemliliyi və effektivliyi, tələbənin məlumatları alıb süzmək və sistemləşdirmək bacarığı, tələbənin beynindəki həcm və qaydalılıq [3].

Təhsil prosesinin vizuallaşdıran iki insan ünsürü – müəllim və tələbə. Müəllimin keyfiyyəti qədər tələbənin də keyfiyyəti müəyyənedicidir. Türk liseylərində və Çağın qurumlarında bu məqam həmişə önə çıxır. Amma keyfiyyətli tələbəni cəlb etmək əsas sual mövzusudur. Müasir təhsil biznesində bu iki insan profilinə bir də işçi heyət əlavə olunub. O insanların 1 – nə iş gördüklərini, 2 – hansı müəssisəni təmsil etdiklərini yaxşı qavramaları işin səhhəti baxımında çox vacibdir.

Təhsil prosesdir, insanlar onun vizuallaşmasının əsas ünsürləri və daşıyıcılarıdırlar, fiziki göstəricilər isə konkret qurum haqda beyinlərdəki rəsmi formalaşdıran əsas vasitələrdir – sertifikatlar, məlumatlandırıcı lövhələr, dizayn, texniki vasitələr və s. Real olaraq baxdıqda istənilən təhsil biznesinin mövqeləndirməsini 3 şey müəyyən edir: prosesin nəticəsində müştəridə formalaşan rəy və onu ətrafındakılar ilə bölüşməsi, fiziki göstəricilər və marketinq kommunikasiyası.

Azərbaycanda bütün sahələrdə olduğu kimi, təhsil biznesində də sovetin qalıqları özünü göstərir – proqramlarda, təhsil müəssisələrinə yanaşmada, müəllim heyətlərində. Amma bütün sahələrdə olduğu kimi burada da meyl dəyişikliyə doğrudur. Xüsusən hədəfləri olan özəl təhsil şirkətləri artıq gənclərlə işləyir – dünya təcrübəsindən xəbərdar, öz üzərində işləyən və öyrətməyə həvəsli gənclər. Heyf ki, hədəfləri olan təhsil müəssisələrini saymağa çalışsaq Çağ Öyrətim İşlətmələrindən geriyə çox az qurum qalacaq. Onlar arasında da, bir neçə universitet, təhsil mərkəzi, hazırlıq kursu və məktəbəqədər hazırlıq müəssisəsi olacaq [5].

Bizneslə əlaqələr genişləndikcə yeni istiqamətlərin meydana gəlməsi, yeni təşkilati strukturların yaranması və s. universitetlərin idarə edilməsində çətinliklər yaradır. Beynəlxalq təcrübədə belə çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün biznes nümayəndələri universitetin idarəçiliyində müxtəlif formalarda iştirak edir və hətta bir çox hallarda marketinq strukturunun rəhbəri təyin olunur. Eyni qayda ilə universitetlərin də nümayəndələri biznes strukturlarının rəhbərliyində iştirak edirlər. Bundan başqa, universitetlərin biznes strukturları ilə birbaşa və ya mövcud şəbəkə (sənaye-ticarət palatası, agentliklər, assosiasiyalar və s.) vasitəsilə əlaqələrinin qurulması təcrübəsi də mövcuddur və getdikcə ikinci forma daha geniş yayılmağa başlayıb. Bu,

əsasən onunla bağlıdır ki, mövcud şəbəkə daxilində təhsilin səviyyəsinin monitorinqi və marketinqi birgə səylər nəticəsində daha keyfiyyətli və miqyaslı aparıla bilir. Burada diqqət göstərilməli ən vacib amil intellektual mülkiyyətin qorunması məsələsidir.

Nəzəri olaraq təhsil və elmi-tədqiqat fəaliyyəti bütövlükdə intellektual mülkiyyət obyektidir və bir çox hallarda elmi-tədqiqatların nəticələri kommersiya əhəmiyyətli olsa da, mövcud patentləşdirmə mexanizminin və nəşr imkanlarının məhdudluğu səbəbindən onlar potensial tələbatçıya çatdırıla bilmir. Ona görə də ali məktəblərin birgə tədqiqat və kommersiya fəaliyyəti genişləndikcə tədqiqatların nəticələrinin qorunması zərurəti artır. Amma bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, müvafiq qoruma mexanizmi yaradılmadıqda bizneslə əlaqə zəifləyər və ali məktəbin intellektual mülkiyyəti qeyri-rentabelli olar.

Dünya təcrübəsi sübut edir ki, son vaxtlar təhsil sahəsində dövlət-biznes tərəfdaşlığı aktiv surətdə genişlənməkdədir. Bu onun göstəricisidir ki, dövlət və biznes bu gün təhsil sistemi qarşısında duran irimiqyaslı hədəflərə çatmaq üçün qarşılıqlı surətdə fəal əməkdaşlıqda maraqlıdır. Dövlət və biznes arasında pedaqoji istiqamətdə tərəfdaşlıq münasibətlərinin səmərəli inkişafı hər iki tərəfin maraqlarının razılaşdırılması prinsipinə əsaslanır. Lakin hər iki tərəfi birləşdirən ümumi vəzifə rəqabətqabiliyyətli, yüksək peşəkarlığa malik mütəxəssislərin yetişdirilməsi və təhsili idarəetmə kadrlarının effektiv hazırlığını təmin etməkdir [3].

Bizə məlumdur ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 24 oktyabr 2004-cü ildə imzaladığı “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”adlı sərəncamın Strateji hədəflər və tədbirlər hissəsinin “Təhsilin nəticələrə görə cavabdeh, şəffaf və səmərəli tənzimləmə mexanizmlərinə malik, dövlət–ictimai xarakterli və dövlət–biznes partnyorluğuna əsaslanan idarəetmə sisteminin formalaşdırılması” adlı istiqamətin 3.1.4. bəndində “təhsil sahəsində dövlət-biznes partnyorluğu sisteminin yaradılması” əsas tələblərdən biri kimi qarşıya qoyulur[5].

Bu faktora çox ciddi əhəmiyyətin verildiyi ölkələrdə (ABŞ, Böyük Britaniya, Almaniya, Çin, Yaponiya, Cənubi Koreya) biznes qurumları universitetlərdə tədris prosesinə, pedaqoji prosesə fəal müdaxilə edirlər. Onlar tələbələr qarşısında konkret pedaqoji prosesdə layihələrlə çıxış edir, hər bir tələbənin imkan və bacarıqlarını üzə çıxara biləcək tədqiqat layihələrinin hazırlanmasını onların öz ixtiyarına buraxırlar. Çox zaman tədqiqatlarda uğurlu nəticə əldə etmiş tələbə şirkət tərəfindən işlə təmin olunur.

Problemin aktuallığı. Bu məqalənin aktuallığı ondan ibarətdir ki, qloballaşan dünyada iri şirkətlər, biznes dairələri təhsil müəssisələri, xüsusən də universitetlərə ciddi maraq göstərirlər. Ölkə iqtisadiyyatının davamlı inkişafının təmin olunması üçün daha səriştəli, innovativ təfəkkürlü işçilərə tələbatın artması nəticəsində biznes dairələri təhsil müəssisələri ilə əməkdaşlıq münasibətlərinin qurulmasında maraqlıdır.

Problemin elmi yeniliyi. Bu mövzuda geniş araşdırmalar aparılmış və bu tədqiqatlar məqalədə öz əksini tapmışdır.

Problemin tətbiqi əhəmiyyəti. Bir çox pedaqoqlar elm sahəsində çalışan elm xadimləri bu mövzu ilə bağlı tədqiqatlarında bu materialdan istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat:

1. Qərb ölkələrində idarəetmə elmi haqqında.URL: /https:// azkurs. Org /azerbaycan-respublikasinin-prezidenti-yaninda-dovlet idarecili. html? Page =7
2. Qurbanova, M. Təhsil meneceri proqramlarının mövcud dünya modelləri. URL: /https://www.academia.edu
3. Müasir menecmentin xarakterik xüsusiyyətləri. Müasir menecmentin inkişaf mərhələləriURL: /https: // remontantenn. ru/az/ repair/harakternye-cherty
4. sovremennogo-menedzhmenta-etapy-razvitiya-sovremennogo-menedzhmenta/
5. Müstəqil Azərbaycanda ali təhsilin inkişafı və perspektivləri.URL: / https: //tehsil. Biz /news /az/24154/Mstqil-Azrbaycanda-ali-thsilin-inkiaf-v-perspektivlri
6. Nəsrullayev, M. Təhsil menecmentinin metodoloji məsələləri URL: /http: //www. tehsilproblemleri.com/ ? p=7254.

E-mail: xfarida09@mail.ru

Redaksiyaya daxil olub: 25.04.2024

UOT 371

Khayala Farhad Ahmadzada
master of Istanbul Aydın University in Education management faculty,
employee at Education Department of Baku City
***Orcid**: https://orcid.org/0009-0001-7508-1285*

THE EFFECT OF INSTRUCTIONAL LEADERSHIP CHARACTERISTICS OF SCHOOL ADMINISTRATORS ON TEACHERS' MOTIVATION

Xəyalə Fərhad qızı Əhmədzadə
İstanbul Aydın Universitetinin
Təhsilin idarəedilməsi ixtisası üzrə magistrantı,
Bakı Şəhəri üzrə Təhsil İdarəsinin işçisi

MƏKTƏB İDARƏÇİLƏRİNİN TƏLİMATLANDIRICI LİDER KİMİ MÜƏLLİMLƏRİN MOTİVASİYASINDA ROLU

Хайала Фархад кызы Ахмедзаде
магистрант Стамбульского университета Айдын
по специальности «Менеджмент образования»,
сотрудник Управлении Образования города Баку

РОЛЬ ШКОЛЬНЫХ АДМИНИСТРАТОРОВ КАК ЛИДЕРОВ-ИНСТРУКТОРОВ В МОТИВАЦИИ УЧИТЕЛЕЙ

Summary. In this research, the instructional leadership characteristics of school administrators were examined based on teachers' opinions, and the effects of teachers' perceptions of their principals' instructional leadership characteristics on their professional motivation were investigated. Quantitative methods and relational screening model were used. The sample consisted of 725 teachers working at different schools. Findings showed that the instructional leadership characteristics of school administrators are an important determinant of teachers' motivation. However, among the instructional leadership characteristics, only the feature of *creating an orderly teaching and learning environment and climate* affects teachers' motivation significantly and positively. This finding was interpreted as if school administrators succeed in creating a regular teaching and learning environment and climate in schools, teachers' motivation will be higher.

Keywords: *education, school administrator, teacher, instructional leadership, motivation.*

Xülasə. Bu araşdırmada müəllimlərin rəyləri əsasında məktəb rəhbərlərinin təlim liderliyi xüsusiyyətləri araşdırılmış və müəllimlərin öz direktorlarının təlim liderliyi xüsusiyyətlərinə dair təsəvvürlərinin onların peşəkar motivasiyasına təsiri araşdırılmışdır. Tədqiqatda kəmiyyət üsulları və əlaqəli seçim modelindən istifadə edilmişdir. Məktəblərdə çalışan 725 müəllim sorğuda iştirak edib. Nəticələr göstərdi ki, məktəb rəhbərlərinin təlimatçı liderlik xüsusiyyətləri müəllimlərin motivasiyasının mühüm müəyyənedici amilidir. Belə ki, təlim liderliyi xüsusiyyətləri arasında yalnız nizamlı tədris və təlim mühitinin və iqliminin yaradılması xüsusiyyəti müəllimlərin motivasiyasına əhəmiyyətli və müsbət təsir göstərir. Nəticələrə əsasən demək olar ki,

məktəb rəhbərləri məktəblərdə müntəzəm tədris və təlim mühiti və iqlim yaratmağa nail olsalar, müəllimlərin motivasiyası daha yüksək olacaqdır.
Açar sözlər: *təhsil, məktəb administratoru, müəllim, təlimat rəhbərliyi, motivasiya.*

Резюме. В данном исследовании на основе мнений учителей были изучены образовательные лидерские особенности директоров школ, а также изучено влияние восприятия учителями образовательных лидерских качеств своих директоров на их профессиональную мотивацию. В исследовании использовались количественные методы и связанная с ними модель отбора. В опросе приняли участие 725 учителей, работающих в школах. Результаты показали, что учебные лидерские характеристики директоров школ являются важным фактором, определяющим мотивацию учителей. Таким образом, среди характеристик образовательного лидерства только характеристика создания регулярной среды и климата преподавания и обучения оказывает существенное и положительное влияние на мотивацию учителей. По результатам можно сказать, что, если руководителям школ удастся создать в школах регулярную среду и климат преподавания и обучения, мотивация учителей будет выше.
Ключевые слова: *образование, администратор школы, учитель, учебное руководство, мотивация.*

Education, which is the pillar of society, plays a very important role in the progress and development of a nation. Increasing economic and technological developments have led to increased competition. In this competitive environment, societies that lack applied learning opportunities will also lack diversity, so applied education is of great importance (1).

Managers' expectations, desires, feelings and excitement have a significant impact on the efficiency of educational organizations. To ensure effectiveness, organizations need to increase employee motivation and change employees' behavior to achieve desired results (2). This can be possible with the effective management of schools.

Changes and developments in society have required frequent review of information, a proactive role for school management and protection of reputation. To achieve this, the educational institution must always evaluate schools' goals and ensure that the goals are up to date. Because it is extremely difficult for a school that cannot meet expectations to be successful (2). In order for a school to be successful and have effective employees, it must have qualities such as desire, dedication and motivation (1).

Motivation is very important for the education system because educational institutions educate people about the goals of the future life. Teachers, administrators and schools are the ones who determine the direction of people's expectations, dreams and success through education (3). It is the responsibility of the manager to motivate and encourage employees in organizations. The level of success a teacher achieves is highly affected by his/her motivation, and this is strongly related to the leadership role of the school administrator (2). Teachers who do not have the necessary needs and do not expect this will have lower motivation and work efficiency (4).

Instructional leadership features are among the characteristics that school administrators must have in order to increase the motivation of teachers, school staff and students.

The concept of instructional leadership, which first gained popularity in the late 70s with the emergence of research on successful or effective schools in western countries, is the process of making the school environment more efficient and beneficial (5). The instructional leadership behavior exhibited by school administrators plays an important role in the education system and constitutes a vital dimension in increasing the quality of education and training in schools and the effective management of human resources (2).

Although instructional leadership characteristics are critically important for school administrators, the level at which school administrators have these characteristics and how these characteristics affect teacher motivation have not been adequately examined. In order to make a contribution to filling this gap in the literature, this study aims to determine the instructional leadership behavior levels of school principals based on teachers' opinions and to reveal the relationship between the instructional leadership behavior levels of school principals and teachers' professional motivations.

Method. Quantitative methods and relational screening model were used in the research. The sample of the research consisted of 725 teachers working at different educational levels. The data of the research was collected using a survey form consisting of three parts. The first part included a personal information form targeting demographic information. The second part included the Instructional Leadership Behavior Scale, which was developed by Şişman (2016) and consists of 50 items and 5 sub-dimensions in a 5-point Likert type. The reliability coefficient of the scale was reported as 0.92 (6). The third part included the Teacher Professional Motivation Scale, which was developed by Karabağ et al. (2020) and consists of 25 items and 4 sub-dimensions in the 5-point Likert type. Reliability coefficients of the scale have been reported as 0.76 and above (7). The data of the study were analyzed using descriptive statistics and multiple linear regression analysis on the IBM SPSS 25 program. Statistical significance was sought at the 0.05 level.

Results. According to the findings showing the demographic characteristics of the participants in Table 1, it is seen that 94.2% of the participating are women and 5.8% are men. While 5.2% of the participants are under the age of 25, 20.8% are between the ages of 25-35, 44.6% are between the ages of 35-50 and 29.4% are over 50 years old. While 54.6% of the participants have a bachelor's degree, 45.4% have a master's or doctorate degree. While 18.9% of the participants have been teaching for less than 5 years, 11.4% have been teaching for 6-10 years, 26.2% for 11-20 years, and 43.4% for more than 21 years. While 31.4% of the participants stated that they had been working in their institution for less than 5 years, 9.5% stated that they had been working for 6-10 years, and 59% stated that they had been working for more than 11 years.

Table 1. Demographic Characteristics of Participants

Variables	Groups	f	%
Gender	Female	683	94.2

	Male	42	5.8
Age	25 and below	38	5.2
	25-35	151	20.8
	35-50	323	44.6
	50 and above	213	29.4
Levels of Education	Bachelor's degree	396	54.6
	Master's degree or doctorate degree	329	45.4
Work Experience	1-5 years	137	18.9
	6-10 years	83	11.4
	11-20 years	190	26.2
	21 years and above	315	43.4
Experience in the Institution	1-5 years	228	31.4
	6-10 years	69	9.5
	11 years and above	428	59.0

Table 2 shows teachers' instructional leadership perceptions of school administrators and the average professional motivation score of teachers. It is understood that teachers perceive the instructional leadership characteristics of school administrators at a similar level and relatively high (between 3.81 and 3.98). However, it is seen that the highest level of instructional leadership characteristic of school administrators perceived by teachers is "management of the curriculum and teaching process", and the lowest level of instructional leadership characteristic is "support and development of teachers". The average professional motivation score of teachers was found to be 3.86, slightly above the average.

Table 2. Teachers' Perceptions of Instructional Leadership and Professional Motivations Regarding School Administrators

Scales	**Mean**	**Sd.**
Determining and Sharing School Goals	3.92	1.13
Management of Curriculum and Teaching Process	3.98	1.13
Teaching Process and Evaluation of Students	3.96	1.13
Support and Development of Teachers	3.81	1.18
Creating a Regular Teaching and Learning Environment and Climate	3.95	1.17
Teachers' Professional Motivation Score	3.86	1.06

The results of the regression analysis conducted to determine how the instructional leadership behaviors of school administrators affect teachers' motivation are shown in Table 3. The findings showed that the model created was statistically significant and that the instructional leadership behaviors of school administrators explained 42% of the variance in teachers' motivation. According to the results, the characteristics of school administrators "determining and sharing school goals", "management of the education program and teaching process", "evaluation of the teaching process and students" and

"supporting and developing teachers" do not have a statistically significant effect on teachers' professional motivation. On the other hand, school administrators' ability to "create a regular teaching and learning environment and climate" affects teachers' professional motivation significantly and positively (β=0.273, p<0.01).

Table 3. The Effect of Instructional Leadership Characteristics on Motivation

Variables	**B**	**S.E.**	β	t	p
Constant	1.427	0.112		12.755	0.000
Determining and Sharing School Goals	0.119	0.075	0.128	1.588	0.113
Management of Curriculum and Teaching Process	0.100	0.119	0.106	0.837	0.403
Teaching Process and Evaluation of Students	0.151	0.108	0.162	1.399	0.162
Support and Development of Teachers	-0.003	0.086	-0.003	-0.031	0.975
Creating a Regular Teaching and Learning Environment and Climate	0.246	0.094	0.273	2.634	**0,009**
$F_{(5, 719)} = 104.316$, $p < 0.01$, $R^2 = 0.420$					

Conclusion. In this research, the instructional leadership characteristics of school administrators were examined based on the opinions of the teachers, and the effects of teachers' perceptions of the instructional leadership characteristics of their administrators on their professional motivation were investigated. The findings of the research showed that teachers evaluated school administrators as slightly above average in terms of instructional leadership qualities. Teachers think that administrators show the instructional leadership feature of managing the curriculum and teaching process at a higher level, but that administrators show the instructional leadership feature of supporting and developing teachers at a lower level. Findings showed that the instructional leadership characteristics of school administrators are an important determinant of teachers' motivation. However, it has been concluded that among the instructional leadership characteristics, only the feature of *creating an orderly teaching and learning environment and climate* affects teachers' motivation significantly and positively. This finding was interpreted as if school administrators succeed in creating a regular teaching and learning environment and climate in schools, teachers' motivation will be higher. The findings obtained from this research are largely compatible with the findings of previous studies in the literature (2,8,9,10,11).

Based on the results obtained from the research, some suggestions can be made for practitioners and future research. Since it has been determined that the instructional leadership characteristics of school administrators are a positive determinant of teachers' motivation,

the development of the instructional leadership characteristics of school administrators should be planned. School administrators should be inspired, encouraged and guided to create a regular teaching and learning environment and climate in their schools. Future studies should examine the relationship between school administrators' instructional leadership and teacher motivation in different regions and sample groups. In addition to teachers, students, parents and school employees should also be considered as samples in research.

Scientific innovation: A study of leadership behaviors affecting teachers' professional motivation.

Practical importance and relevance: It is important to instruct school principals on leadership behaviors that will influence teacher motivation.

References:

1. Kurt, B., İlkokul ve ortaokul yöneticilerinin öğretim liderliği davranışlarının öğretmen motivasyonuna etkisi, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 2013.
2. Sucu, A., Öğretmenlerin motivasyonu ile okul yöneticilerinin öğretimsel liderlik davranışları arasındaki ilişkinin analizi, Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi, Malatya, 2016.
3. Çalış, H., Öğretmen motivasyonunda yönetici yaklaşımlarının incelenmesi (Kocaeli İli Gölcük İlçesi Örneği), Yüksek Lisans Tez, Yeditepe Üniversitesi, İstanbul, 2012.
4. Ergen, Y., İlköğretim okulu müdürlerinin öğretim liderlik davranışlarının öğretmenlerin motivasyonu üzerindeki etkisi, Yüksek Lisans Tezi, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa, 2009.
5. Çelik, V., Türk Eğitim Sisteminde Yeni Paradigma Arayışları. Eğitim-Bir Sen, Ankara, 2006 – 126 c.
6. Şişman, M., Şişman Öğretim Liderliği Davranışları Ölçeği: Geçerlik, güvenirlik ve norm çalışması, Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi, 22(3), 2016, 375-400 c.
7. Karabağ Köse, E., Karataş, E., Küçükçene, M. and Taş, A., Öğretmen mesleki motivasyonu ölçeği geçerlik ve güvenirlik çalışması: çevrimiçi ve kâğıt kalem uygulamalarının karşılaştırılması. Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 51, 2021, 479-498 c.
8. Bingöl, E. İlk ve ortaokul yöneticilerinin öğretimsel liderlik özelliklerinin öğretmenlerin motivasyon düzeyi ve problem çözme becerilerine olan etkisi, Yüksek Lisans Tezi, Hasan Kalyoncu Üniversitesi, Gaziantep, 2014.
9. Çilesiz, A. Okul müdürlerinin öğretimsel liderlik özelliklerine ilişkin ortaokul öğretmenlerinin görüşleri (Samsun İli Örneği), Yüksek Lisans Tezi, On dokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Samsun, 2019.
10. Cengiz, F., Okul müdürlerinin öğretim liderliği davranışlarının öğretmenlerin iş doyumuna etkisi, Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul, 2015.
11. Sağır, M., İlköğretim okulu yöneticilerinin öğretimsel liderlik rolleri ve karşılaştıkları sorunlar, Doktora Tezi, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bolu, 2011.

E-mail: xeyale.ehmedzade@baku.edu.gov.az

Redaksiyaya daxil olub: 05.02.2024.

UOT 37

Adilə Həsən qızı Nəzərova
Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutunun aparıcı elmi işçisi
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
***Orcid**: 0000-0002-4340-6882*

NƏSİMİNİN FƏLSƏFİ GÖRÜŞLƏRİNİN ŞƏXSİYYƏTİN FORMALAŞMASINA TƏSİRİ

Адиля Гасан гызы Назарова
ведущий научный сотрудник Института
Образования Азербайджанской Республики,
доктор философии по филологии

ВЛИЯНИЕ ФИЛОСОФСКИХ ВОЗЗРЕНИЙ НАСИМИ НА ФОРМИРОВАНИЕ ЛИЧНОСТИ

Adilya Hasan Nazarova
leading researcher of the Institute
Education of the Republic of Azerbaijan,
doctor of philosophy in philology

INFLUENCE OF THE PHILOSOPHICAL VIEWS OF NASIMI ON THE FORMATION OF PERSONALITY

Xülasə. Nəsiminin şeirlərində sözlərin təsir gücü yüksəkdir, inandırıcıdır. Bu cür ifadə forması şairin yaradıcılığının bədii zirvəsi, həm də ədəbi şəxsiyyətinin mahiyyətidir. Nəsimi bütün şeirlərində cəsarətlidir, bütövlükdə yaradıcılığını əhatə edən əxlaq, mərdlik, şərəf, ləyaqət, həqiqət, ədalət, özünəinam anlayışları Nəsimi şəxsiyyətinin mahiyyətini ifadə edir. Əsarətə, mütiliyə, yalana qarşı gələn şair şagirdlərə öz əqidəsi yolunda şərəf və ləyaqətini qorumağı öyrədir. Ümumtəhsil məktəblərində Nəsimi poeziyasının tədrisi müasir gəncliyin şəxsiyyətinin formalaşmasında olduqca böyük rol oynayır.
Açar sözlər: *şəxsiyyətin formalaşması, özünü tərbiyə, inam, anlayış, təhsil, qəzəl*

Резюме. Воздействие слов в стихах Насими сильное и убедительное. Данная форма выражения является художественной вершиной творчества поэта, а также сущностью его литературной личности. Насими во всех своих стихах отличается нравственностью, храбростью, честью, достоинством, правдой, справедливостью и уверенностью в себе, охватывающим его творчество в целом, выражающим сущность личности Насими. Выступая против рабства, унижения и лжи, поэт наставляет учащихся защищать свою честь и достоинство на пути достижения своих убеждений. Преподавание поэзии Насими в общеобразовательных школах играет важную роль в формировании личности современной молодежи.

Ключевые слова: *формирование личности, самовоспитание, вера, понятие, образование, газель*

Summary. The impact of words in Nasimi's poetry is high and convincing. This form of expression is the artistic peak of the poet's creativity, as well as the essence of his literary personality. Nasimi is brave in all his poems, and the concepts of morality, bravery, honor, dignity, truth, justice, and self-confidence, which cover his creativity express the essence of Nasimi's personality. Opposing slavery, obstinacy, and lies, the poet teaches students to protect their honor and dignity in the path of their beliefs. Teaching of Nasimi's poetry in secondary schools plays very important role in the formation of the personality of modern youth.

Keywords: *formation of personality, self-discipline, confidence, understanding, education, ghazal*

Nəsimi yaradıcılığında insanın özünüdərk problemi Azərbaycan ədəbiyyatında psixoloji fikrin inkişaf etməsinə də təsirini göstərmişdir. Şair şəxsiyyətin mənəvi-psixoloji azadlığını tələb edərək, insanı yaradıcı düha olaraq təqdim və tərənnüm edir. Nəsiminin fikrinə görə, insanın olduqca mürəkkəb quruluşu var. O, genetik cəhətdən şərtlənmiş varlıq olduğu kimi, sosial cəhətdən də fərdi xüsusiyyətlərə malik şüurlu varlıqdır. İnsanın davranışlarını tənzimləyən bu amillər şəxsiyyətin formalaşmasında da rol oynayır, onun həyatda tutduğu mövqe həmin keyfiyyətlərə əsaslanır. Genetik cəhətdən fərqli olaraq, sosial cəhətdən qazandığı müsbət xüsusiyyətləri təşəkkül etdirməklə insan həm də özünü tərbiyə edir. Şairə görə insan şəhvətə, qəzəbə, kinə, həsədə və s. insanı nüfuzdan salan hisslərə o zaman meyl edir ki, özündəki müsbət keyfiyyətləri inkişaf etdirə bilmir, özünütərbiyədən uzaqlaşır. Bu da şəxsiyyəti özünüdərkdən uzaqlaşdırır.

İ. Nəsiminin həyat və yaradıcılığı əsasən, ümumtəhsil məktəblərinin VIII və X siniflərində tədris edilir. Şagirdlərdə tərbiyəvi ideyaların öyrənilməsi və inkişafı prosesində Nəsimi şeirinin əvəzsiz rolu vardır. Şairin bədii irsinin ideya dəyəri tam dolğun təsəvvür yaratdığı üçün şagirdlərə VI sinifdən başlayaraq yuxarı siniflərdə tədris olunması daha məqsədəuyğun olar. Təbiidir ki, şairin şeirlərinin məzmunu və məna dəyəri şagirdlərə öyrədilərkən dini-fəlsəfi şeirləri qədər də tərbiyəvi-didaktik şeirləri nümunə gətirilir. Çünki, pedaqoji ədəbiyyatda didaktik nümunələrin mövzusu həm təhsil, həm də təlim nəzəriyyəsi kimi, bəzən də hər ikisinin vəhdəti kimi nəzərdən keçirilir ki, bu daha düzgündür.

Nəsimi malik olduğu genetik və sosial keyfiyyətləri müsbətə doğru inkişaf etdirərək öz ideyaları uğrunda inadla mübarizə aparmış, bu yolda misilsiz səbr, dəyanət göstərmişdir. Ona Allahsız deyənləri tənqid etmiş, onlara "mən"lərini tanıması üçün yollar göstərmiş, özünüdərkə çağırmışdır. İnsanın qüvvəsini, qüdrətini öz "mən"i üzərində göstərmişdir:

Mən mülki-cəhan, cəhan mənəm, mən,
Mən həqqə məkan, məkan mənəm, mən.
Mən ərşilə fərşü kaf-u nünəm,
Mən şərhi bəyan, bəyan mənəm, mən.
...Mən cümlə cahani-kainatəm,
Mən dəhri-zəman, zəman mənəm, mən.

Nəsimi bu misraları ilə hər şeyin "mən"də - insanda olduğunu deyirdi. Yer, göy, "kaf-u nün" (Tanrının "Ol!" əmrinə işarədir), bütün varlıq, dünya insandadır. İnsan surətdə və mənada

həqiqətdir, buna görə də həqiqəti – yəni özünü bəyan etməlidir.

Şair hesab edir ki, insanın öz üzərində qələbə çalması, mənəvi qəhrəmanlığı nəfsini öldürməsidir. İlahi eşqin yolunu tutan insan öz ruhunu qidalandırır, həqiqətə yaxınlaşan insan artıq o nuru özündə gəzdirir, "mən"ini tapır - "mən" zərrədir:

Bir ovuc tozdur küləklər qarşısında bu bədən.
Ömrümüz qor tək ərir hər bir Günəşdən, şölədən.

İnsan üçün mərifətdən
özgə yoxdur bir bəzək,
Aqil insan zər üçün öz ömrünü vermə
z hədər.

Nəsiminin şeirləri insanı qəlbi ilə, mənəvi dünyası ilə, ümumilikdə dünya ilə münasibətləri özündə cəmləşdirir və bu münasibətlərın müsbət fonunla kamilləşir. Nəsimi özü kamil insan nümunəsidir. O özünü təqdim etməklə insanları da özünü tanımağa, onların öz dəyərlərinin fərqində olmağa çağırır. Əslində bu təqdimatla da kamil insan modelinin sirləri açılır.

Orta məktəblərdə ədəbiyyat dərslərində aparılan müzakirələrdə şagirdlər Nəsiminin ədəbi irsinin müasir dövrümüzdə daha əhəmiyyət kəsb edən tərbiyəvi əhəmiyyətli şeirləri ətrafında fikir mübadiləsi aparırlar. Bu, onlara həm yeniyetmə, həm də gənclik yaşlarında qərar verib nəticə çıxarmağa kömək edir.

"...Tərbiyə işinin tarixi insanlığın tarixi qədər qədimdir. Öyrətmək, yol göstərmək, istiqamət vermək işi yer üzündə ilk insanların yaşadığı dövrdən başlamışdır. Tədriclə həyat inkişaf edib ictimai-iqtisadi formasiyalar dəyişdikcə, xalqlar formalaşdıqca pedaqoji fikirlər toplumu yaranmışdır: bu, xalq pedaqogikasıdır. Hər xalqın öz pedaqoji baxışları, şəxsiyyətin doğru-dürüst böyüyüb boya-başa çatması ilə bağlı fikirləri var, və o, əsrlərin sınağından çıxdığı üçün etibarlıdır." (1,s.14)

Nəsiminin insan obrazı Haqq insan münasibətləri müstəvisindədir. Şairin poeziyası bütün mayasını, məzmun, ideya və bədii-fəlsəfi gücünü məhz bu münasibətlərin – hürufi etiqadından, ona inanclarının enerjisindən alır. Onun Nəsiminin yaradıcılığının panteizm fəlsəfəsinin müddəaları əsasında işlənməsi şərh edilir. Panteizmə görə bütün kainat Tanrıdan ibarətdir, qalan şeylər, həmçinin canlılar, o cümlədən insan da vahid Tanrının hissəcikləridir. Bir zaman Tanrı ilə vəhdətdə olan hissəciklər öz əsillərindən ayrı düşdükləri üçün dərin kədər hissi keçirir, odur ki, bu arzuya çatmaq üçün insan kamilləşməlidir. Nəsimiyə görə insanın kamilləşməsi üçün insanlığın kamilləşməsi gərəkdir. Şəxsiyyətin formalaşması və inkişafı, yəni kamil insanın yetişməsi tərbiyədən başlayır. Tərbiyə isə məktəb yaşlarından mənəvi, fiziki, əqli, estetik, etik, dini, hüquqi və s. tərbiyə ilə yetişdirilməkdən asılıdır. Şairin fəlsəfi görüşləri həyata yeni atılan yeniyetmə və gənclərin bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına təsir edir, onları öz soy köklərinə bağlı yetişməyə, böyüklərinə hörmət etməyə, ənənələrinə bağlı olmaya sövq edir.

Müasir ədəbiyyat dərslərində İmadəddin Nəsiminin həyat və yaradıcılığının öyrənilməsi şagirdlərin yüksək mənəvi keyfiyyətlərə, fəal həyat mövqeyinə malik, müstəqil, yaradıcı şəxsiyyət kimi formalaşmasında mühüm rol oynayır. (2, s.65)

Professor Yaşar Qarayev yazırdı ki, "elm Darvinin şəxsində insanın meymun mənşəyini, ədəbiyyat

(poeziya) isə Nəsiminin şəxsində ilahi mənşəyini kəşf etdi."

Nəsiminin bədii sənəti ümumilikdə insanın gözəlliyinə, ucalığına, aliliyinə səslənən himnİdir. Bu keyfiyyətlər ancaq özünü dərk edən kamil insanlara xas xüsusiyyətlərdir.

Nəsiminin humanistliyi bunda idi ki, nadan insanların məhvinə hökm vermir, əksinə onları islah olmağa, haqq yoluna gəlməyə, özünütərbiyəyə dəvət edirdi. Buna görə də, şairin əsərləri bütün dövrlərdə olduğu kimi, indi də bəşəriyyətin xilası uğrunda bir silahdaş olaraq çıxış edir. Bu tendensiyalar orta məktəb şagirdlərinin bir şəxsiyyət kimi inkişafına, onun təlim-tərbiyəsinin inkişafına, onların gələcək perspektivlərinə təsir göstərən amillərdəndir.

Araşdırmalar göstərir ki, ümumtəhsil məktəblərdə Nəsiminin tədrisinə ayrılan saatlar (2 saat) şairin şəxsiyyətinin, yaradıcılığının və ədəbi irsinin birlikdə təqdim olunması üçün yetərsiz qalır. Halbuki tərbiyə, əxlaq, mərdlik, cəsarət, iradə və s. kimi keyfiyyətlər şəxsiyyətin bütövləşməsi baxımından əsas göstəricidir. Bu qədər öyrədici və yetişdirici olduğu təqdirdə Nəsimi irsinin öyrənilməsinə orta məktəblərdə daha çox yer ayrılması məqsədəuyğundur.

Dahi şairin sənətindəki dərin humanizm ideyaları əxlaq tərbiyəsinin poetik təbliği baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Onun dərin humanizmi qlobal-bəşəri mahiyyət daşıyırsa, yüksək poetik sənətkarlığı, dilinin şirinliyi və axıcılığı, heyrətamiz poetik ritmi xalqının estetik zövqünün kamilləşməsində önəmli rol oynayır.

Bildiyimiz kimi, pedaqogika elminin qarşısında duran başlıca problemlərdən biri təhsilin məzmunca işlənilmə məsələsidir. Xüsusən humanitar fənlərin hansı məzmunda işlənilməsi yetişməkdə olan gənc nəslin gələcək inkişafında mühüm rol oynayır. Tədris edilən hər bir fənn şagirdlərə müəyyən bacarıqlar, keyfiyyətlər aşılamaqla yanaşı, həm də onların həyatda tətbiq edilməsinə kömək edir. Bu baxımdan ədəbiyyat fənninin imkanları xeyli genişdir. Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi strateji əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdəndir. Ədəbiyyat dərslərində Nəsiminin şeirlərinin öyrədilməsi şagirdlərin təbiət, cəmiyyət və insan haqqındakı düşüncələrinin inkişafına, onların bir şəxsiyyət kimi kamil yetişməsinə təsir edir. Nəsimi şeirləri orta məktəbin yuxarı siniflərində təhsil alan yeniyetmələrə və gənclərə ictimai hadisələri düzgün qiymətləndirməkdə, baş verən hadisələrdən doğru nəticə və qərar çıxarmaqda, ümumiyyətlə, həyatı dərk etməkdə doğru yol göstərir, onlara milli və yüksək bəşəri ideyalar, yüksək əxlaqi dəyələr, azadlıqsevərlik, humanizm və s. kimi keyfiyyətlər aşılayır. Nəsiminin əsərlərinin bədii təsir gücü şagirdləri istənilən məqsədə istiqamətləndirməyə qadirdir. Şeirlərindəki "mən" gənc oxucunun qəlbində silinməz izlər buraxır. Tədqiqatlardan müəyyən olur ki, Nəsiminin əsərləri şagirdlərin dünyagörüşünün formalaşmasına, onların şəxsiyyətinin inkişafına çox böyük müsbət təsir göstərir.

"Nəsimi ili"ndə Nəsimi irsinin daha çox təbliği məqsədilə fars dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə olunan "İmadəddin Nəsimi – 40 qəzəl" kitabında şairin 40 qəzəli Azərbaycan oxucusuna təqdim edildi. Həmin kitabda da əxlaqi, tərbiyəvi əhəmiyyətli fikirlər aşılayan çoxlu qəzəllər vardır. Nəsimi poeziyasında "İnsan kimdir və nəyə qadirdir?" sualının cavabını da məhz hürufi təriqətinə inamda, ondakı hikmətdə tapmaq olar. Çünki bu cavabların dini-fəlsəfi və bədii izahı, məntiqli açıqlaması həmin etiqaddakı İnsan-Allah münasibətlərinə dayanır. İnsan-Allah münasibətlər sisteminin

mahiyyəti ümumilikdə bir neçə müddəada cəmləşir. Bu müddəalar bir neçə qoldan ibarətdir ki, onlardan ən önəmlisi budur: İnsan haqdır; Haqq İnsandadır. Bu tezis Nəsimi yaradıcılığında "İnsan kimdir?" sualına cavab verir və İnsan-Allah münasibətlərinin əsasını təşkil edir. Göründüyü kimi Nəsiminin fəlsəfi poetikasının əsasında Tanrıya olan səmimiyyəti və inamı dayanır, onun dini-fəlsəfi görüşləri Şərq mədəniyyətindən kənara çıxmır.

"İmadəddin Nəsimi – 40 qəzəl" kitabından "Onuncu qəzəl"dən bir neçə beytə nəzər salaq:

Yüksək, aşağı bilməz, Tövhid[1]
məqami, ey can,
Haqq yolçusu seçilməz, tərsadı ya
müsəlman.

"Mən"-"sən" sözün yığışdır, Surətlər*
aləmində,
Məna göyündə ancaq, insan gərəkdi,
insan!

Haqq nuri parlayınca, birdir bütün
boyaqlar,
Göydən seçilməz ulduz, parlaq günəş
doğan an.

Sən Tanrının vücudi, həm Tanrının
nişanı,
Sən Tanrımı ararsan? İlk öncə qəlbini
an. (3, s.38)

Nəsiminin bütün yaradıcılığını izləyərkən, görünür ki, şairin öz mövqeyini, xüsusilə insan haqqındakı yüksək düşüncələrini oxucuya təlqin etmə gücü var. Bu güc İnsanı təqdim epiteti kimi Nəsiminin şair, filosof və İnsan "mən"inin başlıca qayəsidir.

Şəxsiyyət problemi həmişə ümumilikdə Şərq fəlsəfəsinin, klassik ədəbiyyatın, pedaqoji və psixoloji fikrinin hədəfi olmuşdur. Şəxsiyyətin inkişafında klassik poeziyanın əsasını təşkil edən öyüd-nəsihətin, məsləhətin, insan sevgisinin, haqqa-ədalətə çağırışın rolu danılmazdır. Nəsiminin fəlsəfi şeirləri öz gücü və keyfiyyəti ilə insanı ilahiləşdirən, eyni zamanda onu bəşər səviyyəsindən daha ucalığa qaldıran xüsusiyyətləri ilə seçilir. Hürufi ideyalarına əsaslanan şair insanı müqəddəsləşdirərək ucaldır. Şairi hürufi təliminə sövq edən də insanın şərəfləndirilməsi ideyası idi.

Həmid Araslı İ. Nəsimi haqqında yazır. *"Onun yaradıcılığı ədəbiyyatımızın ən maraqlı səhifələrindəndir. Nəsiminin əsərlərində insan, insan ləyaqəti, insan qüdrətinə inam geniş əksini tapmışdır."* (1, s.82)

Nəsimi qəzəllərindəki qərarlılıq, sözünün əri olma, cəsarətli xarakterləri əks etdirən özünüifadə formaları ilə insan şəxsiyyətinin inkişafına təsir edir.

Nəsiminin dünyəvi şeirləri olduqca rəngarəngdir. Həmin əsərlərdə şair həyati hadisələri, insana məhəbbəti və qəlb gözəlliyini tərənnüm etmiş, eyni zamanda ictimai məzmunlu, fəlsəfi mənalarını təbiətlə vəhdətdə təsvir etdiyi mövzulara həsr etmişdir. "Neylərəm?", "Yanaram", "Yar zülfü", "Yaxşı" və s. qəzəlləri şəxsiyyəti formalaşdıran insana məhəbbəti tərənnüm edir. Bu qəzəllərin bəzilərinin müasir ədəbiyyat dərsliklərinə salınması problemin həllinə müəyyən qədər kömək edə bilər.

"İmadəddin Nəsimi-40 qəzəl" kitabındakı yeddinci qəzəldən bir beytə baxaq:

Tən etmə sayqısızca, pərvanə
odda yansa,
Yox çarəsi, nə etsin? Şəmi-
camalə çatdı. (3, s.29)

[1] Tövhid və Surət aləmləri İrfanda Tanrıya və ideyalara (surətlərə) məxsus aləmlərdir. Tövhid həm də Vəhdət-i vücuda işarə edir, yəni insan Tanrıdan ayrı deyil, onun özüdür.

Nümunədə şair tənə etməyi, sayğısızlığı tənqid edir, çarəsiz olana xoşgörü ilə yanaşmağı, ona kömək etməyi məsləhət görür. Bu Nəsiminin milli-mənəvi dəyərlərə, dini dəyərlərə nə qədər həssaslıqla yanaşdığını göstərir. Bu dəyərlərin insan əxlaqının formalaşmasına təsirini bildirir. İnsanda yüksək dərəcəli mənəvi keyfiyyət hesab olunan ünsiyyət, dostluq, yüksək biliyə və dünyagörüşünə sahib olmaq, başqaları üçün nümunə olmaq, ətrafdakıların rəğbət və hörmətinə, sevgisinə sahib olmaq, gələcəkdə tutacağı mövqeni təmin edəcək xüsusiyyətlərdən biri də səbirdir. Səbir insani xüsusiyyətlərdən biri kimi yeniyetməlik yaşlarında yaranır. Bu beytdə şair gənc nəsli şəxsi həyatlarında baş vermiş bir sıra uğursuzluqları, xoşagəlməz halları dözüm və səbirlə qarşılamağa çağırır.

Şairə görə hər insan dünyaya təmiz gəlir, amma pis vərdişlər, ehtiraslar, dünyaya aludə olub, özünü aldatmağa, öz mənşəyini tanımağa ona maneə yaradır. Bu maneələrdən xilas olmaq üçün bu qəribə dünya ilə yaxından tanış olmaq, kainatın və insanların ayrılmaz bir bütöv olduğunu başa düşməyə çalışmaq lazımdır.

Möhkəm mənəvi bütövlük və kamillik İmadəddin Nəsiminin idealıdır. Orta əsrlər Azərbaycan poeziyasında insanı Nəsimi qədər uca və möhtəşəm səviyyədə, qüdrətli təqdim edən sənətkar göstərmək çətindir. O, klassik ədəbiyyatda xüsusi yer tutan humanizm fəlsəfəsini yeni mərtəbəyə qaldırmışdır. Akademik İsa Həbibbəylinin qeyd etdiyi kimi, *"...Nəsiminin həyat və yaradıcılığının ali və orta məktəblərdə tədrisi, dərsliklərdə tutduğu yer məsələlərinə də yenidən qayıtmağa borcluyuq. Bütün dünya bu reallığı bir daha bilməlidir ki, İmadəddin Nəsimi cahana və zamana sığmayan, əbədiyaşar Azərbaycan şairidir. Nəsimi Azərbaycan ədəbiyyatı və ictimai fikri qarşısındakı böyük xidmətləri ilə ölməzlik qazanmış qüdrətli sənətkardır."* (4)

Nəsimi böyük əqidə adamı, öz ideyaları uğrunda dönməz mübarizə aparan əzmkar şəxsiyyətdir. Onun həyatı və yaradıcılığı özündən sonrakı nəsillər üçün həmişə ideal insan nümunəsi olaraq təbliğ edilmişdir. Nəsiminin həm həyat yolu, bənzərsiz bədii əsərləri Azərbaycanda məktəb qurulandan bugünədək tədris olunmağa başlamışdır. Müstəqillik dövründə isə Nəsiminin həyatı və yaradıcılığı yeni aspektdə tədqiq edildi. Tədqiqatlar şairin bədii irsində yer alan yeni şifrələrin açılmasını göstərir.

Problemin aktuallığı. Nəsimi şeirlərindəki fikir və ifadə tərzi müasir pedaqoji fikrin əsas ideyaları ilə uyğunlaşır, şagirdlərə özünü tanımağın yollarını göstərir, doğru yolu tapmaqda istiqamət verir.

Problemin yeniliyi. Nəsimi yaradıcılığındakı lirizm və sözün təsir gücünün genişliyi ilə seçilir. Sözün təsir gücü insanı uşaqlıq, yeniyetməlik, gənclik çağlarından formalaşdırmağa başlayır. Buna əsasən, hər tədqiqat işi şairin yaradıcılığındakı yeni ideyaları açmağa imkan verir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalə gənc tədqiqatçılar və ümumtəhsil məktəblərində dərs deyən ədəbiyyat müəllimləri üçün əhəmiyyətli olacaqdır.

Ədəbiyyat:

1. Bədəlova, Ə.S. Təlim-tərbiyə. -Bakı: ADPU-nəşriyyatı, -2015. -291 s.
2. Hüseynoğlu, S., Həsənli B., Nəsimi irsinin məktəbdə öyrədilməsi, Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi. -2019. №3-4
3. İmadəddin Nəsimi. 40 qəzəl. -Bakı: Qanun Nəşriyyatı, -2019, -128 s., -s. 38

4. Həbibbəyli, İ. Cahana sığmayan Azərbaycan şairi, AMEA-nın vitse-prezidenti, Milli Məclisin Elm və təhsil komitəsinin sədri, akademik. “Azərbaycan” qəzeti, 16 yanvar 2019-cu il
5. https://science.gov.az/az/news/open/9534

E-mail: adile1970@mail.ru
Redaksiyaya daxil olub: 09.02.2024.

UOT 372.882

Şəhla İsmayıl qızı Ələkbərova
Elçin Qaranzadə adına 270 nömrəli tam orta məktəbin
Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimi
Orcid: *https://orcid.org/0009-0001-8933-0035*

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYATI FƏNNİNDƏ ŞAGİRDLƏRDƏ TƏNQİDİ TƏFƏKKÜRÜ FORMALAŞDIRAN TEXNİKALAR

Шахла Исмаил гызы Алекперова
учитель азербайджанского языка и литературы
полной средней школы № 270 имени Эльчина Гаранзаде

ТЕХНИКИ, ФОРМИРУЮЩИЕ КРИТИЧЕСКОЕ МЫШЛЕНИЕ У УЧАЩИХСЯ ПО ПРЕДМЕТУ АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА

Shahla Ismayil Alakbarova
Azerbaijani language and literature teacher at
secondary school number 270 named after Elchin Garanzade

TECHNIQUES THAT FORM CRITICAL THINKING IN STUDENTS IN THE SUBJECT OF AZERBAIJANI LANGUAGE AND LITERATURE

Xülasə. Tənqidi təfəkkürü formalaşdıran dərslər ənənəvi tədrisi olan dərslərdən fərqlənir. Şagirdlər müəllimə qulaq asaraq passiv oturmur, dərsin əsas personajına çevrilir, düşünür və xatırlayır, bir-biri ilə fikirlərini bölüşür, oxuyur, yazır, oxuduqlarını müzakirə edirlər. Məqalədə müzakirə olunan üsullar bu sahədə mövcud metodoloji inkişafın yalnız kiçik bir hissəsini əks etdirir. Onlar şagirdlərə daha müstəqil, tənqidi düşünən, məsuliyyətli və yaradıcı öyrənənlər olmağa kömək edir.
Açar sözlər: *tənqidi təfəkkür, şagird, müəllim, İNSERT, Beyin həmləsi, Fasiləli oxu, klaster*

Резюме. Уроки критического мышления отличаются от традиционного обучения. Учащиеся не сидят, пассивно слушая учителя, они становятся главными героями урока, думают и запоминают, делятся своими мыслями друг с другом, читают, пишут и обсуждают прочитанное. Обсуждаемые ниже методы представляют собой лишь небольшую часть современных методологических разработок в этой области. Они помогают учащимся стать более независимыми, критически мыслящими, ответственными и творческими учениками.
Ключевые слова: *критическое мышление, ученик, учитель, İNSERT, мозговой штурм, прерывистое чтение, кластер*

Summary. Critical thinking lessons are different from traditional teaching. Students do not sit passively listening to the teacher, they become the main character of the lesson, think and remember, share their thoughts with each other, read, write, and discuss what they have read. The methods discussed below represent only a small part of the current methodological development in this field. They help students become more independent, critical thinkers, responsible and creative learners.
Keywords: *critical thinking, student, teacher, INSERT, Brainstorming, Intermittent reading, cluster*

Tənqidi düşüncə 21-ci əsrin ən vacib insan bacarığıdır, həm işdə, həm təhsildə, həm də gündəlik həyatda zəruridir. İstənilən yaşda tənqidi düşüncəni inkişaf etdirə bilərik, lakin bu nə qədər tez baş versə, bir o qədər yaxşıdır. Tənqidi təfəkkürün inkişafı üçün ilk növbədə bunun "**NƏ?"** olduğunu başa düşməli, metodlarla, yəni bu bacarığı "**NECƏ?"** inkişaf etdirə biləcəyimizlə tanış olmalı və sonra onu bu düşünmə bacarıqlarına öyrətməli və möhkəmləndirməliyik.

Tənqidi düşüncə, məlumatı şərh etdiyimiz, təhlil etdiyimiz, qiymətləndirdiyimiz və qərarlar qəbul etdiyimiz düşüncə prosesidir. Bu proses intellektual fəaliyyətlərdən ibarətdir: müşahidə etmək və təsvir etmək, suallar vermək, əsaslandırma və şərh etmək, müqayisə etmək və əlaqə yaratmaq, nöqteyi-nəzərdən araşdırmaq, məlumatın mahiyyətini dərk etmək və onu qiymətləndirmək.

Tənqidi düşünəndə biz zehni hərəkətləri vahid sistemdə birləşdiririk: müşahidə təsvirə, təsvir təfsirlərə və mülahizələrə gətirib çıxarır ki, bu da əlaqələrin qurulması yolu ilə dərinləşir və genişlənir, nəticədə mahiyyəti dərk etməyə, nəticə çıxarmağa və qərarlar qəbul etməyə gətirib çıxarır.

Müasir insanın düşüncə prosesi informasiya ilə sıx bağlıdır. Müstəqil düşünmək bacarığı sübutları ölçməkdən, lehinə və əleyhinə olan arqumentlərdən ibarətdir. Tənqidi düşüncə bu məlumatları emal etməyə, qiymətləndirməyə, təhlil etməyə və yoxlamağa imkan verir. Tənqidi təfəkkür, ağlabatan nəticələrin formalaşdırılması ilə hadisələri təhlil etmək üçün istifadə olunan və məlumatı qiymətləndirməyə, şərhlər etməyə, həmçinin nəticələri vəziyyətlərə və problemlərə tətbiq etməyə imkan verən mühakimə sistemidir.

Ümumiyyətlə, tənqidi düşünmə, tənqidi düşüncədən daha yüksək səviyyədə düşünmək deməkdir. Pedaqogikada tənqidi təfəkkürlə yanaşı, yaradıcı, abstrakt-məntiqi, assosiativ, obrazlı, analitik təfəkkürə diqqət yetirilir və ixtisaslaşdırılmış mövzudan asılı olaraq bu və ya digər təfəkkür növünə vurğu dəyişə bilər: həm riyazi, həm də təfəkkürün əsasında abstraksiyalar durur. Tədris prosesi ilə bağlı tənqidi təfəkkürün ən spesifik təriflərindən biri Amerika psixologiyası və pedaqogikasında verilmişdir. Tənqidi təfəkkür arzu olunan son nəticənin əldə edilməsi ehtimalını artıran idrak üsulları və strategiyalarının istifadəsidir.

"Tənqidi təfəkkür 14-15 yaşdan başlayaraq şagirdlərdə formalaşan təfəkkürün ən yüksək səviyyəsidir". (Jean Piaget). Tənqidi düşüncə sağlam düşüncə axtarışıdır - həm öz nöqteyi-nəzərinizi, həm də digər fikirləri nəzərə alaraq obyektiv mühakimə etmək və məntiqli davranmaq, öz qərəzlərinizdən imtina etmək bacarığıdır. Yaxşı olardı ki, bütün bunlar müəyyən situasiyalarda və yaradıcılıqla edilsin. Problemi həll edərkən tənqidi düşüncə, yeni ideyalar irəli sürmək və yeni imkanları görmək bacarığı vacibdir.

Tənqidi düşüncəyə malik insan ziddiyyətlərə və məntiqi səhvlərə həssaslıq göstərir. O, öyrəndiyi şeyin etibarlılıq, konkretlik və sübut dərəcəsinə, həmçinin aşkar etdiyi bilik və faktların müstəqilliyinə inanmaq ehtiyacını inkişaf etdirir. Şagirdlərdə öyrəndikləri elmi materialı onun həqiqi, obyektiv mənasına uyğun qavramaq, həqiqəti dərk etmək ehtiyacını tərbiyə etmək ən mühüm vəzifədir.

Tapşırıqlar, bir tərəfdən, bilik və bacarıqların inkişaf etdirilməsi vasitəsi, digər tərəfdən isə zehni fəaliyyətin stimullaşdırılması üsuludur. Tənqidi təfəkkürün formalaşdırılması, iki komponent olmadan fənnin tədrisində yüksək nəticələr əldə etmək mümkün deyil. Problemin diqqətlə öyrənilmə obyekti kimi çıxış etdiyi problemə, onun həllinə isə dizayn və ixtira obyekti kimi yanaşma tərzini formalaşdırmağı zəruri hesab edirəm. Azərbaycan dili və ədəbiyyatı fənnin tədrisi prosesini elə qurmaq lazımdır ki, şagirdlərin problemlərin həlli üsullarını uğurla mənimsəməsi təmin edilsin və onlarda bir sıra ümumi elmi bacarıqların – analiz, sintez, ümumiləşdirmə kimi bacarıqların formalaşmasına şərait yaradılsın.

Müəllim kimi bizim məqsədimiz şagirdlərin dərsdə fəaliyyətini elə təşkil etməkdir ki, bu, tədqiqat mədəniyyətinin formalaşmasına töhfə versin.

Tənqidi düşüncə müstəqil düşüncədir. Hər kəs öz ideyalarını, qiymətləndirmələrini və inanclarını başqalarından asılı olmayaraq formalaşdırır. Öz fikrinizi formalaşdırmaq üçün bilik hazır qiymətləndirmə olan mühazirələrdən və dərsliklərdən deyil, müstəqil axtarış və təhlil nəticəsində əldə edilməlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, tənqidi təfəkkür tamamilə orijinal olmaq məcburiyyətində deyil: başqa bir insanın ideyalarını və inanclarını özümüz kimi qəbul etmək və ya etməmək hüququmuz var.

Azərbaycan dili və ədəbiyyatı fənninin tədrisində “Tənqidi düşüncənin inkişafı” texnologiyasının bəzi texnikalarına nəzər salaq.

Üsulun adı	**Işləmə qaydası**	**Mahiyyəti**
İNSERT	Hərfi tərcümədə şərti ingilis abbreviaturasının audioekvivalenti: səmərəli oxumaq və düşünmək üçün interaktiv notasiya sistemi deməkdir. Qəbul bir neçə mərhələdə həyata keçirilir. Mərhələ I: Mətn işarələmə sistemi, orada olan məlumatları aşağıdakı kimi bölmək üçün təklif olunur: V şagird artıq bildiklərini işarələyir; - “mənfi” işarəsi onların fikrinə zidd olan bir şeyi qeyd edir;	Analitik təfəkkürün inkişafı materialın başa düşülməsini izləmək üçün bir vasitədir.

	+ müsbət işarəsi onlar üçün nəyin maraqlı və gözlənilməz olduğunu göstərir; ? Bir şey aydın deyilsə və daha çox öyrənmək istəyi varsa, "sual işarəsi" qoyulur. II mərhələ: mətni oxuyarkən şagirdlər ayrı-ayrı abzasları və cümlələri kənarlarda müvafiq işarə ilə qeyd edirlər. III mərhələ: Şagirdlərdən məlumatları cədvəldəki qeydlərinə uyğun düzərək sistemləşdirmələri xahiş olunur. IV mərhələ: Cədvəlin hər bir sütununun ardıcıl müzakirəsi.	
Beyin həmləsi	Mərhələ 1: Şagirdlərdən bu mövzu haqqında bildikləri və ya bildiklərini düşündükləri hər şeyi düşünmək və yazmaq tələb olunur; Mərhələ 2: Məlumat mübadiləsi. Fərdi, cüt və qrup iş formaları mümkündür. Cütləşmiş beyin həmləsi böyük auditoriya qarşısında fikirlərini ifadə etməkdə çətinlik çəkən şagirdlər üçün çox faydalıdır. Dostu ilə fikir mübadiləsi aparan belə bir şagird bütün qrupla daha asanlıqla təmasda olur.	Faktik materialla işləyərkən mövcud biliklərin “çağırış” mərhələsində aktivləşdirilməsi.
Qrup müzakirəsi	Şagirdlər bir-biri ilə bilik, fikir və mübahisələri bölüşməyə həvəsləndirilir.	Qrup müzakirəsi forması dialoji ünsiyyətin inkişafına və müstəqil düşüncənin formalaşmasına kömək

		edir.
Fasiləli oxu	Müxtəlif növ suallardan istifadə edərək oxumağı təşkil etmək üçün bir texnika. Hazırlıq işləri: 1. Müəllim oxumaq üçün mətn seçir. 2. Mətn əvvəlcədən semantik hissələrə bölünür. Birbaşa mətndə oxumağı dayandırmaq və dayanmaq lazım olduğu qeyd olunur: "birinci dayanacaq", "ikinci dayanacaq" və s. 3.Müəllim şagirdlərdə müxtəlif təfəkkür bacarıqlarını inkişaf etdirməyə yönəlmiş mətn üzrə sual və tapşırıqlar üzərində əvvəlcədən fikirləşir. Müəllim mətnlə işləmə qaydalarına riayət olunmasına diqqətlə nəzarət edərək, göstərişlər verir və dayanmalarla oxu prosesini təşkil edir.	
Klaster	Bu, müəyyən bir mövzuya daxil olduqda baş verən düşüncə proseslərini vizuallaşdırmağa imkan verən materialın qrafik təşkili üsuludur. Sıralama: 1. Boş vərəqin (kart lövhəsinin) ortasına ideya və ya mövzunun “ürəyi” olan açar söz və ya cümlə yazın. 2. Ətrafına bu mövzuya uyğun olan fikirləri, faktları, təsvirləri ifadə edən söz və ya cümlələr yerləşdirin 3. Yazdığınız zaman yaranan sözlər əsas	Mövzunu öyrənməzdən əvvəl zehni fəaliyyətin həvəsləndirilməsi üsulu və ya materialın tamamlanmasının nəticələrinə əsasən məlumatların sistemləşdirilməsi forması.

	anlayışa düz xətlərlə bağlanır. Yeni məntiqi əlaqələr qurulur.	
Sinkwine	Fransız "cing" sözündən gəlir - beş. Bu, beş misradan ibarət bir şeirdir. Syncwine yazmaq qaydaları: 1. (birinci sətir şeirin mövzusudur, BİR sözlə, adətən isimlə ifadə olunur); 2. (ikinci sətir – mövzunun İKİ sözlə təsviri, adətən sifətlər); 3. (üçüncü sətir - bu mövzu daxilində hərəkətin ÜÇ sözlə, adətən felllə təsviri); 4. (dördüncü sətir müəllifin bu mövzuya münasibətini bildirən DÖRD sözdən ibarət ifadədir); 5. (beşinci sətir - BİR söz - birincinin sinonimi, mövzunun mahiyyətini emosional-obrazlı və ya fəlsəfi-ümumiləşdirilmiş səviyyədə təkrarlayır).	Material sintezi üsulu kimi istifadə olunur. Lakonik forma məlumatı ümumiləşdirmək, fikirləri bir neçə mənalı sözlə, yığcam ifadələrlə ifadə etmək bacarığını inkişaf etdirir.

Problemin aktuallığı. İnformasiya tənqidi düşüncənin son nöqtəsi deyil, başlanğıc nöqtəsidir. Bilik motivasiya yaradır, onsuz insan tənqidi düşünə bilməz. Öz qiymətləndirmənizi formalaşdırmaq üçün çox sayda məlumatı emal etməlisiniz: faktlar, fikirlər, mətnlər, konsepsiyalar. Fakt bilikləri tənqidi düşüncəni tükəndirmir. Tənqidi düşüncə sayəsində təlim prosesi fərdilik qazanır və mənalı, davamlı və məhsuldar olur.

Problemin elmi yeniliyi. Tənqidi düşüncə, hər hansı bir fəaliyyəti yerinə yetirmək barədə qərar verməyə yönəlmiş aydın, əsaslı, əks etdirən düşüncədir. Burada sadəcə mövzuları, faktları əzbərləmək, eşitdiklərinizi və ya oxuduqlarınızı qəbul etmək yox, mövzuda əksolunanlara tənqidi yanaşmaq və fərziyyələrə necə nail olmaq yollarını əhatə edir

Problemin praktik əhəmiyyəti. Tənqidi düşünmək qabiliyyətinə nail olmaq üçün şagirdlərdə əlverişli qərar qəbul etmək, eləcə də problemləri həll etmək bacarığı formalaşdırılmalı, intellektual, fiziki, emosional, mənəvi amillər düzgün balanslaşdırılmalıdır. Belə olduğu təqdirdə tənqidi düşüncə təhsil alanların öyrənmə təcrübəsini genişləndirər, fənnin mənimsənilməsini daha da asanlaşdırar. Çünki tənqidi təfəkkürün şagirdlərin nailiyyətləri ilə yüksək nisbətdə əlaqəsi var.

Ədəbiyyat:

1. Kərimov, Y. Təlim metodları. / Y. Kərimov. –Bakı, 2009. – səh. 279.
2. Nəzərov, A. “Müasir təlim texnologiyaları”. / A. Nəzərov. – Bakı, 2012. – səh.95.
3. Cavadov, İ., Kazımova Ş. “Öyrənmə fəaliyyəti üçün münbit şəraitin yaradılması”. –Bakı, 2020. -səh.107.
4. Брушлинский, А.В. Психология мышления и проблемное обучение. / А.В. Брушлинский. – М.: Знание, – 1983. – 96 с.
5. Гальперин П.Я. Психология мышления о по этапном формировании умственных действий: – Москва, 1986.

E-mail: sehlaelekberova1982@gmail.com
Redaksiyaya daxil olub: 16.04.2024

UOT 372.882

İlahə Zahid qızı Rəsulova
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorant
Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu
***Orcid**: 0000 0002 7657 5877*

OXUYUB-ANLAMA BACARIQLARININ MÜASİR BEYNƏLXALQ PEDAQOJİ ÜSUL VƏ METODLARININ NƏZƏRİ GÖSTƏRİCİLƏRİ

Илаха Захид гызы Расулова
докторант по программе доктора философии
Института Образования Азербайджанской Республики

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПОКАЗАТЕЛИ СОВРЕМЕННЫХ МЕЖДУНАРОДНЫХ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ МЕТОДОВ РАЗВИТИЯ НАВЫКОВ ЧТЕНИЯ И ПОНИМАНИЯ ТЕКСТА

İlaha Zahid Rasulova
doctoral student at the Institute of Education
of the Republic of Azerbaijan

THEORETICAL INDICATORS OF MODERN INTERNATIONAL PEDAGOGICAL METHODS OF READING COMPREHENSION SKILLS

Xülasə. Məqalədə oxuyub-anlama bacarıqlarının inkişafında həyata keçirilən müasir praktiki modellərin nəzəri əsasları təhlil edilir. Eyni zamanda beynəlxalq pedaqoji modellərin şagirdlərin hərtərəfli inkişafında oynadığı rol araşdırılır. İnteraktiv öyrənmə platformalarının yaradılması, müasir informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının geniş tətbiqi dövründə milli maraqların, mental qanunların və canlı ünsiyyətin arxa plana keçməməsi üçün təkliflər də təqdim edilir. Məqalə qeyd edilən beynəlxalq metodların ölkəmizdə tətbiqi imkanları ilə də bağlı təhlillər təqdim edir. Bu metod və pedaqoji üsulların tətbiqinə təsir göstərən amillər, müsbət və mənfi parametrləri xarakterizə edilir. Burada beynəlxalq pedaqoji modellərin özünü belə anlamaq üçün müxtəlif mədəniyyətlərin təhsilə necə yanaşdığına dair ümumi nəzəri məsələlər də nəzərə alınır. Bütün bunlar son nəticədə təhsilin səmərəliliyinin artırılmasına bu və ya digər şəkildə xidmət edir. Tədqiqat zamanı modellərin müxtəlifliyinin səbəbləri də araşdırılır. Effektiv tədris yerli kontekstlərə uyğunlaşdığı üçün vahid "ən yaxşı" model anlayışının olmamasına diqqət çəkilir. Fərdi və kollektivist cəmiyyətlərin fərqli öyrənmə üslubları burada önəmli rol oynayır. Belə ki, bəzi ölkələr təqdim edilən məlumatı əzbərlətməyə, digərləri isə tənqidi düşüncəyə üstünlük verirlər. Məqalədə eyni zamanda oxuyub-anlama üzrə beynəlxalq pedaqoji modellərin tədris və öyrənmə perspektivinin genişləndirilməsindəki rolu təhlil edilir.

Açar sözlər: *oxuyub-anlama, pedaqoji üsullar, təhsil, məktəb, qlobal təhsil, interaktiv öyrənmə*

Резюме. В статье анализируются теоретические основы современных практических моделей развития навыков чтения и понимания текста. Также исследуется роль международных педагогических моделей в общем развитии учеников. Предлагаются рекомендации по созданию интерактивных обучающих платформ с учетом широкого применения современных информационных и коммуникационных технологий для сохранения национальных интересов,

ментальных законов и живого общения. В статье также представлены анализ возможностей применения указанных международных методов в нашей стране. Описываются факторы, влияющие на применение этих методов и педагогических подходов, а также характеризуются их положительные и отрицательные параметры. Для понимания сути международных педагогических моделей также учитываются общие теоретические вопросы отношения различных культур к образованию. Все это в конечном итоге способствует повышению эффективности образования. В ходе исследования также изучаются причины разнообразия моделей. Обращается внимание на отсутствие единой "лучшей" модели, поскольку эффективное обучение должно адаптироваться к местным контекстам. Различия в индивидуальных и коллективистских обществах играют важную роль в различиях в стилях обучения. Так, некоторые страны предпочитают представление информации, в то время как другие отдают предпочтение критическому мышлению. В статье также анализируется роль международных педагогических моделей в расширении перспектив обучения и обучения чтению и пониманию текста.

Ключевые слова: *чтение и понимание, педагогические методы, образование, школа, мировое образование, интерактивное обучение*

Summary. The article analyzes the theoretical foundations of modern practical models in the development of reading comprehension skills. At the same time, the role of international pedagogical models in the holistic development of students is explored. Recommendations are also submitted to ensure that national interests, mental laws and live communication will be taken into account while the establishment of interactive learning platforms and the application of modern information and communication technologies.

The article also presents analyzes of the possibilities of applying the mentioned international methods in our country. Factors affecting the application of this method and pedagogical methods, positive and negative parameters are characterized. Here, general theoretical issues on different cultural approach in education are also taken into account in order to understand the international pedagogical models themselves. All this ultimately serves to increase the overall effectiveness of education. The reasons of the diversity of the models are also investigated in the study. Effective teaching method is adapted to local contexts, hence there is no a single "best" model. The different learning styles of individualistic and collectivist societies play an important role here. Thus, some countries prefer memorization of the presented information, while others prefer critical thinking. At the same time, the article analyzes the role of international pedagogical models on reading comprehension in expanding the perspective of teaching and learning.

Keywords: *reading comprehension, pedagogical methods, education, school, global education, interactive learning*

Giriş. Bəzi müasir beynəlxalq pedaqoji metodlar şagirdlərə ümumiləşdirmələr aparmağa və nəticə çıxarmağa kömək edə bilər. Qlobal pedaqoji üsulların müasir siması elektron və rəqəmsal platformaların dəstəyidir. Lakin heç bir elektron vasitə və vəsait canlı ünsiyyət qədər insanın sosial varlıq kimi təməl prinsipini əvəz edə bilməz. Lakin danılmaz faktdır ki, zaman keçdikcə bir sıra elektron və rəqəmsal vasitələr təhsilin ayrılmaz hissəsinə çevrilməkdədir. Qrafik təşkilatçılar burda böyük önəm kəsb edir. Bu vizual alətlər (ağıllı xəritələr və ya axın qrafikləri kimi) şagirdlərə mətnlərdə nümunələri, əlaqələri və əsas məqamları müəyyən etməyə kömək edir. Bu, şagirdləri öz anlayışlarını müqayisə etməyə və ümumi nəticələr çıxarmağa təşviq

edərək, yenə də fərdi və ya əməkdaşlıq yolu ilə edilə bilər. Müqayisəli təhlil üsulu burada öz sözünü deyir. Bu üsul eyni mövzuda müxtəlif mənbələrdən və ya perspektivlərdən olan mətnlərin təhlilini əhatə edir. Məlumatları müqayisə etmək və ziddiyyət meydana gətirməklə şagirdlər əsas nümunələri müəyyən edə və daha geniş ümumiləşdirmələr hazırlaya bilərlər.

Əsas diqqətin yönəldildiyi beynəlxalq qəbul edilmiş ənənəvi (və bu gün də öz əhəmiyyətini qoruyan) üsullara Sokratik seminar formatlı müzakirə üsulları daxildir. Şagirdin rəhbərlik etdiyi bu müzakirə tənqidi düşüncəni və iddiaların əsaslandırılmasını təşviq edən açıq suallara yönəlib. Bu, şagirdlərə mətndəki sübutları təhlil etməyə və yaxşı dəstəklənən nəticələrə gəlmək üçün istifadə etməyə kömək edir.

Mühüm ənənəvi beynəlxalq strategiyalardan biri də TPS modeldir (Think-Pair-Share), yəni düşün-qoşalaşdır-paylaş strategiyasıdır. Bu strategiya fərdi düşüncəni, sonra isə qrup müzakirəsini təşviq edir. Şagirdlər əvvəlcə bir sual üzərində fərdi şəkildə düşünürlər, sonra öz fikirlərini və əsaslandırmalarını bölüşmək üçün cütləşirlər və nəhayət, bütün siniflə əsas təklifləri bölüşürlər. Bu əməkdaşlıq prosesi ümumiləşdirmələri və nəticələri gücləndirir. Daha bir metod sorğuya əsaslanan öyrənmə metodudur. Şagirdlər sualı və ya problemi fəal şəkildə araşdırır, məlumatları təhlil edir və əldə etdikləri nəticələrə əsasən nəticə çıxarırlar. Bu yanaşma yüksək səviyyəli düşünmə bacarıqlarını və konkret nümunələrdən ümumiləşdirmə qabiliyyətini inkişaf etdirir. Müəllimlər ilkin olaraq şagirdlərə ümumiləşdirmələr aparmağa və nəticə çıxarmağa istiqamətləndirmək üçün göstərişlər və suallar verməklə mühüm rol oynaya bilərlər. Şagirdlər öz bacarıqlarını inkişaf etdirdikcə, dəstəyin səviyyəsi tədricən azaldıla bilər. Bu metodların birləşməsindən istifadə müxtəlif öyrənmə üslublarına cavab verə bilər və şagirdləri məşğul saxlaya bilər. Bu beynəlxalq metodları milli tədrisə daxil etməklə şagirdləri əsas qavrayışdan kənara çıxarmaq və bütün fənlərdə onlara yaxşı xidmət edəcək tənqidi düşünmə qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək bacarıqları ilə təchiz edə bilmək mümkündür.

Əsas hissə. Şagirdlərin oxuduqları və anladıqları haqqında ümumiləşdirmələr aparmaq, nəticə çıxarmaq bacarıqlarını artırmaq üçün bir sıra müasir pedaqoji texnika və üsullar mövcuddur. Onların arasında bir sıra müasir metodlar ön plana çıxır, o cümlədən kinestetik tədris metodu, interaktiv təlim platformalarının yaradılması (leveraj texnologiyası), ənənəvi sinif mühazirələri və ev tapşırıqlarını birləşdirən pedaqoji model, məsələn, "çevrilmiş siniflər" və s. yer alır. Kinestetik model bir neçə ərəb ölkəsində (madaris) tətbiq edilən tədris metodudur ki, burada şagirdlər oxuduqlarını başa düşmək üçün fiziki təmasdan, yəni obyektə toxunurlar. Məsələn, kitabda ağac və bitkilərin təsvirini daha yaxşı başa düşmək üçün şagirdlərin bu bitkilərlə fiziki təmasını təşkil etmək məqsədəuyğun hesab edilir. Bir sıra Şimali Amerika məktəblərində dərsdən əvvəl evdə ənənəvi mühazirənin izlənildiyi və şagirdlərə rəhbərlik etmək üçün bir müəllimin iştirakı ilə ev tapşırığı yerinə yetirildiyi "çevrilmiş siniflər" adlı modeldən istifadə edir. Fəal öyrənməni təşviq etmək üçün beynəlxalq təhsil tendensiyalarına əsaslanan bəzi əlavə xidmətlər də mövcuddur. Məsələn, Finlandiya və ABŞ kimi bəzi ölkələrdə real dünya ilə əlaqəni təşviq edən xüsusi təhsil xid-

mətləri (nöqtələri birləşdirin və s.) mövcuddur.

Konsepsiya Nailiyyət Tədrisi: Müəllimin rəhbərlik etdiyi bu yanaşma şagirdlərə nümunələr və konsepsiyanın qeyri-nümunələrini təqdim edir. Rəhbərləşdirilmiş sorğu vasitəsilə şagirdlər müəyyənedici xüsusiyyətləri təhlil edir, onları konsepsiyanın ümumi tərifinə aparırlar.

Kinestetik öyrənənlər hərəkət və fiziki fəaliyyət vasitəsilə öyrənərək inkişaf edirlər. Bu öyrənmə metodunun mahiyyəti budur:

Konsepsiya: fiziki təmasla öyrənənlər də adlandırılan kinestetik öyrənənlər, informasiya ilə fiziki olaraq məşğul ola bildikdə daha yaxşı idrak məhsulu emal edirlər. Onlar tez-tez ənənəvi mühazirələri və ya oxumağı çətin hesab edirlər və praktiki təcrübələrdən daha çox faydalanırlar.

Əsas xüsusiyyətlər:

*Dinləmək və ya izləməkdənsə, etməyə üstünlük vermək:

*Obyektləri qurmaq, yaratmaq və ya manipulyasiya etməklə ən yaxşı şəkildə öyrənmək:

*Rol oynamaqdan, nümayişlərdən və təcrübələrdən həzz almaq (Richards, A.J., 2019).

Kinestetik öyrənmə strategiyalarına aşağıdakılar daxildir:

Təcrübə əsaslı fəaliyyətlər: Şagirdlərə materialla fiziki əlaqə yaratmağa imkan verən fəaliyyətlər birləşdirilir. Bu, modellərin qurulması, eksperimentlərin aparılması, simulyasiyalarda iştirak və ya konsepsiyaların fiziki təsvirlərinin yaradılmasını əhatə edə bilər.

Hərəkət fasilələri: Dərslər zamanı qısamüddətli fiziki fəaliyyətə icazə verilir. Şagirdlər məlumatın saxlanmasını yaxşılaşdırmaq və diqqətini cəmləmək üçün otura, ətrafda gəzə və ya digər fiziki hərəkətlər edə bilərlər.

Kinestetik qeydlərin aparılması: Şagirdlər diaqramlar çəkmək, qrafik təşkilatçılardan istifadə etmək və ya məlumatları dəfələrlə yenidən yazmaq kimi hərəkəti əhatə edən üsullarla qeydlər aparmağa təşviq edir.

Rol oyunu və simulyasiyalar: Kinestetik öyrənənlər ssenariləri və ya tarixi hadisələri həyata keçirməyə imkan verən fəaliyyətlərdən faydalana bilərlər. Bu, onlara anlayışları təcəssüm etdirməyə və daha dərindən başa düşməyə kömək edir. Kinestetik oyunlar və tapmacalar: Hərəkət və ya obyektlərin manipulyasiyasını əhatə edən təhsil oyunları öyrənmək üçün əyləncəli və cəlbedici bir yol ola bilər.

Kinestetik öyrənmənin aşağıdakı faydaları vardır: Məlumatın saxlanmasını yaxşılaşdırır: Fiziki məşğulluq yaddaşı gücləndirir və öyrənməni gücləndirir. Motivasiyanı artırır: Kinestetik öyrənənlər hərəkət edə bildikdə və fəal iştirak etdikdə daha çox məşğul olurlar. Problemlərin həlli bacarıqlarını inkişaf etdirir: Təcrübəli fəaliyyətlər tənqidi düşüncə və yaradıcı həll yollarını təşviq edir. Bütün qeyd edilənlərə baxmayaraq, kinestetik öyrənmə yalnız bir növ öyrənmə tərzidir. İdeal olaraq, təhsil müxtəlif öyrənənlərə xidmət göstərmək üçün müxtəlif üsulları özündə birləşdirməlidir (Ronald R. Sims, Serbrenia J. Sims, 1995).

İnteraktiv təlim platformalarının yaradılması (leveraj texnologiyası) müasir beynəlxalq strategiyalardan biridir və aşağıdakı konseptləri özündə ehtiva edir: Mikroöyrənmə: Mürəkkəb mövzuları testlər, oyunlar və simulyasiyalar ilə kiçik ölçülü interaktiv modullara bölmək lazımdır. Bu, daha qısa diqqət müddətini təmin edir və aktiv öyrənməni təşviq edir. Oyunlaşdırma: Öyrənənləri həvəsləndirmək və prosesi daha cəlb-

edici etmək üçün xallar, nişanlar və lider lövhələri kimi oyun mexanikasını inteqrasiya etmək mümkündür. Multimedia inteqrasiyası: Fərqli öyrənmə üslublarına cavab vermək və daha təsirli təcrübə yaratmaq üçün mətn, audio, video və şəkilləri birləşdirmək olar. İnteraktiv hekayələr: Şagirdlərə seçim etmək və nəticələrini yaşamağa imkan vermək üçün şaxələnmiş povestlərdən, simulyasiyalardan və ya rol oynayan oyunlardan istifadə etmək daha dərindən başa düşülməyə kömək edir. Texnoloji alətlər və xüsusiyyətləri:

Öyrənmə İdarəetmə Sistemləri (LMS): Bu platformalar kurs məzmununu çatdırmaq, tapşırıqları idarə etmək və öyrənənlərin gedişatını izləmək üçün mərkəzi mərkəz təmin edir. Populyar variantlara Moodle, Canvas və Blackboard daxildir.

Müəllif alətləri: Bu proqram formaları geniş kodlaşdırma biliyinə ehtiyac duymadan interaktiv təlim modulları, testlər və simulyasiyalar yaratmağa imkan verir.

Əməkdaşlıq Alətləri: Həmyaşıdlar arasında öyrənmə və bilik mübadiləsini təşviq etmək üçün müzakirə forumları, söhbət otaqları və video konfrans kimi xüsusiyyətləri birləşdirir.

Virtual Reallıq (VR) və Artırılmış Reallıq (AR): Bu inkişaf edən texnologiyalar öyrənənləri müxtəlif mühitlərə daşıya və ya mürəkkəb anlayışları yeni şəkildə vizuallaşdıra bilən immersiv öyrənmə təcrübələri yaradır (Sarker, Md Nazirul Islam, et al., 2019).

Müasir beynəlxalq metodlar içərisində xüsusi yeri olan üsullardan biri də "çevrilmiş sinif otaqları" (flipped classrooms) metodudur. Çevrilmiş sinif otaqları mühazirələrin və ev tapşırıqlarının çatdırılmasının ənənəvi üsulunu dəyişdirən qarışıq öyrənmə mühitinin bir növüdür. Konsepsiyanın açıqlaması budur:

Ənənəvi sinifdə müəllimlər sinifdə mühazirə oxuyur və şagirdlər ev tapşırıqları vasitəsilə öyrəndiklərini tətbiq edirlər. Çevrilmiş sinif bu yanaşmanı tərsinə çevirir. Şagirdlər mühazirələrə və məlumat məzmununa sinifdən kənarda, çox vaxt onlayn videolar, təqdimatlar və ya oxunuşlar vasitəsilə daxil olurlar.

Bu, müzakirələr, problem həll etmə məşqləri, layihələr və qrup işi kimi daha interaktiv fəaliyyətlər üçün qiymətli dərs vaxtını azad edir. "Flipped" siniflərin faydaları bunlardır:

Artan iştirak: Şagirdlər fəal öyrənmə fəaliyyətləri zamanı daha dərindən araşdırma və tətbiq etməyə imkan verən təməl biliklərlə hazırlanmış sinifə gəlirlər. Fərdiləşdirilmiş öyrənmə: Müəllimlər fərdi şagird ehtiyaclarını qarşılamaq və məqsədyönlü dəstək göstərmək üçün dərs vaxtından istifadə edə bilərlər. Tənqidi düşüncə bacarıqlarının inkişafı: Aktiv təlim fəaliyyətləri şagirdləri informasiyanı təhlil etməyə, qiymətləndirməyə və tətbiq etməyə həvəsləndirir, tənqidi təfəkkürün inkişafına təkan verir. Təkmilləşdirilmiş əməkdaşlıq: Köçürülmüş sinif otaqları çox vaxt əməkdaşlıq bacarıqlarını inkişaf etdirən qrup işi və müzakirələri əhatə edir. Öz-özünə öyrənmə: Şagirdlər əvvəlcədən yazılmış mühazirələrə dəfələrlə daxil ola və başa düşdüyünə əsasən tempi tənzimləyə bilərlər.

"Flipped" siniflərin bir sıra problemləri də vardır: Texnologiyaya giriş: Şagirdlərin sinifdən əvvəl materialları görmək üçün etibarlı internetə çıxışı lazımdır. Vaxtın idarə edilməsi: Şagirdlər sinifdaxili fəaliyyətlərə hazırlanmaq üçün dərsdən əvvəl işləri tamamlamaqda intizamlı olmalıdırlar. Müəllim hazırlığı: Tərbiyəçilər çevrilmiş sinif

otaqlarını necə effektiv şəkildə dizayn etmək və idarə etmək barədə təlimə ehtiyac duyurlar. Bütün mövzular üçün uyğun olmaması: Bu metod bütün fənlər və ya öyrənmə məqsədləri üçün ideal olmaya bilər (Luttenberger, S, et al., 2018).

Nəticə. Bütövlükdə, qeyd edilən metodlar şagirdlərin iştirakını və öyrənmə nəticələrini artırmaq üçün güclü bir vasitə ola bilər. Bununla belə, çətinlikləri nəzərə almaq və yanaşmaların xüsusi tədris məqsədlərimizə və şagird kütləsinə uyğun olmasını təmin etmək vacibdir. Bu metodların Azərbaycanda yalnız pilot layihə şəklində tətbiqini yoxlamaq mümkündür. Eyni zamanda milli tədris sisteminin ənənəvi üsullarını da mütləq nəzərə almaq lazımdır.

Problemin aktuallığı. Məqalənin mövzusu təhsilalanların say tərkibinin artımı və qeyri-bərabərliyi fonunda, bölgələrdə təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi və daha sürətli, səmərəli tədrisin tətbiqi məqsədilə yeni üsulların öyrənilməsi baxımından aktuallıq kəsb edir.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə təhlil olunan metodlar Azərbaycan elmi-pedaqoji sahəsi üçün yenidir. Təhlil işində əsas məqsəd bu metodların müsbət və mənfi cəhətlərini müəyyənləşdirmək və gələcəkdə tətbiqinin mümkünlüyünü nəzəri baxımdan araşdırmaqdır.

Problemin praktiki əhəmiyyəti. Məqalə təhsil tədqiqatları sahəsində innovativ həll yolları axtaran müəlliflər üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, təhsildə mövcud olan müəyyən problemlərin (bəzi məktəblərdə şagird sıxlığı, pedaqoji kadr çatışmazlığı və s.) həllində beynəlxalq təcrübəyə yönəlmək mühüm əhəmiyyətə malikdir və milli təhsillə vahid hibrid modelin meydana gətirilməsində istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat:

1. Luttenberger, S, Macher, D, Maidl, V, Rominger, Ch, Aydin, N, Paechter, M (2018). "Different patterns of university students' integration of lecture podcasts, learning materials, and lecture attendance in a psychology course". Education and Information Technologies. 23 (1): p.p. 165–178.
2. Richards, A.J. (2019). "Teaching Mechanics Using Kinesthetic Learning Activities". The Physics Teacher. 57 (1): p.p. 35–38.
3. Ronald R. Sims; Serbrenia J. Sims (1995). The Importance of Learning Styles: Understanding the Implications for Learning, Course Design, and Education. Greenwood Publishing Group. pp. 53
4. Sarker, Md Nazirul Islam & Wu, Min & Qian, Cao & Alam, G.M. & Li, Dan. (2019). Leveraging Digital Technology for Better Learning and Education: A Systematic Literature Review. International Journal of Information and Education Technology. 9. 453-461. 10.18178/ijiet.2019.9.7.1246.

E-mail: ilaha.rasulova1@gmail.com

Redaksiyaya daxil olub: 24.04.2024.

UOT 372.894(47)Az

Turanə Fazil qızı İsmayılova
Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorantı
Orcid: https://orcid.org//0000-0001-6462-7759

TƏLƏBƏLƏRİN İDRAK FƏALLIĞININ YÜKSƏLDİLMƏSİNDƏ AZƏRBAYCAN TARİXİNİN TƏDRİSİNİN MÖVCUD PROQRAM VƏ ƏDƏBİYYATLARDA TƏHLİLİ VƏZİYYƏTİ

Турана Фазиль гызы Исмайлова
докторант по программе доктора философии
Института Образования Азербайджанской Республики

АНАЛИЗ СУЩЕСТВУЮЩИХ ПРОГРАММ И ЛИТЕРАТУРЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА В ПОВЫШЕНИИ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ АКТИВНОСТИ СТУДЕНТОВ

Turana Fazıl Ismailova
doctorial student in the program of doctor of philosophy at
Institute Education of the Republic of Azerbaijan

ANALYSIS OF THE CURRENT PROGRAM AND LITERATURE OF THE TEACHING OF AZERBAIJAN HISTORY IN INCREASE OF COGNITIVE ACTIVITY OF STUDENTS

Xülasə. Məqalədə ilk növbədə ali məktəblərdə Azərbaycan tarixinin tədrisində tələbələrin idrak fəallığının inkişaf etdirilməsinin müasir metodik vəsait, dərs vəsaiti, dərsliklərdə müasir rolu və imkanlarından bəhs olunur. Elmi araşdırmalar və təcrübə göstərir ki, Azərbaycan tarixi dərslərinin tədrisində idrak fəallığının inkişafının son dövrlərdə xüsusilə yeni dərs vəsaiti, metodik vəsait və dərsliklərdə nəzərə alınması tələbələrin akademik mühitdə və gündəlik həyatda uğur qazanmasına təkan verir .

Açar sözlər: *Ali məktəb, Azərbaycan tarixinin tədrisi , Azərbaycan tarixi, idrak fəallığı, təlim prosesi , dərslik, dərs vəsaiti, metodik vəsait*

Резюме: В статье, в первую очередь, повествуется о современной роли и возможностях развития познавательной деятельности студентов при преподавании истории Азербайджана в высших школах. Научные исследования и опыт показывают, что развитие познавательной деятельности при преподавании уроков истории Азербайджана, особенно в новых учебных пособиях, методических пособиях и учебниках, способствует достижению успехов студентов в академической среде и в повседневной жизни.

Ключевые слова: *Высшая школа, преподавание истории Азербайджана, история Азербайджана, познавательная активность, учебный процесс, учебник, учебное пособие, методическое пособие*

Summary: First of all, the article talks about the modern role and possibilities of developing the cognitive activity of students in the teaching of Azerbaijani history in higher schools. Scientific research and experience show that the development of cognitive activity in the teaching of Azerbaijani history lessons, especially in new teaching aids, methodical aids and textbooks, encourages students to succeed in the academic environment and in everyday life.
Keywords: *Higher school, teaching of Azerbaijani history, Azerbaijani history, cognitive activity, learning process, textbook, teaching aid, methodical aid*

Ali təhsilin inkişafının müasir tendensiyası onun müəllimdən tələbəyə yönəldilməsini nəzərdə tutur [9, s.58].

Ali məktəblərdə Azərbaycan tarixinin tədrisində idrak fəallığının yüksəldilməsi probleminin təhlili üçün hazırlanmış konkret ədəbiyyat mövcud deyil. Lakin konkret olmasa da bütün təhlil apardığımız proqram və metodik ədəbiyyatlarda, dərs vəsaiti və dərsliklərdə bu məsələ ön plana çəkilmiş, işıqlandırılır.

Problemimizə bağlı Azərbaycan tarixi proqramını təhlil edərkən görürük ki, qədim dövrdən müasir dövrə qədər tarix sistemli şəkildə verilmişdir. 2023 -cü ildə Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirinin F-725 №-li 19.12.2022-ci il tarixli əmrinə əsasən çap edilmiş Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin "Tarix müəllimliyi" (050116) və "Tarix və Coğrafiya müəllimliyi" (050117) ixtisasları üzrə bakalavriat səviyyəsi Azərbaycan tarixi proqramına (müəlliflər: dos. N.Ə. Əhmədova və dos. Z.H. Kərimov, elmi red. prof. C.M. Cəfərov) nəzər salaq.

Cəmiyyət üçün yüksək ixtisaslı kadrlar hazırlamaq müasir dövrdə ali məktəblərin qarşısında duran əsas vəzifədir. Hər bir təhsil müəssisəsi çalışır ki, onun hazırladığı mütəxəssislər dərin nəzəri biliklərə və təcrübələrə, vərdişlərə yiyələnsinlər. Bütün bu vəzifələrin həyata keçirilməsi üçün ali məktəblərdə ictimai-siyasi fənlərin əsasını təşkil edən tarix fənninin , daha dəqiq desək, "Vətən tarixinin"nin keçirilməsi çox mühüm əhəmiyyətə malikdir. "ADPU"-nun "Tarix və coğrafiya" müəllimliyi ixtisaslarında təhsil alan tələbələr üçün nəzərdə tutulmuş Azərbaycan tarixi proqramının tərtibi məhz həmin zərurətdən doğmuşdur. "Azərbaycan tarixi" fənni ali Təhsil Pilləsinin Dövlət Standartlarının bakalavr səviyyəsinin tarix müəllimliyi və tarix coğrafiya müəllimliyi ixtisası üzrə Təhsil Proqramının ixtisas-peşə hazırlığı fənləri bölümünün baza (məcburi) fənnidir. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin yeni müəyyənləşdirilmiş Bakalavriat təhsil səviyyəsinin ixtisas üzrə Təhsil Proqramına (2020) əsasən ali təhsil müəssisələrində bütün ixtisaslar üzrə "Azərbaycan tarixi" fənninin tədrisinin mühüm əhəmiyyəti və zəruriliyi nəzərə alınmaqla, bu fənn ixtisasın ümumi fənlər bölümünə daxil edilmişdir

	Fənn	İxtisas	Müh. saatı	Seminar saatı	Cəmi saat
1.	Azərbaycan tarixi -1	Tarix müəllimliyi	45	45	90
2.	Azərbaycan tarixi -1	Tarix coğrafiya müəllimliyi	30	30	60

3.	Azərbaycan tarixi -2	Tarix müəllimliyi	45	45	90
4.	Azərbaycan tarixi -2	Tarix coğrafiya müəllimliyi	45	30	75
5.	Azərbaycan tarixi -3	Tarix müəllimliyi	45	45	90

[11. s.3].

Tərtib olunan fənn proqramında "Azərbaycan tarixi" fənninin tədrisinin məqsəd və vəzifələri, fənnin Tədris planında yeri və rolu, fənnin tədris prosesində təhsilalanların qazanacaqları kompetensiyalar (səriştələr), fənnin tədrisi üçün nəzərdə tutulmuş təhsil kredit vahidlərinin auditoriya və auditoriyadan kənar dərs saatları ilə ifadəsi, fənnə aid mövzular və onların məzmunu, fənnin tədrisinin texnologiyası, fənnin mənimsənilməsinə nəzarət sxemi, nəzəri və praktiki dərslərin mövzular üzrə bölgüsü, fənnin dərindən və hərtərəfli öyrənilməsi üçün tövsiyyə olunan ədəbiyyat siyahısı öz əksini tapmışdır [12. s. 3].

Tarixin tədrisi metodikasının bir elm kimi müxtəlif tarixi dövrlərdəki inkişaf mərhələlərində əsas problemləri olmuşdur. Məlumdur ki, iki əsrə yaxın nə çar imperiyası, nə də onun varisi Sovet hakimiyyəti dövründə məktəblərdə milli tarixlərin geniş və məqsədyönlü şəkildə tədrisindən danışmaq düzgün olmazdı. Təbii ki, belə bir şəraitdə tarixin tədrisi metodikası bir elm kimi millilik baxımından inkişaf edə bilməzdi [13, s.7].

Azərbaycan tarixinin tələbələrə mənimsədilməsində mühüm rol oynayan Azərbaycan tarixi 7 cildinə qısaca nəzər salaq:

"Yeddi cildliyin birinci cildində" [1] Azərbaycan tarixinə giriş, onun obyekti və predmeti, ibtidai icma və qədim dövr məsələlərinin daha geniş öyrənilməsinə, ikinci cildi" [2] ölkəmizin erkən orta əsrlər tarixi işıqlandırılmasına, 3-cü cildi" [3] Vətənimizin XIII əsrdən başlayaraq son dövrünün işıqlandırılmasına monqol əsarəti və onun nəticələri, burada təşəkkül tapan Azərbaycan dövlətlərinin tarixi, onların yaranması, süqutu, xanlıqlar dövrü, xalqımızın xarici işğalçıların təcavüzünə qarşı zadlıq mübarizəsi, eləcə də dövrün ictimai-iqtisadi, mədəni həyatı ətraflı şəkildə işıqlandırılmasına, IV cildi [4] XIX əsr Azərbaycan tarixinin əsas sahələrinə - XIX əsrin başlanğıcında Çar Rusiyası Şimali Azərbaycanı istila etməsi ölkəmizin şimal hissəsi Rusiya tərkibinə qatılmasına, istilanın gedişi, çar Rusiyasının Şimali Azərbaycanı ucqar müstəmləkəyə çevirməsi siyasəti, xalqın ona qarşı mübarizəsi, ölkənin sosial -iqtisadi siyasi, mədəniyyət tarixi, XIX əsrin son rübündə burada kapitalist münasibətlərinin qərarlaşması, bununla əlaqədar sənayenin, kənd təsərrüfatının inkişaf xüsusiyyətləri, sosial dəyişikliklər, ictimai-siyasi hadisələr, eləcə də Azərbaycan xalqının millət kimi təşəkkül tapması, milli şüurun yüksəlişi, Azərbaycan dili və mədəniyyətinin inkişaf mərhələləri kifayət qədər işıqlandırılmasına həsr edilmişdir. Azərbaycan tarixinin 1900-1920-ci illər dövrünü əhatə edən "Yeddi cildliyin beşinci cildi" [5] Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması ilə nəticələnən milli azadlıq hərəkatından geniş şəkildə bəhs edərək bilik mənbəyi kimi tələbələr üçün kifayət qədər didaktik cəhətdən yetərlidir, sxem, cədvəl, şəkil, illüstrasiyalar ilə də diqqət cəlb edir.

Azərbaycan tarixinin XX əsrin 20-ci 30-cu illərini əhatə edən, “Yeddi cildliyin VI cildi” çoxlu ədəbiyyat-lardan istifadə olunmaqla ümumiləşdirilmiş tarixi faktlar əsasında Sosialist quruculuğunun başlanması, aqrar sahədə kollektivləşmənin başlanması, ölkə əhalisinin nisbətən iqtisadi və mədə-ni, intellektual cəhətdən fərqlənən təbəqəsinin kütləvi surətdə sürgünlərə məruz qalması; sənayeləşdirmənin sürətləndirilməsi; ölkənin elektrikləşdirilməsi; mədəni quruculuq və s. əhatə etməklə diqqət cəlb edir [6] .

“Yeddi cildliyin VII cildi” [7] həm məzmununa, həm tərtibinə, həm də Azərbaycan tarixinin ən yeni dövrünü əhatə etməsi ilə ali təhsil müəssələrində mühüm istifadə edilən kitablar sırasındadır. Azərbaycan tarixinin 7-ci cildi Azərbaycanın 1941-ci il iyun ayından 2002-ciilədək olan mürəkkəb, ziddiyyətli tarixi dövrü əks etdirir.

E. Bəkirovanın müəllifi olduğu monoqrafiyada Cənubi Qafqazın ən qədim dövlətlərindən olan Albaniya dövlətinin qərb ərazilərinin siyasi tarixi, tarixi coğrafiyası, əhali tarixi, təsərrüfat həyatı, bu sərhədlər daxilində baş vermiş siyasi və mədəni proseslər təhlil edilir [10].

R.Ə. Ağayevin Ərəb Xilafəti dövründə Azərbaycan əhalisi adlı monoqrafiyası [8] Azərbaycan tarixinin Ərəb xilafəti dövrü ilə bağlı tələbələrin bilikləri dərin mənimsəməsində müsbət əhəmiyyətlidir.

Problemin elmi yeniliyi. Ali məktəblərdə Azərbaycan tarixinin interaktiv metodlarla tədrisində tələ-bələrin idrak fəallığının inkişaf etdirilməsində yazılan müasir dərs və dərs vəsaitlərinin vacib hissələri və vacibliyi ilə əlaqədar səmərəli fikirlər irəli sürülmüşdür.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Ali məktəblərdə Azərbaycan tarixinin interaktiv metodlarla tədrisində tələbələrin idrak fəallığının inkişaf etdi-rilməsi ilə bağlı qeyd edilən ədəbiyyatlar təlim, tədris prosesi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Problemin aktuallığı. Ali məktəblərdə Azərbaycan tarixinin interaktiv metodlarla tədrisində tələ-bələrin idrak fəallığının inkişaf etdirilməsində müasir dərs vəsaiti, metodik ədəbiyyat və dərsliklərin araşdırılmasının mühüm əhəmiyyəti vardır. Problem baxımından aktuallıq təşkil edir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan tarixi: 7 cilddə, I c. (Ən qədimdən -b.e.III əsri). -Bakı : “Elm”, -2007. -520.+40 s. illüstrasiya.
2. Azərbaycan tarixi: 7 cilddə, II c. (III-XIII əsrin I rübü). -Bakı : “Elm”, -2007. -608s+ 24 s. illüstrasiya
3. Azərbaycan tarixi: 7 cilddə, III c. (XIII-XVIII əsrlər). -Bakı : “Elm”, -2007. -592.+56 s. illüstrasiya.
4. Azərbaycan tarixi: 7 cilddə, IV c. (XIX Əsr). -Bakı : “Elm”, -2007. -504.+48 s. illüstrasiya.
5. Azərbaycan tarixi: 7 cilddə, V c. (1900-1920-ci illər). -Bakı : “Elm”, -2008. -696 . +40 s. illüstrasiya.
6. Azərbaycan tarixi: 7 cilddə, VI c. (aprel 1920-iyun 1941). -Bakı : “Elm”, 2008. -568.+48 s. illüstrasiya.
7. Azərbaycan tarixi : 7 cilddə, VII c. (1941-2000-ci illər). -Bakı : “Elm”, 2008. -608.+ 80 s. illüstrasiya.
8. Ağayev, R.Ə. Ərəb xilafəti dövründə Azərbaycanın əhalisi. / R.Ə. Ağayev. -Bakı: Turxan NPB, -2017. -344 s. 8

9. Balonya prosesində istifadə edilən termin və anlayışların izahlı lüğəti. University of Genoa -Odlar Yurdu Universiteti -Bakı, 2014. – s. 9.
10. Bəkirova, E. Albaniyanın qərb torpaqları (antik dövr). Xəritə və şəkil. “İdeal-Print” MMC, -Bakı, 2021, - 220 s. 10
11. Əhmədova, N.Ə. Azərbaycan tarixi proqramı. “Tarix müəllimliyi” və “Tarix və coğrafiya müəllimliyi ” ixtisasları üçün bakalavriat səviyyəsi üzrə. N.Ə. Əhmədova, Z.H. Kərimov- Bakı : ADPU -nun nəşriyyatı, -2023. -121 s. 11
12. Əhmədova, N.Ə. Azərbaycan tarixi proqramı. Qeyri -ixtisaslar üçün bakalavriat səviyyəsi üzrə. N.Ə. Əhmədova, Z.H. Kərimov- Bakı: ADPU -nun nəşriyyatı, -2023. -174 s. 12
13. Əliyev, R. Müasir mərhələdə vətən tarixindən proqram və dərsliklərin hazırlanmasının aktual problemlər.- Bakı: ADPU, -74 s.

E-mail: turanaismayilova1122@gmail.com
Redaksiyaya qəbul olub:18.03.2024

UOT 372.857

Rauf Lütfəli oğlu Sultanov
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin professoru,
biologiya üzrə elmlər doktoru,
Orcid:https:orcid.org/0000-00002-8934-3055

X SİNİFLƏRİN BİOLOGİYA DƏRSLƏRİNDƏ VALEOLOJİ BİLİKLƏRİN ÖYRƏNİLMƏ İMKANLARI

Рауф Лютфали оглы Султанов
доктор наук по биологии,
профессор кафедры биологии и технологии ее преподавания Азербайджанского Государственного Педагогического Униveритета

ВОЗМОЖНОСТИ ИЗУЧЕНИЯ ВАЛЕОЛОГИЧЕСКИХ ЗНАНИЙ НА УРОКАХ БИОЛОГИИ X КЛАССА

Rauf Lutfali Sultanov
professor at the Azerbaijan State Pedagogical University
doctor of biological sciences

OPPORTUNITIES FOR STUDYING VALEOLOGICAL KNOWLEDGE IN BIOLOGY LESSONS OF X CLASS

Xülasə. İnsanın sağlam, gümrah və xoşbəxt yaşamasının əsas şərtlərindən biri valeoloji biliklərə yiyələnməkdir. Bütün insanlar peşəsindən asılı olmayaraq öz sağlamlığını qorumaq üçün onların valeoloji bilikləri əldə etməsi zəruridir. Məqalədə məktəb valeologiyası ilə əlaqədar onuncu siniflərdə bakteriyaların, göbələklərin, parazit qurdların, birhüceyrəli heyvanların və buğumayaqlıların törətdikləri qüsurların insan sağlamlığına təsiri ilə əlaqədar valeoloji biliklərin tədrisinin imkanları araşdırılır. Burada həmçinin parazit canlıların törətdiyi qüsurlara qarşı mübarizə ilə əlaqədar valeoloji biliklər verilir.

Açar sözlər: *pedaqoji valeologiya, bakteriya, valeoloji bilik, helmintozlar, birhüceyrəli heyvanlar, buğumayaqlılar.*

Резюме. Одним из главных условий здоровой, жизнерадостной и счастливой жизни человека является приобретение валеологических знаний. Всем людям, независимо от их профессии, необходимо приобретать валеологические знания в целях охраны своего здоровья. В статье рассматриваются возможности преподавания валеологических знаний о влиянии недостатков, вызываемых бактериями, грибами, паразитическими червями, одноклеточными животными и членистоногими, на здоровье человека в десятых классах в связи со школьной валеологией. Здесь также валеологические знания даются применительно к борьба с дефектами, вызванными паразитическими организмами.

Ключевые слова: педагогическая валеология, бактерии, валеологические знания, гельминты, одноклеточные животные, членистоногие.

Summary. One of the main conditions for a healthy, cheerful and happy life of a person is to acquire valeological knowledge. It is necessary for all people, regardless of their profession, to acquire valeological knowledge in order to protect their health.

The article examines the possibilities of teaching valeological knowledge about the impact of defects caused by bacteria, fungi, parasitic worms, unicellular animals and arthropods on human health in the tenth grades in connection with school valeology. Here, valeological knowledge is also given in relation to the fight against defects caused by parasitic organisms.

Key words: pedagogical valeology, bacteria, valeological knowledge, helminths, unicellular animals, arthropods.

Müəllim valeoloji biliklərin öyrənilməsi məqsədilə şagirdlərə tədqiqat xarakterli tapşırıqların verilməsini və mövcud problemlərin həlli istiqamətində bacarıqların aşılanmasını təmin etməlidir. Müəllim və şagirdlər pedaqoji valeologiya və məktəb valeologiyasına dair ədəbiyyatlardan və İKT-nın imkanlarından istifadə etməklə ən yeni biliklər haqqında məlumatlanmalıdırlar. Valeoloji biliklərin tədrisində şagirdlərə insan sağlamlığı ilə əlaqədar aktual mövzulara dair referatlar yazdırmaqla təlimin keyfiyyətini yüksəltmək mümkündür. Şagirdlərin valeoloji biliklərinin artırılmasında ekskursiyaların təşkil edilməsi, sinifdənkənar tədbirlərin həyata keçirilməsi, mövcud mövzu ilə əlaqədar faktların, statistik rəqəmlərin toplanması və. s. tədbirlərin həyata keçirilməsinin əhəmiyyəti böyükdür.

Məktəb valeologiyasının tədrisin təşkili formaları və yolları ilə valeoloji biliklərin öyrədilməsi təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə səbəb olur. Valeoloji biliklərin şagirdlərə öyrədilməsi prosesi biologiyanın mövzuları üzrə ardıcıl həyata keçirilməlidir.

Biologiya fənninin tədrisi prosesinə insan sağlmalığına dair valeoloji biliklər daxil edilmişdir. Bu zaman şagirdlərin bilik və bacarıqlarına verilən tələblərdə sanitar-gigiyenik və profilaktik tədbirlərin aparılmasına dair məsələlər nəzərə alınmışdır. Məktəbin on birinci siniflərində mövzu ilə əlaqədar şagirdlər aşağıdakı məsələləri bilməlidirlər.

Şagirdlər bakteriyaların, göbələklərin, parazit qurdların, birhüceyrəli heyvanların, buğumayaqlıların törətdiyi qüsurları və yaydığı xəstəlikləri, həmçinin onların qarşısını almaq üçün insan sağlamlığı ilə əlaqədar valeoloji bilikləri bilməlidirlər.

Şagirdlər bu xəstəliklərin törədilməsi yolları, bu parazitlərin yaşayış şəraiti, həyat tərzi, qidalanması, çoxalması haqqında biologiya dərslərində bilgilərə sahib olduqdan sonra, bu qüsurların qarşısının alınması üçün aparılacaq tədbirləri öyrənməlidirlər.

Bakteriyaların sağlamlığa təsri ilə əlaqədar valeoloji biliklər. Biologiya dərslərində bakteriya və onların törətdiyi xəstəliklərinə dair şagirdlərə aşağıdakı bilikləri tədris edərək onlardan mühafizə olunmaq məqsədi ilə valeoloji biliklər aşılanmalıdır.

Bakteriyaların həyat tərzi, qidalanması, çoxalmasını törətdiyi xəstəliklərin yoluxma yollarının mükəmməl bilən müəllim və şagirdlər mövzu ilə əlaqədar valeoloji bilikləri daha asan mənimsəyirlər. Bakteriyalar qidalanmasına görə avtotroflara, heterotroflara və başqa canlılara bölünürlər. Parazit bakteriyalar bitki, heyvan və insan orqanizmlərinin orqanlarında həyat tərzi keçirərək yaşayırlar. Onlar

sahiblərindən qida mənbəyi kimi istifadə edirlər. Bakteriyalar hazır üzvi maddələrlə qidalanırlar, eyni zamanda qorxulu xəstəlikləri törədirlər.

Bakteriyaların təbiətdə əhəmiyyəti və rolu olduqca böyükdür. Bitkilər atmosferdə və torpaqda olan molekulyar azotdan istifadə edə bilmirlər. Yalnız azot fikse edən bakteriyalar adı şəraitdə atmosfer azotundan istifadə edib, onun üzvi azotlu birləşmələrə çevirirlər.

Bakteriyaların bəziləri oksigenli mühitdə (aerob) digəri isə oksigensiz mühitdə (anaerob) yaşayırlar, Bakteriyaların yaratdıqları xəstəliklərin çoxu yayılmış infeksion xəstəlikləridir. Bu xəstəliklərə – qrip, angina, faringit, tetanus, vərəm, difteriya, qarın yatalağı, brüsselyoz, veba və s. kimi xəstəliklər aiddir. Göründüyü kimi bakterial xəstəliklər insanda tənəffüs yolları və s. kimi orqanlarda müəyyən problemlər yaradır. Lakın uzun müddətli antisanitariya şəraitində, gigiyena qaydalarına əməl edilməyən zibilli və çirkli suyu olan yerlərdə bakteriyaların inkişafı üçün münbit şərait yaradır. Bəzi bakteriyalar ərzaq məhsullarını yararsız vəziyyətə salmaqla insan sağlamlığı üçün təhlükə yaradır.

Göbələklərin törətdikləri qüsurların insan sağlamlığına təsiri ilə əlaqədar valeoloji biliklər. Müəllim biologiya dərslərində şagirdlərdə göbəklər və onun insan orqanizmində törətdiyi qüsurlar haqqında bilikləri formalaşdırdığı zaman valeoloji biliklərdə eyni vaxtda aşılanmalıdır.

Müəllim mövzu ilə əlaqədar göbələklərin həyat tərzi, qidalanma və xəstəlik törətmə yolları ilə əlaqədar şagirdlərdə bioloji bilikləri formalaşdırmalıdır. Göbəklər xlorofilsiz orqanizmlər olduğuna görə hazır üzvi maddələrlə qidalanaraq saprofit və parazit həyat tərzi keçirirlər.

Göbələklər yeməli, zəhərli və xəstəlik törətmə qabiliyyətinə malikdirlər. Ona görə də insanların göbəkləri tanımağı vacibdir. Göbələk insan orqanizminin hər yerində yaşayış. Onun qulaq, burun ,göz , dırnaq və dərinin bəzi yerlərində parazitlik edirlər. İnsan və heyvanların orqanizmində parazit göbəklərinin müxtəlif xəstəlikləri törədirlər. Onlar əsasən yaz aylarında sürətlə çoxları və yayılırlar.

Yoluxucu göbəklər xəstəliyi insanlara xəstənin ayaqqabısından istifadə etdikdə, hovuz, hamam, sauna və idman salonlarına antisanitar vəziyyətdə olduqda keçir. Göbələklərin insanlarda törətdikləri xəstəliklərə keçəllik , göbələk xəstəliyi, dırnaq göbələyi və s. aiddir. Sağlamlığı qorumaq üçün ilk növbədə göbələk xəstəliklərinin yayılmasına səbəb olan amilləri aradan qaldırmaq lazımdır.

İnsanların normal həyat tərzi sürməsi və onların valeoloji sağlamlığını mühafizə etmək məqsədilə hər bir xəstəliyin törəməsinin qarşısının alınmasından ötəri müvafiq valeoloji biliklərin təbliğatı aparılmalıdır. Müəllim şagirdlərə göbələk xəstəliklərinin yayılmasını məhdudlaşdırması üçün sanitar-gigiyenik və profilaktiki tədbirlərlə yanaşı maarifləndirici tədbirlərdə aparmalıdır.

Parazit qurdlarla yoluxmanın sağlamlığa təsiri ilə əlaqədar valeoloji biliklər. Biologiya dərslərində müəllim parazit qurdların xəstəliklərin törətməsinin və ya yayılmasının yollarını və bu qüsurların qarşısının alınması üçün aparılacaq tədbirləri şagirdlərə öyrətməlidir. Bağırsaq helmintozlarına yoluxmuş xəstələrin sayına görə dünyada xəstəliklər

arasında üçüncü yer tutur. Helmintlərin insan orqanizminə zərərli təsirlərinin mexanizmi olduqca müxtəlifdir. Onlar allergiyaya səbəb olaraq orqanizmin yoluxucu xəstəliklərə qarşı müqavimət qabiliyyətini aşağı salır. Helmintlər praktiki olaraq insanın bütün orqanlarında yaşaya bilir. Helmintlər qan damarları və toxumalara keçərək digər orqanlara miqrasiya edirlər. Parazit qurdların bəziləri insanda müəyyən xəstəliklər törədirlər, bu cür xəstəliklər helmintoz adlanır. Orqanizmi yoluxduran parazit qurdlar bir sıra əlamətlərlə özlərini göstərirlər - ishal, qəbizlik, köpmə və s. göstərə bilərik. Bizquyruq insanda - enterebioz xəstəliyi törədir. Yaranan xəstəliklərin ağırlıq dərəcəsi orqanizmə düşən parazit sayından asılıdır. Helmintozların insan sağlamlığında yaratdığı problemlərdən qurtulmaq üçün qabaqlayıcı profilaktik tədbirlərin aparılması vacibdir.

Müəllim mövzu ilə əlaqədar valeoloji bilikləri bioloji biliklərlə eyni vaxtda şagirdlərə ötürməli və onlarda profilaktiki tədbirlərin aparılması ilə əlaqədar bacarıqlar formalaşdırmalıdır. Müəllim helmintozların yayılmasının qarşısını almaqdan ötrü valeoloji biliklərə əsaslanmış sanitar-gigiyenik və profilaktiki tədbirlərin aparılması yollarını şagirdlərə öyrətməlidir. Helmintozların profilaktikası üçün insanlar şəxsi gigiyenaya və qidalanma gigiyenasına riayət etməlidir.

İnsan sağlamlığının təmin edilməsi üçün müəllim parazit qurdlardan özünü mühafizə etmək məqsədilə şagirdlərə valeoloji bilikləri öyrətməlidir. Müəllim bu istiqamətdə əvvəl ədəbiyyatlardan və İKT imkanlarından istifadə etməklə şagirdlərin arasında maarifləndirici tədbirləri aparmalıdır.

Problemin aktuallığı. Məqalə valeologiyası ilə əlaqədar onuncu siniflərdə bakteriyaların, göbələklərin, parazit qurdların, birhüceyrəli heyvanların və buğumayaqlıların törətdikləri qüsurların insan sağlamlığına təsiri ilə əlaqədar ilk dəfə olaraq valeoloji biliklərin tədrisinin imkanları araşdırlmışdır.

Problemin elmi yenilikləri. Məqalədə məktəb valeologiyasının tədrisində göstərilən təşkili formaları və yolları ilə valeoloji biliklərin öyrədilməsi təlimin keyfiyyətini yüksəlməsinə səbəb olur. İlk dəfə olaraq məktəbin onuncu siniflərində valeoloji biliklərin biologiya ilə əlaqəli tədrisinin imkanları müəyyənləşdirilmişdir.

Problemin aktuallığı. Aparılmış tədqiqat işinin elmi və praktik nəticələrindən tədris prosesində dərslik, dərs vəsaitlərinin və proqramların tərtibatında istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Sultanov, R.L. Valeoloji təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsində müəllimin pedaqoji ustalığının rolu // Gəncə Dövlət Universitetinin Elmi əsərləri. −Gəncə, 2021. № 3. −s. 41-46
2. Sultanov, R.L. Təhsilalanların sağlamlığının qorunmasında və mühafizə edilməsində pedaqoji valeologiyanın imkanları // −Bakı: Bakı Qızlar Universitetinin Elmi əsərləri, −2020. № 3. -s. 178-181.
3. Sultanov, R.L. Ətraf mühitdə insan sağlamlığının qorunmasında valeoloji biliklərdən istifadənin imkan və yolları // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. − Bakı, 2021. № 1. -s. 258-260.

E-mail: R.Sultanov@bk.ru
Redaksiyaya daxil olub: 30.04.2024

KİMYANIN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ХИМИИ
METHODS OF TEACHING CHEMISTRY

UOT 372.854

Gülnarə Nizami qızı İsmayılova
kimya üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
***Orcid**: 0009 – 0001 – 6364 - 2313*

KİMYA FƏNNİNİN TƏDRİSİNDƏ EKOLOJİ TƏHSİLİN ƏHƏMİYYƏTİ

Гюльнара Низами гызы Исмайилова
доктор философии по химии
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

ВАЖНОСТЬ ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В ПРЕПОДАВАНИИ ХИМИИ

Gulnara Nizami Ismayilova
Doctorial of a Ph.D
Azerbaijan State Pedagogical University

THE IMPORTANCE OF ENVIRONMENTAL EDUCATION IN THE TEACHING OF CHEMISTRY

Xülasə. Məqalədə kimya dərslərində ekoloji təhsilin əhəmiyyəti və su mövzusunda ekoloji biliklərin aşılanması haqqında məlumat verilir. Şagirdlərə ətraf mühitin mühafizəsi, ekosistem, çirkləndirici maddələrin təbiəti haqqında təsəvvür yaratmağın yolları göstərilir. Hər bir kimya müəllimi mövzuların tədrisi prosesində çalışmalıdır ki, şagirdlərdə ekoloji bilik və mədəniyyət formalaşdırsın. Mövzuların inteqrativ tədrisi şagirdlərdə fənnə olan marağın artmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.
Açar sözlər : *kimya eksperimenti, ekoloji təhsil, ətraf mühit, biosfer, su.*

Резюме. В статье представлена информация о важности экологического образования на уроках химии и привития экологических знаний о воде. Учащимся показаны способы создания представлений об охране окружающей среды, экосистеме, о природе загрязняющих атмосферу веществ. Каждый учитель химии должен в процессе преподавания предмета работать над формированием экологических знаний и культуры у учащихся. Интегративное преподавание предметов имеет особое значение для повышения интереса учащихся к предмету.
Ключевые слова: *химический эксперимент, экологическое образования, окружающая среда, биосфера, вода.*

Summary. The article provides information about the importance of environmental education in chemistry classes and the inculcation of environmental knowledge about water. Student are shown ways to create an idea about environmental protection, ecosystem, nature of pollutants. Each chemistry teacher should work in the process of teaching subjects to form environmental knowledge

and culture in students. Inteqrative teaching of subjects is of particular importance in increasing students, interest in the subject.

Key word: *chemical eksperiments, environmental education, environment, biosphere, water.*

Dünya insanların və digər canlıların rifahını təhdid edən çoxsaylı ekoloji problemlərlə üz-üzədir. Bu problemlərə iqlim dəyişikliyi, ətraf mühitin çirklənməsi, biomüxtəlifliyin itirilməsi, qida təhlükəsizliyi, xəstəlik pandemiyası, nüvə müharibəsi, kibercinayətkarlıq daxildir.

Canlılar üçün təhlükə yaradan problemlərdən biri də ətraf mühitdə biosferi çirkləndirən çürümə proseslərinin baş verməsidir. İnsan fəaliyyəti də ekologiyaya böyük ziyan vurur.

Hər bir sahədə çalışan insanlarda ekololji maarifləndirməni gücləndirmək bir sıra problemlərin qarşısının alınmasına yardım etmiş olar. Ekoloji maarifləndirmə ümumtəhsil məktəblərindən başlamalıdır. Belə qənaətə gəlmək olar ki, bütün yaş dövrü təhsil alanlar arasında ekoloji savadlılığı və məsuliyyəti inkişaf etdirmək ekoloji təhsilin mahiyyətidir. Ekoloji təhsil təkcə mövzu deyil, həm də davamlı inkişafı və qlobal vətəndaşlığı təşviq edən düşüncə və fəaliyyət tərzidir.

Ətraf mühitin çirklənməsi hava, su, torpaq və canlı orqanizmlərə təsir edən ciddi qlobal problemdir. Bəzi mənbələrə görə, ətraf mühitin çirklənməsi, əsasən də havanın çirklənməsi hər il 9 milyon insanın vaxtından əvvəl ölümünə səbəb olur.

Ekoloji təhsil insanların həyatında əlverişli mühit yaratmaq üçün vacibdir. Ekoloji təhsil təkcə təhsil sisteminin bir hissəsi deyil, həm də onun əsas hissəsi olmalıdır. Ədəbiyyat, tarix, təbiətşünaslıq mühüm sahələr olduğu kimi, ekoloji təhsil də ən azı bu sahələr qədər vacibdir. Ekoloji təhsil insanlarda təbiətə düzgün münasibət formalaşdırmaq üçün vacib bir aspektdir. Bununla da demək olar ki, gələcəkdə insan varlığı və inkişafı mümkündür. Ətraf mühitin öyrənilməsi və sağlamlaşdırılması üçün təşkil olunan tədbirlərdə əhalinin iştirakı vacib amillərdən olmalıdır.

Ekoloji təhsil məktəb dövründən başlanılmalıdır. Kimya fənni ekologiya ilə yaxın olan fənlər sırasındadır. Bu səbəbdən ekoloji təhsildə kimya müəllimlərinin üzərinə mühüm vəzifələr düşür.

Kimya və ekologiya arasındakı əlaqə kimyəvi birləşmələrin təbiət aləminə təsirinə və təbiət aləmində baş verən kimyəvi proseslərin başa düşülməsinə yönəlmişdir. Ekologiya canlılarla ətraf mühitin qarşılıqlı əlaqəsi və bu qarşılıqlı təsirlərin yayılması ilə məşğul olduğu halda, kimya canlıların və ətraf mühitdəki kimyəvi komponentlərin qarşılıqlı əlaqəsini və bu qarşılıqlı təsirlərin təbiət aləminə nəticələrini öyrənir. Məsələn, ekoloji bir tədqiqat tropik meşələrdəki bitkilərin növ müxtəlifliyini öyrənə bilər, kimyaçılar isə bu bitkilərdə olan kimyəvi birləşmələri öyrənir və onların dərman və ya sənaye tətbiqlərində istifadəsini araşdırır.

Şagirdlərə ekologiya ilə kimyanın əlaqəsini aşılamaq məqsədilə aşağıdakılardan istifadə etmək lazımdır: 1. Ətraf mühitin çirklənməsinin ekosistemlərin kimyəvi tərkibinə təsirini müzakirə etmək. 2. Kimyəvi proseslərin iqlim dəyişikliyinə və atmosfer tərkibinə necə təsir etdiyini araşdırmaq. 3. Şagirdləri fənlərarası yanaşma vasitəsilə ekoloji problemlərin həlli

yollarını araşdırmağa həvəsləndirmək.

Ekoloji təhsil şagirdləri ətraf mühitin mühafizəsi, davamlılığı və iqlim dəyişikliyi kimi ekoloji problemlər haqqında maarifləndirilməsi və onlara ətraf mühitin mühafizəsi üçün tədbirlər görmək səlahiyyətinin verilməsi prosesidir. Məktəblərdə ekoloji maarifləndirmə çox vacibdir, çünki o, şagirdlərdə ətraf mühitə qarşı məsuliyyət və mühafizəkarlıq hissini, həmçinin ekoloji problemlərin həlli üçün tədbirlər görmək üçün lazım olan bilik və bacarıqları inkişaf etdirməyə kömək edə bilər.

Kimya müəlliminin kimya fənninin tədrisində şagirdlərə ekoloji təhsil və ekoloji tərbiyəni aşılamaq üçün istifadə edə biləcəyi bir mövzuya aydınlıq gətirmək istəyirik. Mövzu olaraq " Su. Təbiətdə yayılması və xassələri."

Su və onun xüsusi xassələri; su obyektlərində gedən kimyəvi reaksiyalar; suyun çirklənməsi və çirkləndiricilərin mənbələri; ağır metal çirklənmələri.

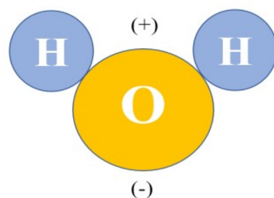
Ekoloji kimyanı bu mövzuda göstərilən şəkildə sistemləşdirmək olar: (sxem 1)

Sxem 1

Suyun kimyası və suyun çirklənməsi. Su ətraf mühitin bütün hissələrində həyati əhəmiyyətli bir maddədir. Yer səthinin təxminən 70%-ni əhatə edir və ətraf mühitin bütün sahələrində lazımdır. Bütün canlı sistemlərin vacib hissəsidir. Bitki qidalarını bitki kökləri vasitəsilə torpaqdan bitkilərin orqanlarına daşıyır.

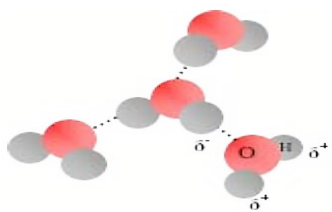
Suyun xassələri ən yaxşı su molekulunun quruluşu və kimyəvi rabitəsi nəzərə alınmaqla başa düşülə bilər.

Şəkil 1. Bipolyar su molekulu

Tək bir su molekulunda bir oksigen atomuna kovalent şəkildə bağlanmış iki hidrogen atomu var. Üç atom 104,5 ^{0} bucaq əmələ gətirməklə V-şəkilli strukturda düzülüb . Bükülmüş quruluşu və oksigen atomunun elektronları hidrogen atomlarından daha güclü cəlb etdiyi üçün su molekulu özünü hər iki ucunda əks elektrik yükləri olan dipol kimi aparır. Su dipolu NaCl-nin həlli zamanı Na^{+} və Cl^{-} kimi müsbət və ya mənfi yüklü ionlara cəlb oluna bilər.

Su hidrogen rabitəsi yaratmaq qabiliyyətinə malikdir. Hidrogen rabitəsi bir su molekulunda qismən müsbət yüklü hidrogen atomları ilə digər su molekulunda qismən mənfi yüklənmiş oksigen atomları arasında yarana bilən xüsusi bir rabitə növüdür. Hidrogen rabitəsi su molekullarını birlikdə saxlayır və həmçinin məhlullarda bəzi həll olunan molekulları və ya ionları saxlamağa kömək edir.

Şəkil 3. Su molekullarının mənfi və müsbət qütbləri arasında hidrogen rabitəsi

Suyun çirklənməsini dəqiq başa düşmək üçün şagirdlər böyük su obyektlərində baş verən kimyəvi qarşılıqlı təsirləri təsvir etməyi bacarmalıdırlar. Su obyektlərində kimyəvi reaksiyalar, açıq su hövzələrində atmosfer qazlarının həll olması, suyun turşu-qələvi xüsusiyyətlərinə görə baş verən kimyəvi reaksiyalar, kompleksəmələgəlmə reaksiyaları və onların tarazlığı, tarazlıq sabitlərinin və konsentrasiyalarının hesablanması və tarazlıqda olan növlərin təsvirini verilməlidir.

Şagirdlərdə suyun çirklənməsi mövzusunda ekoloji bilikləri formalaşdırmaq məqsədilə onlara əsas çirkləndiricilərin növləri , xassələri haqqında ilkin biliklər verilməlidir. Su hövzələrinin çirklənməsi problemi kimi antropogen təsirlərin və təbiətdə baş verən qlobal atmosferə atılan kimya sənayesinin tullantıları haqqında təsəvvür yaratmaqla yanaşı turşulu yağışların törətdiyi fəsadları da izah etmək son dərəcə vacibdir. Suya atılan ağır metallar və onların insan orqanizmi üçün yaratdığı təhlükənin ağır nəticələri şagirdlərə izah olunmalıdır.

Müəllim öz izahını davam etdirməli və bəzi maraqlı faktları şagirdlərin diqqətinə çatdırmalıdır: Suyun iştirakı olmadan kimya, metallurgiya, qara metallurgiya, neft kimya, maşınqayırma, əlvan metallurgiya və başqa sənaye sahələrini düşünmək olmaz. Qeyd edilən istehsal sahələri külli miqdarda tullantılarla suyu çirkləndirir. Fiziki halı və təbiətinə əsasən suyu çirkləndirən bir neçə növ maddələr var.

Həllolma qabiliyyətinə görə çirkləndiriciləri aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

1) Asılqan çirkləndiricilər. 2) Həll olan çirkləndiricilər. 3) Həll ola bilməyən çirkləndiricilər.

Çox vaxt xəstəlik törədən bakteriyalar su hövzələrini çirkləndirir. Müəllim izahında bildirir: Dünyanın əlli ölkəsində işlənmiş və daha sonra təmizlənmiş sudan istifadə olunur, dünya əhalisinin 61%-i isə sudan qıtlıq çəkir. Şagirdlər müəllimin köməyindən istifadə edərək təcrübə aparmaqla suyun çirklənmə səviyyəsini müəyyən etməyə çalışırlar. Sudan beş nümunə götürülür və onun şəffaflığını və iyini yoxlayırlar. Şagirdlər daha sonra suyun turşuluğunu indikator kağızı vasitəsilə yoxlayırlar. Suyun çirklənmiş, həmçinin kəskin iyli olduğu müəyyən edilir. Daha sonra müəllim şagirdlərə suda xoşagəlməz iyin hiss edilməsinin başlıca səbəbinin tullantıların çürüməsi olduğunu izah edir.

Kimyəvi maddələr müəyyən məqsədlər üçün istifadə edildikdə və ya sənaye üsulu ilə istehsal edildikdə biosferin müxtəlif təbəqələri müxtəlif səbəblərdən çirklənir. Ona görə də kimya dərslərində ekoloji bilik və bacarıqların formalaşdırılması tədris prosesinin əsas məsələlərindən biridir. Kimyəvi maddələr insan həyatının bütün sahələrində iştirak etdiyi üçün şagirdlər onların müsbət və mənfi tərəflərini bilməli və öz imkanları daxilində zərərin azaldılması istiqamətində görülən tədbirlərə fəal töhfə verməlidirlər.

Problemin aktuallığı. Ümumtəhsil məktəblərində kimya fənninin tədrisində şagirdlərə ekoloji təhsilin əhəmiyyətinin vacibliyi və ekoloji anlayışların aşılanması prosesi zamanı faktoloji

biliklər lazımi səviyyədə izah olunmur. Bu səbəbdən onlarda kimyəvi maddələrin istifadəsi nəticəsində təbiətə vurulan ziyanın acınacaqlı nəticələri haqqında təsəvvür yaranmır.

Problemin elmi yeniliyi. Kimya təlimi zamanı ekologiya fənni ilə inteqrasiya yaradılması nəticəsində şagirdlərdə mövzuya maraq daha da artmış olur. Onlarda elmi dünyagörüşü formalaşır, bilik, bacarıq və vərdişlər inkişaf etmiş olur.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Kimya dərslərində ekoloji təhsilin sistemli şəkildə həyata keçirilməsi zamanı göstərilən fikirlərdən, şagirdlərdə motivasiya yaratmaq və idrak fəallığını artırmaq imkanları ilə bağlı məlumatlardan, verilən tövsiyələrdən bu sahədə fəaliyyət göstərən müəllimlər və tədqiqat aparanlar faydalana bilərlər.

Ədəbiyyat:

1. Məmmədova, A.Z. Qaçaybəyli, A.Q. Kimyanın tədrisində şagirdlərdə ekoloji bilik və bacarıqların formalaşdırılması imkanları və yolları. // Dedicated to the 90th anniversary of the academician Y.H. Mammadaliyev instute of petrochemical processes. −Baku, october 2-4, 2019, −s. 502-503.
2. Məmmədov, Q.Ş. Ekologiya və ətraf mühitin mühafizəsi. / Q.Ş. Məmmədov, M.Y. Xəlilov. −Bakı: Elm, −2005. −s. 435
3. Арканова , В.Н. Методы формирования экологической культуры школьников. // В.Н. Арканова [и др.] Хим. в школе. −2013, № 2, −с. 69-73.

E.- mail: gulnara.ismayilova@yandex.ru

Redaksiyaya daxil olub: 18.04.2024

UOT 372.854

Aidə Rasim qızı Xanbutayeva
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorant
Azərbaycan Dillər Universiteti
Orcid: 0000-0002-8872-0023

HİBRİD TƏDRİSDƏ QRAMMATİK ÇALIŞMALARIN ROLU

Аида Расим гызы Ханбутаева
докторант по программе доктора философии
Азербайджанский Университет Языков

РОЛЬ ГРАММАТИЧЕСКИХ УПРАЖНЕНИЙ В ГИБРИДНОМ ОБУЧЕНИИ

Aida Rasim Khanbutayeva
doctorial student in the program of doctor of philosophy
Azerbaijan University of Languages

THE ROLE OF GRAMMAR EXERCISES IN HYBRID TEACHING

Xülasə. Müasir dövrdə nəinki xaricdə, eyni zamanda ölkəmizdə də geniş şəkildə inkişaf etməkdə olan hibrid təhsil tələbələrin müəllimlə həm auditoriya şəraitində, həm də virtual şəbəkələr vasitəsilə əlaqə qurmasını təmin edən tədris növüdür. Məqalədə hibrid təhsil haqqında ümumi məlumat və bu zaman qrammatik çalışmaların xarici dilin öyrənilməsində rolu təhlil edilmiş və qrammatik tapşırıqların eksperimental təhlili aparılmışdır.
Açar sözlər: *onlayn təhsil, hibrid təhsil, kommunikasiya-informasiya texnologiyaları, qrammatik tapşırıqlar, eksperimental təhlil.*

Резюме. В наше время гибридное образование, широко развивающееся не только за рубежом, но и в нашей стране, представляет собой вид образования, позволяющий учащимся общаться с учителем как в классе, так и посредством виртуальных сетей. В статье проанализированы общие сведения о гибридном образовании и роли изучения грамматики в изучении иностранного языка, а также проведен экспериментальный анализ грамматических задач.
Ключевые слова: *онлайн-образование, гибридное образование, коммуникативные и информационные технологии, грамматические задачи, экспериментальный анализ.*

Summary. In modern times hybrid education which is widely developing not only abroad, but also in our country is a type of education that allows students to communicate with the teacher both in the classroom and through virtual networks. In the article general information about hybrid education and the role of grammar exercises in learning a foreign language were analyzed and an experimental analysis of grammar tasks was carried out.
Key words: *online education, hybrid education, communication and information technologies, grammar tasks, experimental analysis.*

Hibrid təhsil vəziyyətdən asılı texnologiyaların köhnə, sınanılmış olaraq təhsil mühitində yeni, qabaqcıl metodlarla birləşməsindən əmələ

gələn bir təhsil formasıdır. O, onlayn təhsilə əlavə olaraq üz-üzə dərslər təklif edən onlayn əsaslı təhsildir. Bu təhsil sistemində dərslər həm auditoriyada, həm də onlayn formatda təhsil almağa imkan verir. Tələbələrin bir hissəsi auditoriyada ola, qalan hissəsi isə dərsdə iştirak etməyə də bilər.

Hibrid təhsil özündə klassik və yeni texnologiyaları birləşdirdiyindən o, bütün tələbələr üçün yəni həm ənənəvi təhsil alanlar və həm də yenilik tərəfdarları üçün çox uyğundur. Bu təhsil növündə daha öncə mövcud olan texnologiyalar öz işini davam etdirir, belə formatda təhsil daha təhlükəsizdir və bilik səviyyəsinin aşağı düşməsinə səbəb olmur.

Bu təhsil formasında tələbə bilavasitə dərsə hazırlaşmalı, dərsdə iştiraka qədər fəaliyyətini bitirməlidir. Sürətli onlayn ünsiyyət hesabına tələbələrin motivasiyası artır. Rahat dərs qrafikinin olması, müxtəlif üsullar ilə tədrisin keyfiyyətinə nəzarət etmək imkanı yaradır. Mentorların iştirakı, dərslərin yazılması, yoxlama siyahıları və s. olması hibrid tədris prosesini sosial və şəffaf edən komanda fəaliyyətidir. Müəllim və tələbələr məsafədən işləyərək tədris prosesinə xarici mütəxəssislərin cəlb edilməsinə imkan yaradırlar. Hibrid təhsil zamanı maddi rifah səviyyəsi, fiziki məhdudiyyətlər və ya gender ayrıseçkilikləri ilə bağlı problemlər əhəmiyyətli dərəcədə azalmış olur.

Hibrid təhsilin ən böyük üstünlüyü də onun həm ənənəvi, həm də onlayn təhsildən ən yaxşı aspektləri götürüb özündə birləşdirməsidir. İstər ənənəvi, istərsə də onlayn təhsilin ayrı-ayrılıqda çatışmazlıqları olduğundan, bu tədris metodu müəllimin dərsi hər iki təhsil növündən istifadə edərək ən yüksək səviyyədə tədris etməsinə yardımçı olur. Beləliklə, düzgün və doğru şəkildə aparılan hibrid təhsil iki ayrı metodun zəif tərəfləri olmadan tətbiq olunan öyrənmə metodudur. Hibrid təhsilin bəzi üstünlüklərinə: 1. öyrənmə və öyrətməyin çevik yolu, 2. artan əlçatanlıq, 3. tələbənin məsuliyyət və bacarıqlarında dəyişiklik, 4. resurslardan səmərəli istifadə və başqalarını aid etmək mümkündür.

Çevik öyrənməyə imkan verən bu metodun ən yaxşı cəhəti odur ki, hibrid öyrənmə ilə bağlı bütün elementlər auditoriyanın xüsusi ehtiyaclarına uyğunlaşdırıla bilir. Pedaqoqlar tədris üsullarını və tələbələrin sinif üçün təklif olunan təlim materialları ilə necə məşğul olmalarını seçməkdə çevik olurlar. Digər bir çeviklik isə ondan ibarətdir ki, dərslərə evlərindən uzaqda qatılan tələbələr təhsil almaq üçün faktiki auditoriyaya gəlmək məcburiyyətində olmurlar.

Hibrid təhsilin digər bir üstünlüyü ondan ibarətdir ki, bu tədris metodu əlçatanlığı özündə birləşdirir. Sadəcə universitetə gedə bilmədiyi üçün keyfiyyətli təhsil ala bilməyən və ya hər hansı bir səbəbdən öyrənmə çətinliklərinə sahib tələbələr üçün hibrid təhsil daha çox öyrənmə imkanları təklif edən alternativ metoddur. Belə ki, tələbələr öz dərslərində iştirak edərək həmyaşıdlarının üzbəüz öyrəndiklərini öyrənə bilərlər.

Hibrid təhsil ali məktəb müəssisələrini həm akademik, həm də sosial baxımdan daha yaxşı nəticələr əldə etməyə sövq edir.

Pandemiya dövründə COVID-19 səbəbilə dünya onlayn təhsil sisteminə keçərkən bu təhsil növü bəzi məktəb və universitetlərdə tətbiq olunmağa başladı. Bu öyrənmə və ya hibrid təhsil indi uzaqdan təhsil üçün istifadə edilən alternativlərdən biridir.

Hibrid dərslərə bəzi onlayn məşqlər, əvvəlcədən yazılmış videolar

və fərdi dərsləri dəstəkləyəcək digər materiallar daxil ola bilər. Hibrid öyrənmə sinxron öyrənmə elementləri ilə yanaşı, asinxron öyrənmə elementlərini də özündə ehtiva edir.

Hibrid öyrənmə ilə həftədə iki-üç gün dərsə gələn tələbələr digər tələbə dostları ilə sinifdə olmağa və müəllimləri ilə ünsiyyət qurmağa nail olurlar. Bu təhsil modelində bəzi tələbələr evdə, digərləri isə şəxsən dərslərdə iştirak edirlər.

Qarışıq və ya hibrid öyrənmə ilə müəllimlər, təlimatçılar və fasilitatorlar müxtəlif fərdi təlimatları onlayn öyrənmə fəaliyyətləri ilə birləşdirir. Bu öyrənmə metodlarının hər ikisində fərdi öyrənənlərin və onlayn öyrənənlərin qarışığı mövcuddur. Bununla birlikdə, ikisi arasındakı fərq, qarışıq öyrənmə ilə eyni şəxslərin həm şəxsən, həm də onlayn öyrənmələridir.

Hibrid təhsilin innovativ olmasına səbəb bu təhsil növünün tələbələrə daha çevik olmaq şansı təqdim etməsi, eyni zamanda aktiv öyrənməni özündə cəmləşdirməsidir, çünki dərslər yarı ənənəvi, yarı onlayn olduğundan onların sinif və materiallara çatmaq üçün məsuliyyətləri daha yüksəkdir.

Hibrid təhsil insanların dərsə getmədən keyfiyyətli təhsil alma prosesini asanlaşdırır və bununla da dərslər hər millətdən olan insanlar üçün olduqca əlçatan olur. Bu öyrənmə metodu eyni zamanda texnologiya, proqram təminatı və aparatdan istifadəni də nəzərdə tutur, virtual konfrans zəngləri vasitəsilə auditoriyaya qoşulan tələbələr, smart ekranlardan istifadə edən müəllimlər, ağıllı cihazlar üzərindən görülən ev tapşırıqları və s. burada öz əksini tapır.

Hibrid öyrənmə daha çevik bir təhsil modeli olduğundan, o, tələbənin ehtiyaclarına uyğun ola bilər. Hər kəs eyni şəkildə öyrənmir və bu, xüsusi ehtiyacı olan insanlara da aiddir. Bu tələbələrin üzləşdiyi ən çətin şey yeni öyrənmə metoduna uyğunlaşma ola bilər. Çətin görünsə də, xüsusi ehtiyacı olan tələbələr strukturu əldə etdikdən sonra, hibrid öyrənmənin faydalarından yararlana bilirlər. “Bu tədris prosesində hələ də interaktiv təcrübələr və müxtəlif fəaliyyətlər vasitəsilə həmyaşıdları ilə gündəlik ünsiyyətdə olacaqlar. Bu, onların sosial bacarıqlarının artmasına kömək edəcək. Tələbənin xüsusi ehtiyacları və qabiliyyətləri əsasında müəyyən edilən temp xüsusi ehtiyacı olan tələbələr üçün də faydalı olacaqdır” [2].

Hibrid tədris zamanı mühazirəçilər rəqəmsal alətlərlə yanaşı, Teams və ya Zoom kimi vasitələrdən istifadə etməklə, eyni zamanda uzaqdan və üzbəüz tədrisi həyata keçirirlər.

Bəzən hibrid tədris zamanı üzbəüz onlayn məşqdən və əvvəlcədən qeydə alınmış video materiallar da daxil olmaqla asinxron təlim elementlərindən istifadə etmək olar. Panopto və Canvas buna misal ola bilər.

Hibrid tədris vasitəsilə yaxşı tələbə təcrübəsinə nail olmaq asan deyil və bunun üçün adətən aşağıdakılar tələb olunur:

- *Müəllim tərəfindən çox tapşırığın verilməsi.* Qeyd edək ki, hibrid təhsil onlayn təhsilə nisbətən bir qədər stresslidir.
- *Yardım.* Söhbətə nəzarət etmək və uzaqdan tələbələrə kömək etmək məqsədilə dəstəyə ehtiyac olur.
- *Yenidən dizayn.* Hər iki auditoriyanı nəzərə almaq üçün sessiyaları yenidən dizayn etmək lazım olur.
- *KİT.* Sinifdə əlavə İT avadanlığına (kameralar və mikrofonlar) ehtiyac olur.
- *Güvən.* Güclü texniki bacarıqlara malik olmaq lazımdır.

Hibrid təhsil problemləri yerində həll etmək bacarığı tələb edir.

• *Vaxt*. Planlaşdırma və quraşdırma çox vaxt aparır və məsuliyyət tələb edir [3].

Hibrid dərslərdə xarici dilin öyrədilməsində istər leksik, istərsə də qrammatik çalışmalar, testlər mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Düzgün danışıq, yazı qaydalarına riayət etmək üçün qrammatik çalışmaların dərslərdə təhlili xüsusi önəm daşıyır. Hibrid dərslərdə də qrammatik tapşırıqların yerinə yetirilməsi tələbələr arasında xüsusi maraq doğurur. Bu tapşırıqlara misal olaraq, aşağıdakıları qeyd edə bilərik.

1. Mətni tamamlamaq üçün sözlər yazın.
2. Düzgün variantı seçin.
3. Boşluqları tamamlayın.
4. Qrammatik cəhətdən düzgün sözü seçin.
5. Cümlənin inversiyası (təsdiqdən inkar cümləyə transformasiya, məlumdan məchula, ismin (şəxsin) tək formasından cəm formasına çevrilmə və s.).

Mətni tamamlamaq üçün düzgün söz yazmaq, bütün mətni oxumaq və mətnin nə haqqında olduğunu başa düşmək, boşluqdan əvvəl və sonra bütün cümləni oxumaq vacibdir. Seçimləri təhlil etməmişdən əvvəl sözün hansı nitq hissəsinə aid (isim, fel, və s.) olduğu müəyyənləşdirilməli, onun cümlədə qrammatik cəhətdən düzgün işləndiyini yoxlamaq lazımdır. Cavabı tapmaq mümkün deyilsə, təxmin etmək, bitirdikdən sonra cavabları diqqətlə yoxlamaq gərəkdir.

Digər tapşırıq növü düzgün variantı seçin tipli qrammatik tapşırıqlarda doğru cavabı seçməzdən əvvəl cümləni mövcud variantlarının oxumasıdır. Bir variant seçildiyi zaman doğruluğuna əmin olmaq, düzgün olmadığı təxmin edilən variantı aradan qaldırmaq, cavabı bilinmirsə təxmin etmək, bitirdikdən sonra isə cavabları diqqətlə yoxlamaq vacibdir.

III tapşırıq növü:

"Boşluqları tamamlayın" başlıqlı qrammatik çalışmalarda cümlə daxilində hər hansı bir söz, söz birləşməsi və ya ifadə verilmir. Məsələn, */My father usually _____ (not like) dancing at the weddings//* tipli tapşırıqlarda ilk öncə sözün hansı nitq hissəsinə aid olduğunu araşdırmaq, daha sonra isə mənaya uyğun olaraq feildirsə hansı zamanda işləndiyini, isimdirsə tək və ya cəmdə olduğunu müəyyən etmək lazımdır.

Digər tapşırıq növü (IV tapşırıq) isə "word formation" yəni yeni söz əmələ gətirmə adlanır. Məsələn*, /The _____ was very charming in the concert hall// (sing)*

İlk öncə cümlə oxunur, anlaşılmağa çalışır və tərcüməyə uyğun olaraq doğru söz istifadə olunur. Yuxarıdakı nümunədən də göründüyü kimi, doğru söz mənaya uyğun olaraq "singer" olmalıdır.

Cümlə transformasiyalarında çox vaxt birbaşa və dolayı nitq, sifət və ya zərfin müqayisə və üstünlük dərəcələri, məlum və məchul növlər, kəmiyyət bildirən şəkilçilər, feilin şəkil kateqoriyaları sınaqdan keçirilir.

Sonuncu (V tapşırıq) növ tapşırıq isə "sentence transformation", yəni cümlə transformasiyası adlanır. Bura, əsasən eyni cümlənin müxtəlif formalarda yazılıb ifadə olunmasını misal göstərmək olar. Cümlə parafrazaları, xüsusilə də məlum növdən məchul növə keçid buna bariz nümunədir. Məsələn, /Nancy opened the door carefully in the hall//. - /The door was opened carefully by Nancy in the hall// [3]. _

10 nəfərlik qrupla eksperiment keçirmək məqsədilə hibrid dərs apardıq. Eksperiment ADU-nun BM və Regionşünaslıq fakültəsinin I kurs (türkşünaslıq ixtisası üzrə) tələbələri arasında aparıldı. Dərs prosesi hibrid

dərsdə qrammatik çalışmaların keçirilməsinə həsr olunmuşdu. Tələbələrə ilk öncə onlayn formada qaydalar izah olundu, daha sonra isə "boşluqları tamamlayın" və "yeni söz əmələ gətirin" tipli iki qrammatik tapşırığın izahı verildi. Onlayn şəkildə qaranlıq qalan sualları cavablandırıldı və möhkəmləndirmək məqsədilə bir neçə çalışma edildi. Verilən tapşırıqlar yoxlandı, suallar isə ətraflı şəkildə izah olunaraq cavablandırıldı və ev tapşırıqları verildi. Növbəti gün üçün baş tutan ənənəvi dərsdə isə tələbələrə verilmiş tapşırıqlar ətraflı şəkildə yoxlandı, qaydalar sual-cavab şəklində soruşuldu və tələbələrin bir qismi qiymətləndirildi.

I. a) Complete the gaps.

1. If it…, I won't go to the park (rained/rains/had rained).2. The teacher … a quiz when I got to the class (has given/had given/gives). 3. All the cookies… recently (has been eaten/ eat/have been eaten). 4. The reporter is blamed for … bad stories. (writing/to write/write). 5. She would hurt herself if she …(falls/fell/ had fallen).

b) Fill in the gaps using these words.

Make soup, share, heart surgeon, inherited, bother

6. Will it… you if I turn the television on? 7. She used up the chicken bones to… .

8. Shirley's brother is now a consultant…in Sweden. 9. She has…her mother's fine features. 10. I used to…a bedroom with my brother.

Düzgün cavablar: 1. rains, 2.had given, 3. have been eaten, 4. writing, 5.fell, 6. bother, 7. make soup, 8. heart surgeon, 9. inherited, 10. share

Yuxarıdakı tapşırıqlar tələbələrə ev tapşırığı kimi verilən çalışmalara misaldır.

Tapşırıq 2.

Write the correct version of the words.

1. Jane doesn't get a lot of … (enjoy) from football like her brother. 2. Rauf thinks that money always brings … (happy). 3. It is … (polite) to talk to someone too loudly in the bus. 4. My uncle is very … (patient) while writing for a train to come. 5. My younger sister wants to be a … (science) when she is older. 6. Roads are very slippery. He needs to ride his car … (careful). 7. To tell the … (true), I didn't like the movie. 8. My cousin … (obsess) with fashion. She buys all the fashion magazines every month. 9. I don't like … (chemist) at all. It is too difficult. 10. While … (go) to the forest, he suddenly saw a long and dangerous snake.

Düzgün cavablar: 1. enjoy, 2. happiness, 3. impolite, 4. impatient, 5. scientist, 6. Carefully, 7. truth, 8. is obsessed, 9. chemistry, 10. going.

Qarışıq öyrənmə üz-üzə və onlayn təcrübələrin birləşməsidir. Qarışıq tədrisin məqsədi yaxşı öyrənmə üçün tədris və öyrənmə təcrübələrini daha çevik, səmərəli və təsirli etməkdir.

Hibrid tədris onlayn öyrənmə fəaliyyətlərinin yerində öyrənmə fəaliyyətini əvəz etmək üçün nəzərdə tutulan növüdür. Yerli görüşlərin sayının azaldılması qarışıq kursların sadəcə "texnologiya ilə təkmilləşdirilmiş" və ya "veb-təkmilləşdirilmiş" kurslardan kənara çıxmasının bir yoludur [1, s.1].

Problemin aktuallığı. Müasir dövrdə hibrid təhsilin inkişafına müasir informasiya-kommunikasiya vasitələri, internet şəbəkəsi böyük təsir göstərir. Bu tədris prosesində tələbələr müəllimlə həm auditoriya şəraitində, həm də virtual şəbəkələr vasitəsilə əlaqə qura bilməsi, fərdi və asinxron təlim metodlarını özündə ehtiva edə bilməsi aktuallıq kəsb edir.

Problemin elmi yeniliyi. Hibrid təhsil prosesində ingilis dilin qrammatikasının öyrədilməsində qarşıya çıxan çətinlikləri aşkar edib, onları qrammatik çalışmalar vasitəsilə həll etdirməkdir.

Problemin praktiki əhəmiyyəti. Məqalədə istifadə olunan strategiyalar hibrid tədris prosesində müəllim, tələbə və tədqiqatçılar üçün faydalı ola bilər.

Ədəbiyyat:

1. Stein J., Graham Ch. R. Essentials for Blended Learning/ J. Stein, Ch. R. Graham. – New York and London: Standards-based Guide, second edition, Routledge Taylor & Francis Group, – 2020. 201 p.
2. https://otsimo.com/en/hybrid-learning-and-hybrid-education/
3. https://www.ctl.ox.ac.uk/what-is-hybrid-teaching
4. https://learnenglishteens.britishcouncil.org/exams/grammar-vocabulary-exams/write-words-complete-text

E-mail: aida_khana@mail.ru
Redaksiyaya daxil olub: 19.04.2024

UOT 372.878

Hicran Əzizağa qızı Sadıqzadə
elmlər doktoru proqramı üzrə doktorant
Bakı Musiqi Akademiyası
Orcid: https://orcid.org/0009-0006-8564-5618

KLASSİK MUSİQİ ƏSƏRLƏRİNİN TƏDRİSİ MƏKTƏBLİLƏRİN ESTETİK MƏDƏNİYYƏTİNİN İNKİŞAFINA TƏSİRİ

Хиджран Азизага гызы Садыгзаде
докторант по программе доктора наук
Бакинская Музыкальная Академия

ВЛИЯНИЕ ОБУЧЕНИЯ ПРОИЗВЕДЕНИЯМ КЛАССИЧЕСКОЙ МУЗЫКИ НА РАЗВИТИЕ ЭСТЕТИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ ШКОЛЬНИКОВ

Hijran Azizaga Sadiqzade
doctorial student in the program of doctor of science
Baku Music Academy

THE IMPACT OF TEACHING CLASSICAL MUSIC WORKS ON THE DEVELOPMENT OF AESTHETIC CULTURE OF SCHOOLCHILDREN

Xülasə. Musiqili səhnə əsərlərindən istifadə edilməsi, şagirdlərin bu əsərlərə maraqlarının artması ilə bərabər, onların estetik mədəniyyətinin formalaşmasına güclü təsir göstərir. Ümumtəhsil məktəblərində “Musiqi” fənni üzrə dərsliklər Azərbaycan və dünya musiqi korifeylərinin musiqili səhnə əsərləri ilə zənginləşdirilməsi, şagirdlərin estetik mədəniyyətli şəxsiyyət kimi formalaşdırılması prosesinə öz müsbət təsirini göstərir. Musiqili səhnə əsərləri bir neçə incəsənət növünün sintezindən yaranır. Bu musiqili səhnə əsərlərindən yararlanan şagirdlər müxtəlif incəsənət nümunələri arasında məntiqi əlaqələr yaradırlar. Bu da onların bilik səviyyələrinin inkişafında böyük rol oynayır.

Uşaq incəsənət məktəblərində oxuyan şagirdlərin ümumi mədəniyyət səviyyəsi orta məktəb şagirdlərindən daha yüksək olur, həm də bu tip şagirdlər yüksək mədəniyyət daşıyıcılarına çevrilirlər.

Açar sözlər: *musiqi təhsili, dəyərlər, ənənələr, adətlər, mahnı, estetika, vokal, klassik musiqi.*

Резюме. Использование музыкальных сценических произведений, наряду с повышением интереса учащихся к этим произведениям, оказывает сильное влияние на формирование их эстетической культуры. Обогащение учебников в общеобразовательных школах по предмету “Музыка” музыкальными сценическими произведениями корифеев Азербайджанской и мировой музыки оказывает положительное влияние на процесс формирования учащихся как эстетически культурных личностей. Поскольку музыкальные сценические

произведения возникают из синтеза нескольких видов искусств. Использование этих произведений позволяет учащимся устанавливать логические связи между различными образцами искусства, что играет большую роль в развитии их уровня знаний.

Учащиеся, обучающиеся в детских художественных школах, а также в средних общеобразовательных школах, имеют более высокий уровень общей культуры, чем обычные старшеклассники, а также такие учащиеся становятся носителями высокой культуры.

Ключевые слова: *музыкальное образование, ценности, традиции, обычаи, песня, эстетика, вокал, классическая музыка.*

Summary. The use of musical and stage works not only increases students' interest in these works but also has a strong influence on the formation of their aesthetic culture.

Textbooks on the subject of 'Music' in secondary schools have a positive influence on the process of enriching the leaders of Azerbaijani and world music with musical and stage works, shaping students as aesthetically cultured individuals. Musical and stage compositions emerge from the intricate fusion of multiple artistic disciplines. When students engage with these compositions, they inherently forge intricate connections between disparate artistic paradigms. This symbiotic interplay not only enriches their aesthetic sensibilities but also fosters a deeper understanding and appreciation across diverse realms of artistic expression, thereby catalyzing a profound evolution in their cognitive faculties.

Students enrolled in children's art schools typically exhibit a higher caliber of cultural refinement compared to their counterparts in secondary education. These individuals often emerge as stewards of elevated cultural standards within their communities, embodying and disseminating a profound appreciation for the arts.

Key words: *music education, values, traditions, customs, song, aesthetics, vocals, classical music.*

Təkzibedilməz faktdır ki, məktəblilərdə estetik mədəniyyətin formalaşdırılması pedaqogika elminin əsas tərkib hissələrindən biridir. Estetik mədəniyyət isə hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsin mühüm keyfiyyətlərindən hesab olunur.

Estetik mədəniyyət formalaşdırılmasının başlıca vəzifələrindən biri də yetişməkdə olan nəsildə estetik mühakimə və zövqü inkişaf etdirməkdən, bədii görüş dairəsini genişləndirməkdən və bu nəsli həqiqi gözəlliyi qiymətləndirə bilmək, musiqini sevmək, duymaq bacarığına alışdırmaqdan ibarətdir.

Araşdırmalar göstərir ki, böyüyən nəslin əxlaqi normalar və bədii-estetik təfəkkürə malik cəmiyyət üzvü kimi formalaşmasında böyük əhəmiyyət kəsb edən uşaq opera – balet və digər musiqi janrlarında əsərlərin yaradılması və təbliği sahəsində əsaslı dönüşə ehtiyac var. Planetimizdə bir-birinə bənzəməyən, təkrarolunmaz, müxtəlif millətlərin, dinlərin nümayəndəsi olan 6 milyarddan çox insan yaşayır. Bu insanlar həm bioloji və fizioloji, həm də fərdi psixoloji xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlidirlər. Bu fərq özünü gözlərin rəngində, səs tembrində, barmaq izlərində, hətta ürək ritmində də büruzə verir. Təqdirəlayiq haldır ki, həmin səciyyəvi cəhətlər müvafiq elmlər, o cümlədən musiqi pedaqogikası sahəsində tədqiqat aparanların əsas predmetinə, obyektinə çevrilir.

Estetik mədəniyyətli insanın inkişafı üçün vacib məsələlərdən biri də gənc nəslin savadlı, bilikli və tərbiyəli inkişafıdır ki, bu da pedaqogika elminin əsas vəzifələrindən hesab olunur. Yəni məktəbdə aparılan müntəzəm, sistemli dərs prosesində

şagirdlər tədris planına və fənn proqramlarına uyğun bilik, bacarıq, vərdişlərə yiyələnməli və onları tətbiq edə bilməlidirlər.

IV sinif “Musiqi” dərsliyində musiqili səhnə əsərlərindən doqquz nümunə öz əksini tapmışdır. Onlardan ikisi operetta (Ü. Hacıbəylinin “Arşın mal alan” əsərindən), dördü balet (Q. Qarayevin “Yeddi gözəl”, “İldırımlı yollarla”, P.İ. Çaykovskinin “Qozsındıran”, A. Məlikovun “Məhəbbət əfsanəsi” əsərlərindən), üçü opera (Ü. Hacıbəylinin “Koroğlu”, C. Verdinin “Aida”, N. Rimski-Korsakovun “Qar qız” əsərlərindən) janrına aiddir. Göründüyü kimi, dərslik müəllifləri qeyd olunan musiqi janrlarının böyüməkdə olan gənc nəslin bir şəxsiyyət kimi formalaşdırılmasında, mədəni bir insan kimi yetişməsində rolunun əhəmiyyətini nəzərə alaraq bu addımı atmışlar. Düzdür, bütün incəsənət növlərinin, o cümlədən musiqinin insan şəxsiyyətinə olan təsirini nəzərə almamaq olmaz. Lakin musiqili səhnə əsərləri bir sintetik, yəni özündə müxtəlif incəsənət növlərini birləşdirən (musiqi, xoreoqrafiya, rəssamlıq, dramaturgiya və s.) bir yetkin janr olduğu üçün onun insan şəxsiyyətinin formalaşdırılmasında böyük rolu var ki, müəllim də bu potensial imkanların genetik hala keçməsi üçün əlindən gələni etməlidir.

Dahi Azərbaycan bəstəkarı Ü. Hacıbəylinin “Koroğlu” operasında vətənpərvərlik mövzusunda musiqi nümunələri kifayət qədərdir. Yəni operanın “Uvertürası”ndan tutmuş son “Final xoru” nadək istənilən qədər vətənpərvərlik ruhu aşılayan xalqı istismarçılara, onlara zülm edən xanlara, paşalara qarşı mübarizəyə çağıran döyüş səhnələrini təsvir edən musiqi nümunələri var. Qeyd etmək lazımdır ki, bu nümunələr muğamlarımıza əsaslanan musiqi nümunələri olduğu üçün dinləyicilər tərəfindən də maraqla qarşılanır və daha asan qavranılır. Məsələn, “Koroğlu” operasının “Uvertüra”sı si bemol mayəli “Rast”, I pərdədən “Rövşənin ariozosu” mi bemol mayəli “Rast”, I pərdədən “Xalqın xoru” mi bemol mayəli “Rast”, III pərdədən “Rəqs” mi mayəli “Rast”, V pərdədən “Xalqın xoru” do mayəli “Rast” muğamının intonasiyaları üzərində yazılmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu musiqi nümunələrinin hər biri vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq kimi xüsusiyyətlər daşıyır və tamaşaçılarda həmin keyfiyyətlərin aşılanmasına qüvvətli təsir göstərir.

Odur ki, klassik musiqi nümunələrindən I –IX siniflərdə geniş surətdə istifadə etmək mümkündür, hətta vacibdir.

Onu da qeyd edək ki, ən böyük və əzəmətli mahnımız olan Azərbaycan Respublikasının Dövlət himni kimi, Ü. Hacıbəylinin “Koroğlu” operasının “Uvertüra” sını da məhz I sinifdən IX sinif də daxil olmaqla şagirdlərin diqqətinə çatdırmaq lazımdır. Qeyd: “Musiqi” fənni ümumtəhsil məktəblərində I – IX siniflərdə tədris olunur.

Bu gün artıq Azərbaycan orta ümumtəhsil məktəblərinin hər birində dərslər başlamazdan əvvəl məhz Azərbaycan Respublikasının Dövlət himni səsləndirilir. Üç rəngli Dövlət Bayrağımız dalğalandırılır. Dərslərin məhz himnimizin səsləndirilməsi ilə başlamasının özü şagirdlərdə mübariz əhvali – ruhiyyənin yaranmasına, dərsə marağın artmasına səbəb olan vasitələrdən sayılır.

Ü. Hacıbəylinin “Koroğlu” operasının müxtəlif pərdələrində şəxsiyyətin keyfiyyətinin formalaşdırılması ilə əlaqədar musiqi epizodları nəzərə çarpır.

Bakı şəhərinin 183 nömrəli tam orta məktəbində musiqi müəllimi Azərbaycan Respublikasının xalq artisti bəstəkar Ramiz Mustafayevin “Vaqif” operası haqqında

məlumatlardan istifadə edərək, şagirdlərdə vətənə məhəbbət keyfiyyətlərini aşılamağa çalışır. Musiqi müəllimi Ş. Mirbağırova əvvəlcə böyük Azərbaycan şairi Molla Pənah Vaqif haqqında qısa məlumat verir. O deyir ki, M. P. Vaqif XVIII əsrdə yaşayıb – yaratmış görkəmli Azərbaycan şairi olmaqla bərabər, eyni zamanda alovlu vətənpərvər olmuş, Qarabağın, Şuşanın qorunmasında çox yaxından iştirak etmişdir. Bundan sonra müəllim operanın qısa məzmununu şagirdlərə çatdırır.

Qısa məlumatdan sonra müəllim deyir ki, "Vaqif" operası 23 iyun 1960-cı ildə M.F. Axundov adına Azərbaycan Dövlət Opera və Balet Teatrının səhnəsində tamaşaya qoyulmuşdur. Operanın librettosunu müğənni Firudin Mehdiyev yazmış, rejissoru S. Dadaşov, rəssamı E. Fətəliyev, dirijoru isə Ə. Bədəlbəyli olmuşdur. Operanın əsas qəhrəmanları olan Vaqifi operanın solisti SSRİ xalq artisti L. İmanov, onun həyat yoldaşı Xuramanı məşhur qadın sopranosu SSRİ xalq artisti F. Əhmədova, Qacarı F. Mehdiyev və İbrahim xanı isə gözəl bariton, xalq artisti A.B. Bünyatzadə böyük müvəffəqiyyətlə ifa etmişdir.

Bu məlumatlar verildikdən sonra müəllim operanın I pərdəsindən "Qarabağ şikəstəsi" musiqi nümunəsini səsləndirir və şagirdlər bu səhnəyə monitor vasitəsilə tamaşa edirlər.

Bundan sonra müəllimin köməyi ilə şagirdlər müəyyən edirlər ki, dinlədikləri "Qarabağ şikəstəsi" musiqi nümunəsində əvvəlcə şikəstənin vokalsız giriş hissəsi səslənir və bu hissəni simfonik orkestr çalır, sonradan isə xanəndə zil səsilə başlayaraq bu zərbi – muğamı simfonik orkestrin müşayiəti ilə oxuyur. Beləliklə, müəllim şagirdlər arasında dialoq aparır.

Müəllim "Qarabağ şikəstəsi" zərbi muğamından xanəndənin oxuduğu hissədən bir parçanı notla və sözləri ilə şagirdlərə oxumağı təklif edir. Özü də fortepiano vasitəsilə müşayiət edir. Müşahidələr göstərir ki, kollektiv ifaçılıq zamanı fəallıq, dostluq, kollektivçilik, tapşırılan işə məsuliyyətlə yanaşmaq kimi keyfiyyətlər tərbiyə olunur ki, bütün bunlar vəhdət şəklində həm də gələcək şəxsiyyətin formalaşmasına öz müsbət təsirini göstərir.

Sonra müəllim Qarabağ haqqında məlumat verir: Qarabağ torpağı uğrunda, bu günkü kimi, həmişə mübarizələr, müharibələr, qırğınlar, şəhidlər olub. Qədim Qarabağ torpağına əvvəllər İran şahları, o cümlədən Şah Qacarda göz tikib. Nadir inci olan Şuşa şəhərini də işğal edərək böyük şairimiz M. P. Vaqifi qayadan atmaq istəyib. Lakin o, buna nail ola bilməyib və xalq Şah Qacarı Qarabağ torpağından qovub.

Hal hazırda bizim qədim torpaqlarımız olan Qarabağ və onun ətrafındakı rayonlarımız erməni qəsbkarlarının tapdağından azad olunub, ulu torpaqlarımızda əbədi zəfər çaldıq. Şanlı ordumuz xalqla birgə öz gücünü göstərib düşmənə qalib gəldi.

Şagirdlərin bir şəxsiyyət kimi formalaşması üçün məktəbdə oxuduqları müddətdə onların əqli inkişafı, yüksək biliyə malik olmaları və bu bilikləri tətbiq edə bilmələri, müasir texnologiyalardan baş çıxarmağı bacarmaları, fiziki cəhətdən sağlam olmaları sahəsində fəal iş aparılmalıdır. Yəni təlimlə birlikdə şagirdlərin bir şəxsiyyət kimi formalaşması və sonradan inkişaf etdirilməsi prosesində tərbiyə ilə əlaqədar işlər daima aparılmalıdır ki, onlar yüksək bilik sahibi olmaqla bərabər, vətənini sevsinlər, onu qorumağı bacarsınlar, eyni zamanda öz fikirlərini və mövqelərini də aydınlaşdıra bilsinlər. Məktəbdə, ailədə hörmət sahibi olsunlar, öz vətəninin

tarixini, mədəniyyətini mənimsəsinlər, bununla bərabər kollektivdə də lider olmağı bacarsınlar, “Palaza bürün, elnən sürün” xalq deyiminə riayət etməklə bərabər, digərlərindən fərqli cəhətlərə malik olduqlarını göstərə bilsinlər. Haqlı ideyaları uğrunda mübarizə etməyi bacarsınlar. Bu deyilənlər məktəbdə təlimlə bərabər, daimi və müntəzəm aparılan tərbiyə prosesində də praktik olaraq tətbiq olunarsa, böyüməkdə olan gənc nəsil bir şəxsiyyət kimi formalaşa bilər.

Məlum olduğu kimi, təhsil prosesində musiqi gənc nəslin mənəvi-estetik tərbiyəsinin əsas formasıdır. Aydındır ki, təhsilin sürətlənməsinin effektivliyi bundan asılıdır. Musiqi savadlılığı üçün aydın məqsəd və vəzifələr var. Bu məqsəd və vəzifələrin həyata keçirilməsində mövcud elmi və metodoloji yanaşma müəyyən bir istiqaməti müəyyənləşdirir. Musiqiyə yiyələnmək, dinləmək və ifa etmək şagirdlərdə estetik mədəniyyəti formalaşdırır. Gənc nəsli mükəmməlliyə aparır. Musiqi sənəti şagirdlərin estetik tərbiyəsində mühüm amildir və gənc nəslin inkişafı üçün ən təsirli vasitədir. Bu proses əslində məktəbəqədər təhsil müəssisələrindən formalaşıb məktəbdə inkişaf edir və gənc nəslin daxili dünyasını zənginləşdirir.

“Musiqi” dərslərini səmərəli şəkildə öyrətmək və uşaqlara bilik vermək üçün gələcək musiqi müəllimi “Musiqi” dərslərində tədris olunan bütün tədris materiallarını diqqətlə mənimsəməlidir. İlk növbədə dövlət tələblərinə və ibtidai məktəb üçün hazırlanmış tədris planlarına əsaslanan dərsliklər hazırlayarkən, tədrisi davamlı və ardıcıl təmin edən sadədən mürəkkəbə prinsipi əsasında musiqi əsərləri tərtib etmək məsləhətdir. Bunun üçün ilk növbədə ibtidai siniflərdə musiqi dərslərinin keyfiyyətli və səmərəli olmasını təmin etmək məqsədəuyğundur. Məlumdur ki, musiqi dərsləri aşağıdakı əsas fəaliyyət növlərini əhatə edir: musiqi dinləmək, musiqi savadlılığı, qrupla oxumaq və s. Şagirdlərin maraqlarını nəzərə alaraq onları bu və ya digər "musiqi alətinə" yönəltmək. Klassik musiqilərdən istifadə uşaqları müxtəlif musiqi alətlərində ifa etməyə, melodiyalar və mahnılarla rəqs hərəkətləri, əl jestləri ilə musiqi alətlərində çalmağı təqlid, əl çalmaq və dirijorluq kimi müxtəlif elementlərdən istifadə edərək dərsləri daha maraqlı və əyləncəli edir. Musiqi fəaliyyəti məntiqi harmoniyanın, təhsil inkişafının, tərbiyəvi və pedaqoji funksiyaların nəticəsidir. Pianino ilə yanaşı incəsənət profilli məktəblərdə milli alətlərdən geniş istifadə, musiqi dərslərini hər kəs üçün mənalı və faydalı olmasını təmin etmək üçün çox təsirli vasitədir. Orta məktəblərdə klassik musiqinin tədrisi şagirdlərin hərtərəfli inkişafının prioritet yollarından biridir. Məlum olduğu kimi, “Musiqi” dərsləri şagirdlərdə bilik və bacarıqların təkmilləşdirilməsinə xidmət edir. Xüsusilə, musiqi dinləmək, əsərləri müstəqil olaraq təhlil etmək, mahnı öyrənmək, musiqi təhsili haqqında kifayət qədər bilik əldə etmək şagirdlərdə bilik və bacarıqları formalaşdırır.

Təhsil müəssisələrində klassik musiqidən istifadə zamanı aşağıdakı nəticələr əldə edilir: şagirdlərin bədii və estetik tərbiyəsinin səviyyəsi müəyyənləşdirilir, musiqi fəaliyyəti vasitəsi ilə bədii və estetik tərbiyənin təşkili metodları tədris prosesinə daxil edilir, bədii və estetik tərbiyənin səviyyəsi müqayisə olunur. Effektiv təhsilin şərtləri aşağıdakılardır: məktəbdə mənəvi atmosferin yaradılması, təhsil prosesinin fərdi, yaradıcı təşkili və şagirdlərin aktiv yaradıcılıq fəaliyyətinə cəlb edilməsi.

Problemin aktuallığı. Müasir dövrümüzün pedaqoji-psixoloji metodika elmi böyüməkdə olan gənc nəslin siyasi, iqtisadi və sosial həyatında ciddi yeniləşməni nəzərə alaraq, təlim və tərbiyə prosesinin qoyuluşuna kompleks yanaşmağı, məktəbliləri ictimai-faydalı əməyə hazırlamağı, onları hərtərəfli, estetik mədəniyyətli insan kimi formalaşdırmağı məktəb təlimi və tərbiyəsi qarşısında mühüm bir vəzifə kimi qoyur.

Problemin yeniliyi. Tədqiqatda təlim prosesinə sistem kimi yanaşılmışdır. Problemin düzgün həlli üçün qeyd olunan musiqi nümunələrinin şagirdlərin estetik mədəniyyətinin inkişafına təsiri öyrənilmiş, musiqi əsərlərinin məzmunu müəyyənləşdirilmiş və onların tətbiqinin forma, vasitə, metod və üsulları aşkara çıxarılmışdır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın əldə olunmuş nəticələrindən musiqi müəllimləri hazırlayan ali və orta ixtisas pedaqoji və musiqi təmayüllü məktəblərində, musiqi ilə əlaqədar proqram və dərsliklərin tərtibində, müəllim hazırlığı kursunun məzmununun təkmilləşdirilməsində istifadə etmək olar.

Ədəbiyyat:

1. Ruziev D. Y. Alət çalma və oxuma bacarıqlarının inkişafının bəzi psixoloji xüsusiyyətləri // Akademiya. Elmi-metodiki jurnal, 2020. № 3 (54). s. 64-67.
2. Abbasova, S.R. Şagirdlərin estetik tərbiyəsində incəsənət üzrə mütaliənin rolu // – Bakı: Azərbaycan məktəbi, – 2007. № 5, – s. 73-76
3. Qafarova, Z.Q. Ü. Hacıbəylinin “Koroğlu” operası. / Z.Q. Qafarova. – Bakı: Yazıçı, – 1981. – 109 s.
4. Белобородова, В.К. Музыкальное воспитание школьников / В.К. Белобородова, Г.С. Ригинина, Ю.Б. Алиев. – Москва: Педагогика, – 1975. – 160 с.
5. Беркман, Т.Л. Музыкальное развитие учащихся в процессе обучения пению / Т.Л. Беркман, К.С. Гришенко. – Москва: изд. АПН РСФСР, – 1962. – 136 с.

E-mail: hicran_sadiqzade@mail.ru

Redaksiyaya daxil olub: 22.04.2024

UOT 37.0

Afaq Allahverdi qızı Sadıqova
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin dosenti,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
***Orcid**: https://orcid.org/0009-0007-6770-2460*

RUS DİLİNİN XARİCİ DİL KİMİ TƏDRİSİNDƏ AKTİV TƏLİM METODLARI

Афаг Аллахверди гызы Садыгова
доцент
Азербайджанский Государственного Университета Культуры и Искусств
доктор философии по педагогике

АКТИВНЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ

Afag Allahverdi Sadıgova
associate professor at
Azerbaijan State University of Culture and Arts
doctor of philosophy in pedagogy

ACTIVE METHODS OF TEACHING RUSSIAN AS A FOREIGN LANGUAGE

Xülasə. Məqalədə fəal təlim metodlarından və bu metodlardan tədris prosesində istifadənin səmərəliliyindən bəhs edilir. Dil materialının mənimsənilməsinə kömək edən fəal tədris metodlarından istifadə, eləcə də bir-biri ilə əlaqəli tədris metod və üsullarından istifadə təlimin kommunikativ yönümünü təmin edir və şagirdlərdə nitq bacarıqlarını inkişaf etdirir. Fəal təlim metodları şagirdlərin yaradıcılıq qabiliyyətlərini və onların fəal idrak fəaliyyəti qabiliyyətini inkişaf etdirməyə kömək edir.

***Açar sözlər**: metod, təlim, tədris prosesi, kompetensiya, kommunikativ yönümlülük, kommunikasiya*

Резюме. В статье рассматриваются активные методы обучения, эффективность применения этих методов в учебном процессе. Использование активных методов обучения, способствующих усвоению языкового материала, а также применение связанных между собой учебных методов и приёмов, обеспечивает коммуникативную направленность обучения и формируют у учащихся речевые компетенции. Активные методы обучения помогают развитию творческих способностей учащихся, их способности к активной познавательной деятельности.

***Ключевые слова:** метод, обучение, учебный процесс, коммуникативная направленность, коммуникация, компетенции.*

Summary. The article discusses active learning methods and the effectiveness of using these methods in the educational process. The use of active teaching methods that promote the assimilation of language material, as well as the use of interconnected educational methods and techniques, ensures a communicative orientation of learning and develops speech competencies in students. Active teaching methods help develop students' creative abilities and their ability for active cognitive activity.

Keywords: *method, training, educational process, communicative orientation, communication, competencie*

Процесс глобальной интеграции предъявляет новые требования к подготовке специалистов, владеющих несколькими иностранными языками, умеющих использовать современные информационные технологии. «В связи с развитием мировых интеграционных процессов концепция многоязычия становится всё более важной и актуальной. Овладение новыми способами выражения мыслей способствует совершенствованию человека как многоязычной личности» [2, с.8]. И этими, и другими критериями объясняется повышение требований к коммуникациям, коммуникационной компетенции. Знания норм русского языка в рамках профессиональной коммуникации предполагающий эффективного использования языковых норм в деловой беседе, деловых переговорах, четкое и последовательное высказывание своих взглядов, отстаивание собственных позиций, объяснений, фактов, выделение в различных стилях речи особо важной мысли и новой информации, грамотное использование коммуникативных и поведенческих стратегий и тактик в процессе профессионального общения.

Уровень владения русским языком для учащихся азербайджанских школ по окончании школы должен соответствовать диапазону А2, А2+ и В1 Общеевропейской шкалы (Общеевропейские компетенции владения иностранным языком: изучение, преподавание, оценка (Common European Framework of Reference, **CEFR)** – система уровней владения иностранным языком, используемая в Европейском Союзе [6, с.23]).

А1 – уровень выживания, предусматривающий элементарный уровень владения русским языком – понимание и употребление в речи знакомых фраз и выражений, необходимые для выполнения конкретных задач, возможность представиться и представить других, задавать вопросы и отвечать на вопросы о месте жительства, знакомых, имуществе, участвовать в несложном разговоре, если собеседник говорит медленно и отчетливо и готов оказать помощь.

А2 – предпороговый уровень предусматривает понимания отдельных предложений и часто встречающиеся выражения, связанные с основными сферами жизни (например, основные сведения о себе и членах своей семьи, покупках, устройстве на работу и т. п.), выполнения задач, связанных с простым обменом информацией на знакомые или бытовые темы, возможность в простых выражениях рассказать о себе, о своих родных и близких, описать

основные аспекты повседневной жизни.

B1 – пороговый уровень, предусматривает понимания основных идей чётких сообщений, сделанных на литературном языке на разные темы, типично возникающие на работе, учёбе, досуге и т. д.; умение общаться в большинстве ситуаций, возникающие во время пребывания в стране изучаемого языка, составление связного сообщения по известной теме, описание впечатлений, событий, стремлений, изложение и обоснование своё мнение и планы на будущее.

В настоящее время в общеобразовательных школах процесс обучения осуществляется по новой образовательной программе (куррикулум), которая считается наиболее эффективной моделью образования. По этой программе за объект обучения принимается не содержание образования, а результаты обучения. Программа определяет специфику учебного предмета, содержательные линии, основные принципы организации учебного процесса, оценивания и мониторинга достижений конкретных учащихся. Предлагаемая в настоящем куррикулуме концепция преподавания иностранных языков (в том числе и русского языка) строится по принципу метода коммуникативного обучения, приводящего к речевой и языковой компетенции обучающихся [5, с.12].

В методике обучения русскому языку как иностранному выделяют пассивные, активные и интерактивные методики. Все методы отличаются по характеру познавательной деятельности обучаемого и организующей деятельности учителя. Каждый метод может применяться в учебном процессе с изменениями в зависимости от личных качеств учителя, от его организации урока. Все эти критерии важны для эффективного взаимодействия в процессе обучения.

Слово метод с греческого methodos, означает путь, прием, способ. Слово методика с греческого methodike, означает совокупность методов, приемов целесообразного проведения какой-либо работы и отрасль педагогической науки, исследующая закономерности обучения определенному учебному предмету [7, с.315]. Методика – наука о методах преподавания, совокупность методов обучения чему-нибудь, практического выполнения чего-нибудь.

Методы обучения – совокупность способов взаимосвязанной деятельности преподавателя и учащихся, направленных на достижение целей образования, воспитания и развития учащихся; являются универсальными и применимыми в преподавании разных дисциплин, однако в каждой конкретной дисциплине имеют свое специфическое выражение. Методы обучения объединяются в две взаимосвязанные группы: методы преподавания (показ, объяснение, организация тренировки, организация практики, коррекция, оценка) и методы учения (ознакомление, осмысление, участие в тренировке, практика, самооценка, самоконтроль). При появлении новых методов часто говорят о создании оптимального и универсального метода обучения. Метод обучения – категория историческая; методы изменяются с изменением целей и содержания обучения [1, с. 137].

Методы обучения русскому языку – способы взаимодействия учителя и учащихся при руководящей роли учителя, направленные на достижение целей обучения. Различают общие методы обучения, которые занимаются изучением общих закономерностей и особенностей процесса обучения, и частную методы обучения – обучение определенному языку в конкретной языковой аудитории. И те, и другие методы обучения русскому языку представляют собой комплексные последовательности учебных действий учителя и учащихся [4, с.113].

Методика – это самостоятельная научная дисциплина, так как имеет свой объект исследования (процесс обучения языку), свой предмет исследования (совокупность знаний о процессе обучения в виде различных теорий обучения и методических рекомендаций), свой понятийный аппарат в виде системы терминов, отражающих содержание данной отрасли знаний, свой предмет обучения – язык, являющийся одновременно и целью обучения и средством овладения культурой страны изучаемого языка и формирования профессиональной компетенции. Применительно к обучению языку методика обучения русскому языку как иностранному – это наука о законах и правилах обучения языку и способах овладения и владения языком. Более развернутое определение методики как научной дисциплины следующее: это наука, исследующая закономерности, цели, содержание, средства, приемы, методы, организационные формы обучения языку, приемы ознакомления с культурой страны изучаемого языка, а также способы учения, воспитания и овладения языком в процессе его изучения [1, с.140].

Экспресс-метод (от лат. *expressus* – усиленный) – один из интенсивных методов обучения иностранным языкам, разработанный И. Давыдовой в 90-е годы. Учащимся предлагается прослушивать аудиокассеты с записанными на них текстами тематического характера из сферы бытового общения. Каждая кассета (60–90 минут звучания) посвящена одной теме. Особенность записи состоит во включении в нее специальных звуковых сигналов, неразличимых на слух на сознательном уровне. Это учебные тексты или их фрагменты, записанные на более высокой скорости, выходящей за границы среднего темпа речи носителей языка (240 слогов в минуту), что делает их воспринимаемыми лишь подсознательно. Такая информация, по мнению автора метода, прочно сохраняется в памяти и запоминается за единицу времени в большем объеме, чем при традиционном обучении. Чтобы получить эффект от занятий по экспресс-методу нужно очень напряженно работать, что мало устраивает людей, обращающихся к интенсивным методам обучения. Нередко учащиеся быстро устают и бросают заниматься. Явление же гипермнезии (гипермнезия от греч. *hyper* – над, сверх + mnesis – воспоминание, память. Состояние памяти, при котором значительный по объему материал запоминается без большого напряжения), возникающее в результате использования специальных звуковых сигналов в рамках метода, воздействующих на подсознание, до сих пор не получило убедительного экспериментального подтверждения [1, с.353].

Эвристический (от греч. *heuriskō* – нахожу) метод обучения – метод обучения языкам, предусматривающий использование преподавателем специально подобранных вопросов, подводящих обучаемых к самостоятельному открытию нового на основе анализа языка, к необходимым выводам. В процессе занятий учащиеся сами, опираясь на приобретенный ранее речевой опыт, выводят новые понятия, формулируют граммати-ческие определения и правила. Обычно эвристический метод обучения переплетается с другими видами активной познавательной деятельности учащихся: решением языковых задач, участием в ролевых играх, выполнением письменных и устных упражнений. Часто сочетается с объяснением нового материала по принципу индукции (индукция от лат*. inductio* – выведение – вид умозаключения от частных единичных случаев к общему выводу, от отдельных фактов к обобщениям. В практике обучения иностранным языкам – наблюдение фактов языка в тексте, накопление их в живой речи, изуче-ние специально подобранных примеров с последующим обобщением в модели или правила [1, с.79]. Эвристическая беседа – диалог преподавателя с учащимися, в процессе которого сами учащиеся находят решение обсуждаемой проблемы [1, с.350].

Методика обучения русскому языку – совокупность методов, способов, приемов обучения, направленных на овладение изучае-мым языком и опирается на данные базовых наук (педагогики, психологии, лингвистики, культурологии) и смежных наук (литературы, географии, истории страны изучаемого языка, лингвостатистики, теории комму-никации, теории информации, соци-олингвистики, логики и др.). Методика обучения русскому языку как иностранному учитывает положения о единстве языка и мышления, языка и общества, о формах познания действи-тельности.

Активные методы обучения ориен-тированы на практическое обучение языку за счет широкого использования коллективных форм обучения, в том числе ролевых игр и современных образовательных технологий, к числу которых относятся различные варианты прямого, коммуникативного и ин-тенсивного методов. Активный метод обучения – это метод обучения иностранному языку, направленный на практическое овладение языком в результате обильной речевой практики с использованием суггестивных мето-дов обучения «(суггестия от лат. suggestion, означает внушение – особый вид психического воздействия (главным образом сло-весного) на психику человека с целью создания у него определенного состояния, побужде-ния к какому-либо действию). Суг-гестивность, по утверждению Г. Лозанова, является основным и универсальным качеством чело-веческой личности, посредством которого осуществляется неосознаваемая взаимосвязь «лич-ность – среда». Внушение в такой неосознаваемой психической зоне активизирует имеющиеся у личности внутренние резервы. Г. Лозанов пытался найти в суггестии пути повышения запоминания материала и ускорения автоматизации приобретаемых на-выков. При этом, по мнению психолога, происходит и общая активизация интеллектуальных и творческих резервов личности.

Используется в концепции суггестопедического метода обучения иностранному языку и ряде других интенсивных методов обучения» [1, с. 298].

Суггестопедический метод обучения – интенсивный метод обучения иностранным языкам, получивший первоначальную теоретическую разработку и практическую реализацию в 60-е годы XX века в Болгарии под руководством Г. Лозанова, который определил суггестологию как науку о внушении, а суггестопедию – как раздел суггестологии, посвященный вопросам теоретической, экспериментальной и практической разработки проблем применения внушения в педагогике. Эффективность метода, по мнению его создателей, заключается в раскрытии резервов памяти, повышении интеллектуальной активности личности, развитии положительных эмоций, которые снимают чувство утомляемости и способствуют росту мотивации обучения.

Перечисленные обстоятельства в своей совокупности способствуют значительному увеличению объема усваиваемого материала за единицу времени, формированию прочных речевых навыков и умений и способности включаться в различные ситуации общения. Суггестопедический метод обучения, представляя собой систему введения и закрепления учебного материала, ориентированную на воздействие естественной речевой среды, мобилизацию скрытых психических резервов личности, активизацию обучающихся, является одним из подходов к решению проблемы интенсификации обучения, а именно за счет развития умений общения. В отличие от традиционных методов в работе по суггестопедическому методу обучения больше внимания уделяется речевой деятельности и меньше – усвоению языковых средств, что в ряде случаев не всегда способствует фонетической и грамматической правильности речи обучающихся [1, с. 299].

Активный метод обучения является одним из вариантов комбинированного обучения. Ведущими положениями этого метода являются сознательная и активная речевая деятельность с преобладанием устной формы общения, опора на зрительно-слуховые образы как источник семантизации иноязычного материала, выбор предложения в качестве единицы обучения, сознательное и логико-дискурсивное овладение материалом при установке на интуитивное владение языком, широкое применение гипнопедических (гипнопедия от греч. *hypnos* – сон + *paideia* – обучение, воспитание – метод обучения, осуществляемый путем ввода и закрепления в памяти человека информации во время естественного сна) и суггестопедических приемов обучения (суггестопедия от лат. *suggestio* – внушение + греч. *paideia* – обучение – система научения, приобретения знаний, умений и навыков, основанная на усвоении человеком информации путем внушения), учет индивидуально-психологических особенностей учащихся, что отражается при комплектовании учебных групп и определении стратегии обучения. Активный метод обучения получил дальнейшее развитие в рамках интегрального метода обучения [1, с. 13].

Активность в процессе обучения русскому языку как иностранному – интенсивность направленности учащихся на учебную деятельность, при которой учащиеся становятся субъектами познавательной деятельности, воспитывающая инициативность, самостоятельность в усвоении знаний, умений и навыков, в развитии мышления, речи, памяти, творческого воображения. Активность в процессе обучения – это исследование самого учащегося, как добывание знаний. Степень активности учащихся может быть повышена путем выполнения творческих заданий и усилением самостоятельности в процессе обучения.

Применение одного и того же метода в любых обстоятельствах невозможно, лишь совокупность методов может обеспечить надёжное усвоение программного материала. В методике русского языка одни способы обучения называются методами, а другие – приёмами. Отличие приёма от метода в том, что приём является частным понятием по отношению к методу. Работая тем или иным методом, учитель может использовать различные приёмы.

По мнению Э.Г. Азимова, А.Н. Щу-кина, в 60-70 годы делались попытки более чётко провести разграничения понятий метода и приёма. Так в понимании известных дидактов И.Я. Лернера и М.Н. Скаткина метод определяется общим характером познавательной деятельности школьников, направляемой учителем, а приёмы конкретными действиями учителя и ученика при реализации методов. Поэтому И.Я. Лернер и М.Н. Скаткин выделяют только пять основных методов: объяснительно-иллюстративный, репродуктивный (воспроизведение того, что человек видит и слышит), проблемного изложения, частично-поисковый и исследовательский [3, с. 139].

Коммуникативный метод относится к числу комбинированных методов обучения. Особенность данного метода проявляется в попытке делать процесс обучения языку к процессу реальной коммуникации. В современном образовательном процессе требуются новые подходы: применение инновационной технологии, разных ресурсов, помогающих усвоению учебного материала. Использование новейших информационных технологий в процессе обучения русскому языку как иностранному позволяет значительно расширить и разнообразить виды деятельности обучающихся, позитивно влияющие на результаты учебного процесса и приобретающие особую методическую значимость в условиях отсутствия языковой среды.

С развитием компьютерных технологий, влияющие на весь мир, процесс обучения совершенствуется, появляются новые методики, становится возможным систематическое использование видеоматериалов, очень эффективны в процессе обучения презентации, наглядные материалы, которые облегчают понимание лексики, помогают созданию коммуникативных ситуаций, формирующие речевых навыков у учащихся.

Речевая направленность обучения русскому языку как иностранному требует применения связанных между собой учебных методов и приёмов, обеспечивающих коммуникативной направленности и формирования у учащихся речевых компетенций.

Каждый метод может применяться в учебном процессе с изменениями в зависимости от личных качеств учителя, от его организации урока, которые необходимы для эффективного взаимодействия в процессе обучения. Процесс обучения – это всегда творческий процесс, как со стороны учителя, так и со стороны учащихся, индивидуальный и неповторимый в каждом конкретном случае, целью которого является развитие творческих способностей учащихся, их способности к активной познавательной деятельности.

Актуальность проблемы. Применение активных методов обучения помогает усвоению языкового материала, делает учебный процесс более интересным для учащихся.

Научная новизна. Исследование проблемы с аспекта активизации обучения русского языка как иностранного в азербайджанской школе.

Практическая значимость. Будет полезным материалом при организации современного урока РКИ.

Литература:

1. Азимов, Э.Г. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам) / Э.Г. Азимов, А.Н. Щукин, – Москва, 2009. − 448 с.
2. Крючкова, Л.С. Практическая методика обучения русскому языку как иностранному / Л.С. Крючкова, Н.В. Мощинская − Москва: Наука, − 2009. − − 480 с.
3. Лернер, И.Я. Дидактические основы методов обучения /− Москва: − 1986. − с.139.
4. Львов М.Р. Словарь-справочник по методике русского языка. Учеб. пособие для пед. ин-тов. Москва: Просвещение, 1988. – 240 с.
5. Образовательная программа (куррикулум) по русскому языку / Под ред. А. Алиев, С. Меджидов, А. Касумова, − Баку: − 2013. − с.12.
6. Общеевропейские компетенции владения иностранным языком: изучение, обучение, оценка // Страсбург. Перевод выполнен на кафедре стилистики английского языка МГЛУ под общей редакцией проф. К.М. Ирисхановой, – Москва: Изд-во МГЛУ, − 2003. – 259 с.
7. Словарь иностранных слов. − 19-е изд., стер − Москва: Русский язык, 1990. – 624 с.

E-mail: afaq.sadiqova@mail.ru

Redaksiyaya daxil olub: 08.04.2024.

UOT 372.881.116.11

Лариса Владимировна Колесникова

доцент,

Азербайджанского Государственного Педагогического Университета

доктор философии по педагогике

ВЛИЯНИЕ ТЕКСТА И ТЕКСТОВЫХ КАТЕГОРИЙ НА ОБУЧЕНИЕ РУССКОМУ ЯЗЫКУ

Larisa Vladimirovna Kolesnikova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin dosenti,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru,
Orcid: *https://orcid.org/0000-0002-0436-4050*

MƏTN VƏ MƏTN KATEQORİYALARININ RUS DİLİNİN TƏDRİSİNƏ TƏSİRİ

Larisa Vladimirovna Kolesnikova
associate professor at Azerbaijan State Pedagogicak University,
doctor of philosophy in pedagogy,

THE INFLUENCE OF TEXT AND TEXT CATEGORIES ON RUSSIAN LANGUAGE TEACHING

Резюме. Цель данной статьи заключается в обширном рассмотрении вопроса использования различных типов текстов и текстовых категорий в преподавании русского языка. Изучение этой темы не только позволит лучше понять влияние текстов на процесс обучения иностранному языку, но и поможет разработать эффективные методы, соответствующие потребностям современных обучающихся.
Ключевые слова: *текст, текстовая категория, навык, критерий, метод.*

Xülasə. Bu məqalənin məqsədi rus dilinin tədrisində müxtəlif növ mətnlərin və mətn kateqoriyalarının istifadəsi məsələsinə geniş baxmaqdır. Bu mövzunun öyrənilməsi təkcə mətnlərin xarici dilin tədrisi prosesinə təsirini daha yaxşı başa düşməyə imkan verməyəcək, həm də müasir tələbələrin ehtiyaclarına uyğun effektiv metodların hazırlanmasına kömək edəcəkdir.
Açar sözləri: *mətn, mətn kateqoriyası, bacarıq, meyar, metod.*

Summary. The purpose of this article is to extensively consider the use of various types of texts and text categories in teaching the Russian language. Studying this topic will not only help to better understand the impact of texts on the process of learning a foreign language, but also help to develop effective methods that meet the needs of modern students.
Key words: *text, text category, skill, criterion, method.*

В эпоху глобального общения и культурного разнообразия, обучение русскому языку как иностранному (РКИ) становится неотъемлемой частью международного образования. В свете этого, эффективные методы преподавания РКИ становятся ключевым фактором в обеспечении успешной коммуникации и взаимодействия на различных языковых уровнях.

Однако, несмотря на многолетние исследования и постоянное развитие методик обучения РКИ, вопрос использования текстов и их разнообразия в учебных материалах часто остается недостаточно исследованным аспектом. Тексты не просто являются средством передачи

информации, но и выступают важным инструментом формирования языковых навыков и культурного понимания.

Обзор литературы подчеркнет эволюцию подходов к использованию текстов в контексте обучения РКИ и предоставит фреймворк для дальнейшего исследования. Теоретический анализ текстов и текстовых категорий выявит ключевые аспекты, необходимые для понимания их роли в учебном процессе. Методология исследования позволит структурировать и систематизировать данные, а результаты и обсуждение помогут выделить практические рекомендации для преподавателей РКИ.

В конечном итоге, данная статья стремится пролить свет на важность интеграции разнообразных текстов и текстовых категорий в учебный процесс РКИ, а также предоставить практические рекомендации для обогащения и оптимизации процесса обучения иностранцев русскому языку.

Область преподавания русского языка как иностранного (РКИ) является предметом внимания многих исследователей, и литературный обзор дает обзор разнообразных подходов и тенденций, касающихся использования текстов и текстовых категорий в данной области.

Эволюция подходов к использованию текстов: исторический контекст показывает изменения в подходах к преподаванию РКИ. Начиная с традиционных методов, ориентированных на грамматику и лексику, мы видим постепенный переход к коммуникативным методикам, акцентирующим внимание на практическом использовании языка в различных контекстах. Развитие технологий также внесло свой вклад, предоставляя новые возможности для интерактивного обучения с использованием текстов.

Типы текстов в учебных материалах: разнообразие текстов, представленных в учебниках и методических пособиях, оказывает значительное воздействие на опыт обучения. Исследования выделяют различные типы текстов – от аутентичных материалов (литературных произведений, статей, новостей) до специализированных текстов, соответствующих уровню языковой компетенции студентов.

Культурные аспекты в текстах: аспекты культурного содержания в текстах играют важную роль в формировании полноценного языкового опыта студентов. Исследования показывают, что интеграция текстов, отражающих культурные нормы, традиции и ценности, содействует лучшему пониманию языка и его использованию в разнообразных ситуациях.

Интерактивные методы обучения с использованием текстов: современные технологии предоставляют возможности для создания интерактивных уроков с использованием текстов. Электронные ресурсы, мультимедийные материалы, онлайн-платформы способствуют более эффективному вовлечению студентов, обеспечивая доступ к различным типам текстов и способствуя разностороннему развитию языковых навыков.

Исследования по влиянию текстов на мотивацию студентов: отмечается важность влияния текстов на мотивацию

студентов. Исследования указывают, что разнообразие и интересные тексты способствуют активному участию студентов в учебном процессе и способны повысить общую мотивацию к изучению русского языка.

Этот обзор литературы подчеркивает, что разнообразие текстов и их эффективное использование в преподавании РКИ является актуальным и многогранным вопросом, требующим дальнейших исследований и разработки методик для оптимизации процесса обучения.

Теоретический фреймворк нашего исследования направлен на глубокое понимание роли текстов и текстовых категорий в процессе преподавания русского языка как иностранного (РКИ). Этот раздел представляет собой теоретическую основу, на которой строится весь наш анализ.

Определение текста и текстовых категорий: в рамках нашего исследования текст рассматривается как сложное коммуникативное явление, объединяющее слова и предложения для передачи смысла. Текстовые категории включают в себя грамматическую структуру, лексическую разновидность и стиль, создавая основу для классификации текстов по их характеристикам и функциональности.

Влияние текстов на языковые навыки: Согласно современным лингвистическим теориям, тексты играют ключевую роль в развитии всех аспектов языковых навыков. Нарративные тексты способствуют формированию навыков аудирования и говорения, описательные – расширению словарного запаса, а аргументативные – развитию навыков чтения и письма.

Роль культурных особенностей в текстах: тексты отражают не только языковые, но и культурные особенности. Наш теоретический фреймворк включает в себя исследование влияния культурных элементов в текстах на процесс усвоения языка и формирование культурной компетенции студентов.

Связь текстов с целями обучения: каждый тип текста предоставляет уникальную возможность достижения конкретных целей обучения. Тексты могут использоваться как средство коммуникации, так и средство обучения. Например, использование текстов в различных стилях поддерживает формирование языковой компетенции студентов в различных сферах общения.

Современные тенденции в обучении с использованием текстов: в наше время, с учетом быстрого технологического развития, теоретический фреймворк также охватывает использование современных технологий в обучении. Электронные ресурсы, интерактивные приложения и онлайн-платформы вносят новые возможности для создания динамичных и привлекательных уроков с использованием текстов.

Такой теоретический фреймворк обеспечивает нам основу для анализа влияния текстов и текстовых категорий на процесс обучения РКИ. Поддерживаемые современными теориями языкознания и методологиями обучения, эти концепции формируют наше понимание важности текстов в контексте обучения иностранным языкам.

Методологический подход к данному исследованию предусматривает системное изу-

чение воздействия текстов и текстовых категорий на процесс преподавания русского языка как иностранного (РКИ). Ниже представлены ключевые этапы и методы, используемые в ходе исследования.

Выбор учебных материалов: начальным этапом является стратегический отбор учебных материалов, включая учебники, методические пособия и онлайн-ресурсы. Этот процесс обеспечивает охват различных тематик и уровней сложности для анализа.

Классификация текстов: после формирования выборки проводится классификация текстов на основе их типа, стилевых особенностей и тематического содержания. Это позволяет создать структурированный подход к анализу.

Анализ лингвистических характеристик: осуществляется детальный лингвистический анализ текстов, включая грамматическую структуру, лексику и стилистические особенности. Цель этого этапа - выявить языковые элементы, которые могут влиять на эффективность обучения.

Изучение культурных особенностей: проводится анализ культурных аспектов в текстах для выявления элементов, связанных с традициями, обычаями и ценностями русского общества. Это дополняет понимание влияния культурных контекстов на восприятие текстов.

Анкетирование и обратная связь: студентам предлагаются анкеты для сбора обратной связи относительно восприятия и эффективности различных типов текстов в учебном процессе.

Сравнительный анализ результатов: проводится сравнительный анализ результатов анализа текстов и обратной связи студентов с целью выявления взаимосвязи между использованием конкретных типов текстов и степенью их положительного воздействия на процесс обучения.

Анализ современных образовательных технологий: предполагает рассмотрение использования современных технологий в преподавании РКИ, включая виртуальные классы и мультимедийные ресурсы, для определения их влияния на эффективность обучения с использованием текстов.

Этот методологический подход направлен на систематизацию данных и выявление ключевых аспектов воздействия текстов на процесс обучения РКИ, с последующим формированием практических рекомендаций для оптимизации учебных материалов и методик.

Исследование базируется на анализе учебных материалов, используемых в курсах РКИ, а также опыте преподавателей. Методы включают в себя анализ грамматической структуры, лексической разновидности, и культурных особенностей текстов.

Выявлено, что разнообразие текстовых категорий способствует более полному охвату языковых навыков студентов. Например, нарративы способствуют развитию навыков понимания контекста, в то время как аргументативные тексты содействуют формированию навыков высказывания собственного мнения.

Развитие навыков работы с текстом играет ключевую роль в успешном освоении РКИ. Интеграция разнообразных текстов

и текстовых категорий в учебный процесс содействует формированию полноценных языковых компетенций студентов, делая их более подготовленными к использованию русского языка в различных контекстах.

Понимание текста в контексте преподавания РКИ предполагает определение текстов и текстовых категорий. Текст рассматривается как средство коммуникации и передачи информации, а текстовые категории - как особенности структуры, лексики и стиля, присущие разным видам текстов.

Исследование включает в себя анализ учебных материалов, используемых в преподавании РКИ, с целью выявления типов текстов и их воздействия на уровень владения языком студентами.

На основе анализа текстовых категорий преподаватели могут создавать учебные материалы, которые учитывают разнообразие типов текстов. Например, в учебниках можно включить различные стили текстов, отражающие повседневные ситуации, профессиональные области и культурные особенности.

Понимание, какие типы текстов более эффективны для развития определенных языковых навыков у студентов, позволяет преподавателям индивидуализировать процесс обучения. Некоторые студенты могут лучше справляться с аудированием, другие – с анализом письменных текстов. Этот подход позволяет оптимизировать обучение для каждого ученика.

Интеграция современных технологий в учебный процесс может включать создание интерактивных уроков, виртуальных текстовых сред, аудиоматериалов, что сделает обучение более привлекательным и эффективным.

Преподаватели могут использовать разнообразие текстов для введения студентов в культурный контекст русского языка. Это может включать в себя чтение литературных произведений, изучение песен, просмотр фильмов и анализ текстов, отражающих особенности русской культуры.

Анализ текстовых категорий может помочь преподавателям лучше понимать трудности студентов. Систематическая обратная связь по использованию различных типов текстов позволяет корректировать методику обучения и адаптировать ее под потребности группы.

Использование этих практических подходов в обучении РКИ может привести к более глубокому и эффективному владению языком студентами, а также сделать учебный процесс более интересным и мотивирующим.

Актуальность проблемы. Изучение русского языка как иностранного (РКИ) представляет собой сложный и многогранный процесс, требующий не только освоения грамматики и лексики, но и развития навыков работы с текстом. В данной статье рассматривается роль текста и текстовых категорий в контексте преподавания РКИ.

Новизна проблемы. Текст в РКИ рассматривается как ключевой инструмент для формирования навыков чтения, письма, аудирования и разговора. Текстовые категории, такие как нарративы, описания, и аргументы, становятся строительными блоками усвоения языка и понимания культурных контекстов.

Практическая значимость проблемы. Преподавателям предлагается активно внедрять разнообразные тексты в учебный процесс, уделяя внимание не только

грамматическим аспектам, но и культурному контексту. Также рекомендуется использовать современные технологии для обогащения учебного опыта студентов.

Литература:

1. Лебедев, А. А. Методика преподавания русского языка как иностранного: теория и практика. − Флинта: Наука, −2015. −с. 25
2. Ломтева, А. В. Текстовая семантика и проблемы перевода. Высшая школа. 2008 , -с. 55
3. Пермяков, В. Г. Лингводидактика: Учебник для вузов. / В. Г. Пермяков Флинта: Наука, -2004.
4. Прохоров, Ю. И. Психолингвистика. Академический проект. 2012, -с.41-51
5. Сафонова, В. А. Лингвистика текста: учебник. Юрайт. -2010, -с.16
6. Селиверстова, Л. Г. Методика преподавания русского языка как иностранного. Флинта: Наука, -2003.

E-mail: larisa37288@gmail.com

Redaksiyaya daxil olub: 08.04.2024.

UOT 372.881.111.1

Xəyalə Nadir qızı Ələsgərova
Bakı şəhəri, Nərimanov rayonu, Evrika özəl
tam orta ümumtəhsil məktəbinin Azərbaycan dili müəllimi
Orcid: *https://orcid.org/0009-0008-0612-0886*

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ KƏMİYYƏT KATEQORİYASININ İFADƏ VASİTƏLƏRİNİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

Хаяла Надир гызы Алескерова
учитель азербайджанского языка полной
средней общеобразовательной частной школы Эврика Наримановского района
гор. Баку

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ СРЕДСТВ ВЫРАЖЕНИЯ КАТЕГОРИИ КОЛИЧЕСТВА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Khayala Nadir Alasgarova
Azerbaijani language teacher at full-time Eureka private secondary school
of Narimanov district of Baku city

QUANTITY IN AZERBAIJAN AND ENGLISH LANGUAGES COMPARATIVE ANALYSIS OF MEANS OF EXPRESSION OF THE CATEGORY

Xülasə. Azərbaycan və ingilis dillərində kəmiyyət kateqoriyası ümumi qrammatik kateqoriyalardan biri olmaqla geniş əhatə dairəsinə malikdir. Kəmiyyət təklə cəmin mövcudluğu əsasında reallaşır. Kəmiyyət kateqoriyasının ümumi məzmunu, mahiyyəti bütün dillərdə eynidir. Lakin kəmiyyətin ifadə vasitələri, ifadə tərzi bütün dillər üçün tam şəkildə eyni deyil, hər bir dildə ümumi ifadə vasitələrindən başqa özünəməxsus formalar olur. Kəmiyyət anlayışı insanın ilk həyati təsəvvüründə bəsit, sadə olmuşdur. Sonralar insanın həyati təsəvvürlərinin inkişafı ilə bağlı olaraq kəmiyyət anlayışı dəyişmiş, inkişaf etmişdir. İnkişaf nəticəsində kəmiyyət anlayışında mürəkkəb, mücərrəd mənalar yaranmışdır. Mürəkkəb, mücərrəd mənalar tək və cəm kəmiyyət sisteminin inkişaf mərhələsində özünü göstərmişdir.

Açar sözlər: *azərbaycan dili, ingilis dili, kəmiyyət, müqayisə, təhlil, isimlər, tək, cəm, topluluq.*

Резюме. В азербайджанском и английском языках категория количества является одной из общеграмматических категорий и имеет широкую сферу применения. Общее содержание, суть количественной категории одинаково во всех языках. Однако средства выражения количества и образы выражения не совсем одинаковы для всех языков, каждый язык имеет свои формы помимо общих средств выражения. Понятие количества было просто в первом жизненном воображении. В результате развития в понятии количества появились сложные, абстрактные значения. Сложные, абстрактные значения проявились и на стадии развития количественной системы единственного и множественного числа.

Ключевые слова: *азербайджанский язык, английский язык, количество, сравнение, анализ, существительные, единственное, множественное число, группа*

Summary. In the Azerbaijani and English languages, the category of quantity is one of the general grammatical categories and has a wide scope. The general content, essence of the quantity category is the same in all languages. However, the means of expression of quantity and the manner of expression are not exactly the same for all languages, each language has its own forms apart from the general means of expression. The concept of quantity was simple and simple in the first vital imagination of man. As a result of the development, complex, abstract meanings appeared in the concept of quantity. Complex, abstract meanings manifested themselves in the development stage of the singular and plural quantitative system.
Keywords: *Azerbaijani language, English language, quantity, comparison, analysis, nouns, singular, plural, group.*

Kəmiyyət kateqoriyası idrak prosesinin kəmiyyət anlayışı ilə bağlı olan konkret bir həlqəsini təşkil edir. Kəmiyyətləşmə həm məntiqdə, həm də dildə zəruri bir anlayışdır.

İlkin mərhələdə bir qrup isimlər topluluq mənasını bildirir. Məsələn: **həkimlik, tələbəlik, alimlik, qardaşlıq** və s. Bu qrup isimlər semantika genişliyi cəhətdən kəmiyyət kateqoriyasında mühüm yer tutur.

İkinci mərhələ cüt kəmiyyətin yaranması ilə xarakterizə olunur. Məs.: **8, 10** və s.

Üçüncü mərhələdə tək isimlər cəm isimlərdən fərqləndirilmişdir. Məsələn: **dəftər – dəftərlər.**

Tək və cəm anlayışları bir-birilə sıx şəkildə əlaqədardır. Azərbaycan dilindəki **kitab, ağac**, ingilis dilindəki **book, tree** sözləri tək bir əşyanı deyil, bu qəbildən olan bütün əşya anlayışını bildirir. Belə ki, kitablar, ağaclar - books, trees cəm formasında olsalar da , ifadə etdikləri əşyanın konkret sayını bildirmirlər. Məsələn, ağaclar dedikdə ağacın konkret sayı məlum olmur. “Qrammatik kəmiyyət sistemində təklik və cəmlik bir-birinə qarşı qoyulsa da, burada müəyyən bir qanunauyğunluq vardır. Tək yalnız bir əşyanı deyil, ümumiyyətlə, əşya **(kitab, ev**, **adam, ağac və s**.) anlayışını ifadə edir, cəm isə cəmliyi ifadə etməklə bərabər, adətən haqqında bəhs olunan əşyaların düzgün, konkret sayını göstərmir. Məsələn, biz **evlər, kitablar, ağaclar** dediyimiz zaman bu əşyaların konkret sayını ifadə edə bilmirik, yalnız bir cəhət bizə məlum olur ki, həmin əşyalar tək (bir) deyil, yəni birdən çoxdur. (ola bilsin ki, ikidir, beşdir, yüzdür, mindir, milyondur və s.) Yaxud biz insan dedikdə bu yalnız müəyyən bir insan – şəxs (**Məmməd, Mehman, Ayaz** və s.) demək deyildir, burada ayrı-ayrı fərdlərdən başqa , ümumiyyətlə, bir şəxsi başa düşür və bunun kəmiyyətini konkret müəyyənləşdirə bilmirik. Təkdə və cəmdə olan sözlərdəki bu hal onların ikili xüsusiyyətə malik olduğunu göstərir.

Maraqlıdır ki, Azərbaycan dilindəki **ilxı, dəstə, camaat, qoşun, sürü**, yaxud ingilis dilindəki **goods, holidays, clothes, contents** və s. tipli sözlər heç bir cəmlik göstəricisini qəbul etmədən topluluq məzmununu bildirirlər. Bu da onu göstərir ki, cəmlik bəzən sözlərin öz leksik məzmununda mövcud olur. Kəmiyyət kateqoriyasını yalnız təklik və cəmlikdən ibarət olan bir kateqoriya kimi düşünmək düzgün deyildir. Təklik və cəmlik bu kateqoriyanı tam deyil, yalnız bir hissəsini əhatə edir. Deməli, bu kateqoriyanın əhatə dairəsi daha genişdir. Buraya təklik, cəmlik, topluluq, konkret kəmiyyət, qeyri-müəyyən kəmiyyət, təxmini kəmiyyət, riyazi kəmiyyət və s. daxildir. İstər Azərbaycan, istərsə də ingilis dilində bir qisim sözlər var ki, onlar yalnız təkdə olurlar. Azərbaycan dilində bu qəbildən olan sözlərə -lar,-lər cəm

şəkilçisini əlavə etmək olmur. Buraya daxil olan sözlər, əsasən, bunlardır:

Şəxs adları: Toğrul, Tuqay, Eşqin, Əziz və s.

Ölkə adları: Azərbaycan, Türkiyə, Özbəkistan və s.

Şəhər adları: Bakı, Şəki, Lənkəran, Gəncə və s.

Kənd adları: Ellərkənd, Güllücə, Quşçu və s.

Dəniz adları: Xəzər dənizi, Qara dəniz və s.

Çay adları: Kür çayı, Arpa çayı, Araz çayı və s.

Ümumiyyətlə, xüsusi isimləri cəmdə işlətmək düzgün deyildir. Ona görə ki, xüsusi isimlər təkdir, xüsusidir, onlardan biri digərindən fərqlənir. Hər iki dildə mücərrəd mənalı sözlər, əsasən, təkdə işlənir. Azərbaycan dilində - **nifrət, qəzəb, sevgi, məhəbbət, istək, qismət** və s.

Dilimizdə mücərrəd mənalı sözlər fərdiləşdikdə cəm şəkilçisi qəbul edə bilirlər. Ona görə ki, fərdiləşmə zamanı mücərrəd mənalı sözlər növlərə, hissələrə ayrılır. Məsələn: **sevinclər** dedikdə sevincin müxtəlif keyfiyyətləri nəzərə çarpır. Deməli, mücərrəd mənalı sözlərin müxtəlif keyfiyyətlərini bildirdikdə onlar cəmlənə bilirlər.

İngilis dilində mücərrəd mənalı sözlər **knowledge** (bilik, biliklər), **advice** (məsləhət, məsləhətlər), **information** (məlumat, məlumatlar), **progress** (müvəffəqiyyət, müvəffəqiy-yətlər) ancaq təkdə işlədilir.

Azərbaycan dilində -lıq, -lik, -luq, -lük şəkilçili **dərəlik, daşlıq, ağaclıq, kolluq, meşəlik, dağlıq, azlıq, çoxluq, qırmızılıq, uzunluq, yaşıllıq** və s. sözlərin cəm şəkilçisi qəbul etməməsi onların kəmiyyətcə çoxluq bildirməsidir. Bu cür sözlərdə çoxluq mənası nisbətən konkretdir.

Azərbaycan və ingilis dillərində bir qisim sözlər var ki, təkdə olub topluluq məzmunu bildirirlər və cəmlənmirlər. Ancaq bu cür sözlər o zaman cəm şəkilçisi qəbul edir ki, həmin sözlər müxtəlif növləri, çeşidləri ümumiləşdirir. Azərbaycan dilində bu tip sözlərə **su, süd, un, yağ**; ingilis dilində isə **fruit** (meyvə), **hair** (saç) sözləri daxildir. Məsələn: yağlar dedikdə yağı növündən (günəbaxan yağı, kərə yağı, zeytun yağı, balıq yağı) söhbət gedir. Su, süd, un və s. sözlər də eyni qaydada fərdiləşə bilir və cəm şəkilçisini qəbul edər.

Sular - yağış suyu, dəniz suyu, mineral su, içməli su, şirin su və s.

Südlər – qoyun südü, qaramal südü, keçi südü, at südü və s.

Unlar – arpa unu, buğda unu, qarğıdalı unu, düyü unu və s.

İngilis dilində **fruit** (meyvə) ismi təkdə işlədildikdə ümumiyyətlə meyvə anlayışını, cəmdə işlədildikdə isə müxtəlif növ meyvələri bildirir. Eləcə də **hair** (saç) ismi ümumiyyətlə saç mənasında olduqda təkdə işlədilir, ayrı-ayrı tük mənasında işlədildikdə cəm şəklində olur. İngilis dilində **money** (pul) sözü dilimizdə olduğu kimi həmişə təkdə işlədilir.

Azərbaycan dilində cəmlik -lar, -lər morfoloji göstəricisi ilə, ingilis dilində -s(-es) morfoloji göstəricisi ilə ifadə olunur. Məsələn: **kağızlar, adamlar, quşlar, almalar və s.; books, boys, boxes.**

Cəmlik anlayışı aşağıdakı məzmunda olur:

1. Adi cəmlik (ümumi, qeyri-müəyyən cəmlik).
2. Təxmini cəmlik (ikili cəmlik).

Təkdə olan hər hansı söz Azərbaycan dilində -lar, -lər, ingilis dilində -s(-es) cəm şəkilçisini qəbul etdikdə adi cəmlik yaradır. Məs**ələn: uşaq-lar, dost-lar, böyük-lər və s.; book-books, pen-pens, girl-girls və s**. Cəm şəkilçisi qəbul etmiş sözlərin məzmununda konkret kəmiyyət deyil,

qeyri-müəyyən kəmiyyət məzmunu vardır.

Azərbaycan dilində həmişə cəmdə işlənən isimlər vardır. Bunlar, əsasən, aşağıdakılardır:

1)Yer adı bildirənlər: Dəllər (stansiyası), Xanlar (qəsəbəsi) və s.

2) Ümumi isimlərdən yaranmış şəxs adları: Şahlar, Bəylər, Xanlar, Ağalar və s.

3) Sifətlərdən əmələ gələn və müəyyən ictimai-tarixi hadisələri bildirən isimlər: qırmızılar, ağlar, qaralar və s.

4) Saylardan yaranmış isimlər: üçlər, dördlər, iyirmialtılar və s.

Bu qəbildən olan sözlər həmişə cəmdə olsalar da, təki bildirirlər.

İngilis dilində də news (yenilik (xəbər), yeniliklər), sonu -ics (physics, phonetics, mathematics və s.) ilə bitən bəzi isimlər formaca cəmdə olsalar da, tək mənasında işlədilir.

Təxmini cəmlikdə ifadə olunan kəmiyyət təxmini olur. Burada konkret kəmiyyət nəzərdə tutulmur. Təxmini cəmlik bir neçə yolla ifadə olunur:

1) Nəzərdə tutulan kəmiyyət konkret deyil, müəyyən ölçü, rəqəm, məsafə, çəki, həcm arasında olur. Məsələn: Səksəninci illər. Səksəninci illər dedikdə 80, 81, 82, 83 + ... 89-u nəzərdə tuturuq. Burada təxmini cəmlikdə olan müddət 10 rəqəm arasındadır. Bu on rəqəmdən konkret olaraq hansının nəzərdə tutulduğu məlum olmur.

2) Təxmini cəmlik birinci və ikinci şəxsin cəmində olan **biz və siz** əvəzliyi ilə ifadə olunur. Məsələn: Azərbaycan dilində **biz**, ingilis dilində **we** dedikdə bu sözün məzmununda bir neçə şəxs, o cümlədən 10, 20, 30, 100, 1000 şəxs ifadə oluna bilər. Göründüyü kimi, kəmiyyət burada da təxminidir.

Dilimizdə üslubla bağlı hörmət və ehtiram əlaməti olaraq, birinci şəxs özünə **biz**, ikinci şəxsə isə **siz** deyə müraciət edə bilər. Məsələn: Biz hər şeyi başa düşürük, siz xeyli yoruldunuz və s. Bu cümlələrdə hörmət, ehtiram əlaməti olaraq birinci şəxs **biz**, ikinci şəxs **siz** əvəzliyi ilə ifadə olunmuşdur.

3)Təxmini cəmlik bir sıra söz və ifadələrlə də ifadə olunur. Təxmini cəmliyin ifadə edilməsində Azərbaycan dilində **xeyli, çox, bir qisim, bir neçə, bir qədər, müəyyən qədər, əlliyə qədər, yüzə qədər, təxminən, bəzi və s.** , ingilis dilində **some, any, much, many, little, few və s**. söz və ifadələrin müəyyən rolu vardır. Məsələn: *bir neçə kitab, xeyli adam, çox məsələ, bir qədər alma, müəyyən qədər kağız, əlliyə qədər adam, yüzə qədər quş, təxminən 50 nəfər adam və s., some books, any pens, much time, many teachers, little water, few books və s.*

Təxmini kəmiyyət özünün semantik əlamətinə görə adi danışıqda başqa kəmiyyətlərə nisbətən daha çox işlənir.

Bəzən üslubun tələbindən asılı olaraq müəyyən edilən tək və cəmin adi şəkildə, əsl mənasında işlədilməsi halları pozula bilər. Yəni tələb olunan qaydadan kənara çıxmaq halları baş verə bilər. Əlbəttə, bunlar xüsusi hallardır, üslub xatirinədir. Danışıqda nəzakət və təvazökarlığı, etimadı, hörmət və ehtiramı ifadə etmək üçün siz düz deyirsiniz, siz necə düşünürsünüz, bizim fikrimizcə, biz belə hesab edirik ki ... və s. bu kimi ifadələrdə cəm əlamətinin işlədilməsi xüsusi hallarda, üslubun tələbindən törəmişdir.

Qrammatik kəmiyyət normalarının bu şəkildə “pozulması” na tamamilə mənfi hal kimi baxmaq olmaz.

Topluluq anlayışı tək və cəm anlayışlarından fərqlənir. Bu anlayışı cəmlik anlayışı ilə eyniləşdirmək və

ya qarışdırmaq olmaz. Çünki cəmlik bildirən, cəmdə işlədilən söz öz tərkibi etibarı ilə hissələrə, vahidlərə parçalanır. Məsələn: şagirdlər dedikdə bunun *Mehman, Məmməd, İradə, Solmaz və b.* şəxslərdən ibarət olduğunu müəyyənləşdirmək mümkündür, yəni tələbələr sözü hissələrə, vahidlərə ayrılır. Yaxud cəmlik bildirən **biz** şəxs əvəzliyini parçalamaq, hissələrə bölmək mümkündür. Bu sözün mənası mən + məndən başqa bir və ya bir neçə şəxs deməkdir.

Topluluq anlayışı bütöv, bölünməz, parçalanmayan, hissələrə ayrılmaz kimi başa düşülür. Məsələn: **əhali, camaat, ordu, sürü** və s. topluluq anlayışını bildirirlər.

Azərbaycan dilində bir qrup sözlərdə topluluq anlayışını -lıq, -lik, -luq, -lük şəkilçisi yaradır. Məsələn: ağac-lıq, kol-luq, meyvə-lik, qaya-lıq, qum-luq, daş-lıq, gül-lük və s.

Topluluq həm əşyaların, həm də şəxslərin, ümumiyyətlə bu və ya digər sözün cəmliyini, toplu olduğunu bildirir, məcmusunu ifadə edir.

Topluluq cəmlik bildirməsinə baxmayaraq, şəkil etibarilə tək formada mövcuddur. Odur ki, cəmlik bildirən toplu sözləri cinsinə, növünə, ümumiyyətlə, leksik – semantik mənasına görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. İnsan qrupuna (qəbilə, tayfa və s.) aid toplu (ümumi) olan sözlər: Azərbaycan dilində camaat, bəşər, xalq, əhali, dəstə, cəmiyyət, icma, kütlə, izdiham, axar, külfət, ailə, millət, manqa, güruh, yığın, ittifaq, basırıq, təşkilat, tünlük və s.

Göstərilən bu kimi misallar qrammatik cəhətdən tək formada olsa da, məzmunca qeyri-müəyyən çoxluğu bütöv halda, yəni topluluq bildirir. Həmin sözlərə -lar, -lər şəkilçisi əlavə etdikdə həmin sözün leksik mənası məhdudlaşır və belə olduqda hər hansı bir xalqları, dəstələri, cəmiyyətləri, ümumiyyətlə insan toplusunu bildirir.

Cəmlik bildirmək üçün bu sözlərin bəzilərinə, "bütün", "cəmi" sözləri də əlavə edilir. Bu vaxt yenə də həmin sözlər təkdə işlədilir. Məsələn, bütün (cəmi) ailə, bütün (cəmi) xalq, bütün (cəmi) əhali, bütün (cəmi) dəstə, bütün (cəmi) cəmiyyət, bütün (cəmi) icma və s.

A. Əlizadə yazılı abidələrdə xalq mənasında bəzən tərkiblər də işləndiyini göstərir və "əhli aləm, aləm qamus, qamu aləm" kimi ifadələri də nümunələr verməklə Nəsimidən, Füzulidən və Xətaidən misallar göstərir.

2. Ümumi insan toplusunun az olduğunu bildirən sözlər: el, oba, nəsil, oymaq, ulus, cümlə, bütün, hamı, ümum və s.

3. Konkret insan toplusuna aid olub hərbi termin kimi işlənən sözlər: alay, ordu, qoşun, diviziya, korpus, ləşkər, tağım, dəstə, batalyon, bölmə, rota, bölük, tabor, çəri.

4. Heyvan və quş toplusunu bildirən sözlər: heyvanat, sürü, ilxı, naxır, karvan, qafilə, qatar, səf, cərgə, sürbə, davar.

5. İnsana aid olub əşya toplusu bildirən sözlər: əmlak, mülk, xəzinə, dəfinə, avadanlıq, mal və s.

6. Bitkilərə aid toplu isimlər: flora, bağ, meşə (orman), yarpaq, nəbatat, ağac, ot, budaq, kol və s.

7. Meyvə və giləmeyvə adlarından ibarət toplu isimlər: alma, armud, nar, heyva, əzgil, şaftalı, gavalı, iydə, xurma, şabalıd, fındıq, əncir, gilas, ərik, alça, zeytun, moruq, yemişan və s.

8. Taxıl fəsiləsinə aid bitki və məhsulu bildirən toplu isimlər: taxıl, buğda, qarğıdalı, arpa, düyü, yarma, sünbül, kəpək və s.

9. İnsan və heyvanlara xas olan tükdən ibarət toplu isimlər: saç, tük, saqqal, qaş, kirpik, bığ və s.

10. Digər sözlərdən ibarət toplu isimlər: ay, il, əsr, qərinə, epoxa, həftə, toz, torpaq, tüstü, pambıq, tütün və s.

Azərbaycan dilində bəzən toplu saylara da rast gəlinir. Məsələn, bir sözünü götürək. Bu say mənasına görə miqdar sayıdır. “Bir“ sözünə -gə, -likdə şəkilçiləri artırmaqla toplu say bildirir və aşağıdakı mənalarda işlədilir-birgə - bir yerdə, birlikdə, bərabər.

Kəmiyyətin təkrar sözlərlə ifadəsi: Məlumdur ki, bir qrup sözlər vardır ki, dildə qoşa işlədilir. Sözlərin qoşa işlənməsinə digər dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də çox rast gəlirik və bu, geniş şəkildə özünü büruzə verir. Məsələn :qasırğa-firtina, dil-diş, mal-heyvan, bəzək-düzək, pul-mul, və s.

Dilimizdə topluluq ifadə edən məhsuldar söz yaratmaq üsullarından biri də sözlərin yan – yana (qoşa) işlədilməsidir. Qoşa sözlər adı ilə qeyd edilən sözlər, ümumiyyətlə, söz birləşməsidir. Deməli, başqa dillərdə olduğu kimi, müasir Azərbaycan dilində də kəmiyyət kateqoriyasının leksik yolla ifadəsi həm qoşa sözlərlə, həm də iki sözün təkrarı ilə əmələ gəlir və mürəkkəb söz yaranır.

İstər türkoloji ədəbiyyatda, istərsə də ümumiyyətlə dilçilikdə, az da olsa, dildə işlənən qoşa sözlər haqqında müəyyən qədər danışılmış, müxtəlif fikirlər söylənmişdir. Belə ki, bunlar dilçilikdə “mürəkkəb sözlər”, “qoşa sözlər”, “cüt sözlər” kimi hallandırılmış və xarakterizə edilmişdir.

Cütlük anlayışı ifadə edən sözlər kəmiyyət kateqoriyasında cəmlik, çoxluq, həm də topluluq mənalarını ifadə edir.

Qoşa sözlərin topluluq və cəmlik ifadə etməsini türkoloq A.N. Kononov da qeyd edir. Lakin o, burada qoşa sözlər ifadəsini yox, mürəkkəb isimlər ifadəsini işlədir. Müəllif öz əsərində iki sözün birləşməsinin leksik mənada topluluq, üslubi baxımdan isə ümumilik yaratdığını qeyd etmişdir.

Ümumiyyətlə, dilçilikdə qoşa sözlər haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Yəni qoşa sözləri müqayisəli – tarixi planda təhlil etdikdə belə fikirlər meydana çıxır. Məsələn, İ.A. Batmanov bu haqda bəhs edərkən onların müxtəlif dillərə məxsus olduğunu göstərir.

Beləliklə, başqa dillərə nisbətən Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində topluluq anlayışı bildirən qoşa sözlər olduqca çoxdur. Odur ki, bu cür qoşa sözləri üç qrupa ayırmaq olar:

1.Qoşa sözlərin hər iki tərəfi müstəqil leksik mənaya malik olur.

2.Qoşa sözlərin birinci və ikinci komponenti lüğəvi məna daşıyır, yəni leksik mənası

aydın olur, ikinci tərəfinin (və yaxud birinci tərəfin) leksik mənası anlaşıqlı olmur.

3.Birinci komponent leksik məna daşıdığı halda, ikinci tərəf leksik məna daşımır və birinci tərəfin (sözün) təhrif edilmiş formasını təşkil edir.

Müqayisəsini apardığımız Azərbaycan və ingilis dillərində tarixən kəmiyyət göstəriciləri mövcud olmuşdur.

XIII-XIV əsrlər ingilis dilində ümumgerman cəmlik şəkilçisi olan -**en** morfemi hələ də işləkdir. Məsələn: ox-öküz,oxen-öküzlər, child-uşaq, children-uşaqlar.

Azərbaycan dilində , o cümlədən türk dillərində **z, k, l, m, n, r, s**, **ç və ş** ünsürləri tarixən kəmiyyət göstəricisi kimi mövcud olmuşdur. Bu barədə V.A. Serebrennikov yazır: “Topluluq bildirən z, k, l, m, n, r, s, ç, ş göstəricilərini isim və sifətlərin kiçiltmə, azaltma bildirən şəkilçilərində, fellərdə hərəkətin təkrarlığını bildirən forma şəkilçilərinin tərkibində asanlıqla seçmək olur”. Bu göstəricilər

Azərbaycan dilində, eləcə də türk dillərində bir sıra sözlərin tərkibində qalsa da, kəmiyyət göstəricisi kimi izlərini itirməmişdir.

Dünya dillərində təklik, ikilik, cəmlik anlayışlarının ifadə olunmasında müəyyən qanunauyğunluqlar müşahidə olunur ki, C. Qrinberq həmin qanunauyğunluqları aşağıdakı şəkildə formula edir: " Üçlük formasının morfoloji cəhətdən ifadə edə bilən, lakin ikilik formasının morfoloji ifadəsinə malik olmayan dil yoxdur. İkilik formasının ifadəsinə malik olan, lakin cəmliyin morfoloji ifadəsinə malik olmayan dil yoxdur."

Bir tərəfdən tək (yaxud mütləq) miqdar forması, digər tərəfdən cəmlik formasının ifadəsində sintetik-flektiv dillərlə sintetik-iltisaqi dillər arasında struktur baxımından bir sıra özünəməxsus cəhətlər müşahidə olunur.

Analitik-flektiv dillərdə təklik-çoxluq qarşıdurması daha çox nəzərə çarpırsa, sintetik-aqqlütinativ dillərdə ümumilik-cəmlik oppozisiyası nəzəri cəlb edir.

Analitik-flektiv dillərdən olan ingilis dilində "iki kitab" anlayışı **two books** kimi səslənirsə, başqa sözlə, kitab (book)-s cəm şəkilçisi qəbul etmişdirsə, Azərbaycan dilində miqdar sayı ilə təyin olunan isim heç vaxt cəm şəkilçisi qəbul edə bilməz. Məs.: çox kitab, beş kitab. İngilis dilində isə belə halda isim cəmdə olur: many books, five books. İngilis dilində ancaq cəm mənasını verən **goods-** mal, mallar, **contents** - mündəricat, **riches**- var-dövlət, clothes-paltar isimləri cümlədə mübtədadırsa, feil cəmdə olmalıdır. Azərbaycan dilində isə belə isimlərin məzmunundan asılı olaraq feil ya təkdə, ya da cəmdə ola bilir.

The contents of this book **are** interesting- Bu kitabın mündəricatı maraqlıdır.

My **clothes are** wet- Paltarım yaşdır.

Qeyd etdik ki, ingilis dili analitik-flektiv dildir. Azərbaycan dili isə aqqlütinativ dillərə daxildir. Aqqlütinativ dillərdə şəkilçilər sözün kökünə çox möhkəm bağlı olmur. Burada söz öz tərkib hissələrinə asanlıqla bölünür. Məsələn: cəm şəkilçisi qəbul etmiş **yazıçılar** sözünü asanlıqla tərkib hissəsinə ayırmaq olur: yaz-ı-çı-lar. Göründüyü kimi, sanki kök və şəkilçilər süni olaraq bir-birinə yapışdırılmışdır, onları asanlıqla ayırmaq olur.

Aqqlütinativ dillərdə müəyyən qrammatik məna bu və ya başqa sözdə hansı şəkilçi vasitəsilə ifadə olunursa, digər sözlərdə də həmin şəkilçi ilə ifadə edilir.

Məsələn: kitab-lar
kitab-lar-da
traktor-lar
tələbə-lər
dəniz-lər

Göründüyü kimi, Azərbaycan dilində cəmlik anlayışı hər yerdə eyni şəkilçilərlə, yəni -lar və -lər ilə ifadə edilmişdir.

Bundan əlavə, aqqlütinativ dillərdə şəkilçilər bir sözdə eyni zamanda ancaq bir vəzifə ifadə edir. Məsələn: məktəblər, lövhələr. Bu misallarda "lər" vasitəsi ilə ancaq cəmlik anlayışı ifadə olunur.

İngilis dilinin daxil olduğu flektiv dillər isə aşağıdakı xüsusiyyətlərinə görə aqqlütinativ dillərdən fərqlənir:

1) Şəkilçilər bir-biri ilə və köklə möhkəm bağlı olur. Bu dillərdə çox zaman şəkilçiləri kökdən ayırmaq mümkün deyildir.
2) Başqa dillərə nisbətən flektiv dillərdə daxili fleksiya, yəni qrammatik forma yaratmaq üçün söz köklərində səslərin dəyişməsi halları daha qüvvətlidir.

Məsələn: man – kişi men – kişilər
woman – qadın women - qadınlar

tooth – diş teeth – dişlər
foot – ayaq feet – ayaqlar

Göründüyü kimi, ingilis dilindəki “kişilər”, “qadınlar”, “dişlər”, “ayaqlar” sözləri daxili fleksiya əsasında dəyişib yeni qrammatik forma əmələ gətirir.

Qeyd olunanlara əsasən belə nəticəyə gəlmək olar:

- Kəmiyyət kateqoriyasının dilçilikdə xüsusi rolu vardır. Bu kateqoriyanın tarixi çox qədimdir.
- Azərbaycan və ingilis dillərində isimlərin müəyyən bir qismi morfoloji əlamət olmadan cəmlik, topluluq, çoxluq, qeyri-müəyyən cəmlik anlayışlarını bildirir və bunlar da özlüyündə maraqlı xüsusiyyətlərə malikdir.
- Kəmiyyət kateqoriyası müqayisə olunan hər iki dildə işlədilərək bütün isimlərdə, eləcə də sifətlərdə, saylarda, əvəzliklərdə, feillərdə mövcuddur və o, real aləmlə bağlıdır.
- Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, ingilis dilində digər dillərdən alınmış isimlər öz cəm şəkilçilərini həmin dillərdə olduğu kimi saxlamışlar.
- Azərbaycan dilində miqdar saylarından sonra gələn isimlər cəm şəkilçisi qəbul etmir, ingilis dilində miqdar saylarından sonra gələn isimlər cəmlənir.
- Kəmiyyət kateqoriyasında sözlərin qoşa (cüt) işlənməsi geniş yayılmışdır. Bunlar həm eyni sözün təkrarından, həm də qoşa sözlərdən ibarət olub mürəkkəb bir söz yaradır.
- Tədqiq etdiyimiz dillərdə tarixən kəmiyyət göstəriciləri mövcud olmuşdur. İngilis dilində bəzi sözlərin cəmini əmələ gətirən -en morfemi tarixən ən işlək kəmiyyət göstəricisi olmuşdur.
- Azərbaycan dili aqqlütinativ dil tipinə daxil olduğundan cəm şəkilçisi yalnız söz kökünün sonuna əlavə edilir. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq ingilis dili flektiv dil tipinə daxil olduğundan bəzi sözlərin cəmi flektiv yolla, yəni kökdən dəyişərək əmələ gəlir.

Azərbaycan və ingilis dillərində kəmiyyət kateqoriyasının ifadə vasitələri demək olar ki, bir-birindən o qədər də fərqlənmir. Lakin hər iki dildə kəmiyyət kateqoriyasının özünəməxsus xüsusiyyətləri də vardır.

Problemin aktuallığı. Dilçilikdə bir sıra kateqoriyalar mövcuddur ki, bunlardan biri də kəmiyyət k-ateqoriyasıdır. Bu kateqoriya əşyanın miqdarını və onun inkişaf səviyyəsini əks etdirir. Keçmiş zamanlarda insanlar üçün əşyanın mahiyyətini anlamaq, onun miqdarını, əlamətinin dərəcəsini bilmək vacib məsələ idi. Ona görə də insan əşyanı dərk etmək üçün onun mücərrəd kəmiyyətinə nüfuz etməli olurdu.

Problemin elmi yeniliyi. Kəmiyyətləşmə məntiqi anlayışı əsasında mənaya bənzətməklə təbii dildə kəmiyyət göstərən ifadələrə kəmiyyət göstəriciləri deyilir: çox, bir neçə, bəzi, yüzlərlə, yığın, bir stəkan, kilo və s. “kəmiyyət göstəriciləri” isim ifadəsindəki müəyyən bir boşluğu doldurur, beləliklə, qruplaşmaları həm mənalarına, həm də paylanmalarına görə əsaslandırır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Kəmiyyət kateqoriyası insan təfəkkürünün ən vacib kateqoriyalarından biri kimi çoxsistemli və geniş spektrli təhlil tələb edir. Miqdarı, ədədi münasibətləri, say və kəmiyyət əlaqəsi olan leksik vahidlərin semantikası kateqoriyası müxtəlif humanitar və təbiət elmləri sahələrinin tədqiqat mövzusudur. Həmçinin kəmiyyət kateqoriyası bir çox dillərin inkişaf edib zənginləşməsində mühüm yer tutur.

Ədəbiyyat:

1. Aslanov A. Müasir Azərbaycan dilində qrammatik kateqoriyalar. -Bakı, 1985.

2. Budaqov R.A. Dilçiliyə dair oçerklər. -Bakı, Azərnəşr, -1956.
3. Əlizadə A.C. Azərbaycan dilində kəmiyyət kateqoriyası. (XIV-XIX əsrlər ədəbi dili abidələri əsasında). -Bakı, 1966.
4. Гринберг Дж. Некоторые грамматические универсалии, преимущественно касающиеся порядка значимых элементов. -М., 1970.
5. Кононов А.Н. Грамматика тюркских рунических памятников. Наука, -1980.
6. Серебренников Б.А. О некоторых частных деталях процесса образования аффикса множественного числа -лар в тюркских языках. СТ, № 1, 1970.
7. Müller V. Complete English-Russian Dictionary (New Edition). −Moscow, 2008.
8. Ganshina M.A., Vasilevskaya N.M. English Grammar. Higer schole publishing House, -1964.

E-mail: xeyale20202@mail.ru
Redaksiyaya qəbul olub:18.03.2024.

UOT 37

Zümrüd Mahir qızı Qafarlı
Azərbaycan Dillər Universitetinin müəllimi,
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorant
***Orcid**: https://orcid.org/0000-0002-0663-4640*

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ SABİT SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNİN TƏSNİFATI PROBLEMLƏRİ

Зумруд Махир гызы Гафарлы
преподаватель Азербайджанского Университета Языков,
докторант по программе доктора философии

ПРОБЛЕМЫ КЛАССИФИКАЦИИ УСТОЙЧИВЫХ СЛОВОСОЧЕТАНИЙ В ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

Zumrud Mahir Gafarli
***lecturer at** Azerbaijan University of Languages*
doctorial student in the program of doctor of philosophy

ISSUES OF CLASSIFICATION OF PHRASEOLOGICAL UNITS IN TEACHING ENGLISH

Xülasə. Məqalədə ingilis dilində sabit söz birləşmələrinin, frazeoloji vahidlərin təsnifatı məsələləri araşdırılır. Dominant hesab olunan modellər P. Houarts, A. Koui, İ. Melçuk, Sezar, Cerni və s. kimi linqvistlər tərəfindən qəbul olunan meyarlar və onlara uyğun təsnifatlar təhlil olunur. İngilis dilini professional məqsədlərlə öyrənən tələbələrin təsnifatları bilməsi, sabit söz birləşmələrinin mənasını və ifadə variantını düzgün mənimsəyə bilməsinə və dildaşıyıcıları ilə ünsiyyətdə də çətinlik çəkməmələrinə kömək etdiyi qənaətinə gəlinir.
Açar sözlər: *təsnifat, sabit söz birləşmələri / frazeoloji vahidlər, semantik cəhətdən şəffaf ifadələr, semantik cəhətdən qeyri-şəffaf ifadələr, sintaktik quruluş*

Резюме. В статье рассматриваются вопросы классификации устойчивых словосочетаний и фразеологизмов в английском языке. Доминирующими моделями являются Ховарт, Коуи, Мельчук, Цезарь, Джерни и др. анализируются принятые лингвистами критерии и соответствующие им классификации. Делается вывод о том, что знание классификаций студентов, изучающих английский язык в профессиональных целях, помогает им правильно усваивать значение и выражение устоявшихся словосочетаний и не испытывать затруднений в общении с носителями языка.
Ключевые слова: *классификация, устойчивые словосочетания/ фразеологизмы, семантически прозрачные выражения, семантически непрозрачные выражения, синтаксическая конструкция*

Summary. The article examines the classification issues of stable/fixed word combinations and phraseological units in English. The dominant models are Howarth, Cowie, Melchuk, Caesar, Jerney, etc. the criteria accepted by linguists and their corresponding classifications are analyzed. It is concluded that knowing the classifications of students learning English for professional purposes helps them to

master the meaning and expression of fixed word combinations correctly and not to have difficulties in communicating with their native speakers.

Keywords: *classification, fixed word combinations / phraseological units, semantically transparent expressions, semantically opaque expressions, syntactic construction*

Kollokativ fenomenlərin təsnifatı problemi frazeologiyada tədqiqatların mərkəzində dayanır. Təsnifat – ümumi xüsusiyyətləri təqdim edən linqvistik vahidləri müəyyən etmək deməkdir. Sabit söz birləşmələrinin, yəni frazeoloji vahidlərin tədqiqi yolları dünyada onlara həsr olunmuş müxtəlif tədqiqatlara görə əhəmiyyətli dərəcədə dəyişir və təsnifat frazeologiyada tədqiqatın sabit elementi kimi müəyyən olunur. Bu sabitlik vahidliyi nəzərdə tutmur, çünki müxtəlif tədqiqatların təhlili ilə biz, bütöv bir mənzərəni müəyyənləşdirməyə çalışırıq.

Frazeoloji vahidlərin təsnifatındakı uyğunsuzluqlar, yığcamlıq hadisəsinin təsir etdiyi konstruksiyaların mürəkkəbliyi və müxtəlifliyi ilə əlaqədardır. Polileksik vahidlərin təbiətini və fəaliyyətini tənzimləyən bir çox parametrlər mövcuddur və təsnifatı formalaşdıran bu parametrlərdən birinə və ya bir neçəsinə üstünlük verilir.

Bizim ünsiyyətimiz frazeoloji vahidlərin tipologiyasının əsasını təşkil edən, çox vaxt meyarlar baxımından qəbul edilən əsas parametrləri öyrənir. Üstəlik, dominant hesab olunan model P. Houarts, A. Koui, İ. Melçuk və s. kimi linqvistlər tərəfindən qəbul olunaraq davamlılıq prinsipinə əsaslanır.

Frazeologiyada təsnifat məsələsi kifayət qədər aktual görünür, çünki təsnifat prosesi müşahidə olunan vahidlərin mahiyyətini və fəaliyyətini başa düşmək üçün əsasdır. Bu mənada, müşahidə olunan faktların təsnifatını kollokativ fenomenlərin hər hansı sonrakı təhlili üçün ilkin və vacib olan iş metodu kimi görmək olar. O, həm də dil öyrənmə kontekstində və ya yazı və tərcümədə kömək edəcək vasitələrin yaradılması kontekstində mürəkkəb dil vahidləri ilə işləmək üçün faydalı bir üsuldur.

Niyə sabit söz birləşmələri, yəni frazeoloji vahidlər təsnifat problemi yaradır? Frazeoloji birləşmələrin ən kiçik elementləri hesab olunan fonemlər, morfemlər və leksemlər bütün elmi ictimaiyyət tərəfindən qəbul edilən fundamental təsnifatlara malikdir. Bunun sübutu, aşağıda göstərildiyi kimi, müxtəlif xarakterli leksik elementlərin çoxluğunda təzahür edir: *very, because, with, to build, nonchalant, arduous, superfluous, in, to hit, sea, immense,* to *surprise, diversity, affair, where* etc.

İsimlər, fellər, sifətlər, zərflər, sözönülər və bağlayıcılarla işlədiyimizə görə yuxarıdakı sözlərin təsnifatını vermək olduqca asandır:

Nouns Verbs Adjectives
sea to build nonchalant
diversity to hit arduous
affair to surprise immense
superflous

Adverbs Prepositions Conjunctions
very with because
in where

Təbii ki, ənənəvi təsnifatlar tez-tez təkrarlanır, aydınlaşdırılır, hətta təkzib edilir. Buna baxmayaraq, onlar bu elementlərin təbiətini və fəaliyyətini araşdırmağa çalışan tədqiqatlar üçün sabit başlanğıc nöqtəsini təşkil edir.

Frazeoloji aləmdə belə yanaşma ağlasığmazdır. Frazeoloji birləşmələrin çoxluğu onların yenidən

təsnif olunması üçün kəskin linqvistik təhlillər tələb edir.

Bu baxımdan yuxarıda qeyd olunanlar dildə mövcuddur və əhəmiyyətsiz məsələlər deyil.

Good accounts make good friends, people's savings accounts, in the presence of, start a car, see you soon, conduct an experiment, petrol engine, soon, put on your thirty-one, make the bridge, insofar as, in the same way, to draw a conclusion, after me the deluge!

Bu misalları sintaktik quruluşuna görə təsnif etmək və təxminən aşağıdakı qrupları müəyyən etmək mümkündür:

The structures-based nominal:

When the time comes
people's savings account
petrol engine

The structures-based verbal:

make the bridge
to draw a conclusion
conduct an experiment
start a car
put on your thirty-one

The ready-made sentences:

Good accounts make good friends.
After me, the deluge!

The structures-based prepositional:

soon
in the presence of
insofar as
in the same way
see you soon

Polileksik elementlərin semantik şəffaflığına görə təsnifatı:

1) Semantik cəhətdən şəffaf ifadələr / Semantically transparent expressions:

when the time comes, make the bridge, insofar as, people's savings accounts, soon, good accounts make good friends, see you soon, to draw a conclusion, in the presence of, conduct an experiment, start a car, petrol engine, in the same way.

2) Semantik cəhətdən qeyri-şəffaf ifadələr / Semantically opaque expressions:

put on your thirty-one, after me the deluge!

Frazeoloji vahidlər həqiqətən çox mürəkkəb və çox qeyri-bərabər bir bütöv təşkil edir və onların təsnifatını problemli edən məhz bu uyğunsuzluqdur. Və frazeoloji vahidlərin təsnifatının çətinliyi çox vaxt onların təbiətinin mürəkkəbliyinin ifadəsidir.

R. Qleyzer tərəfindən təklif olunan frazeoloji birləşmələrin tipologiyası ingilis dilinin frazeologiyasına qloballaşan baxışı təklif etməyə meyllidir. R. Qleyzer ingilis frazeoloji tərkibini üç sferaya ayırır: “mərkəz sfera” (mərkəz), “keçid sferası” (keçid sahəsi) və “periferik sfera” (periferiya). [3]

Frazeoloji sistemin mərkəzini "nominativ funksiyalı vahidlər", yəni monoleksik vahidlər təşkil edir. Frazeoloji sistemin bu mərkəzi hissəsi funksional meyar əsasında alt kateqoriyalara bölünür. Beləliklə, R. Qleyzer nominal (bread and butter), adjectival (born under a lucky star), verbal (to have a swim), və s. vahidləri müəyyən edir. [3]

Keçid zonası monoleksemlər və cümlələr arasında ortada olan vahidləri əhatə edir. Bunlar R. Qleyzerin “cümlə şəklində idiomlar” adlandırdığı bir növ cümlə parçalarıdır. Orada atalar sözlərinin ellipslərini (a rolling stone), dəyişməz binomları (the ups and downs), stereotip müqayisələri (as proud as a peacock) və s. təsnif edir.

Xarici zona cümlələri təşkil edən vahidləri əhatə edir. Atalar sözləri (All roads lead to Rome.), həqiqətlər (We

only live once.), klişelər (How do you do?) sitatlar (Speak softly and carry a big stick; you will get far.) və s.

R. Qleyzer frazeoloji birləşmələrin tipologiyasını sözəbənzər vahidlərlə cümləyə oxşar vahidlər arasındakı fərqə əsaslandırır. Ümumiyyətlə, onun tipologiyası həm də frazeoloji birləşmələrin istifadə tezliyi məsələsinə əsaslanır. Mərkəzdəki bölmələr keçid və periferik bölgələrə nisbətən daha çox yayılmışdır. Tezlik polileksik vahidin identifikasiyası prosesində təkrarlanan parametrdir [3].

R. Qleyzerdən fərqli olaraq, Qross öz tədqiqatının mərkəzinə sərtlik və semantik qeyri-şəffaflıq meyarlarını qoyur. Qross "Sabit söz birləşmələri/ifadələr: mürəkkəb adlar və digər ifadələr" [5] kitabında frazeoloji vahidləri təhlil edərkən onu maraqlandıran əsas xüsusiyyətlərin sabit dəyişməz olduğunu vurğulayır. Qross polileksik vahidlərin müxtəlif dərəcələrə görə sabitləşdiyini təsdiq edir və onların sabitlik dərəcəsini müəyyən etməyi qarşısına məqsəd qoyur. Bu məqsədlə onları transformasiya generativ qrammatikası qaydalarına uyğun çoxsaylı sintaktik transformasiyalara təqdim edir, frazeoloji birləşmələrin sərtlik dərəcəsi əslində onun transformasiya çatışmazlığına görə hesablanır. Sabitlik meyarı ilə Qross müntəzəm olaraq semantik qeyri-şəffaflıq meyarını əlaqələndirir, üstəlik sabitlik, semantik qeyri-şəffaflıq, qeyri-kompozisiya və sintaktik məhdudiyyətlərin birlikdə getdiyini izah edir. Beləliklə, o, misal olaraq the verbal phrase *take the tangent* and the compound noun *blue cord*-u götürür, bunların heç biri bütünün mənasını proqnozlaşdırmağa imkan vermir ("to get out of trouble skilfully, to flee discreetly" and "good cook") və sintaktik çevrilmələri qəbul etmir.

Bir çox başqa frazeoloqlarda olduğu kimi Qrossda da tamamlayıcı tipologiyalara rast gəlirik. Beləliklə, meyarlara uyğun olaraq frazeoloji birləşmələrin ilkin təsnifatı mövcuddur. Bunlar *compound nouns, compound determiners and verb, adjectival, adverbial, prepositive and conjunctive phrases* ifadələrdəki funksiya, eləcə də mürəkkəb isimlərin alt təsnifatı yaxud gah sintaktik parametrlərə, gah da semantik parametrlərə əsasən əsaslandırdığı *des locutions adverbial phrases,* yəni sabit söz birləşmələridir [5, s. 48-59, 111-113, 119-120].

Bir çox başqa dilçilər, leksik birləşmələrin müxtəlif alt qruplarını müəyyən etmək üçün öz layihələrində sintaktik testlərdən istifadə etmişlər, transformasiya çatışmazlığı effektiv şəkildə frazeoloji birləşmələrin dondurulmasının nəticəsidir. Bu, P. Houartsın araşdırmalarının nümunəsində özünü göstərir.

P. Houarts [7, s. 33, 46-47; 1998: s.164] ingilis frazeoloji birləşmələrinin hər birinin daxilindəki sözlərin assosiasiyasının sərbəst birləşməyə və ya məhdud kolokasiyaya əsaslanmasına və ya onun məcazi idiomatik ifadə (məcazi idiom) və ya saf olmasına görə idiomatik ifadə (saf idiom) təsnif edir. Beləliklə, o sabit söz birləşmələrini/frazeoloji birləşmələri dörd kateqoriyaya bölür:

1. free combination (ex. blow a trumpet)
2. restricted collocation (ex. blow a fuse)
3. figurative idiom (ex. blow your own trumpet)
4. pure idiom (ex. blow the gaff). [7]

Bu təsnifatın əsasında sabit söz birləşmələrinin müxtəlif əsas xüsusiyyətlərinin təhlili dayanır. Həqiqətən, P. Houarts ən azı 6 parametr təyin edir və bunların hər biri frazeoloji birləşmələrin spesifik

statusunu və onun bu və ya digər alt sinfə üzvlüyünü qiymətləndirməyə xidmət edir. O parametrlər bunlardır: *wellformed, institutionalized, specialized element, collocationally restricted, semantically unitary, unmotivated* [7, s. 46-47].

Açıq-aydın görünür ki, P. Houarts öz təsnifatını frazeoloji birləşmələrin bir neçə əsas xüsusiyyətləri ilə məhdudlaşdırmamağa cəhd etsə də, onun tipologiyası son nəticədə yalnız üç parametrə əsaslanır. “Tanınan forma” meyarı heç bir fərq qoymağa imkan vermir. “İnstitusionallaşma” meyarı dəyişkən və ya uyğunsuz kimi təqdim olunur. “İxtisaslaşma” və “kollokativ məhdudiyyət” meyarlarına gəlincə, onlar üst-üstə düşür. Buna görə də saxlanılan parametrlər "kollokativ məhdudiyyət” (yəni sərtlik) [7 s. 137], "semantik unikallıq” (yəni qeyri-kompozisiya) [7 s. 138] və "motivasiyanın olmaması" [7 s. 139]. Bununla belə, bu, bir neçə meyarın aydın çarpaz təhlili əsasında frazeoloji birləşmələri təsnif etmək üçün ilk cəhddir.

İ. Melçukun təsnifatı [10, s. 84, 11, s. 30] P. Houartsın təsnifatı ilə əhəmiyyətli dərəcədə eynidir, istisna olaraq, o, əlavə kateqoriyanı, praqmatlar kateqoriyasını ehtiva edir. Praqmatizm situasiya konteksti ilə əlaqədar olaraq dondurulmuş ardıcıllıqları qruplaşdırır (məsələn, İ. Melçuka görə, bu, telefonda kiməsə sual verildiyi bir vəziyyətdə istifadə etmək üçün yeganə mümkün variantdır; İ. Melçuk praqmatik çatışmazlıqları qeyd edir. Və frazeoloji vahidlərin qrammatik və semantik cəhətdən məqbul olsa da, situasiyaya uyğun gəlməsi məsələsini vurğulayır. [11, s. 83].

İ. Melçuk frazemləri (phrasemes) iki yerə bölür: praqmatik frazemlər (pragmatic phrasemes) və semantic frazemlər (semantic phrasemes). Onlar da öz növbəsində pragmatems, idioms, collocations, quasi-idioms olaraq alt komponentləri təşkil edirlər. Bu bölgü İ. Melçukun 1993-cü ildə hazırlanmış və 1998-ci ildə yenilənmiş bölgüsüdür. Praqmatlardan əlavə İ.Melçukun “idiomları/idioms" ilə P. Houartsın "saf idiomlar/idioms pure", “sabit söz birləşmələri/collocations”, "məhdudiyyətli birləşmələr/restrictive collocations", "məcazi deyimlər/figurative idioms/", "kvazi-idiomalar/quasi-idioms" ilə müqayisə etmək olar.

«O klasifikaciji frazema» məqaləsində Jerney [8, s.192] frazeoloji birləşmələrin müxtəlif mümkün təsnifatlarını müzakirə edir, lakin o, etimoloji təsnifata üstünlük verir, çünki onun fikrincə, bu, tarixi maraq doğuran müəyyən sayda suallara cavab verməyə imkan verir. Cerni təsnifatını xorvat dili əsasında aparır. Təbii ki, bunun da ingilis dilindəki frazeoloji birləşmələrlə oxşar və fərqlilikləri var.

D. Sezarın Tipologiyası [14]. D. Sezar [14, s.305-312] öz tədqiqat işində "qanadlı sözlər" (*krilatica*) adlandırdığı dəbdə olan sözləri, yəni tarixi, siyasi və ya mədəni materialın təkamülündə mühüm əhəmiyyət kəsb edən bütün praktik və çox vaxt əyləncəli ifadələri sadalayır: atalar sözləri, cümlələr, aforizmlər, mətnlərdən çıxarışlar, məşhur deyimlər, sitatlar, əsərlərin adları, məşhur mahnılar, şüarlar, reklam mətnləri və s.

D. Sezar izah edir ki, bu vahidlərin mənşəyi onları təsnif etməyə imkan verən yeganə tanınmış işarədir. Beləliklə, o, onları *biblical* mənbənin olub-olmamasına görə təsnif etməyi təklif edir və tədricən polileksik vahidlərin tipologiyası, əsasən, dilin frazeoloji materialını bilmək məsələsinə çevrilir. Həqiqətən, sabit birləşmələrin hər hansı təsnifatı mütləq müxtəlif növ kollokativ

hadisələrin dərin biliyini ehtiva edir. Bu həm də 1980-ci illərdə və ondan sonrakı illərdə sabit birləşmələrin tipologiyasının frazeologiya üzərində işdə həqiqətən problemə çevrildiyini də izah edir.

A. Halidey [6], C.M. Sinkler [15] və hətta L. Zqustanın [16] frazeologiya sahəsindəki ilk tədqiqatlarında biz sabit söz brləşmələrinin təsnifatına dair heç bir izə rast gəlmirik, çünki mövcud biliklər onların tipologiyası problemini təqdim etməyə hələ imkan vermirdi.

Sabit söz birləşmələrinin tipologiyasını tənzimləyən meyarlara əsasən, biz göstərməyə çalışdıq ki, sabit söz birləşmələrinin tipologiyalarının çoxluğu böyük müxtəliflik ilə bağlıdır. Və ingilis dilini professional məqsədlərlə öyrənən tələbələr təsnifatları bildikdə, sabit söz birləşmələrinin mənasını və ifadə variantını düzgün mənimsəyə bilir və dildaşıyıcıları ilə ünsiyyətdə də çətinlik çəkmirlər.

Problemin aktuallığı. Səmərəli ünsiyyət üçün ifadələrin düzgün istifadəsi vacibdir. İngilis dilində leksik bacarıqların yaradılması, formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi, xüsusilə də sabit söz birləşmələrinin tədrisi məsələlərinə dair xüsusi tədqiqatlar aparmış bəzi linqvist və metodistlərin elmi araşdırmaları ilə tanışlıq göstərir ki, yüksək səviyyədə dil öyrənənlərə leksik materialların təqdimatı və onların təsnifatları bilməsi, bununla bağlı yeni yanaşmaların tədris prosesinə gətirilməsi sayəsində uğurlu nəticələr əldə edilmişdir. Bu metodların öyrənilməsi və tətbiqi ingilis dilini öyrənərkən böyük əhəmiyyət kəsb edir və dil öyrənmə prosesini daha da asanlaşdırır.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalə İngilis dilinin tədrisi zamanı sabit söz birləşmələrinin təsnifatı məsələlərinə həsr olunmuşdur.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalə sabit söz birləşmələrinin tədrisi zamanı ingilis dili dərslərini daha məhsuldar keçmək istəyən müəllimlər, həmçinin gənc tədqiqatçılar, doktorant və dissertantlar üçün faydalı olacaqdır.

Ədəbiyyat:

1. Benson, M., Benson E. & Ilson, R. (1997) The BBI Dictionary of English Word Combinations, 2nd ed., Amsterdam/Philadelphia: John Benjamin’s Publishing Company
2. Cowie, A. P. (1998a) Introduction. In Cowie, A. P. (Ed.) Phraseology: Theory, Analysis, and Applications, Oxford: OUP, pp. 1-20.
3. Gläser, R. (1988) The grading of idiomaticity as a presupposition for a taxonomy of idioms. In Hüllen, Werner & Schulze, Rainer (Eds.) Understanding the Lexicon, Tübingen: Max Niemeyer, pp. 264-279.
4. Gläser, R. (1998) The stylistic potential of phraseological units in the light of genre analysis. In Cowie, A. P. (Ed.), Phraseology: Theory, Analysis, and Applications, Oxford: OUP, pp. 125-143.
5. Gross, G. (1996) Les expressions figées en français : noms composés et autres locutions, Paris/Gap : Ophrys, coll. L’essentiel français.
6. Halliday, M. A.K. (1966) Lexis as a linguistic level. In Bazell, Charles E.; Catford, John C.; Halliday, Michael A.K. & Robins, Robert H. (Eds.) In Memory of J.R. Firth, London/Harlow: Longmans, pp. 148-162.
7. Howarth, P. A. (1996) Phraseology in English Academic Writing: Some Implications for Language Learning and Dictionary Making, Niemeyer, Tübingen Howarth, P. A. (1998) The Phraseology of Learners’ Academic Writing. In Cowie, A. P. (Ed.), Phraseology: Theory, Analysis, and Applications, Oxford: OUP, pp. 161-186

8. Jernej, J. (1992-1993) O klasifikaciji frazema. Fililogija, knjiga 20-21, Zagreb : Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, pp. 191-197
9. Jernej, J. (1996) Bilješke oko porjekla naše frazeologije. Suvremena lingvistika, vol. 41-42
10. Mel'čuk, I. A. (1993) La phraséologie et son rôle dans l'enseignement/apprentissage d'une langue étrangère. Etudes de Linguistique Appliquée, vol. 92, pp. 82-113
11. Mel'čuk, I. A. (1998) Collocations and lexical functions. In Cowie, A. P. (Ed.),
12. Phraseology: Theory, Analysis, and Applications, Oxford: OUP, pp. 23-53
13. Moon, R. (1998) Fixed Expressions and Idioms in English: A Corpus-based Approach, Oxford: Clarendon Press
14. Pecman, M. (2004). Phraséologie contrastive anglais-français : analyse et traitement en vue de l'aide à la rédaction scientifique. Thèse de doctorat (9. déc. 2004, dir. H. Zinglé), Université de Nice – Sophia Antipolis.
15. Sesar, D. (1998) O mjestu i ulozi krilatica u frazeološkim rječnicima. Fililogija, Odsjek za slavenske jezike i književnosti, Zagreb, 30-31.
16. Sinclair, J. M. (1966) Beginning the Study of Lexis. In Bazell, Charles E., Catford, John.
17. Zgusta, L. (1967) Multiword lexical units. Word, n. 23, pp. 578-587

E-mail: z_qafarli@hotmail.com
Redaksiyaya qəbul olub:18.03.2024

UOT 371

Sahilə Əli qızı Quliyeva
Naxçıvan Dövlət Universitetinin müəllimi
Orcid: https://orcid.org/ 0009-0001-9949-4199

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ BƏDİİ MƏTNLƏRİN SEÇİLMƏSİ PROSESİ

Сахиля Али гызы Гулиева
преподаватель Нахчыванского Государственного Университета

ПРОЦЕСС ОТБОРА ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ТЕКСТОВ ПРИ ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

Sahila Ali Guliyeva
the teacher of Nakhchivan State University

THE PROCESS OF SELECTING LITERARY TEXTS IN ENGLISH LANGUAGE TEACHING

Xülasə. Məqalə xarici dillərin tədrisində istifadə oluna bilən bədii mətnlərin seçilməsinə həsr olunmuşdur. Xarici dilin tədrisi üçün bədii mətnlərin seçilməsi çoxmərhələli prosesdir və bu, həmin mütəxəssislərin, o cümlədən bu seçimdə iştirak edən müəllimlərin ədəbiyyatı qiymətləndirmək üçün istifadə etdiyi meyarlardan çox asılıdır. Mühüm seçim meyarları mətnin leksik mürəkkəbliyinin tələbələrin dil hazırlığı səviyyəsinə uyğunluğu, həmçinin bu mətnə münasibətdə mətn, mühit və oxucu arasında effektiv qarşılıqlı əlaqəni təmin etmək bacarığıdır. İngilis dilini öyrənən tələbələrin xarici dili daha geniş kontekstdə istifadə etmək məqsədilə sərbəst

ünsiyyət üçün kifayət qədər bacarıqlar əldə etməsi müəyyən faktorları daxil edir ki, bura bədii mətnlərin öyrənilməsi proqramı da daxildir.
Açar sözlər: *xarici dilin tədrisi, bədii mətnlərin seçilməsi, bədii əsər, mətnin məzmunu*

Резюме. Статья посвящена выбору художественных текстов, которые могут быть использованы при обучении иностранным языкам. Отбор художественных текстов для обучения иностранному языку представляет собой многоэтапный процесс и во многом зависит от критериев, по которым оценивают литературу эксперты, в том числе преподаватели, участвующие в этом отборе. Важными критериями отбора являются соответствие лексической сложности текста уровню языковой подготовки учащихся, а также способность обеспечить эффективное взаимодействие текста, среды и читателя по отношению к этому тексту. Изучающие английский язык приобретают достаточные навыки свободного общения, чтобы использовать иностранный язык в более широком контексте, включая определенные факторы, к которым относится изучение художественных текстов.
Ключевые слова*: преподавание иностранного языка, подбор художественных текстов, художественное произведение, содержание текста*

Summary. The article deals with the selection of literary texts that can be used in teaching foreign languages. The selection of literary texts for teaching a foreign language is a multi-stage process and it depends a lot on the criteria used by those experts, including the teachers involved in this selection, to evaluate the literature. Important selection criteria are the appropriateness of the lexical complexity of the text to the students' level of language preparation, as well as the ability to ensure effective interaction between the text, the environment and the reader in relation to this text. English language learners acquire sufficient skills for free communication in order to use the foreign language in a wider context, including certain factors, which include the study of literary texts.
Key words*: foreign language teaching, selection of literary texts, literary work, content of the tex*

Xarici dilin tədrisi üçün bədii mətnlərin seçilməsi çoxmərhələli prosesdir və bu, həmin mütəxəssislərin, o cümlədən bu seçimdə iştirak edən müəllimlərin ədəbiyyatı qiymətləndirmək üçün istifadə etdiyi meyarlardan çox asılıdır. Bəzi müəllimlər insan təbiətinin öyrənilməsinə ciddi töhfə vermiş habelə, zamanın sınağından çıxmış, həm də böyük müəlliflərin əsərlərini ədəbiyyat hesab etməyi təklif edir, digər müəllimlər isə hər hansı qiymətləndirmənin nisbiliyini və müəyyən bir tarixi dövrün adət-ənənələrindən, dəyərlərindən asılılığını qəbul edir [6, s.127].

İngilis dilini tədris edərkən, bədii materialın (mətnin) seçilməsi ilkin məsələlərdən biri hesab edilir. Bir çox müəlliflər (M.D. Zinovyeva, Q.A. Zolotova və d.) güman edir ki, bədii ədəbiyyat mənbələrinin axtarışını aparıcı nümayəndələrində axtarmaq lazımdır.

Bəzən ədəbiyyat seçimində əsərdən daha çox tanınmış yazıçıların seçilməsi meyarı üstün tutulur. Belə seçimin edilməsinə səbəb məşhur müəlliflərin əsərlərində millətin tarixi təcrübəsinin cəmləşməsinin baş verməsinin və onun mənəvi mahiyyətinin daha geniş ifadə edilməsinin əks olunmasıdır.

Şifahi nitq dərslərində şifahi nitq bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün mətnlərin keyfiyyətinə olan linqvodidaktik tələbləri artırmaq zəru-

ridir. Öyrədici mətnlər təkcə dil quruluşu nümunələrini əks etdirməməli, həm də informativ, maraqlı və emosional xüsusiyyətləri özündə birləşdirməlidir. Bu halda bədii mətn nitq fəaliyyətini tədrisinin ən ali vahidi kimi çıxış etməlidir, ünsiyyətin konkret situasiya və formalarında olan kommunikativ məsələləri dil vasitələri ilə həll etməyə kömək etməlidir.

Beləliklə, xarici dilin tədrisində mətnlərin seçimi müxtəlif meyarlar əsasında və müxtəlif məqsədlərə əsasən həyata keçirilə bilər. Bu baxımdan, müəllimlərdən hansı mətnlərdən istifadə etdiklərini soruşmazdan əvvəl, onların ümumiyyətlə ədəbiyyatla necə əlaqəli olduğunu başa düşmək çox vacibdir – davamlı əhəmiyyətə malik əsərlər və ya müəyyən funksional xüsusiyyətlərə malik mətnlər, bu və ya digər dərəcədə müəllim və tələbələrin ehtiyaclarına uyğundur.

Mühüm seçim meyarları mətnin leksik mürəkkəbliyinin tələbələrin dil hazırlığı səviyyəsinə uyğunluğu, həmçinin bu mətnə münasibətdə mətn, mühit və oxucu arasında effektiv qarşılıqlı əlaqəni təmin etmək bacarığıdır. D. Collie və S. Slater hesab edir ki, müəllimlər mətnin həm mədəni əhəmiyyətini, həm də onun tələbələri maraqlandırmaq qabiliyyətini nəzərə almalıdırlar [7, s.2]. Onlar mətnin məzmunun tələbələr üçün xüsusi əhəmiyyətini vurğulayırlar. A. Maley həmçinin mətnlərin seçilməsində ilk növbədə tələbələrin maraqlarına əsaslanmasını qətiyyətlə tövsiyə edir [9].

Mətnlərin dövrlərinə gəlincə, N. Zaqryadskaya [14,s.22] XX və XXI əsrlərin mətnlərindən olsa da, müxtəlif dövrlərə aid əsərlərdən istifadə etməyi mümkün hesab edir. onun fikrincə, ingilis dilinin tədrisində ən effektivdir, çünki onlar, xronoloji olaraq dövrümüzə daha yaxın olan tələbələrin daha çox marağını oyatmaq və təsvir olunan hadisələrə münasibət bildirərək onları müzakirələrdə iştirak etməyə təşviq etmək baxımından faydalıdır.

Beləliklə, mətnləri seçərkən, onların bir çox xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır – seçim etməyin çox vaxt çətin olması təəccüblü deyil. İ. Morozova hesab edir ki, Rusiyada müəllimlər ingilis dilini öyrənmək üçün mətn seçərkən ciddi problemlərlə üzləşirlər, çünki onların şəxsi üstünlükləri tələbələrinin ədəbi zövqündən çox fərqlidir [10, s.317-327]. O, mətnləri metodla seçməyi tövsiyə edir, və həmkarlar ilə daha tez-tez məsləhətləşməyi, beləliklə, onun fikrincə, müəllim tələbələrin imkan və maraqlarını maksimum dərəcədə nəzərə almaqla yanaşı, linqvistik və mədəni məzmuna uyğunluğa nail ola bilməyin mümkünlüyünü qeyd edir.

İngilis dili dərslərində bədii mətnlərdən istifadə mədəniyyətşünaslıqla bağlı material kimi istifadə edilə bilər. Bu cür materiallar tarixi hadisələr, milli mədəniyyət, müxtəlif millətlərin adət-ənənələri, nitqin "saflığı" və mədəniliyi ilə bağlı olur. Şifahi nitq dərslərində istifadə edilən bədii mətnlər gerçəkliklə bağlı realiləri özündə birləşdirə və izah edə bilir, ictimai həyatın çalarlarını aşkarlayır, nitq və etiket formaları üçün motivasiya edə bilir, milli psixologiyanı üzə çıxartmağa kömək edə bilir. Şifahi nitq dərslərində bədii mətnlərdən istifadənin məqsədi dil öyrəncilərinə dili mədəniyyətin bir elementi kimi öyrətməyi qarşısına məqsəd qoyur ki, bu da nəsillərdən qalan təcrübəni öyrənmək deməkdir.

Ünsiyyətin mövzusundan asılı olan açar sözləri xarakterizə edən təsviri-ifadəli dil vasitələrinin nəzərə alınması prinsipi.

Bədii ədəbiyyat üçün səciyyəvi olan bədii və ya estetik funksiya

kommunikativ funksiya ilə qarşılıqlı təsirdə olur.

Hər iki dil sisteminə – ümumi dil sisteminə və bədii-nitq sisteminə – daxil olan söz və digər dil vahidləri bədii əsərin və onda gerçəkliyin bədii təzahürünün daxili dünyasının yaxınlaşmasına və qarşılıqlı təsirinə şərait yaradır.

Bədii əsərdə dialoqun potensial məzmununun əsasını təşkil edən ekstralinqvistik amillərin mövcudluğunu nəzərə alma prinsipi.

Müasir Rusiyada ingilis dilini öyrətmək üçün hələ də sovet dövründə məşhur olan bədii mətnlərdən istifadə olunur. Xüsusilə K. Makkoy bildirir ki, hər bir rus tələbəsi U. Somerset Moem və Cerom K.Ceromun adlarını bilir, bir çox amerikalı tələbələr isə onları tanımır [11, s. 456]. O, hesab edir ki, bu müəlliflər Rusiyada ona görə məşhurdur ki, onların əsərləri bir vaxtlar nəşriyyat sənayesində heç də əsərlər onun apolitik xarakterinə görə deyil, hansısa yüksək vəzifəli məmur tərəfindən bəyənilib. Bununla belə, bu müəlliflərin əsərlərinin ingilis dilinin tədrisi praktikasında nə dərəcədə geniş istifadə edildiyini, hansı kontekstdə istifadə edildiyini və dərsin strukturuna necə daxil edildiyini mühakimə etmək üçün etibarlı empirik məlumatlarımız yoxdur.

Hal-hazırda ingilis dili dərsliklərində müşahidə materialı kimi müxtəlif tipli elmi, publisistik, danışıq üslubuna xas olan, uşaq ədəbiyyatına aid mətnlər iştirak edir. Bu mətnlər arasında daha maraqlısı və rəngarəngi şifahi nitq bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün təklif edilən mətnlərdir.

Tədris və metodiki ədəbiyyatda mətnlərin geniş seçiminə baxmayaraq, müəllim dərsə cəlb etdiyi materialı rəngarəng etməyə cəhd edir: müəllim yeni bədii ədəbiyyatlardan, elmi-kütləvi əsərlərdən, qəzet və jurnal nəşrlərindən, şifahi mətn nümunələrindən (reklam çarxları, audio və videoyazılar, publika qarşısında çıxışlar, televiziya tok-şoularından fraqmentlər və s.) geniş istifadə edir. Bütün bu qeyd edilənlər dərsləri maraqlı edir, onların praktik istiqamətini və tədrisin həyatla əlaqəsini gücləndirir. Lakin burada nitq materiallarının seçimi ilə bağlı əsas cavabdehlik müəllimin üzərinə düşür. Bu halda təkcə material deyil, onun dərsin mövzusuna uyğunluğu, çətin orfoqrafik və punktuasiya məsələləri, didaktik baxımdan qrammatika, üslubiyyat və s. məsələləri və s. də diqqətdən kənar qalmamalıdır.

Universitetlərdə istifadə olunan ingilis dili dərslikləri müxtəlif mədəni məlumatları ehtiva edir. Böyük Britaniya və ABŞ-ın müasir ədəbiyyatına həsr olunmuş dərslərdə tələbələrə oxumaq üçün tövsiyə olunan kitabların siyahısı təklif olunur. Lakin, poeziya ümumiyyətlə təmsil olunmur və bu poeziyaya marağın azalmasından xəbər verir. Adətən keçmiş əsrlərin poetik əsərləri öyrənilir. Lakin ingilis dili müəllimləri yadda saxlamalıdırlar ki, poeziya doğma dil daşıyıcılarının ideoloji-estetik dəyərlər sistemində böyük yer tutur. Bütün növ poetik əsərlər haqqında biliklər linqvistik birliyə daxil edilir və dildə, leksik tərkibdə öz əksini tapır və müxtəlif ünsiyyət situasiyalarında yerli danışanların şifahi və yazılı nitqində mövcud olur [5, s. 12].

Təbii ki, müəllimlərin ingilis dilinin tədrisində istifadə olunan mətnlərlə bağlı üstünlüklərində də müəyyən dəyişikliklər var. Məsələn, S. Pitina müəyyən etdi ki, Çelyabinsk Dövlət Universitetində müəllimlər tələbələrə “Magpie” [Jill Dawson, 1998] – kimi müasir əsərlərdən fraqmentlər təklif edirlər. [13, s.562-

567] ."The House in Norham Gardens" [Penelope Lively, 1974], "Black Swan Green" [David Mitchell, 2006], "Portobello" [Ruth Rendell, 2008] və "Waterland" [Graham Swift, 1983]. E. Belkina və E. Stetsenko [2015] bədii əsərlərində öz təcrübələrini təsvir edirlər.[13, s.562]

Xarici dilin tədrisində bədii mətnlərdən istifadə müxtəlif yanaşmalardan istifadə etməklə həyata keçirilir. Bu yanaşmaları aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmək olar: linqvistik, kontekstual, oxucu, mətn və bu 4 yanaşmanın üstünlüklərini birləşdirən əhatəli yanaşma. Bundan əlavə bəzi metodistlər şəxsi yanaşmanı da qeyd edirlər.

Problemin aktuallığı. Hazırda məktəblərdə tədris olunan ingilis dili kurrikulumun vacib hissəsidir. İngilis dilinin tədrisinə yeni yanaşma təkcə məktəblərdə deyil, həm də kollec, lisey və universitetlərdə öz əksini tapır. İngilis dilini öyrənən tələbələrin xarici dili daha geniş kontekstdə istifadə etmək məqsədilə sərbəst ünsiyyət üçün kifayət qədər bacarıqlar əldə etməsi müəyyən faktorları daxil edir ki, bura bədii mətnlərin öyrənilməsi proqramı da daxildir. Bu vəziyyətdə xüsusi bədii mətnlərin və bədii əsərlərin seçilməsinə, onlarla işləmək üsul və vasitələrinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Eləcə də şifahi oxunun inkişaf etdirilməsi üçün bədii mətnlərin seçilməsi məqsədilə məşğələnin məqsədini və eləcə də tələbələrin dil səviyyəsini nəzərə almaq məqsədə uyğundur. Bu nöqteyi-nəzərdən məqalənin mövzusu xüsusi aktuallıq daşıyır.

Problemin elmi yeniliyi. İngilis dilinin bədii mətnlərlə tədrisi zamanı mətnlərin düzgün seçiminin aparılması yollarını tədqiq etməkdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədə aparılan tədqiqat və əldə olunan məlumatları ümumi ingilis (GE) dili dərslərində də istifadə etmək olar.

Ədəbiyyat:

1. Bağırova, V.S. Ali ixtisas məktəblərində kommunikasiya yönümlü oxunun tədrisi (ingilis dili materialları əsasında): /Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı / – Bakı, 2014. – 25 s.
2. Barsuk, R.Y. Azərbaycan məktəblərində xarici dil tədrisinin bəzi problemləri / R.Y. Barsuk. – Bakı: Maarif, – 1967. – 115 s.
3. Qurbanov, A. Bədii mətnin linqvistik təhlili / A. Qurbanov. – Bakı: – 2019. – 552 s.
4. Калафато Р. Художественная литература в обучении английскому языку в России. // Вопросы образования, – 2018. № 2. – С. 91-116.
5. Степанова С.Ю. Цель и методика применения стихотворных произведений н занятиях английского языка в вузе.// Педагогика искусства, – 2012. № 3. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.arteducation.ru/sites/default/files/journal_pdf/stepanova_21_10_2012.pdf/ (дата обращения: 24.01.2019).
6. Carter, R.F. Language, literature and the Learner. / R. Carter, F. Mcrae. – Longman, – 1996. – 296 p.
7. Collie, J. & Slater, S. (1987). Literature in the Language Classroom: a Resource Book of Ideas and Activities. Cambridge: CUP, s.2)
8. Luukka E. (2017) Selection, Frequency, and Functions of Literary Texts in Finnish General Upper-Secondary EFL Education. Scandinavian Journal of Educational Research, June, pp. 1–16
9. Maley, A. (1989). Down from the Pedestal: Literature as Resource. In Literature and the Learner: Methodological Approaches. Cambridge: Modern English Publications

10. Morozova I. (2012) Ispolzovanie khudozhestvennykh tekstov dlya formirovaniya sotsiokulturnoy kompetentsii v protsesse obucheniya inostrannomu yazyku v vuzakh [Using Fiction Texts to Develop Sociocultural Competence When Teaching a Foreign Language in College]. Proceedings of Topical Issues of Philology and Methodology of Teaching a Foreign Language: 3rd International Symposium, Saint Petersburg: State Polar Academy, pp. 317–327.
11. McCaughey K. (2005) The Kasha Syndrome: English Language Teaching in Russia. World Englishes, vol. 24, no 4, pp. 455–459.
12. Paran A. (2008) The Role of Literature in Instructed Foreign Language Learning and Teaching: An Evidence-Based Survey. Language Teaching, vol. 41, no 4, pp. 465–496
13. Pitina S. (2015) English Language Teaching Policy at a Russian University. US-China Foreign Language, vol. 13, no 8, pp. 562–567.
14. Zagryadskaya N. (2017) Vozmozhnosti ispolzovaniya khudozhestvennykh tekstov na zanyatiyakh po angliyskomu yazyku v neyazykovom vuze (na primere napravleniya «psikhologiya») [The Use of Fiction Texts in Teaching English to Psychology Students]. The World of Science, Culture and Education, no 2 (63), pp. 21–23.

E-mail: qulivasahila2017@gmail.com
Redaksiyaya daxil olub: 22.04.2024

UOT 372.881.111.1

Nigar Azad qızı Qasımova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin müəllimi
Orcid: https://orcid.org/0000-0002-2458-2469

İNGİLİS DİLİNDƏ SEMANTİK DƏYİŞMƏLƏRİN TİPOLOGİYASI

Нигяр Азад гызы Гасымова
преподаватель Азербайджанского Государственного Педагогического Университета

ТИПОЛОГИЯ СЕМАНТИЧЕСКИХ ИЗМЕНЕНИЙ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Nigar Azad Gasimova
teacher at Azerbaijan State Pedagogical University

TYPOLOGY OF SEMANTIC CHANGES IN ENGLISH

Xülasə. Məqalədə ingilis dilində sözlərin mənalarının dəyişməsi prosesindən və onun növlərindən danışılır. Sözlərin mənalarının dəyişməsi prosesi semantik dəyişmə adlanır. Sözlərin müasir mənası onların ilkin mənalarından fərqlənir. Dilin dəyişməsi dilçilərin əsas tədqiqat sahələrindən biridir və semantik dəyişmə dilin dəyişməsi prosesinin bir hissəsidir. Semantik dəyişmə bütün dillər üçün xarakterikdir. Semantik dəyişmənin tipologiyaları amerikan dilçi Leonard Blumfild tərəfindən hazırlanmışdır. Bu məqalədə böyük dilçi alimin hazırladığı semantik dəyişmələrin təsnifatı hərtərəfli şəkildə araşdırılmış və semantik dəyişmələrin növləri, tipləri təhlil edilmişdir . Semantik dəyişmələrin bu təsnifatı təkcə ingilis dili üçün deyil, digər dillər üçün də uyğundur. Bu təsnifatı dərindən araşdırmaqla biz müxtəlif dillərdə semantik dəyişmələrin təhlili və müqayisəsini apara bilərik.

Açar sözlər: *semantik dəyişmə, semantik dəyişmələrin tipologiyası, mənanın daralması, mənanın genişlənməsi, metaforizasiya, metanomizasiya, hiperbola, litota, neqativizasiya, pozitivizasiya*

Резюме. В статье повествуется о процессе изменения значений слов в английском языке и его видах. Процесс изменения значений слов называется семантическим изменением. Современное значение слов отличается от их первоначального значения. Изменение языка - одна из основных областей изучения лингвистов, а семантическое изменение является частью процесса изменения языка. Семантическое изменение характерно для всех языков. Типология семантических изменений было разработано американским лингвистом Леонардом Блумфилдом. В данной статье подробно рассмотрена классификация семантических изменений, разработанная великим лингвистом, и проанализированы типы, виды семантических изменений. Эта классификация семантических изменений подходит не только для английского языка, но и для других языков. Глубоко изучив эту классификацию, мы можем провести анализ и сравнение семантических изменений в разных языках.

Ключевые слова: *семантическое изменение, типология семантических изменений, сужение смысла, расширение смысла, метафоризация, метаномизация, гипербола, литота, негативизация, позитивизация*

Summary. The article talks about the process of changing the meanings of words in English and its types. The process of changing the meanings of words is called semantic change. The modern meaning of words differs from their original meaning. Language change is one of the main areas of study by linguists, and semantic change is part of the process of language change. Semantic change is characteristic for all languages, the typology of semantic changes in all languages was developed by the American linguist Leonard Blumfield. This article comprehensively examines the classification of semantic changes developed by the great linguist and analyzes the types, kinds of semantic changes . This classification of semantic changes is suitable not only for English, but also for other languages. By examining this classification in depth, we can carry out an analysis and comparison of semantic changes in different languages.
Keywords: s*emantic change, typology of semantic changes, narrowing of meaning, expansion of meaning, metaphorization, metanomization, hyperbole, litota, negativization, positivization*

Dil vahidlərinin və ya sözlərin mənalarının dəyişməsi prosesi semantik dəyişmə adlanır və bu sözlərin istifadəsinin inkişafı kontekstində dilin dəyişməsinin müəyyən formasıdır. Adətən sözlərin müasir mənası onların ilkin mənalarından fərqlənir. Söz bir neçə mənanı ifadə edər, lakin zaman keçdikcə sözün bəzi mənaları istifadədən çıxa bilər. Dilin dəyişməsi dilçilərin əsas tədqiqat sahələrindən biri olub və sözün mənasının dəyişməsi dilin dəyişməsi prosesinin bir hissəsidir. Sözün mənasının dəyişməsi məsələsinin öyrənilməsinə qədim dövrlərdə başlanılmışdı. İlk müasir böyük tədqiqatlar XIX əsrdə aparılmışdır. Bu tədqiqatlar görkəmli alimlər K. Reyziq, A. Darmsteter, M. Breal, Q. Pual, Q. Ştern, L. Blumfild, C. Ulman tərəfindən həyata keçirilmişdir. Bu sahə üzrə araşdırmalar hələ də davam edir. Semantik dəyişmə bütün dillər üçün xarakteridir, bütün dillərdə semantik dəyişmənin tipologiyası amerikan dilçi, professor, struktur dilçiliyinin deskriptiv istiqamətinin əsasını qoyan alimlərdən biri Leonard Blumfild (1887-1949) tərəfindən hazırlanmışdır. Bu alimin elmi tədqiqatlarında semantik dəyişmələrin təsnifatı verilmiş və semantik dəyişmələrin tipləri, növləri, hərtərəfli şəkildə təsvir olunmuşdur. Semantik dəyişmələrin bu təsnifatı təkcə ingilis dili üçün deyil, digər dillər üçün də uyğundur. Nəticədə bu təsnifat müxtəlif dillərdə semantik dəyişmələrin təhlili və müqayisəsini aparmağa imkan verir.

Aşağıda L. Blumfildin “Dil” (“Language”) kitabında [1, s.425-443] qeyd olunmuş semantik dəyişmələrin tipologiyası ilə bağlı cədvəl göstərilmişdir. Bu cədvələ diqqətlə baxdıqda görürük ki, L. Blumfild semantik dəyişmənin - mənanın daralması, mənanın genişlənməsi, metaforizasiya, metonimizasiya, hiperbola, litota, neqativizasiya, pozitivizasiya kimi növlərini, tiplərini müəyyənləşdirmişdir. Semantik dəyişmələrin bu növlərinin mahiyyətini müəyyənləşdirək, nümunələr üzərində bu tipləri izah edək və sözlərin köhnə mənaları ilə yeni mənalarını müqayisə edək:

Semantik dəyişmənin növünün təyin olunması	**Semantik dəyişmənin növü**	**Söz**	**Köhnə mənası**	**Yeni mənası**
Sözün ilkin mənasının	Mənanın	Deer	İstənilən	Ot və yarpaqla

daralması və ya məhdudlaşdırıl-ması, bu zaman mənanın konkretləşməsi baş verir.	daralması	(maral)	heyvan	qidalanan dörd ayaqlı, buynuzları olan heyvan
Sözün mənası genişlənir, bu zaman mənanın ümumiləşməsi baş verir	Mənanın genişlənməsi	To arrive (çatmaq)	Sahilə gəlmək, sahilə çatmaq	Bir yerə çatmaq.
Metafora əsasında sözün mənasının dəyişməsi	Metaforizasiya	Fox (tülkü)	it ailəsinə aid olan vəhşi məməli heyvan	Bic, hiyləgər, ağıllı adam
Məkan və zaman yaxınlığına əsasən sözün mənasının dəyişməsi, ilkin mənaya oxşar və ya yaxın mənanın yaranması	Metonimi-zasiya	Cash (nəğd pul)	Pulun saxlandığı kassa	Qəpik və kağız pullar
Sözün mənasının zəif mənadan daha güclü mənaya dəyişməsi	hiperbola	To kill (öldürmək)	Vurmaq, döymək, işgəncə vermək	Həyatına son qoymaq öldürmək

Sözün mənasının kiçilməyə, zəifləməyə, yumşalmağa doğru dəyişməsi	Litota	To astound (təəccübləndirmək, heyrət-ləndirmək)	“strike with thunder” şimşək vurmaq	“shocked”, “astonish”, “amaze” kimisə çox təəccüblənirmək, şok etmək, heyrətləndir-mək
Sözün mənasının neqativləşməsi, mənfi tərəfə dəyişməsi	Neqativizasiya a degradation of meaning	silly (ağılsız, axmaq)	Happy, blessed blissful (xoşbəxt, uğurlu, sevincli, şən)	Foolish, stupid, showing little thought or judgement (axmaq, ağılsız, səfeh, düşüncəsiz və ya mühakiməsi dar)
Sözün mənasının pozitivləşməsi, müsbət tərəfə dəyişməsi	Pozitivizasiya (elevation of meaning, amelio-ration)	Nice (gözəl, xoş)	İgnorant (cahil, nadan), careless (diqqətsiz, ehtiyatsız, clumsy-bacarıqsız yöndəmsiz	Pleasant, enjoyable, satisfactory (gözəl, xoş, xoşagələn)

Cədvəldə verilən sözlərin mənaları bu formada dəyişmişdir:

• Deer – wild animal beast (original meaning) → a large wild animal that is sometimes hunted for food and that has antlers (long horns) if it is male (modern meaning). Maral – vəhşi heyvan (ilkin məna) → iri, vəhşi, heyvandır, bəzən qida üçün ovlanır, erkəyinin uzun buynuzları var (yeni məna).

Qədim ingilis dilində “deer” sözü istənilən heyvanı bildirmək üçün istifadə olunurdu. İndi isə bu söz konkret bir növ heyvanı (maralı) bildirmək üçün işlədilir.

• To arrive – to come to ashore (original meaning)→to come to a place (modern meaning) çatmaq – sahilə gəlmək (ilkin məna)→bir yerə gəlmək (yeni məna).

Müasir ingilis dilində “arrive” sözünün mənası “bir yerə gəlmək, çatmaqdır, lakin bu sözün ilkin mənası “sahilə gəlmək” olmuşdur. Yeni məna ilkin məna ilə müqayisədə daha genişdir.

• Fox – a wild mammal belonging to the dog family that has a pointed face and ears, a wide tail covered in fur, and often reddish – brown fur (original meaning) → someone who is crafty, sly, clever and good at deceiving people (new meaning). Tülkü – it ailəsinə aid olan vəhşi məməlidir, sivri üzü və qulaqları, tüklü böyük quyruğu, qımızı-qəhvəyi xəzi var (ilkin məna) → bic, hiyləgər, ağıllı, insanları aldatmaqda usta olan adam (yeni məna).

Bəzən insan və heyvanlar arasında müəyyən əlamətlərin oxşarlığına görə heyvan adları insanları bildirmək üçün istifadə olunur. Məsələn, vəhşi, aqressiv və ya cəsarətli, ürəkli adam pələng (tiger); hiyləgər, bic ağıllı adam tülkü (fox); hər istədiyini edən, çirkli, pasaqlı adam donuz (hog); yalançı, alçaq, qorxaq, səmimiyyətsiz, gizli işlər

görən adam siçovul (rat); satqın, xəyanətkar insan – ilan (snake) adlandırılır. Mız-mız, hər şeydən narazı qadın – toyuq (a hen); ağılsız qadın – qaz (a goose); kinli bədxah qadın – pişik (a cat) adı ilə çağırılır.

- Cash – a strong box or cupboard with special locks where valuable things, especially money or jewels are kept (original meaning) →money in the form of notes and coins, rather than cheques of credit cards (modern meaning)
- Nağd pul – qiymətli zinət əşyaları və ya pul saxlanılan, xüsusi qıfılı olan qutu və ya şkaf (ilkin məna)→ çek və ya kredit kartı deyil, qəpik və kağız pullar (yeni məna).

"Cash" sözü ingilis dilinə fransız dilindən keçmişdir. Sözün ilkin mənası pulun saxlandığı "kassa" olmuşdur. Daha sonra metonimiya əsasında qutunu bildirən "cash" sözü, içindəkini - yəni "pulu" bildirmək üçün istifadə olunmağa başlandı. "Safe" sözü ingilis dilində "kassa" mənasında işlədilməyə başlandıqda, "cash" sözünün ilkin mənası dildə istifadədən çıxdı.

- To kill – to hit, to strike, to torture (original meaning)→ to deprive of life, put to death, cause the death of a person, animal, or other living thing (modern meaning).
- Öldürmək →vurmaq, döymək, əzab vermək (ilkin məna) →həyatdan məhrum etmək, öldürmək, insanın, heyvanın, başqa canlının ölümünə səbəb olmaq (yeni məna).

Hiperbola zamanı sözün mənası zəif mənadan daha güclü mənaya dəyişir. Məsələn, "to kill" sözünün ilkin mənası vurmaq, döymək, işgəncə, əzab vermək olsa da, bu söz hal-hazırda kiminsə həyatına son qoymaq, öldürmək mənalarında işlədilir.

- Astound – strike with thunder (original meaning)→to surprise or shock someone very much (modern meaning)
- Təəccübləndirmək – şimşək, ildırım vurmaq (ilkin məna)→kimisə çox təəccübləndirmək, heyrətləndirmək (yeni məna)

Litota (Meyosis) hiperbolanın tam olaraq əksidir, bu zaman sözün mənası güclü mənadan zəif mənaya dəyişir. Məsələn, "astound" sözünün ilkin mənası "şimşək, ildırım vurmaq" olsa da, indi "təəccübləndirmək, şok etmək, heyrətləndirmək" mənalarında istifadə olunur.

- "Silly" – happy, blessed, blissful (original meaning)→foolish, stupid, showing little thought or judgement (modern meaning),
- Xoşbəxt, uğurlu, sevincli, şən (ilkin məna) → ağılsız, axmaq, səfeh, düşüncəsiz və ya mühakiməsi zəif (yeni məna).

Neqativizasiya (Degradation, degeneration, pejoration) zamanı sözün mənası mənfi istiqamətdə dəyişir, pisləşir, alçalır. Məsələn, "silly" sözü əvvəllər "xoşbəxt, sevincli, şən" insanı bildirmək üçün istifadə olunsa da, indi "axmaq, ağılsız, səfeh" adamı bildirmək üçün işlədilir.

- Nice – ignorant, unaware, careless, clumsy (original, meaning) → giving pleasure or satisfaction, pleasant or attractive (modern meaning)
- gözəl, xoş → cahil, nadan, diqqətsiz, ehtiyatsız, xəbərsiz, bacarıqsız (ilkin məna) → məmnunluq, xoş hiss verən, xoşagələn və ya gözəl, qəşəng (yeni məna).

Pozitivizasiya (elevation of meaning, amelioration) zamanı sözün mənası ilkin mənadan daha müsbət mənaya dəyişir. Bu prosesə nümunə kimi "nice" sözünü misal göstərə bilərik. Bu sözün ilkin mənası "diqqətsiz, bacarıqsız, cahil, nadan" olsa da, hal-hazırda "xoş, xoşagələn, gözəl, qəşəng" mənalarını ifadə edir.

Bundan əlavə, 1999-cu ildə leksik semantika sahəsində koqnitiv və diaxronik tədqiqatlar aparan alman

dilçi-alim A. Blank da semantik dəyişmələrin tipologiyasını hazırlamışdır. A. Blankın hazırladığı semantik dəyişmələrin tipologiyası ilə L. Blumfildin tipologiyasının ümumi cəhətləri var. Belə ki, A. Blankın semantik dəyişmələrinin tipologiyasında L. Blumfildin tipologiyası ilə eyni tiplər mövcuddur. Bunlar: metaforizasiya, metonimizasiya, mənanın daralması, mənanın genişlənməsidir. Lakin bununla yanaşı - yerdəyişmə, antifrazis, enantiosemiya, avtokonversiya, ellipsis, xalq etimologiyası kimi yeni tiplər də daxil edilmişdir.

Problemin elmi yeniliyi ingilis dilində söz nümunələri əsasında semantik dəyişmənin növləri, tipləri aydınlaşdırılmış və hər bir növün, tipin əsas xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmişdir. Müxtəlif sözlərin semantik dəyişməsi prosesinin təhlili aparılmış və onların ilkin və müasir, yeni mənaları müqayisə edilmişdir.

Problemin nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Bu tədqiqat işinin nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, ingilis dilində semantik dəyişmənin növlərinin, tiplərinin araşdırılması onun müasir istifadəsinin xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmağa imkan verir. Tədqiqat işinin praktik əhəmiyyəti bu araşdırma materialının leksikologiya fənninin tədrisi zamanı və praktik ingilis dili dərslərində istifadə olunmasının səmərəli nəticələr verə biləcəyindədir. Həmçinin bu tədqiqat materiallarına müasir ingilis dilində semantik dəyişmələrlə bağlı aparılacaq araşdırılmalarda istinad edilə bilər. Eyni zamanda ingilis dilində semantik və leksik dil potensialının daha dərindən, hərtərəfli şəkildə tədqiq olunması üçün istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat:

1. Bloomfield, Leonard. Language. / Leonard, Bloomfield – New York: Allen and Unwin, −1933. −c. 425-443.
2. Ullman, Stephen. Principles of Semantics/Stephen, Ullmann – Oxford: Basil Blackwell, 1957. – 352 s. Semantics: An introduction to the science of meaning – Oxford: Basil Blackwell, 1962. -278 s.
3. Arnold I. V. Lexicology of modern English. M. − 2012.
4. Online Etymology dictionary/Douglas Harper. Onlayn Lüğət (Elektron resurs). http: global – teacher.net/ mediacenter/english – history/oooo100.
5. The Oxford Dictionary of the English Etymology/Ed.by C.T. Onions. −Oxford: Clarendon Press, −1966. −1025 s.
6. The Concise Oxford Dictionary /Ed.by C. Soanes, A. Stefenson. −N.Y.: Oxford University Press, −2012, −1708 s.

E-mail:qasimovaniqar90@gmail.com

Redaksiyaya daxil olub: 23.04.2024

UOT 372.881.116.11

Эльнара Мамед гызы Пашаева
Бакинский Славянский Университет
Orcid: 0009-0000-2109-4155

РОЛЬ СОЦИОКУЛЬТУРНЫХ ФАКТОРОВ ПРИ ОБУЧЕНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО С ПОМОЩЬЮ МУЛЬТИМЕДИЙНЫХ СРЕДСТВ

Elnarə Məmməd qızı Paşayeva
Bakı Slavyan Universiteti

MULTİMEDİA VASİTƏLƏRİNDƏN İSTİFADƏ ETMƏKLƏ RUS DİLİNİN XARİCİ DİL KİMİ TƏDRİSİNDƏ SOSİAL-MƏDƏNİ AMİLLƏRİN ROLU

Elnara Mammad Pashayeva
Baku Slavic University

THE ROLE OF SOCIOCULTURAL FACTORS IN TEACHING RUSSIAN AS A FOREIGN LANGUAGE USING MULTIMEDIA TOOLS

Резюме. Статья представляет исследование о важности учета социокультурных аспектов при использовании мультимедийных средств в процессе обучения русскому как иностранному языку. В работе проанализированы основные факторы, влияющие на результативность обучения, и предложены практические рекомендации по оптимизации учебного процесса с учетом культурных особенностей студентов.
Ключевые слова: *социум; мультимедия; коммуникативная компетенция; технологии; информации; средние школы; вузы.*

Xülasə. Məqalədə rus dilinin xarici dil kimi tədrisi prosesində multimedia vasitələrindən istifadə zamanı sosial-mədəni aspektlərin nəzərə alınmasının vacibliyinə dair araşdırma təqdim olunur. İşdə təlimin səmərəliliyinə təsir edən əsas amillər təhlil edilir və tələbələrin mədəni xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla tədris prosesinin optimallaşdırılması üçün praktiki tövsiyələr verilir.
Açar sözlər*: cəmiyyət; multimedia; kommunikativ bacarıq; texnologiyalar; məlumat; orta məktəblər; universitetlər.*

Summary. The article presents a study on the importance of taking into account sociocultural aspects when using multimedia in the process of teaching Russian as a foreign language. The work analyzes the main factors influencing the effectiveness of learning and offers practical recommendations for optimizing the educational process, taking into account the cultural characteristics of students.
Key words*: society; multimedia; communicative competence; technologies; information; secondary schools; universities*

На рубеже XX-XXI столетий во всём цивилизованном мире отмечается всплеск в развитии всевозможных информационных технологий. В первые четыре года второго десятилетия их совершенствование и распрос-транение во всех сферах

социального бытия, включая школы и университеты Азербайджана, стали в особенности ощутимы. Это поступь времени, которую не остановить, динамика прогрессивного процесса. Эти факторы, безусловно, на сегодняшний день играют немаловажную роль и в методике преподавания РКИ. Но они не могут быть увлечены достоинствами этих средств всерьёз и ответственно этим занимаются современные русисты, теоретики-методисты, педагоги-практики, технологи, историки, социологи, политологи, философы, культурологи и представители смежных профессий. Обзорно вскрыть роль и значение некоторых социокультурных факторов с помощью названных средств – задача настоящей статьи.

Хочется заблаговременно отметить, что ещё на рубеже XX-XXI столетий социокультурные факторы в школах и вузах изучали в основном в качестве дополнительного аспекта преподавания РКИ. При недостаточно высоком развитии мультимедийных технологий они фактически были вспомогательным приложением к процессу обучения русскому языку. В том числе и в азербайджано-язычной аудитории. В действительности же, как справедливо замечает методист и лингвист И.В. Изотов, «одним из критериев мультимедии в психолого-педагогическом направлении являются социокультурные факторы, которые посредством нравственного воспитания прежде всего повышают мотивацию в обучении» [1,55-56]. Основной упор, как видим, здесь делается на нравственно-познавательном и просветительском критерии одной из важных мультимедийных функций в процессе изучения русского языка в иноязычном контингенте.

Но есть и вторая, так сказать дополнительная сторона этого вопроса, словно следствие и продолжение первого. Так, исследователь Е. Пассов уточняет, что, помимо нравственного критерия, изучение неродного языка в иностранной аудитории с помощью мультимедийных средств в обязательном порядке должно включать в себя также и определённый комплекс знаний по культурологии, потому что это одна из составных частей общей культуры всех людей на земле. И «учащийся-иностранец тем самым существенно расширяет свои познания по второму языку в педагогическом, воспитательном и социально-учебном ключе» [3, 108-109].

Как мы понимаем, традиционно то, о чём пишет И. Изотов, относится к содержательной стороне информации. Нравственность – это такое широкое понятие, которое требует разъяснения. Поэтому в названной статье и притом в этом же разделе автор счёл необходимым классифицировать мультимедийные средства в педагогико-социальном плане. В частности, выяснилось, что под гриф категории нравственности, по его предположению, симптоматично вполне вписывается информация обучающего, экологического, отчасти культурного, собственно воспитательного и эстетического характера. И. Изотов градуирует функции мультимедии под указанным углом зрения. Понятно, что и обучение РКИ в школах или вузах можно и должно рассматривать с таких позиций. По мнению молодого русского учёного – в первую очередь.

Однако совершенно очевидно, что в какую бы форму не облекались основные черты и признаки мультимедийных функций (к примеру, особенности этико-нравственного воспитания и обучения неродному языку, а также лингвострановедение, лингвокультурология и другие смежные дисциплины), всё равно они состоят из текстов, взятых из учебно-методических пособий, материалов учебников. Ведь так или иначе, с одной стороны, эти тексты несут на себе определённую дозу информации. С другой стороны, учащихся с учётом возрастного ценза (от младшеклассников – до старшеклассников) знакомят с историей России разных эпох и иных славянских государств. Обе позиции имеют право на существование, так как у них имеется единая сквозная цель: научить школьников-иностранцев (включая азербайджанские группы) русскому разговорному, а в идеале и литературному языку. Но задачи у них всё-таки разные.

Если первая (И. Изотов) ограничивает задачи обучения русскому языку сугубо познавательными интересами мультимедийной сферы, то вторая (Е. Пассов), главным образом, опирается на тексты разных типов. На наш взгляд, позиция Е. Пассова предпочтительнее. Объективно необходимо признать, что большинство современных социокультурных факторов, которые могут быть успешно задействованы при обучении РКИ с помощью мультимедийных средств, включают в себя такие технологии, которые регламентируют порядок информационных разработок. А это, естественно, в свою очередь, связано с их обработкой. Причём, опытные школьные учителя и вузовские педагоги ясно осознают, что в наше время информационный поток огромен, и имеющиеся (скажем, в Интернете или в СМИ) материалы следует давать учащимся дозированно. А без текстов различных типов (строго научных, документальных, автобиографических, художественных) обойтись в ходе преподавания РКИ принципиально невозможно. Другой вопрос, что, профессионально грамотно применяя социокультурные факторы различных мультимедийных технологий, можно упредить указанные позиции и гармонично воссоединить структурную, содержательную, организационную и лингвострановедческую стороны данного процесса.

Роль и значение социокультурного фактора в искомом нами направлении сегодня трудно переоценить. Попытаемся это вкратце обосновать в рамках небольшой статьи. Так, в методике преподавания РКИ набирает силу так называемая рече поведенческая тактика. Школьная программа VII-VIII классов азербайджанских школ включает в себя теоретико-образовательное и практическое знание отдельных разделов русского языкознания. К примеру, отбор содержания для школьного курса, равно как и программа куррикулов, предусматривают лексику, затем грамматику и «ступенчато» – синтаксис. Возможен и такой вариант: обучение правил грамматики на синтаксической основе. Кроме того, речевую практику русского языка, согласно программе, предваряет методика введения и закрепления главных лексико-грамматических понятий. Кроме того, параллельно проводится работа по орфографии. Конечно, относительно несложный

и небольшой по объёму материал по развитию речи можно продуцировать на занятиях и без применения мультимедийных средств. Но в таком случае, во-первых, трудно говорить о наличии и конкретном применении социокультурных факторов. Во-вторых, это уж**е** не свидетельствует о рече поведенческой тактике. По нашему мнению, слишком облегчённая задача при столь серьёзных учебно-программных требованиях. Сразу же возникнут наводящие вопросы.

К правильным умозаключениям на этот счёт приходит современный азербайджанский педагог-методист и лингвист Г.Ф. Кази-заде. В одной из своих статей она пишет: «Возникают естественные вопросы, среди которых на первое место надо бы поставить следующий: какие тексты нужно в первую очередь выбирать в связи с возросшими технологическими требованиями? Какие грани текста следует непременно затронуть в ходе чтения или повторения правил при развитии речи русского языка для иностранцев? И самое главное, – заключает Г.Ф. Кази-заде, - на каких этапах изучения отобранной информации уместно применять эти грани?» [2,49]. Острые и актуальные вопросы, требующие точных ответов. По заверению многих прогрессивно мыслящих учёных, без применения мультимедийных средств снижается роль и значимость как языковой теории, так и речевой практики в школах и вузах Азербайджана. Впрочем, как и в мировой методической мысли.

В реальности, социокультурный фактор, в нашем случае реализуемый в рече поведенческой тактике – это творческие интенции учащихся (чаще после прохождения определённого курса или раздела русского языкознания), усилия которых в конечном итоге должны привести к позитивному коммуникативному эффекту. Такова в общих чертах центральная стратегическая задача, которую нельзя выполнить без применения мультимедийных средств. В этом аспекте в наши дни представляют определённый исследовательский интерес утверждения И.Г. Чуксиной. Она усматривает особую «мультимедийную тактику» в том, что «реципиент по ступеням выполняет рече поведенческие акты, а когда они позже совокупно суммируются, то можно говорить о более-менее благоприятном обучении в специально избранном разделе русского языка» [4,13-14]. В качестве иллюстративного примера она приводит такой приём в рече поведенческой тактике, как создание проблемных ситуаций в преодолении различных лексико-грамматических трудностей неродного языка для школьников (чаще –старшеклассников) или студентов-иностранцев.

Скажем, учащемуся надо разъяснить смысл предложения: «В доме ужасный беспорядок». Или аналогичное: «В квартире всё так было разбросано, лежало не на своих местах, что ничего невозможно было найти». И т.п. В таких случаях рекомендуется прибегать к объяснению социокультурных факторов с помощью мультимедийных средств. А именно, к лого эпистеме. Что это такое? Учащегося отсылают к так называемым прецедентным текстам. Это может быть дискурс, который по метонимическому принципу смежности связан с тем или иным событием, явлением, фактом. Наша собственная практи-

ка в школах показывает, что азербайджано-язычным учащимся легче всего разъяснить данное понятие на примере паремий (пословиц или поговорок). Они ёмки по смыслу, очень легко запоминаются. Далее, короткая и хлёсткая афористичная фраза проецируется на конкретные предложения. (Мы их выше привели). В результате его смысл становится понятным.

Например: «Тут словно Мамай прошел». Это идентично приведённому: «В доме ужасный беспорядок». Дополнительно помогает также краткий рассказ учителя об истории соответствующего татаро-монгольского периода, или: «Хотели заиметь одно, а получили совсем другое, то есть противоположное». Применяем поговорку: «Вот тебе, бабушка, и Юрьев день». Лого-эпистема ориентирует педагогов русского языка также на использование в своей работе свернутых форм фраз или же символов. Леность трудно воспринимается даже школьниками старших классов. Им сложно даже это и произнести из-за отсутствия так хорошо знакомого фонетического «закона гармонии». Но ст**о**ит ввести в оборот такой социокультурный фактор, как перенос на литературный источник (здесь: прецедентный текст), как слово «леность» и антонимичное ему «трудолюбие» запоминаются накрепко. Достаточно прочитать в подлиннике (по необходимости с переводом отдельных лексем или выражений на родной, азербайджанский язык) нескольких абзацев, где Илья Ильич лежит целыми днями на диване или же боится людей, пришедших с холода, как смысл становится абсолютно ясным, прозрачным.

Обратный процесс: как объяснить нашим школьникам или студентам суть выражений «окопная правда» или основоположник [пионер] «лейтенантской прозы»? Одни понятия («пионерия») вообще вышли из употребления, и молодое поколение элементарно их может не знать. Другие (окопы) сложны, потому что по современным военным сводкам из СМИ они крайне редко употребляются. Слово из двух корней – основоположник – сложно воспринимается нашими детьми из-за слогосложения. Но есть возможность напомнить школьникам, что 15 марта 2024 года исполняется 100 лет со дня рождения выдающегося русского писателя-фронтовика Юрия Бондарева с дальнейшим показом фрагментов из его экранизированных повестей и романов (а их немало, и видеотехника позволяет воспроизводить в полном объёме), как приведённые слова или выражения укладываются в детском сознании. Мультимедийные средства иллюстрируют окопы времён ВОВ, наглядно демонстрируют распределение наград тех времён и раздачу чинов. Слово «основоположник» по текстам произведений писателя легко трансформируется в «первый», а затем и «первооткрыватель». Задача поставлена и цель достигнута.

Социокультурные факторы по природе своей неотделимы от понятия «коммуникативной компетенции», в состав которой, кстати сказать, также входит и социокультурная компетенция. В соответствии с этим развитие в последние годы разных подходов и методических приёмов по описанию уровня овладения вторым языком, бесспорно, оказывает

новое влияние и на концепции содержания новейшей учебной литературы. Следовательно, возникают новые формы отбора учебного материала по иностранному (русскому) языку, что находит своё ясное отражение в социокультурной информации. Это настолько важно и актуально в наши дни, что находит освещение даже в мировых СМИ. Социокультурные факторы с помощью мультимедии получают, таким образом, международную оценку и признание.

Так, эта отмеченная идея нашла наиболее полное отражение в описаниях уровней владения языками, проводимыми под эгидой Совета Европы. Система требований к уровню овладения ими разработана для стран – членов Совета Европы ещё в 1980-е годы в виде пороговых уровней, фиксирующих степень достижения изложенных в программе обучения требований к владению языком. Но с тех пор прошло почти полстолетия. Мультимедийные средства сделали большой шаг вперёд. Поэтому в настоящее время принято говорить о пяти наиболее известных и существенных уровнях овладения иностранным языком: выживания (survival), до-порогового (waystage), порогового (threshold), верхнего промежуточного (upper intermediate), продвинутого (advanced). Поскольку группы начинающих, как правило, составляют наиболее многочисленный контингент обучающихся, то детальную разработку по отношению к разным языкам получили первые три уровня. Но, на наш взгляд, это не отменяет изучения норм и правил четвёртого и пятого уровней. Только, скорее всего, не среди старшеклассников, но именно студенческого коллектива филологических факультетов гуманитарных вузов нашей республики.

Достижение указанных пяти уровней подготовки по РКИ предполагает овладение навыками и умениями, которые конкретизируются по четырем видам речевой деятельности, чаще обеспечивающим возможность межкультурной коммуникации в наиболее типичных ситуациях повседневного общения. Конечной целью овладения русским языком на каждом из пяти пороговых уровней является достижение успеха в коммуникативной компетенции. В современной учебно-методической и монографической литературе уровни его овладения описываются как описание основных целей, задач и соответственно содержания обучения. Главным образом, в двух сферах: в сфере повседневного общения и профессиональной коммуникации. Объединяя, можно говорить и писать о системном, разнообразном и многокомпонентном описание целей и задач социокультурных факторов, в основу которых положена модель речевого поведения иностранца.

Современная методическая теория обязательно должна учитывать концепцию уровней обучения. Причём, некоторые авторы выделяют также такие виды компетенций, как страноведческая, собственно лингвистическая, далее, культуроведческая и лингвострановедческая. Существо дела заключается в том, что на тематическом уровне социокультурный подход реализуется при выборе тем и способов их презентации. Так, например, в учебниках для курсового обучения предлагаются такие профильные темы, как «передвижение по городу», «досто-

примечательности», «обед в ресторане». И т.д. В учебниках для делового общения на первый план будут выдвинуты особенности презентации фирмы, тонкости текстов договоров, соглашений. И т.д. Всё это является составными элементами мультимедийных средств. Мы уже не говорим о том, насколько в наши дни популярны и перспективны различные аудиовизуальные материалы, представленные на компьютерных дисках.

Завершить нашу статья нам хотелось бы указанием на тот факт, что современный подход к теории обучения предполагает, что культуроведческий компонент социокультурного фактора является не какой-то составной частью учебника или процесса обучения в целом, а пронизывает всё содержание учебного процесса в целом, и содержание учебника, в частности. Об этом очень убедительно писал вышеупомянутый в нашей статье Е.И. Пасов. Говоря об использовании в школах и особенно вузах мультимедийных средств, он уделял особое внимание той модели культуры, которая отражена в учебниках. (Правда, он имел в виду российское образование). Она, то есть модель культуры, должна, по его мнению, начинаться с названия учебника и кончаться различными формами лексико-грамматического или лингвострановедческого комментария. Таким образом, страноведческий, социокультурный подход реализуется на всех уровнях процесса обучения с помощью специальным образом организованных материалов.

Этот конгломерат научных дисциплин важен уже сам по себе. Но в русле избранной нами темы необходимо отметить, что сам по себе учебный процесс его организаторами – школьными учителями или вузовскими педагогами, используется как «прямой канал» трансляции иноземной культуры. Это, собственно говоря, помогает любым иностранным учащимся приобрести сегодня систему содержательных ориентиров. Но очевидно, что модели культуры как составная часть социокультурных факторов реализуется в соответствующих источниках. Более информативными они выглядят на цветных плакатах, фото-снимках, кино-иллюстрациях (во фрагментах), схемах, слайдах, наконец, в рисунках. Кроме того, для данных целей используются скульптуры, памятники архитектуры. Художественная и документальная литература тоже играет специфическую роль как источник социокультурного материала. А если к этому списку добавить СМИ и Интернет, то картина вообще будет полной. Нетрудно заметить, что многое из перечисленного может быть представлено в мультимедийных компьютерных дисках.

Актуальность темы. На пороге второго десятилетия XXI века существенно возросла роль информационных технологий. Человечество в буквальном смысле переживает технологический бум. Всплеск всевозможных мультимидейных средств сопровождает не только собственно технические дисциплины в профильных вузах нашей республики. Это не могло не коснуться также вопросов преподавания РКИ в школах и университетах Азербайджана. Отмеченное свидетельствует о важности и актуальности избранной темы статьи.

Новизна статьи. Ученики средних школ и студенты вузов, в отличие от старшего поколения, не могу обойтись без мультимедии в широком смысле этого слова.

В ходе изучения русского языка учащимися азербайджанской аудитории на помощь приходит Интернет, видео и другие средства. Однако колоссальный поток информации требует от преподавателей избранного подхода к рекомендуемым темам. Очевидно, что шаг за шагом стирается разница между материальным и виртуальным миром. Следовательно, постоянные изменения в жизни социума учащихся также неизбежны. Настоятельно требуется поиск тех методических приёмов, которые принесут положительный результат в деле изучен я второго языка, об этом вкратце говорится в представленной статьи*, в* чём мы и усматриваем некоторую новизну.

Практическая значимость. Материалы данной статьи могут быть с успехом использованы на уроках в современной школьной аудитории, а также в лекциях и на семинарских занятиях гуманитарных вузов нашей республики. Представленная информация о мультимедийных средствах в некоторой степени обогатит методику преподавания русского языка новыми приёмами среди азербайджанских учащихся.

Литература:

1. Изотов И.В. Мультимедийные средства обучения и их возможности в подготовке учащихся общеобразовательных школ // Учёные записки Брянского государственного университета имени И.Г. Петровского, -2008, № 3, -с. 54-58.
2. Кази-заде Г.Ф. Об этапах работы над художественным текстом при обучении русскому языку // РЯЛАШ, -2019, № 1-2, -с. 49-51.
3. Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. -М.: Просвещение, -1991. -222с.
4. Чуксина, И.Г. Педагогические основы обучения студентов русскому языку как иностранному средствами компьютерных технологий:/Автореферат дисс. …доктора пед. наук./ −Калининград, -2003. -36 с.

E-mail: elyamuradxanova@gmail.com

Redaksiyaya daxil olub: 16.04.2024

FİZİKİ TƏRBİYƏNİN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ
METHODS METHODS OF TEACHING PHYSICAL CULTURE

UOT 372.879.6

Pərviz Nazir oğlu Quliyev
Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyasının dosenti
Orcid: *https://orcid.org/0000-0002-7559-2624*

Hökümə Eyvaz qızı Məmmədova
Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyasinin müəllimi

FİZİKİ TƏRBİYƏ DƏRSLƏRİNDƏ MÜTƏHƏRRİK OYUNLARIN MAARİFLƏNDİRİCİ ƏHƏMİYYƏTİ

Парвиз Назир оглу Гулиев
доцент
Азербайджанской Государственной Академии Физической культуры и Спорта

Хокума Эйваз гызы Мамедова
преподаватель Азербайджанской Государственной Академии Физической культуры и Спорта

ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЕ ЗНАЧЕНИЕ ПОДВИЖНЫХ ИГР НА УРОКАХ ФИЗИЧЕСКОЙ ВОСПИТАНИЯ

Parviz Nazir Guliyev
assistant professor
at Azerbaijan State Academy of Physical Culture and Sports

Hokuma Eyvaz Mamedova
teacher
at Azerbaijan State Academy of Physical Culture and Sports

EDUCATIONAL VALUE OF OUTDOOR GAMES IN PHYSICAL EDUCATION LESSONS

Xülasə. Mütəhərrik oyunlar hərəki qabiliyyətlərin, şəxsi münasibətlərin və xüsusiyyətlərini inkişaf etdirilməsində ən vacib vasitələrindən biridir. Çünki məhz idman oyununda rəqabət münasibətləri və ruhu aydın şəkildə izlənilməkdədir. Fiziki tərbiyə dərslərində, mütəhərrik oyunlarından istifadə etmək şagirdlərin fiziki hazırlığa olan maraqlarının təmin edilməsi onların sağlamlığının möhkəmləndirilməsinin ən mühüm yoludur. Bu da öz növbəsində fiziki tərbiyənin və

idmana inkişafına təkan verməklə yanaşı sağlam həyat tərzinin formalaşmasına müsbət təsir göstərir.
Açar sözlər: *mütəhərrik oyunlar, şagirdlər, fiziki tərbiyə dərsləri, təhsil prosesi, mövcud vəziyyət*

Резюме. Подвижные игры являются одним из важнейших средств развития двигательных навыков, личностных отношений и качеств, поскольку именно в спортивной игре отчетливо наблюдаются соревновательные установки и дух. На уроках физкультуры использование подвижных игр является важнейшим способом укрепления интереса учащихся к физическому воспитанию, что, в свою очередь, положительно влияет на формирование здорового образа жизни, а также способствует развитию физического воспитания и спорта.
Ключевые слова: *подвижные игры, учащиеся, уроки физкультуры, учебный процесс, текущая ситуация*

Summary. Outdoor games are one of the most important means of developing motor skills, personal relationships and qualities, since it is in sports games that competitive attitudes and spirit are clearly observed. In physical education lessons, the use of outdoor games is the most important way to strengthen students’ interest in physical education, which, in turn, has a positive effect on the formation of a healthy lifestyle, and also contributes to the development of physical education and sports.
Key words: *outdoor games, students, physical education lessons, educational process, current situation*

Mütəhərrik oyunlar tələbələrin təhsili prosesində, gələcəkdə bir mütəxəssis kimi formalaşmasında zəruri olan fiziki və şəxsi keyfiyyətlərin formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Fiziki tərbiyə dərslərinin keyfiyyətini və nəticələrini yaxşılaşdırmaq üçün təqdim olunan mütəhərrik oyunlar elə tərtib edilməlidir ki, qeyd olunanların praktiki həyata keçirilməsi üçün məşğul olanlar müxtəlif oyunları oynamaqla bunu etməlidirlər. Mütəhərrik oyunlarının məzmununda dəyişiklik edilməsi oyunların keçirilmə vəziyyətdən asılı olaraq müəllimin mülahizəsinə əsasən mürəkkəbləşdirilə və ya sadələşdirilə bilər. Oyun həyəcanının və emosionalığının təsiri altında şagirdlər tapşırığı çox daha məhsuldar yerinə yetirirlər. Şagirdlər oynamaqla daha sürətli və daha yaxşı düşünmək, mövcud vəziyyəti təhlil etmək, sağlamlıqlarını möhkəmləndirmək və bədənin funksional imkanlarını təkmilləşdirmək, bədən tərbiyəsinin cari üsullarını mənimsəmək kimi bacarıqlara yiyələnirlər.

Mütəhərrik oyunlar düşünülmüş fəaliyyət olub, düzgün nəticə çıxarmaq, müqayisə etmək, təhlil etmək bacarığını aşılayır və inkişaf etdirir. Oyunlarla məşğələlər iştirakçıların hissiyyatını, anlayışını zənginləşdirir və bununla birlikdə məşğələlərdə hər hansı bir gündəlik təcrübi fəaliyyətdə böyük əhəmiyyəti olan fəaliyyət qabiliyyətini, (gimnastikada, idman və turizmdə) inkişaf etdirir.

Uşaq və yeniyetmələrdə real həyatda obrazlı fəaliyyət haqqında düzgün təsəvvür yaratmaq, mövcud cəmiyyətdə insanlar arasında düşünülmüş münasibət bəslənməsini hafizələrində möhkəmlənmək üçün mütəhərrik oyunlarının hərəki fəaliyyətindən, qaydası və süjetindən istifadə olunur.

Səmti müəyyən etmə elementləri ilə və həyata yürüş vərdişləri ilə

tətbiq edilən mütəhərrik oyunlar bir sıra ümumtəhsil biliklərə (riyaziyyat, coğrafiya, təbiətşünaslıq və başqa fənlərə) istinad etməlidir.

Beləliklə, mütəhərrik oyunlar əqli inkişafa da təsir göstərə bilər. Lakin bu təsiri həddindən artıq şişirtmək olmaz, çünki mütəhərrik oyunlar əslində fiziki tərbiyə vəzifələrini öz qüvvəsinə uyğun həll edir.

Gimnastika, atletika, idman oyunları, üzgüçülük və digər idman növləri ilə keçirilən məşğələlərdə öyrənilən hərəki fəaliyyət quruluşu və hərəkət xarakteri strukturuna görə bir-birinə yaxın olan oyunların böyük maarifləndirici əhəmiyyəti vardır. Uşaq və yeniyetmələrin oyun zamanı əldə etdikləri elementar hərəki vərdişlər müvafiq olaraq nəinki hərəkət texnikasının öyrənilməsi növbəti dərinləşməsi ilə yenidən qurulur, hətta qavranılmasını da yüngülləşdirir. Hərəkətin qavranmasının ilkin mərhələsində oyun metodlarından istifadə etmək xüsusilə əhəmiyyətlidir. Bir-birinə yaxın olan oyunları və oyun hərəkətlərini tətbiq etməklə qeyri-düzgün öyrənilən hərəkətləri düzəldib yenidən öyrətmək olar (məsələn, əl-qolu bağlı qaçış, dirsək oynağında bilək və əl hərəkəti ilə topu atmaq, müvazinəti saxlamaq üçün hər hansı bir əşyaya istinad etmək və s.).

Oyun şəraitində hərəkət fəaliyyətini dəfələrlə təkrar etmək məşğul olanlarda hərəkəti sona qədər qənaətlə və məqsədəuyğun icra etmə qabiliyyətinin inkişafına kömək edir. Uşaqlara müxtəlif situasiyalarda məqsədəuyğun fəaliyyət göstərməsini öyrətmək, qeyri-standart şəraitdə əldə olunan vərdişləri inamla tətbiq etməyə hazırlaşmaq mühüm vasitələrdən biridir.

Məkan və zaman şəraitini düzgün qiymətləndirmə qabiliyyətini inkişaf etdirmək üçün mütəhərrik oyunlardan istifadə etmək, xüsusilə qavramaya məqsədəuyğun reaksiya vermək zəruridir. Müxtəlif kiçik əşyalardan istifadə etməklə tətbiq olunan oyunların böyük əhəmiyyəti vardır. Toplarla, kisəciklərlə və başqa əşyalarla verilən hərəkətlər dəri-taktil və əzələ-hərəki hissiyyatını yüksəldərək qol və barmaqların hərəki funksiyalarının təkmilləşməsinə kömək edər.

Mütəhərrik oyunlarda rast gələn texniki və taktiki fəaliyyətin öyrənilməsi üçün dərs formalı məşğələlər əlverişlidir. Bu imkanlardan istifadə etməklə ayrı-ayrı mütəhərrik oyunlar üçün tipik olan müxtəlif situasiyalarda tətbiq edilən əlverişli taktiki fəaliyyət olub, oyun üsullarını məşğul olanlara məqsədəuyğun və qənaətlə göstərmək məsləhətdir. Məsələn, ilk baxışdan sadə görünən oyunu keçirərkən əlverişli taktiki fəaliyyətə tələbat nəzərə alınmalıdır, belə oyunlardan biri də “Salki”dir ki, uşaqlar bu oyunda çox şey öyrənirlər.

Bədən tərbiyəsi dərslərində mütəhərrik oyunlar frontal və qrup halında keçirilir (sinfin şagirdlərini bir neçə yarımqruplara bölmək), yaşayış yerlərində və məhəllədə çox da böyük olmayan müxtəlif tərkibli uşaqlarla asudə vaxtlarda təşkil edə biləcəyi oyunları göstərirlər.

Mütəhərrik oyunlarının təşkili forması.

Tələbələrin ümumi fiziki hazırlığını artırmaq üçün fiziki tərbiyə dərslərində mütəhərrik oyunlardan istifadə olunur.

Sistemli şəkildə təşkil edilən mütəhərrik oyunlar düzgün həyata keçirildikdə, cəlb olunanların fiziki inkişaf dinamikasına müsbət təsir göstərir. Müəllim şagirdlərə oyunlar vasitəsilə ciddi münasibət aşılamalıdır. Bu keçirilən oyunların düzgün izah olunması ilə edilməlidir.

Pedaqoji təcrübədə, ictimai həyatda və məişətdə mütəhərrik

oyunların təşkilinin iki əsas forması var: dərs və dərsdənkənar.

Dərs formasında mütəhərrik oyunların keçirilməsi müəllimin müvafiq rəhbər rolunu, iştirakçıların daimi tərkiblə məşğələlərin müntəzəm keçirilməsi, oyun materialının reqlamentləşdirilmiş məzmun və həcmi – və bu oyunların daxil edilməsi ilə tədris-tərbiyə prosesinin metodikası nəzərdə tutulur. Bundan başqa, uşaqlarla sərbəst olaraq mütəhərrik oyunları yaşayış yerlərində, gün rejimində, digər məşğələlərdən azad olan vaxtı keçirmək olar.

Məktəblilərin fiziki tərbiyəsinə ayrılmış vaxt uşaqların yaşından, oxuduğu sinifdən, il ərzində təlim qaydalarından asılıdır.

Təhsil və təlim dəyəri. Oyun tapşırıqlarının şüurlu şəkildə yerinə yetirməsi, tələbələrdə artan maraq və nizam-intizam keçirilən oyunlarda məşğul olanlarda oyunlara qarşı daha böyük maraq oyadacaqdır.

Oyunçuların təşkilatçılığına əsaslanan mütəhərrik oyunlarını nəzərə alsaq, aşağıdakıları vurğulaya bilərik:

a) komandanı komandalara bölmədən (iştirakçılar arasında ən sadə münasibətlərə əsaslanan oyunlar);

b) komandanın komandalara bölünməsi ilə (kollektiv fəaliyyətin təşviqinə yönəlmiş oyunlar).

Oyunlar müxtəlif kombinasiyalarda keçirilə bilər:

a) aktiv mübarizələrin getdiyi oyunlar;

b) rəqiblə təmasda olmayan oyunlar;

c) hər bir iştirakçının hərəkətlərinin bərabər istiqamətləndirildiyi və fərdi tapşırıqların yerinə yetirilməsi ilə əlaqəli olduğu estafet oyunlarına bölmək olar.

Oyun şəxsiyyətin formalaşmasına böyük təsir göstərir: bu, təhlil etmək, müqayisə etmək, ümumiləşdirmək və nəticə çıxarmaq qabiliyyətinin təzahür etdiyi və inkişaf etdirdiyi belə bir şüurlu fəaliyyətdir. Oyun oynamaq gündəlik praktik fəaliyyətdə, oyunların özündə, eləcə də gimnastikada, idmanda və turizmdə vacib olan hərəkət etmə qabiliyyətlərinin inkişafına kömək edir. Mütəhərrik oyunlarının qaydaları və motor hərəkətləri oyunçularda real həyatda davranış haqqında düzgün təsəvvürlər yaradır və onların şüurunda cəmiyyətdə mövcud olan insanlar arasında münasibətlər haqqında təsəvvürləri möhkəmləndirir. Beləliklə, mütəhərrik oyunları zehni inkişafa müsbət təsir göstərə bilər. Bununla belə, belə bir təsiri çox qiymətləndirmək olmaz, çünki oyunlar keçirərkən, onların spesifikliyinə görə, ilk növbədə fiziki tərbiyənin vəzifələri düzgün həll olunmalıdır. Gimnastika, atletika, idman oyunları, üzgüçülük və digər idman növləri zamanı öyrənilən hərəkətlərin quruluşu və təbiəti ilə oxşar olan oyunlar tərbiyəvi əhəmiyyət kəsb edir. Oyunlarda əldə edilən elementar motor bacarıqları hərəkət texnikalarının sonrakı, daha dərindən öyrənilməsi zamanı asanlıqla yenidən qurulur və onun mənimsənilməsini asanlaşdırır. Oyun metodundan xüsusilə hərəkətlərin ilkin inkişafı mərhələsində istifadə etmək tövsiyə olunur. Oyun zamanı hərəki hərəkətlərin təkrar-təkrar təkrarlanması şagirdlərdə onları bitmiş formada qənaətcil və məqsədəuyğun yerinə yetirmək bacarığının formalaşmasına kömək edir. Oyunçulara qeyri-standart şəraitdə əldə edilmiş bacarıqlardan istifadə etməyi öyrətmək lazımdır. Açıq hava oyunları məkan və zaman münasibətlərini adekvat qiymətləndirmək, eyni zamanda bir çox şeyi qavramaq və onlara cavab vermək bacarığını inkişaf etdirir.

Keçirilən oyunlarda iştirakçılar müxtəlif rolları (aparıcı, hakim, hakim köməkçisi, oyun təşkilatçısı və s.) oynamalı olurlar ki, bu da onların təşkilatçılıq bacarıqlarını inkişaf etdirir.

Problemin aktuallığı. Mütəhərrik oyunlarını seçərkən qrupun hazırlığını və oyun zamanı həll olunacaq vəzifələri nəzərə almalısınız. Oyunlar zamanı komandaların tərkibi, oyunun keçirilmə yeri və oyun keçirilməsi üçün lazım olunan avadanlıqların mövcudluğu kimi amillər də nəzərə alınmalıdır. Hər bir oyun iştirakçıların təşkili ilə başlayır – iştirakçıların yerləşdirilməsi, kapitanların təyin edilməsi, oyunun gedişinin və qaydalarının izahı ilə bitir.

Problemin elmi yeniliyi Mütəhərrik oyunlarının təşkili zamanı komanda oyunları məşğul olanların bacarıqlarının möhkəmləndirilməsinin ən təsirli vasitəsidir. Bunu nəzərə alaraq komandaların güc baxımından bərabər olmasını təmin etmək lazımdır. Bir qayda olaraq, şagirdlər oyun zamanı özlərini fərqli aparırlar. Bəziləri çox aktiv, bəziləri isə gərgin mübarizədən qaçaraq ehtiyatla oynayırlar.

Problemin praktik əhəmiyyəti: Müəllim və ya aparıcı hər kəsin oyunda fəal iştirak etməsinə nəzarət etməyə borcludur. Hər hansı bir yükləmələr zamanı müəllim oyunları başlamazdan əvvəl mövcud yüklənmələrin azaldılmasına nəzarət etməlidir ki, növbəti oyun zamanı şagirdlərin oyuna qarşı maragı azalmasın.

Ədəbiyyat:

1. Abasov, T.T. İdman və mütəhərrik oyunlar: Dərslik / T.T. Abasov −Bakı, −1987.
2. Ələkbərov, H., Namazova, Ə., Quliyev, E., Salmanov, Ç. Mütəhərrik oyunlar. – Bakı, 2006.
3. Жуков, М.Н. Подвижные игры. Учебное пособие для студентов пед. вузов. / М.Н. Жуков. - М.: Академия, −2000. −157 с.
4. Пахомова С.В., Витун Е.В. Подвижные игры и эстафеты в системе физического воспитания студентов. Методические указания. - Оренбург: ГОУ ОГУ, −2005. −24 с.
5. Попенченко, В.В. Физическое воспитание в ВУЗЕ. Учебное пособие. / В.В. Попенченко. - Москва: Высшая школа, −1979. −120 с.
6. Былеева, Л., Коротков, И, Яковлев, В. Подвижные игры. -М. «ФиС», −1974.

E-mail: pervizquliyev82@mail.ru
hokuma.mammadova@sport.edu.az

Redaksiyaya daxil olub: 16.04.2024

UOT 159.9.

Simnarə Nadir qızı Heydərova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Xüsusi təhsil kafedrasının müdiri,
psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
https://orcid.org/ 0009-0004-9768-2139

PSİXOPEDAQOJİ TƏFƏKKÜRÜN İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ

Симнара Надир гызы Гейдарова
заведующий кафедрой специального образования Азербайджанского
Государственного Педагогического Университета,
доктор философии по психологии, доцент

ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ ПСИХОПЕДАГОГИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ

Simnara Nadir Heydarova
head of the department of Special education at
Azerbaijan State Pedagogical University,
doctor of philosophy in psychology, associate professor

DEVELOPMENTAL STAGES OF PSYCHOPEDAGOGICAL THINKING

Xülasə. Psixologiya elmi ilə təhsil proseslərinin fəaliyyəti, fərdi, şəxsi xarakteristikalar və qrup xarakteristikaları arasında mühüm əlaqələr mövcuddur ki, bu da pedaqoqlara tədris metodları və metodlarından istifadə etməyə kömək etməkdir. İnkişaf haqqında biliklər, inkişafa təsir edən dəyişənlər, inkişaf prinsipləri, inkişaf dövrləri və inkişaf sahələri haqqında biliklər fərdi olaraq ortaya çıxa və bu istiqamətdə inkişafı dəstəkləyə bilər..
Açar sözlər: *dərs, məktəb, psixoloji, pedaqoji, təfəkkür, inkişaf.*

Резюме. Существуют важные связи между наукой психологией и функционированием образовательного процесса, целью которого является помочь педагогам использовать методы и приемы обучения, соответствующие особенностям развития личности, личностным и групповым характеристикам. Знания о развитии, переменных, влияющих на развитие, принципах развития, периодах развития и направлениях развития могут возникать индивидуально и поддерживать развитие в этом направлении.
Ключевые слова*: урок, школа, психологическое, педагогическое, мышление, развитие*

Summary. There are important connections between the science of psychology and the functioning of educational processes, which aims to help educators use teaching methods and methods that are appropriate for the developmental characteristics of the individual, personal characteristics, and group characteristics. Knowledge of development, variables influencing development, principles of development, developmental periods, and areas of development is essential to identify the characteristics that may emerge in an individual and support development in that direction.
Key words: *lesson, school, psychological, pedagogical, thinking, development.*

Bu gün təhsilin inkişafı, vətəndaş-şəxsiyyətlərin formalaşdırılması üçün geniş imkanlar mövcuddur. İlk növbədə təhsil proqramlarının, proqram və dərsliklərin, texnologiyaların yenilənməsi, müəllimlərin müvafiq ixtisaslar üzrə yeni metodologiya əsasında hazırlanması hədəflərinə doğru irəliləmək imkanlarını genişləndirir. Təhsildə yeni yanaşmalara uyğun olaraq bu gün təhsil proqramları müvafiq məzmun xətləri, standartları əsasında formalaşdırılır. Təhsil proqramları təhsilalanlarda formalaşdırılan bilik, bacarıq, səriştələri və dəyərlər sistemini əks etdirməklə nəzəri və praktik baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Proqramın məzmunu müəllimlər üçün fəaliyyət istiqamətlərini, həmçinin təlim məqsədlərini, gözlənilən nəticələri müəyyənləşdirməyə, prosesi idarə etməyə yol göstərir, təlim prosesinin müasir mexanizmlərinə aydınlıq gətirir. Nəzəri baxımdan bu mexanizmləri mənimsəyən və fəaliyyətində ona istinad edən və öz işinə yaradıcı yanaşan müəllimlər təbii ki, böyük uğurlara imza atmaq imkanlarına malik olurlar.

Təcrübə göstərir ki, əgər fənn müəllimi yaradıcıdırsa, təlim prosesində "öyrənməyi-öyrənmək" prinsipinə, tədqiqatçılığa üstünlük verirsə, onun şagirdləri də müstəqil, yaradıcı düşünən, öz mövqeyini əsaslandırmağı bacaran şəxsiyyət kimi formalaşa bilər. Müasir dərsin interaktivliyi və inteqrativliyi bu baxımdan müəllim üçün əlverişli şərait yaradır. Müasir dərsin strukturu elədir ki, bu struktur elementlərinin nəzərə alınması təlim prosesində sonadək fəallığın təmin olunmasını, milli və bəşəri dəyərlərə sadiq şagird şəxsiyyətinin formalaşdırılmasını nəzəri baxımdan şərtləndirir.

Dərsdə fəallığın təmin olunma prosesi ilk növbədə motivasiyanın yaradılması, tədqiqat sualının qoyuluşu və şagirdlərin bu prosesə cəlb edilməsi ilə başlayır. Kollektivlə, qrupla işin pedaqojipsixoloji, metodik xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması, qiymətləndirmənin obyektiv aparılması şagirdlərin şəxsiyyət kimi yetişməsinə əsaslı şəkildə təsir göstərir. Şagirdlər bu prosesdə yeni bilik və bacarıqlara yiyələnir, öyrənməyi öyrənir, mənəvi keyfiyyətlərini inkişaf etdirir, vətəndaş-şəxsiyyət kimi formalaşırlar. Bu prosesdə müəllimin fasilitator (bələdçi) kimi funksiyalarını yerinə yetirməsi, şagirdlərin fəallığının, müstəqilliyinin təmin olunmasına əlverişli imkanlar yaratması, dərsin gedişini yeni yanaşmalara uyğun tənzimləməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təlim prosesində işin bu istiqamətdə aparılması şagirdləri axtarıcılığa, tədqiqatçılığa, təşəbbüskarlığa, əldə etdiyi faktları dərindən təhlil etməyə, ümumiləşdirməyə, yeni fikirlərini əsaslandırmağa sövq edir. Belə bir iş üslubu öyrənilən problemin şagirdlərin özləri tərəfindən üzə çıxarılmasına, "kəşf" edilməsinə imkanlar yaradır. Dərsdə müxtəlif xarakterli mətnlər üzərində iş, müzakirə, debat və digər metodlardan məqsədyönlü istifadə öyrənilən məsələnin dərindən mənimsənilməsinə , şagird şəxsiyyətinin inkişafına müsbət təsir göstərir.

Hər hansı bir mətn üzərində işləyərkən, həmçinin bu və ya digər məsələdən bəhs edərkən problemin qoyuluşuna uyğun ciddi təhlillər və ümumiləşdirmələr, müqayisələr aparmaq, faktı, hadisəni, prosesi əsaslandırmaq, dəyərləndirmək, qiymətləndirmək, əlaqələndirmək şagirdlərin bilik və bacarıqlarını nümayiş etdirdiklərinin göstəricisi kimi izah edilə bilər. Təlim prosesində

bu məsələlərə diqqət etmək, ardıcıllıq və sistemliliyi nəzərə almaq şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi baxımından da əhəmiyyətlidir. Qiymətləndirmədə səviyyələrə uyğunluğun, sadədən mürəkkəbə, asandan çətinə, prinsipinin nəzərə alınması da keyfiyyətə təsir göstərir və nəticə etibarilə şagirdlərin mənəvi keyfiyyətləri də inkişaf edir. Bu da şagirdlərin müstəqil həyata hazırlığı vətəndaş- şəxsiyyət kimi yetkinliyi üçün çox əhəmiyyətlidir.

Təlim prosesinin idarə olunmasında demokratikliyə əməl olunması, münasibətlərdə obyektivliyin, tərəflər arasında bərabərliyin gözlənilməsi ən vacib şərtlərdən biridir. .Elmi araşdırmalar və təcrübə göstərir ki bu gün şəxsiyyətin formalaşmasında ən vacib məsələlərdən biri öyrədici mühitdə bu prinsipə əməl olunmasıdır. Şagirdlərlə müəllimlər, müəllimlərlə valideynlər, yaxud şagirdlərin özləri arasındakı münasibətlər bu prinsip üzərində qurulmalıdır. Əlbəttə, münasibətlərin özünün də bir sərhəd nöqtəsi mövcuddur. Lakin münasibətlər sistemi bərabərlik, əməkdaşlıq, səmimiyyət, aşkarlıq, şəffaflıq, tələbkarlıqla yanaşı qayğıkeşlik, şəxsiyyətin formalaşması naminə inkişaf prinsipləri üzərində qurulduqda arzu olunan nəticəni əldə etmək mümkündür. Etiraf etməliyik ki, bəzi hallarda münasibətlərdə bu məsələlərə lazımi səviyyədə diqqət yetirilmir. Bəzən şagirdlərlə avtoritar üslubda münasibətlər şagirdlərin inkişafını ləngidir. Onların təlim marağının inkişafına müəyyən maneələr yaradır. Ona görə də ilk növbədə müəllimliyi özünə peşə seçənlərin özünün daim öz üzərində işləməsi, özünütəhsillə məşğul olması, hər zaman innovasiyaları izləməsi vacibdir.

Bu gün müəllimlərlə bərabər valideynlər də pedaqoji prosesin iştirakçısı kimi şagird şəxsiyyətinin formalaşmasında böyük məsuliyyət daşıyırlar. Ümumtəhsil məktəbləri üçün hazırlanan yeni dərslik komplektlərində valideynlər üçün də tövsiyələr yer almışdır. Hər bir valideynin öz övladının təhsil mühiti ilə tanış olmaq imkanları genişdir. Əgər valideyn pandemiyadan əvvəl ənənəvi mühitdə müəllimlə əlaqə yaratmaq üçün mütləq məktəbə gəlməli idisə, bu gün məsafədən təhsilin tətbiqi bu əlaqələrin yaradılması şəbəkəsini genişləndirmişdir. Valideyn öz övladının dərslərinə daha çox nəzarət etmək imkanları əldə edir. Bu buxımdan valideyn-müəllim, ailə-məktəb əlaqələrinin daha da gücləndirilməsi vacibdir. Pedaqoji araşdırmalar da göstərir ki, tələblərdə vahidlik şəxsiyyət yetişdirməyin mühüm prinsiplərindən biridir."

İyirminci əsrin ortalarından başlayaraq şəxsiyyət psixologiyası bir eksperimental elm kimi araşdırılmış, tez-tez fərdin davranışının müxtəlif psixi proseslərini birləşdirən və ona əsas ardıcıllıq və sabitlik verən əsas, birləşdirici prinsip kimi meydana gəlmiş və daha geniş, əhatəli tədqiq edilmişdir. Məlumdur ki, şəxsiyyət və şəxsiyyətin psixologiyası haqqında aparılmış müxtəlif araşdırmalar bu sahədə çoxsaylı nəzəriyyə və baxıslarin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur.

İnsanın şəxsi və sosial inkişaf institutu kimi mühüm təsirə malik olduğunu iddia edən məktəb şagirdin şəxsi inkişafı, vətəndaşlığı, sosial bacarıq və səriştələri kimi məsələlərə məhəl qoymadan yalnız fənn tədrisinə və qiymətləndirmələrinə diqqət yetirə bilməz. Məktəbin müasir təhsil prosesi üçün vacib olan “şəxsi inkişaf” anlayışının itirilməsi, məktəb binasında baş verən prosesin öz tərbiyəvi mənasını itirməsi, onun təhsil və şəxsiyyətin formalaşdırılması

kimi qarşılıqlı əlaqədən formal təhsil prosesinə çevrilməsidir.

Şagirdin məktəbdə fizika və ya bədən tərbiyəsi üzrə aldığı qiymətlər vacibdir və ənənəvi olaraq həmişə vacib olub. Amma məktəb şagirdin bır səxsiyyət kimi formalasmasından, mənəvi-vətəndaş mövqeyindən, sosiallaşma aktuallığından məhrum olan təhsil rəqabətədavamlı mütəxəssis hazırlaya bilmədiyi halda, sosial inkişaf institutuna da iddialı ola bilməz. Müasir işə götürmə şirkətləri gələcəkdə öz işçiləri üçün əsas tələblərdən biri kimi "şəxsi inkişaf üçün yüksək motivasiya və işə vicdanlı münasibət" adlandırırlar. Tələbə əmək bazarına daxil olduqdan sonra şəxsi inkişafın öz xüsusiyyətlərini, şəxsi ehtiyaclarını dərk etməyi, şəxsi inkişafın mənasını və məqsədlərini başa düşməyi əsas proses kimi nəzərə alaraq mövqeləşdirməyə, karyera yüksəlişinə, məsuliyyətli işə hazır, rahatlıqla ünsiyyətə girməyi bacaran bir şəxsiyyət kimi formalaşmalıdır.

Avropa Şurası Avropa vətəndaşının şəxsiyyətinin yüksək keyfiyyətli, hərtərəfli inkişafı üçün yiyələnməli olduqları zəruri olan yeddi vacib bacarığı qeyd edir:

1. Öz ana dilində ünsiyyət.
2. Xarici dillərdə ünsiyyət.
3. Riyazi savadlılıq və əsas elm və texnologiya sahəsində bacarıqlar.
4. Kompüter savadlılığı.
5. Öyrənmə bacarıqlarının mənimsənilməsi.
6. Sosial və vətəndaş səlahiyyətləri.
7. Yenilik və sahibkarlıq hissi.

Şəxsi, peşəkar və karyera yüksəlişinin planlaşdırılması, fəal vətəndaş iştirakı, komandada işləmək bacarığı, sosial xidmət və sosial məsuliyyət kimi sosial və vətəndaş səriştələri müasir dərsin əsas tələbərindən biridir.

Yenilik və sahibkarlıq hissi azad yaradıcılıq, ideyaların, layihələrin həyata keçirilməsi, innovativ mühitin olması və yaradıcılığın inkişafı müasir təhsilin əsas meyarıdır.

Bütün bunların olmaması, ciddi təhsil standartlarına keçid şəraitində məktəb səviyyəsində yüksək keyfiyyətli karyera yönümlü sistemin olmaması, həm ailə, həm də dövlət üçün böyük maddi itkilərlə nəticələnmək təhlükəsi yaradır. Tələbənin dar təhsil dəhlizini səhv seçməsi ailənin itkisinə səbəb olmaqla yanaşı, həm də mütəxəssis hazırlığı üçün vaxt və dövlət vəsaiti itkisi ilə nəticələnəcək.

Dərs haqqında çox danışılıb, çoxlu sayda kitablar yazılıb, onun tərtibatı və həyata keçirilməsi üçün xeyli sayda metodik tövsiyələr var.

Lakin hətta təcrübəli müəllim də dərs hazırlayarkən əsaslandırma və hərtərəfli həll tələb edən suallarla qarşılaşır. Dərsi necə təsirli və səmərəli etmək olar? Müasir təhsil dərsinin "düsturu" nədir? Sinifdə məqsədlərinizə necə nail olmaq olar? tədris ili müddətində şagird və ya tələbələri məhsuldar olmağa necə həvəsləndirmək olar? Onların bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında nələr etmək olar?

Əhəmiyyətli sayda dərs keçirməyin uzunmüddətli təcrübəsi, fikrimizcə, müasir effektiv dərsi müəyyən edən bir neçə meyara ayırmağa imkan verdi.

Müasir dərs əsas tələbi tələbənin şəxsi potensialını, özünü tanıması və özünü dərk etməsidir. Ədəbiyyatda "özünü dərketmə" anlayışının müxtəlif şərhləri var. L.A. Korostileva fikrince özünü dərk etməklə biz "həyatda və gündəlik fəaliyyətdə özünü dərk etmək, dünyada özünəməxsus yolunu, dəyərlərini və hər an varlığının mənasını axtarmaq və təsdiqləmək" prosesini başa düşürük.

Fikrimizcə, tələbənin şəxsi potensialının bir proses kimi özünü dərk etməsi aşağıdakı əsas mərhələləri əhatə edir:

I. özünü tanımaq (özünü tanımaq),

II. özünü həyata keçirmə (özünü inkişaf etdirmə),

III. özünə nəzarət,

IV. özünü təqdim etmə

Hər bir müəllimin ilkin olaraq dərk etməsi vacibdir ki, tələbə individual və unikaldır və öz akademik intizamının pedaqoji potensialı sayəsində müəllim tələbənin dəyərlərini ehtiyaclarını, maraqlarını və istəklərini nəzərə alaraq, onun şəxsi potensialının özünü həyata keçirməsini məqsədyönlü şəkildə müşayiət edə bilər.

Problemin aktuallığı. Şagirdlərin araşdırmaq istəyi, müəllimlərə verdikləri suallar günü-gündən azalır. Şagirdlərin suallarının azalması nə ilə bağlı olduğu hər daim sosioloq, psixoloq və pedaqoqlar diqqət mərkəzində olmuş uşaqların öyrənmə iştəklərini artırmaq onların marağında olub. Bu baxımdan yeni psixopedaqoji təfəkkürün inkişaf mərhələləri hər dövr üçün aktual mövzudur.

Problemin yeniliyi. Məqalədə yeni psixopedaqoji təfəkkürün inkişaf mərhələləri ilə bağlı fikirləri diqqət mərkəzinə çatdırılır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalədə irəli sürülən fikirlər ali və ümumtəhsil məktəblərində dərs deyən müəllimlər, gənc tədqiqatçılar, ali təhsil müəssisələrində təhsil alan tələblər və ictimaiyyət üçün əhəmiyyətlidir.

Ədəbiyyat:

1. Həsənli O. Sosial psixopedaqogikada istedadlı uşaqlar problemi. −Bakı: Elm və təhsil, −2011.
2. Венгер, А., Л., Шевченко, Ю., С., Онтогенетический подход и коррекция психического развития ребёнка. Дефектология, −2004, № 1, −р. 8-16.
3. Семенович, А., В., Нейропсихологическая коррекция в детском возрасте. Метод замещающего онтогенеза, Генезис, −М., 2010.
4. Astley, J. (2009). The psychology of faith development. In M. Souza, L. J. Francis, O. Higgins-Norman, & D. G. Scott (Eds.), International handbook of education for spirituality, care and wellbeing (pp. 231–244). Dordrecht: Springer Netherlands.

E-mail: simnarah@gmail.com

Redaksiyaya daxil olub: 09.04.2024.

UOT 159.9.

Səxavət Nəsrəddin qızı Əliyeva
Bakı Dövlət Universitetinin dosenti,
psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
***Orcid**: https://orcid.org/0000-0002-5136-677X*

GENDER ROLLARININ FƏRDƏ VƏ İCTİMAİ TƏSİSATLARA TƏSİRİ

Сахават Насреддин гызы Алиева
доцент
Бакинского Государственного Университета,
доктор философии по психологии,

ВЛИЯНИЕ ГЕНДЕРНЫХ РОЛЕЙ НА ИНДИВИД И СОЦИАЛЬНЫЕ ИНСТИТУТЫ

Sakhavat Nasreddin Aliyeva
associate professor at
Baku State University,
doctor of philosophy in psychology,

THE INFLUENCE OF GENDER ROLES ON INDIVIDUALS AND SOCIAL INSTITUTIONS

Xülasə. Gender rolları fərdlərin həyatının müxtəlif aspektlərinə və daha geniş ictimai strukturlara əhəmiyyətli təsir göstərir. Bu təsirlər sosial və mədəni normalar, iqtisadi qeyri-bərabərlik, təhsil imkanları, sağlamlıq və rifah, ailə dinamikası, siyasi iştirak və media təmsilçiləri arasında yayılır. Gender rollarının təsiri gözləntilərin, davranışların və imkanların formalaşmasında, həyatın müxtəlif sahələrində qeyri-bərabərlik və məhdudiyyətlərə səbəb olan, qəbul edilən gender əsasında özünü göstərir.

***Açar sözlər**: mədəni normalar, gender stereotipləri, sosial-mədəni təsirlər, şəxsiyyətlərarası münasibətlər, gender rolları*

Резюме. Гендерные роли оказывают значительное влияние на различные аспекты жизни людей и более широкие социальные структуры. Это влияние распространяется на социальные и культурные нормы, экономическое неравенство, возможности образования, здоровье и благополучие, семейную динамику, участие в политической жизни и репрезентации в СМИ. Влияние гендерных ролей проявляется в формировании ожиданий, поведения и возможностей на основе воспринимаемого пола, способствуя неравенству и ограничениям в различных аспектах жизни.

***Ключевые слова**: культурные нормы, гендерные стереотипы, социокультурные влияния, межличностные отношения, гендерные роли*

Summary. Gender roles, exert a significant influence on various aspects of individuals' lives and broader societal structures. These influences extend across social and cultural norms, economic disparities, educational opportunities, health and well-being, family dynamics, political participation, and media representations. The impact of gender roles manifests in the shaping of expectations, behaviors, and

opportunities based on perceived gender, contributing to disparities and limitations in diverse facets of life.

Key words: *gender roles, socio-cultural influences, gender stereotypes, interpersonal relations, cultural norms.*

Gender rollarının fərdlərə və sosial institutlara təsiri, insan cəmiyyətlərinin çoxşaxəli və geniş yayılmış aspektidir. Gender rolları, qəbul edilən cinsinə görə fərdlərlə əlaqəli ictimai gözləntilərə, normalara və davranışlara istinad edir. Bu rollar, insanların həyatının müxtəlif aspektlərini formalaşdırır və təsir edir, təkcə şəxsi identikliklərə deyil, həm də daha geniş ictimai strukturlara təsir göstərir. Sosial qarşılıqlı əlaqələri formalaşdırmaqdan tutmuş, karyera seçimlərinə və ailə dinamikasına təsir etməyə qədər, gender rolları gözləntilərin və məsuliyyətlərin müəyyən edilməsində həlledici rol oynayır.

Gender rollarının qurulması mədəni, tarixi və sosial kontekstlərdə dərin köklərə malikdir və çox vaxt nəsillər boyu davam etdirilir. Fərdlər öz həyatlarını idarə etdikcə, bu rollar qərarlara, imkanlara və qavrayışlara təsir edən rəhbər qüvvələrə çevrilir. Sosial institutlar, o cümlədən təhsil, iqtisadiyyat, səhiyyə və siyasət, cəmiyyətin gözləntilərini əks etdirən və gücləndirən gender rollarının toxumasına mürəkkəb şəkildə toxunur.

Bu giriş, gender rollarının geniş təsirini araşdırır, bu gözləntilərin fərdlərin həyatına təsir etdiyi və sosial strukturların formalaşmasına töhfə verdiyi mürəkkəb yolları etiraf edir.

1. Gender rollarının fərdə təsirləri. Gender rolları, qavrayışı formalaşdırmaqla fərdin rifahına təsir göstərir. Ənənəvi gender normalarına uyğunluq və ya genderlə bağlı ayrı-seçkilik təcrübəsi, psixi sağlamlığa təsir edir. Fərdlərin mədəni normaları və gender gözləntilərini mənimsədiyi sosiallaşma prosesi, psixi sağlamlıq üçün dərin təsirlərə malikdir. Cəmiyyətin gözləntilərinə sərt şəkildə riayət edən fərdlər stress, narahatlıq və identiklik münaqişələri ilə üzləşə bilərlər [7, s. 62].

Cinsiyyətin irq, etnik mənsubiyyət və cinsi oriyentasiya kimi digər sosial kateqoriyalarla kəsişməsi, psixi sağlamlıq nəticələrini formalaşdırır. Gender rollarının fərdin rifahına, xüsusən də psixi sağlamlığa təsiri, mürəkkəb və çoxşaxəli bir hadisədir. Sosiallaşma, uyğunluq, qeyri-uyğunluq, gender identikliyi, kəsişmə, mübarizə mexanizmləri və səlahiyyətləndirmə potensialının rolunu araşdıraraq, tədqiqatçılar gender rolları və psixi sağlamlıq arasındakı mürəkkəb əlaqənin hərtərəfli başa düşülməsinə töhfə verirlər [6, s. 32].

Gender rollarının təsiri, ünsiyyət modellərinə, güc dinamikasına və tərəfdaşlıqlar daxilində gözləntilərə təsir edən şəxslərlərarası münasibətləri əhatə edir. Ənənəvi gender normalarının və münasibətlərinin dinamikasını necə formalaşdırdığını araşdırmaq, fərdlərin başqaları ilə əlaqələrin qurulmasında üzləşdikləri mürəkkəbliklər haqqında təsəvvür yaradır [6, s. 33].

Ünsiyyətlə bağlı cəmiyyətin gözləntiləri çox vaxt gender rollarından təsirlənir. Kişilər, adətən inadkarlıq və müstəqillik nümayiş etdirməyə təşviq edilir, qadınlar isə, tərbiyə və empatiya istiqamətində ictimailəşirlər. Bu ünsiyyət nümunələrinin münasibətlər dinamikasına necə təsir etdiyini başa düşmək, kişilərarası əlaqələrdə gender rollarının mürəkkəbliklərini açmaq üçün çox vacibdir [8, s. 115].

Gender rollarını ölçmək üçün S. Bem “Cinsi Rol İnventarı”nı (BSRI) inkişaf etdirdi. Onun işi fərdlərin genderlə bağlı ictimai gözləntiləri necə mənimsəməsi və həyata keçirməsinin başa düşülməsinə əhəmiyyətli dərəcədə kömək etmişdir. Bu nəzəriyyə, fərdlərin öz cinsinə uyğun davranış hesab edilən şeylər haqqında zehni çərçivələr və ya sxemlər inkişaf etdirməsini təklif edir. Bu sxemlər insanların özlərini və başqalarını necə qavradıqlarına, həmçinin, cinslə bağlı məlumatları necə şərh və yadda saxladıqlarına təsir göstərir.

S. Bem gender rollarının ənənəvi ikili baxışına etiraz etdi və androqiniya anlayışını təqdim etdi. S. Bemə görə, androqin fərdlər həm stereotipik olaraq kişi, həm də qadın xüsusiyyətlərin birləşməsinə malikdirlər. O, androqin insanların müxtəlif vəziyyətlərə uyğunlaşmaqda və daha geniş davranış spektrini ifadə etməkdə daha çox çevik ola biləcəyini müdafiə etdi. O, BSRI-ni fərdin kişilik, qadınlıq və androginiya dərəcəsini ölçmək üçün bir vasitə kimi inkişaf etdirdi [2, s. 156-157].

BSRI stereotipik olaraq kişilik və ya qadınlıq ilə əlaqəli olan identiklik xüsusiyyətləri və davranışlarının siyahısından ibarətdir. Respondentlər hər bir xüsusiyyətə sahib olduqları dərəcədə özlərini qiymətləndirirlər. S. Bem kişilik və qadınlıq ölçüləri üzrə yüksək və ya aşağı balların birləşməsinə əsaslanan dörd gender rolu istiqamətini müəyyən etmişdir [3, s. 356]:

-Kişilik: kişilikdə yüksək bal, qadınlıqda aşağı.

-Qadın: qadınlıqda yüksək, kişilikdə aşağı bal.

-Androgin: həm kişilik, həm də qadınlıq üzrə yüksək ballar.

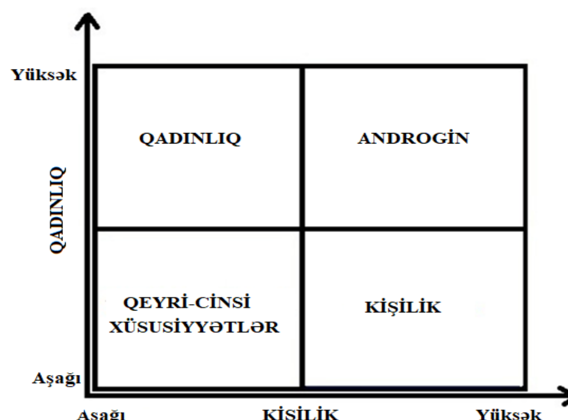
-Fərqlənməmiş qeyri-cinsi xüsusiyyətlər: həm kişilik, həm də qadınlıq üzrə aşağı ballar (cədvəl 1).

Qadınlıq və kişiliyin ölçülməsi (S. Bem)

Cədvəl 1.

Tiplər	Kişiliyin ifadəsi	Qadınlığın ifadəsi
Kişilik	Yüksək	Aşağı
Qadınlıq	Aşağı	Yüksək
Androgin	Yüksək	Yüksək
Qeyri-cinsi xüsusiyyətlər	Aşağı	Aşağı

Bu psixoloji mexanizmlər, S. Bemin gender rollarının ölçülməsi ilə bağlı qurduğu diaqramda öz əksini tapmışdır (şəkil 1). Şəkil 1. Sandra Bem: Gender rolları [10, s. 17]

Gender rolları ilə bağlı mədəni normalar və ictimai gözləntilər qlobal

miqyasda əhəmiyyətli müxtəliflik nümayiş etdirir. Fərqli bölgələrdə fərdlərin gender kimliyi, rolları və davranışları haqqında anlayışına təsir edən fərqli mədəni rəvayətlər var. Bu regional variasiyaları tanımaq və anlamaq gender psixologiyasının öyrənilməsində etnosentrik perspektivlərdən qaçınmaq üçün vacibdir.

Gender rolları münasibətlərdə güc dinamikasının formalaşmasında mühüm rol oynayır. Ənənəvi gözləntilər, qərarların qəbulu, məsuliyyətlər və resurslara çıxışda tarazlığın pozulmasına səbəb olur. Romantik münasibətlər xüsusilə gender rollarından təsirlənir, cəmiyyət gözləntiləri tez-tez kişilər və qadınlar üçün xüsusi rollar təyin edir. Gender rolları platonik əlaqələr daxilində dinamika və gözləntilərə təsir edərək dostluqlara qədər uzanır. Cəmiyyət normalarının dostluqlara necə təsir etdiyini araşdırmaq, gender rollarının romantik münasibətlərdən kənar sosial rifah təsirlərinə işıq salır, onların müxtəlif sosial qarşılıqlı əlaqələrdə yayılan xarakterini vurğulayır [4, s. 75].

Gender rollarının təsiri, ailə münasibətlərində, o cümlədən valideyn-övlad dinamikasında özünü göstərir. Valideyn rolları ilə bağlı ənənəvi gözləntilər həm valideynlər, həm də uşaqlar üçün unikal çətinliklərə və imkanlara kömək edir. Gender rollarının ailə münasibətlərinə necə təsir etdiyini araşdırmaq, onların daha geniş ictimai təsirləri haqqında fikirlər verir.

Cinsiyyətin irqi, etnik mənsubiyyəti və sosial-iqtisadi statusu kimi digər sosial kateqoriyalarla kəsişməsinin dərk edilməsi, şəxsiyyətlərarası münasibətlərin tədqiqini zənginləşdirir. Şəxslərarası münasibətlərdə gender rolları, fərdin psixi sağlamlığına və rifahına təsir göstərir. Cəmiyyətin gözləntilərinə uyğunluq və ya onlardan yayınma özünə hörmətə, emosional möhkəmliyə və ümumi psixoloji fəaliyyətə təsir göstərir. Gender əlaqəsi dinamikasının psixoloji təsirini dərk etmək, fərdi rifahı inkişaf etdirmək üçün çox vacibdir [9, s. 804].

Emosional ifadə ilə bağlı cəmiyyətin gözləntiləri, çox vaxt gender rollarından təsirlənir. Kişilər stoisizm anlayışlarına uyğunlaşmaq üçün, təzyiqlərlə qadınlar isə, qayğıkeş və empatik olmaq gözləntiləri ilə qarşılaşa bilərlər. Bu gözləntilərin emosional rifaha təsirini başa düşmək, daha sağlam emosional ifadəni inkişaf etdirmək üçün vacibdir. Emosional ifadə ilə bağlı ictimai gözləntilərə riayət etmək və ya onlardan kənara çıxmaq fərdin rifahına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Cəmiyyətin gözləntiləri, emosional zəkanın inkişafına təsir edir, fərdlərin duyğularını anlamaq, idarə etmək və ifadə etmək qabiliyyətini formalaşdırır. Ənənəvi gender emosional normalarından kənara çıxan şəxslər sosial stiqma və ayrı-seçkiliklə üzləşirlər. Cəmiyyətin gözləntilərinin emosional ifadəyə təsiri, şəxsiyyətlərarası münasibətləri əhatə edir [1, s. 91-92].

İctimai gözləntilərin, xüsusən də gender rolları ilə bağlı olanların emosional ifadəyə təsiri fərdi və sosial rifahın çoxşaxəli nəticəsidir. Emosional gözləntiləri tədqiq etməklə, psixi sağlamlıq üçün təsirləri başa düşməklə, mədəni variasiyaların və kəsişmələrin təsirini dərk etməklə, tədqiqatçılar sosial normalar və emosional ifadə arasında mürəkkəb qarşılıqlı əlaqənin daha əhatəli başa düşülməsinə töhfə verirlər. Məhdudlaşdırıcı emosional normalara meydan oxuyan müdaxilələrin hazırlanması, müxtəlif emosiyaların ifadəsini əhatə edən və hamı üçün müsbət rifahı təşviq edən bir cəmiyyətin inkişafı üçün çox vacibdir.

2. Gender rollarının ictimai institutlara təsiri. Peşəkar sahədə gender rolları karyera seçimlərinə, irəliləyiş imkanlarına və iş yerində qarşılıqlı əlaqəyə təsir edir. Gender rolları ilə bağlı cəmiyyətin gözləntiləri çox vaxt fərdlərin karyera seçimlərinə təsir göstərir. Kişilər rəhbər vəzifələrə və müəyyən sənayelərə həvəsləndirilə, qadınlar isə, tərbiyəçi peşələrlə bağlı gözləntilərlə üzləşə bilərlər. Gender rollarının karyera yollarını necə formalaşdırdığını başa düşmək, iş yeri dinamikası daxilindəki mürəkkəblikləri aradan qaldırmaq üçün çox vacibdir.

Gender rolları təşkilatlar daxilində liderlik rolları üçün gözləntilərə və imkanlara kömək edir. Gender rollarının təsiri iş yerində qarşılıqlı əlaqə nümunələrində aydın görünür. Ünsiyyət üslubları, danışıq strategiyaları və əməkdaşlıq yanaşmaları, cinslə bağlı ictimai gözləntilərdən təsirlənir. Bu qarşılıqlı əlaqə nümunələrinin fərdi təcrübələrə və ümumi iş yeri mədəniyyətinə necə təsir etdiyini araşdırmaq, daha geniş ictimai təsirlərə dair fikirlər verir.

Gender rolları, işçi qüvvəsi daxilində əmək haqqı bərabərsizliyinə şərait yaradır. Kişilər və qadınlar, maaş danışıqları və kompensasiya ilə bağlı fərqli gözləntilərlə qarşılaşırlar. İş-həyat balansı ilə bağlı gözləntilər, çox vaxt gender rollarından təsirlənir. Gender rolları iş yerində qərəzliliyi və ayrı-seçkiliyi davam etdirir. Cinsiyyətin irq, etnik mənsubiyyət və sosial-iqtisadi status kimi digər sosial kateqoriyalarla kəsişməsinin başa düşülməsi, iş yerinin dinamikasının tədqiqini zənginləşdirir.

Genderin irq, etnik mənsubiyyət və sosial-iqtisadi status kimi digər sosial kateqoriyalarla kəsişməsi, gender rollarının rifaha təsirini formalaşdırır. Kəsişən identikliklərin müxtəlif təcrübələrə necə töhfə verdiyini təhlil etmək, fərdlərin ictimai gözləntiləri idarə edərkən qarşılaşdıqları unikal çətinliklərə işıq salır.

Fərdlər irq, cins, cinsi oriyentasiya, sosial-iqtisadi status və əlillik də daxil olmaqla, identikliyin çoxsaylı ölçülərini idarə edirlər. Bu kəsişən identikliklərin imkanlara, resurslara və ictimai qavrayışlara çıxışa necə təsir etdiyini başa düşmək, rifahın incəliklərini dərk etmək üçün vacibdir. Kəsişmə, fərdlərin kəsişən identiklikləri əsasında qarşılaşa biləcəkləri imtiyaz və marjinallaşma təcrübələrinə işıq salır. Identikliyin kəsişməsi, psixi sağlamlığa dərin təsir göstərə bilən müxtəlif ayrı-seçkilik təcrübələrinə kömək edir. Kəsişmə, resurslara çıxışa, təhsil imkanlarına və sosial-iqtisadi vəziyyətə təsir göstərir. Sağlamlıq fərqləri, identikliklərin kəsişməsindən təsirlənir. Kimlikləri kəsişən fərdlər çox vaxt sosial gözləntilərin mürəkkəbliklərini idarə etmək üçün, unikal mübarizə mexanizmləri və möhkəmlik strategiyaları hazırlayırlar. Fərdlərin güc və səlahiyyət əldə etmək üçün, kəsişən identikliklərindən necə istifadə etdiklərini başa düşmək, rifahın daha yaxşı dərk olunmasına kömək edir.

Sosial stiqma, müəyyən xüsusiyyətlər və ya identikliklərlə əlaqəli mənfi sosial münasibətlərə, inanclara və stereotiplərə aiddir. Gender rolları, sosial stiqmanın davam etdirilməsində mərkəzi rol oynayır. İrq, cinsi oriyentasiya və sosial-iqtisadi status kimi sosial kimliklərin kəsişməsi, sosial stiqmanın təsirini gücləndirir. Sosial stiqma, psixi sağlamlıq dəstəyi axtarmaq üçün maneə rolunu oynayır.

Gücləndirmə təşəbbüsləri və ənənəvi gender normalarına etiraz etmək səyləri, müsbət rifah nəticələrinə kömək edir. Ənənəvi gender normalarına qarşı çıxmaq,

səlahiyyətləndirmənin güclü formasıdır. Fərdləri ənənəvi gender məhdudiyyətlərindən azad olmağa təşviq edən səlahiyyətləndirmə təşəbbüsləri, psixi sağlamlıq nəticələrinə müsbət təsir göstərir. Peşəkar sahədə gender rollarının çətinləşdirilməsi, karyera imkanlarının artırılmasına və iqtisadi müstəqilliyə kömək edir.

Ənənəvi gender rollarına meydan oxuyan səlahiyyətləndirmə təşəbbüsləri, fərdi və ictimai rifaha geniş miqyasda müsbət təsir göstərir. Tədqiqatçılar muxtariyyəti gücləndirməklə, iqtisadi müstəqilliyi təşviq etməklə, münasibətlər dinamikasını yenidən müəyyənləşdirməklə və gender bərabərliyini müdafiə etməklə, gender psixologiyası kontekstində fərdlərin səlahiyyətləndirilməsinin transformativ potensialının hərtərəfli başa düşülməsinə töhfə verirlər. Müxtəliflik, bərabərlik və hamı üçün müsbət rifahı dəyərləndirən cəmiyyətin yaradılması üçün, səlahiyyətləndirmə təşəbbüslərinin inkişafı və davam etdirilməsi çox vacibdir [5, s. 44].

Təhsil ənənəvi gender rollarına meydan oxumaq üçün əsas vasitədir. Peşəkar sahə gender rollarının həlli üçün əsas mübarizə meydanıdır. İş yerində müxtəliflik təşəbbüsləri, bərabər imkan siyasətləri və liderlik təlimləri, fərdi rifaha müsbət təsir göstərən daha inklüziv və ədalətli iş mühitini inkişaf etdirmək potensialına görə yoxlanılır.

Sistemli gender bərabərsizliyini aradan qaldırmaq üçün, həm təşkilati, həm də hökumət səviyyəsində siyasət dəyişiklikləri vacibdir. Gender rollarının psixi sağlamlıq təsirlərini nəzərə alaraq, ixtisaslaşmış dəstəyin təmin edilməsi çox vacibdir. İcmanın iştirakı və dəstək şəbəkələrinin yaradılması rifahın yaxşılaşdırılması üçün güclü müdaxilələrdir. Genderin digər sosial kateqoriyalarla kəsişməsinin başa düşülməsi, müdaxilə strategiyalarını zənginləşdirir. Gənc nəslin səlahiyyətləndirilməsi, uzunmüddətli ictimai dəyişiklik üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir. Gender normalarına meydan oxuyan və tənqidi düşüncəni təşviq edən gənclərin səlahiyyətləndirilməsi proqramları, onların daha inklüziv perspektivləri formalaşdırmaq və müsbət rifah nəticələrinə töhfə vermək potensialı üçün araşdırılır.

Gender rollarının fərdi və sosial rifaha təsiri çoxşaxəli fenomendir. Cəmiyyətin gözləntilərinin psixi sağlamlığa, şəxsiyyətlərarası münasibətlərə, iş yerinin dinamikasına təsirini araşdıraraq və genderin digər sosial kimliklərlə kəsişməsini nəzərə alaraq, tədqiqatçılar gender rollarının və rifahın kəsişməsindəki mürəkkəbliklərin hərtərəfli başa düşülməsinə töhfə verirlər.

Bu gün təhsilin inkişafı, vətəndaş-şəxsiyyətlərin formalaşdırılması üçün geniş imkanlar mövcuddur. İlk növbədə təhsil proqramlarının, proqram və dərsliklərin, texnologiyaların yenilənməsi, müəllimlərin müvafiq ixtisaslar üzrə yeni metodologiya əsasında hazırlanması hədəflərə doğru irəliləmək imkanlarını genişləndirir. Təhsildə yeni yanaşmalara uyğun olaraq bu gün təhsil proqramları müvafiq məzmun xətləri, standartları əsasında formalaşdırılır. Təhsil proqramları təhsilalanlarda formalaşdırılan bilik, bacarıq, səriştələri və dəyərlər sistemini əks etdirməklə nəzəri və praktik baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Proqramın məzmunu müəllimlər üçün fəaliyyət istiqamətlərini, həmçinin konkret olaraq təlim məqsədlərini, gözlənilən nəticələri müəyyənləşdirməyə, prosesi idarə etməyə yol göstərir, təlim prosesinin müasir mexanizmlərinə aydınlıq

gətirir. Nəzəri baxımdan bu mexanizmləri mənimsəyən və fəaliyyətində ona istinad edən və öz işinə yaradıcı yanaşan müəllimlər təbii ki, böyük uğurlara imza atmaq imkanlarına malik olurlar.

Təcrübə göstərir ki, əgər fənn müəllimi yaradıcıdırsa, təlim prosesində "öyrənməyi-öyrənmək" prinsipinə, tədqiqatçılığa üstünlük verirsə, onun şagirdləri də müstəqil, yaradıcı düşünən, öz mövqeyini əsaslandırmağı bacaran şəxsiyyət kimi formalaşa bilər. Müasir dərsin interaktivliyi və inteqrativliyi bu baxımdan müəllim üçün əlverişli şərait yaradır. Müasir dərsin strukturu elədir ki, bu struktur elementlərinin nəzərə alınması təlim prosesində sonadək fəallığın təmin olunmasını, milli və bəşəri dəyərlərə sadiq şagird şəxsiyyətinin formalaşdırılmasını nəzəri baxımdan şərtləndirir.

Dərsdə fəallığın təmin olunma prosesi ilk növbədə motivasiyanın yaradılması, tədqiqat sualının qoyuluşu və şagirdlərin bu prosesə cəlb edilməsi ilə başlayır. Kollektivlə, qrupla işin pedaqojipsixoloji, metodik xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması, qiymətləndirmənin obyektiv aparılması şagirdlərin şəxsiyyət kimi yetişməsinə əsaslı şəkildə təsir göstərir. Şagirdlər bu prosesdə yeni bilik və bacarıqlara yiyələnir, öyrənməyi öyrənir, mənəvi keyfiyyətlərini inkişaf etdirir, vətəndaş-şəxsiyyət kimi formalaşırlar. Bu prosesdə müəllimin fasilitator (bələdçi) kimi funksiyalarını yerinə yetirməsi, şagirdlərin fəallığının, müstəqilliyinin təmin olunmasına əlverişli imkanlar yaratması, dərsin gedişini yeni yanaşmalara uyğun tənzimləməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təlim prosesində işin bu istiqamətdə aparılması şagirdləri axtarıcılığa, tədqiqatçılığa, təşəbbüskarlığa, əldə etdiyi faktları dərindən təhlil etməyə, ümumiləşdirməyə, yeni fikirlərini əsaslandırmağa sövq edir. Belə bir iş üslubu öyrənilən problemin şagirdlərin özləri tərəfindən üzə çıxarılmasına, "kəşf" edilməsinə imkanlar yaradır . Dərsdə müxtəlif xarakterli mətnlər üzərində iş, müzakirə, debat və digər metodlardan məqsədyönlü istifadə öyrənilən məsələnin dərindən mənimsənilməsinə, şagird şəxsiyyətinin inkişafına müsbət təsir göstərir.

Hər hansı bir mətn üzərində işləyərkən, həmçinin bu və ya digər məsələdən bəhs edərkən problemin qoyuluşuna uyğun ciddi təhlillər və ümumiləşdirmələr, müqayisələr aparmaq, faktı, hadisəni, prosesi əsaslandırmaq, dəyərləndirmək, qiymətləndirmək, əlaqələndirmək şagirdlərin bilik və bacarıqlarını nümayiş etdirdiklərinin göstəricisi kimi izah edilə bilər. Təlim prosesində bu məsələlərə diqqət etmək, ardıcıllıq və sistemliliyi nəzərə almaq şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi baxımından da əhəmiyyətlidir. Qiymətləndirmədə səviyyələrə uyğunluğun, sadədən mürəkkəbə, asandan çətinə, prinsipinin nəzərə alınması da keyfiyyətə təsir göstərir və nəticə etibarilə şagirdlərin mənəvi keyfiyyətləri də inkişaf edir. Bu da şagirdlərin müstəqil həyata hazırlığı vətəndaş-şəxsiyyət kimi yetkinliyi üçün çox əhəmiyyətlidir.

Təlim prosesinin idarə olunmasında demokratikliyə əməl olunması, münasibətlərdə obyektivliyin, tərəflər arasında bərabərliyin gözlənilməsi ən vacib şərtlərdən biridir. .Elmi araşdırmalar və təcrübə göstərir ki bu gün şəxsiyyətin formalaşmasında ən vacib məsələlərdən biri öyrədici mühitdə bu prinsipə əməl olunmasıdır. Şagirdlərlə müəllimlər, müəllimlərlə valideynlər, yaxud şagirdlərin özləri arasındakı münasibətlər bu prinsip üzərində qurulmalıdır. Əlbəttə,

münasibətlərin özünün də bir sərhəd nöqtəsi mövcuddur. Lakin münasibətlər sistemi bərabərlik, əməkdaşlıq, səmimiyyət, aşkarlıq, şəffaflıq, tələbkarlıqla yanaşı qayğıkeşlik, şəxsiyyətin formalaşması naminə inkişaf prinsipləri üzərində qurulduqda arzu olunan nəticəni əldə etmək mümkündür. Etiraf etməliyik ki, bəzi hallarda münasibətlərdə bu məsələlərə lazımi səviyyədə diqqət yetirilmir. Bəzən şagirdlərlə avtoritar üslubda münasibətlər şagirdlərin inkişafını ləngidir. Onların təlim marağının inki-şafına müəyyən maneələr yaradır. Ona görə də ilk növbədə müəllimliyi özünə peşə seçənlərin özünün daim öz üzərində işləməsi, özünütəhsillə məşğul olması, hər zaman innovasiyaları izləməsi vacibdir.

Bu gün müəllimlərlə bərabər valideynlər də pedaqoji prosesin iştirakçısı kimi şagird şəxsiyyətinin formalaşmasında böyük məsuliyyət daşıyırlar. Ümumtəhsil məktəbləri üçün hazırlanan yeni dərslik komplektlərində valideynlər üçün də tövsiyələr yer almışdır. Hər bir valideynin öz övladının təhsil mühiti ilə tanış olmaq imkanları genişdir. Əgər valideyn pandemiyadan əvvəl ənənəvi mühitdə müəllimlə əlaqə yaratmaq üçün mütləq məktəbə gəlməli idisə, bu gün məsafədən təhsilin tətbiqi bu əlaqələrin yaradılması şəbəkəsini genişləndirmişdir. Valideyn öz övladının dərslərinə daha çox nəzarət etmək imkanları əldə edir. Bu buxımdan valideyn-müəllim, ailə-məktəb əlaqələrinin daha da gücləndirilməsi vacibdir. Pedaqoji araşdırmalar da göstərir ki, tələblərdə vahidlik şəxsiyyət yetişdirməyin mühüm prinsiplərindən biridir."

İyirminci əsrin ortalarından başlayaraq şəxsiyyət psixologiyası bir eksperimental elm kimi araşdırılmış, tez-tez fərdin davranışının müxtəlif psixi proseslərini birləşdirən və ona əsas ardıcıllıq və sabitlik verən əsas, birləşdirici prinsip kimi meydana gəlmiş və daha geniş, əhatəli tədqiq edilmişdir. Məlumdur ki, şəxsiyyət və şəxsiyyətin psixologiyası haqqında aparılmış müxtəlif araşdırmalar bu sahədə çoxsaylı nəzəriyyə və baxıslarin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur.

İnsanın şəxsi və sosial inkişaf institutu kimi mühüm təsirə malik olduğunu iddia edən məktəb şagirdin şəxsi inkişafı, vətəndaşlığı, sosial bacarıq və səriştələri kimi məsələlərə məhəl qoymadan yalnız fənn tədrisinə və qiymətləndirmələrinə diqqət yetirə bilməz. Məktəbin müasir təhsil prosesi üçün vacib olan “şəxsi inkişaf” anlayışının itirilməsi, məktəb binasında baş verən prosesin öz tərbiyəvi mənasını itirməsi, onun təhsil və şəxsiyyətin formalaşdırılması kimi qarşılıqlı əlaqədən formal təhsil prosesinə çevrilməsidir.

Şagirdin məktəbdə fizika və ya bədən tərbiyəsi üzrə aldığı qiymətlər vacibdir və ənənəvi olaraq həmişə vacib olub. Amma məktəb şagirdin bır səxsiyyət kimi formalasmasından, mənəvi-vətəndaş mövqeyindən, sosiallaşma aktuallığından məhrum olan təhsil rəqabətədavamlı mütəxəssis hazırlaya bilmədiyi halda, sosial inkişaf institutuna da iddialı ola bilməz. Müasir işə götürmə şirkətləri gələcəkdə öz işçiləri üçün əsas tələblərdən biri kimi “şəxsi inkişaf üçün yüksək motivasiya və işə vicdanlı münasibət” adlandırırlar. Tələbə əmək bazarına daxil olduqdan sonra şəxsi inkişafın öz xüsusiyyətlərini, şəxsi ehtiyaclarını dərk etməyi, şəxsi inkişafın mənasını və məqsədlərini başa düşməyi əsas proses kimi nəzərə alaraq mövqeləşdirməyə, karyera yüksəlişinə, məsuliyyətli işə hazır, rahatlıqla ünsiyyətə girməyi bacaran bir şəxsiyyət kimi formalaşmalıdır.

Avropa Şurası Avropa vətəndaşının şəxsiyyətinin yüksək keyfiyyətli, hərtərəfli inkişafı üçün yiyələnməli olduqları zəruri olan yeddi vacib bacarığı qeyd edir:

1. Öz ana dilində ünsiyyət.
2. Xarici dillərdə ünsiyyət.
3. Riyazi savadlılıq və əsas elm və texnologiya sahəsində bacarıqlar.
4. Kompüter savadlılığı.
5. Öyrənmə bacarıqlarının mənimsənilməsi.
6. Sosial və vətəndaş səlahiyyətləri.
7. Yenilik və sahibkarlıq hissi.

Şəxsi, peşəkar və karyera yüksəlişinin planlaşdırılması, fəal vətəndaş iştirakı, komandada işləmək bacarığı, sosial xidmət və sosial məsuliyyət kimi sosial və vətəndaş səriştələri müasir dərsin əsas tələbərindən biridir.

Yenilik və sahibkarlıq hissi azad yaradıcılıq, ideyaların, layihələrin həyata keçirilməsi, innovativ mühitin olması və yaradıcılığın inkişafı müasir təhsilin əsas meyarıdır.

Bütün bunların olmaması, ciddi təhsil standartlarına keçid şəraitində məktəb səviyyəsində yüksək keyfiyyətli karyera yönümlü sistemin olmaması, həm ailə, həm də dövlət üçün böyük maddi itkilərlə nəticələnmək təhlükəsi yaradır. Tələbənin dar təhsil dəhlizini səhv seçməsi ailənin itkisinə səbəb olmaqla yanaşı, həm də mütəxəssis hazırlığı üçün vaxt və dövlət vəsaiti itkisi ilə nəticələnəcək.

Dərs haqqında çox danışılıb, çoxlu sayda kitablar yazılıb, onun tərtibatı və həyata keçirilməsi üçün xeyli sayda metodik tövsiyələr var.

Lakin hətta təcrübəli müəllim də dərs hazırlayarkən əsaslandırma və hərtərəfli həll tələb edən suallarla qarşılaşır. Dərsi necə təsirli və səmərəli etmək olar? Müasir təhsil dərsinin "düsturu" nədir? Sinifdə məqsədlərinizə necə nail olmaq olar? tədris ili müddətində şagird və ya tələbələri məhsuldar olmağa necə həvəsləndirmək olar? Onların bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında nələr etmək olar?

Əhəmiyyətli sayda dərs keçirməyin uzunmüddətli təcrübəsi, fikrimizcə, müasir effektiv dərsi müəyyən edən bir neçə meyara ayırmağa imkan verdi.

Müasir dərs əsas tələbi tələbənin şəxsi potensialını, özünü tanıması və özünü dərk etməsidir. Ədəbiyyatda "özünü dərketmə" anlayışının müxtəlif şərhləri var. L.A. Korostileva fikrince özünü dərk etməklə biz "həyatda və gündəlik fəaliyyətdə özünü dərk etmək, dünyada özünəməxsus yolunu, dəyərlərini və hər an varlığının mənasını axtarmaq və təsdiqləmək" prosesini başa düşürük.

Fikrimizcə, tələbənin şəxsi potensialının bir proses kimi özünü dərk etməsi aşağıdakı əsas mərhələləri əhatə edir:

I. özünü tanımaq (özünü tanımaq),
II. özünü həyata keçirmə (özünü inkişaf etdirmə),
III. özünə nəzarət,
IV. özünü təqdim etmə

Hər bir müəllimin ilkin olaraq dərk etməsi vacibdir ki, tələbə individual və unikaldır və öz akademik intizamının pedaqoji potensialı sayəsində müəllim tələbənin dəyərlərini ehtiyaclarını, maraqlarını və istəklərini nəzərə alaraq, onun şəxsi potensialının özünü həyata keçirməsini məqsədyönlü şəkildə müşayiət edə bilər.

Problemin aktuallığı. Şagirdlərin araşdırmaq istəyi, müəllimlərə verdikləri suallar günü-gündən azalır. Şagirdlərin suallarının azalması nə ilə bağlı olduğu hər daim sosioloq, psixoloq və pedaqoqlar diqqət mərkəzində olmuş uşaqların öyrənmə iştəklərini artırmaq onların marağında olub. Bu baxımdan yeni

psixopedaqoji təfəkkürün inkişaf mərhələləri hər dövr üçün aktual mövzudur.

Problemin yeniliyi. Məqalədə yeni psixopedaqoji təfəkkürün inkişaf mərhələləri ilə bağlı fikirləri diqqət mərkəzinə çatdırılır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalədə irəli sürülən fikirlər ali və ümumtəhsil məktəblərində dərs deyən müəllimlər, gənc tədqiqatçılar, ali təhsil müəssisələrində təhsil alan tələblər və ictimaiyyət üçün əhəmiyyətlidir.

Nəticə. Nəticə etibarilə gender rolları müxtəlif amillərlə formalaşan, eyni zamanda cəmiyyətin digər aspektlərinə təsir göstərən mürəkkəb və çoxşaxəli konstruksiyalardır. Bioloji, sosial, mədəni və ətraf mühit amillərinin qarşılıqlı təsiri gender rollarının formalaşmasına və davamlılığına kömək edir. Bu rollar fərdlərin davranışlarına, gözləntilərinə, imkanlarına və özünü qavrayışlarına təsir göstərir.

Hormonal fərqlər kimi bioloji faktorlar, gender rollarının formalaşmasında, xüsusiyyətlərə və meyllərə təsir edən rol oynayır. Bununla belə, sosiallaşma proseslərinin erkən yaşlardan bu rolların gücləndirilməsinə və mənimsənilməsinə əhəmiyyətli dərəcədə kömək etdiyini qəbul etmək vacibdir. Ailə, həmyaşıdlar, təhsil və media genderlə bağlı ictimai gözləntilərin və normaların formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Mədəni və tarixi kontekstlər də gender rollarının inkişafına kömək edir. Ənənələr, inanclar və ictimai strukturlar əmək bölgüsünə, güc dinamikasına və cinsinə görə fərdlərə qoyulan gözləntilərə təsir göstərir. İctimai münasibətlərdə, qanunlarda və siyasətlərdə dəyişikliklər, mövcud gender rollarına meydan oxuya və ya gücləndirə, bu konstruksiyanın dinamik xarakterini nümayiş etdirə bilər.

İqtisadi amillər gender rolları ilə iç-içədir, məşğulluq imkanlarına, əmək haqqı fərqlərinə və karyera seçimlərinə təsir göstərir. Gender əsasında əmək bölgüsü bir çox cəmiyyətlərdə davam edir, fərdlərin peşəkar və şəxsi həyatına təsir edir. Bu iqtisadi fərqlərin aradan qaldırılması stereotiplərə qarşı çıxmaq və iş yerində bərabər imkanları təşviq etmək üçün hərtərəfli səylər tələb edir.

Üstəlik, gender rolları statik deyil və zamanla inkişaf edə bilər. Fəallıq, maarifləndirmə kampaniyaları və maarifləndirici təşəbbüslər, ənənəvi normalara meydan oxumağa, daha ədalətli cəmiyyətin təşviqinə töhfə verir.

Problemin aktuallığı. Gender rollarının fərdlərə və sosial institutlara təsiri bütün dünyada cəmiyyətlər üçün əhəmiyyətli təsirləri olan mürəkkəb və aktual problemdir. Gender rolları müxtəlif cinslərdən olan şəxslərin necə davranmalı, düşünməli və qarşılıqlı əlaqədə olmasını təyin edən ictimai gözləntilər və normalardır. Bu rollar çox vaxt gender stereotiplərinin, bərabərsizliyin və ayrı-seçkiliyin güclənməsinə səbəb olur. Bu problemin aktuallığının bəzi əsas cəhətləri bunlardır:

- Gender rolları təhsil, məşğulluq və imkanlara çıxış daxil olmaqla həyatın müxtəlif aspektlərində kişi və qadınlar arasında davamlı bərabərsizliklərə kömək edir. Bu bərabərsizlik, sosial ədalətə və bərabərliyə nail olmaq üçün maneədir.

- Gender rolları fərdlər, xüsusən də qadınlar üçün, iqtisadi imkanları məhdudlaşdırır. Peşə seqreqasiyası, əmək haqqı fərqləri və rəhbər vəzifələrə məhdud çıxış cinslər arasında iqtisadi fərqlərə səbəb olur.

Bu, təkcə fərdlərə təsir etmir, həm də ümumi iqtisadi inkişafa mane olur.

- Gender rolları, tez-tez cinslərinə görə fərdlər üçün məqbul sayılan davranışı diktə edir. Bu, şəxsi inkişafı və ifadəni məhdudlaşdıra, zərərli stereotipləri gücləndirə və ənənəvi gender normalarına uyğun gəlməyənlərə qarşı ayrı-seçkiliyi davam etdirə bilər.

- Gender rolları, sağlamlıq nəticələrinə təsir edə bilər. Məsələn, kişiliyə aid ənənəvi gözləntilər kişiləri psixi sağlamlıqla bağlı dəstək axtarmaqdan çəkindirərək, müalicə olunmamış psixi sağlamlıq problemlərinin daha yüksək nisbətlərinə səbəb ola bilər. Qadınlar isə, cəmiyyətin gözləntilərinə görə reproduktiv sağlamlıq və ailə planlaması ilə bağlı çətinliklərlə üzləşə bilərlər.

- Gender rolları, gender əsaslı zorakılıq və ayrı-seçkiliyin yayılmasına kömək edir. Cəmiyyətin gözləntiləri təhqiramiz davranışı bəhanə edə və ya normallaşdıra bilər və qurbanlar sosial stiqma və ya inamsızlıq qorxusu səbəbindən yardım axtarmaqdan çəkinə bilər.

- Gender rolları, təhsil imkanlarına və seçimlərinə təsir edir. Oğlan və qızlar üçün uyğun təhsil sahələrinə dair stereotiplər, onların karyera seçimlərini məhdudlaşdıra və müxtəlif peşələrdə gender balanssızlığını davam etdirə bilər.

- Gender rollarının irq, etnik mənsubiyyət və sosial-iqtisadi status kimi digər sosial kateqoriyalarla kəsişməsi nəzərə alındıqda, problem daha da kəskinləşir. Ayrı-seçkiliyin müxtəlif formaları ilə üzləşən fərdlər mürəkkəb çətinliklərlə üzləşirlər.

- Gender rollarının təsiri, fərdi təcrübələrdən kənara çıxır, cəmiyyətlərin ümumi sabitliyinə və tərəqqisinə təsir göstərir. Sərt gender rollarını tətbiq etməklə əhalisinin yarısının potensialını məhdudlaşdıran cəmiyyətlər çox güman ki, sosial, iqtisadi və texnoloji tərəqqidə geri qalırlar.

Problemin aktuallığının aradan qaldırılması fərdi, ictimai və institusional səviyyədə birgə səylər tələb edir. Buraya gender bərabərliyinin təşviqi, stereotiplərə qarşı mübarizə, siyasət dəyişikliklərinin müdafiəsi, inklüziv təhsil və iş mühitinin təşviqi daxildir.

Problemin yeniliyi. Gender rollarının fərdlərə və sosial institutlara təsiri çoxdankı və geniş yayılmış bir məsələ olsa da, yenilik, inkişaf edən anlayışda, dəyişən perspektivlərdə və bu problemin dərinliyi və mürəkkəbliyinin artan dinamikasındadır.

Problemin yeniliyi təkcə onun mövcudluğunda deyil, həm də gender rollarının təsirinin aradan qaldırılmasına və aradan qaldırılmasına yönəlmiş müzakirələrin və hərəkətlərin dinamik və inkişaf edən xarakterindədir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Gender rollarının fərdlərə və sosial institutlara təsirinin aradan qaldırılmasının praktiki əhəmiyyəti böyükdür, çünki bu, cəmiyyətlərin rifahına, inkişafına və ümumi fəaliyyətinə birbaşa təsir göstərir. Gender rollarının təsirinin aradan qaldırılması təkcə sosial ədalət məsələsi deyil, həm də daha sağlam, daha məhsuldar və davamlı cəmiyyətlər yaratmaq üçün praktiki zərurətdir. Bu, bütün fərdlərin istedad və potensialının tanınmasını, müxtəlifliyi təşviq etməyi və hər kəsin inkişaf edə biləcəyi, nəticədə fərdlərə, icmalara və bütövlükdə millətlərə fayda gətirə biləcəyi mühitləri təşviq etməyi əhatə edir.

Ədəbiyyat:

1. Beauvais, C., Spence, J. Gender, prejudice, and categorization. Sex Roles 1987, 16, pp. 89-100.
2. Bem, S. L. The measurement of psychological androgyny. Journal of Consulting and Clinical Psychology 1974, 42, pp. 155-162.
3. Bem, S. L. Gender schema theory: A cognitive account of sex typing. Psychological Review 1981a, 88, pp. 354-364.
4. Berger, J. M., Levant, R., McMillan, K. K., Kelleher, W., Sellers, A. Impact of gender role conflict, traditional masculinity ideology, alexithymia, and age on men's attitudes toward psychological help seeking. Psychology of Men & Masculinity 2005, 6 (1), pp. 73-78. doi:10.1037/1524-9220.6.1.73
5. Bhasin, K. Toplumsal cinsiyet / Bize yüklenen roller [Gender/ roles that given to us]. (A. Coşkun, Çev.).- İstanbul: Kadınlarla Dayanışma Vakfı Yayınları, -2003.
6. Lindsey, L. L. Gender roles a sociological perspective. (6th ed.). -London and New York: Routledge, -2016.
7. Knight, R. Free to be you and me: Normal gender-role fluidity - Commentary on Diane Ehrensaft's "Listening and learning from gender-nonconforming children". Psychoanalytic Study of the Child 2014, 68, pp. 57-70.
8. Sjöberg, O. The role of family policy institutions in explaining gender-role attitudes: A comparative multilevel analysis of thirteen industrialized countries. Journal of European Social Policy 2004, 14, pp. 107–123. https://doi. org/10.1177/0958928704042003
9. Stickney, L. T., Konrad, A. M. Gender-role attitudes and earnings: A multinational study of married women and men. Sex Roles 2007, 57, pp. 801–811. https://doi. org/10.1007/s11199-007-9311-4
10. Клецина, И.С. Тендерная социализация. -СПб.: Издательство РГПУ им. А.И. Герцена, -1998.

E-mail: saxavat aliyeva@ bsu.edu.az
Redaksiyaya daxil olub: 12.02.2024.

UOT 159.9.

Nurəngiz Tofiq qızı Rzayeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Ümumi psixologiya kafedrasının dosenti , psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Orcid: *0009-0003-9071-6861*

YENİYETMƏLƏRİN ÖZÜNÜTƏRBİYƏSİNİN TƏŞKİLİ YOLLARI

Нуренгиз Тофик гызы Рзаева
доцент кафедры общей психологии
Азербайджанского Государственного Педагогического Университета,
доктор философии по психологию

ПУТИ ОРГАНИЗАЦИИ САМООБРАЗОВАНИЯ ПОДРОСТКОВ

Nurengiz Tofiq Rzayeva
associate professor of the department of General psychology at
Azerbaijan State Pedagogical University
doctor of philosophy in psychology

ORGANIZED PATHS OF SELF-EDUCATION FOR YOUTH

Xülasə. Elmi məqalədə yeniyetmələrin özünütərbiyəsinin təşkili yolları ardıcıllıqla şərh edilmişdir. Məqalədə özünütərbiyənin təşkilinin istiqamətləri araşdırılmışdır.

Məqalədə qeyd edilir ki, özünütərbiyəetmənin ən vacib xüsusiyyətlərindən biri insana öz qüvvəsinə inamı təlqin etməkdir. Özünənəzarət şüurlu və məqsədə yönəldilmiş diqqətin köməyi ilə həyata keçir. Özünüdərketmə özünü tərbiyə etmək deməkdir. Həmçinin məqalədə yeniyetmələrin özünütərbiyə prosesinin stimullaşdırılmasına dair məşğələlərin silsiləsi də cədvəl şəklində verilmişdir.

Açar sözlər: *özünütərbiyə, pedaqoji idarəetmə prosesi, özünüdərketmə, özünənəzarət, stimullaşdıma*

Резюме. В научной статье последовательно объяснены способы организации самообразования подростков. В статье рассматриваются направления организации самообразования. Автором указано, что одной из важнейших особенностей самообразования является воспитание уверенности в собственных силах. Самоконтроль реализуется с помощью сознательного и целенаправленного внимания. Самосознание означает самодисциплину. Также в статье в виде таблицы приведен ряд упражнений по стимулированию процесса самовоспитания подростков.

Ключевые слова: *самовоспитание, процесс педагогического управления, самосознание, самоконтроль, стимулирование*

Summary. The scientific article consistently explains ways to organize self-education for adolescents. The article discusses the directions of organizing self-education. The article states that one of the most important features of self-education is the development of self-confidence. Self-control is realized through conscious and focused attention. Self-awareness means self-discipline. Also in the article, in the form of a table, a number of exercises are presented to stimulate the process of self-education of adolescents.

Key words: *self-education, process of pedagogical management, self-awareness, self-control, stimulation.*

Özünütərbiyə pedaqoji idarəetmə prosesidir. İnsanın özü üzərində psixoloji və praktik hazırlıq işi tərbiyənin mühüm vəzifələrindəndir. Əgər müəllimlər təlim prosesində yeniyetmələrə özünütərbiyə işinin təşkilində kömək etsələr bu zaman şəxsiyyətin formalaşması prosesi daha effektiv şəkildə cərəyan edəcəkdir. Kollektiv bu işdə mühüm rol oynamalıdır, ona görə ki, yeniyetmə kollektivdə özünü kiməsə oxşatmaq üçün nümunələr axtarır, özünü dərk edir ki, onu kollektivdə dəyərləndirirlər.

Odur ki, özünütərbiyənin təşkili zamanı ilk növbədə yeniyetmələrin iradi səyinin, qabiliyyətlərinin inkişafına xüsusi diqqət yetirilməlidir ki, hər bir düşünülmüş qərar həyata keçə bilsin, əks təqdirdə iradi səylərin olmaması yeniyetmənin qarşıya qoyduğu vəzifələrin həyata keçirilməsini ləngidir. Burada onlara müəllimlər və psixoloq kömək göstərir. Müəllimlər yeniyetmələrlə fərdi və qrup məşğələlərini təşkil edib "özünütərbiyə gündəliyi" metodikasından və proqramından istifadə edə bilərlər.

Özünütərbiyəetmənin ən vacib xüsusiyyətlərindən biri insana öz qüvvəsinə inamı təlqin etməkdir. Kim özünə güvənirsə bir işə başlamazdan öncə o, artıq bir addım irəlidədir. Hər bir şəxsiyyət yaxşı dərk etməlidir ki, onun bacarmadığı şey yoxdur və hər bir adam imkan verməməlidir ki, ona "sən bu işi bacarmazsan" sözünü desinlər. İnsanlarda qabiliyyət, istedad, potensial deyil, iradə və səy çatışmır. Özünənəzarət şüurlu və məqsədə yönəldilmiş diqqətin köməyi ilə həyata keçir. Özünüdərketmə özünü tərbiyə etmək deməkdir. Hamı sərkərdə, dövlət başçısı, qəhrəman ola bilməz, lakin hamı özünü tərbiyə edə bilər. Hər bir insanın özünü tərbiyə etməsi üçün ilkin addım onun özünə müraciət etməsidir. Özünütərbiyə insanın özünə müraciət edib öz hərəkət və davranışlarına nəzarət etməsi, onları təhlil etməsi və özünə hesabat verməsidir.

Yeniyetmələrin özünütərbiyə sahəsində böyüklər tərəfindən rəğbətləndirilmələrinə böyük ehtiyacları var. Böyüklər-müəllimlər və valideynlər yeniyetmələrin özünütərbiyəsinə onun təzahürünün ilkin əlamətlərindən başlayaraq cəhdini aktiv şəkildə müdafiə edirlər. Özünütərbiyənin təşkilinə dair müəllimin işinin məzmun və forması müxtəlif ola bilər. Bu prosesdə çox şey ondan asılıdır ki, müəllim özünütərbiyə məsələlərinə və onun metodlarına nə qədər səriştəlidir, o, bu problemlə bağlı ədəbiyyatla nə dərəcədə yaxşı tanışdır.

Həmçinin müəllimin özünün pedaqoji vəzifələrinin nə dərəcədə məsuliyyətlə yerinə yetirilməsindən də asılıdır. Müəllimlərə və sinif rəhbərlərinə zəruri surətdə özünü tərbiyə prosesinin təşkilində yeniyetmələrin formalaşmasında və inkişafındakı mühüm rolu nəzərə alaraq iştirak etməlidirlər. Özünütərbiyənin təşkilində həmin prosesə taktiki olaraq rəhbərlik zəruridir. Bu iş özünə üç əsas istiqaməti daxil edir: 1) Özünütərbiyənin zəruri və mühüm əhəmiyyətinə dair yeniyetmənin ictimai rəyinin formalaşması; 2) Özünütərbiyənin mahiyyəti, onun həyata keçiril- məsinin üsul və vasitələrinə dair yeniyetmələrə kömək etmək; 3**)** Özünütərbiyə proqramının işlənilməsində, proqramın reallaşmasında yeniyetmələrə praktik köməklik göstərmək.

Bu istiqamət üzrə işləyərkən *özünütərbiyəyə rəhbərlik prosesində*

növbəti mərhələləri ayırmaq olar: 1) Yeniyetmələri daha yüksək cəhd göstərməyə təhrik etmək, özündə şəxsiyyətin müsbət keyfiyyətlərini inkişaf etdirmək, mənfi keyfiyyətlərdən uzaqlaşdırmaq; 2) Yeniyetmələrə müsbət və mənfi keyfiyyətlərinin dərkində, özünüqiymətləndirmədə köməklik göstərmək; 3) Özünütərbiyə proqramının işlənilməsinə dəstək olmaq; 4) Yeniyetmələri özünütərbiyə-nin nümunələri və metodikaları ilə məlumatlandırmaq; 5) Özünənəzarətin təşkili.

Cədvəl 1.Yeniyetmələrin özünütərbiyə prosesinin stimullaşdırılmasına dair məşğələlərin silsiləsi

Həftələr	**Məşğələnin adı**	**Məşğələnin məqsədi**
I həftə	Məşğələ 1. Mənim tələbatlarım	Məqsəd: Yeniyetmələrin öz tələbatlarını öyrənmələrini təşkil etmək, əsas insani tələbatların strukturu ilə onların tanış edilməsi
	Məşğələ 2. Dəyərlər və məqsəd haqqında	Məqsəd: Yeniyetmələrdə həyatın mənasının və məqsədinin dərk edilməsi. Yeniyetmələrə həyatda onlar üçün əhəmiyyətli onları dərk etdirmək.
	Məşğələ 3. Mən özümü necə dəyərləndirirəm və məni necə qiymətləndirirlər	Məqsəd: Yeniyetmələrə şəxsi özünüqiymətləndirməni öyrətmək. Adekvat özünüqiymətləndirməni formalaşdırmaq, arzu və imkanlar arasındakı harmonik münasibətlərin qurulmasını təmin etmək.
II həftə	Məşğələ 4. Mənim ən yaxşı "mən"im	Məqsəd: Adekvat özünüqiymətləndirməni formalaşdırmaq, arzu və imkanlar arasındakı harmonik münasibətlərin qurulması, özünütərbiyənin məqsədinin dərki.
	Məşğələ 5. Mənim xarakterim	Məqsəd: Şəxsiyyətin xarakter anlayışının formalaşdırılması, işin yerinə yetirilməsində insanların başqa- larına münasibətinin müəyyənləşdirilməsi.
	Məşğələ 6. Qızlar və oğlanlar arasındakı fərdi fərqlər	Məqsəd: Yeniyetmələrin həyəcanının formalaşdırılması, fərdi fərqlər anlayışının dərki, məhəbbətin, valideynlərlə qarşılıqlı anlaşmanın yaranmasının təmin edilməsi
III həftə	Məşğələ 7. Mən planlaşdırmağı öyrənirəm	Məqsəd: Yeniyetmələrin həyatda gözlənilməz dəyişikliklərə özlərini hazırlamalarını öyrətmək
	Məşğələ 8. Özünü necə idarə etmək	Məqsəd: Yeniyetmələrin yorğunluğu baxımından önların fizioloji vəziyyətini öyrənmək. Öz psixi vəziyyətini tənzimləmək bacarığını, hisslərini idarə etməyi formalaşdırmaq.
	Məşğələ 9. Özünü necə tərbiyə etmək	Məqsəd: Özünütərbiyənin üsul və vasitələri anlayışının formalaşması, məqsədin qoyuluşu, konkret özünütərbiyə proqramının tərtibi və onun reallaşmasının təmin edilməsi
IV həftə	Məşğələ 10. Özü-özünü tərbiyə etmək	Məqsəd: V.Q. Maralovun özünütərbiyəyə dair humanistik texnologiyası ilə tanışlıq
	Məşğələ 11. Ünsiyyətin əxlaqi əsasları və	Məqsəd: İnsanlar arasında ünsiyyətin əxlaqi əsasları, onların mahiyyətinin dərki

	mahiyyəti	
	Məşğələ 12. Yaranan konfliktlərdən necə qaçmalı	Məqsəd: Konfliktlərin həll edilməsi üsulları ilə tanışlıq. Səmərəli ünsiyyətə dair zəruri keyfiyyətlərin müəyyən edilməsi

Anketlərin nəticələrini təhlil edərək növbəti vəzifələr qarşıya qoyulmuşdur: yeniyetmələrin özünütərbiyə prosesinin stimullaşdırılmasına dair məşğələlər silsiləsini aparmaq. I həftədə yeniyetmələrin özünütərbiyəsi üzrə 3 məşğələ aparılmışdır.

"Mənim tələbatlarım" mövzusunda aparılan məşğələ yeniyetmələrin tələbatlarının, əsas insani tələbatların strukturu ilə tanışlıq öyrənilmişdir. Məşğələlərin gedişi prosesində yeniyetmələrin iddialarının səviyyəsi "Mənim tələbatlarım və ətraf mühit", "Sən kimsən?" metodikasının köməyi ilə öyrənilmişdir.

Dəyərlər və məqsədə dair II məşğələ yeniyetmələrə insanın həyatının mənası olan dəyərləri dərk etməyə imkan vermişdir. Həmin məşğələlərin məqsədi yeniyetmələr üçün həyatda ən əhəmiyyətli olanların dərki və onların başqa adamlarla münasibətlərini necə qurmaq istədikləridir. Burada "İnsanlar həyatda nəyə cəhd göstərirlər?" növbəti metodikalardan istifadə olunmuşdur. Burada özünütərbiyə gündəliyindən də istifadə oluna bilər. Özünütərbiyə gündəliyi vərəqin iki hissəyə bölünməsini, I hissənin "Mənim məqsəd və vəzifələrim"i, II hissənin isə "Məqsədə çatmaqda mənim addımlarım"ı nəzərdə tutur. Vərəqin II hissəsində məqsədə çatmaqda uğurlar "+", uğursuzluqlar isə "-" işarələnir. Gündəlik hər bir məşğələdən sonra uğur və uğursuzluqların təhlilini aparmağı tövsiyə edir.

"Mən özümü necə dəyərləndirirəm və məni başqaları necə qiymətləndirir?" mövzusunda III məşğələ yeniyetmələrə öz davranışlarını necə tənzim etmək haqqında təsəvvürlər aşılayır.

"Mənim ən yaxşı "mən"im" və "Mənim xarakterim" mövzusunda aparılan IV-V məşğələlər yeniyetmələrin adekvat özünüqiymətləndirməsinin formalaşdırılmasına, yeniyetmələrin iradi keyfiyyətlərinin öyrənilməsinə, onların arzu və potensialları arasındakı harmonik münasibətlərin qurulmasına istiqamətləndirilmişdir.

"Qızlar və oğlanlar arasındakı fərdi fərqlər" mövzusunda aparılan VI məşğələ yeniyetmələrə cinsi yetişkənliyin xüsusiyyətləri və onun təzahürü, fərdi fərqlər, eləcə də qızlar və oğlanlar arasında psixoloji fərqləri nəzərdə tutur. Yeniyetmələr qadınlıq və kişilik anlayışları ilə tanış olur, onların qızlarda və oğlanlarda formalaşması xüsusiyyətləri ilə məlumatlandırılırlar. Burada yeniyetmələrə valideynlərlə qarşılıqlı anlaşmanın variantları da təklif edilmişdir.

"Mən planlaşdırmağı öyrənirəm" mövzusunda VII məşğələdə yeniyetmələrə həyatda gözlənilməz dəyişikliklərə hazır olmağa, öz davranışlarını zəruri olaraq planlaşdırmağı dərk etməyə imkan verilmişdir.

"Özümü necə idarə edirəm?" mövzusunda aparılan VIII məşğələdə yeniyetmələrə öz psixi vəziyyətlərini tənzim etmək, emosiya və hisslərini idarə etmək bacarığını formalaşdırmaq təklif edilmişdir.

"Özünü necə tərbiyə etmək" və *"Özü-özünü tərbiyə etmək"* mövzusunda aparılan IX və X məşğələlər yeniyetmələrə özünütərbiyənin üsul və vasitələrinin aşılanmasına, hiss və emosiyaları

təhliletmə, nəzarətetmə bacarığını formalaşdırmağa, adamlarla münasibət yaratmağa yönəldilmişdir.

"Ünsiyyətin əxlaqi əsasları və mahiyyəti" və *"Yaranan konfliktlərdən necə qaçmalı"* mövzusunda aparılan XI və XII məşğələlər konfliktli ünsiyyət yaratmaq bacarığını və konfliktlərdən qaçmağın yol və vasitələrini araşdırmağa kömək etmişdir.

Aldığımız nəticələrə əsaslanaraq aşağıdakı təklifləri verə bilərik:

1. Tərbiyə işində müəllimin nəzarəti ilə yanaşı, şagirdləri də özünənəzarətə, özünütərbiyə və özünüqiymətləndirməyə cəlb etmək əhəmiyyətlidir.

2. Yeniyetmələrin özünütərbiyəsində müəllim pedaqoji rəhbərliyi təmin etməli, onların özünütərbiyə metodlarına (özünütəhlil, özünəöhdəlik, özünənəzarət, özünüqiymətləndirmə və s.) yiyələnmələrinə kömək göstərməyə çalışmalıdır.

3. Yeniyetmə özünümüşahidə yolu ilə özündə olan yaxşı və ya pis cəhətləri müəyyənləşdirməklə birinciləri daha da inkişaf etdirib zənginləşdirmək, sonuncuları isə aradan qaldırmaq üçün müvafiq fəaliyyət göstərər, lazımi üsul və yollardan istifadə edər. Bununla da özünütərbiyə sahəsində müvəffəqiyyət qazanmış olar.

4. Yeniyetmələrə başa salınmalıdır ki, özünütərbiyə nə üçün vacibdir. Bir çoxları özünütərbiyə ilə məşğul olmaqdan utanır və yoldaşlarından, müəllimlərindən, hətta valideynlərindən gizli şəkildə bu işlə məşğul olurlar. Müəllimlərin vəzifəsi özünütərbiyənin fasiləsiz bir proses kimi aparılmasının və onun müsbət tərəflərinin izahını verməkdir.

5. Özünütərbiyə istiqamətində iş apararkən yeniyetmələrə öz ideallarını axtarıb tapmaqda, xarakterlərinin zəif tərəflərini aşkar etməkdə kömək etmək lazımdır. Daha sonra özünütərbiyə mövzusunda müxtəlif özünütərbiyənin metod və vasitələri kimi məsələləri işıqlandıran söhbətlər aparmaq zəruridir.

Problemin aktuallığı. Elmi məqalədə özünütərbiyənin komponentləri, özünə- nəzarət, özünütəlqin, özünüdərk və onun xüsusiyyətləri ardıcıllıqla araşdırılmışdır.

Problemin elmi yeniliyi. Elmi məqalədə yeniyetmələrin özünütərbiyəsinin təşkili yolları ardıcıllıqla şərh edilmişdir. Məqalədə özünütərbiyənin təşkilinin istiqamətləri araşdırılmışdır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalədən ali və orta ixtisas məktəblərinin müəllimləri, tələbələr, magistrantlar və doktorantlar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov, Ə.S. Psixologiya: Ali məktəblər üçün dərslik / Ə.S. Bayramov, Ə.Ə. Əlizadə. −Bakı, Çinar-çap, − 2002. − 441 s.
2. Bayramov, Ə.S. Sosial psixologiya: Ali məktəblər üçün dərslik / Ə.S. Bayramov, Ə.Ə. Əlizadə. − Bakı, 2003.
3. Çələbiyev, N.Z. Uşaq psixologiyası: Ali məktəblər üçün dərslik / N.Z. Çələbiyev. −Bakı, 2005. − 341 s.
4. Hüseynzadə, R.L. Tərbiyə işi və onun metodikası: Dərs vəsaiti. / R.L. Hüseynzadə, M.C. İsmayılova. −B.: ADPU-nun mətbəəsi, − 2012. − 445 s.
5. Маралов, В.Г. Основы самопознания и саморазвития: Учеб. пособие для студ. сред. пед. учеб. заведений. / В.Г. Маралов. −М.: Издательский центр "Академия", −2002. −256 с.

E-mail: nurəngiz.rzayeva@gmail.com

Redaksiyaya daxil olub: 16.04.2024

UOT 159.9

Qəribə Vahid qızı Rəhimova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti dosenti,
psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
***Orcid**: https://orcid.org/0000-0002-2231-3660*

ƏXLAQ TƏRBİYƏSİNİN PSİXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN KLASSİKLƏRİMİZİN (A.A. BAKIXANOV) YARADICILIĞINDA ƏKS OLUNMASI YOLLARI

Гариба Вахид гызы Рагимова
доцент
Азербайджанского Государственного Педагогического Университета,
доктор философии по психологии

ПУТИ ОТРАЖЕНИЯ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ НРАВСТВЕННОГО ВОСПИТАНИЯ В ТВОРЧЕСТВЕ НАШИХ КЛАССИКОВ (А.А. БАКИХАНОВ)

Gariba Vahid Rahimova
associate professor at
Azerbaijan State Pedagogical University, doctor of philosophy in psychology

THE WAYS OF PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF MORAL EDUCATION ARE REFLECTED IN THE CREATION OF OUR CLASSICS (A.A. BAKIKHANOV)

Xülasə. Əxlaq dedikdə milli əxlaqımız göz önünə gəlir. Onlardan təlim - tərbiyə prosesində istifadə edilməsi yetişən gənc nəslin daxilən zənginləşməsi, Vətəni və xalqı üçün yararlı bir adam kimi yetişməsi üçün stimul yaranır. Əxlaqi normalardan pedaqoji qaydalara uyğun istifadə edildikdə uşaqların tərbiyəsində ikitərəfli uğur qazanmış oluruq. Belə ki, uşaqlarda ailənin, məktəbin, xalqın, ictimai - mühitin və dövlətin qəbul etmədiyi qeyri - əxlaqi sifətlər, normalar islah olunur, ikincisi isə ailəyə, məktəbə, dövlətə başucalığı gətirən əxlaqi keyfiyyətləri yeniyetmələrə təlqin olunmaq üçün zəmin yaratmış olur. Əxlaq normalarından dərsdənkənar tədbirlərdə, xüsusilə gecələrdə, görüşlərdə, disputlarda, şagird konfranslarında istifadə olunması şagirdlərdə ən zəruri əxlaqi sifətləri o cümlədən alicənablıq, mətanətlilik, dəyanətlilik, həlimlik, təmkinlik, dözümlülük, halallıq, səmimiyyətlilik, vüqarlılıq, həyalılıq, səxavətlilik, səliqəlilik, dəyanətlilik, humanistlik kimi keyfiyyətlər aşılayır. Klassiklərimizin pedaqoji irsindən, tərbiyəvi fikirlərindən düzgün istifadə olunması yeniyetmələrin öz asudə vaxtlarını səmərəli keçirmələrinə xüsusi şərait yaradır və məhz bu şəraitdə onlar öz nümunəvi davranış qaydalarına əməl etməyə alışır, əxlaqi sifətlər nümayiş etdirməyə çalışırlar. .

Açar sözlər: *əxlaq, tərbiyə, klassik, hərəkət, davranış*

Резюме. Когда мы говорим «мораль», на ум приходит наша национальная мораль. Использование их в процессе обучения и воспитания создает стимул к внутреннему обогащению молодого поколения, к тому, чтобы оно стало полезным человеком для своей Родины и народа. При использовании моральных норм в соответствии с педагогическими правилами мы достигаем двустороннего успеха в воспитании детей. Таким образом, у детей корректируются

неморальные признаки и нормы, которые не принимаются семьей, школой, народом, социальной средой и государством, а второе – моральное поведение, позорящее семью, школу и государство. Использование моральных норм во внеклассных мероприятиях, особенно на вечерах, собраниях, диспутах, студенческих конференциях, прививает учащимся прививает такие необходимые моральные качества как великодушие, упорство, настойчивость, сдержанность, толерантность, искренность, щедрость, скромность, аккуратность, настойчивость, гуманизм. Правильное использование педагогического наследия и воспитательных идей наших классиков создает особые условия для того, чтобы подростки эффективно проводили свободное время, и именно в этих условиях они стараются следовать образцовым правилам поведения и проявляют нравственные качества.

Ключевые слова: *нравственность, воспитание, классический, движение, поведение*

Summary. When we say morality, our national morality comes to mind. The use of them in the process of training and upbringing creates an incentive for the internal enrichment of the young generation, for them to grow up as a useful person for their homeland and people. When moral norms are used in accordance with pedagogical rules, we achieve double success in the education of children. non-moral attributes, norms that are not accepted by the social environment and the state is corrected, and secondly, the moral qualities that bring honor to the family, school, and the state are created to be instilled in the teenagers. The use of moral standards in extracurricular events, especially at nights, meetings, disputes, student conferences, instills the most necessary moral qualities in students, including generosity, tenacity, perseverance, meekness, restraint, tolerance, halal, sincerity, generosity, modesty, generosity, neatness, perseverance, humanism. The correct use of the pedagogical heritage and educational ideas of our classics creates special conditions for teenagers to spend their free time effectively, and it is in these conditions that they get used to following their exemplary rules of behavior and try to demonstrate moral qualities.

Key words: *morality, education, classical, movement, behavior*

Müasir şəraitdə insan amili, şəxsiyyət və onun mahiyyəti, onun sosial-psixoloji kökləri, təşəkkül tapıb formalaşması problemi xüsusi aktuallıq kəsb edir. Məhz buna görədir ki, istər ümumi psixologiyada, istərsə də sosial psixologiyada şəxsiyyət problemi konseptual hesab olunur. İstər xarici ölkələrdə (ABŞ-da, Almaniyada, İngiltərədə, Fransada, keçmiş SSRİ-də) və istərsə də Azərbaycanda bu sahədə xeyli tədqiqatlar aparılmış, maraqlı fikirlər irəli sürülmüşdür. Həmin ideyaların öyrənilməsi və ümumiləşdirilməsinin mühüm elmi əhəmiyyəti var. Klassik ədəbiyyatımız yalnız bədii təfəkkürün məhsulu hesab edilə bilməz. Azərbaycan ədəbiyyatı bədii və elmi təfəkkürün vəhdəti nəticəsində yaranaraq, dövrün sosial, fəlsəfi-psixoloji xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Bu baxımdan klassik irsimiz psixologiyanın nəzəri, tarixi problemlərinin öyrənilməsində əvəzolunmaz mənbədir. Məhz buna görədir ki, illərdir poeziya və nəsr əsərləri psixoloqların tədqiqat obyektlərinə çevrilmişdir.

Müdrik sözlər, hakimanə fikirlər, ibrətamiz psixoloji aforizmlər, bədii yaradıcılığın, söz sənətinin gözəlliyi və yaraşığıdır. Onlar sönməyən, daim şölələnib ətrafa işıq saçan incilərdir. Bu söz sənətində insan psixologiyasına xas olan keyfiyyətlərin yüksək sənətkarlıqla əks etdirilməsi digər ədəbiyyatlarda olduğu kimi, Şərq ədəbiyyatında da geniş şəkildə öz əksini tapmışdır.

XIX-XX əsrlərdə də Azərbaycanda dünya şöhrətli

mütəfəkkirlər yaşayıb yaratmışlar. Onların yaradıcılığındakı psixoloji fikirlər psixoloqlarımız tərəfindən öyrənilmiş və öyrənilməkdədir. Bu tədqiqatlar bir tərəfdən elmi psixologiyanın nəzəri-tarixi problemlərinin araşdırılmasına, digər tərəfdən təlim-tərbiyənin psixoloji məsələlərinin öyrənilməsinə xidmət etmişdir.

Abbasqulu ağa Bakıxanov (1794-1847) Azərbaycan xalqının dərin və hərtərəfli biliyə malik olan mütəfəkkirlərdən biridir. Onun tarix, fəlsəfə, etika, pedaqogika, psixologiyaya aid qiymətli fikirləri vardır ki, ondan bu gün də faydalanmaq olar.

Onun birinci elmi əsəri fars dilinin qrammatikasına aid yazdığı **"Qanuni-Qüdsi"**(təmiz, pak, əziz mənasında işlədilir) əsəridir. Fars dilinin qanunlarını öyrədən bu əsər müəllifin kiçik, lakin dərin məzmunlu girişindən, **"Hərflər", "Kəlmələr" və "Cümlə"** adları altında ayrı-ayrı üç fəsildən ibarətdir. Girişdə müasir dilçilik elminin tələbləri nöqteyi-nəzərindən çıxış edən alim bu əsərini yazarkən fars dilinin qanunlarını kitablardan deyil, canlı danışıq dilindən öyrənmişdir.

"Qanuni-Qüdsi" əsərindən sonra A. Bakıxanov coğrafiya və astronomiya elmləri ilə məşğul olur. Coğrafiya elminə aid onun iki əsəri var. Bunlardan biri **"Kəşfül-qəraib",** o birisi "**Ümumi coğrafiyadır**"dır. "Kəşfül-Qəraib"- Amerikanın kəşfinə dair olan bu əsəri Amerikanın kəşfi və Xristofor Kolumbun (1451-1506) başına gələn əhvalatlar, o zamankı Amerika ərazisində yaşayan qəbilələrin ənənə və mərasimlərindən, əxlaq normalarından, coğrafi və iqlim şəraitindən geniş bəhs edilir.

Yarımçıq qalan "Ümumi coğrafiya" əsəri haqqında müəllif Yer kürəsi əhalisinin siniflərini müəyyən etmək və hər bir ölkənin yaşayış tərzindən bəhs edir". **"Meraci-xəyal"** ("Xəyalın uçuşu**"), "Məclisi-firəng"** ("Firəng məclisi") Firəng məclisi" poemasında həyat təcrübəsi çox məhdud olan bir gənc zadəganın günlərini əyan məclislərində, eyş-işrətlə keçirən, sərbəst, mənasız həyat sürən ərli gözəl bir xanıma aşiq olması, onun uğursuz məhəbbət macəraları, keçirdiyi hiss və həyəcanları, mənəvi iztirabları romantik üslubda əks olunub. Poemalarından aydın görünür ki, o, Avropa zadəgan təbəqələrində hökm sürən sevgi, ailə münasibətlərini, əxlaq normalarını bəyənməmişdir.

Lakin o, Avropa zadəgan təbəqələrinin məişətini və adət-ənənələrini təsvir edərkən **tünd satirik boyalara** müraciət etməmişdir. O, belə hesab edirdi ki, hər bir xalqın özünəməxsus həyat tərzi, adət-ənənələri, əxlaq normaları vardır və onlar həmin xalq üçün xoşdur, əzizdir. "Meraci-xəyal" "Xəyalın uçuşu" poemasında isə şair Rusiyanı səyahət edərək Lehistana (Polşaya) getməsindən və bir neçə ay Varşavada yaşayaraq şəhərin ağıllı, savadlı, mötəbər dövlət nümayəndələri və alimləri ilə tanış olmasından, yüksək zadəgan məclislərində iştirak etməsindən bəhs edir. Şair Varşavada maraqlı, mədəni bir mühitə düşməsinə baxmayaraq buradakı həyatından, taleyindən razı deyildir. Varşavada keçirdiyi bu daxili mənəvi təlatümü, ruhi sıxıntıları əsərdə maraqlı bir şəkildə əks etdirmişdir.

"Təhzibül-əxlaq” (“Əxlaqın təmizlənməsi”)", digəri isə, "Kitabi-nəsihət (“Nəsihətnamə”)dir. "Təhzibül-əxlaq" əsəri Bakıxanovun əsas *əxlaqi-fəlsəfi* əsəri hesab etmək olar. Bu əsərdə o, cəmiyyət haqqındakı fikirlərini bir sistem şəklində şərh edərək, gənclər arasında nəcib əxlaq normalarını, onun gözəl cəhətlərini təbliğ edir.

Əsər müqəddimə və xülasədən başqa 12 fəsildən ibarətdir. Müqəddimədə kitabın yazılma səbəbləri və hikmət qanunları, xülasədə isə bilik əldə etməyin sirləri haqqında danışılır. Fəsillərin adlarından aydın olur ki, A.A. Bakıxanov bu əsəri yazarkən klassik Şərq ədəbiyyatında bu səpkidə yazılmış bir çox kitabları araşdırmışdır.

O, əsərdə bir *əxlaq müəllimi* kimi faydalı məsləhət və nəsihətləri ilə oxucunu düz yola dəvət edir, onu əməyə rəğbət, dostluğa sədaqət, böyüklərə hörmət, təvaze və ədalətə çağırır. İnsan qəlbini ləkələyən, onu cəmiyyət içərisində xar edən tənbəllik, riya, paxıllıq, nankorluq, yalançılıq kimi alçaq sifətlərdən çəkindirməyə çalışır və öz fikirlərini elmi surətdə, dərin fəlsəfi izah və sübutlarla möhkəmləndirir, bir çox məsələlərdə dünyəvi əxlaq cəbhəsində duraraq ümumbəşəri əxlaq normalarını təbliğ edir. Əsərdə yeri gəldikcə Şərqin *Sənai, Əttar, Rumi, Sədi, Hafiz* kimi məşhur şairlərinin şerlərindən istifadə edir və əxlaq gözəlliyi ifadə olunmuş bu şer parçaları ilə oxucunun qəlbinə daha çox təsir göstərməyə çalışır.

"Təhzibül-əxlaq" (“Əxlaqın təmizlənməsi”)müəllifin pedaqogika və psixogiyaya aid elmi və nəzəri məsələləri əhatə edən fəlsəfi əsəridir. "Təhzibül-əxlaq" əsərinin əsas məqsədi gəncləri pis əməllərdən çəkindirmək, onlarda nəcib və gözəl əxlaqi normaları tərbiyələndirməkdir. Şəxsiyyətin bütövlüyü, vicdan təmizliyi, doğruluq, ədalət, mərdlik, yoxsul və məzlumlara hamilik, insanlarla yaxşı rəftar, dünya malına tamah salmamaq, şöhrətpərəstlikdən çəkinmək, təvazökarlıq, zəhməti sevmək, vətənə və xalqa məhəbbət və s. bu əsərin irəli sürdüyü əsas əxlaqi məsələlərdəndir.

"Təhzibül-əxlaq" əsərində müqəddimədən sonra gələn "Etidala riayət", "Yaxşı işlərin fəziləti", "Can sağlığının qazanılması", "Şöhrətin bəyanı" fəsilləri əxlaq nəzəriyyəsi onun insanlığa, vətənə və xalqa olan məhəbbəti, maarifi və demokratik dünyagörüşü ilə bağlıdır. O, bu nəzəriyyəsi ilə gənclərdə elə gözəl əxlaqi sifətlər tərbiyə etmək istəyir ki, onlar müasir cəmiyyətin faydalı və xeyirxah üzvləri olsunlar, onlardan xalqa zərər yetişməsin

Bu əsərdə A.A. Bakıxanov nəzəriyyə ilə təcrübənin qarşılıqlı əlaqə və münasibətini təyin etməyə çalışır. Elmlə əməlin bir-birindən asılı olduğunu izah edərkən, elmə üstünlük verir. Kainat və ilahiyyat məsələlərinin qısa fəlsəfi şərhindən ibarət olan "Xatimədə" (son qoymaq, tamamlamaq mənası verir) müəllif kainatın maddi bir varlıqdan ibarət olduğunu, əşya və maddənin haldan-hala keçərək dəyişməsini, varlıqda yoxluğun olmamasını təsdiq edir.

Burada A.A. Bakıxanovun qədim yunan materialist filosofları Demokrit və Empedoklun əsərləri ilə tanış olduğu aydın hiss olunmaqdadır. Lakin bu materialist dünyagörüşü onda müntəzəm və ardıcıl surətdə axıra qədər davam etmir, idealist dünyagörüşü ona qalib gəlir.

"Təhzibül-əxlaq"dan sonra Abbasqulu ağa Bakıxanovun ikinci pedaqoji əsəri "Kitabi-nəsihət" və ya "Nəsihətnamə"dir. "Kitabi-nəsihət"də 102 nəsihət vardır. Əsər müəllifin kiçik müqəddiməsindən sonra dini nəsihətlərlə başlanır. Dini nəsihətlərdən sonra dövlət başçısına, ata-anaya, böyüklərə itaət və ehtiramın vacibliyinə aid, daha sonra isə həyat və məişət məsələləri ilə əlaqədar olan əxlaqi nəsihətlər verilir. Əxlaqi nəsihətlərin əksəriyyəti "Təhzibül-əxlaq"dakı əxlaqi nəzəriyyə ilə sıx bağlıdır. "Kitabi-nəsihət"in girişində müəllifin əsərinin izlədiyi əsas məqsəddən danışarkən tərbiyə və təlimə dair yazılan kitabların

uyğunsuzluğundan, çətin dildə yazılmasından şikayət edir.

Uşaqların əxlaqının yaxşılaşdıran və onlarda nəcib xasiyyətlərin yaranmasını təmin edən belə nəsihətlər bu gün də öz əhəmiyyətini itirməmişdir. Azərbaycan və Dağıstan xalqlarının tarixinə aid olan "Gülüstani-İrəm" A.A. Bakıxanovun ən böyük elmi əsəridir. Müəllif bu əsərini yazarkən bir neçə dəfə arxeoloji tədqiqat işləri aparmış, tarixi abidələrdən, köhnə binaların qalıqlarından, sikkələrdən, padşahların və xanların fərmanlarından, milli əfsanələrdən, dini kitablardan, "Avesta"dan, yaşlıların nağıl və rəvayətlərindən, səyyahların verdiyi xəbərlərdən, gürcü və ləzgi salnamələrindən, çoxlu şərq mənbələrindən, qədim yunan, Roma, Azərbaycan və rus alimlərinin əsərlərindən istifadə etmişdir. Müəllif yığcam, lakin dolğun məzmunlu bu müqəddimədə tarix elminə qısa bir tərif verir, onu cəmiyyət və xalq üçün ən faydalı elmlərdən sayır.

Problemin aktuallığı. Əxlaq tərbiyəsinin araşdırılması və onun klassiklərimizin yaradıcılığında psixoloji proseslər zəminində öyrənilməsi xüsusi aktuallıq kəsb edən məsələlərdəndir. Əxlaq uşağın kiçik yaşlarından başlayaraq istər ailədə iştər sosial cəmiyyətin təsirlərindən formalaşır. Daim inkişafda olan gənc nəslin əxlaqını, tərbiyəsini, psixoloji vəziyyətini araşdırmaq məsələləri hər dövr üçün öz aktuallığını qoruyur.

Problemin elmi yeniliyi. Əxlaq tərbiyəsi uşaq psixologiyasının çox mürəkkəb problemlərindən biridir. Elmi yenilik onunla bağlıdır ki, məqalədə onlar konkret olaraq Bakıxanovun əsərləri əsasında işıqlandırılır. Bu materiallar uşaqlarda əxlaq tərbiyəsi haqqında yeni fikirləri formalaşdırır, zənginləşdirir.

Problemin təcrübi əhəmiyyəti. Məqalədən gənclərin əxlaq tərbiyəsinin formalaşmasında, uşaq yaşlarından başlayaraq, hər şeydən əvvəl əxlaq gözəlliklərini uşaqlara öyrətmək məqsədilə, həmçinin ailənin, cəmiyyətin möhkəm əxlaqi təməllər üzərində qurulması üçün həyata keçirilən tədbirlərdə, mühazirə materiallarında istifadə edilə bilər.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayev A.K. Bakıxanovun emosiya və hisslər haqqında görüşləri / V.İ. Lenin adını daşıyan Sovet İttifaqı ali məktəbləri professor-müəllim heyətinin elmi-nəzəri konfransının tezisləri. −Bakı: 1967.
2. Abdullayev A.K. A.A. Bakıxanovun ruh haqqında görüşləri // V.İ. Lenin adına APİ-nin professor-müəllim heyəti və aspirantların 1968-69-cu illərdə elmi tədqiqat işinin yekunlarına həsr edilmiş elmi-nəzəri sessiyasının materialları. −Bakı: 1970.
3. Babayev A.M. Məktəblilərin milli tərbiyəsində milli dəyərlərdən istifadə // Azərbaycan məktəbi, −1967, № l, −s. 22-25.
4. Bayramov, Ə.S. Psixologiya. / Ə.S. Bayramov, Ə.Ə. Əlizadə. −Bakı: Çinar-çap, −2002. −623 s
5. Bayramov Ə.S. Mənəvi əxlaqi tərbiyənin və dini psixologiyanın bəzi xüsusiyyətləri // Azərbaycan məktəbi, 1988. − s. 42-53.

E-mail: qariba648@mail.ru

Redaksiyaya daxil olub: 16.04.2024

UOT 159.9

Əsmət İdris qızı İsmayılxanova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
"Ümumi pedaqogika kafedrasının dosenti,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
***Orcid**: https://orcid.org/0000-0002-1151-4440*

FƏAL TƏLİM TEXNOLOGİYASI, ONUN PSİXOLOJİ MEXANİZMLƏRİ VƏ STRUKTURU

Асмет Идрис гызы Исмаилханова
доцент кафедры Общей педагогики
Азербайджанского Государственного Педагогического Университета,
доктор философии по педагогике

ТЕХНОЛОГИЯ АКТИВНОГО ОБУЧЕНИЯ, ЕЁ ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ И СТРУКТУРА

Asmet Idris Ismayilkhanova
associate professor at
Azerbaijan State Pedagogical University
doctor of philosophy in pedagogy

TECHNOLOGY OF ACTIVE TEACHING, ITS PSYCHOLOGICAL MECHANISMS AND STRUCTURE

Xülasə. Müəllif yazmış olduğu bu məqalədə bildirir ki, interaktiv təlim metodu dərsin keyfiyyətini yüksəldən ən güclü vasitədir. Bu metod təlim prosesini maraqlı etməklə bərabər, şagirdləri özünə cəlb edir. Fəal təlim şagirdlərin dərketmə fəaliyyətini artırmaqla yanaşı, məzmunun öyrənilməsini və səmərəliliyini artırır. Fəal təlim prosesi şagirdlərin yaddaşını həm yeni informasiyalarla zənginləşdirir, həm də onların təfəkkürü müntəzəm inkişaf edərək müstəqil şəkildə yeni biliklərin əldə edilməsinə şərait yaranır.

Müəllif dərsin mərhələlərinin ətraflı izahını vermiş və hər bir mərhələdə adına uyğun olaraq şagirdlərin hansı işlərlə məşğul olduğu göstərilmişdir. Bu mərhələlərin tətbiqinin təlim prosesinə hansı müsbət təsir göstərdiyinin ətraflı şəkildə vermişdir.

Açar sözlər. *interaktiv, metod, mərhələ, təfəkkür, idrak, illüstrasiya, reproduktiv, tədqiqat, informasiya, refleksiya*

Резюме. В этой своей статье автор утверждает, что интерактивный метод обучения является мощнейшим средством повышения качества урока. Этот метод делает процесс обучения как интересным, так и привлекательным для учащихся. Активное обучение не только повышает когнитивные способности учащихся, но также улучшает усвоение и эффективность контента. Такой процесс обучения обогащает память учащихся новой информацией, регулярно развивая их мышление и создавая условия для самостоятельного приобретения новых знаний.

Автор дал подробное объяснение этапов урока и показал действия учеников на каждом из них. В статье подробно рассказывается о положительном влиянии этих этапов на процесс обучения.
Ключевые слова: *интерактивный, метод, этап, мышление, познание, иллюстрация, репродуктивный, исследование, информация, рефлексия*

Summary. The author contends in this article that the interactive method of teaching stands out as the most potent tool for enhancing the quality of lessons. This approach not only adds an element of interest and allure to the learning experience for students but also serves to bolster their cognitive abilities significantly. Furthermore, it contributes to a more effective absorption of content. By engaging in this method, students enrich their memory with fresh information, foster continual cognitive growth, and empower themselves to independently acquire new knowledge.The author provides a detailed explanation of the lesson stages, delineating the actions of students at each of them. The article meticulously outlines the positive effects of these stages on the learning trajectory.
Keywords: *interactive, method, stage, thinking, cognition, illustration, reproductive, research, information, reflection.*

Təcrübələr onu deməyə əsas verir ki, interaktiv təlim metodu dərsin keyfiyyətini yüksəldən ən güclü vasitədir. Bu metod təlim prosesini maraqlı etməklə bərabər, şagirdləri özünə cəlb edir. Fəal təlim şagirdlərin dərketmə fəaliyyətini artırmaqla yanaşı, məzmunun öyrənilməsini və səmərəliliyini artırır. Artıq beş ildən çoxdur ki, bizim ölkəmizdə müasir təlim metodlarının tətbiqi layihəsi həyata keçirilməkdədir. Azərbaycanın ümumtəhsil müəssisələrində fəal təlimin tətbiqi təhsil islahatının prioritet məqsədlərindən biridir. Tədris prosesinə fəal (interaktiv) təlim metodunun daxil olunması şagirdlərin passivliyini aradan qaldırır. Onların təfəkkürünün və yaradıcılığının formalaşmasına, təlimin keyfiyyətinin artırılmasına şərait yaradır. Eyni zamanda "Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramı"nda gəstərilən humanistləşdirmə, demokratikləşdirmə, diferensiallaşdırma, inteqrasiya və humanitarlaşdırma, fərdiləşdirmə prinsiplərini həyata keçirir. Fəal (interaktiv) təlim nədir sualın belə cavab vermək məqsədəuyğundur ki, fəal təlim tədrisin və idrak fəaliyyətinin təşkili və idarə olunması üsullarının məcmusudur. Bu üsul şagirdlərin fəal idrak fəaliyyətinə əsaslanır, eyni zamanda, təlim prosesinin digər iştirakçıları ilə birbaşa əməkdaşlıq şəraitində həyata keçiriləcək təlimi nəzərdə tutur.

Aşağıda göstərilənlər fəal (interaktiv) təlim üçün səciyyəvidir cəhətlərdir:

- müəllimin şüurlu şəkildə problemli situasiya yaratması;

- problemin həll edilməsində bütün şagirdlərin fəal tədqiqatçıya çevrilməsini təmin etmək;
- tədqiqatçı şagirdlər üçün yeni olan biliklərin əldə edilməsi, kəşfi və mənimsənilməsi üçün münbit şərait yaratmaq.

Belə olduğu təqdirdə təlim prosesi şagirdlərin yaddaşını həm yeni informasiyalarla zənginləşdirir, həm də onların təfəkkürü müntəzəm inkişaf edərək müstəqil şəkildə yeni biliklərin əldə edilməsinə şərait yaranır. Şagirdlər şəxsi keyfiyyətlər və qabiliyyətlər qazanır. Bu vaxt şagirdlər müəllimlərinin rəhbərliyi altında xüsusi seçilən, yadda qalan və asan qavranılan ən mühüm biliklərin öyrənilməsi prosesində faktların və hadisələrin qanunauyğunluqlarını,

səbəb-nəticə əlaqələrini aşkar edir, nəticələr çıxarır, dərin ümumiləşmələr aparmağı öyrənir.

Fəal təlimin psixoloji mexanizmləri aşağıdakılardır:

1- Problemli situasiyanın yaradılması.

Qeyd edək ki, şəxsiyyətə istiqamətlənən təlim prinsipinə müvafiq olaraq təlim prosesi həm şagirdlərin idrak maraqlarına, həm də tədqiqatçılıq mövqeyinə əsaslanarsa daha çox səmərə verir. Onu da qeyd edək ki, bu mövqeyi yaratmaq üçün tədqiqat təlim prosesinin mərkəzində dayanmalıdır. Hər bir tədqiqat problemin necə qoyulmasından başlanır. Fəal təlim metodu isə təqdim olunan informasiyanın yarımçıq və ya ziddiyyətli olması üzündən əqli cəhətdən problemli vəziyyətin yaradılmasına əsaslanan metoddur. Problemli vəziyyətin yaradılması məktəbliləri qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün əlverişli yollar və vasitələr axtarmağa sövq edir. Bu zaman şagirdlərin təfəkkürü formalaşır. Bu da onlarda tədqiqat fəaliyyətini artırır və idrak fəallığı yaradır.

Problem-situasiya- istənilən məsələnin həll edilməsində ziddiyyətlərin və variantların mövcudluğunu özündə ehtiva edir. Yəni, problem qoyulur, şagirdlərin təfəkkürü formalaşır, idrak fəallığı yüksəlir.

2- Əməkdaşlığın və dialoqun zəruriliyi.

Qoyulmuş problemin həll edilməsi zərurəti müxtəlif baxışların və fərziyyələrin nəzərdən keçirilməsini və ən əlverişli metodlara istinad etməsini tələb edir. Bu isə təlim prosesində iştirak edən digər şagirdlərlə fəal əməkdaşlıq şəraitində səmərəli şəkildə əldə edilə bilər. Ona görə də təlim metodunu ifadə etmək üçün ya “problemli”, yaxud ”problemli-dialoji” təlim anlayışlarından istifadə edilir.

3- Tədqiqatçı-şagird, fasilitator-müəllim.

Şagirdlərin idrak fəaliyyətinin fəallaşdırılmasının ən vacib mexanizmlərindən biri də ənənəvi təlim metodunun dəyişdirilməsidir, yəni təlimə tədqiqat xarakteri verilməklə, şagirdlərin elmi biliklərin mənimsənilməsi prosesinin əsas iştirakçısına, bərabərhüquqlu subyektə çevrilməsidir. Bu da şagirdlərin və müəllimlərin təlim prosesində öz mövqelərinin və funksiyalarının dəyişməsi hesabına əldə edilə bilər. Bu prosesdə şagird “kəşf edən”, ”tədqiqatçı” mövqeyində dayanır. Gücü çatan problemlərlə rastlaşarkən bu problemləri şagird müstəqil şəkildə tədqiqat prosesi zamanı həll edir. Bu prosesdə təlimin məqsədlərinin mühüm şərti kimi aşağıdakı suallar ortaya çıxır:

- nəyi dərk etmək və nə üçün dərk etmək;
- nəyi öyrənmək və nə üçün öyrənmək;
- sonda hansı nəticələr əldə edilə bilər (yəni təlim hansı səmərəni verə bilər).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, müəllim bu prosesdə fasilitator (bələdçi), “aparıcı” (istiqamətverici) mövqeyində dayanır. Yəni bu yolda şagirdlərə məsələni həll etmək üçün əlverişli şərait yaradır. O, şagirdlərlə məqsədyönlü, sistemli və ardıcıl şəkildə əməkdaşlıq edir:

- təlim prosesində problemli situasiya yaradır;
- tədqiqatın məqsədinin qoyuluşunda şagirdləri istiqamətləndirir;
- problemin həllinə metodiki köməklik göstərir;
- elmi biliklərin əldə edilməsində və şagirdlər tərəfindən

mənimsənilməsində yol göstərir. Müəllimin (fasilitatorun) əsas vəzifəsi şagirdlərə öyrənməyi öyrətməkdir.

Fasilitasiya bu prosesdə yönəldici və köməkçi sualların tətbiqi nəticəsində şagirdlər arasında diskussiyaların təşkilini və onların fəallaşmasını təmin edir.

Fasilitasiya yeni biliklərin müəllimlər tərəfindən deyil, şagirdlər tərəfindən aşkara çıxarılmasına şərait yaradır. Fasilitatorun əsas funksiyası şagirdlərin düşüncəsini inkişaf etdir-mək və onu lazım olan istiqamətə yönəltməkdir.

4- Şagirdlərə psixoloji dəstək-hörmət, etibar.

Müəllim şagirdin idraki mövqeyinin yüksək səviyyədə tutulması üçün onlara hörmətlə, mərhəmətlə yanaşmalı, sinifdə müsbət psixoloji mühit yaratmalı, hər şagirdə fərdi yanaşmalıdır.

Şagirdlərə humanist yanaşma, xeyirxah münasibət, onların hər birini olduqları kimi qəbul etmək, inanmaq, daima dəstəkləmək, qabiliyyət və bacarıqlarına inandığını söyləmək onların özünəinamını möhkəmləndirə bilər. Belə olduğu təqdirdə qarşıya qoyulmuş problemin həll edilməsində müəllim şagirdin hər bir cəhdini yaradıcı cəhd kimi qiymətləndirməli və onların fikirlərinə hörmətlə yanaşmalıdır. Təlim prosesində müəllim tərəfindən müsbət psixoloji mühitin bu cür dəyişdirilməsi şagirdlərdə inamsızlığı, uğursuzluq qorxusunu aradan qaldırar və bütün dərs boyu onların idrak fəallığını yüksək səviyyədə saxlayar.

Hər bir şagirdə məhəbbətlə yanaşmaq, etibar etmək, verdikləri pis və ya yaxşı cavabları qiymətləndirməkdən imtina onlarda özünə inam, müəlliminə isə hörmət hissini aşılayır.

Fəal təlimim strukturu.

Birinci mərhələ motivasiya və problemin qoyuluşu mərhələsidir. Bildiyimiz kimi tədqiqata problemi müəyyənləşdirməklə başlanılır. Hər bir halda problem çoxsaylı ehtimallar, fərziyyələr doğurur və onları yoxlamaq məqsədi ilə tədqiqatın sualı müəyyənləşdirilməlidir. Hər bir tədqiqat sualı yeni biliklərin "kəşfinə" aparan bələdçi rolunu oynayır. Məhz problemin olması şagirdlərin idraki fəallığının yaranmasının birinci addımıdır.

Nə üçün dərsin bu mərhələsi məhz motivasiya adlandırılır? Motivasiya istənilən fəaliyyətin mexanizmini işlədən əsas qüvvədir. Qoyulmuş problem və onun həlli fəal təlimdə şagirdlərin təfəkkür fəaliyyətini formalaşdırır və onların idraki fəallığını artırır. Prosesin müvəffəqiyyətinin əsası sərbəst düşünmək və müstəqil olmaqdır. Belə ki, problemin həllində "mənim fikrimcə", "mən belə hesab edirəm ki", "mənə elə gəlir ki" ifadələrindən istifadə edir.

İkinci mərhələ tədqiqatın aparılmasıdır. Bu mərhələdə qoyulmuş problemin həllində irəli sürülən ehtimalları təsdiq və yaxud təkzib edən, qoyulmuş tədqiqat sualına cavab verəcək faktları tapmaq zərurəti meydana çıxır. Bu prosesdə şagirdlərə irəli sürülən problemin həllinə apa-ran, özündə yeni informasiyaları və sualları daşıyan müxtəlif tipli tapşırıqlar kömək edir. Bu zaman yeni-yeni faktların öyrənilməsi və bu suallara cavabların tapılması zamanı düşünərək yeni elmi bilikləri "kəşf etmək" üçün münbit şərait yaranır.

Tədqiqat cürbəcür formalarda aparıla bilər: sinfin bütün kollektivi ilə, kiçik qruplarla, cütlüklərlə və yaxud fərdi şəkildə. İnteraktiv təlimin əsas xarakteri kiçik qruplarla, yaxud

cütlüklərlə aparılan işlərdə daha qabarıq şəkildə özünü göstərir.

Üçüncü mərhələ informasiya mübadiləsi adlanır. Şagirdlər bu mərhələdə əldə etdikləri yeni informasiyalar haqqında fikir mübadiləsi aparırlar və bir-birinin təqdimatını dinləyirlər. Bu zaman yeni bir tələbat meydana çıxır ki, bu da həmin bilikləri sistemləşdirmək, qaydaya salmaq və müəyyən nəticəyə gəlmək məqsədi ilə tədqiqat sualına cavab tapmaqdan ibarətdir.

Dördüncü mərhələ informasiyanın müzakirəsi və təşkili mərhələsidir. Bu mərhələ interaktiv təlimin ən mürəkkəb mərhələsidir və biliklərin, bacarıq və vərdişlərin, təfəkkürün yaradıcı, məntiqi, tənqidi növlərinin səfərbər edilməsini tələb edir. Müəllimin köməkçi, yönəldici suallarından istifadə etməklə əldə olunan faktların müzakirə edilməsinə və təşkilinə köməklik göstərir. İnformasiyaların təşkili faktlar arasında mövcud əlaqələrin üzə çıxarılmasına və sistemləşdirilməsinə istiqamətləndirilir. Son nəticədə tədqiqat sualının cavabı yavaş-yavaş seçilməyə başlayır.

Beşinci mərhələ nəticə və ümumiləşdirmədir. Bu mərhələdə yeni biliklərin "kəşfi" yolunda şagirdlərə son addımı atmaq qalır ki, bu da konkret nəticəyə gəlmək və ümumiləşdirmələr aparmaqdan ibarətdir. Şagirdlər bu zaman həm əldə etdikləri bilikləri ümumiləşdirməli, gəldikləri nəticəni həm tədqiqat sualı, həm də irəli sürülən fərziyyələrlə müstəqil şəkildə tutuşdurmalıdır. Bu mərhələ şagirdlər üçün mühüm mərhələdir, ona görə ki, bilikləri özləri "kəşf" etdikləri üçün hədsiz sevinc hissi yaşayırlar.

Altıncı mərhələ yaradıcı tətbiqetmə adlanır ki, bu da elmi biliklərin yaradıcı şəkildə tətbiqidir. Bu mərhələdə yaradıcı tətbiqetmə bilikləri möhkəmləndirir və praktiki əhəmiyyətini şagirdə göstərir. Müəllim şagirdlərə hansısa suallara cavab tapmaq məqsədi ilə qazandıqları bilikləri tətbiq etməyi tövsiyə edir. Tətbiqetməni dərhal həyata keçirmək mümkün deyilsə, biliklərin mənimsənilməsini axıra qədər getmək tələb olunarsa, demək ki, bu yolu sonacan getmək lazım gələcək. Lakin sonda uşaqlara "kəşf" etdikləri elmi biliklərin tətbiq edilməsi üçün tətbiqetməyə aid yeni tapşırıqlar verilsin. Belə olduqda bu biliklər şagirdlərin şüurunda həmişəlik qalacaqdır. Fəal təlimin bu mərhələsinin sona çatması bir dərsdə başa çatmaya da bilər, onun başa çatdırılması sonrakı dərslərdə də mümkün ola bilər. Yeddinci, sonuncu mərhələ qiymətləndirmə və refleksiya mərhələsidir. İstənilən bir prosesin təkmilləşdirilməsini qiymətləndirmə mexanizmi təmin edir. Şagirdlərin yol verdikləri qüsurlara, müvəffəqiyyətlərə və qazandıqları uğurlara nəyin mane olacağını, nəyin kömək etdiyini müəyyən etmək çox vacibdir. Fəal təlimin ən mühüm xüsusiyyəti şagirdlərə müstəqil təlim və müstəqil özünüinkişaf vərdişlərinə yiyələnmələrinə əlverişli şərait yaratmaqdan ibarətdir. Refleksiya nədir? Başa çatan proseslərin şüurda inikası deməkdir. Eyni zamanda refleksiya elmi biliklərin şagirdlər tərəfindən mənimsənilməsinin bütün mərhələlərini təhlil edərək onu başa düşməyə imkan yaradan mexanizmdir. Şagirdlərə refleksiyanı həyata keçirmək məqsədi ilə təlim fəaliyyətinin alqoritmini izləməyə yönəldilmiş sualların verilməsi kifayətdir. (Məsələn: biz nə işlə məşğul olduq? Bizim məqsədimiz nə idi? Biz son nəticəyə necə gəldik? Qarşınıza qoyduğunuz problemi həll etməkdə sizə nə köməklik göstərdi? və. s.). Sonda şagirdlər apardıqları tədqiqatın əsas mərhələlərini, kom-

ponentlərini, müvəffəqiyyət qazanmağa yardımçı olan amilləri dərk edirlər.

Bəzi hallarda qiymətləndirmə və refleksiyanı dərsin digər mərhələlərinə daxil edirlər ki, bu da dərsin uğurlu təşkilinə kömək edir. Şagirdlərin fəaliyyətinin səmərəlilik dərəcəsi müxtəlif formalarda, müxtəlif üsullarla həm keyfiyyət, həm də kəmiyyətcə qiymətləndirilir. Müəllim bu prosesdə unutmamalıdır ki, qiymətləndirmə şagirdlər üçün özünənəzarət və özünüqiymətləndirmə vasitəsi rolunu oynayır. Sonda onu qeyd edək ki, şagirdlər öz arzusu, öz fəaliyyətinə güvənərək yeni biliklər əldə etməyə nail olarsa o, dərsə həvəslə, maraqla və yaradıcı yanaşar, əldə etdikləri elmi bilikləri daha dərindən mənimsəyər.

Problemin aktuallığı. Təlim prosesinin daha maraqlı və dinamik təşkil edilməsi üçün fəal təlimin mərhələlərinin tətbiqi vacibdir. Odur ki, şagirdlərin axtarıcılıq, tədqiqatçılıq bacarıqlarını üzə çıxarmaq üçün təlimin mərhələlərlə həyata keçirilməsi hal-hazırda çox aktualdır və hər bir fənn müəllimi bu mərhələlərlə öz dərsini qurmalıdır.

Problemin elmi yeniliyi. Müasir təlim prosesinə yeni konsepsiyalar tətbiq edilməkdədir. Təlimin keyfiyyətlərinin yüksəldilməsi şagirdlərin təlimə münasibətinin daha maraqlı olması üçün dərsin hansı mərhələlərlə keçirilməsi və şagirdlərin idrak fəallığının yüksəldilməsində əldə ediləcək nailiyyətlər haqda ətraflı məlumat verilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Bu məqalə ümumtəhsil məktəblərində yüksək nailiyyətlər əldə etmək üçün təlim prosesinin mərhələlərlə aparılmasına təşəbbüs göstərən fənn müəlliminin dərsi yüksək səviyyədə qurmasına şərait yaradacaqdır.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramı. Azərbaycanın təhsil siyasəti (1998-2004-cü illər). I kitab. -Bakı: Çaşıoğlu, -2005.
2. İsmixanov M, Bəxtiyarova R. Məktəbin idarə edilməsi: Dərs vəsaiti / M. İsmixanov, R. Bəxtiyarova. -Bakı, 2012. -s. 235.
3. Mehrabov A.O. Təhsildə səriştəli yanaşma: mahiyyəti və əsas xüsusiyyətləri. Azərbaycan məktəbi. -Bakı, 2007, №1, -s.3-10

E-mail: a.ismayilxanova @gmail.com

Redaksiyaya daxil olub: 15.04.2024

UOT 159.9

Gülnarə Həmzəbəyovna Əlixanova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin baş müəllimi,
psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru
***Orcid**: https://orcid.org/0000-0002-5241-0250*

VALİDEYNLƏRİNDƏN PSİXOLOJİ ASILILIĞI OLAN YENİYETMƏLƏRƏ MƏXSUS "MƏN – OBRAZ"IN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Гюльнара Гамзабековна Алиханова
старший преподаватель
Азербайджанского Государственного Педагогического Университета,
доктор философии по психологии

ОСОБЕННОСТИ "ОБРАЗА Я" СВОЙСТВЕННЫХ ПОДРОСТКАМ ПСИХОЛОГИЧЕСКИ ЗАВИСИМЫХ ОТ СВОИХ РОДИТЕЛЕЙ

Gulnara Kamzabekuly Alikhanova
senior lecturer of
Azerbaijan State Pedagogical University,
doctor of philosophy in psychology

"I – IMAGE" CHARACTERISTICS OF ADOLESCENTS WHO ARE PSYCHOLOGICALLY DEPENDENT ON THEIR PARENTS

Xülasə. Valideyn – uşaq münasibətlərində psixoloji asılılığın tədqiqi hazırda çox aktual mövzudur. Şəxsiyyətlərarası münasibətlər psixoloji asılılıq isə emosional yaxınlıq prosesində vacib şəxs tərəfindən dəstək və müdafiə prosesində müstəqil davranış qabiliyyətinin azalmasını ifadə edir. Bu problemin ayrılmaz xüsusiyyətləri kimi özünə inamsızlıq, çarəsizlik, müdafiə və dəstəklənmə, özünü təminetməyə və emosional yaxınlığa ehtiyac, sevgi və qəbuletmə, mümkün imtinaetmə və tənhalıqla bağlı narahatlıq hissi və sairə qeyd olunur. Valideyn - övlad münasibətlərində psixoloji asılılığın həddindən artıq özünü göstərməsi müvafiq problemlərin təzahürünü ifadə edir. Bu da özünüdərketmənin və şəxsiyyətin inkişaf xüsusiyyətlərində özünü göstərən təhrif edilmiş şəxsi inkişafın göstəricisi onun "mən - obraz" məhsulu kimi çıxış edə bilər.
Açar sözlər: *özünüdərk, özünüqiymətləndirmə, şəxsiyyət, psixoloji asılılıq, neqativizm, yeniyetməlik dövrü*

Резюме. В настоящее время актуальной темой является исследование психологической зависимости в детско-родительских отношениях. Межличностные отношения и психологическая зависимость означают снижение способности вести себя самостоятельно в процессе поддержки и защиты со стороны важного человека в процессе эмоциональной близости. К неотъемлемым чертам этой проблемы относятся неуверенность в себе, беспомощность, защита и поддержка, потребность в самодостаточности и эмоциональной близости, любви и принятии, тревога по поводу возможного отвержения и одиночества и т.д. Чрезмерное проявление психологической зависимости в детско-родительских отношениях свидетельствует о проявлении соответствующих проблем. Это показатель искаженного развития личности, который проявляется в

самосознании и особенностях развития личности и может выступать продуктом его «Я- образа».
Ключевые слова: *самопознание, самооценивание, личность, психологическая зависимость, негативизм, подростковый период*

Summary. The study of psychological dependence in parent-child relationships is currently a very relevant topic. Interpersonal relations and psychological dependence mean a decrease in the ability to behave independently in the process of support and protection by an important person in the process of emotional closeness. Inherent features of this problem include self-doubt, helplessness, protection and support, need for self-sufficiency and emotional closeness, love and acceptance, anxiety about possible rejection and loneliness, etc. The excessive manifestation of psychological dependence in parent-child relationships indicates the manifestation of relevant problems. This is an indicator of distorted personal development that manifests itself in self-awareness and personality development characteristics, and can act as a product of his "ı-image".
Key words: *self-awareness, self-esteem, personality, psychological dependence, negativism, adolescence*

Bu gün müasir cəmiyyət şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafı üçün müstəqil şəxsi həyat məqsədləri müəyyənləşdirmək bacarığı və müstəqillik kimi yeni vacib tələbləri qarşıya qoyur. Psixoloqların "müstəqilliyə meylin formalaşması dövrü" adlandırdıqları yeniyetməlik yaşına xüsusi qayğı yetirilir. Bu dövrdə fərdi inkişaf iki fərqli istiqamət meylliliyi ilə fərqlənir. Bu bir tərəfdən yeniyetmənin mövcud yaşla əlaqədar ontogenetik inkişaf vəzifələri ilə şərtlənən müstəqil olmaq arzusudur. Digəri isə, yeniyetmə şəxsiyyətinin hərtərəfli inkişafı üçün yaradılan obyektiv şəraitin mövcudluğunda özünü təzahürüdür. Bu dövrdə yeniyetmə valideynləri ilə birgə yaşamağa davam edir. O, bir çox cəhətdən valideynlərindən iqtisadi asılı vəziyyətdə olur. Bu cür vəziyyət yeniyetmələrin valideynlərindən asılılığını kifayət qədər tənzimləməklə onlarda təhlükəsizlik, müdafiə və güvən hissinə öz təsirini göstərir. Yeniyetmənin valideynlərindən asılılığı təbii və normativ xarakter daşıdığı zaman fərdi meyllərinin üstünlüyü sabit şəxsi formalaşmaya keçir. Bu da yeniyetmə şəxsiyyətinin inkişafına birbaşa öz mənfi təsirini göstərir.

Bu sahədə tədqiqat aparan alimlərdən O.P. Makuşina, E.O. Smirnova, M.İ. Lisina və R. Searsın daha səmərəli və dəyərli nəzəri fikirləri vardır. O.P. Makuşinanın bir çox dəyərli və məhsuldar fikirlərinin nəzəri və praktiki elmi dəyəri xüsusilə qeyd edilir. E.O. Smirnova bağlılıq problemini ətraflı şərh edir. M.İ. Lisinanın "ünsiyyətin genezisi konsepsiyası"nda uşağın yaxın bildiyi, tanıdığı və tanımadığı yaşlı insanlara fərqli münasibətinin formalaşması prosesi, uşağın "mən"i və erkən uşaqlıqda anasına bağlılığın psixoloji xüsusiyyətləri təhlil edilir. Tədqiqat prosesində körpəlik yaş dövründə ana ilə birbaşa affektiv əlaqələrin yaranması və inkişafı problemləri də hərtərəfli öyrənilmişdir (4, s.78).

Psixoloji ədəbiyyatda O.P. Makuşinanın "yeniyetməlik dövründə psixoloji asılılıq" mövzusuna konkret olaraq həsr olunmuş əsərləri də vardır. Tədqiqatın əsas məqsədini psixoloji cəhətdən öz valideynlərindən asılı olan yeniyetmələrin "mən – obrazı"nın psixoloji xüsusiyyətlərini öyrənmək problemi təşkil etmişdir. Psixoloji ədəbiyyatda "psixoloji asılılıq

fenomeni" probleminin mürəkkəbliyi fərdi komponentlərinin düzgün müəyyənləşdirilməsində öz təsdiqini tapır:

1) koqnitiv komponent (başqalarını güclü və nüfuzlu şəxs kimi qəbul etməklə özünü zəif, gücsüz və bacarıqsız insan kimi təsəvvür etmək);

2) motivasiya komponenti (başqalarının dəstəyi və rəhbərliyinə ehtiyacın olduğunu ifadə etmək);

3) emosional komponent (müstəqil davranış tələb edən vəziyyətlərdə xarici narahatlıq və ya qorxu hissinə meyllilik);

4) davranış komponenti (başqaları ilə qarşılıqlı münasibətlərdə təslim olmaq meyli ilə təsdiq və kömək axtarmaq) (6, s.13-17).

Yeniyetmənin valideynlərindən psixoloji asılılığı iki formada təzahür edir:

1.Faktiki asılılıq formasında; 2. Neqativizm formasında.

"Asılılığın neqativ təzahürü" problemi ilk dəfə R. Sears tərəfindən müəyyən edilmişdir. Onun tədqiqatlarında "mənfi diqqət axtarışı" problemi təsvir edilir. R. Sears "mənfi diqqət axtarışı" problemini fərdin bütün davranışlarının başqalarının ondan gözlədiklərinin "əksinə hərəkət etmək istəyi ilə diktə olunan üsyan" kimi ifadə edir. Onun fikrincə, bu neqativ davranış yeniyetmənin daxili müstəqilliyə olan ehtiyacını ödəyir. Davranış konfliktli hərəkətlərə səbəb ola bilən emosional əlaqə və təcrübəsizlik acısının təzahürü və sübutu kimi qəbul edilir.

Belə bir vəziyyətdə subyekt seçimi eynilə asılılığın özünün təzahürləri vəziyyətindəki kimi, digər insanların düşüncələri və tələbləri əsasında müəyyənləşdirilir. Valideynlərindən neqativ asılı olan yeniyetmə artıq öz istəklərini deyil, onun üçün əhəmiyyətli sayılan şəxslərin "əks – istəklərini" əlində əsas tutaraq müxtəlif hərəkətlər nümayiş etdirir. Bu dövrdə yeniyetmənin ən əsas məqsədini valideyn himayəsindən qaçmaq meyli və fikri təşkil edir. Məqsəd yeniyetmə şəxsiyyətinin emansipasiya (asılılıqdan azad olunma) reaksiyası ilə əlaqədar onun fərdiləşdirilməsi yolu ilə əldə edilir. Emansipasiya reaksiyasının əsasını yeniyetmə şagirdlərin onlara daha yaxın olan yaşlıların - qohumların, müəllimlərin, tərbiyəçilərin, mentorların və bütövlükdə yaşlı nəslin qəyyumluğu, nəzarəti və himayəsindən çıxaraq azad olmaq istəyi təşkil edir. Deməli, emansipasiya reaksiyasının arxasında fərdin özünəməxsus müstəqillik arzusu dayanır. Yeniyetmələrə məxsus emansipasiyanın üç növü qeyd edilir:

1. Emosional emansipasiya;
2. Davranış emansipasiya;
3. Normativ emansipasiya (2, s. 40-44).

Yeniyetmələrin inkişafının obyektiv şərtləri ilə əlaqəli olaraq onların davranış və normativ – özünüidarə (muxtariyyət) arzusu nisbi halda olur. Bununla belə, bu istəyin təzahürlərinə əsaslanaraq, yaşla bağlı olan vəzifələrin yerinə yetirilməsinə nəzarət etmək vacibdir. Onlar həll edilmədikdə isə psixoloji asılılığın formalaşması prosesi öyrənilir. Özünüdərketmənin formalaşması yeniyetməlik dövrünün əsas nəticəsi hesab edilir. Bu gün özünüdərk, nəticəsi "mən - obraz" olan dəyərli bir proses kimi başa düşülür. "Mən - obraz" ın təhlili onda seçilən iki cəhəti ayırd etməyə imkan verir:

- özü haqqında bilik (idrak komponenti kimi);

- özünə münasibət (affektiv komponent kimi).

Affektiv komponentə fərdin özünə münasibəti və özünüqiymətləndirmə prosesləri daxildir. Özünüqiymətləndirmənin əsas

parametrləri onun səviyyə, sabitlik və fərqləndirmə dərəcəsi hesab edilir. “Mən - obraz”ın mərkəzi komponentləri aşağıdakılar hesab olunur:

1) Subyekti digər insanlarla birləşdirən ümumi oxşar xüsusiyyətlər və bu xüsusiyyətlər haqqında əldə olunan bilik ("mən – konsepsiyanın" birləşdirici forması və ya özünü identifikasiya sistemi);

2) Subyektin “mən”ini digər insanlarla müqayisədə fərqləndirən bilik (“mən konsepsiya”nın fərqləndirici komponenti).

Subyektin “mən”ini digər insanlarla müqayisədə fərqləndirən bilik formativ subyektə özünəməxsusluq və orijinallıq hissini bəxş edir. Eyni zamanda, “mən - obraz”ın bu cür xüsusiyyətləri idrak mürəkkəbliyi, özünü dərketmə, sabitlik, şüur və öz subyektivliyini qəbul etmə vəziyyəti kimi müəyyən edilir (3, s.90- 94).

Yeniyetmələrin “mən obrazı”nin koqnitiv və emosional komponentinin öyrənilməsində “Avtoportret”, “İnşa” metodlarından istifadə edilir. T. Dembonun, S.Y. Rubinşteynin metodologiyası vasitəsilə “mən - obraz”ın özünüqiymətləndirmə kimi aspekti, həmçinin onun strukturunda valideyn və yeniyetmənin özünüqiymətləndirmələri arasındakı fərq və əlaqə aşkar edilir. Yeniyetmələrin valideynlərindən psixoloji asılılığının diaqnostik nəticələrinin öyrənilməsində “Yeniyetmələrin valideynlərdən psixoloji asılılığının diaqnostikası” metodundan istifadə olunur. Həyata keçirilən empirik tədqiqat çərçivəsində müvafiq metodlardan istifadə etməklə psixoloji cəhətdən valideynlərindən asılı olan yeniyetmələrin “mən - obraz”ının aşağıdakı xüsusiyyətləri müəyyən edilir:

- Mənfi cəhətdən asılı olan yeniyetmələrlə ümumi heysiyyətinın faktiki asılı olduğu yeniyetmələrin özünüqiymətləndirməsi arasındakı fərq;

- Neqativ davranışlı yeniyetmələr arasında özünü dərketmə səviyyəsinin tam asılı və müstəqil olanlarla müqayisə fərqinin mümkün səbəblərinin müəyyənləşdirilməsi (1, s. 30-36);

- Neqativ davranışlı yeniyetmələrin davranışı valideynlərdən asılılığı olan və ya müstəqil yeniyetmələrə nisbətən daha aşağı qiymətləndirilir. Neqativ davranış şəklində olsa da, valideynlərindən asılılığı olan yeniyetmə bu qiymətləndirməni introyeksiya etməyə səy göstərir. Eyni zamanda təxmin edilir ki, mənfi davranışlı yeniyetmə özünün asılılıq mövqeyini qəbul etmir, ondan uzaqlaşmağa çalışır. Həqiqətən asılı olanlar qrupuna aid olan yeniyetmələrin 47%-də özünəinam fərqlənmir, yəni onlarda ibtidai məktəb yaşına xas olan özünə münasibət tərzi hələ də nisbətən üstünlük təşkil etməkdədir.

Tədqiqatın nəticələrinə görə neqativ asılılığı olan yeniyetmələr arasında 72% real və ideal özünüqiymətləndirmə arasında əhəmiyyətli fərq nəzərə çarpır. Neqativ davranışlı yeniyetmələrin arasında özünü qəbul etmə səviyyəsi də əslində valideynlərindən asılılığı olan və müstəqil olanlarla müqayisədə bir qədər aşağıdır. Güman edilir ki, neqativ davranışlı bir yeniyetmə öz asılı mövqeyini qəbul etmir, ondan uzaqlaşmağa çalışır. Tədqiqatın nəticələrinə görə, həqiqətən asılı olanların alt qrupundakı yeniyetmələrin yalnız 18%-i və neqativ davranışlı yeniyetmələrin 22%-i özlərinin və valideynlərinin onlar haqqında qiymətləndirmələrini fərqləndirə bilirlər. Bu məlumatlar psixoloji olaraq valideynlərindən asılılığı olan yeniyetmələrin özlərini müstəqil qiymətləndirmədikləri, lakin valideyn qiymətləndirmələrini introspekt

etdikləri fərziyyəni sübut edir. Yeniyetmələrin “real - mən”i ilə “valideyn ideal məni” arasında fərq qoyan yeniyetmələrin ən az sayı (42%) faktiki asılılığı olanların alt qrupunda aşkar edilmişdir. Ehtimal olunmuşdur ki, belə yeniyetmələrin özləri şəxsi haqqında şəxsi təsəvvürləri yoxdur, onlar öz valideynlərinin təsəvvürlərinə uyğun olmağa çalışırlar. “Real mən” və “valideyn ideal məni” arasında fərq qoyan yeniyetmələrin sayı (72%) neqativ davranışlı yeniyetmələrin alt qrupunda mövcud olmuşdur. Yeniyetmənin reallıqda özü haqqında təsəvvürləri ilə valideynlərinin ideal ideyalarının üst-üstə düşməməsi isə təsdiq edir ki, neqativdən asılı olan yeniyetmələr valideynlərinin istəklərinə zidd davranmağa və baxmağa meyl göstərmişlər (5).

Valideynlərindən psixoloji cəhətdən asılı olan yeniyetmələrin daxili obrazları müxtəlifdir və digərlərindən çox az fərqlənir. Yeniyetmələrin “mən”in müqayisəli fərqləndirici komponentinə görə psixoloji cəhətdən valideynlərindən asılılığı olan yeniyetmələrin fikirlərində onları bütün insanlardan fərqləndirən biliklər də azdır. Psixoloji cəhətdən müstəqil yeniyetmələr arasında “mən - obraz”ın sabitliyinin sayı hər bir fərdi alt nümunədə olduğundan daha çoxdur. Yeniyetmələrin bu cür psixoloji asılılığı onların “mən-obraz”ının digər insanların fikir və qiymətləndirmələri ilə müəyyən edildiyini bir daha göstərir (2).

Öz subyektivliyini dərk edən və qəbul edən yeniyetmələrin ən az sayı valideynlərindən psixoloji asılı olanlar (39%) arasında aşkar edilmişdir. Bu da psixoloji cəhətdən asılı olan yeniyetmələrin özlərini zəif və passiv qəbul etdiklərini bir daha təsdiqləyir. Eyni zamanda neqativdən asılı olan yeniyetmələrin subyektivlik duyğusunun keyfiyyətcə orijinallığı prosesi onun istənilən vəziyyəti dəyişdirə biləcəyinə və tam məsuliyyətə inamı olduqda baş verir.

Problemin aktuallığı. Valideynlərindən psixoloji asılılığı olan yeniyetmələrə məxsus “mən – obraz”ın xüsusiyyətlərinin əsas təzahürlərini müəyyənləşdirmək, müasir psixologiyanın elmi – nəzəri tələbləri səviyyəsində həmin problemlərin təhlilini verməkdən ibarətdir.

Problemin elmi yeniliyi. Valideynlərindən psixoloji asılılığı olan yeniyetmələrə məxsus “mən - obraz”ın xüsusiyyətlərinin psixoloji probleminin təhlili yollarını müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən elmi yaradıcılıq işində bu mövzu ilə maraqlananlar, eləcə də ali və orta ixtisas məktəblərinin tələbə və magistrləri, psixoloq və pedaqoqlar istifadə edə bilər.

Ədəbiyyat:

1. Əliyev, R.İ. Tərbiyə psixologiyası / R.İ. Əliyev. −Bakı: Nurlan, −2006. −200 s.
2. Əliyev, B.H. Pedaqoji psixologiya / B.H. Əliyev, K.R. Əliyeva, R.V. Cabbarov. −Bakı: Təhsil, −2011. −214 s.
3. Əlixanova, G.H. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda “Mən obraz”ının formalaşmasında ailənin rolu. Monoqrafiya. / G.H. Əlixanova. −Bakı: ADPU, −2021. −168 s.
4. Əkbərov, N. Ailə və cəmiyyətdə əxlaq və davranış qaydaları. / N. Əkbərov − Bakı: Bərəkət, −2009, −145 s.
5. Бодалёв, А.А. Общая психодиагностика. / А.А. Бодалёв, В.В. Столин. − СПб: Изд-во «Речь», −2002. −440 с.

6. Макушина О.П. Причины психологической зависимости подростков от родителей // Вопросы психологии, −2002. № 5. -с. 67-70.

E-mail: gulnare.alixanova@mail.ru
Redaksiyaya daxil olub: 22.04.2024

UOT 159.9

Kamilə Qinyaz qızı Kazımova
Bakı Dövlət Universitetinin Psixologiya kafedrasının baş müəllimi, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru
***Orcid**: https://orcid.org/0000-0001-6360-2322*

Qərənfil Yaşar qızı Səmədzadə
Bakı Dövlət Universiteti
https://orcid.org/0009-0009-1175-5170

UŞAQLIQ TRAVMALARININ ALEKSİTİMİYAYA TƏSİRİ

Камила Гиньяз гызы Казимова
старший преподаватель кафедры Психологии Бакинского Государственного Университета, доктор философии по психологии

Гаранфил Яшар гызы Самадзаде
Бакинский Государственный Университет

ВЛИЯНИЕ ДЕТСКОЙ ТРАВМЫ НА АЛЕКСИТИМИЮ

Kamila Ginyaz Kazimova
senior lecturer of the Psychology department Baku State University, doctor of philosophy in psychology

Garanfil Yashar Samadzade
Baku State University

ALEXITHYMY EFFECT OF CHILDHOOD TRAUMA

Xülasə. İstismar, laqeydlik və ya zorakılığa məruz qalma kimi təcrübələri əhatə edən uşaqlıq travması, hissləri tanıma, anlama və ifadə etməkdə çətinliklərlə xarakterizə edilən bir vəziyyət olan aleksitimiyanın inkişafı ilə sıx bağlıdır. Uşaqlıq travmalarının aleksitimiya üzərindəki təsirləri dərin və çoxşaxəlidir. Uşaqlıq dövründəki travmatik hadisələr çox vaxt emosional olaraq təzyiqə səbəb olur, insanın öz hisslərini müəyyən etmək və ifadə etmək qabiliyyətinə mane olur. Bu emosional təzyiq aleksitimik xüsusiyyətlərin ortaya çıxmasına təsir edə bilir. Uşaqlıq travmasının aleksitimiyaya təsiri şəxsiyyətlərarası münasibətlərə və ümumi psixoloji sağlamlığa təsir göstərir, yetkinlik dövründə də davam edə bilir. Uşaqlıqdakı travmatik təcrübələr emosional tənzimləmə problemlərinə, daxili münaqişələrə və özünü qoruma mexanizmlərinin inkişafına mənfi təsir göstərir.
***Açar sözlər:** uşaqlıq travmaları, aleksitimiya, istismar, laqeydlik*

Резюме. Детская травма, которая включает в себя такие переживания, как жестокое обращение, пренебрежение или насилие, тесно связана с развитием алекситимии — состояния, характеризующегося трудностями в распознавании, понимании и выражении чувств. Влияние детской травмы на алекситимию глубоко и многогранно. Травматические события в детстве часто вызывают эмоциональный стресс, препятствуя способности человека идентифицировать и выражать свои чувства. Это эмоциональное давление может влиять на появление алекситимических черт. Влияние детской травмы на алекситимию воздействует на межличностные отношения и общее психологическое здоровье и может сохраняться и во взрослом возрасте. Травматические переживания в детстве негативно влияют на проблемы эмоциональной регуляции, внутренние конфликты, развитие механизмов самозащиты.

Ключевые слова: *детская травма, алекситимия, эксплуатация, пренебрежение*

Summary. Childhood trauma, which includes experiences such as abuse, neglect, or violence, is strongly associated with the development of alexithymia, a condition characterized by difficulties recognizing, understanding, and expressing feelings. The effects of childhood trauma on alexithymia are profound and multifaceted. Traumatic events in childhood often cause emotional distress, hindering a person's ability to identify and express their feelings. This emotional pressure can influence the emergence of alexithymic traits. The effects of childhood trauma on alexithymia affect interpersonal relationships and overall psychological health, and may persist into adulthood. Traumatic experiences in childhood negatively affect emotional regulation problems, internal conflicts, and the development of self-protection mechanisms.

Key words: childhood trauma, alexithymia, exploitation, neglect

"Travma" (τραύμα) sözü yunan dilindən "yaralanmaq" və "zərər vermək" deməkdir. Əvvəllər tibbi-cərrahiyyə elm sahələrində işlədilən bu termin, XVIII əsrdə psixiatriya və klinik psixologiyada, bir stimulun fərdin onun öhdəsindən gəlmək qabiliyyəti üzərindəki böyük təsirini göstərmək üçün istifadə edilmişdir. Çox az insanın həyatı travma ilə qarşılaşmadan keçə bilər. Adi çətinliklərdən fərqli olaraq, travmatik hadisələr qəfil və gözlənilməz olur. Bədən xəsarəti və ya ölüm kimi, həyat üçün ciddi təhlükə yaradır, insanın nəzarətindən kənarda baş verir. Ən əsası, hadisələr insanın dünyada təhlükəsizlik hissini zədələyəcək və hər an bir fəlakətin baş verə biləcəyi hissini yaradacaq qədər travmatikdir.

Psixoloji travma ağır narahatedici və insan həyatında iz buraxan kədərli hadisələr nəticəsində yaranan emosional reaksiyadır. APA (Amerika Psixoloqlar Assosiasiyası) (1994) travma anlayışını fərdin ciddi xəsarət, ölüm, ölüm təhlükəsi və sağlamlığına təhlükə yaradan hadisələrə şahid olması və ya qarşılaşması kimi müəyyən edir. İnsanda bu hadisələr nəticəsində qorxu, acizlik, dəhşət hissləri inkişaf edir [4].

Maraqlıdır ki, travma anlayışının perspektivi və tərifi zamanla dəyişmişdir. Başqa bir şərhə görə, travma; bir fərdin fiziki və ya zehni rifahına davamlı təsir göstərən hadisə və ya silsilə hadisələrin nəticəsidir. Travma nəticəsində fərdin funksionallığında, fiziki, sosial, emosional və mənəvi rifahında pozulmalar baş verir.

Psixoloji problemlərə səbəb olduğu bilinən travma bir çox fərqli şəkildə baş verə bilər. Travmatik hadisələr zəlzələ, daşqın kimi təbii fəlakətlər, həmçinin yol-nəqliyyat və iş qəzaları gözlənilməz ölümlər, ağır/ölümcül xəstəliklərə yoluxma,

işgəncələrə, zorakılığa, təcavüzə məruz qalma, müharibədə uzun müddət bombardumana məruz qalma, terrorçular tərəfindən girov saxlanılma, təcavüzə məruz qalma kimi və s. kimi insani hərəkətlərdən də yarana bilər.

Travmatik xatirələr, təbiətinə və etibarlılığına görə, əsrlər boyu psixiatriya sahəsində mübahisəli məsələ olmuşdur. Bəzi tədqiqatlar mənfi həyat təcrübələrinin neytral təcrübələrdən daha az yadda qaldığını göstərsə də, bunun əksini iddia edən tədqiqatlar da var. Brainerd, Stein, Silveira, Rohenkohl, və Reyna mənfi hadisələrin neytral hadisələrdən daha çox yanlış xatırlandığını müdafiə ediblər. Tədqiqatlarında yanlış xatırlamanın müsbət hadisələr üçün ən az, mənfi həyat hadisələri üçün ən çox olduğunu müəyyən ediblər. Onlar bu vəziyyətin emosional oyanışın yüksək olduğu travmatik həyat hadisələrində diqqətin azalması səbəbindən hafizənin əvvəlki kimi kodlaşdırmaması və saxlamaması ilə bağlı olduğunu irəli sürmüşlər. Demək olar ki, mənfi emosional stimulun xatırlanması zamanı senzura tətbiq edilir və buna görə də hadisələr yanlış xatırlanır.

Araşdırmalarda məlum olur ki, insanın yetkin yaşda travmaya məruz qalması psixiatrik problemlərə səbəb ola bilir, bu vəziyyətin uşaqlıq dövründə yaşanması isə daha böyük risk daşıyır. Uşaqlıq travmaları, 18 yaşına çatmamış şəxslərin fiziki inkişafına, psixi sağlamlığına, emosional və cinsi laqeydlik, istismar kimi mənfi bir şəkildə təsir göstərən hadisə və vəziyyətlər olaraq qəbul edilməkdədir. Uşaqlıq travmalarına (psixoloji) səbəb olan şəxslər uşağa qayğı göstərənlər və ya ətrafındakı insanlar ola bilər. Bu insanlar uşağın inkişafına mane olan, onu məhdudlaşdıran müxtəlif hərəkətlər nümayiş etdirirlər. Göstərilən bu hərəkətlər isə uşağa əqli, fiziki, sosial və cinsi cəhətdən mənfi təsir göstərir, bununla da uşağın sağlamlığı və təhlükəsizliyi üçün təhlükə yaradır.

Uşaqlıq travmaları istismar və laqeydlik olaraq iki yerə bölmək olar. Ədəbiyyatda laqeydliyin və istismarın bir çox fərqli tərifləri vardır. Uşağın psixoloji və ya fiziki inkişafına mənfi təsir göstərən münasibət və davranışlara istismar deyilir. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının ən əhatəli tərifinə görə istismar, qəsdən və ya bilməyərəkdən uşağın sağlamlığına, psixoloji, fiziki və sosial inkişafına mənfi təsir göstərən davranışlar olaraq təyin olunur. Uşağa qarşı olan laqeydlik isə uşağın geyim, qidalanma, sığınacaq, sevgi, sağlamlıq və təhsil kimi əsas ehtiyaclarına etinasız yanaşılması nəticəsində onun emosional, fiziki və sosial inkişafının qarşısının alınması kimi təyin edilə bilər. Laqeydlik və istismar arasındakı fərq ondan ibarətdir ki, laqeydlik passiv, istismar isə aktiv prosesdir. Buna görə də istismar uşağa qarşı şüurlu və bilərəkdən edilən, müşahidə edilə bilən aktiv hərəkətdir. Laqeydlik isə qayğı göstərənlər tərəfindən uşağın ehtiyaclarının ödənilməməsi və uşağın lazımi səviyyədə qorunmaması nəticəsində yaranan passiv vəziyyətdir. Xüsusən də uşağın inkişafında gerilik olması, psixo-sosial uyğunlaşma problemləri yaşaması və təhsildə çatışmazlıqları aradan qaldırılması çətin olan uşaqların olması onların diqqətdən kənarda qaldığını göstərir. Uşaqların inkişafına və psixi sağlamlığına təsir göstərən laqeydlik və istismarın növləri var; fiziki istismar, cinsi istismar, emosional istismar və fiziki laqeydlik, cinsi laqeydlik, emosional laqeydlik.

Fiziki istismar. On səkkiz yaşına çatmamış şəxsə baxan ana, ata və ya tərbiyəçi, müəllim tərəfindən uşağa zərər vuran fiziki zorakılıq, uşağı

yaralayan və ya yaralanmasına səbəb ola biləcək bədbəxt hadisə sayılmayan hər növ davranış və münasibət kimi müəyyən edilir. Fiziki zorakılıq ən çox yayılmış və diaqnozu ən asan olan istismar növüdür. Uşağın bədənindəki göyərmələr, əziklər, baş travmaları, əzaların sınığı və yerindən çıxması, yanıq izləri kimi uşağa zərər verən, uşağın fiziki və psixoloji cəhətdən tamlığına zərər verən davranışlar fiziki istismar olaraq qarşımıza çıxa bilir [7]. Bəzən ailələr, pedaqoqlar və ya ekspertlər uşağa qarşı səlahiyyət əldə etmək və ya qəzəbini boşaltmaq üçün fiziki zorakılığa əl atırlar. Bu fiziki zorakılıq uşağa təkcə fiziki ziyan vurmur, həm də uşağın zehni və emosional olaraq döyülməsinə səbəb ola bilir. Bəzi mədəniyyətlərdə zorakılıq təhsil vasitəsi kimi istifadə olunsa da, ədəbiyyatda bunun əksini, cəzanın əslində çəkindirici bir üsul olmadığını bildirən çoxlu araşdırmalar vardır [12].

Cinsi istismar. Uşağın hələ nə baş verdiyini qavraya bilmədiyi, inkişaf baxımından da hələ belə bir vəziyyətə hazır olmadığı cinsi hərəkətə məcbur edilməsi onun, düşdüyü bu vəziyyətə adekvat reaksiya bildirə bilmək səviyyəsində olmamasıdır. Başqa sözlə desək, uşaqlara qarşı edilən bu davranış onlardan alət kimi istifadə edərək böyüklərin cinsi həzzini təmin etməsidir [3]. Cinsi istismar uşaqlara qarşı olan istismarlar arasında müəyyən edilməsi ən çətin olan istismar növüdür. On səkkiz yaşına çatmamış şəxslərin cinsi, fiziki və əqli inkişafını hələ tamamlamadığı dövrdə baş verən istismarlar uşağın gələcək həyatında çox ciddi mənfi nəticələrə səbəb ola bilər. Uşaqlıqda baş verən bu neqativ hadisələr psixi və fiziki xəstəliklərə səbəb olmaqla yanaşı, beynin inkişafına da mənfi təsir göstərərək, sonrakı nəsillərdə də özünü göstərə bilər [10]. Cinsi istismara məruz qalan uşaqlarda xəyanət, acizlik, stiqma, depressiya, qorxu, qəzəb, uşağın özünə hörmətinin azalması, yuxusuzluq, maddə istifadəsi, iştahsızlıq, görmə hallüsinasiyaları, cinsi problemlər və s. kimi müxtəlif pozuntular baş verə bilər. Eyni zamanda, bu əlamətlər uşağın yaşına və cinsinə, istismar edən şəxsin istismara məruz qalan uşağa olan yaxınlığına, istismarın formasına, müddətinə və tezliyinə görə dəyişə bilər [16].

Emosional istismar – gündəlik həyatda ən çox rast gəlinən istismar növlərindən biridir. Bu istismar uşağın ailəsi, dayəsi və əhatəsindəki insanların uşağın şəxsiyyətinə xələl gətirən, emosional olaraq ona mane olan hərəkətlər göstərməsi kimi müəyyən edilir. Uşaqdan yaşına uyğun olmayan məsuliyyət gözləmək, uşağa qışqırmaq, onu alçaltmaq, uşağı rədd etmək, bacı-qardaşlar arasında ayrı-seçkilik etmək, uşağı alçaldıcı şəkildə təhqir etmək, uşağın emosional ehtiyaclarının ödənməməsi, uşağa ləqəb qoymaq və onu elə çağırmaq, uşağı evdə təkbaşına və ya başqa bir yerdə istəmədiyi halda tək buraxmaq, qorxutmaq, uşağı təhdidlərə məruz qoymaq, uşağı ətrafdakılardan asılı vəziyyətə salmaq və ya həddindən artıq qoruyucu münasibətlər göstərmək daxildir. Emosional istismara məruz qalmış uşaqlar əsasən öz hisslərini ifadə etməkdə və başqalarının hisslərini real və dəqiq şəkildə şərh etməkdə çətinlik çəkirlər. Bu tip istismara məruz qalan uşaqların bağlılıq münasibətləri də zədələnə bilər, məruz qaldıqları istismar nəticəsində onlar neqativ emosiyalar içərisində olurlar və bu da onların həyatlarında baş verəcək hadisələri adekvat qiymətləndirmələrinə mane olaraq yaşadıqları dünyanı pis bir yer kimi qəbul edirlər.

Fiziki laqeydlik. Fiziki laqeydlik uşağın normal qida və ya geyimlə

təmin edilməməsi, müvafiq sağlamlıq xidməti, müşahidə və nəzarət təmin edilməməsi, həmçinin, tərk edilmə də daxildir. Məsələn, uşağın təcrid edilməsi, tək buraxılması və ya evdən qovulması tərk edilmə nümunəsi kimi verilə bilən fiziki laqeydliyin formalarıdır. Yurdakök və İnce fiziki laqeydliyi, baxımından məsul olan şəxsin uşağın sağlamlıq ehtiyaclarına laqeyd yanaşması və ya gecikdirməsi kimi təyin etmişlər. Məsələn, uşağın xəstəliyinə və ya zədələnməsinə məhəl qoymamaq və peyvənd olunmaması kimi hallar fiziki laqeydliyin olmasını göstərən amillərdəndir.

Emosional laqeydlik. Emosional laqeydlik valideynlərin və tərbiyəçinin uşağa adekvat emosional yaxınlıq və emosional dəstək göstərməməsi kimi müəyyən edilir. Yurdakök və İnceyə görə emosional laqeydlik uşağın sosial inkişafının dəstəklənməsinə maraq göstərməmək və onun emosional ehtiyaclarını ödəməmək, uşağın psixoloji ehtiyaclarına cavab verməmək, sosial qaydaları öyrənməkdən məhrum etməklə özünü göstərir [13].

Cinsi laqeydlik. Cinsi laqeydlik uşaqların ailəsi tərəfindən onların cinsi istismara qarşı müdafiəsiz qalması, bu vəziyyətə biganə münasibət göstərilməsi, uşağın cinsi inkişafına lazımi əhəmiyyət və qayğının göstərilməməsi kimi müəyyən edilir.

Uşaqlıq dövründə istismar və laqeydlikdən sonra uşağın biopsixososial inkişafında neqativ amillər meydana gəlir. Travmatik hadisədən sonra yaranan problemlər qısa müddətdə görünə bilsə də, hadisənin təsirləri uzun müddət sonrada daha aydın hiss edilir. Zorakılığa və baxımsızlığa məruz qalan uşaqlarda müxtəlif psixiatrik əlamətlər müşahidə oluna bilir. Bununla belə, bir çox zorakılığa məruz qalan uşaqlarda (cinsi zorakılıq da daxil olmaqla) heç bir psixiatrik əlamət olmaya bilər. Hadisədən dərhal sonra heç bir psixiatrik əlamətin olmaması, uşağın sonrakı həyatında heç bir psixiatrik pozuntu inkişaf etməyəcəyi kimi şərh edilməməlidir. Bir dəfə belə zorakılığa məruz qalmaq uşağın inkişafına mənfi təsir göstərir. Bəzən unudulduğu güman edilən erkən uşaqlıq travmaları (psixoloji) zaman keçdikcə uşağın sonrakı yaş dövrlərində mənfi nəticələrlə üzə çıxaraq, sosial və psixoloji problemlərə səbəb ola bilir.

Oriyentasiya problemləri də uşaqlıq travmalarına səbəb olan amillərdən biridir. Daxili və xarici olmaqla iki növ oriyentasiya problemi var. Daxili oriyentasiya problemləri uşaqlarla pis rəftarın ən ümumi nəticələrindən biridir. Bu mənada zorakılığa və baxımsızlığa məruz qalan uşaqlarda müşahidə olunan problemləri daxili və xarici olmaqla iki qrupda araşdırmaq məsələyə aydınlıq gətirəcək. Daxili oriyentasiya problemləri; təşviş, depressiya, tibbi səbəblərə görə olmayan somatik şikayətlər, sosial mühitdən uzaqlaşma kimi problemlərdir. Xarici oriyentasiya problemləri; kənardan müşahidə oluna bilən, dağıdıcı və zərərli davranışları ehtiva edən problemlərdir. Daxili oriyentasiya problemi olan uşaqlarda aqressivlik, davakarlıq və impulsivlik müşahidə olunur. Kiçik yaşda zorakılığa və laqeydliyə məruz qalan uşaqlarda xarici oriyentasiya problemləri tez-tez görülsə də, daha böyük yaşlı uşaqlarda və ya yeniyetmələrdə daxili oriyentasiya problemlərinə rast gəlinir. Buna görə də uşaqlıq travmaları ilə yetkinlik dövründə baş verən daxili oriyentasiya problemləri arasındakı əlaqəni araşdırmaq vacibdir.

Çində bir poliklinikaya müraciət edən 229 depressiya, 102 bipolyar, 216 şizofreniya xəstəsi və 216 sağlam

nəzarət qrupu ilə aparılan araşdırmada depressiya xəstələrinin 55 %-i, bipolyar xəstələrin 61,8 %-i, şizofreniya xəstələrinin 47,2 %-si və sağlam olan şəxslərin 20,5 %-sində ən azı bir növ psixoloji travma müəyyən edilmişdir

Xəstə qruplarında ən çox fiziki laqeydlik və emosional laqeydlik bildirilsə də, ən az cinsi istismar və fiziki istismar qeydə alınıb. Sağlam nümunə tərəfindən bildirilən ən çox uşaqlıq travmasının 11,4% ilə fiziki istismar olduğu müşahidə edilmişdir.

Örsel və digərlərinin (2011) psixiatrik xəstələrlə apardıqları araşdırmada uşaqlıqda emosional istismara məruz qaldıqlarını bildirən iştirakçılarda əhval və narahatlıq pozuntularına tez-tez rast gəlindiyi müəyyən edilmişdir. Uşaqlıqda cinsi istismarı bildirən qrupda alkoqol-maddə istifadəsi və intihara cəhdlərin yüksək olduğu aşkar edilmişdir [15, s.16]

Məhkəmə-tibbi ekspertiza üçün klinikaya göndərilən cinsi istismar qurbanı olan və 215 uşaq və yeniyetmələrlə (157 qız, 58 oğlan) aparılan tədqiqatların nəticələrinə görə, tədqiq edilənlərin 81,9 faizində istismardan sonra ən az bir psixi pozuntunun inkişaf etdiyi müşahidə edilib. Bunlardan 33 %-də travma sonrası stress pozuntusu, 25,6 %-də kəskin stress pozuntusu, 25,1 %-də əsas depressiv pozuntusu, 2,8 %-də davranış pozuntusu aşkar edilib. Bildirilib ki, bir halda kəkələmə və gecə enurezi inkişaf edib [15, s.16]

Artıq qeyd etdiyimiz kimi uşaqlıq travmaları uşağın həyatında ciddi problemlərə səbəb ola bilər. Bu travmatik "təcrübələr" uşağın emosional sağlamlığına dərindən təsir edə bilər və uzunmüddətli nəticələrə səbəb ola bilər. Uşaqlıq travmaları aleksitimiya kimi emosional pozuntuların inkişafına da təsir edə bilər. Aleksitimiya anlayışı ilk dəfə 1970-ci illərdə Sifneos tərəfindən emosional problemləri izah etmək üçün istifadə edilmişdir. Aleksitimiya emosiyaların koqnitiv emalı və tənzimlənməsində çatışmazlıqları əks etdirən bir şəxsiyyət xüsusiyyətidir. Aleksitimiya "a" - yox, "lexis" - söz, "tymos" – emosiya sözlərindən ibarət olan və emosiyaların yoxluğunu ifadə edən yunan terminidir. Bu anlayış bir çox tədqiqatçılar tərəfindən emosiyaları adlandırma, emosiyaları mənalandırma və emosiyaların ifadə edilməsinin çətinliyi kimi müəyyən edilir. Bu anlayış dilimizə tərcümə olunduqda bu anlayış müxtəlif mənalarda qarşımıza çıxa bilər. Dereboyun fikrincə, bu, “hisslər üçün söz yoxluğu” deməkdir [8, s. 157]. Dökmenin fikrincə, “fikir köləliyi” mənasını daşıyır [1, s.27]. Bu anlayışın ilk zamanlarda psixosomatik xəstələrdəki simptomlarla əlaqəli olduğu düşünülsə də, sonradan bunun təkcə psixosomatik xəstəliyə sahib olanlarda olmadığı və fiziki və psixi pozuntularda da olduğu ortaya çıxdı.

Məlumdur ki, insanın həyatında hisslər mühüm yer tutur. İnsanı digər canlılardan fərqləndirən, onun cism - hadisələrə, başqa insanlara və özünə münasibətini ifadə edən hisslər, insanın ömür yolunda, onun hansı vəziyyətdə olmasını ifadə edən və buna əsasən insanın davranış tərzini şərtləndirərək (o cümlədən sevincli, kədərli, ikrah, nifrət, məmnun və s.) mənalı bir həyat sürməsinə şərait yaradır ki, bu da insan üçün həyatda öz məqsədini düzgün şəkildə müəyyənləşdirmək qədər mühüm əhəmiyyətə malikdir. Həyatda mühüm yeri olan hisslərin başa düşmək və mənalandırmaq çox vacibdir. Bununla belə, bəzi hallarda emosiyalarımızı başa düşməkdə və onları mənalandırmaq da çətinlik çəkə bilərik.

Aleksitimiya ilk olaraq insanın emosional aləmində və başqaları ilə

münasibətlərin saxlanmasında yaşadığı çətinliklər kimi ortaya çıxır. Bu, insanın o an hiss etdiyi hissləri təsvir etməkdə və bu hisslərin nə olduğunu ayırd etməkdə çətinlik çəkməsi ilə xarakterizə olunan bir anlayışdır. Bu anlayış insanın hisslərini anlamaq, müəyyən etmək və ifadə etmək çətinliyi və buna görə də konkret düşünmə meyli və xəyal qurma qabiliyyətinin azalması ilə müşayiət olunan şəxsiyyət xüsusiyyətlərini izah edir. Şəxsiyyət xüsusiyyəti olaraq qəbul edilməklə yanaşı, insanın yaşadığı sıxıntını sözlə ifadə edə bilməməsi nəticəsində yaranan somatik simptomun inkişafı ilə cavab vermə üsulu kimi də şərh edilə bilər.

Aleksitimik səxslərin xüsusiyyətləri, həyatlarında dəhşətli hadisələr yaşamış, xüsusən də davamlı və təkrarlanan travmalara məruz qalmış şəxslərin xüsusiyyətləri ilə olduqca oxşardır. Aleksitimiyanın müxtəlif psixiatrik pozuntularla əlaqəli olub olmaması tədqiq edilmişdir. Məsələn, daha yaxın zamanlarda aparılan tədqiqatlar aleksitimiyanın təkcə psixosomatik pozuntularla deyil, həm də digər somatik və psixiatrik pozuntularla əlaqəli olduğunu ortaya qoydu. Aleksitimiya ilə bağlı araşdırmaların əksəriyyətinin erkən psixoloji travmalarla əlaqəli olduğu da məlumdur. Bu mövzu ilə bağlı aparılan araşdırmalar, aleksitimiyanın uşaqlıq travmaları ilə əlaqəli olduğunu müəyyən etdi. Bununla belə, əksər tədqiqatlar uşaqlıqda cinsi və fiziki zorakılıqla bağlı olduğundan, uşaqlıq istismarı və laqeydlik tarixi ilə aleksitimiyanın inkişafı arasındakı əlaqə tam olaraq başa düşülməmişdir. Bermond, B., Moormann, P. P., Albach, F. və Van Dijke, A. tərəfindən 2008-ci ildə aparılan, uşaqlıqda cinsi istismara məruz qalan şəxslərin aleksitimik xüsusiyyətlərini araşdıran tədqiqatda, uşaqlıqda şiddətli cinsi istismar tarixi olan şəxslərin cinsi istismar tarixi olmayanlarla müqayisədə Bermond-Vorst Aleksitimiya Şkalasının (BVAQ) hissləri müəyyən etmək, təhlil etmək və şifahi ifadə etmək kimi altmiqyaslarından daha yüksək bal alıblar [2]. Bu tapıntı Krystalın (1988) uşaqlıqda cinsi zorakılığın yetkinlikdə aleksitimiyanın inkişafında mühüm faktor olduğu fikrini dəstəkləyir.

Uşaqlıqda emosional istismar və aleksitimiyanın inkişafı arasındakı əlaqəni ilk dəfə 2009-cu ildə Evren, C., Evren, B., Dalbudak, E., Ozcelik, B. və Oncu, F. tərəfindən araşdırılan tədqiqatda, aleksitimik xüsusiyyətlər olan qrupda olmayanlara nisbətən emosional istismarı bildirmə nisbətinin daha yüksək olduğu aşkar edilmişdir [6].

Eynilə, emosional laqeydlik tarixinin aleksitimiyanın inkişafı baxımından rolunu araşdırarkən, psixoloji və fiziki cəhətdən sağlam fərdlərlə aparılan bir araşdırmada, uşaqlıq dövründəki emosional laqeydlik ilə aleksitimiya arasında müsbət və əhəmiyyətli bir əlaqə tapıldı.

Uşaqlıq dövründə laqeydlik və ya istismara məruz qalan şəxslərin psixoloji və fiziki cəhətdən mənfi təsirə məruz qaldığı bildirilir. Müxtəlif araşdırmalar nəticəsində belə qənaətə gəlinir ki, aleksitimiyası olan insanlar uşaqlıqda travmatik hadisəyə və ya vəziyyətə məruz qalıblar. Aleksitimiya ilə bəzi psixoloji pozuntular arasındakı əlaqə araşdırılmış və bu pozuntuların bir çoxunun travmatik təcrübələrlə əlaqəli olduğu qənaətinə gəlinmişdir.

Aleksitimiya ilə bağlı aparılmış tədqiqatların təhlilindən belə nəticəyə gəlmək olar ki, aleksitimiyanın etiologiyasında ilkin qayğı göstərənlərlə erkən münasibətlərin pozulması ilə uşaqlıq travmaları

arasında korrelyasiya vardır. Aleksitimik əlamətlər həm psixoloji simptomlarla, həm də psixoloji travmalarla (emosional istismar və emosional laqeydlik) əlaqələndirilir. Aleksitimiyanın uşaqlıq travmalarının hər bir ölçüsü ilə əlaqəli olması, aleksitimiyanın vurğulanması lazım olan bir mövzu olduğunun göstəricisidir.

Uşaqlıq travmalarının təsirindən yaranan aleksitimiya uşaqlarda emosional hissləri ifadə etmək qabiliyyətinə ciddi təsir göstərə bilər. Bu mövzu haqqında aparılan tədqiqatlar göstərir ki, uşaqlıqdakı travmatik təcrübələr emosional tənzimləmə problemlərinə, daxili münaqişələrə və özünü qoruma mexanizmlərinin inkişafına kömək edir. Bu amillər insanın hisslərini ifadə etmə qabiliyyətini məhdudlaşdıra, aleksitimiyaya səbəb ola bilər.

Uşaqlıq travmaları ilə aleksitimiya arasındakı əlaqə mürəkkəb və çoxşaxəlidir. Ancaq bu təsirləri başa düşmək bu mövzuda işləyən peşəkarların və terapevtlərin uşaqlıq travması yaşayan şəxslərə daha yaxşı yardım göstərə bilməsinə kömək edir. Müalicə və dəstək xidmətləri aleksitimiya və digər emosional problemlərlə mübarizə aparmaq istəyən şəxslər üçün vacibdir, çünki bu xidmətlər emosional ifadə bacarığını yaxşılaşdırmağa və insanların daha sağlam həyat sürməsinə kömək edə bilər. Bu mövzuda əlavə tədqiqatlar və emosional sağlamlıq haqqında məlumatlılığın artırılması uşaqlıq travmasının aleksitimiyə təsirini daha yaxşı anlamağa və bu məsələ ilə bağlı profilaktik və müalicəvi tədbirlər hazırlamağa kömək edə bilər.

Uşaqlarda gələcək inkişaf dövrlərində aleksitimiyanın baş verməməsi üçün vaxtında mütəxəssilərlə birlikdə iş aparılaraq hər bir uşaqda psixoloji travmalar aşkar olunmalı və bu istiqamətdə terapiyalardan istifadə edilərək (travma terapiyası, hipnoterapiya, pozitiv terapiya və s.) onlara hisslərini tanıma və ifadə edə bilmə mövzusunda dəstək olunmalı, empatiya qabiliyyətlərinin inkişafı üçün isə başqalarının hisslərini anlama bacarığı öyrədilməli və inkişaf etdirilməlidir. Uşaqlıq travmalarına məruz qalmamaları və bu kimi travmaların təsirini azaltmaq və ya qarşısını almaq məqsədi ilə vaxtında profilaktik işlər aparılmalıdır.

Problemin aktuallığı. Mövcud tədqiqatlar uşaqlıq travmalarının aleksitimiya riskini artırdığını və bu riskin bir çox faktorla birlikdə qarşılıqlı əlaqədə ola biləcəyini göstərir. Uşaqlıq travmalarının aleksitimiyaya təsiri hər zaman aktual olduğu üçün bu mövzu ilə bağlı araşdırmalara ehtiyac çoxdur. Bütün bunları nəzərə alaraq bizdə öz məqaləmizi uşaqlıq travmalarının aleksitimiyaya təsirinə həsr etdik. Məlum oldu ki, uşaqlıq travmaları (fiziki istismar, cinsi istismar, emosional istismar və fiziki laqeydlik, cinsi laqeydlik, emosional laqeydlik) nəticəsində aleksitimiya daha da inkişaf edir.

Problemin yeniliyi. Bu sahədəki elmi yeniliklər, uşaqlıq travmalarının beyin inkişafı üzərindəki uzun müddətli təsirlərini və emosional tənzimləmə proseslərindəki dəyişikləri daha yaxşı anlamağımıza kömək edir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalədən elmi yaradıcılıq işində bu mövzu ilə maraqlananlar, eləcə də ali və orta ixtisas məktəblərinin tələbə və magistrları, psixoloq və gənc tədqiqatçılar faydalana bilər.

Ədəbiyyat:

1. Ahmet Rıfat Şahin, Peptik Ülserli Hastalarda Aleksitimik Özellikler , Türk Psikiyatri Dergisi, 1992, 3 (1), 26-30,s.27
2. Bermond, B., Moormann, P. P., Albach, F. ve Van Dijke, A. (2008). Impact of severe childhood sexual abuse on the development of alexithymia in adulthood. Psychother Psychosom, 77, 260–262.
3. Çakmak D, Ögel K. Bağımlılık Yapıcı ve Uyarıcı Maddeler Hakkında Bilmemiz Gerekenler El Kitabı. 1. Baskı. İstanbul, Üçer Ofset, 2000: 120-180.
4. DSM-5, Diagnostic Critera for "Posttraumatic Stress Disorder" (309.81), criterion A: "Witnessing, in person, the event(s) as it occurred to others...does not apply to exposure through electronic media, television, movies, or pictures, unless this exposure is work related."
5. Düzenli S. G. Üniversite öğrencilerinin çocukluk çağı travmaları ile aleksitimi arasındaki ilişkinin incelenmesi
6. Evren, C., Evren, B., Dalbudak, E., Ozcelik, B. ve Oncu, F. (2009). Child abuse and neglect as a risk factor for alexithymia in adult male substance dependent inpatients. Journal of Psychoactive Drugs, 41 (1), 85-92.
7. Güleç C, Köroğlu E. Psikiyatri Temel Kitabı. 2. Baskı. Ankara, Hekimler Yayın Birliği, 2007: 173-183.
8. İbrahim Ferhan Dereboy, Aleksitimi; Bir Gözden Geçirme , Türk Psikiyatri Dergisi 1, 1990, 3, 157- 165, s.157.
9. Mukherjee K. Childhood trauma and its effects in adulthood
10. Özmen Ö. Uyuşturucu veya Uyarıcı Madde Suçları, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Hukuku Anabilim Dalı, Yüksek lisans tezi, İstanbul: Bahçeşehir Üniversitesi, 2009.
11. Şenkal İ., Palabıyıkoğlu R. Çocukluk çağı travmaları ve aleksitimi
12. Tarhan N. Bağımlılıkta Eski ve Yeni Yaklaşımlar. İçinde: Özten F (editör). Bağımlılık. İstanbul, Timaş Yayınları, 2011: 17-136.
13. Yurdakök, K. (2010). Çocuk istismar ve ihmali, tanım ve risk faktörleri. Katkı Pediatri Dergisi, 32 (5), 537-546
14. https://yorkspace.library.yorku.ca/server/api/core/bitstreams/b2947e59-4868-4861-b6be-1cdcb44cc2bd/content
15. https://acikerisim.isikun.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/11729/2169/2169.pdf?sequence=4&isAllowed=y#:~:text=Artan%20ya%C5%9F%20ile%20birlikte%20aleksitimi,artt%C4%B1k%C3%A7a%20aleksitimi%20d%C3%BCzeyleri%20de%20artmaktad%C4%B1r.
16. Uyuşturucu bağımlılığı nedir? Ne yapmalı?" Jugendberatungund Jugendhilfe E.V.https://www.frankfurt.de/sixcms/media.php/738/Broschüre_NE_YAPMALI.pdf . 23 Kasım 2017

E-mail: kamile_kazimova@mail.ru
garanfil.samadzada@mail.ru
Redaksiyaya daxil olub: 23.04.2024

UOT 159.9.

Rəna Nurəddin qızı Qasımova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Ümumi psixologiya kafedrasının baş müəllimi
***Orcid**:https://orcid.org/ 0009-0005-2097-3787*

YENİYETMƏLİK DÖVRÜNDƏ ŞƏXSİ HƏYATDAN İMTİNAYA TƏSİR EDƏN AMİLLƏR

Рена Нураддин гызы Гасымова
старший преподаватель кафедры общей психологии
Азербайджанского Государственного Педагогического Университета

ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА ОТКАЗ ОТ ЖИЗНИ В ПОДРОСТКОВОМ ВОЗРАСТЕ

Rena Nuraddin Khasumova
senior lecturer of department of General psychology at
Azerbaijan State Pedagogical University

FACTORS AFFECTING ABANDONMENT OF LIFE IN ADOLESCENCE

Xülasə. Bu məqalə yeniyetmələrin intiharına ailə və sosial mühitin təsirindən bəhs edir. Digər tərəfdən, intihar meyllərinin qarşısının alınmasında ailə və sosial mühitin rolu müzakirə olunur.

Açar sözlər: *intihar, yeniyetmə intiharı, səbəblər, intiharlarda ailənin təsiri, intiharlarda sosial mühitin təsiri, psixologiya*

Резюме. В данной статье основное внимание уделяется влиянию семьи и социального окружения на подростковые суициды. С другой стороны, аргументируется роль семьи и социального окружения в предотвращении склонности к суициду.

***Ключевые слова**: суицид, подростковые суициды, причины, влияние семьи на суициды, влияние социальной среды на суициды, психология*

Summary. This study focuses on the effect of family and social environment to adolescent suicides. On the other hand the role of family and social environment in prevention of being disposed to commit suicide is argued as well.

Key words: *suicide, adolescent suicides, reasons, the effect of family on suicides, the effect of social environment on suicides, psychology*

Yeniyetməlik illəri stresli dövrdür. Onlar böyük dəyişikliklərlə doludur. Bunlara bədən dəyişiklikləri, düşüncələrdəki dəyişikliklər və hisslərdəki dəyişikliklər daxildir. Güclü stress, çaşqınlıq, qorxu və şübhə hissi yeniyetmənin problem həll etməsinə və qərar qəbul etməsinə təsir göstərə bilər. O, həmçinin uğur qazanmaq üçün təzyiq hiss edə bilər. Bəzi yeniyetmələrdə baş verən inkişaf dəyişiklikləri digər hadisələrlə birləşdirildikdə çox narahatlıq yarada bilər, məsələn:

- Ailələrindəki dəyişikliklər, məsələn, boşanma və ya yeni bir şəhərə köçmə
- Dostları ilə münasibəti

- Məktəbdə yaranan problemlər
- Digər itkilər

Yeniyetmələrdə intihar və ya intihara cəhddən əvvəl ortaya çıxan əsas davranışlar; qəzəb, tənhalıq və ya gələcəklə bağlı narahatlıq hissi ola bilər. İntihara meylli olan yeniyetmə daha çox; depressiya, ümidsizlik, dəyərsizlik və ölüm haqqında yanlış məlumat kimi müəyyən əlamətləri sərgiləyə bilərlər. Çox vaxt depressiya və intihar düşüncələri arasında üst-üstə düşür. Zahirən aydın olmasa da, intihara əl atmaq, ümumiyyətlə, uzun müddət davam edən depressiyanın nəticəsidir. Yeniyetmələr intihar etmək qərarına gəlməzdən əvvəl ətrafdakıları şifahi və ya hər hansı bir şəkildə xəbərdarlıq edə bilərlər. Bu, sadəcə danışmaq, intihar jestləri, təhdidlər və intihara cəhd kimi intihar riski yüksək olan əlamətlər ola bilər. Həddindən artıq emosionallıq, psixoloji və fiziki patoloji, inkişaf çətinlikləri kimi amillər-bəzi uşaqları bu amillərə malik olmayan uşaqlara nisbətən daha çox intihar riski altında qoya bilər.

Yeniyetmə intiharlarının səbəbləri araşdırıldıqda; depressiya, maddə istifadəsi və ünsiyyət pozğunluqları kimi psixopatoloji amillər, ailədə intihara meyllilik halları, psixi pozğunluqlar, disfunksiyalı valideyn münasibətləri kimi ailə amilləri, serotonin ifrazında azalma kimi bioloji amillərr; arzuolunmaz hamiləlik, məktəbdə müvəffəqiyyətinin aşağı olması, dostlarla münasibət və bitmiş sevgi münasibəti kimi situasiyalı risk amilləri rol oynayır.

Yeniyetmələr arasında intihara cəhd və tamamlanmış intiharların çox yüksək göstəriciləri və yeniyetmə intiharları ilə bağlı bir çox dəyişənlərin müəyyən edilməsi profilaktika proqramlarının hazırlanmasını zəruri etmişdir. Odur ki, bu məqaləmizdə həmin mövzuya geniş yer vermişik. Yeniyetmənin intihar riski yaşa, cinsinə, mədəni və sosial təsirlərə görə dəyişir. Risk amilləri zamanla dəyişə bilər. Onları bu cür qruplaşdırmaq olar:

- ✓ Maddə istifadəsi də daxil olmaqla bir və ya daha çox psixi sağlamlıq problemi
- ✓ İmpulsiv davranışlar
- ✓ Arzuolunmaz hadisələr və ya son itkilər, məsələn, valideynin ölümü
- ✓ Ailə zorakılığı, o cümlədən fiziki, cinsi və ya şifahi və ya emosional zorakılıq
- ✓ Keçmişdə intihar cəhdi
- ✓ Evdə silahın olması
- ✓ Xəbərlərdə və ya bədii hekayələrdə, ailə və ya həmyaşıdları kimi başqalarının intihar davranışına məruz qalma

Bir çox araşdırmada; psixoloji və psixiatrik problemli ailə mühitləri tez-tez intihara meylli amillərdən biridir. Ailə mühitinin keyfiyyəti qəbul edilən ailə dəstəyi və birliyi baxımından konseptuallaşdırıla bilər. Ailə dəstəyi qeyri-adekvat, ailə bütövlüyü pozulmuş insanlarda intihar riskinin yüksək olduğunu söyləmək mümkündür. Məktəb problemləri və stressə dözümlülük az olan mühitlər uşağı həddindən artıq risk altında qoya bilər. Bunlar; özünəinam, qüruru incitmək, tək hiss etmək və ümidsizlik kimi mənfi emosiyaları qidalandırır. Beləliklə, uşaq intiharın qarşısını almaq üçün ən vacib emosional dəstəkdən məhrum olur. Fiziki və ya psixoloji xüsusiyyətlərindən və ya valideynlərinin mənfi davranışlarından təsirlənən uşaq intihara yönələ bilər.

Yeniyetmənin intihara meylli olduğunu necə müəyyənləşdirmək olar? İntihar təhdidləri yardım çağırışdır. Bu cür ifadələri, düşüncələri, davranışları və ya planları həmişə çox ciddi qəbul etmək lazımdır. İntihar haqqında fikirlərini ifadə edən hər bir yeniyetmə dərhal qiymətləndirilməlidir. Bu haqqda

fikirlər irəli sürən yeniyetmə haqqında mütləq profesional dəstək alıb, psixoloqla görüşmək, məsləhətləşmək lazımdır.

İntihara cəhd edən hər bir yeniyetmənin həyatı üçün təhlükə yaradan biləcək sağlamlıq problemlərini müəyyənləşdirtmək üçün əvvəlcə fiziki müayinədən keçməsi lazımdır. Bundan sonra o, stabil olana qədər psixoloji dəstək və müalicə almalıdır. Uşağın təhlükəsizliyinə əmin olmaq üçün tez-tez stasionar müəssisədə müayinə olunmalıdır. Yeniyetmə intiharı ilə bağlı əsas diqqət olunmalı məqamlar:

- İntihar düşüncəsi, yeniyetmənin ölmək istəməsi ilə bağlı düşüncələrə sahib olmasıdır.
- Stressli həyat hadisələri və psixixoloji inkişaf dəyişiklikləri yeniyetmənin intihar haqqında düşünməsinə səbəb ola bilər.
- İntiharın bir çox xəbərdarlıq əlamətlərindən biri depressiya əlamətləridir.
- İntihar düşüncələrini ifadə edən hər bir yeniyetmə dərhal qiymətləndirilməli, psixoloji dəstək almalıdır.

Yeniyetmə intiharlarının qarşısının alınmasına yönəlmiş bir çox tədbirlər həyata keçirilir və bu tədbirlər üç sahəni əhatə edir: ailə, sosial mühit və sağlamlıq sistemi. Bununla belə, yeniyetmələr vaxtlarının üçdə birini məktəbdə keçirdikləri üçün məktəblərdə aparılan profilaktik tədbirlərə daha çox əhəmiyyət verilir**.**

Məktəblərdə aparılan ilkin profilaktikanın məqsədi şagirdlərin problemlərin öhdəsindən gəlmək bacarıqlarını formalaşdırmaq və təkmilləşdirmək, intiharın xəbərdaredici siqnalları və əlaqəli risk amilləri haqqında şagirdləri məlumatlandırmaq, şagirdlərin məktəb və dostları ilə əlaqələrini gücləndirməklə gələcəkdə intihar düşüncələrinin qarşısını almaqdan ibarətdir.

Son dövrlərdə artan intiharların qarşısını almaq üçün məktəb psixoloqlarının və digər əməkdaşların iş yükünə daxil edilən bacarıqların öyrədilməsi proqramları intihara meylli şagirdlərə depressiya ilə mübarizə, qəzəbi idarə etmə, tənhalığın azaldılması, şəxsiyyətlərarası problemlərin həlli, kömək axtarmaq və kritik vəziyyətlərin öhdəsindən gəlmək bacarıqlarını öyrətmək və bu şagirdlərin şəxsi bacarıqlarını artırmaq məqsədi daşıyır.

Nəzərə alsaq ki, ailədə psixi pozğunluqlar və disfunksiyalı ailə funksiyaları (disfunksional ailə) intihar edən yeniyetmələrin həyatında mühüm rol oynayır, bu vəziyyətdə olan ailələri müəyyən etmək və səmərəli müalicə proqramı yaratmaq lazımdır. Eynilə valideynlərin olmadığı, boşanmış ailələrdə və ya valideynlərin laqeyd qaldığı hallarda, icma əsaslı tərbiyə və dəstəkləyici rol modelləri yaratmaq vacibdir.

Ailənin funksional strukturu ilə bağlı bir çox araşdırmaların yeniyetməlik dövrünə yönəldiyi görülür. Araşdırmada bildirilir ki, yeniyetmə intiharlarının səbəbi ailənin öz funksiyalarını lazımi səviyyədə yerinə yetirə bilməməsidir. Yeniyetmələrdə intihara səbəb kimi valideynlərin sərtliyi, valideyn-yeniyetmə münasibətlərinin həddindən artıq məsafəli olması, səmimiyyətin itirilməsi, münaqişənin olması, səmərəli ünsiyyətin olmaması, ailə rollarının itirilməsi, qohumluq əlaqələrinin zəifləməsi kimi səbəblər müəyyən edilmişdir.

Valideynləri alkoqolik olan yeniyetmələrin bundan mənfi təsirləndiyi və bu gənclərin müxtəlif uyğunlaşma problemləri və ünsiyyət pozğunluqları yaşadıqları müəyyən edilmişdir. Yeniyetmələrin maddə istifadəsində valideynlərin təsirli olduğu və maddə

asılılığı olan yeniyetmələrin ailələrinin funksiyalarını lazımi səviyyədə yerinə yetirə bilmədiyi müəyyən edilmişdir.

Dünya üzərində aparılan araşdırmalarda intihar hallarına ən çox 15-24 və 25-34 yaş qruplarında rast gəlinməsi diqqət çəkir və intihara səbəb olan səbəblər arasında ilk növbədə ailə nifaqları gəlir. Bundan əlavə, 15-24 yaş qrupunda olanlar arasında nifaqın səbəbləri daha çox ailə mühiti ilə bağlı olduğundan valideynlərlə gənc nəsillər arasında və ya ailənin digər üzvləri arasında fikir ayrılığı və ya münaqişənin olduğunu söyləmək olar. Ailə üzvləri arasında münasibətlərdə fikir ayrılığı və ya münaqişə və s. Bu kimi səbəblər gərginləşdikdə, fiziki və ya psixoloji pozğunluqlara yol açır.

Yeniyetmələrdə intihar və ya intihara cəhddən əvvəl ortaya çıxan əsas emosiyalar bunlardır; qəzəb, təklik və ya gələcəklə bağlı narahatlıq. Ümidsizlik hissi; bu, intihara cəhd etməyənlərdən fərqləndirilə bilən amildir. İntihara meylli olan yeniyetmə və gənclər daha çox; onlar depressiya, ümidsizlik, dəyərsizlik və ölüm haqqında yanlış məlumat kimi müəyyən xüsusiyyətlər nümayiş etdirə bilərlər. Çox vaxt depressiya və intihar düşüncələri arasında üst-üstə düşür. Zahirən aydın olmasa da, intihara əl atmaq ümumiyyətlə uzun müddət davam edən depressiyanın nəticəsidir. Yeniyetmə və gənclər intihar etmək qərarına gəlməzdən əvvəl ətrafdakıları şifahi və ya hər hansı bir şəkildə xəbərdar edə bilərlər. Bu xəbərdarlıqlar; Bu, sadəcə danışmaq, intihar jestləri, təhdidlər və intihara cəhd kimi yüksək intihar riski yaradan əlamətlər ola bilər. Həddindən artıq emosionallıq, psixoloji və fiziki patoloji, inkişaf çətinlikləri kimi amillər bəzi uşaqları bu amillərə malik olmayan uşaqlara nisbətən daha çox intihar riski altında qoya bilər.

Nəticə. Əslində, yeniyetmələrlə valideynlər arasında baş verənlər odur ki, onlar bir-birlərini heç vaxt başa düşə bilmirlər və onların fikir mübadiləsi və bu fikir mübadiləsi vasitəsilə problemlərin mümkün həlli cəhdləri faydasız olur. Bir sözlə, cəmiyyətlərin mədəni xüsusiyyətlərinin və inkişaf etdirdikləri sosiallaşma sistemlərinin intihar aktında son dərəcə təsirli rol oynadığını söyləmək olar. Beləliklə, bəzi ənənəvi dəyərlərin sosial və fərdi intihar riskini azaldacağını iddia etmək olar.

İntiharla bağlı ailələrin yeniyetmələrlə münasibətlərində diqqət etməli olduğu məsələlər önəmlidir. Bəzi məsələlərdə yeniyetmə uşaq ailələri ilə bölüşə bilmədiklərini dostları ilə bölüşə bilərlər. Burada ailə; uşaqlarının məktəbdə vəziyyətini və dostlarını onların dostları ilə münasibətini izləmək onlar üçün vacibdir. Valideynlərin yeniyetmələrlə paylaşmağı, onlarla yaxşı ünsiyyət qurmağı, övladlarını tanımağı və onları dinləməyi öyrənmələri də vacibdir. Problemi olan ailələr günahkar axtarmaq əvəzinə; problemi həll etmək üçün özlərini sorğulamalı və məsuliyyət daşımalıdırlar. Uşağın özünü ifadə etməsinə şərait yaratmaqla, ona səmimi və etibarlı hiss etdirməlidirlər. Yaşa uyğun müraciət və mücərrəd izahatlardan qaçınmaq kimi koqnitiv bacarıqlara vaxt ayırmaq mühüm amildir.

Problemin aktuallığı. Yeniyetmə şəxsiyyəti, yeniyetmələrdə baş verən psixoloji böhran problemi, onların intihara meylliliyi daim psixoloqların və əlaqəli sahələrin mütəxəssislərinin diqqətini çəkmiş və intihar problemi ilə bağlı bir sıra nəzəriyyələr irəli sürülmüş, araşdırmalar və tədqiqatlar aparılmışdır. Buna baxmayaraq, eyni zamanda psixoloji ədəbiyyatda və praktikada geniş araşdırılmasına baxmayaraq, yeniyetmə intiharlarına səbəb olacaq amillər ilə

bağlı məsələləri nəzəri baxımdan kifayət qədər işlənməmişdir. Bu baxımdan yeniyetmə intiharları, yeniyetmə şəxsiyyətinin inkişafının yaş, cins və s. xüsusiyyətləri ilə bağlı araşdırılması psixologiya elmi üçün çox aktual məsələlərdəndir. Xüsusilə yeniyetməlik yaş dövründə intihar hallarının qaçınılmaz olduğunu nəzərə alaraq yeniyetmələrin psixoloji vəziyyətini araşdırmaq intiharların qarşısının alınması ilə bağlı tədbirlər görmək çox vacib məsələlərdən biridir.

Problemin yeniliyi. Məqalədə yeniyetmə şəxsiyyətinin inkişafı, yeniyetmələrin intiharına ailə və sosial mühitin təsirindən bəhs edir. Digər tərəfdən, intihar meyllərinin qarşısının alınmasında ailə və sosial mühitin rolu, intiharın qarşısının alınması ilə bağlı fikirləri diqqət mərkəzinə çatdırılır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalədə irəli sürülən fikirlər gənc tədqiqatçılar, ailələr, ümumtəhsil məktəblərində, ali təhsil, dərs deyən müəllimlər və geniş ictimaiyyət üçün aktual və əhəmiyyətlidir. Həmçinin məqalədən mühazirə materiallarında istifadə etmək üçün uyğundur.

Ədəbiyyat:

1. Brook, J.S. ve Gordon, A.S. (1990), The Psychosocial Etiology of Adolescent Drug Use: A Family Interactional Approach, Genetic Social and General Psychology Monographs, May, Vol. 116.
2. Cotton, N.S. (1994), Discouting Adolescent Angst As Naturel Could Be Dangerous For Suicidal Tees, Brown University Child and Adolescent Behavior Letter, June, Vol. 10, 6.
3. Çuhadaroğlu, F. Ve Sonuvar, B. (1992), Adole-san İntiharları ve Kendilik İmgesi, 1992 Çocuk ve Ergen Psikiyatrisi Günleri Kongre Kitabı, İzmir: Saray Kitapevi,
4. Eskin, M., (2003), İntihar, Açıklama, Değerlen-dirme, Tedavi ve Önleme, Ankara: Çizgi Yayı-nevi.
5. Finch, S.M. ve Poznanski, E.D., (1971), Adolescent Sucide, Spring field, Il: Charles C. Thomas.

E-mail: rnqasimova@gmail.com
Redaksiyaya daxil olub: 22.04.2024

UOT 159.9

Rəna Nüsrəddin qızı Cəbrayılova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
pedaqoji psixologiya kafedrasının baş müəllimi
***Orcid**: https://orcid.org/0009-0002-9335-4782*

ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ TƏLƏBƏLƏRİN TƏLİM FƏALİYYƏTİNİN MOTİVASİYASININ MÜASİR ASPEKTLƏRİ

Рена Нусреддин гызы Джабраилова
старший преподаватель кафедры Педагогической психологии
Азербайджанского Государственного Педагогического Университета

СОВРЕМЕННЫЕ АСПЕКТЫ МОТИВАЦИИ УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ В ВУЗЕ

Rana Nusraddin Jabrayilova
senior lecturer of department of Pedagogical Psychology at
Azerbaijan State Pedagogical University

MODERN ASPECTS OF MOTIVATION FOR STUDENTS' EDUCATIONAL ACTIVITIES AT THE UNIVERSITY

Xülasə. Elmi məqalədə ali məktəblərdə tələbələrin təlim fəaliyyətinin motivasiyasının müasir aspektləri araşdırılır. Məqalədə göstərilir ki, peşə motivasiyası təhsildə tələbənin peşəkarlığının və şəxsiyyətinin inkişafında daxili hərəkətverici amil kimi çıxış edir, çünki motivasiyanın yalnız yüksək səviyyədə inkişafı əsasında uğurlu təhsilə və şəxsiyyət mədəniyyətinə nail olmaq mümkündür. Tədqiqat eksperimental xarakterlidir. Tədqiqatın nəticəsinə görə, tələbələrin təlim və idrakının davamlı motivasiyasını formalaşdırılması məqsədilə onların cinsi, milli xüsusiyyətləri, təhsil səviyyəsi, ilkin yaşayış yeri, əzmkarlıq gücü, təlimə iradi münasibət, temperament tiplərinin nəzərə alınması əsas şərtdir.
Açar sözlər: *təlim motivasiyası, peşə motivasiyası, peşəkarlıq, mənlik konsepsiyası, motivlərin fərdi xüsusiyyətləri.*

Резюме. В научной статье рассматриваются современные аспекты мотивации учебной деятельности студентов вуза. В статье показано, что профессиональная мотивация выступает внутренним движущим фактором развития профессионализма и личности студента в образовании, ведь добиться успешного образования и культуры личности можно только на основе высокого уровня развития мотивации. Согласно результатам исследования, для формирования непрерывной мотивации обучения и познания учащихся необходимо учитывать их пол, национальные особенности, уровень образования, основное место жительства, настойчивость, волевое отношение к учебе и типы темперамента.
Ключевые слова: *учебная мотивация, профессиональная мотивация, профессионализм, концепция Я, индивидуальные особенности мотивов*

Summary. The scientific article examines modern aspects of the motivation of students' educational activities in higher schools. The article shows that professional motivation acts as an internal driving factor in the development of the student's professionalism and personality in education, because it is possible to achieve

successful education and personality culture only on the basis of high level development of motivation. research is experimental in nature. According to the results of the research, in order to form the continuous motivation of students' learning and cognition, it is essential to take into account their gender, national characteristics, education level, primary place of residence, perseverance, volitional attitude to learning, and temperament types.

Key words: *learning motivation, professional motivation, professionalism, self-concept, individual characteristics of motives*

Motivasiya ən mürəkkəb və daha çox diqqət çəkən problemlərdəndir, onun öyrənilməsi insan fəaliyyətinin mənbələrinin axtarışı ilə birbaşa əlaqəli şəkildə hərəkətverici qüvvələr sayəsində hər hansı fəaliyyəti, insan davranışının istiqaməti ilə müəyyən edilir. Universitet təcrübəsinin təhlili göstərir ki, təlimdə dərsdənkənar işlərin müsbət xarakterini nəzərə almadan tələbələrin bilik, bacarıq və vərdişlərinin formalaşdırılması məqsədlərinə diqqət yetirilir. B da təlim prosesində tələbələrin geniş motivasiya sferasının inkişafı və təcrübə arasında ziddiyyət yaradır.

Peşə motivasiyası təhsildə tələbənin peşəkarlığının və şəxsiyyətinin inkişafında daxili hərəkətverici amil kimi çıxış edir, çünki motivasiyanın yalnız yüksək səviyyədə inkişafı əsasında uğurlu təhsilə və şəxsiyyət mədəniyyətinə nail olmaq mümkündür. Peşə motivasiyası dedikdə, peşə seçimini və bu peşə ilə bağlı vəzifələrin uzunmüddətli yerinə yetirilməsini müəyyən edən xüsusi motivlərin hərəkəti başa düşülür. R.V. Qabdreyev, A.V. Smirnova görə, gələcək mütəxəssisin peşə motivasiyası sabit motivlərin məcmusudur ki, onların təzahürü gələcək mütəxəssisin peşəkar baxışlarından, münasibətlərindən, mövqelərindən, habelə onun duyğularından, hisslərindən, peşəkar keyfiyyətlərindən asılıdır [3].

Universitet tələbələri arasında peşə motivasiyanın formalaşdırılması probleminin həllinin effektiv yolu təhsilin təcrübəyönlü xarakterini gücləndirmək, universitetdə təhsil aldığı müddətdə uğurlu peşə təcrübəsi əldə etməkdir. Eyni zamanda, tələbə təcrübəsi peşə fəaliyyətin müsbət təcrübəsinin yaradılması üçün əsas vasitədir. Təcrübə tələbələrin nəzəriyyəsi və idrak fəaliyyəti ilə vəhdətdə hərəkət edir: tələbə, inteqral pedaqoji prosesin fəal subyekti kimi peşə dünyasını empirik olaraq dərk edir və gələcək peşə fəaliyyətinin əhəmiyyətli xassələrini və qanunauyğunluqlarını müəyyənləşdirir.

Tələbə təcrübəsi elmi və praktiki biliklərin mənbəyidir, ümumiləşdirilməsi və nəzəri cəhətdən işlənilməsi üçün zəruri faktiki material verir. Praktiki təlim zamanı əldə edilən biliklər reallığı dəyişdirmək və gələcək mütəxəssislərin ehtiyaclarını ödəmək və fəaliyyət üçün bələdçi kimi istifadə olunur. Belə transformasiya zamanı tələbəni gələcək peşəyə hazırlamaq üçün ideal plan dəyişdirilir, təkmilləşdirilir və inkişaf etdirilir, peşəkar motivasiya gücləndirilir. Praktiki təlimin strukturu qarşılıqlı təsir göstərən elementlər sistemi ilə təmsil olunur: məqsəd, məqsədəuyğun fəaliyyət, məqsədin həyata keçirilməsi prosesində istifadə olunan fəaliyyət vasitələri, nəticələr fəaliyyətin məhsuludur [4, s. 90].

Tələbələrin peşə motivasiyasının formalaşması prosesindən danışarkən, ilk növbədə motivasiya və tələbənin mənlik anlayışı kimi mühüm anlayışlar arasındakı əlaqəni xüsusi qeyd etmək istərdim. Tələbənin mənlik konsepsiyası onun hər hansı bir fəaliyyət sahəsində, o cümlədən

peşə sahəsində inkişaf səmərəliliyindən asılı olan mənlik imicidir. Gələcək peşədə dəyişiklik və təkmilləşmə tələbənin özünün imicindəki dəyişiklik və təkmilləşmədən başlayır. Odur ki, praktiki məşğələ tələbəni işdə uğur qazanacağına, peşə tapşırıqlarını yerinə yetirə biləcəyinə və etməyə hazır olduğuna inandırmaqla başlamalıdır. Təcrübə əsaslarının seçimi tələbələr tərəfindən praktikada işləməli olacaq kontingentin xüsusiyyətləri nəzərə alınmadan əsasən öz maraqlarına uyğun olaraq təkbaşına həyata keçirilməməlidir. Çox vaxt tələbələr istehsalat təcrübəsi çərçivəsində fəaliyyətləri gələcək peşə fəaliyyətləri ilə eyniləşdirmirlər və təcrübə yerinin seçilməsinin aparıcı motivi isə özünü bu rolda sınamaq motividir. Nəticə etibarı ilə tələbələrin praktik fəaliyyətə motivasiya münasibətləri daha çox onların peşə səriştələrinin formalaşma dərəcəsi ilə deyil, qarşıdan gələn təcrübədən gözləntiləri ilə müəyyən edilə bilər. IV kurs tələbələrində peşəyə münasibətdə motivasiyanın azalması müşahidə oluna bilər. Mütəxəssis kimi gələcək fəaliyyətlərinin istiqaməti və yeri haqqında daha aydın təsəvvürə malik olan tələbələrin praktik fəaliyyətə həvəsində azalma müşahidə olunmur. Eyni zamanda aydın peşə ideyaları və planları olmayan tələbələr özlərinin peşə seçimlərində motivasiyanın azalmasını və məyusluğu aydın hiss edirlər.

Beləliklə, universitetdə praktiki məşğələ tədris prosesinin tərkib hissəsi olmaqla gələcək mütəxəssisin peşə fəaliyyətini həyata keçirməsi üçün davamlı motivasiyasının formalaşmasında mühüm rol oynayır. Təcrübəli təlim vasitələrinin diqqətlə seçilməsi təcrübənin düzgünlüyünü, onun yüksək effektivliyini, gələcək peşə fəaliyyəti üçün müsbət motivasiyanı müəyyənləşdirir və tələbələrin müasir peşə davranışı tipinin formalaşmasına kömək edir.

Tədqiqatda 17-18 yaş arası 20 nəfər I kurs tələbəsi iştirak etmişdir. Tədqiqatda aşağıdakı metodlardan: Pedaqoji universitetdə tələbələrin təhsilinin motivasiyası (S.A. Pakulina, M.V. Ovçinnikov), Tələbələrin təhsil fəaliyyətinin motivlərinin öyrənilməsi (A.A. Rean, V.A. Yakunin) istifadə edilmişdir. Bu metodlardan istifadə etməklə əldə edilən nəticələrin təhlili göstərir ki, tələbələrin əksəriyyətində (60%) pedaqoji universitetə qəbulun xarici motivləri daxil olmaqla öyrənmə üçün xarici motivasiyalı motivlər vardır.

Qalan tələbələr (40%) daxili motivasiyalı öyrənmə stimullarına malikdirlər ki, onlar universitetə daxil olmaq üçün daxili motivlər və geniş idrak motivləri kimi təqdim olunur. Motivlərin fərdi xüsusiyyətlərinin nəticələrinin təhlili göstərir ki, bu ixtisasın seçiminə töhfə verən əsas motivlər bunlardır: birinci yerdə - 75% (15 nəfər) - ali təhsil almaq istəyi, ikinci yerdə - 60% (12nəfər) - peşəyə maraq, üçüncüdə – 55% (11 nəfər) – övladlarını tərbiyə etmək üçün pedaqoji biliklərdən istifadə. Tələbələr üçün təlimdə ən əhəmiyyətliləri bunlardır: birinci yerdə - 80% (16 nəfər) – təlim fənlərinin öyrənilməsinə laqeyd qalmamaq, ikinci yerdə - 75% (15 nəfər) - dərin və davamlı biliklərə yiyələnmə, üçüncü yerdə - 70 % (14 nəfər)) – müvəffəqiyyətlə oxumaq və imtahanlardan "yaxşı" və "əla" qiymətlər almaq. Respondentlərin fikrincə, diplom əldə etmək imkan verir: birinci yerdə - 70% (14 nəfər) - maraqlı iş əldə etmək; ikinci yerdə - 55% (11 nəfər) – özünüreallaşdırmaq; üçüncü yerdə - 50% (10 nəfər) - özünütəkmilləşdirmək.

Nəticə etibari ilə sorğuda iştirak edən tələbələrin əksəriyyəti təlim fəaliyyətindən kənar motivləri

seçmişlər. Onlar öyrənmə prosesinə xarici istiqamətləri, başqalarından asılılığı daxil etmişlər. Həmçinin sadələşdirilmiş təlim fəaliyyətlərinə üstünlük vermiş və öyrənmə fəaliyyətlərində zəif intellektual çevikliyi təklif etmişlər. Respondentlərin az hissəsi peşəyə yüksək marağı, dərin biliklərə yiyələnməyi, özünüreallaşdırmağı və özünütəkmilləşdirməyi nəzərdə tutan motivləri seçmiş, verilən təlim tapşırıqlarının həlli üçün kompleks axtarış yollarına üstünlük vermişlər.

*Tələbələrin təhsil fəaliyyətinin motivlərinin öyrənilməsi (*A.A. Rean, V.A. Yakunin) metodundan istifadə etməklə əldə edilmiş nəticələrin təhlili göstərir ki, I kurs tələbələri üçün təhsil qruplarında əhəmiyyətli motivlər aşağıdakılardır: 1) diplom almaq istəyi - 60% (11 nəfər); 2) daim təqaüd almaq - 45% (9 nəfər); 3) valideynlərin və başqalarının razılığına nail olmaq - 40% (8 nəfər); 4) yüksək ixtisaslı mütəxəssis olmaq - 30% (6 nəfər); 5) dərin və davamlı biliklərə yiyələnmək - 25% (5 nəfər). Nəticə etibarilə, bu metodologiyanın nəticələrinə görə, sorğu edilən tələbələr arasında aparıcı yeri öyrənmənin xarici motivləri tutur.

Bu məqsədlə gələcəkdə tələbələrin peşə motivasiyasını inkişaf etdirmək üçün onlarla iş prosesində onların psixoloji və pedaqoji xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla onları peşəyə yönəldən, təhsil ünsiyyət ehtiyacını formalaşdıran proqramların işlənib hazırlanması və həyata keçirilməsi zəruridir. Gələcək mütəxəssislərin şəxsiyyətinin peşə mədəniyyətinin səmərəli inkişafı üçün universitetdə peşə hazırlığı mərhələsində artıq tələbənin şəxsiyyət, özünün peşə uyğunluğuna inam, yaradıcılıq qabiliyyətinə malik olması zəruridir. Bunlarla yanaşı pedaqoji potensial, müxtəlif kateqoriyalı tələbələrə fərdi yanaşma bacarığının olması əsas şərtlərdəndir. Bütün bunlar tələbənin gələcək mütəxəssis kimi uğurlu fəaliyyəti üçün önəmlidir.

Motivasiyanın öyrənilməsinin üsul və vasitələrinə aiddir: dərs zamanı və dərsdənkənar vaxtlarda bütün növ fəaliyyətlərdə tələbənin davranışının təbii müşahidəsi, tələbələrlə fərdi söhbətlər, təlimin məqsəd və motivləri ilə bağlı müəllimin birbaşa və dolayı yolla verdiyi suallar, kütləvi materialları tez toplamağa kömək edən anketləşdirmə və s. Tələbələrin təlim və idrak fəaliyyətinin motivlərinin müəyyən edilməsi *Tələbələrin təlim fəaliyyətinin motivlərinin öyrənilməsi metodu* ilə aparılmışdır. Təcrübədə 50 nəfər tələbə sınanılan şəxs qismində iştirak etmişdir.

Tələbələrin təlim-idrak fəaliyyətinin aparıcı motivlərinin müəyyən edilməsi məqsədilə tələbələr bir neçə qrupa bölünmüşdür: cinsə görə fərqlər, milli xüsusiyyətlərə görə fərqlər, əvvəlki təhsil səviyyəsindən fərqlər, əvvəlki təhsil səviyyəsindən fərqlər, əsas yaşayış yerindən fərqlər. Qızlar üçün əhəmiyyətli motivlər əvvəlcədən uğuru əldə etmək, uğurlu təhsil almaq və məşğulluq motividir. Oğlanlar üçün əhəmiyyətli maddi rifahın əldə edilməsi motivi, həmçinin intellektin inkişafı və məşğulluq motividir. Bundan əlavə, qızlar oğlanlarla müqayisədə təhsil və idrak fəaliyyətlərində daha yüksək əzmkarlıq gücü ilə seçilirlər. Qız tələbələrin 55%-i nailiyyətə yüksək səviyyədə ehtiyac olduğunu göstərir və 45%-i orta səviyyədədir, oğlan tələbələrin yalnız 77%-nin uğura ehtiyacı orta səviyyədədir. Oğlanların 18%-nin uğura ehtiyacı aşağı səviyyədədir.

Tələbə oğlanlar arasında təhsil və idrak fəaliyyəti üçün motivasiyanın həyata keçirilməsi mexanizmlərinin formalaşdırılmasının diqqətlilik, fərdi yanaşma tələb etdiyi qənaətinə gəlməyə imkan verir. Təhsil və idrak

fəaliyyətinin yüksək motivasiya aspekti tələbələrdə aşkar edilmişdir. Tədris və idrak fəaliyyətinin aparıcı motivlərini təhlil edərkən tələbələr təlimin uğurunu müəyyən edən psixoloji amil kimi əldə etdikləri məlumatları üçüncü ilə müqayisə edirlər. Əldə edilən məlumatlar tələbələrin 46,8%-də təlim fəaliyyətində yüksək motivasiyanın üstünlük təşkil etdiyi qeydə alınmışdır. Tələbələrin 11,5%-də isə təlimdə motivasiyanın orta səviyyəsi, 4,6%-də isə təlim fənnləri üzrə orta bal aşkar edilmişdir.

Cədvəl 1. Tələbələrin motivasiya qrupları

Qruplar	Aparıcı motivlər	Əzmkarlığın gücü	Uğura tələbatın səviyyəsi
I	- məşğulluq -intellektini inkişaf etdirmək	Yüksək	Orta (63%) Yüksək (37%)
II	- məşğulluq -uğurlu təhsil almaq	Yüksək	Yüksək (62%) Orta (38%)
III	- məşğulluq - intellektini inkişaf etdirmək - uğurlu təhsil almaq	Orta	Orta (79%)
IV	- uğurlu təhsil almaq - məşğulluq	Orta	Orta (76%) Aşağı (7%)

Tələbələrin motivasiya sferası tələbələrin təlim-idraki fəallığını artırmaq üçün bir vasitədir. Bunun üçün ilk növbədə tələbələrin milli xüsusiyyətləri, cinsi, əvvəlki təhsil səviyyələri, ilkin yaşayış yerləri, əzmkarlıq gücü, temperament tipləri nəzərə alınmalıdır. Bu proses son nəticədə davamlı olaraq tələbələrin formalaşmasına aparıb çıxaran və ümumilikdə öyrənməyə müsbət münasibəti ifadə edən bir prosesdir. Beləliklə gəldiyimiz nəticələr aşağıdakılardır: 1) Tələbələrin təlim və idrak fəaliyyətinin aparıcı motivləri universitetin tələbələrinin məşğulluq, intellekti inkişaf etdirmək, təhsildə uğur əldə etmək motivləridir. 2) Tələbələrin təlim və idrakının davamlı motivasiyasını formalaşdırılması məqsədilə onların cinsi, milli xüsusiyyətləri, təhsil səviyyəsi, ilkin yaşayış yeri, əzmkarlıq gücü, təlimə iradi münasibət, temperament tiplərinin nəzərə alınması əsas şərtdir. 3) Təlim və idrak fəaliyyətinə münasibətdə motivasiya qruplarının müəyyən edilməsinə aiddir: motivasiyası yüksək olan qrup, motivasiyası ortadan yuxarı olan qrup, motivasiyası orta olan qrup, orta motivasiyadan aşağı olan qrup.

Problemin aktuallığı. Elmi məqalədə tələbələrin təlim və idrakının davamlı motivasiyasını formalaşdırılması məqsədilə onların cinsi, milli xüsusiyyətləri, təhsil səviyyəsi, ilkin yaşayış yeri, əzmkarlıq gücü, təlimə iradi münasibət, temperament tiplərinin nəzərə alınması xüsusi olaraq vurğulanır.

Problemin elmi yeniliyi. Təlim və idrak fəaliyyəti üçün motivasiyanın formalaşması prosesinə mərhələli, dinamik və idarəolunan proses kimi baxılmalıdır. Çünki bu proses nəticədə davamlı olaraq tələbələrin formalaşmasına aparıb çıxaran və ümumilikdə öyrənməyə müsbət münasibəti ifadə edən bir prosesdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalədən ali və orta ixtisas məktəblərinin müəllimləri, tələbələr, magistrantlar və doktorantlar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat:

1. Бадмаева, Н. Ц. Влияние мотивационного фактора на развитие личности / Н.Ц. Бадмаева. –Улан-Удэ: Издательство ВСГТУ, –2014. –280 с
2. Батаршев А.В. Психодиагностика способности к общению или как определить организаторские и коммуникативные качества личности. –М.: Владос, –2001
3. Габдреев Р.В., Смирнов А.В. Формирование мотивации учебно-познавательной деятельности студентов ВУЗа // Образование и саморазвитие. – 2008. – № 10. – С. 227–233.
4. Иванникова В.А. Понятие личности в психологии. // Вопросы психологии. –М: 2012, №5**,** Логос, –2006. – 368 с.

E-mail: rena.cebrayilova1234@gmail.com

Redaksiyaya daxil olub: 16.04.2024

UOT 159.9.

Könül Allahverdi qızı Məmmədova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Ümumi psixologiya kafedrasının müəllimi
***Orcid**:https://orcid.org/ 0009-0008-7862-6536*

MÜASİR DƏRSDƏ ŞƏXSİYYƏTİN İNKİŞAF PROBLEMİ

Кёнуль Аллахверди гызы Маммедова
преподаватель кафедры Общей психологии
Азербайджанского Государственного Педагогического Университета

ПРОБЛЕМА РАЗВИТИЯ ЛИЧНОСТИ НА СОВРЕМЕННОМ УРОКЕ

Konul Allahverdi Mammadova

Lecturer at the Department of General Psychology at
Azerbaijan State Pedagogical University

THE PROBLEM OF PERSONAL DEVELOPMENT IN A MODERN LESSON

Xülasə. Dərs keçirərkən müəllim təhsil məlumatlarının mənimsənilməsi üçün dialoq forması və tələbələrlə məxfi ünsiyyətin model situasiyaları üzərində düşünməlidir. Bu aspektdə xüsusi yer tələbələr arasında ünsiyyətin təşkili üçün İnternetin pedaqoji imkanlarından istifadəyə aiddir. Tematik veb-forumların, söhbət siniflərinin və sosial şəbəkələrin imkanlarından tədris prosesinin iştirakçıları arasında virtual dialoqun təşkili üzrə qabaqcıl pedaqoji təcrübəsi tələbələrin kommunikativ fəaliyyətinin təşkilinin səmərəliliyini göstərir .

Açar sözlər: *təlim, təhsil, məktəb, şəxsiyyət, inkişaf, psixologiya.*

Резюме: При проведении занятия учитель должен думать о виде диалога и создании моделей обстоятельств, способствующих доверительным отношениям между преподователем и студентами для понимания учебного материала. В этом отношении важное место занимает использование педагогических возможностей онлайн-среды для организации общения среди студентов. Современная образовательная практика проведения онлайн-обсуждений среди участников учебного процесса с применением возможностей тематических форумов, чатов и социальных сетей демонстрирует производительность организации коммуникационной деятельности обучающихся.

Ключевые слова*: обучение, образование, школа, личность, развитие, психология*

Summary. While conducting a lesson, the teacher should think about the form of dialogue and model situations of confidential communication with students for learning information. In this aspect, a special place belongs to the use of pedagogical possibilities of the Internet for organizing communication between students. The advanced pedagogical practice of organizing a virtual dialogue between the participants of the educational process using the possibilities of thematic web forums, chat classes and social networks shows the efficiency of organizing the communicative activity of students.

Key words: *learning, education, school, identity, development, psychology.*

Müasir dialektik məntiq fəlsəfəsi şəxsi inkişafın sosial-tarixi hadisə kimi vahid konsepsiyasını və şəxsiyyətin vahid, çoxşaxəli, çoxsəviyyəli formalaşması kimi ümumi tərifini verir. Bu tərif siyasi elmlər, psixologiya, pedaqogika, sosiologiya, mədəniyyətşünaslıq və başqaları kimi konkret elmi fənlər çərçivəsində şəxsiyyətin müxtəlif aspektlərinin öyrənilməsi üçün metodoloji əsas ola bilər.

Dərsdə zamanı istifadə edə bilmək üçün müəllimə şagirdin özü ilə "tanışmasını" yönəlmə imkan verən əks etdirmə məşqlərinə bir neçə nümunə verək. Nümunə 1. “Qarşı arqumentlər” refleks məşqi (informatika müəllimlərinin dərslər zamanı istifadə elə bilməsi üçün)

Bu gün sinifdə mətn redaktoru ilə işlədik və mətni sütunlara necə formatlaşdırmağı öyrəndik. İş vərəqinin səhifəsini iki sütuna bölün. Solda "Özümdən narazı olduğunuz davranış, vərdiş, xasiyyət haqqında", sağda – "Özünüzün sevdiyiniz tərəfləriniz haqqında " sütununu qeyd edin. Sol sütunda özünüzdə gördüyünüz çatışmazlıqları yazın. Sağda – hər bir "Özünüzdən narazılıq" üçün əks arqumentlər təqdim edin, yəni. bu gün özünüzlə bağlı xoşbəxt olduğunuz şeylə ziddiyyət təşkil edə biləcək bir şey. Nəticələri təhlil edin və nəticə çıxarın.

Nümunə 2. “Sən başqalarının gözü iləsən” düşüncə məşqi.

Başqaları sizi necə görür? Bu suala cavab verərkən aşağıdakı ifadələrdən istifadə edin:

1. Sinif yoldaşlarım mənim bacarıqlı olduğumu düşünür...

2. Valideynlərim hazır olduğuma əmindirlər...

3. Yaxın dostlarım bilir ki, mən...

4. Sevdiyim müəllim mənim... sahəsində bacarıqlı olduğumu düşünür.

Sinifdə şagirdin özünü tanıması və özünü dərk etməsi situasiyalarının təşkilinin əsas nəticəsi, fikrimizcə, hər bir şagirdin özünü inkişafa fəal maraq göstərən və özünü inkişaf etdirməyə hazır olan unikal və təkrarolunmaz şəxsiyyət kimi dərk etməsidir.

Müasir dərs şagirdlərin məhsuldar fəaliyyətində dərsdir. Təhsildə məhsuldarlıq prinsipi insanın həyatda uğur qazanmasının əsasını təşkil edir. Əgər şagird dərsdə tədris məhsullarını (şeirlər, maketlər, planlar, hərəkətlər və s.) ətraflı öyrənib və mahiyyətini dərk edibsə, o, gələcəkdə həmişə insanlara faydalı ola biləcək və həmişə “işində uğurlu” olacaq . Şagirdlərin təhsil fəaliyyətinin məzmununu tərtib edərkən, fikrimizcə, dərsin keçirilməli olduğu sinif qrupunun aşağıdakı psixoloji, pedaqoji və şəxsi xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır.

Seçimlər	**Şagirdlərin və bütövlükdə sinif işçilərinin psixoloji, pedaqoji və şəxsi xüsusiyyətləri**
1.Şəxsiyyətin koqnitiv sferası tələbələrin əqli fəaliyyətinin əsası kimi	Müqayisə, təhlil, ümumiləşdirmə bacarıqlarının inkişafı Təhsil və məlumat bacarıqlarının inkişafı Təhsil və məntiqi bacarıqların inkişafı Tədris və təşkilatçılıq bacarıqlarının inkişafı Tələbələrin düşüncə tərzi və s.
2.Şagirdlərin şəxsiyyətinin	Şagirdlərin idrak maraqlarının aparıcı istiqamətləri və s.

motivasiya-ehtiyac sferası	
3. Şagirdlərdə diqqətin xüsusiyyətləri	Diqqətin keyfiyyəti: həcm, konsentrasiya (idrak obyektinə konsentrasiya dərəcəsi), paylanma, sabitlik
4.Məktəblilərin ünsiyyət mədəniyyəti	Şagirdlərin ünsiyyət bacarıqlarının inkişaf səviyyəsi Müəllimlə ünsiyyətdə psixoloji maneə yaşayan tələbələr Dialoq aparmaq, komandada işləmək bacarıqlarının inkişafı və s.
5.Temperamentin xüsusiyyətləri	Sanqviniklər Flegmatik insanlar Melanxolik insanlar Xoleriklər Xarakter vurğuları
6.Yaddaş xüsusiyyətləri	Şagirdlərin müxtəlif yaddaş növləri üzrə bilik səviyyəsi: şifahi-məntiqi (düsturları, anlayışları və s. yadda saxlamaq bacarığı), obrazlı (vizual şəkilləri, rəsmləri və s. yadda saxlamaq bacarığı), emosional (təcrübəli yaddaşı saxlamaq bacarığı hisslər və s.)
7. Sinif kollektivinin gender xüsusiyyətləri	Yaş xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla tələbələrin cinsi və cinsi xüsusiyyətləri
8. Təlim və öyrənmə qabiliyyəti	Şagirdlərin fənn üzrə biliklərinin həcmi və dərinliyi Tələbənin təhsil fəaliyyətində müstəqillik səviyyəsi Aşağı performans göstərən tələbələr Fənn üzrə müxtəlif səviyyəli təlim və öyrənmə qabiliyyəti olan tələbələrin tədris fəaliyyətinin fərdi üslubları
9.İnformasiya qavrayışının aparıcı kanalları	Vizuallar Audial Kinestetik
10.Serebral yarımkürələrin funksional asimmetriyası	"Sağ beyinli" "Sol beyinli insanlar" "Bərabər yarımkürələr"
11.Sinif komandasının birliyi səviyyəsi	Sinif kollektivinin inkişaf səviyyəsi Aktiv sinfinin xüsusiyyətləri Sinifdə şəxsiyyətlərarası münasibətlər. Sosial qrup kimi sinfin xüsusiyyətləri Tələbələrin işə münasibəti. Dərsdə performansı

12. Şəxsiyyətin dəyər yönümlü sferasının mənəvi yönümü	Başqalarına qarşı etik münasibət Özünü qəbul etmək, özünə hörmət etmək, özünə liderlik etmək Şəxsi özünü təkmilləşdirməyə diqqət yetirin Situasiyalarda əxlaqi inanclara əsaslanaraq qərar qəbul etmək bacarığı
13. Dizayn fəaliyyətlərində tələbələrin təcrübəsi	Dizayn bacarıqlarının inkişafı Məqsəd qoyma bacarıqlarının inkişafı Şəxsi inkişaf strategiyasına sahib olmaq Könüllü özünü idarə etmənin inkişafı
14. Tələbə şəxsiyyətinin emosional sferası	Yaradıcı tapşırıqların yerinə yetirilməsi prosesində tələbələrin emosional vəziyyəti Könüllü özünü idarə etmə səviyyəsi Emosional özünütənzimləmə səviyyəsi Şagirdlərin sinir sisteminin möhkəmliyi

Dərsdə fəallığın təmin olunma prosesi ilk növbədə motivasiyanın yaradılması, tədqiqat sualının qoyuluşu və şagirdlərin bu prosesə cəlb edilməsi ilə başlayır. Kollektivlə, qrupla işin pedaqoji, psixoloji, metodik xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması, qiymətləndirmənin obyektiv aparılması şagirdlərin şəxsiyyət kimi yetişməsinə əsaslı şəkildə təsir göstərir. Şagirdlər bu prosesdə yeni bilik və bacarıqlara yiyələnir, öyrənməyi öyrənir, mənəvi keyfiyyətlərini inkişaf etdirir, vətəndaş-şəxsiyyət kimi formalaşırlar. Bu prosesdə müəllimin fasilitator (bələdçi) kimi funksiyalarını yerinə yetirməsi, şagirdlərin fəallığının, müstəqilliyinin təmin olunmasına əlverişli imkanlar yaratması, dərsin gedişini yeni yanaşmalara uyğun tənzimləməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təlim prosesində işin bu istiqamətdə aparılması şagirdləri axtarıcılığa, tədqiqatçılığa, təşəbbüskarlığa, əldə etdiyi faktları dərindən təhlil etməyə, ümumiləşdirməyə, yeni fikirlərini əsaslandırmağa sövq edir. Belə bir iş üslubu öyrənilən problemin şagirdlərin özləri tərəfindən üzə çıxarılmasına, "kəşf" edilməsinə imkanlar yaradır.

Dərsdə müxtəlif xarakterli mətnlər üzərində iş, müzakirə, debat və digər metodlardan məqsədyönlü istifadə öyrənilən məsələnin dərindən mənimsənilməsinə, şagird şəxsiyyətinin inkişafına müsbət təsir göstərir. Hər hansı bir mətn üzərində işləyərkən, həmçinin bu və ya digər məsələdən bəhs edərkən problemin qoyuluşuna uyğun ciddi təhlillər və ümumiləşdirmələr, müqayisələr aparmaq, faktı, hadisəni, prosesi əsaslandırmaq, dəyərləndirmək, qiymətləndirmək, əlaqələndirmək şagirdlərin bilik və bacarıqlarını nümayiş etdirdiklərinin göstəricisi kimi izah edilə bilər. Təlim prosesində bu məsələlərə diqqət etmək, ardıcıllıq və sistemliliyi nəzərə almaq şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi baxımından da əhəmiyyətlidir. Qiymətləndirmədə səviyyələrə uyğunluğun, sadədən mürəkkəbə, asandan çətinə prinsipinin nəzərə alınması da keyfiyyətə təsir göstərir və nəticə etibarilə şagirdlərin mənəvi keyfiyyətləri də inkişaf edir. Bu da şagirdlərin müstəqil həyata hazırlığı, vətəndaş-şəxsiyyət kimi yetkinliyi üçün çox əhəmiyyətlidir. Təlim prosesinin idarə olunmasında demokratikliyə əməl olunması, münasibətlərdə obyektivliyin, tərəflər

arasında bərabərliyin gözlənilməsi ən vacib şərtlərdən biridir. Elmi araşdırmalar və təcrübə göstərir ki, bu gün şəxsiyyətin formalaşdırılmasında ən vacib məsələlərdən biri öyrədici mühitdə bu prinsipə əməl olunmasıdır. Şagirdlərlə müəllimlər, müəllimlərlə valideynlər, yaxud şagirdlərin özləri arasındakı münasibətlər bu prinsip üzərində qurulmalıdır. Əlbəttə, münasibətlərin özünün də bir sərhəd nöqtəsi mövcuddur. Lakin münasibətlər sistemi bərabərlik, əməkdaşlıq, səmimiyyət, aşkarlıq, şəffaflıq, tələbkarlıqla yanaşı qayğıkeşlik, şəxsiyyətin formalaşması naminə inkişaf prinsipləri üzərində qurulduqda arzu olunan nəticəni əldə etmək mümkündür.

Etiraf etməliyik ki, bəzi hallarda münasibətlərdə bu məsələlərə lazımi səviyyədə diqqət yetirilmir. Bəzən şagirdlərlə avtoritar üslubda münasibətlər şagirdlərin inkişafını ləngidir. Onların təlim marağının inkişafına müəyyən maneələr yaradır. Ona görə də ilk növbədə müəllimliyi özünə peşə seçənlərin özünün daim öz üzərində işləməsi, özünütəhsillə məşğul olması, hər zaman innovasiyaları izləməsi vacibdir. Bu gün müəllimlərlə bərabər valideynlər də pedaqoji prosesin iştirakçısı kimi şagird şəxsiyyətinin formalaşmasında böyük məsuliyyət daşıyırlar. Ümumtəhsil məktəbləri üçün hazırlanan yeni dərslik komplektlərində valideynlər üçün də tövsiyələr yer almışdır. Hər bir valideynin öz övladının təhsil mühiti ilə tanış olmaq imkanları genişdir. Əgər valideyn pandemiyadan əvvəl ənənəvi mühitdə müəllimlə əlaqə yaratmaq üçün mütləq məktəbə gəlməli idisə, bu gün məsafədən təhsilin tətbiqi bu əlaqələrin yaradılması şəbəkəsini genişləndirmişdir. Valideyn öz övladının dərslərinə daha çox nəzarət etmək imkanları əldə edir. Bu baxımdan valideyn-müəllim, ailə-məktəb əlaqələrinin daha da gücləndirilməsi vacibdir. Pedaqoji araşdırmalar da göstərir ki, tələblərdə vahidlik şəxsiyyət yetişdirməyin mühüm prinsiplərindən biridir.

Problemin aktuallığı. Fəlsəfi, sosial və tarixi mənbələrin retrospektiv təhlili göstərir ki, şəxsiyyətin inkişafı problemi cəmiyyəti qədim zamanlardan bəri maraqlandırır və öz dövrünün ən aktual problemlərdən biri olaraq qalır. Minilliklər boyu şəxsiyyət ideyası dini inanclarda, fəlsəfədə, sosiologiyada və başqa elmlərdə zənginləşmiş, dərinləşmiş və aydınlaşdırılmışdır.

Problemin yeniliyi. Müasir dərs müəllim və tələbələr arasında ünsiyyət dərsidir. Müasir dünyada kommunikativ səriştə insanın səmərəli həyatı üçün ən vacib olanlardan biridir

Problemin praktik əhəmiyyəti. Sinifdə humanitar və təbiət elmləri fənlərini öyrənərkən şagirdin özünüdərketmə təcrübələrinin daxil edilməsinə şərait yaratmaq olar. Onların məqsədi şagirdin öz fərdiliyini müəyyən etmək, şəxsiyyətinin güclü və zəif tərəflərini müəyyən etmək, öz yaradıcılıq potensialını özünü qiymətləndirmək, özü ilə motivasiyalı “tanışlıq” etməkdir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası // 24 oktyabr 2013-cü il. -Bakı: Qanun, 2015.
2. Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulum) // Azərbaycan müəllimi. −2006, 1 dekabr.
3. Bədiyev S.R. Yeni təlim texnologiyalarından mühazirə mətnləri. −Bakı, Dərələyəz-M., −2009. −200 s.

4. Kalyuzhny, A.A. Psychology of Teacher's Image Formation. / A.A. *Kalyuzhny* // −M: Humanitarian Publishing Center VLADOS, −2004. −p. 222.
5. https://success-teacher.do.am/index/kriterii_sovremennogo_uroka/054

E-mail: mmmdovakonu391@gmail.com
Redaksiyaya daxil olub: 17.04.2024

UOT 159.9

Aytən İlham qızı Alışanlı
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə dissertant
Bakı Dövlət Universiteti
***Orcid**: https://orcid.org/0009-0000-0706-550X*

PSİXOLOGİYADA EMOSİYA VƏ İNTELLEKTİN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ PROBLEMİ

Айтен Ильхам гызы Алышанлы
диссертант по программе доктора философии
Бакинский Государственный Университет

ПРОБЛЕМА ВЗАИМОСВЯЗИ ЭМОЦИЙ И ИНТЕЛЛЕКТА В ПСИХОЛОГИИ

Aytan Ilham Alishanli
doctorial student in the program of doctor of philosophy
Baku State University

THE PROBLEM OF THE RELATIONSHIP BETWEEN EMOTION AND INTELLIGENCE IN PSYCHOLOGY

Xülasə. Məqalədə emosiya və intellektin qarşılıqlı əlaqəsi probleminin psixologiyada elmi-nəzəri və praktiki əhəmiyyəti nəzərdən keçirilir. Psixologiyanın təşəkkül mərhələsindən bu günə kimi geniş bir tarixi dövr ərzində problemin tədqiqi prosesi əsaslı şəkildə izlənilir və təhlil olunur. Eyni zamanda psixoloji fikirdə “sosial intellekt”, “praktiki intellekt”, “emosional intellekt” anlayışlarının formalaşmasından, emosional intellektin müxtəlif modellərinin yaranmasından sonra koqnitiv və emosional-affektiv sferaların qarşılıqlı əlaqəsinin praktiki əhəmiyyəti ilə bağlı yeni yanaşma və konsepsiyaların mühüm məqamları, ümumi və fərqli tərəfləri üzə çıxarılır. Məqalədə problemin müasir dərki və qiymətləndirilməsi ilə bağlı aparılan təhlillərdə bir sıra psixi proseslərin izahında böyük əhəmiyyət kəsb edən məsələlərə xüsusi diqqət yetirilir.

Açar sözlər: *emosiya, intellekt, emosional intellekt, sosial intellekt, praktiki intellekt*

Резюме. В статье рассматривается научно-теоретическая и практическая значимость проблемы взаимодействия эмоций и интеллекта в психологии. От этапа становления психологии до наших дней процесс исследования проблемы фундаментально прослеживается и анализируется на протяжении широкого исторического периода. В то же время, после формирования в психологической мысли понятий «социальный интеллект», «практический интеллект», «эмоциональный интеллект», появления различных моделей эмоционального

интеллекта, выявлены важные моменты, общие и различные аспекты новых подходов связанные с практической значимостью взаимодействия познавательной и эмоционально-аффективной сфер. В статье при анализе современного понимания и оценки проблемы особое внимание уделено вопросам, имеющим большое значение для объяснении ряда психических процессов.

Ключевые слова: *эмоция, интеллект, эмоциональный интеллект, социальный интеллект, практический интеллект*

Summary. The article examines the scientific, theoretical and practical significance of the problem of interaction between emotions and intelligence in psychology. From the stage of formation of psychology to the present day, the process of studying the problem is fundamentally traced and analyzed over a wide historical period. At the same time, after the formation of the concepts “social intelligence”, “practical intelligence”, “emotional intelligence” in psychological thought, the emergence of various models of emotional intelligence, important points, general and various aspects of new approaches related to the practical significance of the interaction between cognitive and emotional-affective spheres. In the article, when analyzing the modern understanding and assessment of the problem, special attention is paid to issues that are of great importance for explaining a number of mental processes.

Keywords: *emotion, intelligence, emotional intelligence, social intelligence, practical intelligence*

Psixologiya elminin formalaşdığı dövrdən bu günə qədər emosiya və intellektin qarşılıqlı əlaqəsi bir sıra elmi anlayışların və psixi hadisələrin dəqiqləşməsi və izahında xüsusi əhəmiyyət daşımasına, müxtəlif yanaşmalara və polemikalara səbəb olmasına görə daim diqqət mərkəzində olan və praktiki əhəmiyyəti ilə seçilən mövzulardandır. Məlum olduğu kimi, psixologiya ilkin olaraq fəlsəfi biliklər çərçivəsində inkişaf edib. Ağıl və hisslərin qarşılıqlı münasibəti kimi psixoloji problem də ilk dəfə antik dövr filosoflarının diqqət dairəsində olub. Psixologiya tarixində bu dövrlə bağlı aparılan ümumiləşdirmədə qeyd olunur ki, affektiv həyat filosoflar tərəfindən daha az dəyərləndirilir və bütövlükdə təfəkkürə tabe etdirilirdi. Məsələn, Sokrat və Platonun təlimlərində əqli sfera emosional-motivasiyalıdan fərqləndirilib və əsas rol “ağıl”a ayrılıb. Platona görə, ağıl və emosiyaların qarşılıqlı əlaqəsi “ağa və kölənin” münasibəti kimidir. Burada ağıl emosiyaların dağıdıcı təsirinə bütövlükdə nəzarət etməlidir. Belə ki, hisslər və emosiyalar həqiqətin dərk olunması yolunda maneələrdir.

Lakin psixologiyaya qədərki dövrdə də bu problemə yanaşmada fərqlilik müşahidə olunur. Məsələn, Platondan fərqli olaraq Aristotel dərketmə prosesində emosiyaların mühüm rolundan bəhs edirdi. Aristotel hesab edirdi ki, intellektual yanaşmalar kimi, emosiyalar da insanın mühakimələrinə təsir göstərir. Onun fikrincə, emosional münasibət göstərmə həm real şəkildə mövcud olan stimulun təsiri ilə, həm də müəyyən situasiyanın qeyri-düzgün dərki ilə bağlı yarana bilər. Bu zaman situasiyanı qiymətləndirmə və interpretasiyasını dəyişməklə emosiyaları idarə etmək olar.

Stoiklər emosiya və intellektin qarşılıqlı əlaqəsi barədə təlimi inkişaf etdirərək emosiyaların mənfi rolunu qeyd edirdilər. Onlar fərdin cəmiyyətə və özünün ondakı yerinə dair səhv mühakimələrini emosiyaların mənbəyi adlandırırdılar. Bu da emosiyaları stimulların koqnitiv qiymətləndirilməsi hesab edən

Aristotelin fikrindən köklü şəkildə fərqlənirdi.

Yeni dövrdə koqnitiv və emosional sferaların qarşılıqlı əlaqəsi məsələləri antoqonist istiqamətlərə: empirizm (F. Bekon, T. Qobs, D. Yum və b) və rasionalizmə (R. Dekart, B. Spinoza və b.) bölünən qnoseoloji təlim çərçivəsində aparılıb. Birinci istiqamətin nümayəndələri biliyin yeganə mənbəyi kimi hissi təcrübəni, ikincilər isə ağılı göstəriblər. Beləliklə artıq XVII əsrdə təfəkkürdə ağıl və hisslərin yerini müəyyənləşdirməyə cəhdlər edilib. Həmin dövrdə rasionalizmin əsas nümayəndəsi R. Dekart sayılırdı. Dekartın rasionalist metodunun mahiyyəti iki əsas müddəadan ibarətdir. Birincisi, Dekarta görə, idrakın əsasında intellektual intuisiya dayanmalıdır. İkincisi, ağıl deduksiya əsasında bu intuitiv baxışlardan bütün vacib nəticələri çıxarmalıdır. Dekartın fikrincə, nəticə hər zaman aydın və dəqiq olmadığına görə, deduksiya vacibdir (4).

Bu metodologiyanın inkişafını filosof B. Spinozanın tədqiqatlarında görmək olar. Spinoza emosional təzahürləri iki tipə ayırırdı: ehtiras və emosiyalar. Ehtiras şüurda hər hansı aydın ideya ilə, daha dəqiq desək bilik və prinsiplərlə bağlı olmayan hissdən ibarətdir. Emosiyalar isə hisslərin və koqnisiyaların cisimlər arasındakı əlaqənin dərk olunması yolu ilə əldə edilən nəticəsidir. O, təxəyyül adlandırdığı hissi təsəvvürləri kəskin şəkildə dərketməyə qarşı qoyur. Spinozaya görə, hissi təsəvvürlər biliklərin ilk, aşağı növünü yaradır. Biliklər qavrayışın iki yolu ilə yaranır. Onlardan birincisini B. Spinoza qeyri-müəyyən, nizamsız təcrübə adlandırır. Bu təcrübə insan həyatının geniş sferasını əhatə edir. Çünki heç bir insan belə təcrübəsiz keçinə bilməz. Lakin təcrübi biliklərlə əldə olunan həqiqət və ya ideyaların nəzəri dəyəri böyük olmur. Etibarlı biliklər yalnız dərketmənin ikinci yolunu təşkil edən düşüncə və ağıl mərhələsində mümkündür.

Beləliklə, əgər empirik F. Bekon hər zaman ideyaların hissi məzmununu qeyd edirsə, rasionalist B. Spinoza onların məntiqi təbiətini vurğulayır. Onun fikrincə, yalnız mühakimələrin məntiqi bağlılığı, sistemliliyi insanı adekvat biliklərə gətirib çıxarmağa qadirdir. Empirizmin digər bir nümayəndəsi D. Yum şüura xidmət edən koqnitiv proseslərə emosiyaların təsirindən söz açır. O, insanın özünə hədsiz eqosentrik marağını ehtiva edən şəfqəti ən vacib insan emosiyası hesab edirdi.

Beləliklə, Yeni dövrün filosofları üçün emosiya və ağılın qarşı-qarşıya qoyulması xarakterikdir və bu da sonrakı yüzilliklər ərzində filosoflar və psixoloqlar üçün ənənə halını alıb. Onlar intellekt və emosiyaların qarşılıqlı əlaqəsindən bəhs edərkən bunu ilk növbədə əqli funksiyaların affektiv sfera üzərində dominantlığı kimi izah edirdilər. İntellektin hisslərə nisbətən üstün mövqe tutması ilə bağlı rasionalist baxış fəlsəfədə, sonralar isə psixologiyada üstünlük təşkil etməyə başlamışdır. Lakin XIX əsrin ortalarında Qərbi Avropa fəlsəfəsində ön plana irrasionalist konsepsiyalar çıxır. Əgər rasionalizm insan aktivliyinin rasional-məqsədyönlü formalarını önə çəkirsə, irrasionalizm də mənəvi olanı spontan, qeyri-iradi impulslarla, subyektin emosional-iradi, mənəvi-praktiki strukturları ilə eyniləşdirir. Rasionalizm sistemindəki dünyaya nəzəri-dərketmə yanaşmasının qarşısına irrasionalizm mənəvi-praktik olanı qoyur. Rasionalizm üçün xarakterik olan subyekt-obyekt münasibətlərini irrasionalizm subyekt-subyekt münasibətləri ilə əvəzləyir. İnsan başlıca olaraq ünsiyyət (kommunikasiya) subyekti kimi nəzərdən keçirilir.

Həyat fəlsəfəsinin nümayəndələri olan V. Diltey, Q. Zimmel və b. həyatı iradə, həvəs, hiss-həyəcan faktları kimi müəyyənləşdirirlər. Onlar qeyd edirlər ki, "həyat təcrübəsi"nin düşüncəyə aiddiyyatı yoxdur, o irrasionaldır.

Rasionalizmlə müqayisədə irrasionalizm üçün emosiya və intellektin uyğunsuzluğu xarakterikdir. İrrasionalizmdə qnoseoloji yox, aksioloji yanaşma üstünlük təşkil edir və əsas prioritet intellektlə deyil, mənəvi dəyərləndirmə qabiliyyətinə verilir. İrrasionalizm fəlsəfəsinin daha bir əsas cəhəti intellektin gerçəkliyi əksetmə vasitəsi kimi inkarıdır. Dünyanın həqiqi dərki emosiyalar, intuisiya və inam sayəsində baş verir.

Beləliklə, fəlsəfədə emosiya və intellektin qarşılıqlı əlaqəsinə iki əsas baxış mövcuddur. Rasionalist yanaşma üçün intellektin emosiyalar üzərində dominantlığı xarakterikdir. İrrasionalizmdə isə affektiv sferanın prioritet olması vurğulanır. Lakin fəlsəfi fikirdə dominant olan ümumi ideya bu psixi funksiyalar arasında mürəkkəb münasibətlərin mövcudluğunun təsdiq edilməsidir.

Psixologiya XIX əsrin sonunda müstəqil elm sahəsi kimi formalaşdı və dərhal da emosiyaların ciddi şəkildə öyrənilməsinə başlanıldı. Məsələn, V. Vundt hisslərin üçölçülü nəzəriyyəsini (1880) yaratdı. Bu nəzəriyyədə emosiyalar aydın şəkildə təsəvvürlərə təsir edən daxili dəyişmələr kimi qiymətləndirilirdi. Belə alınırdı ki, emosiyalar istənilən fizioloji prosesin mənbəyi rolunu oynayır.

XX əsrin əvvəllərində tədqiqatçıların intellekt məsələlərinə marağı kəskin şəkildə artdı. Lakin bu sahədə çalışan A. Bine, Ç. Spirmen, L. Terstoun kimi psixoloqlar intellektin şəxsiyyət xarakteristikasından asılılığını nəzərə almaq istəmirdilər. 1908-ci ildə alman alimi Q. Mayer tərəfindən psixikanın emosional və koqnitiv sferaları arasında qarşılıqlı əlaqəni ehtimal edən model təklif olundu. O, "məntiqi" və "emosional" təfəkkürü fərqləndirir, ikincini praktik təfəkkürlə, yəni insanın adi həyat tərzi ilə bağlayırdı.

Emosiya və intellekt arasındakı əlaqənin müəyyən dərəcədə etiraf olunmasına baxmayaraq, əksər tədqiqatlarda onlar yenə də ayrılıqda öyrənilirdi. 1930-cu illərin sonunda R.L. Torndayk və S. Şteyn tərəfindən ilk dəfə sosial intellekt anlayışı irəli sürüldü. Tədqiqatçılar onu, "insanları anlamağın, insani münasibətlərdə müdrik davranmağın ümumi bacarığı" kimi izah etdilər (9). Onun ölçülməsi imkanı barədə qənaət əldə olundu. İntellektin çoxtərəfliliyi ideyası D. Veksler (1958) tərəfindən inkişaf etdirildi. D. Veksler ümumi bacarıqların "qeyri-intellektual" aspektlərini qeyd etdi. O, bu ad altında fərdin psixikasının affektiv-tənzimləyici komponentlərini nəzərdə tuturdu (9).

Bəzi tədqiqatçılar sosial intellektin özünəməxsusluğunu insan davranışı nəzəriyyəsini öyrənməklə başa düşməyə çalışıblar. Sternberq və onun kolleqaları davranışın müxtəlif növlərindən hansının akademik, hansının gündəlik intellektə aid olduğunu göstərməyi mütəxəssislərdən və diletantlardan xahiş etmişdilər. İntellektin hər bir tipinin qiymətləndirilməsinin analizi sosial mötəbərlik amilini müəyyənləşdirməyə imkan verdi.

Ötən əsrin sonlarında Kosmitski və Con sosial intellekt anlayışına aid olan əksliklərı aradan qaldırmağa cəhd göstərdilər. Onlar sosial intellekt konsepsiyasında əsas olan yeddi tərkib hissəsi müəyyən etdilər. Bunlar həm koqnitiv (perspektivin qiymətləndirilməsi, insanları başa düşmək, sosial qaydaları bilmək, ətrafdakılarla münasibətdə açıqlıq), həm də gündəlik (insanlarla iş görə

bilmək qabiliyyəti, sosial uyğunlaşma, şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə istilik) elementlərdir. Sosial intellektin öyrənilməsi zaman-zaman tədqiqatçıların diqqətindən kənar qalıb. Bu da sosial intellektin sərhədlərini müəyyən etmək, onu akademik və ya mücərrəd olandan ayırmaq cəhdlərinin uğursuzluğu ilə şərtlənir. Bu sərhədlərin müəyyənləşməsindəki çətinliklər sosial intellektin koqnitiv aspektlərinə üstünlük verən yanaşmalar və əsasən verbal qiymətə aid olan metodlarla əlaqələndirilir. Torndayk və digər tədqiqatçılar sosial intellektin çoxölçülü təbiətini etiraf ediblər. Lakin son vaxtlara kimi onun tədqiqində koqnitiv aspektlərə, o sıradan sosial qavrayışa daha çox diqqət ayrılıb. Bu koqnitiv xarakteristikaları müəyyən etmək üçün tədqiqatçılar verbal ölçmənin nəticələrinə əsaslanıblar. Həmçinin sosial intellektlə bağlı gündəlik aspektlərin qiymətləndirilməsi də verbal metodların (məsələn, özünühesabat) köməyi ilə həyata keçirilib. Ədəbiyyatın qısa icmalından aydın olur ki, sosial intellektin müəyyənləşməsində gündəlik və ya qeyri-verbal vasitələrə üstünlük verən tədqiqatçılar verbal və ya koqnitivə əsaslananlardan daha çox uğur qazanıblar.

Koqnitiv və emosional proseslərin qarşılıqlı münasibəti problemi xüsusən təfəkkür psixologiyası sahəsində özünü qabarıq büruzə verir. Hələ psixologiyanın ilkin mərhələsini təmsil edənlər də insan təfəkküründə emosional komponentlərin mövcudluğu faktını inkar edə bilmirdilər. Məsələn, E. Bleyer patoloji analizə əsaslanaraq təfəkkürü autistik və realistə ayırırdı. Bir qayda olaraq, emosional təfəkkür adi həyatdakı fəaliyyətlə, intellektual isə elmi dərketmə ilə əlaqələndirilirdi. E. Bleyerə görə autistik təfəkkürün məqsədlərinə affektlərin təsirindən asılı mexanizmin köməyi ilə çatmaq olur. Belə təfəkkür növü səhv anlayışlar, simvollarla fəaliyyət göstərir, müvəqqəti münasibətləri inkar edir. Realistik təfəkkürün məqsədi ətraf aləmin düzgün dərkini yaratmaq, həqiqəti tapmaqdır. Autistik funksiyalar məmnunluq affekti ilə boyanmış təsəvvürlər yaratmağa, əks təsəvvürləri sıxışdırmağa cəhd edir. Bu müəllifə görə, aralarındakı əksliklərə baxmayaraq, autistik və adi təfəkkür arasında dəqiq sərhəd yoxdur.

XX əsrin ikinci yarısında emosiyaların koqnitiv nəzəriyyələri yarandı. Onlardan daha geniş yayılanı S. Şexterin emosiyaların koqnitiv-fizioloji nəzəriyyəsi oldu. Şexter hesab edirdi ki, insanın emosiyaları təkcə müəyyən stimulların və onların yaratdığı fizioloji dəyişikliklərin yox, keçmiş təcrübənin, eləcə də hazırda mövcud olan tələbat və maraqların təsirinə məruz qalır.

XX əsrin 60-cı illərindən sonra emosiya və intellektin qarşılıqlı əlaqəsinin öyrənilməsinə maraq artdı. Nəticədə emosional və koqnitiv proseslərin səmərəli qarşılıqlı əlaqəsi barədə hələ psixologiyanın təşəkkül dövründə irəli sürülən fikir və mülahizələr öz təsdiqini tapmağa başladı. 1970-ci illərdə ABŞ-də təfəkkürün informasiya nəzəriyyəsi meydana çıxdı. Q. Saymon belə bir tezisi əsaslandırdı ki, "təfəkkürün motivasiyalı və emosional tənzimlənməsi informasiya prosesi sisteminə daxil edilə bilər" (6). Bu zaman müəllif faktiki olaraq emosional tənzimləməni məqsədin əldə olunması və ya əldə olunmaması halında davranış alt proqramının kəsilməsi mexanizmi ilə eyniləşdirir. Orqanizmin daha güclü, təxirə salınmaz tələbatlarının aktuallaşması bu kəsilmənin əsası olur. Belə yanaşmada fəaliyyətin tənzimləyiciləri kimi emosiyaların psixoloji əhəmiyyəti bütünlüklə bağlı qalır.

1980-ci illərin sonu – 1990-cı illərin əvvəlində Qərb

psixologiyasında əqli fəaliyyətin emosional tərkibinə marağın intibah dövrü başlayır. Harvard psixoloqu H. Qardnerin təsnifatında intellekt yeddi variantda təqdim olunur: məkan, motor, musiqi, linqvistik, riyazi-məntiqi, şəxsiyyətlərarası və şəxsiyyətdaxili. Onun fikrincə, sinir sisteminin işində onların hər birinə uyğun gələn, müəyyən informasiyanın – verbal, məkan və s. emalında ixtisaslaşan altsistemlər var. H. Qardnerin təsəvvürünə görə, təlim və məşqlər intellektin baza gücünü artırmağa qadir olmasa da, bir qayda olaraq intellektual potensialın artırılmasında həlledici rol oynaya bilir (11).

Ümumiyyətlə, XX əsrin sonlarında intellektin qeyri-akademik formalarına marağın artdığını müşahidə edirik. Onların tədqiqi üçün mübahisəli olsa da bir sıra dəyərli, qismən bir-birini təkrar edən konsepsiyalar irəli sürülüb. Onlardan biri Sternberqin praktik intellekt konsepsiyasıdır. Onunla yanaşı sosial intellekt, emosional intellekt, şəxsiyyətdaxili, şəxsiyyətlərarası intellektlər barədə təsəvvürlər də formalaşır. Cons və Dey intellektin praktik əhəmiyyət daşıyan müxtəlif konsepsiyalarının oxşarlığını qeyd ediblər. Onlar hesab edirdilər ki, praktik, sosial və emosional intellekt anlayışlarının əsasında təsviri və metodik biliklər, eləcə də bilikləri bərpa etmək və problemləri həll etmək qabiliyyətləri dayanır (12).

Praktik intellektin ("empirik ağılın") digər müasir tədqiqatçısının – S. Epşteynin konsepsiyası emosiya və təfəkkürün əlaqəsi xarakteristikasına daha inkişaf etmiş yanaşmalardan biridir. O öz nəzəriyyəsində emosiyaların təfəkkürə təsiri mexanizmini açır, intellektin və bütövlükdə şəxsiyyətin uğurlu fəaliyyəti üçün emosional vəziyyətlərin tənzimlənməsi vacibliyini sübut edir.

S. Epşteyn hesab edir ki, insanda iki növ intellekt var. "Biz rasional intellektlə yanaşı, digərinə də malikik. Onu İQ-in köməyi ilə ölçmək mümkün deyil". S. Epşteyn intellektin bu növünü "empirik ağıl" adlandırır. "Əgər biz rasional təfəkkür vərdişlərini mücərrədləşdirmə və analizin köməyi ilə əldə ediriksə, empirik ağıl bilavasitə təcrübədə təkmilləşir. Rasional metod problemləri məntiqi sıralamanın köməyi ilə həll etməyə cəhd göstərir, empirik isə intuitiv müdrikliyə əsaslanır. Empirik ağıl rasionala nisbətən bizim emosiyalarımızla daha sıx bağlıdır" (10). Empirik ağıl həyat təcrübəsi ilə qırılmaz şəkildə əlaqəlidir. O cari hadisələrin fasiləsiz interpretasiyası və uyğun reaksiyaların müəyyənləşdirilməsi ilə məşğuldur. Eyni zamanda informasiyanı sürətlə, effektiv və intuitiv emal edir. Hərçənd ki, rasional nöqteyi-nəzərdən bu hər zaman düzgün alınmır.

S. Epşteyn həmçinin rasional və empirik ağılın üstünlüklərindən istifadə etmək qabiliyyəti barədə konstruktiv təfəkkür konsepsiyasını irəli sürüb. Emosiyaların idarə olunması və davranışın idarə olunması konstruktiv təfəkkürün iki mühüm komponentidir. Onlar birlikdə hisslərin daxili dünyası və hadisələrin xarici aləmi ilə affektiv qarşılıqlı əlaqə yaratmaq bacarığını müəyyən edir. S. Epşteyn neqativ hisslərin öhdəsindən uğurlu gələn emosional müvazinətli insanlar təsvir edir. Onları düşüncənin sakitliyi, stressin aşağı səviyyəsi, toparlanmaq bacarığı xarakterizə edir. Onlar uğursuzluqlara qarşı həddindən artıq həssas deyillər və onlardan asılı olmayan şeylər barədə narahat olmurlar. Onlar özlərinə və digərlərinə həddindən artıq tənqidi yanaşmırlar, xoşagəlməz hadisələr əsasında hədsiz ümumiləşdirmələr aparmırlar" (10). S. Epşteynin konsepsiyasında konstruktiv təfəkkür emosional və

rasionalın ətraf aləmə uyğunlaşmanı təmin edən effektiv qarşılıqlı əlaqəsidir.

Bütövlükdə qeyd etmək lazımdır ki, emosiya və intellektin qarşılıqlı əlaqəsi problemi XX əsrin sonuna kimi nəzəri və xüsusən praktiki planda kifayət dərəcədə işlənilməyib. Təfəkkürün emosional tənzimlənməsi problemi nəinki tədqiqatların prioritet istiqamətlərinə daxil edilməyib, ümumiyyətlə diqqətdən kənarda qalıb.

Emosional və koqnitiv proseslərin səmərəli qarşılıqlı fəaliyyəti ilə bağlı ehtimallar bir sıra tədqiqatlarda öz əksini tapıb. Depressiyaların şüurun realistliyinə təsirinin, əhvalın dəyişilməsinə meylliliklə kreativlik arasında qarşılıqlı əlaqənin, emosional özünütənzimləmə bacarığının öyrənilməsini (R. Lazarus, L. Şpits, F. Danes, K. Şerer və b) bu sıraya aid etmək olar. 1970-1980-ci illərdə özündə əhvalı və mühakiməni birləşdirən "koqnitiv halqa"nın mövcudluğu ehtimalı yaranır. Onun mahiyyəti bundan ibarətdir ki, mənfi emosiyalar neqativ fikirlər yaradır və onlar da öz növbəsində emosional həyəcanların intensivliyini artırır. Eyni zamanda müsbət emosiyalar pozitiv fikirləri aktivləşdirir.

XX əsrin sonlarında psixologiyada "emosional intellekt" anlayışının formalaşması və inkişafı emosiya və intellektin qarşılıqlı əlaqəsinə yeni bir konseptual baxış bucağının yaranmasına səbəb oldu. 1990-cı ildə iki amerikan tədqiqatçısının – C. Mayer və P. Saloveyin Eİ konsepsiyasının təsvir olunduğu məqaləsi çap olundu. P. Salovey və C. Mayer hesab edirdilər ki, "İnsan təbiəti rasional hesablama ilə məhdudlaşmır. Emosiya və intellektin qarşılıqlı əlaqələrinin çox müxtəlif olmasına baxmayaraq, onlardan yalnız bir neçəsi bizi həqiqətən də ağıllı edir. Bu qarşılıqlı kəsişmə və təsirin kifayət qədər məhdud sahəsini emosional intellekt kimi müəyyənləşdirmək olar" (13). Emosiyalarla intellektin bu "qarşılıqlı kəsişmə və təsir sahəsini" Eİ-nin qabiliyyətlər modelinin müəllifləri olan C. Mayer, P. Salovey və D. Karuzo emosiyaları müəyyənləşdirmək (identifikasiya) və ifadə etmək, müəyyən emosiyaları doğurmaq və onların koqnitiv sistemə necə daxil olmasına və koqnisiyanı dəyişdirməsinə nəzarət etmək, emosiyaları dərk etmək və onları idarə etmək bacarıqları kimi təqdim edirlər. Eİ-nin qarışıq modellərində (D. Qoulmen, R. Bar-On və b.) isə emosional intellekt şəxsiyyət xarakteristikaları ilə qarşılıqlı əlaqədə təqdim olunur. Bu baxımdan Rusiyalı tədqiqatçı D.V. Lyusinin yanaşması da maraq doğurur. Onun fikrincə, emosiyaların dərki və idarə olunması bacarıqları şəxsiyyətin emosional sferaya ümumi istiqamətlənməsi ilə (insanların daxili dünyasına maraq, davranışın psixoloji analizinə meyl) sıx bağlıdır. Buna uyğun olaraq, emosional intellekt ikili təbiətə malikdir. O bir tərəfdən koqnitiv bacarıqlarla, digər tərəfdən şəxsiyyət xarakteristikaları ilə bağlıdır (7).

Beləliklə, emosional intellekt fenomeninin kəşfi koqnitiv və affektiv proseslərin təbiəti, onların qarşılıqlı əlaqəsi barədə təsəvvürlərin inkişafının nəticəsidir. Bu prosesdə mühüm nailiyyətlər bunlardır: emosiyalar barədə təsəvvürlərin zənginləşməsi (onlara şüurun alt sistemlərindən biri kimi, motivasiya faktoru kimi baxılmağa başlanıldı); intellekt haqqında təsəvvürlərin genişlənməsi (intellektual təzahürlərin çoxtərəfliliyi ideyası, sosial intellektin kəşfi); emosiyalar və intellektə aid tədqiqatlarda affektiv və koqnitiv proseslərin birliyi və səmərəli qarşılıqlı fəaliyyətinə dair yeni konsepsiyaların və yanaşmaların irəli sürülməsi.

Emosiya və intellektin qarşılıqlı əlaqəsi probleminin tədqiqi prosesini izləməklə belə bir qənaətə gəlmək olar ki, gələcək araşdırmalar üçün müəyyən nəzəri-metodoloji əsasların yaradılmasına baxmayaraq, koqnitiv və affektiv proseslərinn təbiəti, spesifikliyi, qarşılıqlı təsir mexanizmləri barədə yekdil və aydın elmi təsəvvürlərin formalaşmasına böyük ehtiyac duyulur. Emosiya və intellektin qarşılıqlı təsir və əlaqəsinə dair əsaslı nəticələrin əldə olunması sosial intellekt və emosional intellekt anlayışlarının mahiyyəti və tərkib hissələri barədə aydın təsəvvürlərin formalaşması baxımından da mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Problemin aktuallığı. Emosiya və intellektin qarşılıqlı əlaqəsi psixoloji tədqiqatların prioritet istiqamətlərindən, elmi-praktiki dəyəri ilə seçilən mövzularından biridir. Koqnitiv və emosional sferaların bağlılıq dərəcəsinin və bir-birinə təsir imkanlarının tədqiqi bir sıra elmi anlayışların dəqiqləşməsində, bir çox mürəkkəb psixi proseslərin izahında və qiymətləndirilməsində xüsusi rola və əhəmiyyətə malikdir. Emosiya və intellektin qarşılıqlı təsir mexanizmlərinin tam aydınlaşmaması səbəbindən müasir psixologiyada bu problem öz aktuallığını qoruyub saxlayır. **Problemin elmi yeniliyi.** Məqalədə psixologiya elminin təşəkkül mərhələsindən bu günə qədər emosiya və intellektin qarşılıqlı əlaqəsinə dair tədqiqatların, müxtəlif yanaşma və qiymətləndirmələrin sistemli təhlili aparılmış, müvafiq nəticələr əldə olunmuşdur.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Müasir psixologiyada emosiya və intellektin qarşılıqlı əlaqəsinin yeri və rolunu müəyyənləşdirmək baxımından onun mahiyyəti, funksiyası, təsir mexanizmləri barədə ətraflı təsəvvürə malik olmaq vacibdir. Məqalədən ali məktəb müəllimləri, tələbə və magistrantlar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat:

1. Əlizadə, Ə.Ə. İdrak prosesləri və hisslər. Psixopedaqoji məsələlər / Ə.Ə. Əlizadə. −Bakı: 2006. −346 s.
2. Əliyeva, K.R. Şəxsiyyətin formalaşmasında emosional intellektin rolu: Monoqrafiya / K.R. Əliyeva. −Bakı: Şərq-Qərb; −2023. −248 s.
3. Hüseynova, G.Q. Emosiyaların psixologiyası: Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti / G.Q. Hüseynova, Y.Ə. Vəliyeva. −Bakı, 2022. −284 s.
4. Алексеев, П.В. Философия: учебник. / П.В. Алексеев, А.В. Панин. – Изд. 3-е, перераб. и доп. – М.: ПБОЮЛ Грачев С.М., –2000. – 608 с.
5. Гоулман, Д. Эмоциональный интеллект. / Д. Гоулман. –М: АСТ Москва, – 2009. – 478 с.
6. Карпов, А.В. Психология эмоционального интеллекта: теория, диагностика, практика: монография / А.В. Карпов, А.С. Петровская; Яросл. гос. ун-т. – Ярославль : ЯрГУ, – 2008. – 344 с.
7. Люсин, Д.В. Социальный и эмоциональный интеллект: от моделей к измерениям / Д.В. Люсин, Д.В. Ушаков. – М.: Институт психологии РАН, – 2009. – 347 с.
8. Р. Дж. Стернберг, Дж. Б. Форсайт, Дж. Хедланд и др. Практический интеллект — СПб.: Питер, –2002. — 272 с.
9. Ушаков, Д.В. Социальный и эмоциальный интеллект: надежды, сомнения, перспективы / Д.В. Люсин, Д.В. Ушаков. – М.: Институт психологии РАН, – 2009. – 347 с.
10. Epstein, S. Constructive thinking: A broad coping variable with specific components / S. Epstein, P. Meier // Journal of Perso- nality and Social Psychology. – 1989. – V. 57. – P. 332–350.
11. Gardner, H. Multiple intelligence / H. Gardner. – N.Y., 1993.

12. Jones, K. & Day, J. D. Discrimination of two aspects of cognitive social intelligence from academic intelligence. Journal of Educational Psychology, 1997. P. 89, 486-497.
13. Mayer, J. Emotional Intelligence: Theory, Findings and Im- plications / J. Mayer, P. Salovey, D. Caruso // Psychological Inquiry, 2004. – V. 15, № 3. – P. 197–215.

E-mail: alishanli.aytan.ilham@bsu.edu.az
Redaksiyaya daxil olub: 23.04.2024

UOT 159.9

Günay Hümbət qızı Məmmədzadə
Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutunun
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorantı,
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin
Sosial-mədəni fəaliyyət kafedrasının müəllimi
***Orcid:** https://orcid.org/0000-0002-8484-1792*

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ BULLİNQ HALLARI VƏ ONUN ARADAN QALDIRILMASI PROBLEMİNİN ÜMUMPEDAQOJİ MƏSƏLƏLƏRİ

Гюнай Гумбат гызы Мамедзаде
докторант по программе доктора философии
Института Образования Азербайджанской Республики,
преподаватель кафедры Социально-культурной деятельности Азербайджанского
Государственного Университета Культуры и Искусств

СЛУЧАИ БУЛЛИНГА В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ И ОБЩЕПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ПРОБЛЕМЫ ИХ УСТРАНЕНИЯ

Gunay Humbat Mammadzada
doctoral student of the doctor of philosophy program of the
Institute of Education of the Republic of Azerbaijan,
teacher of the department of Social and cultural activities of
the Azerbaijan State University of Culture and Arts

GENERAL PEDAGOGICAL ISSUES OF BULLYING AT SCHOOLS AND ITS ELIMINATION WAYS

Xülasə. Məqalədə bullinqin nə olduğu, onun yaranma səbəbləri, bullinqin qarşısının alınması üçün atıla biləcək addımlar haqqında danışılır, məktəblərin bəlasına çevrilmiş bullinq hallarından bəhs olunaraq, bu haqda tədqiqat aparmış dünyanın bir sıra alimlərinin yanaşmalarına toxunulur. Burada bullinqin şagirdlərin həyatına göstərdiyi mənfi təsirlərə diqqət çəkilərək, Azərbaycan məktəblərində də geniş yayılmış bullinq hallarının nə kimi nəticələr yaratdığı vurğulanır və bu halların qarşısının necə alına biləcəyi araşdırılır. Tədqiqat işində ümumtəhsil məktəblərində bullinqin qarşısının alınmasında məktəb idarəçilərinin üzərinə düşən vəzifələr haqqında danışılarkən düzgün tərbiyə modelinin qurulması və maarifləndirmə məsələsi önə sürülür.
***Açar sözlər:** məktəb, bullinq, buller, qurban, həll yolları, idarəçilik.*

Резюме. В статье говорится о том, что такое буллинг, причины его возникновения, способы, которые можно предпринять для предотвращения буллинга, случаи буллинга, а также уделяется внимание мнениям мировых ученых, занимающихся проблемой буллинга. Здесь, обращая внимание на негативное влияние буллинга на жизнь учащихся, подчеркивается, какие последствия имеют массовые случаи буллинга в азербайджанских школах и как эти случаи можно предотвратить. В исследовательской работе, говоря об обязанностях администрации школы по предотвращению буллинга в общеобразовательных школах, выдвигается вопрос о создании правильной модели обучения и воспитания.
Ключевые слова: *школа, буллинг, буллер, жертва, способы решения, управление.*

Summary. The article deals about what bullying is, its causes, and solutions that can be taken to prevent bullying. The article mentions the cases of bullying that have become a scourge of modern schools, and touches upon the approaches of a number of scientists of the world who have conducted research on this issue. Here, paying attention to the negative effects of bullying on students' lives, it is emphasized what kind of consequences the widespread cases of bullying in Azerbaijani schools have and how these cases can be prevented. In the research work, is talked about the duties of the school management in preventing bullying in secondary schools.
Keywords: *school, bullying, buller, victim, solutions, management.*

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Uşaq Hüquqları Konvensiyası bütün uşaqların hər hansı formada zərər və sui-istifadədən müdafiə olunmaq hüququnu təsbit edir və dövlətlərin üzərinə uşaq hüquqlarının qorunması sistemlərinin yaradılmasını təmin etmək öhdəliyi qoyur. (Uşaq Hüquqları Konvensiyası 1989)

Hər bir dövlətin sosial siyasətinin əsas vəzifələri bütün uşaqların yaşaması, inkişafı, tərbiyəsi və təhsili üçün əlverişli şəraitin təmin edilməsi ilə yanaşı onların zorakılıq hallarından qorunmasını təmin etməkdir. Zorakılıq halları uşaqların həyatının istənilən sahəsində baş verə bilir. Məktəb də bu sahələrdən biridir.

Məktəb uşaqların təhsil almaq hüquqlarını təmin etməkdə əsas rol oynayan, eyni zamanda onların təlim və tərbiyəsi ilə məşğul olan məkandır. Əgər məktəbin birinci vəzifəsi dövrün bilik və bacarıqlarını təhsilalanlara çatdırmaqdırsa, ikinci vacib vəzifəsi isə təhsilalanların şəxsiyyət kimi yetişməsini təmin etmək, dövrün və cəmiyyətin tələblərinə uyğun şəkildə formalaşdırmaqdır. Məktəbin bir digər vəzifəsi də təhsilalanların və təhsilverənlərin təhlükəsizliyini qorumaqdır. Lakin son illər məktəblərdə baş verən neqativ halların artması məktəblilərin təhlükəsizlik məsələsini sual altına alır. Bu halların içində bullinqi xüsusi qeyd etməliyik.

Bu gün məktəblərdə bullinq məsələsi dünyaca geniş yayılıb. Uşaqlara Qarşı Zorakılıq üzrə Dünya Hesabatında qeyd edilir ki, məktəblərdəki hər 10 uşaqdan biri zorakılığa məruz qalır və bu rəqəm ilbəil artmaqdadır. Bəs bullinq halları ilə necə mübarizə aparmalıyıq, bu kimi halların qarşısını almaq üçün hansı addımlar atmalı, nə kimi qanun layihələri hazırlamalıyıq?

Bullinqə qarşı mübarizə aparmaq üçün ilk olaraq məfhumun nə olduğunu anlamalı, eyni zamanda hansı halların bullinq sayıldığını dəqiqləşdirməli, məktəblərdə bullinqin yaranma səbəblərini öyrənməli, bullerlərlə qurbanların psixoloji vəziyyətini fərqləndirməli, sonra isə

bu halla mübarizə üsulları yaradılmalıdır.

Bullinq ingilis sözü olub qorxutmaq, təhqir etmək, təcavüz etmək mənasına gəlib, fərqli fiziki və ya mənəvi gücə malik, eyni və ya müxtəlif yaş qrupundan olan şagirdlərin bir-birinə etdiyi fiziki, psixoloji və sözlü təzyiqdir.

UNİCEF-ə görə bullinq uşaqların incidilməsinə səbəb olan ixtiyari və təkrar olaraq törədilmiş aqressiv davranışdır. Çevlik Akara görə bullinq daha çox güc əldə etmək üçün təzyiq yolu ilə edilən istənilən neqativ haldır. (Çevlik, 2013:12). Rigbi K.-ya görə, bullinq stress yaradan fenomen olub, uşağın sosial və mental həyatına bir sıra mənfi təsirlər göstərir. (Rigby, 2017: 58) Kreyq və Peplerə görə isə bullinq qurbanda mənəvi-psixoloji yaralar açan, davamlı psixoloji, fiziki sözlü şiddətlə təkrarlanan və məqsədi pis olan bir davranışdır. (Kreig and Pepler, 2003: 575)

Vacib məsələlərdən biri də hansı halların bullinq sayılmasıdır.

Olveusa görə bullinq aralarında fiziki və mənəvi cəhətdən güc natarazlığı olan bir və ya bir neçə şəxsin, zəif tərəfə mütəmadi və istəyərək fiziki, sözlü və psixoloji təzyiqidir və bir hərəkət o zaman bullinq sayılır ki;

1. O qəsdən, zərər vermək məqsədilə aparılsın; 2. Bu davranışlar təkrarlansın; 3. Bullinqə məruz qalanla törədən arasında güc disbalansı olsun. (Olveus, 1993: 12)

Bullinq məsələsində diqqət edilməli əsas hissə bullinqin məqsədyönlü şəkildə törədilməsidir. Bu düşünülmüş, planlaşdırılmış, davamlı olaraq edilən neqativ davranış formasıdır.

Məktəblərdə baş verən bullinq halları şagirdlərin təhsil həyatına olduqca mənfi təsir göstərir. Bullinq şagirdlərdə bir sıra neqativ hisslər yaradır. Bullinqə məruz qalan şagirdlər özlərini məktəbdə təhlükəsiz hiss etmirlər, yaşıdları, sinif yoldaşları ilə ünsiyyət qura bilmir, utancaq olur, özlərini ifadə edə bilmir, asosial həyat tərzi keçirir, ətrafdakılara etibar etmirlər. Bu kimi hallar isə nəticə etibarilə şagirdlərin təhsilalma səviyyəsini aşağı salır.

Del Rio və Baumana görə bullinq məktəb həyatına və şagirdlərin öyrənmə bacarığına mənfi təsir edir. Şagird məktəbdə özünü təhlükəsiz hiss etməzsə, bullinqə məruz qalarsa, onu fiziki və mənəvi cəhətdən risk altına salan məktəb mühitini sevməz, hər vəchlə uzaqlaşmağa çalışar və beləliklə, məktəblərdə sağlam təhsil mühiti yaranmaz. (Del and Bauman, 2005: 430)

Bəs bullinqi yaradan səbəblər nədir? Nəyə görə hər hansı bir uşaq və ya uşaq qrupları, digərlərini təzyiqə məruz qoymağa çalışır, məqsədli şəkildə ona fiziki və ya mənəvi cəhətdən zərər vermək istəyir?

Aparılan bir sıra araşdırmalara görə bunun təkcə bir səbəbi yoxdur. Buraya ailədən gələn zorakılıq və ya doğru olmayan tərbiyə forması, şagirdlərin psixoloji pozuntuları, uşağın sosial əhatəsi, uşağın baxdığı və təsirinə düşdüyü bir sıra oyunlar, proqramlar və s. aiddir.

Z. Koçun apardığı elmi araşdırmalar göstərir ki, şagirdlərin ailələrindən diqqət görməməsi, valideynlərin övladlarının hisslərinə önəm verməməsi, ailədaxili bağların zəifliyi, uşağın daim təzyiq altında olması, sevgisiz böyüməsi, fiziki cəzanın tətbiqi bullerlərin yetişməsinə şərait yaradır. Bullerlər ən çox belə mühitlərdən çıxır. Ümumən götürdükdə bullerlər həmişə problemli ailələrin övladları olurlar. (Koç, 2006: 18)

(Kriade Martinezə görə isə, uşaqlar bəzən özlərinə status qazanmaqdan ötrü də buller olurlar. Buna səbəb isə ümumiyyətlə

uşaqların güc anlayışında fiziki güc anlayışının xüsusi rol oynamasıdır. (Criado, 2014: 65)

Ümumiyyətlə, bullinqin səbəblərini aşağıdakı kimi sistemli qruplaşdıra bilərik.

1. Şəxsi səbəblər – Buraya şagirdin psixoloji vəziyyəti aiddir. Məktəblərdə müxtəlif psixologiyalı şagirdlər təhsil alır və onların hamısının psixoloji sağlamlığı yerində olmur. Bu şagirdlərin psixoloji halları onların digər şagirdlərə qarşı neqativ davranış göstərməsinə səbəb ola bilir. Hal-hazırda bu səbəbi nəzərə alaraq Azərbaycanda şagirdlərin psixoloji pasportunun çıxarılması məsələsi gündəmdədir.

2. Ailədən gələn səbəblər. Belə bir atalar sözümüz var: Uşaq evin güzgüsüdür. Bullerləri və qurbanları araşdıran zaman aydın olur ki, uşağın tərbiyəsindəki qüsurlar, uşağın yaşadığı mühitdəki çatışmazlıqlar onun formalaşmasına mənfi təsir göstərir və bu da onun yoldaşları ilə münasibətinə sirayət edir. Bu kimi mənfi halların başında ailədə uşağa diqqət ayrılmaması, valideynlərin övladlarına fərq qoyması, ata-ana münasibətlərinin gərginliyi, valideynlərin uşaqlara qarşı həddindən artıq tələbkar olması, ata-ananın övladına qarşı qəddar davranışı, ata-ananın övladı eqoist böyütməsi gəlir.

Zorakılığın adi hala çevrildiyi ailələrdən də bullerlərin çıxması danılmazdır. Ailədə güclü olanın sözünün keçdiyini görən şagird bu halı məktəbdə tətbiq edir.

Bullerlərin çoxu ailədə bullinqə məruz qalanlardır. Onlar daxillərində yığılan mənfi enerjini, alçalmışlıq hissini, gücsüzlüyü dəf etməkdən ötrü başqalarını da bullinqin qurbanına çevirirlər.

Bullinq bullerə güc və özünü önəmli hissetmə duyğusu verir. O bir növ bullinq etməklə eqosunu təmin etmiş olur.

3. Mühit amilləri. Hər bir uşaq nə qədər də öz ailəsindən tərbiyə alsa da, mühitin onun üzərindəki təsiri danılmazdır. Xüsusilə də XXI əsrdə texnologiyanın inkişafı uşaq tərbiyəsində müsbət imkanlar yaratsa da, mənfi hallar da yaradır. Televiziya, internet, sosial medianın uşaqlar üzərində mənfi təsirləri təkzib edilməzdir. Aqressiya yaradan kompüter oyunları oynayan uşaqlarda kimisə döymək, təhqir etmək halları adiləşir. Çünki onlar günlərinin ən azı iki saatını döyüş xarakterli oyunlar oynamaqla keçirirlər və oyundakı personajları öldürmək, döymək artıq onlara zövq verir və alternativ olaraq "güc" xəstəliyinə tutulmuş olurlar. Onlar virtual dünyadakı liderliklərini, aqressiyalarını real dünyaya da tətbiq etmək istəyirlər. Və təəssüf ki, bu məkanlardan biri də məktəb olur.

4. Məktəbə aid səbəblər – Şagirdin lider olmaq arzusu, dərslərdəki uğursuzluğu, müəllimin diqqətsizliyi, rəhbərliyin idarəçilik qabiliyyətinin aşağı olması. Hər sinifdə lider olmaq arzusunda olan qız və oğlanlar olur. Bəzən bu şagirdlər təbiətən lider xüsusiyyətlərinə malik olub digər şagirdlər arasında hörmət qazanaraq lider olurlar, bəzən isə bu cür xarakterlərdən uzaq şagirdlər sinif yoldaşları arasında istədikləri nüfuzu qazana bilmədikləri üçün bullinqə baş vururlar. Şagirdin dərslərdəki uğursuzluğu da onu buller edə bilər. Bəzən qiymətləri aşağı olan şagirdlər yaxşı oxuyan sinif yoldaşlarına qarşı bullinq tətbiq edirlər. Onlar müəllimin sevimlisi olan şagirdlərə qısqanclıqla yanaşır, öz bacarıqsızlıqlarının qisasını onlardan almağa çalışırlar.

Bullinqin geniş hal almasında məktəb rəhbərliyinin idarəçilik qabiliyyətinin aşağı olması da mühüm rol oynayır. Şagirdlərə nəzarətin zəif olduğu məktəblərdə bullinq halları daha çox baş verir. Bəzi müəllimlərə görə məktəbdə müəllim nüfuzunun

zədələnməsinə görə bullinq halları baş verir. Bu gün müəllimin əvvəlki kimi söz haqqı və səlahiyyəti yoxdur. Bu boşluq isə hansısa şagirdin məktəbdə lider olmaq, başqalarını əzə bilmək hissələrinin inkişafına gətirib çıxarır.

5. Sosial iqtisadi səbəblər. Sosial iqtisadi vəziyyəti aşağı olan ailələrin övladları arasında da bullerlər çoxdur. Adətən uşaq bu tip hərəkətlərlə özünü ətrafında təsdiq etdirmək istəyir. İşləməyə məcbur olan ata-ana diqqətindən yayınan uşaq, diqqət mərkəzində olmaq, hörmət və sevgi görmək üçün bullinqə əl ata bilir. Sosial-iqtisadi vəziyyəti həddindən artıq yaxşı olan şagirdlər arasında da bullerlər az deyil. Adətən onlar valideynlərindən yox sözü eşitmirlər, hər istədikləri olur, onlara həddindən artıq sərbəstlik verilir. Və onlar sonsuz gücə sahib olduqlarını düşünürlər. Digərləri ilə empatiya qura bilmir və bullerlərə çevrilirlər.

Məktəbdə baş verən bullinq halları ilə necə mübarizə aparıla bilər?

Təhsil müəssisəsində çalışanların məktəbdəki təhsilalma və təhsilvermə prosesini yüksək səviyyədə təşkil etmələri üçün təhlükəsizliyi təmin etmələri mütləqdir. Buna görə də məktəbdə işləyən hər kəs, müdir, müəllim, texniki işçilər də daxil olmaqla, hər kəs bullinq haqqında məlumatlı olmalı, bullerləri və qurbanları tanıya bilməlidirlər.

Bu müstəvidə atılacaq ilk addım buller və qurbanın müəyyənləşdirilməsidir.

Adətən bullerlərin müəllim və məktəb rəhbərliyi ilə də münasibəti yaxşı olmur. Onlar tez-tez müəllimlərlə mübahisə edir, dərsi pozur, sinif yoldaşlarına lağ edir, dərsdən yayınır, müdiriyyətə tabe olmurlar. Bu tip şagirdləri araşdırarkən onların valideynləri və ailənin digər üzvləri ilə də normal münasibətlərinin olmadığını görürük. Onlar psixoloji və fiziki cəhətdən daha güclü olur, özlərinə güvənirlər. Qurbanların isə özünəinamı aşağı olur, çarəsiz, tez ağlayan olurlar. Qurbanların dost əhatələri elə də geniş olmur. Onlar çox vaxt tənha olur və ya bir dostları olur. Əgər bullerlərlə qurbanlar yaxın və eyni məhəllədə, küçədə yaşayırlarsa, bu zaman qurbanın həyatı daha da dözülməz olur. Buller məhəllədə də onu təqib edir.

Qurbanların daimi bullinqə məruz qalmaları təhsil almalarına da mənfi təsir göstərir. Bullinqə məruz qalan şagirdlərin psixoloji və fiziki sağlamlıqlarında da müxtəlif problemlər yaranır. Bunun nəticəsi olaraq ibtidai sinif şagirdlərində ürək bulanma, qusma, qarın ağrısı, gecə yerini islatma kimi hallar baş verir.

Məktəblərdə bullinqin qarşısını almaq üçün onun tətbiq olunduğu yerləri də bilmək lazımdır.

Adətən bullinqin, xüsusilə də fiziki bullinqin tətbiq olunma yerləri məktəbin daha az istifadə olunan yerləri: məsələn akt zalı, idman zalı, boş otaqlar olur. Buna görə də məsul şəxslər az istifadə olunan otaqların daim qıfıllı olmasına diqqət etməli, boş otaqlara isə nəzarət etməlidir.

Qurban sözlü və mənəvi bullinqə isə demək olar ki məktəbin hər yerində; sinif otağında, dəhlizdə, ayaqyolunda, bufetdə, məktəbin həyətində məruz qala bilir. Kral və Kəpənəkçiyə görə uşaqların ən çox təhlükə altında olduqları vaxt tənəffüs saatlarıdır. Bu saatlarda uşağı qorumaq vəzifəsi növbətçi müəllimlərin üzərinə düşür. (Kıral və Kepenekçi, 2018: 696)

Deməli, bullinqin kim tərəfindən və harada törədildiyini bildikdən sonra nəzarətin kimlər tərəfindən aparılacağı dəqiqləşdirilməlidir. Bullinq hallarının baş verdiyi yerlərdə nəzarəti gücləndirmək, növbətçi

müəllimlər və ya işçilər təyin etmək problemin həllinə ciddi şəkildə kömək edə bilər. Texnikanın verdiyi üstünlüklərdən istifadə edərək "qırmızı bölgələr"i daim nəzarətdə saxlamaq lazımdır.

Posluoğlu da bullinqin qarşısının alınmasında növbətçi müəllimlərin roluna diqqət çəkir. O bildirir ki, növbətçi müəllimlər tənəffüs saatlarında dəhliz, ayaqyolu, məktəb həyəti, nərdivanlar, yeməkxanaları gəzərək uşaqları daim nəzarətdə saxlamalı və beləliklə, uşaqlar arasında baş verəcək mənəvi və fiziki təzyiqlərin qarşısını almalıdırlar. Daimi nəzarəti görən bullerlər ən azından məktəb ərazisində davranışlarına nəzarət edəcək, qısnama hallarına son qoymalı olacaqlar. (Posluoğlu, 2014: 57)

Bullinq məsələsində sinif rəhbərlərinin məsuliyyəti, oynayacaqları mənfi və müsbət rollar danılmazdır. Sinif rəhbəri sinfə rəhbərlik etdiyi zaman bütün uşaqlarının xasiyyətini bilməli, onlarla rəftar strategiyası qurmalıdır. Çox vaxt bullerlər qurbanlarına qarşı etdikləri əməllərin nə kimi pis nəticələr verdiyini, və ya verəcəyini anlamırlar. Bəzən hətta əldə etdikləri kiçik "uğurlar"la fəxr də edirlər.

Bullerləri müəyyən etdikdən sonra onlarla ayrılıqda söhbət aparmaq, davranışlarının səbəbini anlamaq, hərəkətlərini fəsadlarını başa salmaq lazımdır. Bu təsir etmədikdə valideynlərlə söhbət, sonra isə müvafiq nizamnaməyə uyğun olaraq cəza tədbirləri görmək də sinif rəhbərinin atacağı addım siyahısına əlavə oluna bilər. Sinif rəhbərinin səmimi müəllim-şagird münasibəti qurması bullinq probleminin həllində müsbət nəticə verə biləcək amillərdəndir. Bullinqə məruz qalan şagird onu qoruyacaq, müdafiə edəcək şəxsin olduğunu bilməlidir. Əgər sinifdəki heç bir müəllim şagirdə bu səmimiyyəti verə bilməyibsə, o şagird qorxunun yaratdığı mənfi təsir nəticəsində dərslərdən yayınacaq və məktəbə gəlmək istəməyəcəkdir.

Valideyn iclası, dəyərlərimizin təbliği, hüquq tərbiyəsi, estetik tərbiyə, və s. hüquq mühafizə orqanı işçilərinin məktəbə dəvət olunması və şagirdlərin edəcəkləri hər hansı mənfi halın qanun qarşısındakı dəyəri də bullerləri bullinqdən çəkindirə bilər. Bəzən şagirdlər bullinqə məruz qaldıqlarını deməkdən çəkinirlər bunun üçün anonim anket sorğuları aparmaq, məktəbdə şikayət qutusu qoymaq olar.

Bullinq zamanı əgər buller məktəb rəhbərliyi tərəfindən cəzalandırılmırsa, bu ona gələcək davranışlarında daha sərbəst olmağa imkan verir. Əgər o qurbana ancaq sözlü təzyiq edirdisə, cəzasızlıq onu fiziki bullinqə də ruhlandıra bilər. Bu cür cəzasızlıq qurbanın məktəb rəhbərliyinə olan etimadını azaldır. Buna görə də bir çox hallarda qurbanlar problemlərini müəllimləri və məktəb rəhbərliyi ilə bölüşməkdən çəkinirlər.

Bəzən isə qurban son çarəni intiharda görür. Dəhşətlisi isə odur ki, Azərbaycanda 2009-2015-ci illərdə 10 məktəbli intiharı qeydə alınıb. Bunlardan 8-ci sinif şagirdi Elina Hacıyevanın intiharı isə xüsusi diqqət çəkir. O, özünü məktəbin üçüncü mərtəbəsindən ataraq intihar etmişdir. (9) Çox təəssüf ki, bu intiharın səbəbi Elinanın məktəbdə gördüyü bullinq idi. O, istər sinif yoldaşları, istərsə də daha böyük siniflər (10-11-ci sinif şagirdlərin onu təpikləməsi və bunun müəllimlər tərəfindən gizlədilməsi faktı var) və eləcə də bir neçə müəllimi tərəfindən bullinqə məruz qalmışdı. Bu hadisədə günahkar isə şagirdin bullinqə məruz qaldığını bilən, lakin bu faktı gizlətməyə çalışan, bullinqə məruz qalan şagirdə heç bir psixoloji və mənəvi kömək gös-

tərməyən səriştəsiz məktəb rəhbərliyi və övladının içindəki təlatümləri görə bilməyən valideynlərdir.

Görünən odur ki, Azərbaycan məktəblərində bullinqin öyrənilməsi və onunla mübarizə yollarının ümumpedaqoji məsələləri yetərli qədər işlənməyib.

Bullinqin təhlükəsi təkcə məktəb həyatına verdiyi fəsadlarla bitmir. Təəssüflə qeyd etməliyik ki, bullerlər başqalarının üzərində qurduqları fiziki və mənəvi “hökmranlıq”dan ilhamlanaraq həyatlarını buller olaraq davam etdirirlər. Məktəb rəhbərliyinin bullerlərə nəzarəti eyni zamanda cəmiyyətin təhlükəsizliyi naminə də olmalıdır. Aparılan elmi tədqiqatlar onu göstərir ki, bullerlər bullinqi həyat tərzinə çevirir, həyatlarında ən azı bir dəfə cinayət əməli törətmiş olurlar. Qurbanların həyatları da ürəkaçan olmur. Məktəb zamanından qazandıqları özünəinamsızlıq, özünüifadə edə bilməmə, güvənsizlik, inamsızlıq onların gələcək həyatlarında da problem yaradır, onların depressiv həyat sürməsinə, bəzən isə intihar etməsinə gətirib çıxarır.

Bu kimi hallar bizi bir daha əmin edir ki, bullinq məsələsinə xüsusi önəm verməli və gələcəyimiz olan şagirdlərimizin təhlükəsiz mühitdə böyüməsini və təhsil almasını təmin etməliyik.

Onu da vurğulamalıyıq ki, şagirdlərin məktəbdə davranış qaydalarını tənzimləməkdən ötrü Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi ümumtəhsil müəssisələrində şagird davranış qaydaları hazırlamışdır. (10) Bu qaydalarda şagirdlərin hüquq və vəzifələri aydınlaşdırılır, hansı halların mənfi davranış qaydalarına aid olduğu göstərilir və cəza tədbirləri haqqında şagirdlərə məlumat verilir. Sözügedilən sənəddə bullinq hallarına da toxunulur və bu halda hansı cəza tədbirlərinin görüləcəyi aydınlaşdırılır.

Araşdırmaların nəticəsi göstərir ki, bu kimi atılan addımlar gələcəkdə məktəblərimizdə təhlükəsiz təhsil mühitinin yaranmasında müsbət rol oynayacaq.

Problemin aktuallığı. Ümumtəhsil məktəblərində keyfiyyətli təhsil prosesinin təmini zamanı qarşıya bir sıra problemlər çıxır ki, bu problemlərdən biri də bullinqdir. Məqalənin aktuallığı da onun belə bir məsələyə həsr edilməsindədir.

Problemin yeniliyi. Məqalədə şagird şəxsiyyətinin formalaşmasına, məktəbdəki təhsil, təlim və tərbiyə mühitinin normal inkişafına mənfi təsiri olan bullinq, onun yaranma səbəbləri araşdırılmışdır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalədən ümümtəhsil məktəblərinin əməkdaşları və eləcə də övladlarını bullinqdən qorumaq istəyən valideynlər yararlana bilər.

Ədəbiyyat:

1. Akar, Ç. P. Okul yöneticilerinin ve öğretmenlerin akran zorbalığına ilişkin tutumları ve müdahele stratejileri. -Malatya, 2013. – 172 s.
2. Rigby, K. Bullying in schools: and what to do about it. -Australia: ACER Press, -2017. -s. 28-34
3. Craig, M.W.&Pepler,J.D. Identifying andtargeting risk for involvement in bullying and victimization. -USA: CanJPsychiatry, -2003. – 582 s.
4. Olweus, D. Bullying at school. What we know and what we can do? -Norway: Blackwell Publishing, -1993. -140 s.
5. Del Rio, A. And Bauman,S. Knowledge and beliefs about bullying in schools.-Washington: DC: School Psychology International, -2005. – 442 s.
6. Kılıç, N. Ortaokul 6-7 ve 8 sınıf öğrencilerinin zorbalık düzeylerinin yordanması. (Konya ili Cihanbeyli İlçesi Örneği) 2017. -s. 38-59
7. CriadoMartinez,G. Theworld of bullying: Anoverviewand reflexion.Coolabah, Australia 2014 -s.61-73.
8. Kıral, B. və Kepenekçi Y. “Nöbetçi öğretmen uygulamasının çocuğun güvenliğini sağlamakdakı etkililiği. -Kırşehir, 2018 -s. 696-713
9. https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-49672783
10. https://edu.gov.az/uploads/Qaydalar/2023/sagird-davranish-qaydalari.pdf - 18 s.

E-mail: mammadzadagunay17@gmail.com

Redaksiyaya daxil olub: 16.04.2024

UOT 159.9

Aynur Yaqub qızı Mahmudova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin müəllimi
Orcid: *https://orcid.org.0009 -0007- 7578 – 0992*

YENİYETMƏNİN TƏLİM FƏALİYYƏTİNDƏ KOQNİTİV PROSESLƏRİNİN İNKİŞAFI

Айнур Ягуб гызы Махмудова
преподаватель
Азербайджанского Государственного Педагогического Университета

РАЗВИТИЕ ПОЗНАВАТЕЛЬНЫХ ПРОЦЕССОВ ПОДРОСТКА В УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Aynur Yakub Makhmudova
teacher at
Azerbaijan State Pedagogical University

DEVELOPMENT OF THE ADOLESCENT'S COGNITIVE PROCESSES IN EDUCATIONAL ACTIVITIES

Xülasə. Təlim prosesini sadəcə olaraq yeniyetmələrə bilik, bacarıq və vərdişlərin aşılanması kimi xarakterizə etmək problemə birtərəfli yanaşılmaqla nəticələnə bilər. Əsas vəzifə ondan ibarətdir ki, müəllim təlim prosesində biliklərin mənimsənilməsinin yeniyetmə üçün nə kimi əhəmiyyət kəsb etdiyini dərindən dərk edərək izah edə bilsin. Bu əsasda təlimlə təhsilin məqsədlərinə uyğun gələn motivlərin təşəkkül və inkişafı real zəmin üzərində qurulacaqdır.

Təlimin səmərəsi onun hansı formada təşkilindən çox asılıdır. Təlim prosesində bilik, bacarıq və vərdişlərin mənimsənilməsinin özünəməxsus xüsusi şəraiti mövcuddur. Məhz belə bir zəmində təlim fəaliyyəti ilə yanaşı digər fəaliyyət növlərinin də şagirdin psixi inkişafına təsiri müəyyənləşdirilərək təhlil edilir.

Açar sözlər: *idrak, fəaliyyət, qavrama, hərəki komponentlər, təlim prosesi, yeniyetməlik dövrü.*

Резюме. Характеризовать процесс обучения просто как передачу подросткам знаний, умений и навыков может привести к одностороннему подходу к проблеме. Основная задача – чтобы учитель умел с глубоким пониманием объяснить важность получения знаний в процессе обучения. В этом смысле на реальной основе будет строиться формирование и развитие мотивов, соответствующих целям обучения и образования.

Эффективность обучения зависит от того, как оно организовано. В процессе обучения создаются особые условия для приобретения знаний, умений и навыков. Именно на такой основе определяется и анализируется влияние других видов деятельности на умственное развитие учащихся.

Ключевые слова: *. познание, деятельность, восприятие, двигательные компоненты, учебный процесс, подростковый возраст.*

Summary. Characterizing the training process simply as the imparting of knowledge, skills and habits to teenagers may result in a one-sided approach to the problem. The main task is for the teacher to be able to explain with a deep

understanding of the importance of acquiring knowledge in the learning process. On this basis, the formation and development of motives corresponding to the goals of training and education will be built on a real basis.

The effectiveness of training depends on how it is organized. In the training process, there are special conditions for the acquisition of knowledge, skills and habits. It is on such a basis that the influence of other types of activities on the mental development of the student is determined and analyzed.

Key words: *cognition, action, perception, motor components, learning process, adolescence.*

Yeniyetməlik yaşı dövründə şagirdin qavrama fəaliyyətinin inkişafı və perseptiv fəaliyyətinin formalaşmasında təlimin rolu ön plana çəkilir. Bu məktəb təlimi prosesində şagirdlərin qavramanın inkişafında xüsusi təlim üsullarından istifadə edilməsi ilə əlaqədardır. Sensor mədəniyyətin düzgün aşılanması sayəsində şagirdlər ətraf aləm haqqında olan biliklərini dəqiqləşdirirməklə düzgün qavrama vərdişinə yiyələnirlər. Qavrama fəaliyyətinin inkişafına yönələn müxtəlif xarakterli üsul və vasitələr şagirdin əqli fəaliyyətini aktivləşdirir, onunla ətraf gerçəklik arasında mövcud olan əlaqə və asılılığın məzmununa mühüm təsir göstərir. Ümumilikdə yeniyetmənin qavrama fəaliyyətinin inkişafı onun əqli fəaliyyətinin inkişafının strukturunda həyata keçirilən bir proses kimi qiymətləndirilir. Yeniyetmənin təlim fəaliyyətinin əsasında duran tələbat və motivlərin nəzərə çarpan cəhəti özünü uşağın tədricən onu əhatə edən aləmə nəzəri münasibət bəsləməklə həmin aləmə bələdləşməyə başlamasında büruzə verir (5. s.34-37).

Prof. Ə.Ə. Əlizadəyə görə, təlim fəaliyyəti prosesində yeniyetmələrdə gerçəkliyə nəzəri münasibətin formalaşdırılması bütövlükdə təlim prosesinin özünəməxsus tələbatı və motivi kimi çıxış edir. Təlim fəaliyyətində müxtəlif xarakterli təlim məsələlərini həll edən yeniyetmə nəzəri şüurun mövcud formalarından istifadə edir. Yeniyetməlik yaşı dövründə mövcud 3 idraki inkişaf sahəsinn hər biri özü - özlüyündə qavrayışın ardıcıllığının təmin edilməsində xüsusi rola malikdir:

Birincisi, yeniyetmələr vəziyyətə uyğun olan bütün imkanları araşdırmaq, fərziyyələrdən və məntiqi təfəkkürdən istifadə etməklə düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirirlər.

İkincisi, yeniyetmələrdə mücərrəd düşünmə qabiliyyəti inkişaf edir. Bu yeniyetmələrə sevgi, mənəviyyat haqqında düşünmək və qavramaq imkanı verir. Konkret mütəfəkkir səviyyəsində yeniyetmə problemin həllində fiziki cəhətdən mövcud olan obyektlərə diqqətini mərkəzləşdirir.

Üçüncüsü, yeniyetməlik dövrünə xas olan və onlara meta-idrak haqqında düşünməyə imkan verən formal əməliyyat düşüncəsidir. Bu xüsusiyyət yeniyetmələrə hiss etdiklərini və başqalarının onları necə qəbul etdiklərini düşünmək qabiliyyətini inkişaf etdirməyə imkan verir (1. s. 68).

Təlim məsələsi ilə qarşılaşan yeniyetmə müvafiq problem şəraitinə daxil olmaqla bu və ya digər konkret məsələlərin həll olunması şərtlərinə bələdləşir, O, eyni zamanda ümumiləşmiş və konkret iş üsullarından istifadəyə fəal meyl etməyə başlayır. Ona görə də təlim məsələlərinin həllinə yönələn ümumiləşmiş və konkret təlim işlərinin müəyyənləşdirilməsi və şüurlu surətdə tətbiqi yeniyetmənin mənimsəmə fəaliyyətinin

səmərəliliyini təmin edən amillərdə əsas yer tutur.

Yeniyetmələrlə təlim prosesində növbəli, cəlbedici, fəal iş formaları, səmərəli dərslər şagirdlərin təlimə cəlb edilməsində əhəmiyyətli rol oynayır. N.F. Dobrınının tədqiqatları sübut etmişdir ki, yeniyetmələrdə iradi səylə əlaqələnmiş ixtiyari diqqət ixtiyaridən sonrakı diqqət adlandırılan diqqətin məhsuldar fəaliyyətinə təminat yaradır (6. s.5)..

Yeniyetməlik dövründə diqqətin inkişafında "maraq effekti" tam aydınlığı ilə müşahidə olunur. Şagirdin bir dərsdə həddindən artıq diqqətli, başqa bir dərsdə isə diqqətsizlik və dalğınlıq nümayiş etdirməsi daha aydın şəkildə hər şeyin iş şəraitindən, materialın məzmunundan, müəllimin pedaqoji səriştəsindən və yeniyetmənin dərsə münasibətindən asılı olduğunu göstərir. Nəzərə almaq lazımdır ki, yeniyetmə üçün maraqlı dərs sadəcə olaraq əyləncəli dərs deyildir.

R.İ. Əliyev qeyd edir ki, müəllim keçirilən hər bir dərs fəaliyyətində yeniyetmələrdə idrak maraqlarının aktivləşməsinə xüsusi diqqət yetirdikdə və yaradıcılıq üçün əlverişli şərait yaratdıqda diqqət problemi öz-özünə birbaşa həll olunur. Bu yaş dövründə diqqətin inkişafında özünəməxsus psixoloji xüsusiyyətlər və eyni zamanda diqqətin yayınması halları tez-tez müşahidə edilir. Yeniyetmənin təlim fəaliyyətindəki əsaslı dəyişikliklər, tələbat və maraq dairəsinin dəyişməsi, şagirdin ayrı-ayrı fənlərə, müəllimlərə münasibəti, keçirdiyi psixi hallar, yeni və rəngarəng təəssürat bolluğu, cinsi yetişmənin başlanması ilə əlaqədar güclü təəssüratlar, yaşlılıq hissi ilə bağlı problemlər diqqətin inkişafına, burada mənfi halların təzahürünə səbəb olur (3.s. 57 – 60).

Yeniyetməlik yaş dövründə hafizənin inkişafında şagirdin təlim fəaliyyəti mühüm rol oynayır. Sistematik təlim prosesində biliklərin mənimsənilməsi zərurəti şagirdin qısamüddətli fəaliyyəti qarşısında yeni və ciddi tələblər qoyur. Mücərrəd xarakterli təlim materiallarının mənimsənilərək yadda saxlanılması yeniyetmələrdə o qədər də çətinlik yaratmır. Öyrənilən və mənimsənilən təlim materiallarının daima mənalandırılaraq yadda saxlanılması yeniyetmənin hafizəsinin sözlü-məntiqi səciyyə daşıması üçün geniş imkanlar açır.

Təlim materialının mənalandırılması və materialın məzmununda olan səbəb-nəticə əlaqələrinin başa düşülməsi öyrənmənin səmərəliliyini təmin etməklə bərabər şagirdin hafizəsini zənginləşdirir. A.A. Smirnovun apardığı psixoloji təcrübədə şagirdlərə yadda saxlamaq üçün təklif edilən materialın ayrı-ayrı hissələrinin yeri dəyişdirilmiş və ifadə olunan məzmunun məntiqi ardıcıllığı pozulmuşdur. Şagirdlər öyrəndikləri materialları yada salaraq aktuallaşdırarkən onun real məzmununun məntiqi ardıcıllığını bərpa etməyə səy göstərmişlər. Qeyd edilən xüsusiyyət tədricən möhkəmlənir və yeniyetmənin hafizə fəaliyyətinin səciyyəvi əlamətinə çevrilir (2. s. 79)

Yeniyetmənin mənimsəmə fəaliyyətinin düzgün təşkili onun iş qabiliyyətinin səmərəli istiqamətə yönəlməsi üçün əlverişli zəmin yaradır. Ona görə də təlim prosesində yeniyetmələrin hafizə fəaliyyətinin təşkili prosesində yaddasaxlamanın düzgünlüyünə və bütövlüyünə sistematik olaraq nəzarət edilməlidir. Yaddasaxlama prosesində baş verən nöqsanlar nəzərdən qaçırılmamalı və şagirdin diqqəti onlara cəlb edilməlidir. Yaddasaxlama prosesi intellektual fəaliyyət xarakteri daşıyaraq şagirdin hafizə fəaliyyətinin

səmərəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırır.

Yeniyetmənin qavrama fəaliyyətinin inkişafında nitqin ümumi və semantik səviyyəsi əsaslı mövqeyə malikdir. Nitqin inkişafı prosesində cisim, hadisə və onları ifadə edən söz arasında müvafiq funksional əlaqə yaranır. Tədricən ətraf gerçəkliyin cisim və hadisələri haqqında yaranan obrazlar müvafiq sözlərlə ifadə olunur. Təlim prosesində qavranılan hər bir obyektin şifahi adlandırılması, yazılı və daxili nitq formasında ifadəsi şagirdin qavrama fəaliyyətinin dəqiqliyinə, sistemliliyinə ciddi təsir göstərir. Nəticədə mənimsəmənin keyfiyyəti yüksək olur. Nitq fəaliyyəti ilə qavrama prosesi arasında mövcud olan funksional əlaqənin məzmunlu fonunda şagirdin mənimsəmədə qavrama qabiliyyəti yüksəlir.

Təlim prosesində təfəkkürün inkişafı yeniyetmənin əqli fəaliyyətinin inkişafına həlledici təsir göstərməklə koqnitiv proseslərinin bütöv bir sistem halında formalaşması üçün imkanlar yaranır. Təfəkkürün inkişafı çox mürəkkəb bir proses olmaqla onun təşəkkülü psixoloji faktorların fəal təsiri şəraitində reallaşır. Təfəkkürün bir fəaliyyət prosesi kimi təzahürü onun əsas xassələrinin inkişafının xarakter və məzmunu ilə şərtlənir. Yeniyetmənin təlim işlərində təfəkkürün bir əqli fəaliyyət proses kimi cərəyan etməsində cisim və hadisələrin oxşar və fərqli əlamətlərinin müqayisə edilməsi mühüm məna kəsb edir. Müşahidələr göstərir ki, ilkin olaraq müqayisədə şagirdin qavrayış və hafizə fəaliyyəti, müqayisənin təzahürü şagirdin təfəkkür fəaliyyətinin inkişafının başlıca mərhələsini təşkil edir.

Müqayisə etmək bacarığının inkişafı ilk növbədə nəzərə çarpmayan oxşar və fərqli əlamətlərin aşkara çıxarılmasında özünü göstərir. Təlim prosesində müəllimin istiqamətləndirici göstərişləri əsasında şagird öyrəndiyi cisim və hadisələrin müqayisəsinə öz əqli fəaliyyətinin konkret bir üsulu kimi yanaşır və müqayisə prosesinin imkanlarından mütəmadi istifadə etməyə çalışır. Əlverişli mənimsəmə şəraitində müqayisə prosesi şagirdin təlim fəaliyyətinin quruluşuna daxil olaraq nəzarət və özünənəzarətin funksional imkanlarını daha da gücləndirərək onların təsirliliyini artırır.

B.H. Əliyevə görə, təlim prosesində şagirdin təhlil fəaliyyətinin təşkilinə və məzmunlu istiqamətə yönəldilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Təhlil prosesinin çoxcəhətli imkanları təlimin məzmunu və şagirdin təfəkkür imkanları ilə daima əlaqələndirilməli, bununla da cisim və hadisələrin analitik surətdə öyrənilərək mənimsənilməsi təmin edilməlidir.

Yeniyetmənin idrak fəaliyyətinin inkişaf xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi bir daha göstərir ki, təfəkkür öz inkişafında çoxcəhətli bir yol keçir. Təfəkkürün inkişafı şagirdin idrak fəaliyyətinin formalaşmasının ümumi fonunda reallaşır. Uşağın idrak fəaliyyətinin bütöv bir sistem halında inkişafı təfəkkürün formalaşmasına güclü təkan verir. İdrak fəaliyyətinin formalaşması təfəkkürün inkişafını və onun yeni keyfiyyət mərhələlərinin təzahürünü şərtləndirir. Bu dövr mücərrəd təfəkkürün inkişafı üçün senzitiv dövr hesab olunur. Konkret və əyani-obrazlı təfəkkür öz yerini mücərrəd nəzəri təfəkkürlə dəyişir. Yeniyetmələrin təfəkkürü geniş ümumiləşdirməyə cəhd göstərməklə səciyyələnir (4, s. 50).

Yeniyetməlik yaş dövründə şagirdin təxəyyülü dərketmə prosesinə "daxil" olur və təlimin məzmununu şəxsən qəbul etməyə təminat verir. Təxəyyül əsasında həm biliklər, həm də hadisələrə emosional

münasibət də mənimsənilir. Bu dövr üçün təxəyyül əsasında təlim materiallarının böyük həcminin mənimsənilməsi xarakterik haldır. Onlar ekstremal situasiyada, qəhrəmanlıq səhnələrdə özlərini təsəvvür edir, sevimli qəhrəmanların hərəkətlərini nümunə sayırlar. Bu arzular reallıqdan azad olub konkret plan və hərəkətlərlə bağlı olmur, onlar yalnız qəhrəmanın xarici görünüşünü təqlid edirlər. İdeal obrazlar bir-birini əvəz edir, bu səylər getdikcə möhkəmlənir, şəxsi keyfiyyətlərə çevrililər. Bərpaedici təxəyyül yüksək inkişaf səviyyəsinə çatır. Romantik, fantastik surətlərin yaradılmasına meyl yüksək olur. Yaş artdıqca yeniyetmələrin təxəyyülü də dəyişilir. 14-15 yaşlarında təxəyyül surətləri daha real və daha tənqidi xarakter daşımağa başlayır. Bununla yanaşı olaraq yeniyetmələr romantik surətlərdən tam uzaqlaşa bilmirlər. Yeniyetmələrdə yaradıcı təxəyyülün inkişafı təlim materialını səmərəli və yaradıcı şəkildə mənimsəməyə imkan verir.

Problemin aktuallığı. Yeniyetmənin təlim fəaliyyətində koqnitiv proseslərinin inkişafının əsas təzahürlərini müəyyənləşdirmək və müasir psixologiyanın elmi-nəzəri tələbləri səviyyəsində onların psixoloji təhlilini verməklə bağlıdır.

Problemin elmi yeniliyi. Yeniyetmənin təlim fəaliyyətində koqnitiv proseslərinin inkişafının pedaqoji və psixoloji mahiyyətinin izahı, idrak fəaliyyətinin quruluşunda və onun perseptiv fəaliyyətinin mahiyyətini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən elmi yaradıcılıq işində bu mövzu ilə maraqlananlar, pedaqoqlar, psixoloqlar, eləcə də ali və orta ixtisas məktəblərinin tələbə və magistrləri istifadə edə bilər.

Ədəbiyyat:

1. Əlizadə, Ə.Ə. Pedaqoji psixologiya. I kitab / Ə.Ə. Əlizadə.−Bakı: ADPU, −2010.
2. Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. −Bakı: Pedaqogika, −2004.
3. Əliyev R.İ. Tərbiyə psixologiyası. −Bakı: Nurlan, −2006.
4. Əliyev, B.H. Pedaqoji psixologiya: Dərslik / B.H. Əliyev. −Bakı: Təhsil, −2011.
5. Əzimli, Q.E. Yaş və pedaqoji psixologiyanın müasir problemləri: Ali məktəblər üçün tədris vəsaiti / Q.E. Əzimli. −Bakı: ADPU, −2006. −530 s.
6. Болотова, А.К. Психология развития и возрастная психология: Учебное пособие / А.К. Болотова.−М.: ИД ГУ ВШЭ, −2012.

E-mail: aynurmahmudova@gmail.com

Redaksiyaya daxil olub: 23.04.2024

UOT 376.

Səriyyə Əkbər qızı İsazadə
Bakı Dövlət Universitetinin fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorantı
***Orcid**: 0009-0007-1144-233X*

XÜSUSİ ÜMUMTƏHSİL İNTERNAT MƏKTƏBLƏRİNDƏ TƏRBİYƏ OLUNAN VALİDEYN HİMAYƏSİNDƏN MƏHRUM OLMUŞ YENİYETMƏLƏRİN ÜNSİYYƏTDƏ KOMMUNİKATİV ÇƏTİNLİKLƏRİ

Сария Акбар гызы Исазаде
докторант по программе доктора философии Бакинского Государственного Университета

КОММУНИКАТИВНЫЕ ТРУДНОСТИ ПОДРОСТКОВ, ЛИШЕННЫХ РОДИТЕЛЬСКОЙ ОПЕКИ, ВОСПИТЫВАЮЩИХСЯ В СПЕЦИАЛЬНЫХ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ-ИНТЕРНАТАХ

Sariyya Akbar Isazade
doctoral student in the program of doctor of philosophy at Baku State University

COMMUNICATIVE DIFFICULTIES OF ADOLESCENTS DEPRIVED OF PARENTAL CARE AND BROUGHT UP IN SPECIAL BOARDING SCHOOLS

Xülasə. Elmi məqalədə internat tipli uşaq müəssisələrində tərbiyə olunan, valideyn himayəsindən məhrum olmuş ünsiyyətdə kommunikativ çətinliyi olan yeniyetmələrin psixoloji xüsusiyyətləri ardıcıllıqla şərh edilmişdir. Psixi məhrumiyyət şəraitində yeniyetmələrdə müşahidə olunan ünsiyyət pozuntuları ardıcıllıqla göstərilmişdir. Məqalədə qeyd edilir ki, yeniyetmənin valideyn məhəbbətinə olan ehtiyaclarından məhrum olmasının ciddi nəticəsi həm də ontogenezin erkən mərhələlərində yaranaraq xüsusi ümumtəhsil internat məktəblərində yeniyetmənin şəxsiyyətinin sabit xüsusiyyətinə çevrilən özünəinam hissinin olmamasıdır. Məqalədə eksperiment qrupla nəzarət qruplarında yeniyetmələrin kommunikativ çətinlikləri müqayisəli şəkildə araşdırılmışdır.

Açar sözlər: *xüsusi ümumtəhsil internat məktəbləri, valideyn himayəsindən məhrum olmuş yeniyetmələr, kommunikativ çətinliklər, ünsiyyət pozuntuları, refleksiya*

Резюме. В научной статье последовательно интерпретированы психологические особенности подростков с трудностями в общении, воспитывающихся в детских учреждениях интернатного типа и лишенных родительской опеки. Последовательно показаны нарушения общения, наблюдаемые у подростков в условиях психической депривации. В статье отмечается, что тяжелым последствием отсутствия родительской любви у подростка является неуверенность в себе, которая возникает на ранних этапах онтогенеза и становится устойчивой чертой личности подростка в специальных

школах-интернатах. В сравнительном порядке исследовались коммуникативные трудности подростков экспериментальной и контрольной групп.
Ключевые слова: *специальные общеобразовательные школы-интернаты, подростки, лишенные родительской опеки, трудности общения, нарушения общения, рефлексия*

Summary. The scientific article consistently interprets the psychological characteristics of adolescents with communication difficulties, brought up in residential care institutions and deprived of parental care. Communication disorders observed in adolescents under conditions of mental deprivation are consistently shown. The article notes that a serious consequence of the lack of parental love in a teenager is self-doubt, which arises in the early stages of ontogenesis and becomes a stable personality trait of a teenager in special boarding schools. The communicative difficulties of adolescents in the experimental and control groups were studied comparatively.
Key words: *special boarding schools, adolescents deprived of parental care, communication difficulties, communication disorders, reflection.*

Xüsusi ümumtəhsil internat məktəblərində tərbiyə olunan valideyn himayəsindən məhrum olmuş yeniyetmələrin həmyaşıdları ilə ünsiyyətinin intim və şəxsi tərəfinə kifayət qədər diqqət yetirilmir. Bununla bağlı İ.V. Dubrovina qeyd edir ki, həmyaşıdları ilə dostluq münasibətləri qura bilməmək belə yeniyetmələrin anomal inkişafının təzahürü ola bilər. Ünsiyyətin intim və şəxsi tərəfinə diqqət yetirilməməsi xüsusi ümumtəhsil internat məktəblərində yalnız az sayda yeniyetmənin digər insanları anlamaqla bağlı çətinlikləri barədə danışması ilə sübut olunur. Belə bir anlayış mahiyyətcə ünsiyyətin ən mürəkkəb aspektlərindən biri olmaqla başqa bir insanın daxili dünyasının xüsusiyyətlərinin və onun çoxşaxəliliyinin tanınmasını, ona bir şəxsiyyət kimi marağını nəzərdə tutur.

Xüsusi ümumtəhsil internat məktəblərində tərbiyə olunan valideyn himayəsindən məhrum olmuş şagirdlərdə emosional təmas ehtiyacının normal inkişafı pozulur. Mövcud məlumatlara görə, erkən yaşlarda emosional təmasların normal inkişafının pozulması bir insanın bütün ömrü boyu ünsiyyətində əhəmiyyətli deformasiyalara səbəb ola bilər. Burada uşaqlar daim kifayət qədər dar bir qrup həmyaşıdları ilə ünsiyyət vəziyyətində olur, buna görə də seçicilik onlar üçün arxa plana keçir, həmyaşıdları ilə təmasların sabit, qaçılmaz kimi qəbul edilməsinə yol verir ki, yeniyetmə öz iradəsi ilə bunu dəyişə bilməz. Əgər ailədə böyüyən yeniyetmələrin öz imici üçün ən əhəmiyyətlisi, öz davranışlarının normaya, öz üstünlüklərinə - böyüklərin tələblərinə qarşı çıxmaqdırsa, xüsusi ümumtəhsil internat məktəblərində böyüyən şagirdlərin öz imici üçün situasiyaya məharətlə uyğunlaşmaq, böyüklərin tələblərindən yan keçmək, onlar tərəfindən heç bir sanksiyalara məruz qalmamaq bacarığı önəmlidir.

Yeniyetmələrin “Mən" imicində bir fərd kimi başqa bir insana münasibətdə özünün fikri əhəmiyyətli yer tutur. Xüsusi ümumtəhsil internat məktəbinin şagirdləri arasında ünsiyyətin müzakirə olunan aspekti inkişaf etməmiş kimi görünür, bu qismən uşaqlar və onların həmyaşıdları arasında ünsiyyətin xüsusi şərtləri ilə əlaqədar ola bilər. Məktəbdə həmyaşıdlar arasında münasibətlər seçici xarakter daşıyır. Yeniyetmə həmyaşıdları üçün dosta sahib olmaq,

özünüqiymətləndirmə üçün vacib parametr, öz dəyərinin göstəricisidir. Bütün bunlar dostluğa, digər insanlar üçün vacib olan şəxsi keyfiyyətlərə artan diqqəti stimullaşdırır.

Ailədə böyüyən uşağın ona qarşı aydın ifadə olunmuş emosional münasibəti çox vaxt müsbətdir. Belə uşaq qiymətləndirmələrdən (həm ətrafdakıların, həm də özünün) asılı olmayaraq özünü qəbul edir və sevir. Xüsusi ümumtəhsil internat məktəblərində tərbiyə olunan valideyn himayəsindən məhrum olmuş yeniyetmə ilk növbədə özünü qiymətləndirir, lakin özünə qarşı emosional münasibəti (özünü sevməsi və ya hətta bəyənməməsi) praktiki olaraq ifadə edilmir. Yeniyetmənin valideyn məhəbbətinə olan ehtiyaclarından məhrum olmasının ciddi nəticəsi həm də ontogenezin erkən mərhələlərində yaranaraq xüsusi ümumtəhsil internat məktəblərində yeniyetmənin şəxsiyyətinin sabit xüsusiyyətinə çevrilən özünəinam hissinin olmamasıdır. Xüsusi ümumtəhsil internat məktəblərində tərbiyə olunan valideyn himayəsindən məhrum olmuş yeniyetmələr böyüklər və həmyaşıdları ilə problemləri həll etməkdə adi məktəb şagirdlərinə nisbətən daha az uğur qazanırlar. Onların davranışı aqressivlik, başqalarını günahlandırmaq istəyi, öz təqsirini etiraf etmək iqtidarında olmamaq və istəməmək, müvafiq olaraq münaqişənin konstruktiv həllinin mümkünsüzlüyü ilə xarakterizə olunur. Bu şəraitdə rədd edilmiş və təhqir olunmuş uşaqların problemi olduqca tez-tez yaranır, xüsusilə də yeniyetməlik yaş dövründə belə vəziyyət daha da ağırlaşır, çünki bu dövrdə aparıcı fəaliyyət şəxsiyyətlərarası ünsiyyətdir.

Yeniyetmələr özlərini təsdiq etməyə, həmyaşıdları arasında möhkəm mövqe tutmağa və onlarla öz ünsiyyət tərzini tapmağa çalışırlar. Onun ünsiyyətdə əhəmiyyətini və səriştəsini hiss etməyin ən asan yollarından biri, buna dərhal reaksiya verən və yeniyetmənin gözləntilərinə tam uyğun gələn bir insanı incitmək, sataşmaqdır. Bu yaş dövründə psixi məhrumiyyət şəraitində yeniyetmələrdə ünsiyyət pozuntuları müşahidə olunur: həmyaşıdları ilə ünsiyyətin intim və şəxsi tərəfinə kifayət qədər diqqət yetirməmək, xarici mühitə daha çox diqqət yetirmək, vəziyyətə uyğunlaşma, şəxsiyyət və yaş xüsusiyyətlərinin aspektləri, qapalılıq, davranışın sosial tənzimlənməsinin pozulması, refleksiyanın aşağı düşməsi, özünəinamsızlıq, aqressivlik, münaqişələri konstruktiv yolla həll edə bilməmək.

Xarakterin aksentuasiyası təzahür edir və sosial adaptasiya tez-tez pozulur. Beləliklə, xüsusi ümumtəhsil internat məktəblərində tərbiyə olunan valideyn himayəsindən məhrum olmuş yeniyetmələr arasında ünsiyyətin inkişafı probleminin psixoloji təhlili göstərdi ki, ağır və uzunmüddətli sosial məhrumiyyətlər yeniyetmənin psixi strukturunda dərin dəyişikliklərə səbəb olur. Üstəlik, affektiv-ehtiyac sferalarının inkişafında və internat tipli uşaq müəssisələrində böyüyən uşaqların davranış xüsusiyyətlərində müəyyən bir spesifiklik üzə çıxır ki, bu da psixi inkişafda sadə geriləmə kimi deyil, keyfiyyətcə fərqli xarakter kimi qiymətləndirilməlidir.

Eksperimental qrupunu təşkil edən yeniyetmələrdə müxtəlif ünsiyyət pozuntuları müşahidə olunur. Belə ki, onların əksəriyyətində bu və ya digər ünsiyyət sahəsi pozulmuş olur: bəziləri dinləməyi bacarmır, bəziləri kifayət qədər ünsiyyətcil deyillər, digərlərində isə kommunikativ qabiliyyətlər aşağı səviyyədədir. Bununla əlaqədar olaraq bu çatışmazlıqları ümumiləşdirərək şərti olaraq bu qrupu - ünsiyyətdə

kommunikativ çətinlikləri olan yeniyetmələr adlandırdıq. Bu qrupda aşağıdakı xüsusiyyətlər müşahidə olunur: emosional fon bir qədər qeyri-sabitdir, tərəddüdlərə məruz qalır, eyni zamanda onlarda "kədərli" fon üstünlük təşkil edir. Nəzarət qrupundakı yeniyetmələr eksperimental qrupla müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə daha çox ünsiyyətdə kommunikativ labillik nümayiş etdirirlər. Eyni zamanda onlara başqasının "mən" ini özününkü kimi ötürmək daha asandır. Apardığımız təhlil əsasında kommunikativ inkişaf səviyyəsinə görə fərqlənən iki yeniyetmə qrupu müəyyən edilmişdir: 1/ ünsiyyətdə kommunikativ çətinliyi olan yeniyetmələr; 2/yaşa uyğun kommunikativ inkişaf səviyyəsi olan yeniyetmələr.

Ünsiyyətdə kommunikativ çətinliyi olan yeniyetmələrdə əhval-ruhiyyədə tsiklik dəyişikliklər, aşağı fonun dominantlığı, pessimistlik, kədər, qorxaqlıq, özünəinamsızlıq, yüksək həyəcanlılıq, uzunmüddətli uğursuzluqlar, praktiki olaraq diqqət mərkəzində olub məqsədlərinə çatmaq istəyinin olmaması halları müşahidə edilmişdir. Yeniyetmələr nadir hallarda münaqişələrə girirlər və onları idarə etməkdənsə, onları aradan qaldırmağa daha çox meyllidirlər. Nəzarət qrupundakı yeniyetmələr, əksinə, emosional vəziyyətlərin geniş diapazonu, iradlara və uğursuzluqlara həddindən artıq həssaslıq, xarici hadisələrə artan diqqəti yayındırma, müstəqillik, diqqət mərkəzində olmaq və məqsədlərinə çatmaq arzusu ilə fərqlənirlər.

Ünsiyyətdə kommunikativ çətinlikləri olan yeniyetmələrin böyük əksəriyyəti şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə eqoizm, avtoritarlıq nümayiş etdirdiklərinə görə çoxlu sayda çətinliklər yaşayırlar. Ünsiyyətdə kommunikativ çətinlikləri olan yeniyetmələr aşağıdakılarla xarakterizə olunur: onlarda qapalılıq, susqunluq halları mütəmadi olaraq müşahidə edilir, uzunmüddətli yeni əlaqələrdən uzaqlaşırlar, tez-tez özlərindən narazı olurlar, hər hansı bir səbəbdən narahat olur, uzun müddət travmatik hadisələr yaşayırlar, hətta qorxulara və dövri əhval-ruhiyyələrə meyllidirlər. Odur ki, belə yeniyetmələrlə uzunmüddətli korreksiya işlərinin aparması zəruridir.

Problemin aktuallığı. Elmi məqalədə xüsusi ümumtəhsil internat məktəblərində tərbiyə olunan valideyn himayəsindən məhrum olmuş yeniyetmələrin ünsiyyətində kommunikativ çətinlikləri, onların xüsusiyyətləri ardıcıllıqla şərh edilmişdir. Psixi məhrumiyyət şəraitində yeniyetmələrdə müşahidə olunan ünsiyyət pozuntuları ardıcıllıqla göstərilmişdir.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə valideyn himayəsindən məhrum olmuş yeniyetmələrin ünsiyyətdə kommunikativ çətinlikləri ardıcıllıqla araşdırılmış, çətinliklərin səbəbləri müəyyən edilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalədən ali və orta ixtisas məktəblərinin müəllimləri, tələbələr, magistrantlar və doktorantlar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat:

1. Волкова, Л.А. Криминальная ситуация в детерминации преступного поведения несовершеннолетних / Л.А. Волкова // Российский психологический журнал. – 2011 – том 8. – №2. – С. 42 – 45.
2. Родионова, В.И. О социальной работе с неблагополучными семьями / В.И. Родионова, О.В. Юдина, Д.Б. Бохаев // Социально-экономические и политические процессы в современном обществе: международный сборник научных трудов. – Новочеркасск: ЮРГТУ (НПИ), –2016. – С. 150 –152.5.
3. Швачкина, Л.А. Опыт социальной работы с неблагополучными семьями и детьми «группы риска» на примере города Каменск-Шахтинский Ростовской области / Л.А. Швачкина // Современная наука: теоретический и практический взгляд: сборник статей международной научно-практической конференции. –2015. – с. 237 – 241.

E-mail: seris.isazade@gmail.com
Redaksiyaya daxil olub: 16.04.2024

UOT 376

Nailə Tofiq qızı Hüseynova
pedaqogika elmləri doktoru
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
***Orcid**: https://orcid.org/0000-0001-6353-5588*

İNKLÜZİV PEDAQOGİKANIN TƏŞVİQİ: MÜXTƏLİF SİNİFLƏRDƏ DİFFERENSİAL TƏLİMİN EFFEKTİVLİYİNİN TƏDQİQİ

Наиля Тофиг гызы Гусейнова
доктор педагогических наук
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

ПРОДВИЖЕНИЕ ИНКЛЮЗИВНОЙ ПЕДАГОГИКИ: ИССЛЕДОВАНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ ДИФФЕРЕНЦИРОВАННОГО ОБУЧЕНИЯ В РАЗНЫХ КЛАССАХ

Naila Tofig Huseynova
doctor of pedagogical sciences
Azerbaijan State Pedagogical University

PROMOTING INCLUSIVE PEDAGOGY: EXPLORING THE EFFECTIVENESS OF DIFFERENTIATED INSTRUCTION IN DIVERSE CLASSROOMS

Xülasə. Bu məqalə şagird müxtəlifliyi ilə xarakterizə olunan siniflərdə inklüziv pedaqoji təcrübələri təşviq etmək strategiyası kimi diferensiallaşdırılmış təlimin (DT) effektivliyini araşdırır. Bu cür parametrlər daxilində müxtəlif öyrənmə üslublarını, maraqlarını və hazırlıq səviyyələrini tanıyaraq, məqalə DT-in necə həyata keçirilə biləcəyini araşdırır. Bu, daha çox, dərs dizaynında məzmun, proses və məhsul üzrə təlimatın fərqləndirilməsinin müzakirəsini əhatə edir. Məqalədə, müxtəlif mənşəli və qabiliyyətli şagirdlər arasında akademik nailiyyətlərin və əlaqənin təşviqində DT-nin effektivliyinə dair mövcud araşdırmalar nəzərdən keçirilir. DT potensialını və məhdudiyyətlərini tənqidi şəkildə araşdıraraq, məqalə sinif daxilində bütün şagirdlərə fayda verən inklüziv öyrənmə mühitlərinin təşviqi ilə bağlı davam edən müzakirəyə töhfə vermək məqsədi daşıyır.

***Açar sözlər:** İnklüziv pedaqogika, diferensiallaşdırılmış təlim, müxtəlif sinif otaqları, Universal Öyrənmə Dizaynı (UÖD), öyrənmə üslubları*

Резюме. В этой статье исследуется эффективность дифференцированного обучения (ДО) как стратегии продвижения инклюзивной педагогической практики в классах, характеризующихся многообразием учащихся. Признавая различные стили обучения, интересы и уровни готовности в таких условиях, в статье исследуется, как можно реализовать ДО. Вероятно, это предполагает обсуждение дифференциации инструкций по содержанию, процессу и продукту при разработке урока. В статье, вероятно, рассматриваются существующие исследования эффективности ДО в продвижении академических достижений и

вовлеченности студентов с различным опытом и способностями. Критически рассматривая потенциал и ограничения ДО, статья призвана внести свой вклад в продолжающийся дискурс о создании инклюзивной среды обучения, приносящей пользу всем учащимся в классе.

Ключевые слова: *инклюзивная педагогика, дифференцированное обучение, разнообразные классы, универсальный дизайн обучения (УДО), стили обучения*

Summary. This article investigates the efficacy of differentiated instruction (DI) as a strategy to promote inclusive pedagogical practices in classrooms characterized by student diversity. Recognizing the varied learning styles, interests, and readiness levels within such settings, the article explores how DI can be implemented. This likely involves a discussion of differentiating instruction across content, process, and product in lesson design. The article likely reviews existing research on the effectiveness of DI in promoting academic achievement and engagement among students with diverse backgrounds and abilities. By critically examining the potential and limitations of DI, the article aims to contribute to the ongoing discourse on fostering inclusive learning environments that benefit all students within a classroom.

Key words: *Inclusive pedagogy, differentiated instruction, diverse classrooms, Universal Design for Learning (UDL), learning styles*

Aktuallıq. Məktəbə daxil olmağa ümumi diqqəti 1994-cü ildə hazırlanmış Salamanka Bəyannaməsi və Xüsusi Ehtiyaclı Təhsil üzrə Fəaliyyət Çərçivəsinə (UNESCO Citation1994) aid edilir. Salamanka sənədində hər bir şagirdin daxil olduğu institutları tanıyan, müxtəlifliyi aktiv kimi vurğulayan, öyrənməni dəstəkləyən və fərdi ehtiyaclara cavab verən normativ prinsiplər təqdim olunur (UNESCO Citation1994, Citation2020). Salamankadan kənarda, üzv dövlətlərdə və bəyanatı imzalayan təşkilatlarda, siyasətdə, tədqiqat və təhsil təşkilatlarında inklüziv təhsilə maraq artıb. Bununla belə, inklüziv təcrübənin konsepsiyası və inkişafının başa düşülməsi və tərifi müxtəlif ölkələrdə və ölkələr arasında fərqlidir və inklüziv təhsilin tədqiqini inklüzivliyin nə olduğunu və ona necə nail oluna biləcəyini anlamaq üçün daha vacib edirş. Son zamanlar bir neçə məktəb inklüzivlik konsepsiyası ilə bağlı sistematik rəylər hazırlayıb və qeyd ediblər ki, inklüziv təhsilin tərifi nəzəri yanaşmalar arasında fərqlənir. Bəziləri inklüzivliyin əsas konsepsiyasının yalnız insanların xüsusi qruplarına və ya kateqoriyalarına aid olduğuna inanır, digərləri isə inklüzivliyin hər kəsi əhatə etdiyini müdafiə edir.

Təhsil mənzərəsi şagird müxtəlifliyində artım yaşayır. Etnik mənsubiyyət, dil bilikləri, öyrənmə üslubları və akademik qabiliyyətlər baxımından sinif otaqları getdikcə heterojen olur (Ainscow, 2014; Villegas & Valencia, 2008). Bu dəyişiklik bu müxtəlif ehtiyaclara cavab verən pedaqoji yanaşmaları zəruri edir. Diferensiallaşdırılmış təlim (DT) bu kontekstdə həlledici strategiya kimi ortaya çıxır. DT müəllimlərə təlimatı fərdi şagirdlərə uyğunlaşdırmağa imkan verir, bütün şagirdlərin effektiv şəkildə etiraz edilməsini və dəstəklənməsini təmin edir (Tomlinson, 2017).

Bundan əlavə, bərabərlik və inklüzivlik anlayışları təhsil siyasəti və diskursunda ön plandadır. Təhsildə bərabərlik, mənşəyindən asılı olmayaraq, bütün şagirdlərə uğur qazanmaq üçün bərabər imkanlar təqdim etməyi hədəfləyir (Darling-Hammond, 2010). İnklüziv təhsil bütün şagirdlərin dəyərli olduqlarını

və dəstəkləndiklərini hiss etdikləri öyrənmə mühitinin yaradılmasını vurğulayır (Florian, 2008). DT fərdi ehtiyaclara və öyrənmə üslublarına cavab verən inklüziv sinif otaqlarını inkişaf etdirməklə bu məqsədlərə birbaşa uyğun gəlir.

DT tədqiqat sahəsi dinamik olaraq qalır. Pedaqoqlar və tədqiqatçılar davamlı olaraq təlimi fərqləndirmək üçün yeni və effektiv yollar axtarırlar. Son tədqiqatlar müxtəlif sinif otaqlarında DT-nin şagird cəlbinə, akademik nailiyyətlərə və sosial-emosional öyrənməyə təsirini araşdırıb (Gervietti & Hooper, 2016; Lenz & Deshler, 2017). Davam edən bu tədqiqat DT-nin effektivliyinə dair dəyərli fikirlər təqdim edir və inklüziv pedaqogikada ən yaxşı təcrübələri məlumatlandırır.

Nəhayət, pedaqoqlar müxtəlif şagirdlərin ehtiyaclarını ödəmək üçün daim praktiki və həyata keçirilə bilən strategiyalar axtarırlar. Bu məqalədə daha çox, dərslərdə məzmunu, prosesi və məhsulu fərqləndirmək üçün xüsusi yanaşmalar araşdırılır (Tomlinson, 2001). Müəllimləri DT-nin tətbiqi üçün praktiki vasitələrlə təmin etmək onun siniflərdə uğurlu tətbiqi üçün çox vacibdir.

Elmi yenilik. Diferensiallaşdırılmış təlimat (DT) sinif daxilində şagirdlərin fərdi ehtiyaclarını ödəmək üçün təlimatı uyğunlaşdıran təhsil çərçivəsidir (Tomlinson, 2017). O qəbul edir ki, şagirdlər müxtəlif templərdə öyrənirlər, müxtəlif öyrənmə üslublarına malikdirlər və müxtəlif əvvəlki biliklərə malikdirlər. DT üç əsas aspekt üzrə təlimatı fərqləndirməklə müəllimlərə bu boşluqları aradan qaldırmağa imkan verir:

Məzmun. Təqdim olunan məlumat və ya anlayışlar çətinlik, dərinlik və ya formatda düzəldilə bilər. Bu, səviyyəli tapşırıqların təklif edilməsini, mübarizə aparan şagirdlər üçün əlavə resursların təmin edilməsini və ya qabaqcıl öyrənənlər üçün zənginləşdirmə fəaliyyətlərinin tətbiqini əhatə edə bilər (Tomlinson, 2001).

Proses. Şagirdlərin məzmuna daxil olma və onunla əlaqə qurma üsulları müxtəlif ola bilər. Buraya müxtəlif öyrənmə fəaliyyətləri, qrup işi variantları və müxtəlif öyrənmə üslublarına uyğun gələn təlimat strategiyaları təklif olunur (Gervietti & Hooper, 2016). Kinestetik öyrənənlər praktiki fəaliyyətlərdən faydalana bilər, eşitmə öyrənənlər isə audio mühazirələr və ya podkastlarla üstün ola bilərlər.

Məhsul. Şagirdlərin öyrənmələrini nümayiş etdirmə üsulu uyğunlaşdırıla bilər. Bu, müxtəlif güclü tərəflərə və üstünlüklərə cavab vermək üçün tapşırıqlarda, təqdimatlarda və ya layihələrdə seçim təklif etməyi əhatə edə bilər (Tomlinson, 2001). Məsələn, bəzi şagirdlər yazı vasitəsilə özlərini ifadə etməkdə üstün ola bilər, digərləri isə yaradıcı layihə vasitəsilə öz anlayışlarını nümayiş etdirə bilərlər.

Tədqiqat müxtəlif siniflərdə müsbət təlim nəticələrinin təşviqində DT-nin effektivliyini dəstəkləyir (Gervietti & Hooper, 2016; Lenz & Deshler, 2017). Burada bəzi əsas faydalar var:

Şagirdlərin fəallığının artması. Şagirdlərə lazımi şəkildə etiraz edildikdə və təlimat onların maraqlarına və öyrənmə üslublarına uyğunlaşdıqda, onların motivasiya və öyrənmə prosesində iştirak etmə ehtimalı daha yüksəkdir (Tomlinson, 2017).

Təkmilləşdirilmiş akademik nailiyyət. Təlimin fərdi ehtiyaclara uyğunlaşdırılması bütün şagirdlər üçün materialın daha dərindən başa

düşülməsinə və saxlanmasına səbəb ola bilər (Lenz & Deshler, 2017).

Təlimdə geri qalan şagirdlərə dəstək. Məqsədli dəstək və zənginləşdirmə imkanları təmin etməklə, DT müxtəlif qabiliyyətləri olan şagirdlər arasında nailiyyət fərqini aradan qaldırmağa kömək edə bilər (Tomlinson, 2001).

Təkmilləşdirilmiş sosial-emosional öyrənmə. Fərqləndirilmiş sinif bütün şagirdlərin özlərini dəyərli, dəstəkləndiyini və iştirak etmək səlahiyyətinə malik olduqlarını hiss etdikləri daha inklüziv öyrənmə mühitini təşviq edir (Gervietti & Hooper, 2016).

DT pedaqoqlar üçün güclü alət təqdim etsə də, onun effektiv şəkildə həyata keçirilməsi diqqətli planlaşdırma və bəzi problemlərin nəzərə alınmasını tələb edir:

Planlaşdırma və vaxt məhdudiyyətləri. Fərqli dərslərin yaradılması diqqətli planlaşdırma tələb edir və müəllimlər üçün, xüsusən də siniflərin böyük ölçüləri və ya məhdud resursları ilə məşğul olduqda vaxt apara bilər (Tomlinson, 2017).

Qiymətləndirmə. Şagirdlərin diferensiallaşdırılmış sinifdə öyrənmələrinin qiymətləndirilməsi davamlı formativ qiymətləndirmə və müxtəlif öyrənmə üslublarına və məhsullarına uyğunlaşmaq üçün qiymətləndirmə strategiyalarının uyğunlaşdırılmasını tələb edir (Tomlinson, 2001).

Peşəkar İnkişaf: DT strategiyalarının uğurla həyata keçirilməsi çox vaxt müəllimlərdən lazımi bacarıq və bilikləri inkişaf etdirmək üçün davamlı peşəkar inkişaf tələb edir (Tomlinson, 2017).

Nəticə olaraq, diferensiallaşdırılmış təlimat (DT) müxtəlif siniflərdə təhsil verən müəllimlər üçün dəyərli çərçivə təklif edir. Çətinliklər mövcud olsa da, DT-nin bütün şagirdlər üçün əlaqə, nailiyyət və müsbət öyrənmə mühitinin təşviqində potensial faydaları onu araşdırmaq və həyata keçirmək üçün dəyərli bir yanaşma halına gətirir. Planlaşdırma məhdudiyyətlərini aradan qaldırmaq, yeni qiymətləndirmə strategiyaları hazırlamaq və peşəkar inkişafa sərmayə qoymaqla müəllimlər bütün şagirdlərin inkişaf edə biləcəyi həqiqətən inklüziv sinif otaqları yarada bilərlər.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Diferensiallaşdırılmış təlim (DT) haqqında məqalə bugünkü müxtəlif siniflərdə işləyən müəllimlər üçün əhəmiyyətli praktik əhəmiyyətə malikdir. Bunun səbəbi aşağıdakılardır:

Bütün şagirdlərin ehtiyaclarına cavab verir. Ənənəvi, hər kəsə uyğun olan təlimat bir çox şagirdi geridə qoya bilər. DT sinifdəki bütün şagirdlərin fərdi ehtiyaclarına, öyrənmə üslublarına və qabiliyyətlərinə cavab vermək üçün təlimatların hazırlanması üçün praktiki çərçivə təqdim edir (Ainscow, 2014).

Artan iştirak və motivasiya. Fərqli məzmun, proses və məhsul seçimləri təklif etməklə, DT şagirdləri məşğul və motivasiyalı saxlayır. Şagirdlər daha pozitiv və məhsuldar öyrənmə mühitinə gətirib çıxaran müvafiq şəkildə meydan oxuyurlar (Tomlinson, 2017).

Təkmilləşdirilmiş akademik nailiyyət. Məqalədə göstərilən tədqiqat (Gervietti & Hooper, 2016; Lenz & Deshler, 2017) DT-nin bütün şagirdlər üçün təkmilləşdirilmiş akademik nailiyyətlərə səbəb ola biləcəyini göstərir. Təlimat fərdi ehtiyaclara uyğunlaşdıqda, şagirdlər anlayışları qavramaq və məlumatı saxlamaq ehtimalı daha yüksəkdir.

Nailiyyət fərqlərinin tənzimlənməsi. DT müxtəlif qabiliyyətləri olan şagirdlər arasında nailiyyət fərqini aradan qaldırmaq üçün praktiki yanaşma təklif edir. Məqsədli dəstək və zənginləşdirmə imkanları bütün şagirdlərin tam potensialına çatmasına kömək edə bilər (Tomlinson, 2001).

İnklüziv öyrənmə mühitlərini təşviq edir. Bütün şagirdlərin keçmişindən və bacarığından asılı olmayaraq dəyərli və dəstəkləndiklərini hiss etdikləri sinif otağı yaratmaqla, DT aidiyyət hissini təşviq edir və bütün şagirdlərə fəal iştirak etmək imkanı verir (Gervietti & Hooper, 2016).

Müəllimlər üçün praktik strategiyalar:

Məqalədə xüsusi strategiyalar araşdırılmır, lakin burada müəllimlərin DT-ni həyata keçirmək üçün ata biləcəyi bəzi praktik addımlar var:

Şagirdlərinizi tanıyın. Fərdi öyrənmə üslublarını, maraqlarını və güclü tərəflərini formativ qiymətləndirmə vasitəsilə dərk etmək effektiv fərqləndirmə üçün çox vacibdir.

Səviyyəli fəaliyyətlər və tapşırıqlar: Bir sıra öyrənənlərə xidmət etmək üçün fəaliyyətlər və tapşırıqlar daxilində müxtəlif çətinlik və mürəkkəblik səviyyələrini təklif edin.

Seçim lövhələri. Şagirdlərə öyrəndiklərini necə nümayiş etdirmələri ilə bağlı seçimlər təqdim edin, onlara güclü və üstünlüklərini nümayiş etdirməyə imkan verin.

Tədris mərkəzləri. Müxtəlif ehtiyacları ödəmək üçün fərqli fəaliyyətlər və materiallarla sinif daxilində təyin olunmuş yerlər yaradın.

Çevik qruplaşdırma. Dərs və şagird ehtiyaclarına əsasən kiçik qrup işindən, heterojen qruplaşmalardan və müstəqil öyrənmə imkanlarından istifadə edin.

Ədəbiyyat:

1. Ainscow, M. (2014). How schools promote inclusion: Understanding and overcoming barriers to learning and participation. Routledge.
2. Darling-Hammond, L. (2010). The flat world and education: How America's commitment to equity will determine our future. Teachers College Press.
3. Florian, L. (2008). Key characteristics of inclusive pedagogy. Educational Research, 49(3), 275-288.
4. Gervietti, S., & Hooper, M. (2016). Differentiated instruction for social-emotional learning and well-being. SAGE Publications.

5. Lenz, K. M., & Deshler, D. D. (2017). Teaching adolescents with learning disabilities: Strategies for secondary classrooms. Guilford Publications.
6. Tomlinson, C. A. (2001). How to differentiate instruction in mixed-ability classrooms. ASCD.
7. Tomlinson, C. A. (2017). How to differentiate instruction in academically diverse classrooms. ASCD.
8. Villegas, A. M., & Valencia, R. R. (2008). Educating Latino students for the 21st century. Teachers College Press.

E-mail: nailyahuseyn72@gmail.com
Redaksiyaya daxil olub: 16.04.2024

UOT 376.

Səbinə Ramiz qızı Aslanova
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Orcid - 0009-0001-4052-1631

SEREBRAL İFLİC ZAMANI NİTQ POZULMALARININ KORREKSİYASI

Сабина Рамиз гызы Асланова
доктор философии по педагогике
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

КОРРЕКЦИЯ РЕЧЕВЫХ НАРУШЕНИЙ ПРИ ДЕТСКОМ ЦЕРЕБРАЛЬНОМ ПАРАЛИЧЕ

Sabina Ramiz Aslanova
doctor of philosophy in pedagogy
Azerbaijan State Pedagogical University

CORRECTION OF SPEECH DISORDERS DURING CEREBRAL PALSY

Xülasə. Serebral iflic olan uşaqlarda pozulmaların kompleks strukturunda nitq pozulmaları əhəmiyyətli yer tutur. Nitq pozulmalarının xüsusiyyətləri və onların şiddətinin dərəcəsi ilk növbədə beyin zədələnməsinin lokalizasiyası və şiddətindən asılıdır. Serebral iflic zamanı nitq pozulmaları təkcə beyinin müəyyən strukturlarının zədələnməsinə deyil, həm də beyin qabığının nitq və zehni fəaliyyətdə mühüm əhəmiyyət kəsb edən hissələrinin sonradan formalaşması və ya inkişaf etməməsi ilə bağlıdır. Serebral iflicdə nitqin inkişafındakı geriləmə həm də ətraf mühit haqqında bilik və fikirlərin həcminin məhdudlaşdırılması, maddi və praktik fəaliyyətin və sosial əlaqələrin qeyri-adekvatlığı ilə əlaqələndirilir. Valideynlər tərəfindən edilən valideyn səhvləri nitqin inkişafına mənfi təsir göstərir. Çox vaxt valideynlər uşağı həddən artıq qoruyur, onun üçün çox şey etməyə çalışır, onun bütün istəklərini təxmin edir və ya bir jest və ya baxışa cavab olaraq yerinə yetirir. Eyni zamanda, uşaqda şifahi ünsiyyət ehtiyacı yaranmır. Belə hallarda uşaq nitqin inkişafı üçün vacib şərt olan onun üçün vacib olan nitq ünsiyyətindən məhrumdur.

***Açar sözlər:**. serebral iflic, nitq pozulması, artikulyasiya, kinestetik nəzarət, korreksiya.*

Резюме. Речевые нарушения занимают важное место в сложной структуре нарушений у детей с ДЦП. Характеристика речевых нарушений и степень их выраженности зависят прежде всего от локализации и тяжести поражения головного мозга. Речевые нарушения при ДЦП связаны не только с поражением отдельных структур головного мозга, но и с более поздним формированием или неразвитием участков коры головного мозга, важных в речевой и психической деятельности. Задержка развития речи при ДЦП связана также с ограничением объема знаний и представлений об окружающем, неадекватностью материально-практической деятельности и социальных отношений. Ошибки, допущенные родителями, оказывают негативное влияние на речевое развитие. Часто родители чрезмерно опекают ребенка, стараются сделать для него слишком много, предугадывают все его желания или выполняют их в ответ на жест или взгляд. При этом ребенок не нуждается в речевом общении. В таких случаях

ребенок лишается речевого общения, что является важным условием развития речи.

Ключевые слова: *детский церебральный паралич, нарушение речи, артикуляция, кинестетический контроль, коррекция*

Summary. Speech disorders occupy an important place in the complex structure of disorders in children with cerebral palsy. The characteristics of speech disorders and the degree of their severity depend primarily on the localization and severity of brain damage. Speech disorders during cerebral palsy are not only related to the damage of certain structures of the brain, but also to the later formation or non-development of parts of the cerebral cortex that are important in speech and mental activity. The retardation in the development of speech in cerebral palsy is also associated with the limitation of the scope of knowledge and ideas about the environment, the inadequacy of material and practical activities and social relations. Parental mistakes made by parents have a negative impact on speech development. Often, parents overprotect the child, try to do too much for him, anticipate all his wishes or fulfill them in response to a gesture or look. At the same time, the child does not need verbal communication. In such cases, the child is deprived of speech communication, which is an important condition for the development of speech.

Key words: *cerebral palsy, speech disorder, articulation, kinesthetic control, correction.*

Uşaq serebral iflici baş beynin doğuşdan əvvəlki, doğuş zamanı və ya doğuşdan sonrakı dövrlərdə müxtəlif səbəblərdən zədələnməsi nəticəsində əmələ gələn, adətən erkən uşaqlıq dövründə aşkarlanan və hərəki pozulmalarla: ifliclər, əzələ zəifliyi, koordinasiya pozulmaları, qeyri-iradi hərəkətlərlə xarakterizə olunan bir haldır. Bu uşaqlarda epileptik tutmalar, psixi inkişaf ləngiməsi, qavrama və öyrənmə çətinlikləri, görmə, eşitmə, nitq, intellekt pozulmaları da müşahidə oluna bilər. Baxmayaraq ki, serebral iflicli uşaq çox zaman əqli inkişafdan geri qalmış uşaq kimi təəsurat yaradır, bu heç də həmişə həqiqətə uyğun olmur. Serebral iflicə oxşar vəziyyətlər istənilən yaşda keçirilmiş infeksion xəstəlikdən, insultdan və yaxud kəllə-beyin travmasından sonra əmələ gələ bilər.

Uşaq serebral iflici zamanı nitq pozulmalarının korreksiyası psixoloq, loqoped, pedaqoq və valideynlərin əlaqələndirilmiş fəaliyyətini tələb edir.

Serebral iflicli uşaqlarda çox erkən yaşlardan başlayaraq artikulyasiyanın korreksiyası üçün çoxlu sayda metodlar mövcuddur. Ən məşhur xarici psixomotor korreksiya proqramları –Bobatov və V. Voitin metodlarıdır. Bobatov metodunda primitiv reflekslərin tormozlanmasına və onların patoloji müqavimətinə xüsusi əhəmiyyət verilir. Alimlər onların metodunu postural reflekslərin tormozlanması metodu adlandırdılar.

Müəlliflərin fikrincə, adekvat senso-motor modelə nail olmaq üçün normal proprioseptiv sistemləri inkişaf etdirmək və patoloji tonik refleksləri tormozlamaqla əzələ tonusunu normallaşdırmaq lazımdır. Bundan sonra normal postural reaksiyaları yaxşılaşdırmaq və gücləndirmək üçün cəhd edilməlidir. Bu tormoz duruşlarından istifadə edərək, uşağa dominant tonik reaksiya ilə bağlı əks hərəkəti təkrarlamaq imkanı verilməlidir. Məsələn, boyun və üzün əzələlərinin rahatlaması fonunda baş hərəkətlərini hiss etmək üçün baş fırlanmaları bədən hərəkəti olmadan həyata keçirilir [5, s.34-40].

V. Voyta görə, serebral iflic uşağın həyatının ilk aylarında inkişaf edir. Erkən korreksiya işi psixomotor funksiyaların inkişafını aktivləşdirməli və patoloji reaksiyaların möhkəmlənməsinə mane olmalıdır. Voytun metodu "irəli hərəkət prinsipi" adlanır. Bu, hərəkətlər üçün zəruri olan postural reaksiyaların, korreksiya və fırlanma reflekslərinin ahəngdar inkişafını əhatə edir. Korreksiyanın məqsədi hərəkətlərin düzgün funksional modellərini gücləndirməklə patoloji hərəkətlərin fiksasiyasının qarşısını almaqdır [10].

Amerikalı nevroloqlar və loqopedləri Vestleyk və Rutherford serebral iflicli uşaqlarda nitq pozulmalarının aradan qaldırılması üçün maraqlı metodika işləyib hazırlamışlar. Onların metodikasını iki hissəyə bölmək olar:

1) fonartikulyasiya orqanlarının və tələffüzün, yəni müxtəlif vəziyyətlərdə eşitmə və nitq, tənəffüs və periferik nitq orqanlarının vəziyyətinin müayinəsi;

2) foniatrik müalicə üçün qeyri-standart prosedurların istifadəsi və potensial imkanların inkişafı üçün xüsusi metodların seçilməsi. Bu hissəyə serebral iflicli uşağın psixoloji vəziyyətinin öyrənilməsi, sensor qavrayış məlumatları (həyatın ilk ili xüsusilə vacibdir), dialoq nitqinin inkişafı, sərbəst nitq, müxtəlif foniatrik yanaşma və məşqlərdən istifadə daxildir.

İngilis fizioterapevti Marqaret Yol nitqi inkişaf etdirmək və korreksiya etmək üçün bir texnika, o cümlədən ağzı bağlamaq, udmaq və tüpürcək axınına nəzarət etmək kimi ünsiyyət üsulları təklif edir.

E.F. Arxipovanın texnikası da maraq doğurur. Bu Texnika nitqdən əvvəlki dövrdə serebral iflicdən əziyyət çəkən uşaqlarda psixomotor funksiyaların stimullaşdırılması və inkişafına əsaslanır. Erkən yaşda uşaqların vokal funksiyalarını stimullaşdırmaq və taktil-kinestetik stimullaşdırmaq üçün müxtəlif yanaşmalardan geniş istifadə olunur.

Qeyd edildiyi kimi, serebral iflicli uşaqlar əmməkdə xüsusilə çətinlik çəkirlər. Ağız sahəsini aktivləşdirmək üçün ağızda, dodaqlarda, yanaqlarda toxunma refleksləri stimullaşdırılmalıdır; temperatur hisslərinə səbəb olur (soyuq, isti); dad hisslərini oyadır (şəkər, duz, xinin, limon); qoxulardan (ətirlər, çiçəklər və s.) istifadə edir.

Müxtəlif stimulların birləşməsi tövsiyə olunur. Yadda saxlamaq lazımdır ki, inkişafın erkən mərhələsində serebral iflicli uşaqların artikulyasiya aparatının fəaliyyətindəki qüsurların müalicəsi və korreksiyası əsas vəzifədir.

Müalicə terapiyasında xarici istiqamət, artikulyar duruşların və hərəkətlərin təliminə daha çox diqqət yetirildiyi rus yanaşmasından fərqli olaraq, duruş hərəkətlərinin və düzgün bədən mövqeyinin metodu və formalaşmasına diqqət yetirir. Nitq pozulmalarını korreksiya etmək üçün tələffüzlə əlaqəli funksiyaların vəziyyətini müəyyən etmək lazımdır. Bunu etmək üçün aşağıdakılara diqqət yetirilməlidir [7,s.40-44]:

- üz əzələlərinin hipotoniyası/ hipertoniyası, zoraki hərəkətlər, tonusun ani hərəkəti və ya dəyişilməsi, hərəkət diapazonu;
- oral avtomatizm reflekslərinin olması və ya olmaması, onların qidalanma üçün zəruri olan motor strukturlarının disfunksiyasına təsiri;
- reflekslər: əmmə-udma, dişləmə , qusma, axtarış;
- ağız nahiyəsinin və ətrafının stimullaşdırılmasına reaksiya; loqopedin barmağından istifadə etməklə.
- hərəkət zamanı və hərəkətsiz vəziyyətdə çənələr (məsələn, normalda çənələr istirahət zamanı yarıaçıq vəziyyətdə olur; neytral və-

ziyyətdə çənələrin açıq vəziyyətdə olması serebral iflicli uşaqlarda tez-tez rast gəlinir);

- ton, hərəkətlilik, kompensasiya reaksiyaları, dodaq simmetriyası;

- dilin əzələ tonusu, onun təcrid olunmuş hərəkətləri, onların dəyişmə ehtimalı;

-yumşaq damaq,

-sərt damaq, onların arasında koordinasiya, hərəkətlilik;

- uşağın nəfəsini bədənin və başın hərəkətləri ilə müşayiət edən ritm, tənəffüs həcmi, tənəffüs və nitq arasında koordinasiya (səs reaksiyaları), nəfəsalma-nəfəsvermə, "əks nəfəs" (bəli/yox) ;

- yemək zamanı və fonasiya, yemək və səs istehsalı zamanı istifadə olunan motor idarəetməsi arasında əlaqə; bu nəzarətin fəaliyyəti, hərəkətlərin diapazonu, stereotipik hərəkətlərin olması.

Artikulyasiyanın görünüşünü stimullaşdırmaq üçün uşağın kiçik hərəkətləri idarə edə bilməsi və böyük dəqiqlik tələb edən məşqlər vasitəsilə dodaqların və çənələrin, dilin hərəkətlərini fərqləndirə bilməsi lazımdır. Bu, bədən mövqeyinə nəzarətin formalaşmasını tələb edir. Bu məqsədlə, əzələ tonusunu qiymətləndirmək üçün uşağın "refleks-qadağa" mövqeyində iş aparılır.

Korreksiya işinə uşaq üçün əlçatan və asan olan hərəkətlər və məşqlərlə başlamaq tövsiyə olunur. Məşqlər və hərəkətlər uşaq üçün müxtəlif və maraqlı olmalıdır, lakin ən əsası funksional olmalıdır, yəni dilin hərəkətlərini asanlaşdırmaq, hərəkətlərin koordinasiyasını, qidalanma və danışma prosesində zəruri olan bir sıra hərəkətləri formalaşdırmaq.

Uşağın həyatının ilk aylarından psixoloq və loqopedin fizioterapevtlə kompleks işini aparmaq və diqqəti proprioseptiv sahəyə və hərəkətə nəzarətə yönəltmək aktual və perspektivlidir. Serebral iflicli uşağın gələcəyi əsasən onun potensialından deyil, xüsusən də maksimum inkişaf imkanlarına nail olmaq üçün korreksiya üsullarının düzgün seçilməsindən asılıdır.

Dizartriyanın müxtəlif formaları üçün korreksiya işinin səmərəliliyi dizartriyanın növünün düzgün müəyyən edilməsindən və müvafiq olaraq diferensiallaşdırılmış korreksiya üsullarının tətbiqindən asılıdır.

Korreksiya üsulları hazırlanarkən, ilk növbədə, dizartriyanın müxtəlif formalarında aparıcı pozulmalar nəzərə alınır. Beləliklə, dizartriyanın hiperkinetik formasında aparıcı pozulma tənəffüs axınının tədarükü, səsin daxil olması, yumşaq damağın büzülməsi və dodaqların və dilin zəruri hərəkətləri arasında asinxroniyadır. Eyni asinxroniya spastik dizartriyada müşahidə olunur, lakin birinci halda pozulma mexanizmi hiperkinez, ikincidə isə artikulyar aparatın müxtəlif bölmələrində spastisitedir. Dizartriyanın beyincik formasında aparıcı pozulma nitqin intonasiyasının və onun monotonluğunun kobud şəkildə pozulmasıdır [4, s.16-27].

Dizartriyanın bütün formalarında zədələnmənin üç dərəcəsini ayırd etmək olar: yüngül, orta və ağır. Yüngül dərəcədə spastik dizartriya ilə ifadəli nitq yalnız fərdi səslərin qeyri-müəyyən tələffüzü ilə başa düşülür, artikulyar aparatda və onun müxtəlif hissələrində spastikliyin fərdi elementlərində keçid zamanı yüngül çətinliklər yaranır.

Orta dərəcədə spastik dizartriyası olan uşaqlarda ifadəli nitqdə səslərin 1/3 hissəsinin tələffüzü pozulur. Ayrı-ayrılıqda belə bu səsləri düzgün tələffüz etmək olmur. Artikulyasiya aparatının bütün hissələrində və üz əzələlərində spastiklik müşahidə olunur.

Ağır hallarda ifadəli nitq pozulur və fraza xarakterli deyil, fərdi sözlərdən ibarət olur. Əksər səslərin tələffüzü təhrif olunur. Nitq aktı zamanı üz əzələlərində sinkinez müşahidə olunur, ətrafların əzələlərində spastikliyi artır. Artikulyar aparatın bütün hissələrində yüksək spastiklik var.

Yüngül dərəcədə hiperkinetik dizartriya olan xəstələrdə hiperkinez elementləri yumşaq damaqda və dilin ucunda müşahidə olunur. Artikulyar aparatda keçid bir qədər çətindir. Bu xəstələrin nitqi başa düşüləndir, lakin nitq axınında ayrı-ayrılıqda düzgün tələffüz edildikdə fərdi səslərin aydın olmayan tələffüzü var.

Orta dərəcədə hiperkinetik dizartriya ilə hiperkinezlərin sayı artır, artikulyar aparatın bütün hissələrinə və üz əzələlərinə yayılır.

Bu xəstələrdə səslərin təxminən üçdə birinin tələffüzü təhrif olunur, bu da onların nitqini başa düşməyi çətinləşdirir.

Ağır hiperkinetik dizartriyası olan xəstələrdə hiperkinezin intensivliyi kəskin şəkildə artır, nitq pozulur, demək olar ki, bütün səslər pozulur. Danışmağa çalışarkən, hiperkinez üz əzələlərində, eləcə də ətrafların və gövdə əzələlərində baş verir[8, s.20-34].

Dizartriyanın qarışıq forması, spastik və hiperkinetik formaların müvafiq zədələnmə dərəcələrinə xas olan ifadəli nitq və artikulyasiya aparatının pozulmaları kompleksi ilə xarakterizə olunur.

Spastik dizartriyada nitq pozulmalarının korreksiyası üçün nitqin korreksiyası aşağıdakı əsas istiqamətləri əhatə edir:

I. Artikulyasiya aparatında, üz əzələlərində və ətraflarda tonusun normallaşdırılması: nitq aktı prosesində tonun maksimum azalması və patoloji reflekslərin minimal təsirinin olduğu xüsusi mövqenin seçilməsi; uşağın gövdəsini yelləmək və bütün əzalarını yüngülcə silkələmək.

I. Kinestetik nəzarətin inkişafı və formalaşması: artikulyar əzələlərdə kinestetik iz təsvirinin formalaşması (loqoped öz əli ilə səsin artikulyasiyasından asılı olaraq uşağın dilinin və dodaqlarının müəyyən mövqeyini təkrarlayır); ümumi qəbul edilmiş metoddan istifadə edərək artikulyar əzələlərin masajı və nöqtə masajı metodu ilə burma.

III. Tələffüz üzərində eşitmə nəzarətinin formalaşdırılması və fonemik analizin inkişafı: onomatopeyada oyun-məşqlər; ümumi qəbul edilmiş metodlardan istifadə etməklə fonemik analiz və sintezin inkişafı üzərində işləmək.

IV. Proprioseptiv tənəffüs əzələlərinin normallaşdırılması: nəfəsverməni uzatmaq üçün işləmək; nəfəsi tutmaq və nəfəsvermə axınının gücünü və təkanını tənzimləmək qabiliyyətini inkişaf etdirmək.

V. Fonasiyadan kənar nitq tənəffüsünün formalaşması: sinəqarın tənəffüsünün mərhələliləşdirilməsi; loqoped ilə sinxron nəfəs almağı məşq etmək.

VI. Nitq nəfəsinin və səsin çatdırılmasının sinxronluğunun formalaşması: hecalarda sinxron nəfəs almağı məşq etmək: AH, UH, IH; - A- U-, I- saitlərini oxuyarkən uşağın əlinin və loqopedin qarşılıqlı nəzarəti ilə sait səsləri məşq etmək.

VII. Səs tələffüzü pozulmalarının korreksiyası. Səs istehsalının ardıcıllığı və səs tələffüzü korreksiyası artikulyasiya aparatında iflic və parezin lokallaşdırılmasından və uşağın fərdi kompensasiya qabiliyyətindən asılıdır. İlk növbədə, o səslər yerləşdirilir ki, onların formalaşması zamanı dilin və dodaqların müvafiq hissələri ən az spastik olur. [6, s.35-36]

Problemin aktuallığı. Uşaqlarda serebral iflic zamanı nitq pozulması, bir çox ailə və ictimai təşkilatlarda böyük bir məsələdir. Bu məsələ, uşaqların həyat keyfiyyətini və sosial inteqrasiyasını ciddi dərəcədə təsir edən bir problemdir. Uşaqlarda serebral iflic zamanı nitq pozulmasının aktual olması, bir neçə məsələyə əsaslanır. Nitq pozulması, uşaqların ictimaiyyətdə rahat inteqrasiyasını çətinləşdirir, onların digər uşaqlarla və ictimai təşkilatlarla kommunikasiyasını məhdudlaşdırır. Nitq pozulması, uşaqların təhsil prosesini məhdudlaşdırır. Sinif mühitində, müəllimlərlə və digər tələbələrlə səmərəli əlaqə qurmaq problem yaradır. Nitq pozulması olan uşaqların psixoloji səhhəti ciddi dərəcədə təsirlənə bilər. Bu, onların özündə inamı və özsayqınlığı aşağı salır və qeyri-adi vəziyyətlərin yaranmasına səbəb olur.

Problemin yeniliyi. Uşaq serebral iflici zamanı nitq pozulmalarının formalarının dəyərləndirilməsinə aid bir sıra tədqiqatlar təhlil edilir, eyni zamanda öz tədqiqatlarında aparılan nəticələri müqayisə edərək diaqnostika zamanı istifadə oluna bilən meyarlar təqdim olunub və ümumiləşdirilərək sistemləşdirilib.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalənin praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, burada aparılan araşdırmalar uşaq serebral iflici zamanı nitq pozulmalarının diferensial diaqnozun qoyulmasında kömək edə biləcəkdir. Bunları tətbiq etməkdə loqopedlər, defektoloqlar, xüsusi pedaqoq və psixoloqlar diaqnostikanın aparılmasının daha səmərəli keçirilməsində və korreksiya iş prosesində istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat:

1. Мамайчук И.И. Психокоррекционные технологии для детей с проблемами в развитии. – СПБ., 2003.
2. Левченко, И.Ю. Технологии обучения и воспитания детей с нарушениями опорно-двигательного аппарата: Учеб.пособие для студ. сред. пед. учеб. заведений. / И.Ю.Левченко, О.Г. Приходько. – М.: «Академия», -2001.
3. Данилова Л.А., Стока К., Казицына Г.Н. Особенности логопедической работы при детском церебральном параличе: Методические рекомендации для учителей и родителей. – СПб., 2000.
4. Ипполитова М.В., Бабенкова Р.Д., Мастюкова Е.М. Воспитание детей с церебральным параличом в семье: Книга для родителей / 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Просвещение, -1993.
5. Левченко И.Ю. Психологические особенности подростков и старших школьников с детским церебральным параличом. -М.: Альфа, -2000.
6. Мастюкова Е.М. Физическое воспитание детей с церебральным параличом. – М., 1991.
7. Мамайчук И.И. Психологическая помощь детям с проблемами в развитии. – СПб.: Речь, -2001.
8. Шипицына Л.М., Мамайчук И.И. Детский церебральный паралич. – СПб.: Дидактика Плюс, -2001.
9. Калижнюк Э.С. Психические нарушения при детских церебральных параличах. Киев: Вища школа; 1987. Kalizhnyuk ES. Psikhicheskie narusheniya pri detskikh tserebral’nykh paralichakh. -Kiev: Vishcha shkola; -1987.
10. Himmelmann K, Uvebrant P. Function and neuroimaging in cerebral palsy: a population-based study. Developmental Medicine & Child Neurology. -2011;
11. Feldkamp M. Das zerebralparetische Kind. Pflaum Verlag Mbnchen. -1996.
12. Pueyo R, Junque C, Vendrell P, Narberhaus A, Segarra D. Neuropsychologic impairment in bilateral cerebral palsy. Pediatric Neurology. -2009; 40(1):19-26.

E-mail: sabina-aslanova@bk.ru
Redaksiyaya daxil olub:27.02.2024

UOT 376

Səlbi Ağamehdi qızı Abasova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin müəllimi
***Orcid**: 0000-0001-6353-5588*

BAŞ BEYNİN GİCGAH SAHƏLƏRİNİN ZƏDƏLƏNMƏLƏRİ ZAMANI TƏZAHÜR EDƏN NİTQ PATOLOGİYALARI

Сальби Агамехди Абасова
преподаватель Азербайджанского Государственного Педагогического Университета

РЕЧЕВЫЕ ПАТОЛОГИИ, ПРОЯВЛЯЮЩИЕСЯ ПРИ ПОРАЖЕНИИ ВИСОЧНЫХ ОБЛАСТЕЙ ГОЛОВНОГО МОЗГА

Salbi Agamehdi Abasova
lecturer at Azerbaijan State Pedagogikal University

SPEECH PATHOLOGIES MANIFESTED IN DAMAGES TO THE TEMPORAL AREAS OF THE BRAIN

Xülasə. Dominant yarımkürənin zədələnməsi ilə müxtəlif fərdlərdə nitq (və əlaqəli funksiyalar) fərqli şəkildə pozulur və bəzilərində nisbətən asan bərpa olunur, digərlərində isə demək olar ki, bərpası mümkün olmur. Bu faktları yalnız zədələnmənin dərəcəsi ilə izah etmək olmaz (zədələnmənin həcmi, fəsad yaradan amillərin olması və s.). Göründüyü kimi, yarımkürələrdən birinin dominantlıq dərəcəsi, hətta nitq kimi lateral proseslərə münasibətdə də çox dəyişir və ali qabıq funksiyalarının lokal patologiyasında nəzərə çarpacaq müxtəliflik göstərir.

Açar sözlər: *vizual qavrayış, aparıcı yarımkürə, sensor funksiyalar, diffuz xarakterli, iltihabi proseslər, beyin problemləri, lokal zədələnmə*

Резюме. При поражении доминантного полушария речь (и связанные с ней функции) нарушаются у разных лиц по-разному, с относительно легким восстановлением у одних и почти без восстановления у других. Данные факты не могут быть объяснены только степенью ущерба (объемом ущерба, наличием осложняющих факторов и т.п.). По-видимому, степень доминирования одного из полушарий сильно варьирует даже в отношении таких латеральных процессов, как речь, и демонстрирует значительную вариабельность локальной патологии высших корковых функций.

Ключевые слова: *зрительное восприятие, ведущее полушарие, сенсорные функции, диффузные, воспалительные процессы, проблемы головного мозга, локальные повреждения*

Summary. When the dominant hemisphere is damaged, speech (and related functions) are impaired differently in different individuals, with relatively easy recovery in some and almost no recovery in others. These facts cannot be explained only by the degree of damage (volume of damage, presence of complicating factors, etc.). Apparently, the degree of dominance of one of the hemispheres varies greatly, even in relation to such lateral processes as speech, and demonstrates significant variability in the local pathology of higher cortical functions.

Key words: *visual perception, dominant hemisphere, sensory functions, diffuse, inflammatory processes, brain problems, local damage*

Aktuallıq: Bir sıra müəlliflər (B.G Ananyev, 1960) mürəkkəb (nitq daxil olmaqla) əqli funksiyaların həyata keçirilməsində hər iki yarımkürənin birgə iştirakı fikrinə qayıtdılar. Ali kortikal funksiyaların həyata keçirilməsində sağ subdominant yarımkürənin rolun qeyri-müəyyən olaraq qalırsa, o zaman xeyli sayda müəllifin klinik müşahidələri (Chester, 1936; A.R. Luria, 1947; Goodglass and Quadfazel, 1947; 1952; Ettlinger, Jackson və Zangwill, 1955; Subiraco, 1958; Ajuriaguerra və Ekaen, 1960; Zangwill, 1960 və başqaları) göstərir ki, solaxay insanlarda sol yarımkürənin subdominantlığı da nitq və onunla əlaqəli koqnitiv proseslərin pozulmalarına səbəb olur.

Qeyd edilməlidir ki, beynin eyni nahiyəsində lokallaşan ocaqlı zədələnmə müxtəlif vəziyyətlərdə fərqli simptomatika ilə təzahür edə bilər. Sol yarımkürənin "nitq zonalarını" zədələyən ocağın, hər hansı bir nəzərə çarpacaq simptomlarla müşayiət olunmaya bildiyini göstərən müşahidələr böyük əhəmiyyət kəsb edir (məsələn, zədələnmə erkən uşaqlıqda baş verərsə və ya əgər beyin qabığının bu sahələrində patoloji vəziyyət ləng inkişaf edirsə). Buna bir faktı əlavə etməliyik ki, bütün psixi funksiyalara münasibətdə bir yarımkürənin mütləq dominantlığına nadir olaraq rast gəlinir. Ehtimal olunur ki, bir çox insanlarda müxtəlif funksiyalara qismən və ya qeyri-bərabər dominantlıq üstünlük təşkil edir. Bunun sayəsində bir insan, məsələn, "sağ əlli" olduğu halda, sol gözün aparıcı funksiyası üstünlük təşkil edə bilər və s. {1}

Yarımkürənin dominantlığının müxtəlif dərəcələri, artıq qeyd edildiyi kimi, təkcə subyektdən subyektə deyil, həm də funksiyadan funksiyaya dəyişir. Əgər insanların əksəriyyətində nitq prosesləri, bir qayda olaraq, dominant yarımkürənin lateralizasiyasından nəzərəçarpacaq dərəcədə asılıdırsa, bir sıra digər funksiyalarda aparıcı lateralizasiya dərəcəsi daha az ifadə olunur.

Tədqiqatlarda vizual qavrayış proseslərinin aparıcı yarımkürə ilə daha az dərəcədə əlaqəli olduğu və davamlı aqnostik pozulmaların korteksdəki müvafiq şöbələrin ikitərəfli zədələnmələri nəticəsində baş verdiyi göstərilir.

Beynin frontal hissələrinin zədələnməsi səbəbindən təşkilati və iradi fəaliyyətin pozulması müşahidə olunur. Qeyd olunanlar müxtəlif psixi funksiyaların fərqli lateralizasiyası haqqında düşünməyə vadar edir. Bəzi psixi proseslərə münasibətdə daha çox sağ yarımkürənin dominantlığından danışmaq olar; musiqi prosesləri, öz qüsurunu dərk etmək və s. Mürəkkəb psixi fəaliyyətin həyata keçirilməsində hər iki yarımkürənin müxtəlif səviyyəli iştirakı məhdudlaşmır.

Son onilliklərdə aparılan tədqiqatlar (B. G. Ananyev, 1959, 1960 və s.) göstərir ki, bir qayda olaraq, bir çox funksiyalar hər iki yarımkürənin iştirakı ilə həyata keçirilir, lakin əllərdən birinin aparıcı, digərinin isə köməkçi rol oynayırsa, sol və sağ yarımkürələrin iştirakının fərqli təbiəti ortaya çıxır. {2}

Sağ və sol yarımkürələrdə güllə yaraları zamanı taktil hissiyyatın pozulma xüsusiyyətləri tədqiq olunarkən, hətta həssaslıq kimi, nitq funksiyasından uzaq olan bir funksiyanın təşkilində hər iki yarımkürənin fərqli xarakter daşıdığı müşahidə olunur (Semm es, Weinstein, Gent and Teiber, 1960).

Əgər sol (dominant) yarımkürədə sensor funksiyalar diferensasiya olunmuş şəkildə olursa, sağ (subdominant) yarımkürədə daha çox diffuz xarakterli olur. Buna görə də, sol yarımkürədə yalnız sensomotor sahənin zədələnməsi, əks tərəfdə həssaslığın pozulmasına gətirib çıxarır, bu zonalardan kənarda lokallaşan zədə hissiyyatın pozulmasına səbəb olmur. Əksinə, sağ yarımkürənin yaralanması sensomotor zonada yerləşməsə belə, hissiyyatla əlaqədar problemlərə səbəb ola bilər; çox zaman bu xəsarətlər eyni qolda hissiyyatın pozulmasına səbəb olur.

Eyni morfoloji quruluşa malik olan hər iki yarımkürənin fərqli funksional diferensiasiyaya malik olması, təkcə nitqdə deyil, həm də sensor (və motor) funksiyalarda əksini tapır.

Ümumi beyin problemlərinin, xüsusilə bariz formaları damar xəstəlikləri və beyin şişlərində təzahür edir. {4}Məsələn, qanaxmaya və ya tromboza səbəb olan damar pozulmaları, adətən (daha çox yaşlı xəstələrdə) beyin qidalanmasının pozulması və arteriosklerotik dəyişikliklər.

Qanaxma və ya tromboz, lokal zədələnmə hüdudlarından çox kənara çıxan əlavə pozulmalara gətirib çıxarır. Nisbətən böyük arteriyadan qanaxma (və ya tromboz) beynin geniş həcmini tutur, vaskulyarizasiyası bu arteriya ilə bağlıdır. Buna damar fəaliyyətinin yerli refleks pozulmaları da əlavə olunur. Bütün bunlar əsas patoloji lokallaşmanın birbaşa yerləşdiyi hüdudlardan çox kənarda yaranan dəyişikliklərin yayılmasına gətirib çıxarır.

Beyin şişlərində ümumi beyin amilləri də bariz təzahür edir. Bir qayda olaraq, hər bir, xüsusilə böyük ölçüdə olan şiş, likvor mübadiləsinin dəyişilməsi ilə müşayiət olunan hidrosefaliya ilə nəticələnir. Beyin şişi qan damar dövranına nəzərəçarpacaq dərəcədə təsir edir, damarlarda mexaniki və reflektor dəyişikliklərə səbəb olur, patoloji zədələnmə sərhədindən kənarda yerləşən beyin toxumasının normal qidalanmasının pozulmasına səbəb olur. Sürətlə böyüyən beyin şişlərinin daxilində intensiv şəkildə çürüyən toxumaların toksik amil olaraq ümumi simptomatikaya əlavə olunduğunu da qeyd etmək vacibdir. Lokal və ümumi beyin amilləri ekstraserebral şişlərdə (araxnoid-endoteliomalar), nisbətən ləng artan lokal məhdudiyyətli (məsələn, astrositomalar və oliqodendroqliomalar) və ya sürətli böyüyən bədxassəli şişlərdə (medulloblastoma, multif normal spongioblastoma, machitis və s.) fərqli olur. Şişlərin böyüməsi yalnız sinir elementlərini məhv etmir, həm də toksik təsir ilə müşayiət olunur. {3}

Beyin şişləri olduğu halda ümumi beyin və lokal komponentlərin nisbəti şişin artımı ilə əlaqədar eyni bir xəstədə kompensasiya mexanizminin pozulması nəzərə çarpacaq dərəcədə dəyişə bilər. Nəhayət, lokal və ümumi beyin komponentlərinin nisbəti müxtəlif günlərdə və hətta eyni günün müxtəlif saatlarında eyni qalmır. {4} Məlumdur ki, bir sıra müxtəlif amillərdən asılı olan kəllədaxili təzyiqin artması məlum dövrlərə (və ya günlərə) gətirib çıxara bilər ki, xəstənin ümumi vəziyyəti pisləşir və hipertoniya simptomları və artır. Belə dövrlərdə xəstə yalnız qan təzyiqini azaldan dərmanların tətbiqindən sonra tədqiqat üçün əlçatan olur. Mütəxəssislər belə xəstələrdə bütün funksiyaların yüksək dərəcədə tükənməsini, tədqiqatların nəticələrinin dəyişkən olduğunu qeyd edirlər. Beynin demək olar ki, bütün zədələnmələrində ümumi serebral komponentlərin olması lokal simpto-

matikanın qiymətləndirilməsini çox çətinləşdirir.

Problemin elmi yeniliyi. Qeyd edilən ümumi beyin amilləri dinamikanın və sinir proseslərinin patoloji dəyişikliklərinə, sinir proseslərində oyanma və ləngimə proseslərinin nisbətinin pozulmasına və patoloji inertlik əlamətlərinin təzahürünə səbəb olur. Bütün bu pozulmalar psixi fəaliyyətdə, əsasən də psixi proseslərin mürəkkəb formalarında dəyişikliklərə səbəb olur. Belə hallarda neyrodinamik pozulmalar bir deyil, bir çox sistemlərdə özünü göstərir ki, bu da əslində onları lokal neyrodinamik qüsurlardan fərqləndirməyə əsas verir. Yalnız ən ağır hallarda, ümumi beyin amilləri lokal simptomları o qədər maskalayır ki, lokal diaqnostika qeyri-mümkün olur.

Ali psixi funksiyaların pozulmasının qiymətləndirilməsində xüsusi yer beynin dərin hissələrində və ilk növbədə beyin kökü və diensefalik bölgədəki patoloji dəyişikliklər kortikal proseslərin gedişatına təsir əsas yer tutur. Belə zədələr retikulyar formasiyanın funksiyalarında xüsusi pozulmalara səbəb olur, nəticədə korteksin tonusu, bəzən isə xəstənin ümumi şüur vəziyyəti kəskin dəyişir. Bu amillər də kortikal fəaliyyətdə nəzərəçarpan pozulmalara səbəb ola bilər və ocaqlı zədələnmələr zamanı diaqnoz qoymağı çətinləşdirir.

Nəhayət, bir çox hallarda perifokal iltihabi proseslər və hipertenziv-dislokasiya kimi amillər ilkin zədələnmənin yaratdığı fəsadların nəzərəçarpacaq dərəcədə genişlənməsinə və tədqiqatçının artıq yalnız ocaqla deyil, regional simptomlarla qarşılaşmasına səbəb ola bilər. Bu simptomologiya beynin zədəyə bitişik bölgələrində patoloji prosesin səbəb olduğu bir sıra əlavə pozulmaları əhatə edir.

Ümumi klinik mənzərədə əsas zədənin beynin uzaq nahiyələrinə təsiri də mühüm yer tutur. "Uzaqdan" belə təsirlərə, məsələn, beynin frontal paylarının pozulmuş funksiyalarının ikincili simptomları (və ya "psevdofrontal" simptomlar), xüsusən də ənsə bölgəsində topik diaqnostikada çətinliklər yaradır. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra hallarda, ümumi beyin faktorları simptomu daha da gücləndirir yerli zədələnmələrin həcmi daha aydın görünməyə başlayır, kəllədaxili təzyiqin artması ilə təzahür edir. Bütün bu məqamlar yerli beyin zədələnmələri halında yüksək kortikal funksiyaların pozulmasının xüsusiyyətlərinin öyrənilməsini nəzərə çarpacaq dərəcədə çətinləşdirir. {3} Təcrübə göstərir ki, bütün ağırlaşmalara baxmayaraq, ali qabıq funksiyaların psixoloji tədqiqi beyin zədələnmələrinin diaqnostikasında öz yerini tapmış və nevroloji və neyrocərrahiyyə klinikalarında bu məqsədlər üçün istifadə olunan metodlardan biridir.

Bir qayda olaraq, korteksin bu sahəsi zədələnən xəstələr mətni üzündən düzgün köçürür, güclü kinestetik hissiyyata əsaslanaraq tanış sözləri yaza bilirlər. Lakin onlar diktə edilmiş sözləri və ya özlərinə məxsus mətni yaza bilmirlər. Ən kobud pozulma hallarında, müstəqil şəkildə və ya diktə altında yazı qeyri-mümkün olur və xəstə təsadüfi, qeyri-adekvat hərflər toplusunu yazır. Daha yüngül hallarda isə xəstə xüsusi səs təhlili tələb edən sözlərdə səhvlər edir. Oxu pozulmalarına gəldikdə isə, belə xəstələr keçmiş təcrübələrinə əsaslanaraq tanış sözləri (öz soyadlarını, yaşadıqları şəhəri və s.) asanlıqla tanıyır, hətta qəzetlərə baxıb oxuduqlarının ümumi mənasını anlaya bilsələr də, ayrı-ayrı hərfləri, hecaları və ya daha az tanış olan sözləri oxuya bilmirlər. Tanış sözlərin

tanınmasının qorunması ilə düzgün oxunuşun kobud pozulması arasındakı uyğunsuzluq belə xəstələrin ən xarakterik xüsusiyyətlərindən biridir. Temporal (akustik) afaziya zamanı nitqin səs tərəfinin pozulması, onun semantik quruluşunun pozulması ilə sıx bağlıdır. Bu hallarda ilkin olaraq, səs və məna vəhdəti olan fonem və anlamanı təmin edən fonematik eşitmə pozulur. Təbii ki, nitqin səs (fonematik) quruluşu pozulduqda, onun əsasında təşkil olunmuş məna sistemi də pozulur. Nitqin məna tərəfinin bu cür pozulması “sindrom sensor afaziya” adlanır. “Hava”, “Dava”, “Tava” sözlərini ritmik quruluşuna görə eyni eşidən xəstə, əlbəttə ki, onun məna tərəfini itirir.

Sensor afaziya zamanı kobud pozulma hallarında söz tərkibi və mənası dağılırsa, daha yüngül pozulmalarda nitqin söz tərəfinin pozulması yalnız xüsusi nümunələrdə aşkar edilə bilər. Belə testlərdən biri, dinləmə üçün təqdim olunan bir neçə sözünün mənasını saxlamaq testidir. Əgər sensor afaziyanın yüngül forması olan, “göz”, "burun", "qulaq" sözlərinin mənasını saxlayan xəstəyə üz hissələrinin adlarını çəkərək, təkrar göstərməyini təklif etsək, həmin sözlərin mənasını necə itirdiyi təzahür edəcək. Xəstə ardıcıl şəkildə sözləri səhv təkrarlayaraq düzgün göstərməyəcək. Sözün birbaşa mənasının belə pozulması, obyekti, əşyanı bildirən sözün xəstəyə əyani təqdimatı olmadığı hallarda xüsusilə aydın şəkildə ortaya çıxır. Təqdim olunan söz uyğun obyekt və ya əşya ilə müşayiət olunarsa, xəstəyə sözün mənasını yadda saxlamağa və hafizədə möhkəmləndirməyə imkan verir, bu, sensor afaziya olan xəstələr üçün bərpaedici mərhələdə öyrənmə üsullarından biridir.

Sensor afaziyalı xəstədə nitqin məna tərəfinin qeyri-bərabər pozulması daha sonra, sözlərin aktiv nitqdə istifadəsini və başa düşməyi çətinləşdirir. Məhz buna görə sensor afaziyası olan bir xəstə çox zaman sözün yalnız ümumi semantik mənasını qavrayır, onu diferensasiya edərək fərqləndirə bilmir, hətta daha çox bu sözün xüsusi mənasını başa düşə bilmir. Temporal (akustik) afaziya halları ilə bağlı müşahidələr göstərir ki, temporal bölgə sistemlərinin zədələnməsi sözlərin yadda saxlanması və təkrarlanmasının pozulmasına səbəb olur. Sensor nitqin pozulması mütləq nitq amneziyası ilə müşayiət olunur. Bəzən temporal afaziyanın nisbətən yüngül forması zamanı bir və ya iki sözü 3-5 saniyəlik pauza ilə xəstəyə təqdim etmək kifayətdir ki, onun təkrarlaması çətinləşsin və sözü parafaziyalarla əvəz edərək təqdim etsin. Xəstədən bir sıra sözləri və ya bütöv bir ifadəni təkrar etməsi tələb olunduqda sözlərin yadda saxlanması və təkrarlanmasında çətinliklər daha aydın müşahidə olunur.

Sözün quruluşunun fonemik mənasının müxtəlifliyi ilə əlaqəli verbal yaddaşın fərqli pozulmaları əşyaların adlandırılması ilə bağlı təcrübələrdə eyni şəkildə görünür. Əşyanın düzgün adını tapmağa çalışan belə xəstə tez-tez sözləri tələffüz edir, onların səs tərkibini təhrif edir və lazımi sözləri başqa sözlərlə əvəz edir. Bu qrup xəstələr üçün xarakterik olan daha bir xüsusiyyət odur ki, sözü xəstənin yadına salmaq üçün işarə edilən ilk səs və ya və istədiyiniz sözün ilk hecası da xatırlamağa kömək etmir. Nitqin fonemik strukturunun pozulması verbal yaddaşın pozulmasına gətirib çıxarır ki, bu da, sözlərin təkrarlanması və ya əşyaların adlandırılmasında, habelə xəstənin müstəqil və geniş nitqində özünü göstərir. Artıq qeyd olunduğu kimi, bu hallarda işarələrin köməyi ilə də lazımi sözləri xatırlamağa kömək etmir. Sensor (akustik) afaziyanın

xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, fonetik analiz və sintezdə, qüsurla əlaqəli olmayan digər funksiyalar, bir qayda olaraq, qorunmuş olur. Temporal sistemləri zədələnmiş xəstə şəkillərin vizual təhlilini tələb edən tapşırıqları düzgün yerinə yetirməyə davam edir, məkanda bələdləşmə, məkan praksisinin əməliyyatını uğurla yerinə yetirir. Çox vaxt bütün bu funksiyalar o qədər qorunub saxlanılır ki, xəstə, hətta əsas qüsurunu kompensasiya etmək üçün onlardan istifadə edə bilər. Buna görə də, kinestetik və vizual-məkan analizi və sintezinə əsaslanan tapşırıqlardan, bu qrup xəstələr üçün bərpaedici təlimdə istifadə edilə bilər.

Sol temporal hissədə orta bölmələrin zədələnməsi halında hansı pozulmalar baş verir, yəni, eşitmə analizatorunun qabıq nüvəsi ilə birbaşa əlaqəsi olmayan və şərti olaraq "qeyri-nüvə" şöbələri kimi təyin olunan şöbələr zədələndikdə nə baş verir ? Bu sual bu sahədə zədələnmələrin tezliyi səbəbindən böyük praktik əhəmiyyət kəsb edir (bölgə şişləri və absesləri) və daha mürəkkəb olur. Eşitmə analizatorunun "nüvə zonasının" ikincili sahələri kimi, qabığın bu hissələri periferiya ilə birbaşa əlaqəsi olmayan görmə mərkəzinin nüvələrindən lifləri qəbul edən zonalara aiddir və beləliklə, beyin qabığının daha mürəkkəb zonalarının bir hissəsini təşkil edir. Onlar insanlarda xüsusilə aydın şəkildə inkişaf edir və beyin qabığının nisbətən yeni formasiyalarını təmsil edir. Bu şöbələr üçün iki xüsusiyyət vacibdir. Bir tərəfdən, bu bölmələrin bəziləri digər (vizual) analizatorun sisteminə aid olan kortikal formasiyalarla sıx bağlıdır və hər iki analizatorun kortikal uclarının üst-üstə düşmə zonası kimi qəbul edilə bilər. Digər tərəfdən, bu formasiyalar daha qədim formasiyalarla, yəni: limbik bölgə və temporal korteksin bazal bölmələri ilə əlaqələri saxlayır - kortikal tonus və affektiv proseslərin tənzimlənməsinə bilavasitə təsir edir.

Temporal bölgədəki orta hissələrin korteksi həm eşitmə, həm görmə bölmələri və korteks ilə, həm də qeyri-spesifik, tonik mexanizmlərlə və affektiv proseslərlə birbaşa əlaqəsi olan mediobazal bölmələrlə sıx əlaqəyə malik olduğundan yüksək kortikal funksiyaların çox mürəkkəb olduğu görünür. Buna görə də, zədələnmə zamanı daha yüksək kortikal (və xüsusən nitq) proseslərin pozulması şübhəsiz ki, maraq doğurmalıdır. Bu simptomların təzahürü, beyindaxili sahədə şişlər və abseslərlə əlaqəli çoxlu sayda patoloji proseslərin temporal korteksin məhz bu hissələrinə birbaşa təsir göstərməsi səbəbindən artır. Belə hallarda müşahidə olunan amillər patoloji prosesin yuxarı gicgah bölgəsinə təsirin nəticəsi kimi başa düşülməlidir. Bundan əlavə, burada söhbət patoloji prosesin gicgah bölgəsi ilə ənsə formasiyaların birləşməsinə təsiri nəticəsində beyin qabığının tonusunun pozulması və ümumi vəziyyətindən gedir. Bu sahənin zədələnməsi nəticəsində yaranan ali intellektual (və xüsusilə nitq) funksiyalarının pozulmasının faktiki xarakteri müəyyən olunur.

Afaziyanın bu forması ilə yuxarıda təsvir edilən akustik-qnostik nitq pozulmaları arasındakı əsas fərq ondan ibarətdir ki, bunlarda fonematik eşitmə bütün hallarda toxunulmaz qalır və ya qismən pozulur. Belə xəstələr yaxın (müxalif) fonemləri qarışdırmadan asanlıqla təkrar edə bilirlər; qarışdırma yalnız tapşırıqlar mürəkkəb olduqda yaranır. O, ayrı-ayrı sözləri səs tərkibini dəyişmədən və hərfi parafaziya vermədən asanlıqla təkrar edir. Çox vaxt o, diktədən müəyyən sözləri düzgün yaza bilir və

ya yalnız sözlər tanış olmayan və ya səs tərkibi mürəkkəb olduğu hallarda səhv edir. Bu cür xəstələr eşitmə vasitəsilə təqdim edilən sözləri yadda saxlamağa çalışdıqları zaman fərqli pozulmalar baş verir. Ayrı-ayrılıqda sözləri yadda saxlamaqla, bir neçə söz (üç və ya dörd söz) silsiləsini yadda saxlamaq və təkrarlamaq üzrə nəzərəçarpacaq çətinliklər yaşamağa başlayırlar. Bu hallarda, xəstə, bir qayda olaraq, bütün seriyanı təkrarlaya bilmədən yalnız bir və ya iki sözü təkrarlaya bilər. Bəzən əvvəllər təqdim olunan sözləri təkrarlayaraq lazımi sözləri davamlı sözlərlə əvəz etməyə başlayırlar. Xəstəyə bir sıra qısa ifadələr təklif edildiyi hallarda, bir qayda olaraq, sonuncu ifadəni unudur və ya ifadələri qarışdırır.

Vizual olaraq təqdim olunan işarələr seriyasının izlərinin (məsələn, həndəsi fiqurların) şifahi işarələrdə təqdim olunan izlərindən daha yaxşı saxlanılması xarakterikdir. Bu zədələnmələrin əsas xüsusiyyətlərindən biri kimi çıxış edən izlərin saxlanmasının qeyri-sabitliyi nitq fəaliyyətinin digər növlərində də özünü göstərir. Sözlərin mənasını başa düşmək, obyektləri adlandırmaq və xəstənin aktiv nitqini müşahidə etməklə eksperimentlərdə aydın şəkildə izlənilə bilər.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Bir qayda olaraq, bu qrupdakı xəstələr, əvvəlki qruplarda olan xəstələrdə müşahidə edildiyi kimi, sözlərin mənalarını başa düşməkdə nəzərəçarpacaq çatışmazlıqlar göstərmirlər. Bununla belə, təklif olunan sözlərin əhatə dairəsini genişləndirmədə çətinlik və yadda saxlama ilə yanaşı, mövzu ilə əlaqəli olan sözləri xatırlamada pozulmalar da olur və xəstələr, məsələn, "gözləri və qulaqları" eşidərək, fərq etmədən, dəfələrlə "göz və burun" göstərə bilər. Oxşar faktlar adları çəkilən şəkillərin və ya obyektlərin göstərilməsi ilə bağlı təcrübələrdə də müşahidə olunur. Qarşısına müxtəlif obyektlərin təsvirləri olan şəkillər qoyulan xəstə, fərdi adlandırılmış şəkilləri düzgün göstərə bilər, adlar onlara cüt və ya üç-üç təqdim edilərsə, bu hallarda baş verən sözlərdə mənanı ilə şifahi amneziya açıq şəkildə təzahür edir. Bir qayda olaraq, bu xəstələrdə adlandırma və obyektlərin ("amnestik afaziya" fenomeni) çətinlikləri xüsusilə ifadə edilir. Məhz bu fakt bütün pozulmalar qrupunu "amnestik-afaziya" adlandırmaq üçün əsas verdi. Bu hallarda xəstə bir obyekti düzgün adlandırır, lakin ikinci və ya üçüncünü adlandıra bilmir, əksər hallarda əvvəllər verilmiş adı təkrarlayır. Səhv adın adətən xəstə tərəfindən tanınmaması xarakterikdir ki, bu da burada yeri olan sözün bilavasitə mənasının pozulmasını göstərir.

Mnestik-afazik tipli oxşar pozulmalar bu xəstələrin aktiv nitqində də özünü göstərir. Əslində, bu qrupun xəstələrində aktiv nitqdə parafaziyalar görünür. Bununla belə, o, hərfi deyil, daha çox verbal olur.

Ədəbiyyat:

1. Зинченко В. П. Изучение высших психических функций и категория бессознательного. / В. П. Зинченко, М. К. Мамардашвили. -Новочеркасск: Агентство «Сагуна», -1994. — С. 69-80.
2. Лурия А. Р. Мозг человека и психические процессы. / А. Р. Лурия. — М.: Педагогика, -1963. Т. 1; 1970. Т. 2.
3. Лурия А. Р. Лобные доли и регуляция психических процессов. / А. Р. Лурия. — МГУ, 1966.
4. Москвин В. А. Межполушарные отношения и проблема индивидуальных различий. — М.: Оренбург, -2002. -185 с.

E-mail: s-asadzade@mail.ru

Redaksiyaya daxil olub:27.02.2024

UOT 376

Adilə Ağaməmməd qızı Mürsəlova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin müəllimi
***Orcid**: 0000-0002-6190-4201*

SAĞLAMLIQ İMKANLARI MƏHDUD UŞAQLARIN NİTQ İNKİŞAFI XÜSUSİ TƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNİN ƏSAS VƏZİFƏLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ

Аделя Агамамед гызы Мурсалова
преподаватель Азербайджанского Государственного Педагогического Университета

РЕЧЕВОЕ РАЗВИТИЕ ДЕТЕЙ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ ЗДОРОВЬЯ КАК ОДНА ИЗ ГЛАВНЫХ ЗАДАЧ СПЕЦИАЛЬНЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛ

Adela Agamamed Mursalova
lecturer at Azerbaijan State Pedagogikal University

SPEECH DEVELOPMENT OF CHILDREN WITH LIMITED HEALTH OPPORTUNITIES AS ONE OF THE MAIN TASKS OF SPECIAL EDUCATIONAL SCHOOLS

Xülasə. Korreksiya pedaqogikasında və psixologiyasında əmək təlimi sistemi uzun müddətdir ki, kifayət qədər inkişaf edir. Bu problemi araşdıran tədqiqatçıların əksəriyyəti əmək təliminin SİM uşaqların inkişafında əhəmiyyətli rol oynadığını qeyd etmişlər. SİMU şəxsiyyətinin motivasiya ehtiyacı, emosional-iradi, fiziki, idrak sahələrinin inkişafına birbaşa təsir göstərən əmək təlimi insanın cəmiyyətə sosial uyğunlaşmasına kömək edən ən mühüm amildir.
Açar sözlər: *sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar, müstəqillik hissi, təfəkkür, ünsiyyət prosesi, əmək təlimi, lüğət ehtiyatı*

Резюме. Система трудового обучения в коррекционной педагогике и психологии достаточно развита. Большинство исследователей, исследующих эту проблему, отмечали, что трудовое обучение играет важную роль в развитии детей с особыми потребностями. Трудовое обучение, оказывающее непосредственное влияние на развитие мотивационной, эмоционально-волевой, физической и познавательной сферы детей с ограниченными возможностями здоровья является важнейшим фактором, помогающим человеку социально адаптироваться к обществу.
Ключевые слова: *дети с ограниченными возможностями здоровья, чувство самостоятельности, мышление, процесс общения, трудовое обучение, словарный запас*

Summary. The system of labor training in correctional pedagogy and psychology has been developing for a long time. Most researchers studying this problem have noted that labor training plays an important role in the development of children with special needs. Labor training, which has a direct impact on the development of the motivational, emotional-volitional, physical and cognitive spheres

of children with disabilities, is the most important factor in helping a person socially adapt to society.
Key words: *children with disabilities, sense of independence, thinking, communication process, labor training, vocabulary.*

Aktuallıq: Korreksiya pedaqogikasında və psixologiyasında əmək təlimi sistemi uzun müddətdir ki, kifayət qədər inkişaf edir. Bu problemi araşdıran tədqiqatçıların əksəriyyəti əmək təliminin SİM uşaqların inkişafında əhəmiyyətli rol oynadığını qeyd etmişlər. SİMU şəxsiyyətinin motivasiya ehtiyacı, emosional-iradi, fiziki, idrak sahələrinin inkişafına birbaşa təsir göstərən əmək təlimi insanın cəmiyyətə sosial uyğunlaşmasına kömək edən ən mühüm amildir.

SİMU təlim-tərbiyəsi xüsusi təşkil edilmiş tədris müəssisələrində həyata keçirilir.

Xüsusi məktəbdə SİM şagirdlər üçün əmək təliminin vəzifələri bunlardır:

- işə motivasiyalı münasibətin tərbiyəsi və müvafiq şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin: kollektivdə işləmək bacarığı, müstəqillik hissi, özünü təsdiq etmə, məsuliyyətin inkişaf etdirilməsi;

-əqli, fiziki inkişaf çatışmazlıqlarının əmək təlimi vasitəsilə korreksiya və kompensasiyası;

- məktəb məzunlarına istehsalatda işləməyə imkan verən məhsuldar əmək üçün peşə hazırlığı.

SİM uşaqların bütün kateqoriyaları üçün əsas olan bu vəzifələr əqli və psixofiziki xüsusiyyətlərinə və imkanlarına görə onların ümumi təhsillə, xüsusilə peşə təlimi və məşğulluq məsələlərinin həllində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

SİM şagirdlərin nitqinin inkişafı əmək təlimi dərsləri zamanı aparılan korreksiya işlərinin mühüm tərkib hissəsidir. {1}Nitqin əsas funksiyalarından biri ünsiyyətdir. Ünsiyyət prosesində müxtəlif fəaliyyət sahələrində, xüsusən də məhsuldar işdə toplanmış təcrübə mənimsənilir. Nitq təfəkkürün əsas vasitəsi və formasına çevrilir. Eyni zamanda işin təşkili səviyyəsini təyin edən praktiki və nitq fəaliyyəti arasındakı ardıcıllıq şagirdin müstəqillik səviyyəsinin inkişafı ilə yanaşı, həm də təfəkkürün, nitqin və təcrübənin inkişafında vəhdət kimi özünü göstərir.

Əmək dərslərində nitq inkişafı işlərinə aşağıdakılar daxildir: lüğət işi, şagird sorğuları, söhbətlər, əyani vəsaitlərin şifahi təhlili, şagirdlərin nitq və əmək fəaliyyəti arasında əlaqənin qurulması.

Beləliklə, xüsusi məktəblərdə nitqin inkişafı bütün tədris prosesində, xüsusilə də korreksiya-inkişafetdirici işlərinin mərkəzi vəzifələrindən biridir. SİMU-da nitqin tələffüz, lüğət və qrammatik tərəflərinin xarakterik pozulmaları ilə yanaşı, kommunikativ vərdiş və bacarıqların inkişafsızlığı kimi çatışmazlıqlar müşahidə olunur. Onlar ünsiyyət prosesində söz seçməkdə, dialoq üçün cümlələr qurmaqda çətinlik çəkirlər və ifadəli nitq vasitələrindən necə istifadə etməyi bilmirlər. Buna görə də SİMU-da şifahi nitqin ünsiyyət vasitəsi kimi formalaşması korreksiya məktəbinin aparıcı vəzifəsi kimi çıxış edir. SİM uşaqlarda nitq qüsurlarının vaxtında, məqsədyönlü şəkildə aradan qaldırılması onların əqli fəaliyyətinin inkişafına, tədris materialının mənimsənilməsinə kömək edir, onların cəmiyyətə daha tez adaptasiyasına, eləcə də sosiallaşmasına kömək edir.

Psixoloji-pedaqoji tədqiqatlar göstərir ki, düzgün təşkil olunmuş əmək təlimi SİM şagirdlərdə nitq

fəaliyyətinin inkişafındakı çatışmazlıqların aradan qaldırılmasının səmərəli vasitəsidir. Belə ki, əmək təlimi dərslərində SİM uşaqlardakı nitq pozulmalarının vaxtında, məqsədəyönlü şəkildə aradan qaldırılması onların idrak fəaliyyətinin inkişafına, dünyagörüşünün zənginləşməsinə, bilik, bacarıq və vərdişlərin mənimsənilməsinə kömək edir.

Əmək uşaqlarda müsbət şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin inkişafına böyük töhfə verir. Əmək təlimi və fəaliyyəti zamanı əldə edilmiş bilik və bacarıqlar məktəbdənkənar praktik fəaliyyətlərdə tətbiqinə kömək edir.

Xüsusi psixologiya və pedaqogika göstərir ki, SİMU ətraf mühit haqqında informasiyaları qəbul etmək, qavramaq, saxlamaq və emal etmək qabiliyyətinin xeyli aşağı olması nitqin inkişafsızlığı və ya nitqin ləng inkişafı ilə bağlıdır. Nitqin inkişaf pozulması uşaq fəaliyyətinin azalması, maraq dairəsinin daralması, emosional-iradi sferanın özünəməxsus təzahürləri ilə özünü göstərir.

Əmək təlimi dərslərində SİM 13-15 yaşlı uşaqlarda və xüsusilə 16-18 yaşlı yeniyetmələrdə bədii sənətkarlığa, texniki yaradıcılığa maraq və meylləri inkişaf etdirilir. SİM oğlanlarda və qızlarda, xüsusilə də yeniyetmələrdə bədii –texniki sənətkarlığa nəqqaşlıq, taxta yandırma və ya dəmir üstündə döymə, rəsm, toxuculuq, xalçaçılıq, tikiş, modelləşdirmə ilə məşğul olmaq üçün sabit maraqlar və meyllər inkişaf edir.

Əmək təlimi dərslərində texnoloji bilik və əmək bacarıqlarını gündəlik praktikada qarşıya çıxan problemlərin həllində tətbiq etmək bacarığı bir sıra digər akademik fənlər (ana dili, riyaziyyat, rəsm və s.) üzrə bilik və bacarıqlardan istifadə etməyi tələb edir. Bundan əlavə əmək təlimi dərslərində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə də tədris prosesinin səmərəliliyinin yüksəldilməsini təmin edir.

Xüsusi təhsil müəssisələrində əmək təlimi dərsləri məhz, SİM məktəblilərin yaradıcılıq qabiliyyətlərinin və şifahi nitqinin inkişaf etdirilmə vasitəsi kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Burada mühüm rolu şagirdlərdə müəyyən şəxsi keyfiyyətlərin: müstəqillik, fəallıq, zəhmətkeşlik, öhdəçilik, məsuliyyət hissi və qənaətcillik və s. inkişaf etdirən *layihələndirmə metodundan* istifadə oynayır. Xüsusi məktəbin əmək təlimi müəllimi şagirdlərlə görüləcək əmək fəaliyyətini, hər hansı bir məhsulun hazırlanma mərhələ və gedişini layihələndirdiyi zaman, həm də şagirdlərdə sözlü nitqin inkişafı məsələlərini də nəzərə almalıdır.

SİMU-rın əmək təlimi dərslərində sosial və məişətdə bələdləşməsi qeyd edilən bu fənlərarası qarşılıqlı əlaqələrin qurulması ilə aşağıda qeyd edilən məsələlərin həlli uşaqların cəmiyyətdə sosiallaşması üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir:

- idraki proseslərin fəallaşdırılması;
- təxəyyülün inkişafı;
- yeni biliklər əldə etmək üçün maraq və motivasiyanın olması;
- şifahi nitqin formalaşdırılması;
- lüğət ehtiyatının artırılması.

SİMU -ın ümumi inkişafda irəliləməsi, onun bilik və bacarıqlara yiyələnməsi üçün digər fənlərin tədrisi ilə yanaşı, həm də əmək təlimi prosesində nitqin inkişafı üzrə xüsusi təşkil olunmuş dərslər də aparılır. SİMU -da nitq fəaliyyətinin tənzimlənməsi və normallaşdırılması onların ümumi inkişafına böyük təkan verir və bununla da nitq vasitəsi ilə sosial və əmək adaptasiyası üçün real zəmin yaradır. SİM uşaq və yeniyetmələr üçün cəmiyyətdə sosial rahatlığa və bərabərliyə nail olmağa yönəldilir. Buna görə də, əmək təlimi prosesində SİM şagirdlərin şifahi

nitqinin inkişafı böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Əmək təlimi dərslərində uşaqlar görülən işlər haqqında tam cümlələrlə hesabat verməkdə, hazırladıqları məmulatın adını, xassə və xüsusiyyətlərini təsvir etməkdə çətinlik çəkir, onların nitqi daha çox bir sözdən ibarət cümlələrlə xarakterizə olunur.

Xüsusi məktəbdə SİMU-rın əmək fəaliyyətinin növləri elə seçilməlidir ki, əmək və ümumtəhsil dərslərində əldə edilmiş bilik, bacarıq və vərdişlər sinifdən kənar, məktəbdən xaric, evdə uşaqların asudə vaxtlarında da təkmilləşib möhkəmləndirilsin. Məsələn, ibtidai sinif şagirdləri əmək dərsləri zamanı modelləşdirmə ilə məşğul olurlarsa, dərsdənkənar məşğələlər zamanı kağız və ya təbii materiallarla işin təşkili faydalıdır. Xüsusi məktəblərdə sinifdənkənar iş fəaliyyətinin ən geniş yayılmış forması müxtəlif metal və taxta üzərində texniki modelləşdirmə, kəsmə və tikiş, toxuculuq və s. dərnəklərdir ki, bunlar adətən mövcud təlim emalatxanaları əsasında yaradılır. Bu dərnəklərdə müəyyən iş növünə maraq və meyl göstərən SİMU məşğul ola bilir. {1}

Əmək təlimi prosesində SİMU-da nitq inkişafının müvəffəqiyyəti əsasən uşağın marağından, müxtəlif obyektlər haqqında getdikcə daha çox yeni məlumat əldə etmək istəyindən asılıdır. Buna görə də, şagirdlərin ətraf mühitə marağını oyatmaq və onların təcrübələrini zənginləşdirməyə həvəsləndirmək çox vacibdir. Bu, öz növbəsində, uşaqlara suallar verməyi və cavablandırmağı öyrətmək üçün zəmin hazırlayır. Yəni müəllim hər bir dərsin mövzusuna aid nitq materialının seçilməsi, lüğətin zəruri söz və terminləri dəqiqləşdirilməsi və toplanması, əvvəllər öyrənilmiş nitq materialını təkrarlamaq və yenisi ilə birləşdirib şagirdlərə istifadə üçün təqdim edir. {2}

Yeni söz və terminlərin daha yaxşı mənimsənilməsi və yadda saxlanması üçün onları nəinki şifahi öyrənir, həm də eşitmə və görmə ilə qəbul etdiyi informasiyanı dəftərdə yazır. Müəllim tərəfindən şagirdlərin nitqinə və ya sualına kəskin cavabı və ya irad bildirməsi, növbəti dəfə uşağın nə haqda sual vermək və ya danışmaq istəyinin qarşısını almış olur. Onlar soruşmamağa və ya danışmamağa qərar verəcəkdir. Buna görə də, müəllim şagirdlərin verdiyi suallara diqqətli olub, bir sualını cavabsız qoymamalı, onlarla mehriban, sakit səslə danışaraq sadə cavablar verməlidir.

Əmək təlimi prosesində SİM uşaqların ünsiyyət ehtiyacları da təmin edilməlidir.

Əmək dərsləri şəraitində onlara həyata keçirdikləri müxtəlif fəaliyyət növlərinin artan mürəkkəbliyi əsasında fikir və təəssürat mübadiləsi üçün stimul yaratmaq vacibdir.

SİM şagirdlərin şifahi nitqinin inkişafı qazanılmış biliklərin şifahi yoxlanılması ilə də bağlıdır. Məktəbdə ən çox istifadə olunan üsul fərdi sorğudur. Şagirdlərin şifahi nitqinin inkişafı biliyin şifahi yoxlanılması ilə asanlaşdırılır. Məktəbdə ən çox istifadə olunan üsul fərdi sorğudur.

Ənənəyə görə, müəllim sorğunun aparılacağı mövzunun adını çəkir, sonra sinfə müraciət edir və sual verir, bundan sonra şagirdlərdən birini çağırır. Bu, hər kəsə öz fikirlərini toplamaq və qarşıdan gələn cavaba hazırlaşmaq şansı verir. Müəllim hər kəsi natamam cavabları tamamlamağa və səhvləri düzəltməyə cəlb edərsə, uşaqların sinifdə fəallığı artır. Əmək təlimi prosesində SİMU-da özünə nəzarətin təşkili xüsusilə vacibdir. Bu nəzarət şagirdlər müstəqil olaraq öz fəaliyyətlərini təşkil etməkdə və hazırladıqları

məmulatlara qiymət verməsindən ibarətdir. Eyni zamanda, onlar sualların qurulmasının sürətinə və məntiqinə, cavabların düzgünlüyünə nəzarət edir. Sonra müəllimlə rollarını dəyişdirirlər. Bu üsul təfəkkürün inkişafına, tədris materialının mənimsənilməsi və bacarıqların möhkəmlənməsinə kömək edir. {4}

Çox təəssüf olsun ki, bəzən müəllim SİM şagirdlərin mücərrəd təfəkkürünün zəif inkişaf dərəcəsini əks etdirən natamam nitq anlayışlarına əhəmiyyət vermir və bunun nəticəsində nitq inkişafı üzrə korreksiya və tərbiyə işlərini qeyri-qənaətbəxş aparır.

Uşaqları ünsiyyət ehtiyacı şəraitində qoymaq, həyata keçirdikləri müxtəlif fəaliyyət növlərinin artan mürəkkəbliyi əsasında fikir və təəssürat mübadiləsi üçün stimul yaratmaq vacibdir.

Beləliklə də, əmək təlimi dərslərində nitq inkişafının müvəffəqiyyəti əsasən uşağın marağından, müxtəlif obyektlər haqqında getdikcə daha çox yeni məlumat əldə etmək istəyindən asılıdır. Buna görə də, onların ətraf mühitə marağını oyatmaq və SİMU -rın əməli və nitq təcrübələrini zənginləşdirməyə həvəsləndirmək çox vacibdir.

Məlumdur ki, SİMU-lar nitqi mənimsəməkdə və başqaları ilə ünsiyyət qurmaqda çətinlik çəkmələri yaradıcı təfəkkürün inkişafına mənfi təsir göstərir. {4}

Problemin elmi yeniliyi. Onlarda:

- şifahi nitqin zəif inkişafı materialı dərk etməyi, yeni anlayışları mənimsəməyi və yeni vəzifələri başa düşməyi çətinləşdirir;

- məntiqi təfəkkürün qeyri-kafi səviyyəsi ona gətirib çıxarır ki, SİM məktəblilər çox vaxt biliyi formal şəkildə mənimsəyir, qaydaları mexaniki şəkildə əzbərləyir, onların praktikada tətbiq etməkdə çətinlik çəkirlər;

- yeni anlayışların mənimsənilməsi prosesində onlar diqqətlərini konkret fikri cəmləşdirməyə və ümumiləşdirmələrə keçməkdə çətinlik çəkirlər.

Problemin praktik əhəmiyyəti: Qeyd edilən bu çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün hər bir mövzu üzrə əvvəllər öyrənilmiş nitq materialı təkrarlanaraq yeni lüğətlə birləşdirilir və uşaqlara ilk dəfə istifadə olunan zəruri söz və terminlər təqdim edilir. Yeni söz və terminləri daha yaxşı mənimsəmək üçün nitq materialı nəinki şifahi öyrənilir, həm də dəftərə yazılır.

Beləliklə də, xüsusi məktəb şəraitdə əmək təliminin tədrisi prosesində yeni tədris texnologiyalarından istifadə təkcə şagird şəxsiyyətinin kommunikativ xüsusiyyətlərini deyil, həm də mövzu üzrə biliklərin zənginləşdirilməsinə kömək edir, uşağın yaradıcılıq qabiliyyətlərinin açılması və təzahürü üçün maksimum şərait yaradır. Bundan əlavə, müəllimin özünün səriştəsini artırır.

Xüsusi məktəbdə əmək dərslərində istifadə olunan **dərsliklər** də həm bir çox əhəmiyyətli məlumatların əldə edilməsi, lüğətin zənginləşdirilməsi, həm də bütövlükdə nitqin inkişafı üçün böyük əhəmiyyət daşıyır. Əmək təlimi üzrə dərsliklərdən istifadə məktəbdə əsas tədris metodlarından birinə çevrilir. Əmək təlimi prosesində SİMU-rın lüğətinin zənginləşdirilməsində dərsliklərdən istifadə bilik əldə etməklə yanaşı, həmçinin nitqin oxu və yazı tərəflərinin də inkişafına təkan verir.

Ədəbiyyat:

5. Асеев, В.Г. Мотивация поведения и формирования личности. / В.Г. Асеев. −М., 2000. −158 с.

6. Брунов, Б.П. Обучение детей с проблемами в интеллектуальном развитии. / Б.П. Брунов −Красноярск, 2003. −153 с.
7. Вакуленко Ю.А. Трудовое воспитание в начальной школе: тематические классные часы (беседы, посиделки, конкурсы, викторины, ярмарки) −Волгоград: Учитель, −2007. – 231с.
8. Васенков Г.В. Проблемы развития трудовых возможностей учащихся вспомогательных школ // Сб. Социальная защита детства. вып. 6.М. : ГОМЦ Школьная книга-2001. -224 с.

E-mail: loqoped55@mail.ru
Redaksiyaya daxil olub: 15.04.2024

UOT 376.

İnarə Səmidəli qızı Cəfərova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin nəzdində
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Kollecinin müəllimi
Orcid: *https://orcid.org/0009-0002-3276-1341*

İNKLÜZİV SİNİFLƏRDƏ SƏMƏRƏLİ TƏLİM METODLARINDAN İSTİFADƏ

Инара Самидали гызы Джафарова
преподаватель Азербайджанского Государственного Педагогического Колледжа при Азербайджанском Государственном Педагогическом Университете

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЭФФЕКТИВНЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ В ИНКЛЮЗИВНЫХ КЛАССАХ

Inara Samidali Jafarova
teacher at the Azerbaijan State Pedagogical College of the Azerbaijan State Pedagogical University

USING EFFECTIVE TEACHING METHODS IN INCLUSIVE CLASSROOMS

Xülasə. Məqalədə, inklüziv sinifdə müəllimlərin bütün uşaqların iştirakına nail olmaq üçün müxtəlif təlim yanaşmalarından istifadə edərək maksimum cəlb olunmanı təmin edəcək üsullar açıqlanır. Müasir müəllimin əsas məqsədi dərs boyu hər bir uşağın məşğul olmasını, onun öyrənmə prosesinin maraqlı olmasını təmin etməkdir. Təqdim olunan təlim üsulları yeni biliklərin mənimsənilməsinə və möhkəmlənməsinə kömək edəcəkdir.
Açar sözlər: *inklüziv təhsil, ekplisit metodu, differensial təlim, şagird, bacarıqlar*

Резюме. В статье описаны пути обеспечения максимальной вовлеченности всех учеников в инклюзивном классе за счет использования разнообразных педагогических подходов. Основной целью современного учителя - обеспечить, чтобы каждый ребёнок был занят на протяжении всего урока и чтобы его работа была интересной и образовательной. Представленные методы обучения помогают освоить и закрепить новые знания.
Ключевые слова: *инклюзивное образование, эксплицитный метод, дифференцированное обучение, ученик, навыки*

Summary. The article describes ways to ensure maximum involvement of all students in an inclusive classroom through the use of a variety of pedagogical approaches. The main goal of the modern teacher is to ensure that every child is engaged throughout the lesson and that his work is interesting and educational. The presented teaching methods help to master and consolidate new knowledge.
Key words: *inclusive education, explicit method, differentiated learning, student, skills*

Преимущества инклюзивного образования - это признание разнообразия. Оно предоставляет возможности для установления связей и дружеских отношений друг с другом. Благодаря инклюзивному образованию учащиеся чувствуют себя уверенными и ценными. Оно предоставляет учащимся возможность столкнуться с реальными жизненными ситуациями. Это помогает в развитии языка и общении. Многие учащиеся с особыми потребностями испытывают трудности с выполнением простых заданий. Учителя, которые планируют свое обучение с учетом потребностей различных групп обучаемых, обычно вносят разнообразие в свое обучение, включая в него эффективные методы обучения. При осуществлении коррекции педагоги стремятся встраивать ее в регулярные занятия детей. Существуют методы обучения, которые дают педагогам прочную основу для осуществления дифференцирования обучения. Следует, однако, отметить, что применения только этих методов может оказаться недостаточным для того, чтобы добиться хороших результатов со всеми учащимися, и их не следует считать коррекционными в традиционном смысле этого слова. Скорее они рассчитаны на то, чтобы встраивать их в ход урока и давать возможность повысить обучаемость учеников. В некоторых случаях может оказаться необходимым видоизменить эти методики для отдельных учеников. Например, от учителя может потребоваться большая точность и тщательность при объяснении нового материала некоторым учащимся с проблемами. Дополнительную помощь следует оказывать только по необходимости и сокращать или прекращать ее, как только ученик сможет активно участвовать в процессе обучения без этой помощи. Предлагаемые методы обучения могут использоваться как в высоко-, так и низко структурированных занятиях. Однако педагогам необходимо напомнить о соответствии таких методик возрасту детей. Например, более старшие дети (к примеру, пяти- и шестилетние), как правило, больше участвуют в учебной работе в составе малых и больших групп, чем это делают трехлетние дети. Таким образом, адаптация учебных подходов, которые планируется использовать для учебных занятий в составе группы под руководством педагога, представляется более целесообразной при работе со старшими детьми. Даже когда мы рассматриваем возможность использования в низко структурированных центрах методов обучения, предполагающих индивидуальную работу с отдельными детьми, эффективное выполнение учебных задач, подходящих для детей младшего возраста, может потребовать незначительной корректировки. Ученики часто не

выполняют указания педагога, потому что они не понимают, что от них требуется. Иначе говоря, указания педагога были неясными или неполными.

Характеристики эффективных указаний включают в себя:

• Необходимость добиться внимания ученика.

•Используются короткие, ясные фразы, которые ориентированы на наблюдаемое поведение.

• Формулировки должны быть позитивными (например, скажите детям, что вы хотите, чтобы они сделали, а не то, чего вы не хотите).

Обычно педагоги варьируют свои приемы обучения. Педагогам необходимо более точно и тщательно подходить к обучению различных групп детей новым базовым навыкам и материалу. Исследования показывают, что приемы т.н. эксплицитного обучения (т.е. обучения прозрачного, четкого и ясного) успешно применяются для многих детей с проблемами, особенно при обучении новому материалу и навыкам. Эксплицитное обучение-целенаправленный процесс, организуемый под руководством учителя, осознанной познавательной деятельности ученика, происходящей в момент получения знаний; в итоге полученные знания имеют структурную организацию и могут быть выстроены в четкой логической последовательности. Данный метод обучения, содержащий систему открыто выраженных, явных, целенаправленных действий педагога, организующего познавательную и практическую деятельность обучаемых, обеспечивающую осознанное усвоение им содержания образования и тем самым достижение целей обучения. [4] Эксплицитные методы – методы, в которых преобладает открытое, прямое воздействия на личность ученика; -эксплицитно-имплицитные методы - методы, в которых в равной степени имеется как имплицитная, так и эксплицитная составляющая воздействия на личность ученика [4] Эксплицитное обучение – это один из методов, которыми педагоги могут пользоваться для того, чтобы дифференцировать обучение. Метод специально нацелен на сложности восприятия, с которыми сталкиваются дети с проблемами в развитии, когда они приобретают новые знания и овладевают базовыми навыками. Несмотря на существование различных определений эксплицитного обучения, большинство из них включает в себя следующие:

• Повторите ранее изученный материал. Убедитесь в том, что ученики усвоили необходимые знания и навыки. Эксплицитно (т.е. четко, ясно и доступно) объясните существующие связи между изученным ранее и новым материалом. Например, если дети узнали о квадрате и теперь переходят к изучению треугольника, попросите их сравнить две фигуры.

• *У учеников должна быть цель – объясните, для чего нужно изучать новый материал.* Выстройте взаимосвязь между материалом урока и реальной жизнью – так чтобы эта связь была понятна детям и имела для них смысл. Пользуйтесь каждой возможностью обучать детей навыку в контексте занятия. Иногда учителя пользуются приемом «привязанного» (к конкретной реальности) обучения, то есть обеспечивают ученикам, которым трудно воспринимать абстрактные понятия, такую среду, которая

имеет для них смысл и понятна всем для восприятия материала. Например, если дети изучают время, педагог может «привязать» обучение к реальности, попросив детей определять положение стрелок на часах по мере изменения занятий на протяжении дня.

• *Активизируйте уже имеющиеся знания учеников.* Убедитесь в том, что у учащихся есть необходимые знания и навыки для того, чтобы участвовать в учебном процессе. Информация должна быть четкой и доступной. Активизируя имеющиеся знания учеников, учитель, таким образом, компенсирует возможные у учеников недостатки в умениях запоминать и осваивать материал, подсказывая им о необходимости оценить размеры задания и вспомнить уже известную информацию. Например, хорошими стимулами для активизации памяти являются такие подсказки, как "Помните, как вчера мы…".

• *Напомните ученикам о правилах поведения на уроке и участия в работе.* Чтобы обеспечить активное вовлечение учащихся, некоторым из них, имеющим проблемы с поведением, необходимо напоминать и подсказывать, как участвовать в учебном процессе. Например, прежде чем приступать к изложению нового материала, повторите, что требуется от хорошего слушателя (допустим, смотреть на говорящего, закрыть рот, оставить руки в покое, сидеть прямо).

• *Подавайте материал поэтапно, шаг за шагом, соответственно теме урока.* Моделируйте или демонстрируйте каждый составной элемент. При обучении новому навыку или процессу многим детям необходим какой-то явный «видимый» метод (серия шагов), чтобы они могли его применить и выполнить задание. Такие «наглядные» методы успешно применяются при обучении детей с задержками в развитии, которые часто сами не могут выработать собственные действенные и эффективные методы. Детям младшего возраста может быть полезным метод «цепочки», когда педагог представляет все шаги, а ребенка просит выполнить лишь первый или последний из них [3].

• *Часто задавайте вопросы по теме урока***.** Вовлекайте детей, постоянно давая им возможность устно и письменно реагировать на ваши высказывания. Высокая интерактивность обучения помогает поддерживать активное участие детей и способствует их успехам. Повторение хором часто используется педагогами в качестве альтернативы вызову отдельного ребенка при развитии начальных навыков грамотности.

• Задавайте такой темп урока, который обеспечит максимальное участие и внимание учеников. Темп урока – это скорость подачи материала и ожидания реакции. Хотя темп урока всегда индивидуализирован в зависимости от группы и содержания, часто рекомендуется живой темп, способствующий тому, чтобы ученики, особенно с проблемами со вниманием и поведением, не отвлекались от работы. Кроме этого, учитель должен отводить «время на обдумывание» или «время на ожидание», чтобы помочь ученикам как следует понять, чего от них хотят. Время, отводимое на паузу и размышление, должно варьироваться в зависимости от ученика и содержания урока.

• *Помогайте ученикам обобщать полученные знания и распространять их на новые ситуации.* Чтобы, способствовать сохранению в памяти нового материала и навыков, учащимся следует давать возможность практиковать и еще раз вспоминать навыки и методы. Как минимум, такую возможность следует предоставлять достаточно часто для того, чтобы способствовать автоматическому применению навыка или знания, и при этом растягивать это по времени, чтобы ученики сохраняли знание с течением времени.

Актуальность проблемы. Модель обучения, при которой дети с особыми образовательными потребностями учатся вместе со своими сверстниками, с каждым годом становится все более популярной. Это приводит к появлению инклюзивных классов практически в каждой школе. Однако многие учителя чувствуют себя неготовыми обучать детей с особыми потребностями, потому что им не хватает специальных знаний для эффективного включения таких детей в обычные классы и создания учебной программы, подходящей для каждого ребенка.

Новизна статьи проблема. Для того чтобы дать детям с проблемами возможность в разумных пределах достичь успеха в общей учебной программе, учителя должны применять эффективные методики, делающие учебный материал доступным, легко и надолго запоминающимся.

Практическая значимость проблема. Рассматриваются методы, поддерживающие организацию инклюзивной учебной среды. Посредством инклюзии на уроке можно внести простые изменения и поправки, которые будут учитывать интересы, сильные стороны и потребности детей. Использование эксплицитных методов и эксплицитных приемов работы преподавателя, направленных на организацию образовательного процесса и достижение целей учебно-воспитательного процесса, посредством которых ученик произвольно усваивает нужную для образовательного процесса предметную информацию.

Литература:

1. Государственная программа развития инклюзивного образования для людей с ограниченными возможностями в Азербайджанской Республике на 2018-2024 годы, 14 декабря 2017
2. “Инклюзивное образование”. Пособие для учителей, воспитателей, психологов и медицинских сестёр. / С. Касумов, Э. Керимова, И. Султанова [и др.] −Баку, −2006.
3. П. Граймс, М. Стивенс, А. Круз, Т. Меркадо, Каиса Лигая Соль Круз Программы повышения квалификации учителей для инклюзивного образования, −2019 .
4. Пономарева Е.А. Изучение педагогических понятий, связанных с терминами «эксплицитный» и «имплицитный». // Мир науки, культуры, образования. −2015.
5. Международная научно-практическая конференция «Интеграция отечественной науки в мировую: проблемы, тенденции и перспективы», г. Москва, 26-29 сентября 2014
6. Майер Р.В. Психология обучения без огорчения: Книга для начинающего учителя. /Р. В. Майер. −Глазов, 2010. −116 с.

E-mail: inara-asadova@mail.ru

Redaksiyaya daxil olub: 18.04.2024

UOT 376.

Aysel Əli qızı Xəlilova
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorant
Bakı Dövlət Universiteti
Orcid: https://orcid.org/my-orcid?orcid=0000-0002-6348-0668

İNKLÜZİV TƏHSİLDƏ ŞAGİRDLƏRARASI MÜNASİBƏTLƏRİN YAXŞILAŞDIRILMASI YOLLARI

Айсель Али гызы Халилова
докторант по программе доктора философии
Бакинского Государственного Университета

ПУТИ УЛУЧШЕНИЯ ОТНОШЕНИЙ МЕЖДУ УЧАЩИМИСЯ В ИНКЛЮЗИВНОМ ОБРАЗОВАНИИ

Aysel Ali Khalilova
doctorial student in the program of doctor of philosophy
of Baku State University

WAYS TO IMPROVE RELATIONS BETWEEN STUDENTS IN INCLUSIVE EDUCATION

Xülasə. Müasir dövrdə sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların sayı getdikcə artır. Bu amil sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların cəmiyyətə inteqrasiyasının yollarının axtarılmasını şərtləndirir. İnklüziv təhsil belə yollardan biri kimi mənalandırılır. Lakin inklüziv təhsildə sağlamlıq imkanları məhdud olan şagirdlərin digər şagirdlərlə qarşılıqlı ünsiyyətində müəyyən çətinliklər yaranır. Bunun müxtəlif səbəbləri var. Məqalədə sağlamlıq imkanları məhdud olan şagirdlərin digər şagirdlərlə münasibətində yaranan çətinliklərin və onun aradan qaldırılması yolları bu istiqamətdə tədqiqat aparan alimlərin əldə etdiyi nəticələr əsasında açıqlanır.
Açar sözlər: *inklüziv təhsil, sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqlar, ailədaxili münasibətlər sistemi, sinifdaxili münasibətlər sistemi, əməkdaşlıq, psixoloji yardım*

Резюме. В современное время увеличивается количество детей с ограниченными возможностями здоровья. Этот фактор определяет поиск путей интеграции детей с ограниченными возможностями здоровья в общество. Инклюзивное образование понимается как один из таких путей. Однако в инклюзивном образовании учащиеся с ограниченными возможностями испытывают определенные трудности во взаимодействии с другими учащимися. Для этого есть разные причины. В статье на основе результатов, полученных учеными, проводящими исследования в этом направлении, объясняются трудности, возникающие во взаимоотношениях студентов с ограниченными возможностями здоровья с другими учащимися, и пути их преодоления.
Ключевые слова: *инклюзивное образование, дети с ограниченными возможностями здоровья, система взаимоотношений в семье, система взаимоотношений в классе, сотрудничество, психологическая помощь*

Summary. In modern times, the number of children with limited health opportunities is increasing. This factor determines the search for ways to integrate children with limited health opportunities into society. Inclusive education is understood as one such way. However, in inclusive education, students with

disabilities have certain difficulties in interacting with other students. There are various reasons for this. In the article, difficulties arising in the relationship of students with disabilities with other students and ways to overcome them are explained based on the results obtained by scientists conducting research in this direction.
Key words: *inclusive education, children with disabilities, system of relationships within the family, system of relationships within the classroom, cooperation, psychological assistance*

Hər bir ailə uşağın həm sağlam böyüməsi, həm də tərbiyəsi qarşısında məsuliyyətə malikdir. Daha dəqiq desək, uşağın əqli, mənəvi və fiziki inkişafı ailə tərbiyəsinin əsasını təşkil edir. Amma bu vəzifələrin yerinə yetirilməsi ailənin möhkəmliyindən asılıdır. Bütün valideynlər uşaqlarının cəmiyyətin tam hüquqlu üzvü kimi ağıllı, nümunəvi və sağlam insan olmasını, karyera qazanmasını istəyirlər. Bunun üçün ailənin genetik və sosial-psixoloji sağlamlığı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Valideynlərin hər birinin bu və ya digər dərəcədə bu məsələdən xəbəri var. Amma, təəssüf ki, onlar heç də həmişə bu reallığı həyatlarında nəzərə ala bilmirlər. Bunun obyektiv və subyektiv səbəbləri var. Məsələn, valideynlər bir sıra hallarda daşıdıqları genetik xəstəliklərin övladına ötürməsini, uşağın tərbiyəsində məsuliyyətini dərindən dərk edə bilməməsini və s. subyektiv, ailənin sosial-iqtisadi vəziyyətini, ailədə baş verən demoqrafik prosesləri və s. (bu səbəblər çoxdur) obyektiv səbəblər kimi qeyd edə bilərik. Bu səbəblərin nəticəsi olaraq, son dövrlərdə xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların sayı getdikcə artır, əqli inkişafın ləngiməsi, emosional zəmində özünəməxsus pozuntuların əmələ gəlməsi və s. bu kimi xəstəliklərin çoxalması müşahidə olunur. Uşağın xəstə doğulması həm valideynlərin qayğılarının artmasına, həm də uşağın həyat-fəaliyyətinin düzgün istiqamətlənməsini çətinləşdirir. Təkcə valideynlər deyil, ailənin bütün üzvləri müəyyən xəstəliklə doğulmuş uşağın daim qayğısına qalmalı və onu himayə etməli olurlar. Onu da qeyd etməliyik ki, bu hal ailədə olan digər uşaqların da inkişafına öz mənfi təsirini göstərir. Belə ailələrin daha çox sosial müdafiəyə ehtiyacı yaranır. Hazırda dünyanın bütün ölkələrində xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların hüquqlarını qorumaq, onları əqli, mənəvi və fiziki cəhətdən sağlam böyüməsi və cəmiyyətə inteqrasiyası sosial institutların qarşısına mühüm vəzifə kimi qoyulur. Bu istiqamətdə çoxlu sayda və müxtəlif məzmunlu işlər həyata keçirilir. Amma görülən bütün bu işlərə baxmayaraq, sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların həm inkişafı, həm də cəmiyyətə inteqrasiyasını tam həyata keçirmək mümkün olmur.

Uşaqların sağlamlıq imkanları məhdud doğulmasında nikaha daxil olan gənclərin müəyyən genetik xəstəliklər daşıması halları ilə bağlı olmasına çox təsadüf olunur. Bu amilə gənclərin diqqətinin artırılması vacibdir. Bunun üçün gənclərin maarifləndirilməsi, təlim prosesində onların ailə həyatına hazırlanması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu istiqamətlərdə orta məktəblərdə müəyyən pedaqoji işlər görülür. Bundan əlavə, nikaha daxil olanlardan qan analizinin götürülməsi də gələcəkdə xəstə uşaqların doğulmasının qarşısını almağa yönəlmiş tədbirlərdən biridir. Son dövrlərdə erkən nikahlar, qohum ailələrindən olan gənclərin ailə qurması kimi məsələlər cəmiyyət səviyyəsində aktuallaşmışdır. Belə evliliklər də uşaqların xəstə doğulmasında pay sahibidirlər. Düşünürük ki, bu isti-

qamətdə aparılan işlərin sayını artırsaq, bu öz bəhrəsini verəcəkdir.

Sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların ailə vəziyyətini təhlil edəndə ailənin sosial mühitinin mühüm rol oynadığı da açıq-aydın görünür. Təbii ki, ailədə gərginliklərin hökm sürməsində valideynlərin münasibətlərinin xarakteri önəmli əhəmiyyət daşıyır. Son dövrlərdə boşanma hallarının böyük sürətlə artdığı böyük həyəcanla vurğulanır. Boşanmaların çoxalması və ya bu zaman "xasiyyətimiz tutmadı" məzmunlu ifadələr ailənin sosial mühitinin güzgüsüdür. Valideynlərin münaqişələri ananın hamiləlik dövrünə təsadüf etdikdə uşağın ana bətnində inkişafına, uşaq anadan olduqdan sonra isə uşağın əqli, mənəvi və fiziki inkişafına öz neqativ təsirini göstərir. Təbii ki, pozitiv xarakter daşıyan münasibətlər hökm sürən ailələrdə bunun əksi müşahidə olunur. Hər bir ailədə uşağın özünəməxsus inkişaf şəraitinə malik olduğunu müşahidə edən L.S. Vıqotski bu məsələni "sosial inkişaf şəraiti" (1, s. 204) anlayışı ilə izah etmişdir.

Ailədə yaranan və uşağın inkişafında neqativ xarakter daşıyan mühiti dəyişmək zəruridir. Amma ailə münasibətlərinə yalnız maarifləndirmə vasitəsi ilə təsir etmək mümkündür. Maarifləndirmə isə heç də həmişə öz "missiyasını" lazımi səviyyədə yerinə yetirə bilmir. Belə hallarda uşağın inkişafında digər tərbiyə institutlarının – bağçanın və məktəbin rolu artır. Hətta son illərdə inkluziv təhsilin həyata keçirilməsi və günü-gündən bu təhsil müəssisələrinin sayının artması da bu məqsədə xidmət edir.

İnklüziv təhsil xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların digərləri ilə birlikdə təhsil almasını özündə ehtiva edir. Təhsilin bu növündə, ilk baxışdan, hər bir şeyin nizamlı olduğunu demək olar. Amma inkluziv təhsili "müəllim-şagird-valideyn" münasibətləri müstəvisində dəyərləndirəndə bu prosesdə şagirdlərarası münasibətlərin tənzimlənməsinin nə qədər çətin olduğu meydana çıxır. Belə ki, müşahidələr göstərir ki, sağlamlıq imkanları məhdud olan şagirdlərin digər şagirdlərlə ünsiyyətində müəyyən çətinliklər yaranır. Bu çətinliklər, ilk növbədə, onda olan qüsur və çatışmazlığın yaratdığı çətinliklərdir. Lakin bununla yanaşı sağlamlıq imkanları məhdud olan şagirdin ailəsində qarşılıqlı münasibətlər düzgün qurulmayıbsa onun yaşıdları ilə əlaqələr qurması daha da çətinləşir. Sağlamlıq imkanları məhdud olan şagirdlərin ailə həyatına diqqət etdikdə bu məsələ aydın olur. Bu uşaqlar yaşadıqları ailədə hər bir ailə üzvü evdə olarkən (belə ailələrdə sağlamlıq imkanları məhdud olan uşağı tək qoymamaq üçün ailə üzvləri növbə ilə ona nəzarət edirlər) uşağın qayğısını çəkir, ona xidmət edir, təhlükəsizliyini qoruyur və s. Belə münasibətə alışan şagirdin ünsiyyət bacarıqları inkişaf etmir, belə ki, ailə üzvlərinin heç biri ilə o yox, ailə üzvləri onunla ünsiyyətə girir, ona qulluq edir və s.

İnkluziv təhsildə isə o şagird kimi digər yoldaşlarından bu münasibəti görmür. Bu mənada inklüziv təhsildə yaşıdları ilə münasibətlərində onun çətinliklərinin yaranmasını təbii saya bilərik. Bu, ailənin sağlamlıq imkanları məhdud olan uşağa düzgün münasibət qura bilməməsinin nəticəsidir. Belə ailələrdə münasibətlərin düzgün qurulmaması uşağın psixi funksiyalarına təsir edir. Bu öz əksini təhsil illərində aydın göstərir. L.Ş. Əmrahlı və O.B. Əlizadənin fikrincə, ailə münaqişələri psixi funksiyalara təsir edərək, uşaqlarda "emosional neqativ emosiyalar, fobiyalar, stress vəziyyəti və onların təsiri ilə davranış pozuntusu yaranır; perseptiv gərginlik: qavrayışda çətin-

liklər əmələ gəlir; intellektual: məsələlərin həllində çətinliklər əmələ gəlir; iradi gərginlik: özünüidarəetmə çətinləşir; motivasiya: motivlərin mübarizəsi nəticəsində münaqişəli vəziyyət yaranır” (2, s. 116). Əlbəttə, bu problemlər inkluziv təhsil prosesində şagirdin digər yoldaşları ilə ünsiyyət qurması zamanı özünü göstərir.

Hər bir valideyn öz övladının gələcəyi haqqında düşünür, müəyyən arzular qururlar. Lakin, həyat şəraitində sağlam doğulmuş uşaqları belə istədikləri kimi deyil, gücləri özlərinin və uşağın imkanları çərçivəsində inkişaf etdirməyə çatır. Sağlamlıq imkanları məhdud olduğu hallarda isə bu proses daha da mürəkkəbləşir. Onların arzuları mövcud vəziyyətlə uyğunlaşmır. Xəstəliklə bağlı yaranmış problem isə həmin uşağa daha yaxşı qulluq etmək, ailənin maddi imkanlarını yaxşılaşdırmaq üçün valideynin daha çox işləməsini, çalışmasını tələb edir. Bu valideynin həm sosial, həm də psixoloji gərginliklərini artırır. Yaranan vəziyyətdə valideynin yaşadığı acılar onun özünün də fəaliyyətinin gərginliklər içərisində olmasını şərtləndirir. Bu hələ onun gərginliyinin son həddi deyil. Sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqlar ailənin sosial risk şəraitində yaşama təhlükəsini artırır. Belə ki, sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaq biləˑrəkdən və ya təsadüfən hər an özünə, başqalarına, o cümlədən evə zərər vura bilər. Bu hal valideynlərin gərginliyini daha da artırır, onlar həmçinin uşağın, evin və ailənin digər üzvlərinin təhlükəsizlik və müdafiəsi haqqında daima düşünməli olurlar. Belə hallarda ailə üzvlərində müəyyən narahatlıqlar meydana gəlir. Əlbəttə müxtəlif situasiyalarda bu narahatlıqlar fərqli məzmun daşıyır. Apardığımız tədqiqatda keçirdiyimiz sorğu zamanı valideynlər ailədə aşağıdakı qorxu və narahatlıqların yarandığını bildirmişlər:

- uşağın təhlükəsiz gələcəyinə inam hissinin az olması;
- digər övladlar üçün yarana biləcək problemlərə görə gərginliklərin yaşanması;
- övladının həyatda özünə layiqli yer tuta biləcəyinə əminliyin olmaması;
- övladının tələbatlarını ödəmək üçün maddi təminatı əldə edə bilməyəcəyinə qorxu hissinin olması;
- aldığı təlimlərin mövcud vəziyyəti yaxşılaşdıra bilməyəcəyinə və ya düzgün tətbiq edə bilməyəcəyindən narahatlıq hissinin keçirilməsi;
- həm sağlamlıq imkanları məhdud olan, həm də digər uşaqların yeni zərbələr alması;
- sağlamlıq imkanları məhdud olan övladını itirməsi;
- öz həyatı üçün narahatlıq keçirməsi. Belə ki, başına bir iş gələrsə, uşağın köməksiz qalacağına;
- işsiz qalmaq, həm sağlamlıq imkanları məhdud olan, həm də digər uşaqlarının maddi ehtiyaca düçar ola biləcəyi və s.

Sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların ailəsində qeyd edilənlər gərginliklər öz əksini təbii ki, ailədaxili münasibətlər sistemində tapır. Həmin gərgin emosional halətlərin (narahatlıq, təşviş, qorxu və s.) həm subyektiv, həm də obyektiv xarakter daşıdığı məlumdur. Özünə, evə ailənin digər üzvlərinə görə yaranan narahatlıqlar subyektiv, cəmiyyətlə, insanlarla, həyatda baş verən gözlənilməz hadisələr – xəstəlik, ölüm, işsizlik və obyektiv xarakter daşıyır.

Bu emosional halətlər inklüziv siniflərdə sağlamlıq imkanları məhdud olan şagirdlərin valideynləri ilə də xüsusi işlərin həyata keçirilməsini tələb edir. Belə ki, valideynlərin bu emosional halətlərini dəyişmədən,

şagirdin digər şagirdlər ilə münasibətlərini yaxşılaşdırmaq mümkün deyil. Bunun üçün tədqiqatçıların gəldiyi qənaət belədir ki, bu siniflərdə bütün şagirdlərin valideynləri iş birliyinə daxil edilməlidir (3, s. 1-13). Bu maraqlı yanaşmadır. Ailəsində xəstə uşaq problemi ilə yaşamayan valideyn digər valideynin hansı hisslərlə yaşadığını bilməyə bilər. Sinif valideynlərinin birlikdə əməkdaşlıq etməsi onların çətinlikləri paylaşmasının ən yaxşı yoludur.

Təhsil İnstitutunun əməkdaşları da problemin daha səmərəli həll edilməsi istiqamətində bu yolu təqdir edərək, həmçinin sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların "ailədə təlim-tərbiyə işini düzgün qurmaq üçün valideynlərin sinif rəhbəri ilə, müəllimlərlə, psixoloq və defektoloqlarla birgə işini mühüm məsələlərdən" (4, s. 52) biri kimi dəyərləndirirlər. Sağlamlıq imkanları məhdud olan valideynlərə ixtisaslaşmış müəllimlərin tövsiyələri pedaqoji cəhətdən daha faydalı ola bilər. Bu məqsədlə onlar ailə vəziyyətini öyrənərək belə valideynlər üçün müxtəlif mövzularda "mühazirələr, elmi praktik konfranslar təşkil etməyi" (4, s. 52) məsləhət görürlər. Onların təklifi ilə razılaşmamaq olmur. Mütəxəssis sözü hər bir anda hər bir valideynə ailədə uşağın sosial inkişaf şəraitinin yaxşılaşması baxımından böyük töhfələr verə bilər. Amma deyilənlər əsasında belə qənaətə gəlmək olur ki, inklüziv siniflərdə həm valideynlərin, həm də sinif rəhbərinin, müəllimlərin, psixoloqların əməkdaşlığı faydalı ola bilər. Belə ki, əməkdaşlığın arealı genişləndikcə, məsələnin həllinin daha optimal yollarının tapılması imkanları genişlənir. Təbii ki, burada əməkdaşlıq ifadəsi təsadüfən işlədilməmişdir. Əməkdaşlıq qeyd edilən subyektlərin bir-biri ilə ünsiyyətinin qarşılıqlı hörmət, bir-birinə kömək məqsədi ilə problemi müzakirə edərək, çıxış yolunun tapılmasını özündə ehtiva edir. Başqa sözlə desək, əməkdaşlıq gərgin hisslərlə yaşayan valideynlərin özlərinin də narahatlıqlarının azalmasına, onlarda uşağın gələcəyinə etibarın artmasına təkan verə bilər. Bununla yanaşı, əməkdaşlıq, sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların problemlərinin həllinə daha çox insanın cəlb edilməsi cəmiyyətdə inklüzivliyin genişlənməsi imkanlarını artırır. Belə müzakirələrdə valideynlərə sosial və emosional sahələrdə dəstək vermək, uşaq və valideynlərin qarşılıqlı münasibətlərin təşkilinin daha optimal yollarının araşdırılmaq daha çox fayda verə bilir. Bununla yanaşı müəllimin valideynləri inklüziv siniflərdə təlimin təşkilinə cəlb etməsi də maraqlı pedaqoji yollardan biri kimi dəyərləndirir. Bu işlər nəticəsində empatiya yaradılanda, yəni həm müəllimin, psixoloqun, həm də bütün valideynlərin özünü sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların valideynlərinin yerinə qoyması inklüziv sinifdə müsbət pedaqoji iqlimin və zəruri sosial inkişaf şəraitinin yaranmasını şərtləndirir. Bu subyektlər arasında səmimiyyət yaranır, onlar bir-birlərini dinləyir, bir-birlərinə göstərdikləri qayğını artırırlar.

Göründüyü kimi, məktəbdə sağlamlıq imkanları məhdud olan şagirdlərin valideynləri ilə pedaqoji işin aparılması müəllimlərin, sinif rəhbərlərinin və psixoloqların fəaliyyətində bir neçə istiqamətdə qura bilir. Tədqiqatçılar bu məsələyə də öz diqqət yönəltmişlər. N. Hüseynova və L. İmanova sağlamlıq imkanları məhdud olan şagirdlərin valideynləri ilə bağlı keçirilməsi məqsədəuyğun olan pedaqoji işin aşağıdakı istiqamətlərini önə çəkirlər:

- təşkilatçı (şəxs və onların valideynləri ilə məşğələlər təşkil etmək);

- maarifləndirici (ailəni tibbi-sosial yardımın alması ilə bağlı məlumatlandırmaq);

- psixo-pedaqoji və sosial-məişət adaptasiyasını həyata keçirmək, şəxs və onun ailəsinə dəstək olmaq (5, s. 226).

Göründüyü kimi, sağlamlıq imkanları məhdud olan şagirdlərin valideynləri ilə bir neçə istiqamətdə pedaqoji iş aparılması nəzərdə tutulur. Digər şagirdlərin valideynləri ilə müqayisədə bu valideynlərlə pedaqoji iş aparmaq daha çətindir. Əgər təşkilati və maarifləndirici işlərin keçirilməsi bütün valideynlər üçün nəzərdə tutulursa, sağlamlıq imkanları məhdud olan şagirdlərin valideynləri ilə psixo-pedaqoji işlərin həyata keçirilməsi zəruridir. Bu məsələ bu istiqamətdə tədqiqat aparan digər müəlliflər tərəfindən də xüsusi vurğulanır. Onlar psixo-pedaqoji işlərə həmçinin tibbi və sosial işləri də daxil edirlər. Qeyd olunur ki, “Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqları olan valideynlərə göstərilən psixoloji yardımın məqsədi dəyişilmiş mikrososial faktorlar şəraitində onların adekvat sosial adaptasiyalarına yardımçı olmaqdır” (5, s. 27-230). Tədqiqatçıların belə qənaətə gəlməsi təsadüfi deyil. Belə ki, gərgin daxili emosional halətə malik olan valideyni bu halətdən çıxarmadan onların öz pedaqoji işlərində uğur qazana biləcəyini düşünmək sadəlövhlük olardı.

Valideynlərlə aparılan psixoloji işlərin zəruriliyinə xüsusi önəm verən və onu zəruri sayan bir çox tədqiqatçılar isə bunun üçün hətta xüsusi metodikalar hazırlamışlar. Bu metodikalarda ilk növbədə qrup halında nəzərdə tutulan işlərin məqsədi ayırd edilir. Məsələn, V.M. Dorinskaya bu məqsədləri aşağıdakı kimi ayırd edir:

1. Valideynin daxili gərginliyinin və diskomfortunun aradan qaldırılmaq;

2. Travmatik həyəcanları pozitiv hislərə keçirmək;

3. Anaların yaşadıqları hisslərin müzakirə etmək. Bunun nəticəsində onların nə vaxtda səhv etdiklərini və özlərini həmin situasiyalarda daha məqsədəuyğun aparmağı öyrətmək;

4. Uşağına neqativ münasibətini (aqressiya, qəzəb, əsəbilik, günahlandırma) pozitivə (sevgi, qayğı, nəvaziş və s.) çevirmək.

Təbii ki, bütün metodikalarda V.M. Dorinskayanın da təklif etdiyi metodika nöqsandan sığorta olunmayıb. Valideynlərlə fərdi işin aparılmaması bu metodikanın nöqsan tərəfidir. Belə ki, hər bir ailədə uşağın xəstəliyi, eləcə də ailədə yaranmış vəziyyət, valideynin bu vəziyyətə münasibəti fərqli xarakter daşıyır. Bu isə valideynlərlə fərdi işləri zəruri edir. Həmin problemlər həll edilmədikdə, qrupla aparılan işlərin əhəmiyyəti azalır, aydındır ki, dərin şəxsi problemlər həll olunmasa, qrupla keçirilən işlərin faydalılıq səviyyəsi yüksək ola bilməz.

Məktəb təcrübəsində valideynlərlə aparılan pedaqoji işlərin müxtəlif forma və üsullarından (ailəni ziyarət, təbliğat, valideyn iclasları, dəyirmi masada müzakirələr, rollu və işgüzar oyunlar, seminar və konfranslar, açıq qapı günləri, valideynlər üçün treninqlərdən - və s.) daha çox istifadə olunur.

M.R. Hüsnitdinova inklüziv təhsildə qarşılıqlı münasibətlərin tənzimlənməsində bir sıra metodoloji çətinliklərin olduğunu bildirir. Onun fikrincə, əvvəlcə inklüziv təhsilin nə olduğunu aydınlaşdırmaq zəruridir. Yalnız bundan sonra məktəbə sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqları qəbul etmək olar. İnklüziv təhsilin nə olduğunu aydınlaşdırarkən, məktəbin ümumi təhsilə və inklüzivə bölündüyü aydın olur. Sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların məktəbə qəbulu isə "inteqrasiya" an-

layışını aktuallaşdırır (6, s. 63-64). Burada müəllif sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların məktəbə inteqrasiya imkanlarının müəyyənləşdirilməsinin zəruri olduğunu diqqət mərkəzinə gətirir. Bu zaman məktəb inklüziv təhsilin tələblərinə uyğunlaşdırılmalı, sinif otaqları bütün uşaqların ehtiyaclarını ödəməlidir.

İnkluziv təhsil müasir dövrdə dünya məktəblərində geniş tətbiq olunur. Bu sahədə artıq nəzərəçarpacaq uğurlar əldə olunub. Qardaş Türkiyədə ailələrin inklüziv təcrübələrinin öyrənilməsinə böyük yer verilir. İnkluziv sinif şagirdlərinin valideynlərinin hamısı sinif müəllimi ilə əməkdaşlıq edirlər. Müəyyən edilmişdir ki, sinifdə bütün şagirdlərin valideynlərinin inklüziv şagirdlərə müsbət yanaşdıqda bu sinifdaxili münasibətlərin yaxşılaşmasına müsbət təsir edir" (7, s. 30).

Türkiyədə inklüziv təhsil sahəsində hazırlanmış başqa bir vəsaitdə valideynlərlə pedaqoji işə xüsusi əhəmiyyət verilir. Bu istiqamətdə ailənin əlilliyə uyğunlaşma mərhələləri, valideyn-müəllim əməkdaşlığına, valideynlərin təlim prosesinə cəlb edilməsi, ailə üçün müxtəlif xidmətlərin təşkil edilməsi və sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların valideynləri üçün təhsili proqramlarının hazırlanmasına önəm verilir. Eyni zamanda mənbədə qeyd olunur ki, ailə dəstəksiz və tək qaldıqda sağlamlıq imkanları məhdud uşağı olan ailə onlarla işləməyin öhdəsindən gəlmir. Məsələn, araşdırmaların birində "əqli geriliyi olan uşaqların analarının atalar tərəfindən təhqir edilməsi ehtimalının üstünlüyü müəyyən edilmişdir" (8, s. 160). Təbii ki, valideynlər, eləcədə valideyn-uşaqlar arasında bu tip başqa hallar yox deyildir. Məktəb ailələrlə bu istiqamətdə müəyyən işlər apardıqda belə hallar aradan qaldırıla bilir. Buna görə də uşaqlara laqeyd yanaşmanın və evdə zorakılığın aradan qaldırılması məsələləri məktəbin diqqət mərkəzində olmalıdır.

Hazırda ölkəmizdə inklüziv təhsil həyata keçirilən məktəblərdə tətbiq edilən "Ailəyə dəstək" proqramına əsasən sağlamlıq imkanları məhdud olan şagirdlərin sinifdə digər şagirdlərlə münasibətlərinin tənzimlənməsinə xüsusi önəm verilir. Bu proqramda valideynlər üçün müxtəlif məzmunlu təlimlər nəzərdə tutulur. Proqram valideyn-müəllim əməkdaşlığı müstəvisində həm valideynlərin, həm də müəllimlərin fəaliyyəti şagirdlər arası münasibətlərin tənzimlənməsinə yönəlib. Valideyn-müəllim əməkdaşlığı onların bir komanda kimi bu prosesə təsir edə biləcək qüvvəyə çevrilməsinə imkan verir. Müəllimlərin valideynlərlə əməkdaşlığı nəticəsində sağlamlıq imkanları məhdud şagirdlərin digər şagirdlərlə münasibətlərinin tənzimlənməsi üçün harmonik əlaqə yaranır. Valideynləri bu prosesə cəlb etmək onların öz gücünə inandırmasına imkan verir. Valideynlər onlarla aparılan pedaqoji psixoloji işlərin nəticəsində övladlarının emosional-psixoloji vəziyyətlərində yaranan bədbinliyin, şübhəliliyin, qısqanclığın, inamsızlığın və s. qarşısını almaq yollarını öyrənirlər. Bununla yanaşı sağlamlıq imkanları məhdud olan şagirdlərin digər şagirdlər kimi qəbul etməyə kömək edən, fərdi keyfiyyətləri, neqativ yanaşmaları və s. görə yaşıdları ilə yaşadıqları gərginlikləri, münaqişələri aradan qaldırmağa dəstək olan məsələlərin həlli diqqət mərkəzində saxlanılır. Bu pedaqoji-psixoloji işlər inkluziv siniflərdə şagirdlər arası münasibətlərin düzgün tənzimlənməsində mühüm rol oynayır.

Problemin aktuallığı: Müasir dövrdə autizm xəstələrinin sayı getdikcə artır. Bu xəstəliyə düçar olan uşaqlar təkliyə meylli olurlar. Son dövrlərdə həyata keçirilən inklüziv təhsil bu xəstəliyə malik olan uşaqların özünəqapanmadan çıxarmağa meyllənib. Lakin təcrübə göstərir ki, inklüziv təhsildə də bu şagirdlərin yoldaşları ilə ünsiyyətə daxil olması çətin olur. Məqalədə bu çətinliyin aradan qaldırılması problemin aktuallığını təcəssüm etdirir.

Problemin elmi yeniliyi: Autizm xəstəliyi olan şagirdlərin yoldaşları ilə qarşılıqlı əlaqəsinin təşkili yolları məqalədə araşdırılır.

Problemin praktik əhəmiyyəti: Məqalədə inklüziv təhsildə autizm xəstəliyi olan şagirdlərin yoldaşları ilə qarşılıqlı münasibətlərinin təşkili yollarından məktəbdə müəllimlər istifadə edərək, öz pedaqoji fəaliyyətlərinin səmərəsini artıra bilərlər.

Ədəbiyyat:

1. Выготский, Л.С. Основы дефектологии / Л.С. Выготский. −СПб.: Наука, −2003. −654 с.
2. Əmrahlı, L.Ş. Uşaq autizmi: psixoloji məsələlər. / L.Ş. Əmrahlı, O.B. Əlizadə. - Bakı: MM-S, - 2018. - 127 s.
3. Karqın, T. Kaynaştırma: Tanımı, Gelişimi ve İlkeleri // −Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Özel Eğitim Dergisi, −2004. 5 (2) − s. 1-13.
4. İnklüziv siniflərdə təlimin təşkili. – Bakı: TPİİ, − 2008. – 68 s.
5. Hüseynova, N. Korreksiya işlərinin həyata keçirilməsi / N. Hüseynova, L. İmanova. – Bakı: Təhsil Nazirliyi, −2020. −296 s.
6. Хуснутдинова, М.Р. Особенности социального взаимодействия учащихся в системе инклюзивного образования // Психологическая наука и образование, −2016. № 1, − с. 62-75.
7. Karaca, M.A. Kaynaştırma eğitimi programının öğretmenlerin kaynaştırma uygulamalarındaki mesleki yeterliliklerine etkisi / M.A. Karaca. – Konya: Eğitim bilimleri enstitüsü, -2018. – 157 s.
8. Özel eğitim hizmetleri tanıtım el kitabı. – Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, - 2014. - 187 s.

E-mail: Khalilova111@gmail.com

Redaksiyaya daxil olub: 19.04.2024

MÜNDƏRİCAT
ОГЛАВЛЕНИЕ
CONTENTS

BAŞ REDAKTORDAN
ОТ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА
FROM THE EDITOR IN CHIEF

ÜMUMPEDAQOJİ PROBLEMLƏR
ОБЩЕПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ
GENERAL PROBLEMS of PEDAGOGY

MƏKTƏBƏQƏDƏR TƏHSİL VƏ TƏRBİYƏ
ДОШКОЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ И ВОСПИТАНИЕ
PRESCHOOL EDUCATION AND UPBRINGING

İBTİDAİ TƏHSİLİN PEDAQOGİKASI VƏ METODİKASI
ПЕДАГОГИКА И МЕТОДИКА НАЧАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ
PEDAGOGY AND METHODS OF PRIMARY EDUCATION

ŞAGİRD KOLLEKTİVİNİN TƏŞKİLİ VƏ TƏRBİYƏSİ
ОРГАНИЗАЦИЯ И ВОСПИТАНИЕ УЧЕНИЧЕСКОГО КОЛЛЕКТИВА
ORGANIZATION AND UPBRINGING OF PUPILS COMPANY

TƏHSİLDƏ MONİTORİNQ VƏ QİYMƏTLƏNDİRMƏ
МОНИТОРИНГ И ОЦЕНИВАНИЕ В ОБРАЗОВАНИИ
MONITORING AND EVALUATION IN EDUCATION

İSTEDADLI UŞAQLARLA İŞİN TƏŞKİLİ
ОРГАНИЗАЦИЯ РАБОТЫ С ТАЛАНТЛИВЫМИ ДЕТЬМИ
ORGANIZATION OF WORK WITH TALENTED CHILDREN

TƏHSİLİN İDARƏOLUNMASI MƏSƏLƏLƏRİ
ВОПРОСЫ УПРАВЛЕНИЯ ОБРАЗОВАНИЕМ
MANAGEMENT ISSUES OF EDUCATION

KİMYANIN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ХИМИИ
METHODS OF TEACHING CHEMISTRY

MUSİQİNİN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ МУЗЫКИ
METHODS of TEACHING MUSIC

XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ
METHODS OF TEACHING FOREIGN LANGUAGES

FİZİKİ TƏRBİYƏNİN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ
METHODS METHODS OF TEACHING PHYSICAL CULTURE

PSİXOLOGİYA
ПСИХОЛОГИЯ
PSYCHOLOGY

KORREKSİYA PEDAQOGİKASI
КОРРЕКЦИОННАЯ ПЕДАГОГИКА
CORRECTIONAL PEDAGOGY

İNKLÜZİV TƏHSİL MƏSƏLƏLƏRİ
ВОПРОСЫ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ
ISSUES IN INCLUSIVE EDUCATION

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYATIN BİBLİOQRAFİK TƏSVİRİ
БИБЛИОГРАФИЧЕСКОЕ ОПИСАНИЕ ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ
BİBLİOGRAPHİC DESCRİPTİON OF USED LİTERATURE

Jurnalımızın son səhifələrində azərbaycanca, rusca və ingilis dilində "Məqalələrin yazılışına verilən tələbləri‖ əks etdirmişik. Bəzi müəlliflər həmin tələbləri ciddi şəkildə nəzərə aldıqları halda digər müəlliflər mövcud qaydaları gözləmədən redaksiyaya məqalə gətirir, yaxud elektron poçtla göndərirlər. Bu isə, o deməkdir ki, təqdim olunan məqalə işlənmək üçün geri qaytarılmalı, yaxud da redaksiya tərəfindən redaktə edilməlidir.

Belə məqalələr, adətən zəif olur, özündə elmi ideya əks etdirmir, təsviri xarakter daşıyır, məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı da necə gəldi formalaşdırılır.

2019-cu ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının yeni Əsasnaməsi təsdiq olunmuş, dissertasiyaların, avtoreferatların, ədəbiyyat siyahısının tərtibinə yeni tələblər verilmişdir.

Ölkəmizdə dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərdə öz məqalələrini görmək istəyən alimlər, gənc tədqiqatçılar – doktorantlar və dissertantlar "İstifadə edilmiş ədəbiyyatın biblioqrafik təsviri və nümunələr"i ilə tanış olmalı, həm dissertasiyalarında, həm məqalələrində, həm də konfrans materiallarında mövcud tələbləri nəzərə almalıdırlar.

"İstifadə edilmiş ədəbiyyatın biblioqrafik təsviri və nümunələr"i aşağıdakı bölmələrə ayrılır: nəşrin növü; biblioqrafik təsvirin forması; nümunələr.

Tələblərə diqqət yetirək:

Çoxcildli nəşrlər belə yazılır: 1. Əliyev, H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: [46 cilddə] / H. Əliyev. – Bakı: Azərnəşr, – c. 45. 2013. – 384 s.

2. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası / Red. hey. sədri İ.H. Əliyev. – Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Elmi Mərkəzi, – c. 8: Enollar – Fedin. – 2018. – 598 s.

Müəllifi göstərilməyən nəşrlər: Azərbaycan bayatıları / tərt. ed. B.Abdulla – Bakı: XXI Yeni nəşrlər evi, – 2004. – 304 s.

Müəllifi dörd nəfərədək olan nəşrlər, o cümlədən bir müəllifli nəşrlər:

Əlizadə, Ə.Ə. Qadın psixologiyası: Fəlsəfi-psixoloji esselər / Ə.Ə. Əlizadə. – Bakı: Təhsil, – 2015. – 416 s.

İki və üç müəllifli nəşrlər:

Abbasov, A.N. Pedaqogika: Müntəxəbat. Dərs vəsaiti. / A.N. Abbasov, R.R. Məmmədzadə, L.A. Məmmədli. – Bakı: Mütərcim, – 2021. – 608 s.

Müəllifi dörd və daha çox olan nəşrlər. Dörd və beş müəllifli nəşrlər: Pedaqogika: Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti / Y.R. Talıbov, Ə.Ə. Ağayev, A.İ. Eminov [və b.] – Bakı: Adiloğlu, – 2003. – s. 48

Beşdən çox müəllifli nəşrlər:

Kurikulum bələdçisi: İzahlar və tətbiqlər / Ə.M. Abbasov [və b.] – Bakı: Elm və təhsil, – 2019. – 320 s.

Jurnal məqalələri: Məmmədli L.A. Şagirdlərin milli qəhrəmanların nümunəsində tərbiyə olunması // – Bakı: Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun Elmi əsərləri, – 2020. № 6, – s. 59-62.

Müəllifi üçdən çox olan jurnal məqalələri:

Rüstəmov, Q.Ə. Vibrasiyalı kəsmə prosesində müqavimət momenti dəyişməsinin tədqiqi / Q.Ə. Rüstəmov, İ.A. Yolçuyev, Ə.T. Həzərxanov [və b.] // Milli Aviasiya Akademiyasının Elmi əsərləri, – Bakı: – 2005. №1, – s. 80-86.

Konfrans materialları: Аббасов, А.Н. Подготовка подростков и молодежи к семейной жизни // Материалы 66-й Международной научно-практической конференции на тему: «Актуальные вопросы науки», Москва: Спутник: -10 августа 2020, с. 33-37

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun Elmi əsərləri, Cild 89 , № 6, 2022, № 5

Dissertasiyalar: Əliyeva, L.X. Təhsilin demokratikləşdirilməsi pedaqoji kadrların hazırlanmasının mühüm prinsipi kimi: ali pedaqoji məktəblərin bakalavr pilləsinin materialları əsasında: / pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası) / – Bakı, 2012. – 147 s.

Dissertasiyanın avtoreferatı: Əliyev, R.S. Yeniyetmələrin yenidəntərbiyəsi üzrə işin sistemi: / pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyasının avtoreferatı) / - Bakı, 2003. - 29 s.; 218

Scientific Works of the Institute of Education of the Republic of Azerbaijan, Volume: 90, Number: 2, 2023

Elektron resurslar: Меликов, А. Легенда о любви [Звукозапись] / – Баку, 1994. – CDROM. Azərbaycan etnik musiqisi: [Elektron resurs] / tərt. ed. T. Məmmədov və b.; Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi. – Bakı, 2006. – DVD+; 13 sm

Normativ-hüquqi sənədlər: Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası // 12 noyabr 1995-ci ildə qəbul edilmişdir (24 avqust 2002-ci il tarixdə olan dəyişiklik və əlavələr). – Bakı: Qanun, – 2002, – 48 s.

Qəzet məqalələri: Abbasov, A.N. Pedaqoji internatura // Azərbaycan müəllimi. - 2020, 22 avqust. – s. 6

Arxiv materialları: Xarici İşlər naziri Məhəmməd Həsən Hacınskinin məruzəsi (Gəncə: 15 iyul 1918-ci il) // Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, Fond № 1061, siyahı №1, iş № 95, vərəq 1. “

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun “Elmi əsərlər”inə pedaqogikanın, təhsil, təlim və tərbiyənin, didaktikanın, təhsilin idarə olunmasının müxtəlif məsələləri ilə bağlı məqalə yazan alimlərə, gənc tədqiqatçılara xahişimiz budur ki, istifadə edilmiş ədəbiyyatın siyahısını hazırlayarkən yuxarıda göstərilən qaydalara əməl etsinlər.

TƏQDİM OLUNAN MƏQALƏLƏRƏ TƏLƏBLƏR

1. Digər redaksiyalara təqdim olunmamış məqalələr qəbul edilir.
2. Məqalələr son tədqiqatların nəticələrini əks etdirməli, yeni ideyalarla zəngin olmalı, elmi məqalələrin

yazılışına qoyulan tələblər gözlənilməlidir.

3. Təqdim olunan məqalələrdə müəlliflərə aid Orcid öz əksini tapmalıdır.
4. Məqalələr Azərbaycan, rus və ingilis dillərində qəbul edilir Hər məqaləyə adları çəkilən dillərdə xülasələr və açar sözlər yazılır.
5. Məqalələr Azərbaycan. dilində latın əlifbası (Times New Roman), rus dilində krill əlifbası və ingilis dilində ingilis (ABŞ) əlifbası ilə Times New Roman - 14 şrift ilə 1,5 intervalla yığılmalı, elektron variantı ilə birlikdə (disklə) təqdim olunmalıdır.
6. Məqalələr üç dildən - Azərbaycan, rus və ingilis dillərindən birində çap olunur. 3 dildə (Azərbaycan, rus və ingilis) məqalənin xülasəsi təqdim edilir. Xülasədə irəli sürülən başlıca elmi müddəalar, tədqiqatdan alınan nəticələr, problemin nəzəri və praktik əhəmiyyəti öz əksini tapmalıdır.
7. Məqalə aşağıdakı ardıcıllıqla yazılır: birinci sətirdə müəllif(lər)in adı, atasının adı və soyadı; ikinci sətirdə elmi dərəcəsi və elmi adı (yaxud doktorant də dissertant olması və s.); üçüncü sətirdə iş yeri, vəzifəsi; dördüncü sətirdə böyük hərflərlə məqalənin adı. Daha sonra bu qaydada həmin məlumatlar rus və ingilis dillərində təkrar edilir.
8. Həmmüəlliflərin üç nəfərdən artıq olması məqsədəuyğun deyildir.
9. Redaksiya məqalədə zəruri dəyişiklər və ixtisarlar, redaktə aparrmaq hüququna malikdir. 9. Məqalələrə iki mütəxəssisin rəyi, şöbə və ya kafedranın, həmçinin ali məktəbin Elmi Şurasının və ümumtəhsil, yaxud orta ixtisas təhsili müəssisəsinin pedaqoji şurasının iclas protokollarından çıxarışlar əlavə olunur.
10. Məqalədəki faktların, məlumatların dürüstlüyünə müəlliflər cavabdehdir. İrəli sürülən elmi müddəalar müəllifin özünə məxsus olmalı, istifadə edilmiş nəzəri fikirlərin mənbəyi göstərilməlidir.
11. Məqalədə son 5-10 ildə çap olunan əsərlərə istinadlara üstünlük verilməlidir. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı əlifba ardıcıllığı ilə deyil, istinad olunan ədəbiyyatların mətndə rast gəlindiyi ardıcıllıqla nömrələnməli və məsələn, (1) və ya (1, s. 119) kimi işarə olunmalıdır. Eyni ədəbiyyata mətndə başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.
12. Jurnal öz profilinə uyğun məqalələri dərc edir.
13. Elmi məqalələrin sonunda elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq aktuallıq əsaslandırılmalı, elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə verilməlidir.
14. Daha sonra istinad olunmuş ədəbiyyatın siyahısı verilir.
15. Plagiatlıq faktları aşkar edildikdə həmin məqalənin nəşri dayandırılır.
16. Məqalə müəlliflərinin hüquqları qorunur.
17. Jurnalda “ardı növbəti nömrədə” adı altında seriya məqalələr dərc olunmur.
18. Məqalələrin müxtəlif dillərdə olan xülasələri bir-birinin eyni olmalı və məqalənin məzmununa uyğun gəlməlidir.
19. Məqalənin sonunda rəyçilərin adı, atasının adı və soy adı, elmi dərəcəsi və elmi adı; sonrakı sətirdə məqalə müəllifinin elektron ünvanı (E-mail) göstərilməlidir.
20. Məqaləyə müəllif haqqında aşağıdakı məlumatlar əlavə olunur: məqalə müəllif(lər)inin adı, atasının adı soyadı, işlədiyi müəssisə (hansı müəssisədə doktorant və dissertant olması) və müəssisənin ünvanı, müəllif(lər)in vəzifəsi, elmi dərəcəsi və adı, iş və ev telefonları, ev ünvanı, elektron poçt ünvanı (Email).

ТРЕБОВАНИЯ К ПРЕДСТАВЛЕННЫМ СТАТЬЯМ

1. Принимаются статьи, не представленные в других редакциях.
2. Статьи должны отражать результаты последних исследований, быть богатыми новыми идеями, в

   них должны быть соблюдены требования, предъявляемые написанию научных статей.
3. Текст статьи должен составлять около 6-8 страниц. Ключевые слова для статьи должны быть представлены на трех языках: азербайджанском, русском и английском.
4. Текст статьи должен быть представлен на диске вместе с электронным вариантом, с интервалом

   1,5; шрифтом 14 Times New Roman - латинского алфавита на азербайджанском языке, кириллицы на русском языке, и английским алфавитом (США) на английском языке.
5. Статьи публикуются на одном из трех языков - азербайджанском, русском и английском. Резюме статьи предоставлено на 3 языках (азербайджанском, русском и английском). В статье должны быть отражены основные научные положения, изложенные в резюме, выводы, сделанные из исследования, должна быть представлена теоретическая и практическая значимость проблемы.
6. Статья должна быть написана в следующем порядке: на первой строке имя, фамилия и отчество автора (авторов); вторая строка содержит ученую степень и ученое звание (диссертант или докторант и т. д.); третья строка указывает место работы, должность; на четвертой строке представлено название статьи прописными буквами. Затем эта же информация повторяется на русском и английском языках.
7. Нежелательно иметь более трех соавторов.
8. Редакция имеет право вносить изменения и сокращения в статью.
9. Вместе со статьей должно быть предоставлено два отзыва специалистов: заведующих кафедрой или отделом, а также выписка из протокола Ученого совета вузов и педагогического совета общеобразовательного или среднего специального образования.
10. Авторы статьи несут ответственность за достоверность приведенных в статье фактов и информации. Предлагаемые научные положения должны принадлежать автору и должен быть указан источник используемых теоретических идей.
11. Ссылки следует давать на работы, опубликованные за последние 5-10 лет. Список литературы, приведенный в конце статьи, должен быть пронумерован не в алфавитном порядке, а в том порядке, в котором указанная литература появляется в тексте, например (1) или (1, стр. 119). Если та же самая литература повторяется в другом месте в тексте, то эта же литература должна быть указана под предыдущим номером.
12. Журнал публикует статьи, имеющие отношение к его профилю.
13. В конце научной статьи должна быть обоснована актуальность в соответствии с характером статьи и областью науки, четко указана научная новизна, важность ее применения, экономическая эффективность и т.д.
14. Затем предоставляется список использованной литературы.
15. При обнаружении фактов плагиата публикация статьи прекращается.
16. Права авторов статьи защищены.
17. Журнал не публикует серии статей под заголовком «продолжение в следующем номере».
18. Резюме статей на разных языках должны быть одинаковыми и соответствовать содержанию статьи.

19. В конце статьи должно быть указано имя, отчество и фамилия рецензентов, их ученая степень и ученое звание; следующая строка должна содержать адрес электронной почты автора статьи.

20. В статью добавляется следующая информация об авторе: имя, фамилия, отчество автора (авторов), учреждение, где он работает (докторантом или диссертантом которого является) адрес учреждения, должность, ученая степень и звание автора(ов), домашний и рабочий телефоны, домашний адрес, электронная почта (E-mail).

REQUIREMENTS FOR SUBMITTED ARTICLES

1. Submitted articles should not be published or accepted for publication in other editions.
2. Articles should reflect the results of recent research, be rich in new ideas and they must comply with the requirements for writing scientific articles.
3. The text of the article should be about 6-8 pages. Keywords for the article should be presented in three languages: Azerbaijani, Russian and English.
4. The text of the article should be presented on the disk together with the electronic version, with an interval of 1.5; 14 point Times New Roman font - Latin alphabet in Azerbaijani, Cyrillic in Russian, and English alphabet (USA) in English.
5. Articles are published in one of three languages - Azerbaijani, Russian and English. A summary of the article is provided in 3 languages (Azerbaijani, Russian and English). The article should reflect the main scientific provisions presented in the summary, the conclusions drawn from the study, the theoretical and practical significance of the problem should be presented.
6. The article is written in the following order: on the first line the name, surname and patronymic of the author (s); the second line contains the academic degree and academic title (doctoral student or candidate for a degree, etc.); the third line indicates the place of work, position; the fourth line represents the title of the article in capital letters. Then in this order the same information is repeated in Russian and English.
7. It is undesirable to have more than three co-authors.
8. The Editorial Board has the right to make changes and reductions in the article.
9. Two expert reviews should be provided together with the article: heads of department or chair, as well as extract from the protocol of Academic Council of the higher school and the Pedagogical Council of general or secondary special education institutions.
10. The authors of the article are responsible for the accuracy of the facts and information provided in the article. The proposed scientific provisions should belong to the author and the source of used theoretical ideas must be indicated.
11. The articles should refer to works published in the last 5-10 years. The list of references given at the end of the article should not be numbered in alphabetical order, but in the order in which the indicated literature appears in the text, for example (1) or (1, p. 119). If the same literature is repeated elsewhere in the text, then the same literature should be indicated under the previous number.
12. The journal publishes articles related to its profile.
13. At the end of a scientific article, the relevance should be justified according to the nature of the article and the area of science, scientific novelty, importance of its application, economic efficiency, etc. should be clearly indicated.
14. Then a list of references is provided.
15. When the facts of plagiarism are discovered, the publication of the article is stopped.
16. The rights of the authors of the article are protected.
17. The journal does not publish a series of articles under the heading “continued in the next issue”.
18. Summary of articles in different languages should be the same and consistent with the content of the article.
19. At the end of the article the name, patronymic and last name of the reviewers, their academic degree and academic title should be indicated; the next line should contain the email address of the author of the article.

The following information about the author is added to the article: name, surname, patronymic of the author (authors), the institution where he works

(doctoral student or candidate for a degree), address of the institution, position, academic degree and the title of the author (s), home and work phones, home address, email address